

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DEVLETİ'NİN MÂLÎ YAPISINDA
EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ (1876-1909)**

Emine Burcu HALAÇOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Cenk REYHAN

DOKTORA TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HAZİRAN 2024

OSMANLI DEVLETİ'NİN MÂLÎ YAPISINDA
EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ (1876-1909)

Emine Burcu HALAÇOĞLU

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAZİRAN 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Emine Burcu HALAÇOĞLU

12/06/2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Emine Burcu HALAÇOĞLU tarafından hazırlanan OSMANLI DEVLETİ'NİN MÂLÎ YAPISINDA EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ (1876-1909) başlıklı tez çalışması 12/06/2024 tarih ve 10:00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN/TOBB ETÜ Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi	☒	☐
Prof. Dr. Cenk REYHAN/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	☒	☐
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	☒	☐
Prof. Dr. Bekir KOÇ/Ankara Üniversitesi	☒	☐
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	☒	☐

OSMANLI DEVLETİ'NİN MÂLÎ YAPISINDA EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ
(1876-1909)
(Doktora Tezi)

Emine Burcu HALAÇOĞLU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Haziran 2024

ÖZET

Müesseseler, devletlerin yönetim teşkilatının en önemli noktalarından olup, devletin kendisi bir müessese olarak kabul edilebilir. Bu anlamda kavram, büyük bir teşkilatlanma faaliyetinin belli bir amaca yönelik olarak bir araya gelmesi şeklinde tanımlanabilir. Müessese tarihine bakıldığında, dünyadaki farklı coğrafyalarda aynı müesseselerin var olması, kavramın dünya tarihindeki yerini anlatması açısından oldukça mühimdir. Osmanlı Devleti kuruluş sürecinde kendinden önceki devletlerin müesseselerinin bir kısmını miras almış ve kendinden sonraki devletlere müesseselerinin yine bir kısmını miras bırakmıştır. Devlet, kendi tarihsel sürecinde birçok farklı müesseseyi barındırmış ve söz konusu müesseseler içinde bulundukları çağa göre şekillenerek ya tamamen ortadan kalkmış ya da dönüşmüşlerdir. Özellikle Tanzimat döneminde Osmanlı'nın müesseseleri büyük bir dönüşüme girerek merkeziyetçi bir yapı kazanmış, Osmanlı modernleşmesinin kilit noktasını oluşturmuşlardır. Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi ise bahsedilen modernleşme süreci içerisinde ortaya çıkmış ve en güçlü dönemine II. Abdülhamit devrinde ulaşmıştır. Kavram devletin kuruluş yıllarından beri var olup, padişahlık makamına ait mal-mülkü ifade etmiş ve çeşitli müesseseler tarafından idare edilmiştir. II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise Emlâk-ı Hümâyûn müstakil bir müessese haline getirilerek, teşkilatı tüm ülkeye yayılacak derecede büyütülmüştür. Ayrıca yine bu dönemde kavramın sınırları da genişletilerek; çiftlik, arazi, akar, vakıf, imtiyaz, fabrika gibi oldukça farklı yapıları barındırır hale getirilmiştir. Bu bağlamda tez çalışmasında Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatı, coğrafya fark etmeksizin tüm Osmanlı toprağı göz önünde bulundurularak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen her çeşit unsur hem kendi iç idare yapısı hem de Emlâk-ı Hümâyûn müessesesiyle olan idari ilişkisi bağlamında incelenmiştir. Tezin tarihsel sınırları ise gerçek bir müessese yapısı kazanmış olduğu II. Abdülhamit dönemidir.

Bilim Kodu : 116114
Anahtar Kelimeler : II. Abdülhamit, müessese, Emlâk-ı Hümâyûn, mâli yapı
Sayfa Adedi : 445
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Cenk REYHAN

THE INSTITUTION OF EMLÂK-I HÜMÂYÛN IN THE FINANCIAL STRUCTURE OF
THE OTTOMAN EMPIRE (1876-1909)

(Ph. D. Thesis)

Emine Burcu HALAÇOĞLU

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

June 2024

ABSTRACT

Institutions are one of the most important points of the administrative organization of states, and the state itself can be considered an institution. In this sense, the concept can be defined as the coming together of a large organizational activity for a particular purpose. When we look at the history of the institution, the existence of the same institutions in different geographies of the world is very important in terms of explaining the place of the concept in world history. During its establishment, the Ottoman Empire inherited some of the institutions of its predecessor states and handed down some of its institutions to its successor states. The state held many different institutions throughout its historical process, and these institutions either disappeared completely or evolved according to the age they were in. In particular, during The Tanzimat period, the institutions of the Ottoman Empire underwent a major transformation, gained a centralist structure, and became the key point of Ottoman modernization. The Institution of Emlâk-ı Hümâyûn emerged within the mentioned modernization process and reached its strongest period during the reign of Abdulhamit II. The concept has existed since the founding years of the state and has been administered by various establishments. When the period of Abdulhamit II began, Emlâk-ı Hümâyûn was turned into an institution and its organization was expanded to the extent that it spans the whole country. Additionally, in this period, the boundaries of the concept were expanded; it has been made to accommodate many different structures such as farms, lands, estates, foundations, privileges and factories. In conclusion, the organization of The Institution of Emlâk-ı Hümâyûn in the all land of the Ottoman Empire has been revealed in this thesis. Besides, all kinds of elements managed by Emlâk-ı Hümâyûn have been researched in the context of both its internal administrative structure and its administrative relationship with The Institution of Emlâk-ı Hümâyûn. The historical period of the thesis is the era of Abdulhamit II, which it was become an institution.

Science Code : 116114
Key Words : Abdülhamit II, institution, Emlâk-ı Hümâyûn, financial structure
Page Number : 445
Supervisor : Prof. Dr. Cenk REYHAN

TEŞEKKÜR

Tez çalışma sürecimde ilk aşamadan son aşamaya kadar ilgisini ve desteğini asla esirgemeyen, değerli önerileriyle çalışmanın ortaya çıkmasında büyük katkısı olan danışman hocam Prof. Dr. Cenk REYHAN 'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez izleme ve savunma komitesinde yer alarak önerileriyle çalışmanın şekillenmesinde büyük katkıları olan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ, Prof. Dr. Bekir KOÇ, Prof. Dr. Hale ŞIVGIN ve Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN 'a teşekkür ederim. Son olarak tüm eğitim hayatım boyunca desteklerini ve ilgilerini benden esirgemeyen aileme ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLoların LİSTESİ.....	xv
KISALTMALAR	xxi
1. GİRİŞ.....	1
2. HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ.....	7
2.1. Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı Devleti Hazinelele.....	7
2.1.1. Tek Hazinele Dönem	7
2.1.2. Çok Hazinele Dönem (1793-1839).....	11
2.1.3. Tanzimat'ın İlanı Öncesinde Hazine-i Âmire'nin Durumu	16
2.1.4. Tanzimat'ın İlanı ve Tek Hazinele Döneme Dönüş	17
2.2. Hazine-i Hassa Nezareti.....	18
2.2.1. Hazine-i Hassa Nezareti'nin Kuruluşu.....	18
2.2.2. Hazine-i Hassa Nezareti'nin İdari Teşkilatı (1850-1909).....	20
3. EMLÂK-I HÜMÂÛN KAVRAMININ MUHTEVASI VE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDEKİ KONUMU.....	53
3.1. Kavramın Anlamı ve Muhtevası.....	53
3.2. Emlâk-ı Hümâyûn'un II. Abdülhamit Dönemindeki Gelişimi	56
3.2.1. Emlâk-ı Hümâyûn ve Padişahın Hayrat ve Meberratları	60
3.2.2. Emlâk-ı Hümâyûn ve Atiyye-i Seniyye	64
3.2.3. Emlâk-ı Hümâyûn'un Ülke Gelişimine Katkısı	68
3.3. II. Abdülhamit'e Müessese Tarafından Ödenen Tahsisat.....	79
3.4. Kaybedilen Topraklarda Kalan Emlâk-ı Hümâyûn'un Durumu.....	80

3.5. Emlâk-ı Hümâyûn'un Maliye Hazinesi'ne Devri ve II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Durumu.....	89
3.6. Emlâk-ı Hümâyûn'un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası	93
4. EMLÂK-I HÜMÂYÛN'UN MÜESSESE YAPISI.....	101
4.1. II. Abdülhamit Dönemine Kadar Emlâk-ı Hümâyûn'un İdaresi	101
4.2. II. Abdülhamit Döneminde Emlâk-ı Hümâyûn'un İdaresi ve Teşkilatı	109
4.2.1. Merkez Teşkilatı.....	116
4.2.1.1. Daireler ve kalemler	116
4.2.1.1.1. Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu	116
4.2.1.1.2. Emlâk-ı Hümâyûn kalemi	118
4.2.1.1.3. Hendesehane	120
4.2.1.1.4. Heyet-i teftişkiye	121
4.2.1.1.5. Senedat kalemi	122
4.2.1.1.6. Heyet-i fenniyye-i inşaiyye	123
4.2.1.1.7. İdare-i nehriyye-i merkeziyye	125
4.2.1.2. Merkez idari şubeleri	126
4.2.1.3. Memurlar	136
4.2.2. Vilayet Teşkilatı	153
4.2.2.1. Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayet merkez idaresi	155
4.2.2.1.1. Vilayet merkezinde bulunan komisyon.....	155
4.2.2.1.2. Kalemlerin vazifesi	158
4.2.2.2. Vilayet merkezlerinde ve şubelerde çalışan memurlar	159
4.3. Emlâk-ı Hümâyûn'un Gelirleri ve Giderleri.....	164
4.3.1. Gelir ve Giderleri Gösteren Belgeler	164
4.3.2. Emlâk-ı Hümâyûn'un Gelirleri	169
4.3.2.1. Çiftlikât-ı hümâyûn.....	171

4.3.2.2. Arazi-i seniyye.....	173
4.3.2.3. Akarât-ı seniyye.....	174
4.3.2.4. Kışlak-ı hümayûn.....	175
4.3.2.5. Dalyanlar ve göller	176
4.3.2.6. Vergi türünden gelirler	177
4.3.2.7. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırları	179
4.3.2.8. Zahire, hınta ve tereyağı ürünlerinden elde edilen hasılat.....	180
4.3.2.9. Emlâk-ı Hümayûn şubelerinden gelen varidat	181
4.3.2.10. Diğer gelirler	182
4.3.2.11. Değerlendirme.....	182
4.3.3. Emlâk-ı Hümayûn'un Giderleri	183
4.3.3.1. Padişaha takdim kılınan meblağ	184
4.3.3.2. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye, harcırahları için yapılan harcamalar.....	185
4.3.3.3. Emlâk-ı Hümayûn merkez ve vilayet idarelerinin masrafları için yapılan harcamalar.....	189
4.3.3.4. Emlâk-ı Hümayûn'lar için yapılan harcamalar.....	190
4.3.3.5. Merkez ve vilayetler hendesehaneleri için yapılan harcamalar	190
4.3.3.6. Ramazan ayı boyunca yapılan harcamalar	191
4.3.3.7. Diğer harcamalar	192
4.3.3.8. Değerlendirme	193
5. EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ TARAFINDAN İDARE EDİLEN UNSURLAR	195
5.1. Emlâk-ı Hümayûn'a Ait Çiftlikler: Çiftlikât-ı Hümayûn (1876-1909)	195
5.1.1. Çiftlik Kavramı ve Çiftlikât-ı Hümayûn'ların Yapısı	195
5.1.2. Çiftlikât-ı Hümayûn'ların İdaresi (1876-1909).....	199
5.1.3. Çiftlikât-ı Hümayûn'ların İşletim Şekli	203

5.1.4. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların İşletim Politikası	206
5.1.5. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Edinim Şekli.....	212
5.1.6. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Görevlileri	213
5.1.7. Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda Üretim.....	220
5.1.8. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Gelirleri ve Giderleri	235
5.1.9. Çiftlikât-ı Hümâyûn'larla İlgili Hukuki Konular	240
5.1.10. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Coğrafi Dağılımı.....	242
5.2. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Arazi Türleri (1876-1909).....	244
5.2.1. Osmanlı Hukukunda Arazi Kavramı.....	244
5.2.2. Arazi-i Seniyye Kavramı.....	246
5.2.2.1. Arazi-i seniyye idaresi (1876-1909)	247
5.2.2.2. Arazi-i seniyye'nin edinim şekli.....	250
5.2.2.3. Arazi-i seniyye'nin işletim şekli	252
5.2.2.4. Arazi-i seniyye'nin işletim politikası.....	254
5.2.2.5. Arazi-i seniyye görevlileri	256
5.2.2.6. Arazi-i seniyye'de üretim	259
5.2.2.7. Arazi-i seniyye'lere yönelik ıslah çalışmaları	261
5.2.2.8. Arazi-i seniyye'lerin gelirleri ve giderleri	262
5.2.2.9. Arazi-i seniyye'lerle ilgili hukuki konular	267
5.2.3. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Ormanlar ve Korular (1876-1909)	269
5.2.3.1. Orman ve koruların edinim şekli	271
5.2.3.2. Orman ve koruların Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idaresi	272
5.2.3.3. İşletim şekilleri	275
5.2.3.4. İşletim politikaları.....	276
5.2.3.5. Orman ve korularda bulunan görevliler	277
5.2.3.6. Gelirleri ve giderleri	279

5.2.3.7. Yetiştirilen ağaç türleri ve kullanım alanları	280
5.2.3.8. Orman ve koruların ıslahı için yapılan çalışmalar	282
5.2.3.9. Hukuki konular	283
5.2.4. Emlâk-ı Hümayûn'a Ait Diğer Arazi Türleri: Mera-yı Hümayûn'lar, Yaylak ve Kışlak-ı Hümayûn'lar, Çayırlar ve Otlaklar (1876-1909) ..	284
5.2.4.1. Mera, yaylak-kışlak ile çayır ve otlakların idareleri	287
5.2.4.2. Edinimleri	288
5.2.4.3. İşletim şekilleri ve politikaları	289
5.2.4.4. Görevliler	291
5.2.4.5. Gelirler ve giderler	291
5.2.4.6. Hukuki konular	292
5.3. Emlâk-ı Hümayûn'a Ait Vakıf ve Akarât: Vakf-ı Hümayûn ve Akarât-ı Seniyye (1876-1909)	294
5.3.1. II. Abdülhamit'in Vakfı: Vakf-ı Hümayûn	294
5.3.1.1. Vakfın hayrat ve akarâtı	296
5.3.1.2. Vakıf görevlileri	302
5.3.1.3. Vakıf için Emlâk-ı Hümayûn'dan yapılan harcamalar	304
5.3.2. Akarât-ı Seniyyeler	306
5.3.2.1. Akarât-ı seniyye'lerin idaresi	307
5.3.2.2. Akarât-ı seniyye'lerin edinim ve işletim şekli	309
5.3.2.3. Akarât-ı seniyye'lerin işletim politikası	311
5.3.2.4. Gelirleri ve giderleri	312
5.3.2.5. Görevliler	315
5.3.2.6. Hukuki konular	316
5.3.2.7. İstanbul'da akarât-ı seniyye'nin bulunduğu semtler	317
5.3.2.8. Emlâk-ı Hümayûn'a ait akarât türleri	318

5.4. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Fabrikalar: Fabrika-i Hümâyûnlar (1876-1909) ..	326
5.4.1. Osmanlı'da Fabrikalaşma Hareketleri ve Fabrika-i Hümâyûnlar	326
5.4.2. Hereke Fabrika-i Hümâyûnu	328
5.4.2.1. Kuruluşu ve idaresi	328
5.4.2.2. İşletim şekli	332
5.4.2.3. İşletim politikası	333
5.4.2.4. Görevliler	335
5.4.2.5. Üretim	339
5.4.2.6. Gelirler ve giderler	341
5.4.2.7. Fabrikanın akarları: "Hayrat ve meberrat"	344
5.4.2.8. Hereke fabrika-i hümâyûnu bünyesinde açılan çuka ve fes fabrikası	345
5.4.3. Bursa Harir Fabrika-i Hümâyûnu	350
5.4.3.1. Kuruluşu ve idaresi	350
5.4.3.2. İşletim şekli ve üretim	351
5.4.3.3. Fabrikanın demirbaşları ile kullanılan alet-edevat	351
5.4.3.4. Gelirler ve giderler	352
5.4.4. Çini Fabrika-i Hümâyûnu	353
5.4.4.1. Kuruluşu ve idaresi	353
5.4.4.2. İşletim şekli	355
5.4.4.3. İşletim politikası	355
5.4.4.4. Görevliler	356
5.4.4.5. Üretim	359
5.4.4.6. Fabrikanın ıslahı için yapılan çalışmalar	360
5.4.4.7. Gelirler ve giderler	361
5.4.5. İspirmeçet Fabrika-i Hümâyûnu	362

5.4.5.1. Kuruluşu ve idaresi	362
5.4.5.2. İşletim şekli.....	364
5.4.5.3. Görevliler	365
5.5. Emlâk-ı Hümâyûn’a Ait İmtiyazlar (1876-1909)	365
5.5.1. İmtiyaz Kavramı ve II. Abdülhamit Döneminde İmtiyaz Sistemi	365
5.5.2. Emlâk-ı Hümâyûn’a Dahil Edilen İmtiyazlar	367
5.5.3. Maden ile İlgili İmtiyazlar.....	369
5.5.3.1. II. Abdülhamit döneminde madencilik	369
5.5.3.2. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn’a ait maden imtiyazları	372
5.5.3.3. Edinimleri ve idare şekilleri.....	374
5.5.3.4. İşletim şekilleri	376
5.5.3.5. İşletim politikası	379
5.5.3.6. Görevliler	381
5.5.3.7. Gelirler ve giderler.....	382
5.5.3.8. Hukuki konular	383
5.5.4. Vapur İşletimi ile Liman ve Rıhtım İnşası İmtiyazları	384
5.5.4.1. II. Abdülhamit döneminde vapurlu taşımacılık, limanlar ve rıhtımlar	384
5.5.4.2. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn’a ait vapur işletimi ile liman ve rıhtım inşası imtiyazları	387
5.5.4.3. Edinimleri ve idareleri	388
5.5.4.4. Vapur işletimi için kurulan şirketler: Dicle Hamidiye Vapur Şirketi ve Şirket-İ Hayriye-İ Hamidiye	391
5.5.4.5. Liman ve rıhtım inşası için kurulan şirket: Selanik Limanı Osmanlı Şirket-i İnşaiyesi	399
5.5.4.6. İşletim şekilleri	403
5.5.4.7. İşletim politikaları.....	407

	Sayfa
5.5.4.8. Gelirler ve giderler.....	407
5.5.4.9. Hukuki konular	410
5.5.4.10. Diğer türden imtiyazlar	411
5.5.4.10.1.Otomobil işletme imtiyazı.....	411
5.5.4.10.2.Tramvay hattı imtiyazı	412
5.6. Emlâk-ı Hümâyûn’a Ait Göller ve Dalyanlar (1876-1909).....	413
5.6.1. Göller ve Dalyanlar ile Emlâk-ı Hümâyûn	413
5.6.2. Edinimleri.....	415
5.6.3. İdareleri	416
5.6.4. İşletim şekilleri.....	417
5.6.5. Görevliler	417
5.6.6. Gelirler ve giderler	418
5.6.7. Hukuki konular.....	421
6. SONUÇ	423
KAYNAKLAR	427
EKLER.....	439
Ek 1. R. 1293 (1877/1878) tarihinden itibaren satın alınıp Maliye Hazinesi’ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn’u gösterir belge (MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327).	439
Ek 2. Emlâk-ı Hümâyûn varidatının varidat-ı umumiyyeye karıştırılmamasına dair belge (Y. PRK. HH. 12/47 H. 19.02.1301).....	440
Ek 3. Emlâk-ı Hümâyûn’un yayıldığı Osmanlı coğrafyasını gösterir tablo (Tez metni içinde bulunan “Emlâk-ı Hümâyûn’un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası” başlığında verilen bilgilerin tablolaştırılmış halidir.).....	441
Ek 4. Emlâk-ı Hümâyûn’a ait kroki (COA. PLK. p. 389/H. 29.12.1318).....	444
ÖZGEÇMİŞ	445

TABLoların LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 3.1. II. Abdülhamit'in hayrat ve meberratlarını gösterir tablo	62
Tablo 3.2. Emlâk-ı Hümâyûn gelirleriyle yapılan hayrat ve meberratlar.....	63
Tablo 3.3. Aydın vilayeti Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu şubesine inşa edilen yapılar.....	64
Tablo 3.4. Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından çeşitli kişilere düzenli olarak verilen atıyye-i seniyye	66
Tablo 3.5. Emlâk-ı Hümâyûn'da inşa ettirilen ibtidai okulları.....	71
Tablo 3.6. Emlâk-ı Hümâyûn topraklarına inşa edilmiş ibtidai sayısı	71
Tablo 3.7. Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen fabrikalar.....	74
Tablo 3.8. Kaza-i Erbaa şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo.....	77
Tablo 3.9. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Baba Eski şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	77
Tablo 3.10. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn İpsala şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo.....	77
Tablo 3.11. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Malkara şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo.....	77
Tablo 3.12. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Çorlu şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo.....	77
Tablo 3.13. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Gümölcine şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	78
Tablo 3.14. Akköprü Kuru-i Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	78
Tablo 3.15. Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	78
Tablo 3.16. Akka Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	78
Tablo 3.17. İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn idaresinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo	78
Tablo 3.18. II. Abdülhamit'e R. 1296 (1880/1881) ve R. 1295 (1879/1880) yıllarının belirli aylarında Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından ödenen miktar	80
Tablo 3.19. Tırhala Sancağı'nda bulunan emlak ve çiftliklerin kazalara göre dağılımı ve senelik toplam muaccesini gösterir tablo.....	89
Tablo 3.20. Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn.....	91
Tablo 3.21. R. 1293 (1877/1878) tarihinden itibaren satın alınıp Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn	92

Tablo	Sayfa
Tablo 4.1. R. 1300 (M. 1884/1885) senesinin aylık gelir-gider tablosu.....	168
Tablo 4.2. R. 1301 (M. 1885/1886) senesinin aylık gelir-gider tablosu.....	168
Tablo 4.3. R. 1302 (M. 1886/1887) senesinin aylık gelir-gider tablosu.....	169
Tablo 4.4. R. 1303 (M. 1887/1888) senesinin aylık gelir-gider tablosu.....	169
Tablo 4.5. Gelirlerin giderleri karşılama oranını gösteren tablo	169
Tablo 4.6. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo.....	172
Tablo 4.7. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	172
Tablo 4.8. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	172
Tablo 4.9. Arazi-i Seniyye'nin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo....	173
Tablo 4.10. Arazi-i Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	173
Tablo 4.11. Arazi-i Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	174
Tablo 4.12. Akarât-ı Seniyye'nin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	174
Tablo 4.13. Akarât-ı Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	175
Tablo 4.14. Akarât-ı Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	175
Tablo 4.15. Kışlakların yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo.....	175
Tablo 4.16. Kışlakların yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo.....	176
Tablo 4.17. Kışlakların yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	176
Tablo 4.18. Dalyanlar ve göllerin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	177
Tablo 4.19. Dalyanlar ve göllerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	177
Tablo 4.20. Dalyanlar ve göllerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	177
Tablo 4.21. Aşar ve ağnam vergilerinin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	178
Tablo 4.22. Aşar ve ağnam vergilerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	178

Tablo**Sayfa**

Tablo 4.23. Aşar ve ağnam vergilerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	178
Tablo 4.24. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	179
Tablo 4.25. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	179
Tablo 4.26. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı.....	179
Tablo 4.27. Zahire, hinta ve tereyağı ürünlerinin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo.....	180
Tablo 4.28. Zahire, hinta ve tereyağı ürünlerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	180
Tablo 4.29. Zahire, hinta ve tereyağı ürünlerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	180
Tablo 4.30. Emlâk-ı Hümayûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	181
Tablo 4.31. Emlâk-ı Hümayûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	181
Tablo 4.32. Emlâk-ı Hümayûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı.....	181
Tablo 4.33. Diğer Gelirlerin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo	182
Tablo 4.34. Diğer Gelirlerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo	182
Tablo 4.35. Diğer Gelirlerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı	182
Tablo 4.36. Emlâk-ı Hümayûn'un üç aylık gelirlerinin yıllar bazında elde edilen üç aylık toplam gelire oranını gösterir tablo	182
Tablo 4.37. Padişaha takdim kılınan meblağı gösterir tablo	184
Tablo 4.38. Padişaha takdim kılınan meblağın yıl bazında toplam (3 aylık) giderinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo.....	184
Tablo 4.39. Padişaha takdim kılınan toplam giderlerinin toplam meblağa oranı....	185
Tablo 4.40. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının üç aylık gider miktarını gösterir tablo.....	185
Tablo 4.41. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranı gösterir tablo	186

Tablo**Sayfa**

Tablo 4.42. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının (3 aylık) toplam giderlerinin toplam meblağa (3 aylık) oranı.....	186
Tablo 4.43. Merkez idare memur ve ketebe maaşlarının (3 aylık) toplam giderlerinin toplam meblağa (3 aylık) oranını gösterir tablo	187
Tablo 4.44. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına (3 aylık) yapılan harcamaları gösterir tablo	189
Tablo 4.45. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına yapılan harcamaların yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranı.....	189
Tablo 4.46. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına yapılan (3 aylık) toplam harcamaların (3 aylık) toplam harcamaya oranı	189
Tablo 4.47. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaları gösterir tablo	190
Tablo 4.48. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaların yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo	190
Tablo 4.49. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaların toplam giderlerinin toplam harcamaya oranını gösterir tablo	190
Tablo 4.50. Merkez ve vilayetler hendesehaneleri için yapılan (3 aylık) harcamaları gösterir tablo.....	191
Tablo 4.51. Hendesehaneler için yapılan yıl bazında toplam (3 aylık) harcamaların, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo.....	191
Tablo 4.52. Hendesehaneler için yapılan (3 aylık) harcamaların toplam (3 aylık) gider miktarını gösterir tablo.....	191
Tablo 4.53. Ramazan ayı boyunca yapılan (3 aylık) harcamaların (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo	192
Tablo 4.54. Diğer (3 aylık) harcamaların miktarını gösterir tablo	193
Tablo 4.55. Diğer (3 aylık) harcamaların yıl bazında (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo	193
Tablo 4.56. Diğer (3 aylık) harcamaların (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo	193
Tablo 4.57. Emlâk-ı Hümâyûn'un üç aylık giderlerinin yıllar bazında elde edilen üç aylık toplam giderlere oranını gösterir tablo	193
Tablo 5.1. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda tarım ürünlerinden elde edilen geliri gösterir tablo.....	225
Tablo 5.2. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	230
Tablo 5.3. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	230
Tablo 5.4. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	230
Tablo 5.5. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	230

Tablo	Sayfa
Tablo 5.6. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	230
Tablo 5.7. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar	231
Tablo 5.8. Hayvan türlerine göre çiftlikatların mevcudiyetini gösterir tablo	231
Tablo 5.9. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun hayvancılıktan elde ettiği geliri gösterir tablo.....	232
Tablo 5.10. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yalnızca sütten elde ettiği geliri gösterir tablo.....	234
Tablo 5.11. Emlâk-ı Hümâyûn Altıncı Şube idaresine dikilmesi için verilen ağaçları gösterir tablo.....	281
Tablo 5.12. Hamidiye Cami'ndeki görevlilerin maaşları	297
Tablo 5.13. Orhaniye Cami'ndeki görevlilerin maaşları	298
Tablo 5.14. Ertuğrul Cami'ndeki görevlilerin maaşları	299
Tablo 5.15. Şazeli Dergâhı/Ertuğrul Tekkesi'ndeki görevlilerin maaşları.....	300
Tablo 5.16. Hazinedar Usta Cami'ndeki görevlilerin maaşları	301
Tablo 5.17. Vakf-ı Hümâyûn camileri görevlilerine toplam kaç kuru harcandığını gösterir tablo.....	305
Tablo 5.18. Bostan icar ücretlerini gösterir tablo	324
Tablo 5.19. 19. Yüzyılda kurulmuş başlıca Fabrika-i Hümâyûnları gösterir tablo	328
Tablo 5.20. Hereke Fabrikası'nda 1893 yılındaki üretimi gösterir tablo	340
Tablo 5.21. Hereke Fabrikasının 1885-1893 yıllarındaki üretimini gösterir tablo.	341
Tablo 5.22. Çuka Fabrikası memur ve amelesinin 1906 yılında aylık maaş ve ücretini gösterir tablo.....	346
Tablo 5.23. 1906 yılında Hereke Kumaş, Çuka ve Fes fabrikalarının amelesinin bir aylık toplam ücretlerini gösterir tablo	348
Tablo 5.24. Hereke ve Çuka fabrikalarının 1907/1908 yıllarındaki bir aylık imalatını gösterir tablo.....	349
Tablo 5.25. Hereke, Çuka ve Fes fabrikalarının 1908/1909 yıllarındaki bir aylık imalatını gösterir tablo	349
Tablo 5.26. Bursa Harir Fabrikası'nda satışa çıkarılan alet-edevat türü ve fiyatları	352
Tablo 5.27. Bursa Harir Fabrikası'nın giderlerini gösterir tablo	353
Tablo 5.28. Çini Fabrikasında üretilip Hazine-i Hassa deposuna teslim edilen ürünleri gösterir tablo	360
Tablo 5.29. İhracattan Hereke Fabrikasına gelir kaydedilen miktarı gösterir tablo	361
Tablo 5.30. Çini Fabrikası'nın 1 senelik giderini gösterir tablo.....	362

Tablo	Sayfa
Tablo 5.31. Hazine-i Hassa bünyesinde bulunan madenler ve maden imtiyazlarını gösterir tablo.....	373
Tablo 5.32. Hazine-i Hassa Nezareti bünyesindeki liman ve rıhtım inşası ile ilgili imtiyazlar ve bunların alınma tarihlerini gösterir tablo.....	388
Tablo 5.33. Hazine-i Hassa Nezareti bünyesindeki vapur işletim imtiyazları ve bunların alınma tarihlerini gösterir tablo.....	389
Tablo 5.34. Hamidiye vapurlarının birinci tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo.....	403
Tablo 5.35. Hamidiye vapurlarının üçüncü tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo.....	403
Tablo 5.36. Hamidiye vapurlarının dördüncü tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo.....	404
Tablo 5.37. Selanik Limanında birinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo.....	404
Tablo 5.38. Selanik Limanında ikinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo.....	405
Tablo 5.39. Selanik Limanında üçüncü tarife ücretlendirmesini gösterir tablo	405
Tablo 5.40. Selanik Limanında dördüncü tarife ücretlendirmesini gösterir tablo..	405
Tablo 5.41. Selanik Limanında beşinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo.....	406
Tablo 5.42. 1908 yılında Selanik Limanının bir aylık gayrisafi hasılatını gösterir tablo.....	408
Tablo 5.43. 1907 yılında Hamidiye, Burhaniye ve Musul Vapurlarına ait geliri gösterir tablo.....	408
Tablo 5.44. Hamidiye Vapur İdaresinin bir senelik gider kalemleri ve miktarlarını gösterir tablo.....	409
Tablo 5.45. Hamidiye vapurlarının giderlerini gösterir tablo.....	410
Tablo 5.46. Selanik Vilayetinde bulunan Beşik Gölü'nden alınan aylık sayd-ı mahî miktarını gösterir tablo	419
Tablo 5.47. Selanik'te bulunan göller ve dalyanlardan elde edilen sayd-ı mahî rüsumunun miktarları	420

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.} AMD.	Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A.} DVN. MHM.	Sadaret Mühimme Evrakı
A.} DVN. MKL.	Sadaret Mukavelenameler
A.} DVN.	Sadaret Divan Kalemi Evrakı
A.} MKT. DV.	Sadaret Deavi Evrakı
A.} MKT. MHM	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.} MKT. NZD.	Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı
A.} MKT. UM.	Sadaret Umum Vilayat Evrakı
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.MVL	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmaları
BEO.	Bab-ı Ali Evrak Odası
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
C. AS.	Cevdet Askeriye
C. BLD.	Cevdet Belediye
C. DH.	Cevdet Dahiliye
C. EV.	Cevdet Evkaf
C. HR.	Cevdet Hariciye
C. ML.	Cevdet Maliye
C. SM	Cevdet Saray
COA.	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
D. BŞM. D.	Bab-ı Defteri Defterleri

Kısaltmalar**Açıklamalar****D. BŞM. EMK. D.**

Bab-1 Defteri Emlâk-1 Hümâyûn

D. BŞM. MHF. D.

Bab-1 Defteri Defterleri

D. DRB. İ

Bab-1 Defteri İradeler

DH. ŞFR.

Dahiliye Şifre Kalemi

DH. TMIK. M.

Dahiliye Muamelat

DH.MKT

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

EV. d.

Evkaf Defterleri

H.

Hicri yıl

HAT.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi

HH. d.

Hazine-i Hassa Defterleri

HH. İ.

Hazine-i Hassa İradeler

HH. SAİD. MEM.

Hazine-i Hassa Memur Sicil Zarfları

HH. THR.

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi

HR. MKT.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

HR. SFR.3

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri

HR. SYS.

Hariciye Nezareti Siyasi

HR. TH.

Hariciye Nezareti Tahrirat Evrakı

HR. TO.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

HR. UHM.Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita
Müdiriyeti**İ. DH.**

İrade Dahiliye

İ. HR.

İrade Hariciye

İ. HUS.

İrade Hususi

İ. MMS.

İrade Meclis-i Mahsus

İ. MSM.

İrade Mesail-i Mühimme

İ. TAL.

İrade Taltifat

M.

Miladi yıl

MAD. d.

Maliyeden Müdevver Defterler

Kısaltmalar**Açıklamalar**

MB. İ	Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı İradeleri
MF. MKT.	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML. EEM	Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti
MVL.	Meclis-i Vâlâ Riyâseti Evrakı
Nr.	Numara
PLK. p.	Plan-Proje-Kroki Plan-Projeler
R.	Rumi yıl
S.	Sayı
ŞD	Şura-yı Devlet Evrakı
TFR. I. MKM.	Teftişat-ı Rumeli Evrakı Makamat Evrakı
TFR. I. SL.	Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı
TS. MA. e.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
Y. A. HUS.	Yıldız Hususi Maruzat
Y. A. RES.	Yıldız Resmi Maruzat
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y. EE. KP	Yıldız Kâmil Paşa Evrakı
Y. MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. ASK.	Yıldız Askeri Maruzat
Y. PRK. AZJ	Yıldız Arzuhal Jurnal
Y. PRK. BŞK	Yıldız Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. DH.	Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA	Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y. PRK. EV.	Yıldız Evkaf Nezareti Maruzatı
Y. PRK. HH.	Yıldız Evrakı Hazine-i Hassa
Y. PRK. HR	Yıldız Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. KOM	Yıldız Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. ML.	Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı

Kısaltmalar

Açıklamalar

Y. PRK. MYD

Yıldız Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y. PRK. NMH.

Yıldız Name-i Hümayûnlar

Y. PRK. OMZ.

Yıldız Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı

Y. PRK. SGE.

Yıldız Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı

1. GİRİŞ

Hauriou müesseselerin tarihte ve hukukta sürekliliğin, hakikiliğin ve oluşun ifadesi olduğunu, müessesenin ortaya çıkış sürecinin toplumun ve devletin hukuki temelini teşkil ettiğini belirtmiştir.¹ Tekeli'ye göre müessese tarihi incelenen tarihsel döneme göre devlet kurumları, vakıflar, siyasal partiler, kamu iktisadi girişimleri, resmi ve özel bankalar ile sağlık ve eğitim kuruluşları gibi toplumsal pratiğin tüm yönlerini kapsayan yapıları incelemektedir.² Bu bağlamda tezin konusunu Osmanlı Devleti mâli yapısı içerisinde mevcut bir kavram olup, II. Abdülhamit döneminde müessese yapısı kazanmış olan Emlâk-ı Hümâyûn oluşturmaktadır.

Emlâk-ı Hümâyûn'u söz konusu dönem açısından araştırmaya değer kılan en önemli noktalardan biri, müessesenin II. Abdülhamit'in kontrolü altında olan önemli bir unsur olmasıdır. II. Abdülhamit, Emlâk-ı Hümâyûn'u sağladığı mâli kaynaklarla birlikte bir çeşit kontrol mekanizması olarak kullanmış ve iktidarını kuvvetlendirmek için bir araç haline getirmiştir. Bu bağlamda II. Abdülhamit dönemi içinde bu denli büyük bir yeri olan böyle bir unsuru ortaya çıkarmak, dönemi anlamak adına da oldukça önemlidir.

II. Abdülhamit dönemini Emlâk-ı Hümâyûn açısından farklı kılan en önemli noktalardan biri, bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn'un yalnızca padişah mallarını kapsayan bir kavram olarak kalmayıp, aynı zamanda bürokratik bir yapı, bir müessese haline gelmiş olmasıdır. Söz konusu müessesenin kendine ait idari bir yapısı, organizasyon şeması, nizamnamesi, müessesenin her türlü işini yürüten memurları ile gelirleri ve giderleri bulunmaktadır. Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi resmi olarak 30 Ocak 1884 (18 Kanun-ı Sani 1299) tarihinde kurulmuştur.³ Hazine-i Hassa Nezaret'i'ne bağlı olarak kurulan müessese, II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar da Nezaret'e idari anlamda bağlı kalmıştır. Ancak müessesenin kurulmasıyla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir-gider hesabı Hazine-i Hassa'dan ayrılmıştır.⁴

Müessesenin yönetim şeması merkez ve vilayetler olarak ayrılmıştır. Vilayetlerdeki yönetim yapısı merkezle aynı olmakla birlikte, kalem ve daireler

¹ Maurice Hauriou-Tarık Tunaya, "Müessese ve Tesis Teorisi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, (Eylül 2011): 639.

² İlhan Tekeli, "Kurum Tarihi Yazmanın Sorunsalları Üzerine", *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011): 198.

³ COA. Y. PRK. HH. 13/15/ H. 01.04.1301.

⁴ COA. HH. d. Nr. 11499/H. 10.02.1326.

vilayetlerde merkezde olduğu kadar ayrıntılı değildir. İdareler iç kararlarda bazı noktalarda serbesttir ancak özellikle belirli miktar harcamalarda ve önemli kararlarda Hazine-i Hassa Nezareti'nin kararına uymakla yükümlüdür.

Emlâk-ı Hümâyûn II. Abdülhamit döneminde çağın şartlarıyla da bağlantılı olarak hiçbir padişah döneminde olmadığı kadar genişlemiştir. Bu dönemden önce kavram arazi, çiftlik, akarât vesaire gibi yapıları ihtiva ederken, II. Abdülhamit döneminde çeşitli türden fabrikaları, imtiyazları ve vakfı da kapsar hale gelmiştir. Bu anlamda Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde yer alan idareler kendi görev alanları dahilinde olan farklı türdeki emlakları idare etmişlerdir. Söz konusu durum çalışma için önemli bir zorluğu ortaya çıkarmakta ve çiftlik, arazi, mera, dalyan, vakıf, akarât, imtiyaz, fabrika vesaire gibi yapıların idareleri, üretimleri, çalışanları gibi konuların ortaya çıkarılması gerekmiştir. Bu anlamda altı çizilmesi gereken en önemli nokta tezin amacını ihtiva eder; çalışmada temel amaç, ilgili yapıların işleyişinin ortaya çıkarılmasında esas alınan noktanın bunların Emlâk-ı Hümâyûn idaresi ile ilişkisinin ortaya çıkarılması olduğudur. Daha kısa bir şekilde ifade edilirse, Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen unsurlar ele alınırken özellikle bunların Emlâk-ı Hümâyûn idaresi ile olan ilişkilerine odaklanılmıştır.

Tez bu amaç doğrultusunda dört ana başlıktan oluşmaktaysa da dördüncü başlık Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen unsurları içermesi sebebiyle kendi içinde altı ana başlıktan oluşur. Tezin ilk ana başlığında Hazine-i Hassa Nezareti'nin gelişimi ile Osmanlı Devleti'nin mâli yapısı anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci başlık olan “Emlâk-ı Hümâyûn Kavramının Muhtevası ve II. Abdülhamit Dönemindeki Konumu” başlığında ise kavramın anlamı, muhtevası ve II. Abdülhamit dönemindeki gelişimi, II. Abdülhamit'e sağladığı siyasi, sosyal ve maddi olanaklar, II. Abdülhamit'e müessese tarafından sağlanan tahsisat, Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri kullanılarak ülke ekonomisine yapılmaya çalışılan katkı, kaybedilen topraklarda kalan Emlâk-ı Hümâyûn'lar için nasıl bir yol izlendiği, II. Abdülhamit döneminin sonlarına doğru Emlâk-ı Hümâyûn'un Maliye Hazinesine nasıl devredildiği anlatılmış ve nihayetinde Emlâk-ı Hümâyûn'un Osmanlı coğrafyasındaki dağılımı yaklaşık olarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü başlığı olan “Emlâk-ı Hümâyûn'un Müessese Yapısı” kısmında öncelikle II. Abdülhamit döneminden önce Emlâk-ı Hümâyûn'un nasıl idare

edildiği ortaya konulmuştur. Daha sonra müessesenin II. Abdülhamit dönemindeki idaresi ve teşkilat yapısı açıklanmıştır. Teşkilat yapısı içerisinde merkez ve vilayet teşkilatı, teşkilat görevlileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kısmın son ana başlığını ise Emlâk-ı Hümâyûn müessesesinin gelir ve giderleri oluşturmaktadır.

Dördüncü ana başlık, “Emlâk-ı Hümâyûn Tarafından İdare edilen Unsurlar” olup, arşiv belgelerinin incelenmesi sonucunda Çiftlikât-ı Hümâyûn, Arazi-i Seniyye, koru ve ormanlar, mera-çayır-yaylak ve kışlak gibi arazi türünden unsurlar, vakıf ve akarât, fabrikalar, imtiyazlar, dalyanlar ve göller şeklinde başlıklara ayrılmıştır. Her bir başlık kendi içinde değerlendirilerek buna göre incelenmiş olsa da genel anlamda Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare şekilleri, edinimleri, işletimleri, işletim politikaları, memurları, gelir-giderleri, üretimleri ve hukuki konular bağlamında incelenerek hem idare edilen unsurların iç işleyişi hem de müessesenin bürokratik yapısı ile idare anlayışı açıklanmak istenmiştir.

Başlıkların tümü ile Emlâk-ı Hümâyûn müessesesinin idari ve teşkilat yapısını ve kendi içindeki politik amaçları ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamit döneminin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ile müessese arasındaki bağlantılara da değinilmiştir.

Çalışmada yararlanılan kaynaklar açısından öncelikle arşiv vesikaları değerlendirildiğinde özellikle Hazine-i Hassa Defterleri, Maliye Nezareti Emlâk-ı Emiriyye evrakları, Yıldız Hazine-i Hassa evraklarından faydalanılmıştır. Arşiv, ilgili konu açısından genel anlamda bolca belge ve defter barındırıyor olsa da belgelerin mâli kayıtlar olması özellikle yorumlama açısından dikkat edilmesi gereken noktalardan biridir. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn’a daha az gelir getiren ve yapı itibarıyla küçük olan unsurlara ait belge sayısı diğer unsurlara nazaran oldukça azdır.

Çalışmanın araştırma kaynakları ise konunun önemi ve büyüklüğü göz önüne alındığında beklenmeyecek ölçüde yetersizdir. Emlâk-ı Hümâyûn’la ilgili en önemli araştırma kaynaklarından ilki Prof. Dr. Arzu Terzi’ye ait olan *Hazine-i Hassa Nezareti*⁵ isimli çalışmadır. Çalışmanın ana konusunu Hazine-i Hassa Nezareti oluşturmuş olsa da Emlâk-ı Hümâyûn’un teşkilat yapısına dair önemli bilgiler yer

⁵ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, (Ankara: TTK, 2000).

almaktadır. Arzu Terzi'ye ait olan *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası* isimli çalışmadan da çokça faydalanılmıştır.⁶ Ayrıca Taha Bey'e ait olan *Emlâk-ı Devlet* isimli eser, Emlâk-ı Hümâyûn ve bağlantılı olan kavramları açıklaması hasebiyle çalışma için oldukça önemli olup, Zübeyda Akbal tarafından transkript edilmiştir.⁷ Vasfi Şensözen'e ait olan *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*⁸ isimli eser de konunun yapı taşlarına değinmesi açısından önem arz etmektedir. Bunlar haricinde Yavuz Cezar'a ait *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*,⁹ Ahmet Tabakoğlu'nun *Osmanlı Mâli Tarihi*¹⁰ gibi çok sayıda kitap, makale ve tezin çalışmaya büyük katkısı olmuştur. Ancak Emlâk-ı Hümâyûn'u konu edinen gerek tez gerekse makale yahut kitaplar konuyu bölgesel olarak ele almışlardır. Bu anlamda tez çalışmamızda, Emlâk-ı Hümâyûn'u bölge fark etmeksizin bütüncül bir şekilde, bir müessese olarak ele almaya, onun merkez ve vilayetlerdeki teşkilatı ile çalışma prensibini ortaya koymaya ve idare edilen tüm unsurlara karşı idari yönünü aydınlatmaya çalıştık.

Son olarak tez çalışmasına giriş açısından faydalı olabilecek birtakım kavramlara açıklık getirilmek istenmektedir.

Emlâk-ı Hümâyûn; Emlâk-ı Seniyye, Emlâk-ı Şahane, Emlâk-ı Kadime ve Emlâk-ı Hakanî

II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn, ilgili yapının yaygın olarak kullanılan ismi olmasına rağmen arşivde bu kavramla aynı anlama gelen *Emlâk-ı Seniyye*¹¹ ve *Emlâk-ı Şahane*¹² isimlerini de görmek mümkündür. İki isim de ilgili

⁶ Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).

⁷ Zübeyda Akbal, *Taha Bey ve "Emlak-i Devlet" İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

⁸ Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (İstanbul: Okuyan Yayınları, 2013).

⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986).

¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016).

¹¹ *Seniyye*: Yüksek, yüce anlamına gelmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011), 1096.

¹² *Şâh-âne*: sözlük anlamı olarak hükümdara ait, hükümdarla ilgili demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 1137. Vasfi Şensözen'e göre *Emlâk-ı Şahane* kavramı padişahların hanedanları için ayrılan mülkleri ifade etmektedir. Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, 14. Buna karşın arşiv incelendiğinde kavramın Emlâk-ı Hümâyûn'la aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri içerisinde bu kavrama da rastlanılmaktadır. Bu bağlamda kavrama dahil olan mülklerin Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi tarafından idare edildiği düşünülmekte olup, iki kavram arasında büyük bir fark olduğu düşünülmemektedir. Çalışmanın ilgili kısımlarında ele alınmıştır.

dönemde Emlâk-ı Hümâyûn'la aynı şekilde sultanın malları anlamında kullanılmış ve Emlâk-ı Hümâyûn'la ilgili belgelerde de geçmiştir. Bunlar haricinde *Emlâk-ı Hakanî* ve *Emlâk-ı Kadime* kavramlarına da açıklık getirmek çalışma adına yararlı olacaktır. Emlâk-ı Hakanî kavramı Şensözen'e göre saltanat makamı için ayrılmış olup padişah mülklerini ifade etmektedir.¹³ Arzu Terzi'ye göre Emlâk-ı Hakanî kavramı Emlâk-ı Kadime kavramı ile ilişkilidir. Buna göre Emlâk-ı Kadime kavramı Tanzimat döneminde Maliye Hazinesine devredilmiş ancak II. Abdülhamit döneminde tekrar Hazine-i Hassa'nın idaresine alınmış olan mülkler için kullanılmış olup, II. Abdülhamit dönemine ait Emlâk-ı Hümâyûn listelerinde ilgili mülklerin Emlâk-ı Kadime olduğu belirtilmiştir.¹⁴ Emlâk-ı Kadime, daha sonraki yıllarda Emlâk-ı Hakanî ismiyle Cumhuriyete kadar Hazine-i Hassa'nın idaresi altında kalmıştır.¹⁵

Ele alınan kavramların tümü tarihsel süreç içerisinde II. Abdülhamit dönemi dahil olmak üzere sultanın malı-mülkünü ifade etmek için kullanılmış olup, birbirine anlamsal olarak oldukça yakındır. Ancak II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn bürokratik bir yapı haline gelerek müessese niteliği kazanmış ve ilgili kavramların tümünden daha üst bir yapı haline gelmiştir. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn kavramı II. Abdülhamit'ten önce daha çok menkul ve gayrimenkulü ifade ederken söz konusu dönemde imtiyazlar gibi farklı unsurları da kapsar hale gelmiştir. Çalışma içerisinde tümü incelenmeye çalışılmıştır.

Emlâk-ı Hümâyûn ve Emlâk-ı Miriyye

Çalışma sürecinde keşfedilmeye çalışılan konulardan biri de devlet emlakları ile padişahın şahsi emlaklarının dönem içerisinde ayrımının yapıp yapılmadığı olmuştur. Devletle olan bağı düşünüldüğünde padişahın şahsi gelirlerinin devlet gelirleri içerisindeki yeri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda incelendiğinde döneme ait belgelerde padişahın şahsi gelirleri ile devlete ait olan gelirlerin kesin bir ayrımının yapıldığı tespit edilmiştir. Padişaha ait mal ve mülk Emlâk-ı Hümâyûn kavramı ile açıklanırken, devlete ait mal ve mülkler *Emlâk-ı Miriyye* kavramı ile ifade edilmiştir.

¹³ Şensözen, *a.g.e.*, 15.

¹⁴ Terzi, *a.g.e.*, 91.

¹⁵ Terzi, *a.g.e.*, 92.

Taha Bey ilgili eserinde Emlâk-ı Miriyye'yi, devlete gelir getiren ancak tekalif ve rûsumdan farklı olan mal-mülk olarak tanımlamıştır.¹⁶

Emlâk-ı Miriyye'den olan mal ve mülkün geliri Maliye Hazinesine aitken, Emlâk-ı Hümâyûn'a ait mal ve mülkün geliri Emlâk-ı Hümâyûn'a yani padişaha aittir. Bu sebeple padişahın şahsi geliri ile devletin gelirinin bu dönemde tamamen farklılaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın devlet yapısının merkezinde olduğu klasik dönemde dahi devlet hazinelerinde İç Hazine-Dış Hazine ayrımı bulunmaktaydı.¹⁷ Tanzimat döneminde padişah ve hanedana maaş bağlanarak Hazine-i Hassa Nezareti'nin oluşturulması¹⁸ ile bu ayrım derinleştirildi ancak esas ayrım II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa'nın idaresine tüm Emlâk-ı Hümâyûn'un verilmesi ve Emlâk-ı Hümâyûn'un bir müessese haline getirilerek tüm ülkeye yayılması ile gerçekleştirildi. Arşiv belgelerinde bu ayrımın yapıldığı çokça belge görmek mümkündür. Bir örnek olarak 1888 yılına ait bir belgede Tırhala Sancağında bulunup Yunanistan'a terk edilen topraklarda kalan ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftliğin Emlâk-ı Miriyye'den zannedilerek yanlışlık yapıldığı anlaşıldığından konuyla ilgili bir komisyon kurulmuştur.¹⁹ Ayrımı gösteren bir diğer belge ise 1887 yılına aittir. Buna göre Emlâk-ı Miriyye'den olan üç kıta arazi Emlâk-ı Hümâyûn'a ilave edilmiştir.²⁰

¹⁶ Akbal, *a.g.t.*, 80.

¹⁷ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, Cilt 42, Sayı 165, (1978).

¹⁸ Cezar, *a.g.e.*, 289. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 281. Şensözen, *a.g.e.*, 39. Tabakoğlu, *a.g.e.*, 685. Terzi, *a.g.e.*, 18.

¹⁹ COA. Y. PRK. MYD. 7/14/H. 24.08.1305. Mehmet Zeki Pakalın, "Emlâk-ı Emiriye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 527.

²⁰ COA. İ. DH. 1026/80929/H. 20.07.1304.

2. HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ

2.1. Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı Devleti Hazineleri

2.1.1. Tek Hazineli Dönem

Orhonlu, sözlükte “bir şeyi saklamak, biriktirmek” anlamında kullanılan “hazn” kelimesinin mekân ismi olan “hizane” kelimesinin Türkçeye “hazine” şeklinde geçtiğini belirtmiştir.²¹ Arzu Terzi, hazinenin sözlük anlamından ayrı olarak, devlet yönetiminde çok daha geniş bir anlam ifade ettiğine değinmiştir. Ona göre bir devletin hazinesi ile kastedilen anlam, devletin mevcudiyetini devam ettirecek ve onun yönetim mekanizmasının işlerliğini sürdürmesini sağlayacak her türlü para ve kıymetli eşyanın muhafaza edildiği bir müessesedir.²²

Osmanlı Devleti mali yapısında merkez maliye teşkilatı, merkezi hazine etrafında örgütlenen farklı konularda uzmanlaşmış kalemlerden oluşmaktaydı.²³ Merkezi hazine ise 18. Yüzyılın son çeyreğine kadar iki temel yapı görünümündeydi.²⁴ Bu iki hazineden ilki, genel anlamda devlet hazinesi olması sebebiyle buna Dış hazine, Birûn Hazinesi²⁵, Divân-ı Hümâyûn Hazinesi²⁶ ve Hazine-i Âmire²⁷ gibi isimler verilmişken esas vazifesi ihtiyaç halinde devlet hazinesine yardımcı olmak olan diğer hazine ise İç Hazine ve Enderûn Hazinesi gibi isimlerle anılmıştır.²⁸ Devlet hazinesi konumundaki Dış Hazinenin idaresi sadrazamın, İç Hazinenin idaresi ise hazinedarbaşının mesuliyetinde olmuş ancak her iki hazine de nihayetinde padişaha bağlı olmuşlardır.²⁹ İki yapı bir hazinenin varlığına rağmen, İç Hazine/Enderun

²¹ Cengiz Orhonlu, “Hazine”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine> (10.10.2022): 130.

²² Arzu Terzi, “Osmanlı Hazineleri”, *Türkler*, Cilt 10, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1651.

²³ Tabakoğlu, a.g.e., 274.

²⁴ Orhonlu, a.g.m., 130. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2021), 70. Ahmet Tabakoğlu, a.g.e. 274. Arzu Terzi, a.g.m., 1651. Klasik dönem Osmanlı hazinesinin ikili yapısı olduğu fikrinden farklı olarak, üçlü bir yapıda olduğunu savunan Akkuş bunları; merkezi hazine (Hazine-i Âmire), timar sahası ve padişah hazinesi (İç Hazine) olmak üzere üçe ayırmıştır. Yakup Akkuş, “Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış”, *İstanbul İktisat Dergisi*, 68, (2018): 118.

²⁵ Orhonlu, a.g.m., 130.

²⁶ Uzunçarşılı, a.g.m., 73. Uzunçarşılı, Divan-ı Hümâyûn Hazinesi isminin, bu hazinenin yalnızca padişahın vezir-i azamdaki mühr-ü hümâyûnu ile açıldığından ve idaresi vezir-i azamda olduğundan, bu ismin verildiğini belirtmiştir.

²⁷ Cezar, a.g.e., 28.

²⁸ Uzunçarşılı, a.g.m., 73. Cengiz Orhonlu, a.g.m., 130. “Hizâne-i hâs” hükümdara ait iç hazineyi ifade etmek için kullanılmıştır. Enderun Hazinesi; iç hazine, bir çeşit ihtiyat hazinesi, padişahın kendi kişisel harcamaları için oluşturulmuş bir yapı özelliği barındırırken, Birun Hazinesi ise devlet hazinesi, dış hazine yapısında olmuştur.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.m., 73.

Hazinesinin bir tür ihtiyat hazinesi olarak kullanılması sebebiyle Osmanlı'nın bu dönemi tek hazineli dönem olarak isimlendirilmiştir.³⁰

2.1.1.1. Dış hazine/Hazine-i Âmire

Hazine-i Âmire, Dış Hazine ve Birûn Hazinesi olarak adlandırılan ve devletin esas hazinesini teşkil eden hazine, devletin şer'i ve örfi olarak halktan topladığı vergilerden oluşmaktaydı.³¹ Divan-ı Hümâyûn toplantılarından sonra sadrazamdaki mühür-i hümâyûnla mühürlenir ve yine toplantı zamanlarında bu mühür kaldırılarak açılırdı. Dış Hazine defterdarın mesuliyetinde ve sadrazamın nezareti altında bulunmaktaydı.³² Burada bir hazinedarbaşı ile hazine katipleri görev alırdı ki bunlar da defterdara bağlıydılar. II. Bayezid dönemi kayıtlarında *serhazin* olarak da anılan hazinedarbaşı, gerekli harcamaların yapılması, *in'am* ve *tasadduk* gibi hazineden çıkan hediyelerden de sorumluydu.³³

Dış Hazineye girecek gelir ve buradan yapılacak herhangi bir harcamaya bağlı olarak çıkarılan meblağ için birtakım kurallar mevcuttu. Dış Hazineye girecek gelir veznedarlar, ruznamçeciler, sergi nazırı, sergi kâtibi ve mehterân-ı hayme başının da bulunduğu kalabalık bir topluluk eşliğinde, veznedarbaşı tarafından teslim alınırdı.³⁴ Dış hazineden para çıkarılmak istendiğinde ise öncelikle hazineden alınmak istenen söz konusu para defterdarın imzasıyla sadrazama arz olunur ve sadrazam tarafından pençe denilen buyruldu ve *sah* işaretiyle bu paranın hazineden çıkmasına izin verilirdi. Gerekli izin verildikten sonra defterdar tarafından *küçük sah* işareti konur ve veznedar tarafından para ödenirdi.³⁵ Her gün günlük gelir-gider muhasebesi yapılarak kontrol edilir ve veznedarbaşında cari masraflar için belli bir miktar kese para bırakıldıktan sonra geri kalan miktar hazineye konulup mühürlenirdi.³⁶

2.1.1.2. İç hazine/Enderun hazinesi

Osmanlı mali yapısında Enderun Hazinesi, İç Hazine ve Hazine-i Hassa olarak adlandırılmış olan diğer hazine Dış Hazine için bir tür ihtiyat hazinesi görevi

³⁰ Orhonlu, a.g.m., 130. Kütükoğlu, a.g.e., 272. Uzunçarşılı, klasik dönemde Birun ve Enderun Hazinesinin yanı sıra bir de Yedikule Hazinesi'nin varlığına işaret etmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 362.

³¹ Uzunçarşılı, a.g.e., 364.

³² Uzunçarşılı, a.g.e., 365.

³³ Orhonlu, a.g.m., 130.

³⁴ Kütükoğlu, a.g.e., 272-273.

³⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., 365.

³⁶ Kütükoğlu, a.g.e., 273.

görmüştür.³⁷ İç Hazine hazinedarbaşı ve hazine kethüdası³⁸ tarafından idare edilmekteydi. Bunların dışında 17. Yüzyılın ortalarında yaklaşık yüz on, 18. Yüzyılda yüz elli yedi görevli bulunmaktaydı. İç Hazine kendisine bağlı farklı birtakım hazinelerden meydana gelmekteydi. Bunlar, Hasoda, Bodrum, İfraz, Çilhane, Raht (Has Ahur), Hil’at ve Ceyb-i Hümâyûn hazineleri idi. Has Ahur ve Hil’at Hazinesi Topkapı Sarayı’nın üçüncü kapısı olan Bâbüssaade’nin dışında, diğerleri ise üçüncü avluda yer almaktaydı.³⁹ Söz konusu hazineler, İç Hazine’nin fonu durumundaydılar ve İç Hazine bünyesinde saklanacak para veya kıymetli eşyaların cinslerine göre ayrılmışlardı.⁴⁰

İç Hazinede altın ve gümüşten başka mücevherat ve kıymetli eşyalar saklanırdı. İç Hazineye bağlı olan diğer hazinelerde Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi haricinde genel olarak altın sikkeler, sikke çubukları, dini ve edebi eserler, kıymetli saatler, kılıçlar, yabancı ülkelerden gelen hediyeler yer almaktaydı ve bunlar sefer zamanlarında ya da ihtiyaç halinde Dış Hazineye borç olarak verilerek kullanılırdı.⁴¹ İç Hazineden para çıkarılması gerektiğinde öncelikle padişahın izni alınır, görevlilerin eşliğinde hazine açılırdı. Yapılan işlem önce kaydedilir daha sonra deftere geçirilirdi. 16. ve 17. Yüzyıllarda hazineye girecek ve hazineden çıkacak para *temessük* adı verilen bir senetle gerçekleşmekteydi ve söz konusu senet, hazinedarbaşı tarafından düzenlenmekteydi.⁴² Hazinenin kontrolü hazinedar kethüdası ve hazine ağalarının yapıldı, hazine kayıtları ise katipler tarafından gerçekleştirilirdi.⁴³

2.1.1.3. Ceyb-i Hümâyûn hazinesi

Ceyb-i Hümâyûn hazinesi İç Hazine’ye bağlı olan hazinelerden bir diğeridir. Ancak bu hazineyi diğerlerinden farklı kılan nokta, Ceyb-i Hümâyûn’un padişahın ve

³⁷ Terzi, a.g.m., 1651. Murathan Küçükali, “II. Mustafa Döneminde Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi Masrafları”, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul), 41.

³⁸ Hazine kethüdalığına dair Pakalın, bu makamın Yavuz Sultan Selim zamanında ortaya çıktığını belirtmiştir. Hazine kethüdası, saraya giren ve saraydan çıkan eşyanın muhafazasından sorumlu görevlilerden biriydi. Ayrıca çeşitli sebeplerle elden çıkarılan, satılan eşyalar için bir defter tutulur ve bu defterler hazine kethüdası tarafından mühürlenirdi. Hazine kethüdarları, Hazine-i Hümâyûn’da bulunan eşyaların defterlerini ve bunlardan satılanlara ya da elden çıkarılanlara ait cetvel suretlerini saklamak ve kendilerinden sonra gelen kethüdalara bu defterleri devretmekle görevlilerdi. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 791.

³⁹ Kütükoğlu, a.g.e., 273.

⁴⁰ Terzi, a.g.m., 1652.

⁴¹ Uzunçarşılı, a.g.m., 75-77. Kütükoğlu, a.g.e., 273.

⁴² Terzi, a.g.m., 1651.

⁴³ Orhonlu, a.g.m., 130.

hanedanın şahsi masraflarını karşılamak için ayrılmış olmasıdır. Ceyb-i Hümayûn akçesi,⁴⁴ cep akçesi, Ceyb-i Hümayûn harçlığı, aylık-ı Ceyb-i Hümayûn, Ceyb-i Hümayûn dairesi⁴⁵ ve Harem-i Hümayûn Hazinesi⁴⁶ olarak da anılmakta olup, padişaha ait gelirleri ve bunlardan yapılan harcamaları belirtmek için kullanılırdı.⁴⁷ Bu hazinenin amiri *sır kâtibi* adıyla anılmış olan yüksek dereceli bir memurdu.⁴⁸ Padişahın cep harçlığı olarak Divan-ı Hümayûn'dan elli bin akçe alınması kanundu. Günlük olarak ise üç renkli kese içerisinde on bin, on iki bin ya da on altı bin gibi farklı rakamlarda meblağ padişaha takdim edilirdi.⁴⁹

Ceyb-i Hümayûn gelirlerine bakıldığında, ilk olarak Mısır İrsaliyesi denilen, Mısır Eyaletinden gönderilen yıllık vergileri zikretmek gerekmektedir.⁵⁰ Mısır İrsaliyesi Ceyb-i Hümayûn ve daha sonra Hazine-i Hassa'nın en önemli gelirlerinden olmuştur. Mısır irsaliyesi, Dış Hazine'ye varidat olarak yazılır ancak daha sonra İç Hazine'ye nakil olunarak sarfiyat olarak kaydedilirdi.⁵¹ Bunun yanında,

- Padişah hasları ve malikaneler gelirleri,
- Her ay Divan-ı Hümayûndan verilen 50.000 akçe,
- Voynuklardan alınan vergi ve Kapıkulu Ocakları beytü'l mali,
- Baltalık ve ormanların gelirleri,
- Haremeyn evkafı gelir fazlası,
- Darphane'nin yönetimindeki madenlerin geliri,
- İstanbul ve Edirne bostancıbaşılarının has bahçeler mahsulatından topladıkları hasılat,
- Darphane faizleri,
- Muhallefat ve müsadere gelirleri,
- Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının vergileriydi,

⁴⁴ Pakalın, *a.g.e.*, 266.

⁴⁵ Pakalın, *a.g.e.*, 266. Pakalın, “ceb-i hümayun dairesi” maddesinde bu kavramı, padişahların kendi paralarının alınıp verilmesi işini gören özel dairenin adı olarak tanımlamaktadır. Pakalın ayrıca bu dairenin II. Abdülhamit zamanına değin ulaştığını belirtmiştir.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, 79.

⁴⁷ Halil Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ceyb-i-humayun> (12.07.2022): 465. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 265.

⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, 79. Terzi, *a.g.e.*, 2.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, 80.

⁵⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 265.

⁵¹ Terzi, *a.g.m.*, 1652.

- Bazı vilayet ve sancakların birtakım el işleri ve mahsulleri de gelirler arasındaydı.⁵²

Padişaha ve Harem mensuplarına ödenen meblağ 1693-1697 bütçelerinde *Harçlık-ı Harem-i Hümayûn*, daha sonraki bütçelerde ise *Berâ-yı Ceyb-i Hümayûn*, *Harçlık-ı Ceyb-i Hümayûn* ve *Aylık-ı Ceyb-i Hümayûn* olarak isimlendirilmiştir. Padişahın ihsanları ve dağıttığı sadakalar İç Hazine'den karşılanabildiği gibi Dış Hazine'den de karşılanabiliyordu.⁵³ Ayrıca Mekke ve Medine'ye her yıl düzenlenen Surre Alayıyla gönderilen para ve hediyeler, yabancı devlet hükümdarlarına verilen hediyeler, Ceyb-i Hümayûn'dan karşılanmaktaydı.⁵⁴

Ceyb-i Hümayûn'un varlığı Sultan II. Abdülhamit döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde bir Ceyb-i Hümayûn dairesinin mevcudiyeti görülmektedir. Sultan II. Abdülhamit tarafından verilecek olan atıyyelere⁵⁵ mahsus olan bu dairenin harcamalarından başmabeyinci sorumluydu. Ceyb-i Hümayûn dairesine gerekli olan meblağ ise her ay Hazine-i Hassa Nezareti tarafından verilirdi.⁵⁶ Ceyb-i Hümayûn dairesinin, başarılarından ötürü madalya ve nişanla ödüllendirilen kişilere bunları vermekle de görevli bir daire olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

2.1.2. Çok Hazineli Dönem (1793-1839)

Hazine-i Amire (Dış Hazine/Birûn Hazinesi), Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatında 1793 yılına kadar tek hazine konumunda olmuştur. Yukarıda da değinilen İç Hazine/Enderun Hazinesi ise bir çeşit ihtiyat hazinesi durumunda olduğundan, devletin esas hazinesi Hazine-i Âmire olarak kabul edilmiş, bu sebeple bu dönem tek hazineli dönem olarak adlandırılmıştır.⁵⁸ Ancak 18. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı mali sistemi ve politikası, tarihsel anlamda daha da geriye giden bir şekilde mali bir kriz içine girmiş ve bu dönemde birtakım kurumsal değişimler yaşanmıştır. 17. Yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için büyük ve yıpratıcı yenilgilerin olduğu bir dönemdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti mali anlamda oldukça güç kaybetmiş ve askeri

⁵² Kütükoğlu, a.g.e., 274. Terzi, a.g.e., 3.

⁵³ Sahillioğlu, a.g.m., 466.

⁵⁴ Kütükoğlu, a.g.e., 274. Terzi, a.g.e., 3.

⁵⁵ COA. Y. PRK. HH. 6/35/H. 18.05.1297. İlgili belgede on bin kuruşluk atıyye-i seniyyenin Ceyb-i Hümayûn'dan alındığı belirtilmiştir.

⁵⁶ Pakalın, a.g.e., 266.

⁵⁷ COA. BEO. 229/17111/H. 17.12.1310.Üsküdar polis efradından Ali Efendi'nin başarı madalyasına hak kazandığı ve bu madalyanın ceyb-i hümayûn dairesinden verileceği belirtilmiştir.

⁵⁸ Kütükoğlu, a.g.e., 275. Tabakoğlu, a.g.e., 620.

teknolojisi ile ekonomisi güçlenmiş olan Avrupalı devletler karşısında mali reform ihtiyacı duymuştur. Osmanlı Devleti'nde çoklu hazinelere geçiş süreci bu şekilde başlamıştır.⁵⁹

Darphane-i Âmire henüz 1773-1774'ten itibaren bünyesinde yapılan birtakım değişikliklerle Hazine-i Âmire'nin yedeği konumuna gelmiş ve hazinenin bazı gelirleri Darphane-i Âmire'ye bırakılmıştır.⁶⁰ Özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Darphane, bazı gelirlerin bünyesine verilmesi ile birlikte devletin gelir ve giderlerinde vazife sahibi olan ikinci bir devlet hazinesi durumuna gelmiştir. Bu dönemde girilen savaşların finansmanında etkin bir hale gelmiş ve sermayesinden *seferiye akçesi* ismiyle ödemeler yapılmıştır. Darphane'nin değişen bu konumu ise mali birtakım kaynakların, öncelikle vakıf mukataalarının idaresine verilmesi ile olmuştur.⁶¹ Darphane'nin değişen konumu itibarıyla de Hazine-i Âmire eski önemini yitirmeye başlamış ve Osmanlı maliyesinde Tanzimat'a kadar sürecek olan mali bir politika değişikliğine gidilmiştir. Bu mali değişiklik ise devletin birden fazla hazineden yararlanmaya başlaması şeklinde olmuştur. Devletin masrafları yeni hazinelere pay edilmiştir. Bunda dönemin padişahlarının yeni askeri kurumlar oluşturması oldukça önemli bir yer tutmuştur.⁶²

1793 yılında III. Selim tarafından Nizam-ı Cedit ordusunun giderlerini karşılayabilmek amacıyla oluşturulan İrâd-ı Cedit Hazinesiyle Osmanlı Devleti tek hazineli dönemden çok hazineli döneme girmiş, İrâd-ı Cedit Hazinesini, yine III. Selim döneminde kurulan Tersane ve Zahir Hazineleri takip etmiştir. Yavuz Cezar, kurulan yeni hazinelerin uygulamaya konulan yeni mali politikaları yansıttığını belirtmiştir.⁶³ Tabakoğlu ise yeni kurulan hazinelerin Hazine-i Âmire'ye girmekte olan mevcut gelirlerin, diğer hazinelerle paylaşılması demek olduğuna işaret etmiştir.⁶⁴ 1793-1839 yıllarında işlevde olan hazineler, İrâd-ı Cedit, Zahir Hazinesi, Tersane-i Âmire Hazinesi, Mukataat/Mansûre Hazinesi olarak sayılabilir. Bu hazinelerin her birinin yönetiminde bir defterdar getirilmiş ve bu şekilde merkez mali yapıda hazine ve defterdarlık sayısı artırılmıştır. Hazine-i Âmire, İrâd-ı Cedit Hazinesi ve Tersane-i

⁵⁹ Akkuş, a.g.m., 116.

⁶⁰ Kütükoğlu, a.g.e., 275.

⁶¹ Terzi, a.g.m., 1653.

⁶² Terzi, a.g.m., 1654.

⁶³ Cezar, a.g.e., 151.

⁶⁴ Tabakoğlu, a.g.e., 620.

Âmire Hazinesi devletin gelirlerinin bir kısmını doğrudan idare, denetleme ve tahsil gibi yükümlülöklere sahipken, Zahire Hazinesi döner sermaye biçiminde örgütlenmiştir.⁶⁵

2.1.2.1. İrâd-ı Cedid hazinesi

Sultan III. Selim döneminde kurulan Nizam-ı Cedid askeri teşkilatını finanse edebilmek amacıyla 1 Mart 1793 tarihinde kurulan hazineye İrâd-ı Cedid adı verilmiştir.⁶⁶ İrâd-ı Cedid Hazinesi askeri giderleri ve ortaya çıkabilecek savaşlara maddi hazırlıkları karşılayabilmek amacıyla kurulmuştur. Cezar, böyle bir mali yapının oluşturularak, ileride ortaya çıkacak savaşları finanse etme amacının yeni bir mali politika olduğunu ve İrâd-ı Cedid Hazinesinin bu yeni mali politikayı yürütecek temel yapı olduğunu belirtmiştir. İrâd-ı Cedid Hazinesince yürütölecek yeni mali politikanın amacı, malikane ve esham uygulamasına son vererek tımar sistemini iyileştirmekti.⁶⁷ Bu maksatla birtakım gelirler İrâd-ı Cedid’e devredilmiştir. Bunlar,⁶⁸

- Darphane-i Âmire’nin idare ettiği bir kısım mukataa ve tımarların idare ve iltizamları,
- Hazine-i Âmire tarafından idare olunan bir kısım mukataalar,
- Yıllık faizi on keseyi aşan malikane mukataalarının veya hisselerinin mahlul oldukça İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından zabt ve idaresi,
- Mahlul olacak eshamın söz konusu hazine tarafından zabtı ile mahlulat faizlerinin de buraya tahsis olunması kuralı getirilmiştir.
- Humbaracı tımarları da söz konusu hazineye bağlanmıştır.

İrâd- Cedid Hazinesi’nin idarecisine İrâd-ı Cedid Defterdârı denilmiştir. Hazinesinin kuruluşunda belirlenen söz konusu amaçlar gerçekleştirilememiş ancak yine de Osmanlı mali tarihi açısından önemli bir dönem olmuştur. İrâd-ı Cedid Hazinesi, 1807 yılında finansı için kurulduğu Nizam-ı Cedid’le birlikte ortadan kaldırılmıştır.⁶⁹

⁶⁵ Tabakoğlu, a.g.e., 621.

⁶⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., 368. Cezar, a.g.e., 155. Tabakoğlu, a.g.e., 621.

⁶⁷ Cezar, a.g.e., 156. Tabakoğlu, a.g.e., 621-622.

⁶⁸ Cezar, a.g.e., 156. Kütikoğlu, a.g.e., 276. Tabakoğlu, a.g.e., 622.

⁶⁹ Tabakoğlu, a.g.e., 622.

2.1.2.2. Tersâne-i Âmire hazinesi

Osmanlı Devleti mali sistemi içerisinde 18. Yüzyılda Tersane ve donanma için gerekli harcamalar Hazine-i Âmire tarafından karşılanırdı. Savaşların yoğun olduğu dönemlerde donanma giderleri daha da fazlalaşmaktaydı. Ancak Tersane için gerekli meblağlar artık tahsis edilemez bir duruma gelmişti ve bu aşamada Sultan III. Selim, İrâd-ı Cedid Hazinesinin Tersane ve donanma giderlerine yardımcı olmasını sağladı.⁷⁰ Tersanenin bu durumunun yanında donanmanın ve askeri teşkilatın geliştirilmek istenmesi sebebiyle, müstakil bir Tersane-i Âmire Hazinesi kuruldu.⁷¹

Tersâne-i Âmire Hazinesi 6 Şubat 1805 tarihinde resmen kurulmuştur. Hazinenin baş amiri Şikk-ı Sâlis Defterdarı (Tersâne-i Âmire Defterdarı ve Umûr-ı Bahriye Nâzırı) olmuştur. Hazinenin işlerini bağımsız bir şekilde yürütebilmesi için, defterdarın “ricalden birisi” yani kaptan paşalara eşit düzeyde birisi olması istenmiştir.⁷² Hazinenin teşkilatında sergi kâtibi hazinenin gelir-gider hesaplarını tutmak ve yıl sonu bütçelerini hazırlamakla görevlendirilmiştir. Zimmet kâtibi, alınan malzemenin defterini tutmak ve fiyatlarını kontrol etmekle, mübaşir ve nazır kisedarı hazinenin gelirini tahsil etmekle görevlendirilmiştir.⁷³ Hazinenin gelirlerini oluşturan ana kaynaklar,⁷⁴

- Cizye, avarız ve mukataat-ı miriyye malları,
- İrâd-ı Cedid hazinesinden devredilenler,
- Derya kalemi zeamet ve tımarları,
- Kalyoncu bedeliyyeleri.

Hazinenin, gelirleriyle personelin maaş ödemeleri, tayinat masrafları, gemi donanımı, onarımı ve yapımı ile Tersane'nin malzeme giderlerini karşılaması amaçlanmıştır.⁷⁵

2.1.2.3. Zahir hazinesi

Zahire Hazinesi III. Selim döneminde kurulmuş hazinelerden bir diğeridir. Temel anlamda iâşe meselesi için kurulmuş olan bu hazine, yapı itibariyle

⁷⁰ Cezar, a.g.e., 208-209. Kütükoğlu, a.g.e., 278. Tabakoğlu, a.g.e., 633.

⁷¹ Cezar, a.g.e., 208-210. Kütükoğlu, a.g.e., 278. Tabakoğlu, a.g.e., 633.

⁷² Cezar, a.g.e., 208-211. Tabakoğlu, a.g.e., 633.

⁷³ Tabakoğlu, a.g.e., 634.

⁷⁴ Cezar, a.g.e., 214.

⁷⁵ Cezar, a.g.e., 215.

diğerlerinden ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un iaşesi ve zahire ihtiyacı 18. Yüzyılın ikinci yarısına değin kapan tüccarı tarafından karşılanırken, bu tarihten itibaren kapan tüccarının zahire ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmesi üzerine müdahale edilmesi gerekmiştir.⁷⁶ İaşe ihtiyacının karşılanması ve zahire temininin düzenli hale gelebilmesi için ilk olarak 1793 yılında Zahire Nezareti kurulmuştur. Nezaretin hesaplarının görülmesi ve paranın işletilmesi Hazine-i Âmire'ye ait olmak üzere zahire alımları için Darphane'den zahire sermayesi adıyla bir fon ayrılmıştır. Yeni kurulan hazineler devletin belli gelirlerini idare, denetleme, tahsil ve finanse etmekle yükümlüyken, Zahire Hazinesi döner sermaye biçiminde örgütlenmiştir.

1795 yılında Zahire Hazinesi ve Defterdarlığına ilk olarak Şıkk-ı Sâlis Defterdarlığı unvanı verilmiş, 1805 yılından sonra Tersane Hazinesinin kurulmasıyla Şıkk-ı Râbi Defterdarlığı olmuştur.⁷⁷ Hazinenin günlük hesapları sergi halifesi ve veznedar tarafından görülür ve sergi pusulaları her akşam zahire nazırı ve başdefterdara teslim edilirdi. Hazineden para çıkarılabilmesi için sadrazam ve başdefterdarın işaretlerinin yanında nazırın da tezkirenin arkasına *sahh* çekmesine ihtiyaç vardı.⁷⁸ Son olarak Zahire hazinesi III. Selim devrindeki bağımsız statüsünü II. Mahmud döneminde kaybederek Mukataat Hazinesinin bir yan kuruluşu haline gelmiştir.⁷⁹

2.1.2.4. Mukataat/Mansure hazinesi

II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Mukataat Hazinesi, herhangi bir Mukataat Nezaretinin kuruluşundan önce varlığını sürdürmekteydi. Cezar, hazinenin kuruluşu için belgeler ve olaylar incelendiğinde belirli bir tarih verilmediğini ve hazine için resmen bir kuruluş olmadığını belirtmiştir. Ona göre Mukataat Hazinesinin oluşumu, II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun giderlerini karşılayabilmek için Darphane'den bu maksatla ayrılmış olan mukataalardan kaynaklanmaktadır. Ancak ilk dönemlerde hazine ile ilgili herhangi bir işlem yapılmamış, bir yasal düzenlemeye gidilmemiştir. Bundan dolayı bağımsız bir

⁷⁶ Tabakoğlu, a.g.e., 636. Kütükoğlu, a.g.e., 277.

⁷⁷ Tabakoğlu, a.g.e., 637. Cezar, a.g.e., 212.

⁷⁸ Kütükoğlu, a.g.e., 277.

⁷⁹ Tabakoğlu, a.g.e., 637.

hazine kurulamamış ve kaynaklar Hazine-i Âmire'ye bağlı olarak Baş defterdarın emrine verilmiştir.⁸⁰

Mukataat Hazinesinin süreç içerisinde önem kazanması ve baş defterdarın iki hazinenin işlerini yürütmesinin zorlaşması sebebiyle 3 Şubat 1827 tarihinde Mukataat Nezareti resmi olarak kuruldu ve Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye için tahsis olunan bütün kaynakların yönetimi de bu nezarete verildi.⁸¹ Yeni kurulan ordu için başlangıçta cizyeye yüzde otuz oranında zam yapılmıştır. Daha sonra Darphane tarafından idare edilen bazı mukataalar ve Emlâk-ı Hümâyûn ile kapu harcı ve boğça baha hasılatı tahsis olundu.⁸² 1827 yılında Mukataat Nezareti'nin kuruluşu ile hazinenin bağımsız bir hale gelmesinden sonra diğer gelirlere ek olarak pamuk resmi, ağnam tertibi, ihtisab resmi, resm-i miri, damga, tahmis, kantariye, reftiye ve ruhsatiyye resmi de Mukataat Hazinesine aktarılmıştır.⁸³ Bunun dışında planlı olarak büyük iltizamlara el konulmuş ve bunlar da hazinenin gelirlerinden birini oluşturmuştur.⁸⁴

Mukataat Nezaretinin idaresindeki işlerin yoğunlaşması sebebiyle 1829 yılında Nezaret, Mukataat Nazırlığı ve Mesarifat Nazırlığı olarak ikiye ayrılmıştır. Hazinenin gelirlerinin yönetimi Mukataat Nazırlığı tarafından yürütülürken, giderlerinin yönetimi ise Mesarifat Nazırlığına bırakılmıştır. 1 Ağustos 1834 tarihinde ise Mukataat Nezareti ve Hazinesi unvanları yerine Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi Defterdarlığı unvanı getirilmiştir. Mukataat Hazinesi bundan sonra daha sık olarak Mansure Hazinesi olarak anılmıştır. Mukataat Nazırı da Mansure Defterdarına dönüştürülmüştür. Ancak hazine bağımsız statüsünü kısa bir süre sonra kaybetmiş ve kuruluşundan üç buçuk yıl sonra da lağvedilmiştir.⁸⁵

2.1.3. Tanzimat'ın İlanı Öncesinde Hazine-i Âmire'nin Durumu

Tanzimat'ın ilanı öncesinde Hazine-i Âmire, Mansûre Hazinesinin kurulması ve belirli gelirlerin bu hazineye aktarılmasıyla eski önemini kaybetmiştir. Hazine-i Âmire bu durumda, Darphane'nin desteği olmadan mevcudiyetini koruyamaz hale gelmiştir. 1835'te "miri" sıfatının da kaldırılmasıyla Hazine-i Âmire, devletin esas hazinesi olma

⁸⁰ Cezar, *a.g.e.*, 252-253.

⁸¹ Cezar, *a.g.e.*, 252-254.

⁸² Kütükoğlu, *a.g.e.*, 279.

⁸³ Kütükoğlu, *a.g.e.*, 279.

⁸⁴ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (İstanbul: E Yayınları, 1983, Cilt 2), 56.

⁸⁵ Tabakoğlu, *a.g.e.*, 661-662.

vasfını da kaybederek 23 Ekim 1835'te Darphane ile birleştirilmiştir. Bunun üzerine başdefterdarlık kaldırılmış ve Darphane-i Âmire Defterdarlığı kurulmuştur.⁸⁶ Darphane Defterdarlığının kurulmasıyla ilgili Hazine-i Âmire'nin son dönemlerindeki yetersiz durumu öne sürülmüştür. Hazine-i Âmire'nin son dönemlerinde, Darphane'den sürekli borç alınmaya başlanmış ve bu borçlar meselesi iki kurumun görevlileri arasında anlaşmazlıkların oluşmasına sebep olmuştur.⁸⁷

Durumu Darphane'nin tarafından da değerlendiren Cezar, Darphane'nin Asakir-i Mansure'nin kuruluşu esnasında idaresiyle yükümlü olduğu bazı gelirleri Mukataat Hazinesi'ne devrederek, bu şekilde yalnızca Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi ve başka birtakım gelirleri idare etmekle yükümlü kılındığını ve bu aşamada Darphane'den yardım beklenmemesi beklenirken Hazine-i Âmire'nin Darphane'den yardım alamadan mevcudiyetini koruyamaz duruma geldiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Bu durumu ortadan kaldırmak için bu iki kurumun birleştirilmesi yoluna gidilmişse de yeni oluşturulan Darphane-i Âmire Defterdarlığı da uzun ömürlü olmamış ve 1838 yılında yeniden ikiye bölünmüştür. Maliye Nezareti kurulurken Hazine-i Âmire Darphane'den ayrılarak Mansure Hazinesi ile birleştirilmiş ancak gelir-gider hesapları ayrı ayrı tutulmuştur. Tanzimat'ın ilanı öncesinde ise Hazine-i Amire ve Mukataat Hazinesi adlarıyla yeniden ikiye ayrılmıştır.⁸⁹ Bu anlamda Arzu Terzi bu dönemi "mali kurum karmaşası" olarak betimlemiş ve Tanzimat sonrasında kurulacak olan Maliye Nezareti'ne bir geçiş süreci olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

2.1.4. Tanzimat'ın İlanı ve Tek Hazineli Döneme Dönüş

Osmanlı'da modernleşme ilk etkisini askeri anlamda gösterebilmiştir çünkü devletin amacı, kontrolü sağlama ve merkezi gücünü, özellikle idare yeteneği zamanla oldukça azalmış taşra üzerinde artırmak olmuştur. Fransız İhtilali'nin etkisini artırmaya başladığı bir dönemde merkezileşme, Osmanlı Devleti için en önemli konulardan biri olmuştur. Tanzimat'la birlikte reformların yönü askeri alandan bürokrasiye doğru kaymıştır. Sultan II. Mahmut döneminde oluşturulan nezaretler, Devletin merkezi yönetim mekanizmasına yönelik yeniliklerdi. Merkezileşme

⁸⁶ Kütükoğlu, a.g.e., 280. Uzunçarşılı, a.g.e., 374. Halaçoğlu a.g.e., 80. Oluşturulan Darphane-i Amire Defterdarlığına Ali Rıza Bey getirilmiştir.

⁸⁷ Cezar a.g.e., 263.

⁸⁸ Cezar a.g.e., 264.

⁸⁹ Kütükoğlu a.g.e., 280.

⁹⁰ Terzi, a.g.m, 1657.

kaygısının oldukça arttığı bu dönemde, tek hazine sistemine geçilmiştir.⁹¹ 3 Kasım 1839 yılında ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı'nın ana hedeflerinden biri, vergilendirme ve vergilerin merkezi hazineye aktarılmasında düzenleme yapılması olmuştur. Ülke yönetiminde merkezileştirmeye gidilmesi amacını taşıyan Tanzimat Fermanı bu yönüyle eski özerk yapıların ilgası ve devletin alanının genişletilmesi amacını taşımıştır.⁹² Bu yönüyle Tanzimat'ın mali politikalarından biri de vergilerin hazineye aktarılmasında, mültezim ve tımar sahipleri yerine doğrudan devlet tarafından görevlendirilmiş aylıklı memurların görevlendirilmesi olmuştur.⁹³

Yönetimde merkezileşme eğilimi Tanzimat'ın ilanından biraz öncesine kadar gitmekte ve Sultan II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen birtakım kurumsallaşmada da kendini göstermektedir. Maliye Nezareti'nin kuruluşu ve var olan tüm hazinelerin Maliye Nezareti'nin yönetimine bırakılması ile tek hazineli döneme geçiş de bu kurumsallaşmadan birisidir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte vergilendirmede yapılan değişiklikler merkez maliye idaresinde de köklü değişikliği beraberinde getirmiştir. İltizamın ortadan kaldırılmasından itibaren Mukataat Hazinesi ile Hazine-i Âmire birleştirilmiş ve Hazine-i Âmire Defterdarlığı kurulmuştur. Söz konusu bu Defterdarlık, Tanzimat dışında kalan yerlerin idaresini yürütmekle görevli olmuştur. Tanzimat'ın uygulandığı bölgeler ise 19 Ocak 1840'ta tekrar kurulan Maliye Nezareti tarafından idare edilmekteydi.⁹⁴ 25 Mayıs 1840 tarihinde mevcut tüm hazineler, Maliye Hazinesi bünyesinde birleştirilmiş ve bu şekilde tek hazineli sisteme dönüş yapılmıştır.⁹⁵

2.2. Hazine-i Hassa Nezareti

2.2.1. Hazine-i Hassa Nezareti'nin Kuruluşu

Osmanlı mâli teşkilatı, on yedinci yüzyılın başlarından itibaren padişahın bağımsız bir yapı haline gelmiş ve bu durum padişahın kişisel harcamalarını devlet giderlerinden ayıştırmıştır. Ceyb-i Hümayûn hazinesinin oluşumu da bunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'a doğru

⁹¹ Akkuş, a.g.m., 117.

⁹² Tabakoğlu a.g.e., 672.

⁹³ Cezar a.g.e., 130.

⁹⁴ Terzi, a.g.m., 1658. Yusuf Halaçoğlu ise Maliye Nezareti'nin 1838 yılında Darphane-i Amire Defterdarlığı ile Mansûre Defterdarlığı'nın birleştirilmesiyle kurulmuş olduğunu ifade eder. Halaçoğlu a.g.e., 80-81.

⁹⁵ Terzi, a.g.e., 13.

maliye teşkilatında merkezileşme eğilimi artmış ve devlet modern, rasyonel ve bürokratik bir sisteme doğru evrilmiştir. Bu durum maliye teşkilatında da tek hazineli sisteme dönüşü getirmiş ve Ceyb-i Hümayûn'a ait bazı gelirler Maliye Nezareti'nin idaresine alınmıştır.⁹⁶

Tanzimat'ın ilanından sonra merkezileşme bağlamında önemli noktalardan biri 1840 yılında padişaha ve hanedan üyelerine maaş bağlanması konusudur. Tanzimat'ın ilanı döneminde padişahın mevcut gelirlerinin masraflarına yetmediği tespit edilmiş ve bunun için birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu konuya çözüm yolu olarak daha öncesinde bahsedildiği üzere padişahların mevcut gelirlerinin bir kısmı Maliye Hazinesine bırakılarak, padişaha ve hanedana maaş tesis edilmesi uygun görülmüştür. Buna göre 1840'tan itibaren bazı Çiftlikat-ı Hümayûn'lar haricinde⁹⁷ padişahın her türlü emlak, çiftlik ve diğer tüm gelirlerinin Maliye Hazinesi tarafından idare edilmesine karar verilmiş ve padişaha aylık 12.500 kese altın maaş verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁸

Padişaha ve hanedanın diğer üyelerine bağlanan maaş, Darphane'den Ceyb-i Hümayûn hazinesine aktarılmıştır. Bu anlamda Ceyb-i Hümayûn, padişaha ait bütün gelirlerin toplandığı ve harcamaların yapıldığı bir iç hazine haline gelmiştir.⁹⁹ Ceyb-i Hümayûn, padişahın bütün gelirlerinin toplandığı bir hazine durumuna geldikten sonra, 1840 yılının başlarında Hazine-i Hassa tabiri Ceyb-i Hümayûn'la birlikte kullanılmış ancak 1846'dan sonra Ceyb-i Hümayûn ismi yerini tamamen Hazine-i Hassa'ya bırakmıştır.¹⁰⁰ Hazine-i Hassa adını alan bu yeni hazineyi idare etme görevi Darphane Nazırına bırakılmış ve Hazine-i Hassa'yı idare görevi, esas vazifesi haline gelmiştir. Oluşan karışıklığı önleme ve Darphane Nazırının esas vazifesinden dolayı 1850'den itibaren Darphane Nazırı, Hazine-i Hassa Nazırı olarak atanmış ve Darphane Nezareti de Hazine-i Hassa Nezareti adını almıştır.¹⁰¹ 1850 yılında Sultan Abdülmecit

⁹⁶ Nadir Özbek *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 127-128.

⁹⁷ Padişah mallarından Havass-ı Celile, mukataat ve Emlâk-ı Hümayûn'dan Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşayış ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki tüm gelirler Maliye Hazinesi'ne aktarılmıştır. Şensözen, a.g.e., 39. Terzi, a.g.e., 18.

⁹⁸ Cezar, a.g.e., 289. Kütükoğlu, a.g.e., 281. Şensözen, a.g.e., 39. Tabakoğlu, a.g.e., 685. Terzi, a.g.e., 18. Özbek a.g.e., 128.

⁹⁹ Terzi, a.g.e., 19. Kütükoğlu, a.g.e., 281.

¹⁰⁰ Kütükoğlu, a.g.e., 281. Terzi, a.g.e., 19. Özbek a.g.e., 128.

¹⁰¹ Terzi, a.g.e., 21. Kütükoğlu, a.g.e., 281. Özbek a.g.e., 128. Özbek, bu mali ve idari düzenlemelerin Osmanlı siyasi elitinin farklı unsurları arasında bir mücadelenin sonucu olduğuna dikkat çekmektedir.

döneminde Hazine-i Hassa Nezareti haline dönüştürülen bu kurum, sarayla ilgili gelir kaynaklarının tamamını yönetmekle yükümlü tutulmuştur.¹⁰²

2.2.2. Hazine-i Hassa Nezareti'nin İdari Teşkilatı (1850-1909)

2.2.2.1. Hazine-i Hassa Nezareti'nde kurulmuş olan komisyon ve meclisler

2.2.2.1.1. Hazine-i Hassa komisyonu

Hazine-i Hassa Komisyonu, önceki adı Sarrafan Komisyonu olan, süreç içerisinde şekillenmiş ve Hazine-i Hassa yönetimindeki en mühim yapılardan biridir. Devlet salnamelerine bakıldığında 1848 yılında Hazine-i Hassa Sarrafının Meclis-i Maadin üyesi olarak yer aldığı görülmektedir.¹⁰³ 1850 yılına ait belgede Hazine-i Hassa ve Hazine-i Celile Sarraflarının zimmetinde yüz yirmi bin kese borç görüldüğü ve bunların tahsil edilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁰⁴ Sarraflarla ilgili davalar, Meclis-i Vâlâ'nın görevlerinin 1845 yılında alınan bir karar üzerine hafifletilmesiyle beraber Darphane Nezareti'nin görevleri arasına dahil edilmiştir. Darphane Nezareti'nin 1850 yılında Hazine-i Hassa Nezareti'ne dönüştürülmesiyle beraber sarrafların davaları bu kurum içinde çözülmeye başlanmıştır.¹⁰⁵ Zaman içerisinde Hazine-i Hassa bünyesinde, sarrafların ödemedikleri borç sorununu çözmek için birtakım geçici meclisler kurulmuştur. Bu geçici meclisler zaman içinde daimî hale gelmiştir. Hazine-i Hassa Muhasebeciliği 1854 yılında tekrar işlevsel hale getirildiğinde, görevleri arasında Sarrafân Komisyonunu yönetmek olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶ Ancak Hazine-i Hassa Muhasebeciliğinin iş yükünün de zamanla arttığı ve bunun üzerine Sarrafân Komisyonu başkanlığına Hazine-i Hassa Sergi Muhasebecisi Es'ad Efendi'nin getirildiği görülmektedir.¹⁰⁷ Bu değişiklik üzerine Sarrafân Komisyonunun ismi de Hazine-i Hassa-i Şahane Komisyonu olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁸ Komisyon Hazine-i Hassa Dairesinde haftada iki gün toplanmakla

Ona göre gücünü yeni oluşmuş nezaretlerden alan siyasi bürokratik elit, padişahın ve sarayın etkinliğini sınırlandırmak istemiştir.

¹⁰² Özbek a.g.e., 128.

¹⁰³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1848, 39.

¹⁰⁴ COA. A.} AMD. 19/72/H. 27.09.1266.

¹⁰⁵ Terzi, a.g.e., 30.

¹⁰⁶ Terzi, a.g.e., 32.

¹⁰⁷ COA. A.} AMD. 60/71/ H. 29.12.1271.

¹⁰⁸ Terzi, a.g.e., 32.

yükümlü olup¹⁰⁹ üç kapu-kethüdası ve sekiz sarraftan oluşturulmuştur. Üyelerin herhangi bir maaş almadan görevini yürüttüğü komisyonun iş yükünün arttığı dönemde, kapu-kethüdalarının sayısının artırılacağı belirtilmiştir.¹¹⁰

Salnamelere bakıldığında, Hazine-i Hassa Komisyonunun ilk olarak 1856 senesi devlet salnamesinde yer aldığı görülmektedir. Toplam yedi kişiden oluşan komisyonun reisi Hazine-i Hassa Sergi Muhasebecisi Es'ad Efendi'dir. Azalar ise kapı kethüdalarından Halid Efendi, Sami' Efendi, Hakkı Bey, Sezayi Efendi, Yusuf Cemil Efendi, Nazif Efendi'den oluşmaktadır.¹¹¹ Komisyon, Meclis-i Maâdin içerisinde yer almıştır. 1860 yılına gelindiğinde, Hazine-i Hassa Komisyonunun bu sene de mevcudiyeti görülmektedir. Beş üye ve bir kâtipten oluşan Komisyonun bir de reisi bulunmaktadır. Reis Seyyid Efendi, azalar; Hakkı Bey, Nazif Efendi, Yusuf Cemil Efendi, Halid Efendi, Sezayi Efendi olarak yer almıştır. Komisyonun kâtibi ise Bedri Efendi olmuştur.¹¹² 1861 yılı salnamesi Hazine-i Hassa Komisyonuna bakıldığında beş aza, bir kâtip ve bir de reis bulunmaktadır. Reis Remzi Efendi, azalar; Yusuf Cemil Efendi, Hakkı Bey, Halid Efendi, Nazif Efendi ile Sezayi Efendi olarak yer almıştır. Komisyonun katipliğini ise Bedri Efendi yürütmüştür.¹¹³ Komisyon bir süre daha görevini sürdürmüş olsa da Meclis-i Vâlâ'da alınan bir kararla, sarraflara ait işlerin Hazine-i Hassa ile ilgisinin azalması nedeni ile Maliye Hazinesi'ne nakledilmiş ve Hazine-i Hassa ile olan ilişkisi kesilmiştir.¹¹⁴

2.2.2.1.2. Hazine-i Hassa levazım meclisi

Hazine-i Hassa Nezareti tarafından yönetilen çiftlik ve fabrikaların bakım ve üretimlerinin geliştirilmesi, anbarların idaresi ile Nezaretin satın alma ve inşaat ihtiyacına dair işlerinin yürütülmesi Levazım Meclisi'nin vazifesi idi.¹¹⁵ 1872-1873 yılından itibaren Hazine-i Hassa teşkilatı içerisinde Levazım Meclisi yer almıştır. İlk olarak 1873 yılı Devlet Salnamesinde Levazım Meclisi'nin yer aldığı görülmektedir.¹¹⁶ 1874 yılına gelindiğinde Meclisin sekiz üyesi bulunmaktaydı.

¹⁰⁹ COA. A.} MKT. NZD. 197/28/ H. 12.02.1273. Söz konusu belgede Komisyonun Hazine-i Hassa Dairesinde haftada iki kere toplanacağı belirtilmiştir. Ayrıca Tophane-i Âmire Ferikinin de ilgili Komisyonda bulunması gerektiği belirtilmiştir.

¹¹⁰ Terzi, a.g.e., 32.

¹¹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1856, 44.

¹¹² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1860, 45.

¹¹³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1861, 46-47.

¹¹⁴ Terzi, a.g.e., 35.

¹¹⁵ Terzi, a.g.e., 35.

¹¹⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1873, 46.

Meclise Hazine-i Hassa Muhasebecisi Said Bey başkanlık yapmıştır. Bunun dışında Mektupçu Melek Bey'in de yönetimde olduğu anlaşılmaktadır. Muhasebe Odası Mümeyyiz-i Evveli Hacı Vehbi Bey ve Muhasebe Odası Mümeyyiz-i Sanisi Refet Efendi de Meclis'te yer almıştır. Üç kişinin aza olarak yer aldığı Meclis'te bir de kâtip görev yapmaktaydı.¹¹⁷ 1875 yılı salnamesine göre Levazım Meclisi üye sayısı beş üye ve bir de kâtip olmak üzere oluşturulmuştur. Azalar; Muhasebeci Said Bey, Mektubi Melek Efendi, Muhasebe Odası Mümeyyiz-i Evveli Hacı Vehbi Bey, Muhasebe Odası Mümeyyiz-i Sanisi Refet Efendi, Ebniye Anbarları Müdürü Raif Efendi ve Kâtip Atıf Efendi yer almaktadır.¹¹⁸

Levazım Meclisi'nin görev ve yetkileri konusunda arşive bakıldığında, örneğin Hazine-i Hassa tarafından idare edilen sahil saraylar için lüzum görülen malzemelerin alınması ve bunlardan tamire muhtaç olan yerlerin tamir edilmesi gibi vazifeleri olduğu görülmektedir. Ayrıca lüzumu görülen malzemelerin alındığı kişiler ile inşaatın yapımında görev alacak kişilerle sözleşme yapılması,¹¹⁹ Hazine-i Hassa Nezareti tarafından idare edilen Emlâk-ı Hümâyûn'un taliplerine ihalesini yapmak da Levazım Meclisi'nin görevleri arasındaydı.¹²⁰ Bunun yanında Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı çiftlik ve fabrikaların işleriyle de ilgilenmekteydi.¹²¹ 20 Haziran 1875 tarihinde Hazine-i Hassa İdare Meclisi'nin kurulması sebebiyle Levazım Meclisi lağvedilmiştir.¹²²

2.2.2.1.3. Hazine-i Hassa idare meclisi

Hazine-i Hassa Nezareti tarafından idare edilen çiftlik ve fabrikaların geliştirilmesi ile anbarların idaresi gibi işlerin yürütülmesinin bir nizam çerçevesinde yapılması maksadıyla Hazine-i Hassa'nın Levazım Meclisi lağvedilerek yerine İdare Meclisi kurulmuştur. Hazine-i Hassa İdare Meclisi, 20 Haziran 1875 tarihli bir kararla oluşturulmuştur.¹²³ İdare Meclisi'nin kurulmasıyla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunun da buraya bağlandığı belirtilmiştir. Devlet salnamelerine bakıldığında

¹¹⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1874, 47.

¹¹⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1875, 48.

¹¹⁹ COA. HH. d. Nr. 673/H. 02.11.1288. Defterde Levazım Meclisi'nin Çırağan Sarayı'nın ihtiyaçları için kişilerle sözleşme (kontrato) yaptığı görülmektedir.

¹²⁰ COA. TS. MA. e. 1059/74/H. 26.12.1289.

“(…) Hazine-i Hassa'dan idaresi muktezayı idare-i seniyyeden olan balada muharrer (...) Emlâk-ı Hümâyûn-ı Şahanenin Hazine-i Mezkure Levazım Meclisi'nde müzayede-i aliyyesi icrasıyla (...)”.

¹²¹ COA. MB. İ. 31/80/ H. 16.05.1292.

¹²² Aynı belge. Terzi, a.g.e., 36.

¹²³ Aynı belge. Terzi, a.g.e. 36.

İdare Meclisi, bir başkan, beş aza ve bir kâtipten oluşmaktaydı.¹²⁴ Reis Hafız Sa'id Efendi, azalar; Mecib Bey, Beha Bey, Akif Bey, Abid Bey, Reşit Efendi ve Kâtip Hüsameddin Bey olarak sıralanmıştır. 16 Nisan 1876 tarihli bir belgede Meclis'e başkanlık eden Sa'id Efendi'ye ve Meclis azalarından Mecib ve Beha Beylerin nişanlarla taltif edildikleri görülmektedir.¹²⁵

İdare Meclisine ait bir de talimatname hazırlanmıştır. Talimatname on beş maddeden oluşmuştur. Meclis, Fabrika ve Çiftlikât-ı Hümâyûnlar, anbar ve fırınların idareleri, teftişlerini ve emniyetlerini sağlamaktı. Meclis genel anlamda, Hazine Dairesi ve çiftliklerin gelirleri, giderleri ile inşaat gibi işlerini yürütmekle görevliydi. Bunun yanında her sene mart ayının başında hazinenin genel gelir-gider muhasebe defterlerini düzenlettirerek genel bir bütçe çıkartırdı. Çiftliklerin teftiş ettirilmesi ve bu teftiş sonucuna göre imar ve gelirlerin artırılması için gerekenin yapılması da Meclisin görevleri arasındaydı.¹²⁶ Mültezimlerin denetlenmesi, denetleme sonucunun bildirilmesi gibi konular ile çiftlik ve fabrikaların imarlar ve üretimlerinin artırılması da Meclisin göreviydi. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn'un tayin edilen sınırlarının tekrar gözden geçirilmesi, kayıtlarının yapılması, idarelerine dair nizamnamelerinin düzenlenmesi ve haritalarının oluşturulması işini de Meclis yapacaktı.¹²⁷ İdare Meclisi, II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa Nezareti'nin teşkilatının yeniden düzenlenmesi sürecinde lağvedilmiştir.¹²⁸

2.2.2.1.4. Hazine-i Hassa idare heyeti

II. Abdülhamit dönemi yönetiminin başlangıcında Hazine-i Hassa teşkilatı yeniden ele alınmış ve yapılan çalışmalar sonucu Hazine-i Hassa Nezareti'ne ait bir nizamname ortaya çıkarılmıştır. İlgili nizamnamede İdare Heyeti ile ilgili de birtakım maddeler bulunmaktadır. Nizamnameye göre Hazine-i Hassa'nın İdare Heyeti, Hazine-i Hümâyûn Kethüdalığı, Emlâk-ı Hümâyûn, Istabl-ı Âmire, Mefruşat ve Hatab Anbarı Müdürleri, Merkez İdare Muhasebecisi ile Kuyudat ve Tahrirat Baş Katiplerinden oluşmaktaydı ve bu heyet haftada iki defa toplanırdı. Alınan kararlar ve görüşmeler ise Tahrirat ve Kuyudat Baş Kâtibi tarafından tutanak tutulur ve tutanak

¹²⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1876, 52.

¹²⁵ COA. İ. DH. 721/50288/H. 21.03.1293.

¹²⁶ Terzi, a.g.e., 36-37.

¹²⁷ Terzi, a.g.e. 37-38.

¹²⁸ COA. MB. İ. 59/156/ H. 27.02.1297. İlgili belgede İdare Meclisi için mülga tabiri kullanılmaktadır. Terzi, a.g.e. 39.

hazır bulunan üyeler tarafından imzalanırdı (13. Madde). Emlâk-ı Hümâyûn ile Çiftlikât-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa'nın beş bin kuruştan fazla olan tüm işleri için bu heyetin kararı zorunluydu (14. Madde).¹²⁹

1882 senesi Devlet Salnamesinde Hazine-i Hassa nizamnamesine uygun olarak İdare Heyeti salnameye yansımıştır. Hazine-i Hassa Nazırı heyete de başkanlık etmekte ve bir de başkan vekili bulunmaktaydı. Beş azanın olduğu heyette sırasıyla, muhasebeci, İstabl-ı Âmire Müdürü, Ebniyye-i Hassa Anbarı Müdürü, Matbah ve Fırınlar Kâtibi ve Kuyudat Kalemi Müdürü azaları oluşturmaktadır. Heyette bir de kâtip bulunmaktaydı.¹³⁰

Hazine-i Hassa Nezareti'nin idaresi iki kısma ayrılmıştır. İdare Heyeti, başta padişahın tahsisat-ı seniyyesi olmak üzere hazineye dair işlere bakarken Emlâk-ı Hümâyûn'a ait işler, ilgili komisyonca yürütülmüştür. Ancak daha sonra bu ikiliğe son vermek amacıyla Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi, Emlâk Kalemi Müdürü ve Baş Mühendisin İdare Heyetinde olmalarına karar verilmiştir.¹³¹

2.2.2.1.5. Hazine-i Hassa dairesi

Darphane-i Âmire 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'nin gelirlerini idare etmesiyle birlikte Ceyb-i Hümâyûn'a ait bütün kayıtlar ve muameleler Darphane Nezareti'ni binasında saklanmıştır. Ceyb-i Hümâyûn'un Hazine-i Hassa'ya, Darphane Nezareti'nin ise Hazine-i Hassa Nezareti'ne dönüştürülmesinden sonra da Darphane Nezareti'nin binası kullanılmaya devam etmiştir.¹³² Bu durum Sultan II. Abdülhamit devrine kadar devam etmiştir. Bu şekilde Hazine-i Hassa Dairesi, Topkapı Sarayı'na Bab-ı Hümâyûn kapısından girildiğinde solda yer alan Darphane-i Âmire binalarının bulunduğu kısımda yer almaktaydı.¹³³ Sultan II. Abdülhamit döneminden önce Hazine-i Hassa Dairesi'nde Hazine-i Hassa'ya ait yönetsel ve bürokratik işler gerçekleştirilmekteydi.¹³⁴ Hazine-i Hassa bünyesinde oluşturulan komisyon toplantıları burada yapılmaktaydı.¹³⁵ Ayrıca yine

¹²⁹ COA. TS. MA. e. 612/12/H. 29.03.1297.

¹³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1882, 88.

¹³¹ Terzi, a.g.e., 41.

¹³² Terzi, a.g.e. 42.

¹³³ Terzi, a.g.e. 43.

¹³⁴ Örneğin Hazine-i Hassa tarafından yönetilen madenlerin nizamnamesinin de Hazine-i Hassa Dairesinde hazırlandığı görülmektedir. COA. A.} MKT. MHM. 156/93/ H. 20.10.1275.

¹³⁵ COA. A.} MKT. NZD. 197/28/ H. 12.02.1273.

Hazine-i Hassa'ya bağılı olan tüm unsurların geliştirilmesi için gerekli komisyonların oluşturulması da burada yapılmaktaydı.¹³⁶ II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde, Hazine-i Hassa Nezareti teşkilatının ele alınmasıyla birlikte Hazine-i Hassa Dairesinin de yeri değiştirilmiştir. Daire, Topkapı Sarayı'ndan taşınarak Dolmabahçe Sarayı'na, Paşa Dairesine alınmıştır.¹³⁷ Hazine-i Hassa Dairesinin Dolmabahçe Sarayı'na taşınma tarihi 1877 yılına tekabül etmektedir.¹³⁸

2.2.2.2. Tanzimat'tan nezaretin kuruluşuna kadar teşkilat

2.2.2.2.1. Zimmet kalemi

Hazine-i Hassa Nezareti'nin kurulmasından önce Padişaha ait gelirlerin yönetimi Darphane tarafından yapılmaktaydı. Bu sebeple Darphane'nin teşkilatı içerisinde Hazine-i Hassa'nın yönetim şekli de görülmektedir. Nezaretin kurulmasından önce Hazine-i Hassa'nın alacaklarının tahsil edilmesi ve muhasebe işleriyle vazifeli olan bir zimmet kalemi mevcuttu. Zimmet kaleminin başında *zimmet halifesi, mümeyyiz-i sâni* ve *refik-i evvel* olarak farklı görevliler de bulunmaktaydı.¹³⁹

2.2.2.2.2. Varidat kalemi

Hazinenin gelir kayıtlarının yapıldığı bir varidat kalemi mevcuttu. Kalemin başında *varidat mümeyyizi* bulunur ve çok sayıda müstahdem görev yapmaktaydı.¹⁴⁰ 1847 yılına ait devlet salnamesinde varidat mümeyyizliğinin yer aldığı görülmektedir. Buna göre varidat mümeyyizi olarak Nuri Efendi yer almıştır.¹⁴¹

2.2.2.2.3. Darphane muhasebeciliği

Darphane-i Âmire'nin muhasebe işleri zimmet ve varidat kalemleri tarafından idare edilmekteydi. Sahib-i ayar İbrahim Efendi'nin vefatı üzerine sahib-i ayarlık kaldırılmış ve muhasebe işlerinin idaresi için zimmet ve varidat mümeyyizliği birleştirilerek muhasebecilik kurulmuştur.¹⁴² Darphane-i Âmire Muhasebecisi olarak ise Nuri Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir.¹⁴³

¹³⁶ COA. TS. MA. e. 1225/51/H. 24.03.1275.

¹³⁷ Terzi, a.g.e. 43.

¹³⁸ Cengiz Köseoğlu, "Dolmabahçe Sarayı Hazine-i Hassa Dairesi II", *Milli Saraylar Dergisi*, (1993): 78. Terzi, a.g.e. 43.

¹³⁹ Terzi, a.g.e., 46.

¹⁴⁰ Terzi, a.g.e. 46.

¹⁴¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1847, 53.

¹⁴² Terzi, a.g.e. 46.

¹⁴³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1850, 23. Arzu Terzi, a.g.e. 46.

2.2.2.2.4. Tahrirat kalemi

Darphane-i Âmire'nin tahrir işlerini yerine getirmekle görevli bir tahrirat kalemi mevcuttu. Kalemin başında *tahrirat mümeyyizi* bulunur ve kalemde müstahdemler görev yapardı.¹⁴⁴ 1848 yılına ait devlet salnamesinde tahrirat mümeyyizi olarak Vehdi Efendi'nin yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁵

2.2.2.2.5. Ceyb-i Hümayûn katipliği/sergi kalemi

Devlet salnamelerine bakıldığında 1847 yılına ait salnamede henüz Hazine-i Hassa isminin geçmediği, bunun yerine Ceyb-i Hümayûn isminin geçtiği görülmektedir. Meclis-i Maâdin'e bağlı olarak Ceyb-i Hümayûn Kâtibi Esad Efendi ile Ceyb-i Hümayûn Sarrafı Düzoğlu Hoca Agop'un isimleri salnamede geçmektedir.¹⁴⁶ 1848 yılına gelindiğinde artık Ceyb-i Hümayûn tabiri yerine Hazine-i Hassa ismi salnamede kullanılmıştır. 1847 yılında Ceyb-i Hümayûn Kâtibi Es'ad Efendi, 1848 yılına gelindiğinde Hazine-i Hassa kâtibi olarak salnamede yer almıştır. Aynı şekilde Ceyb-i Hümayûn Sarrafı Düzoğlu Hoca Agop'un da Hazine-i Hassa Sarrafı olarak kaydedildiği görülmektedir. Hazine-i Hassa Katipliği ve Sarraflığı Meclis-i Maâdin içerisinde yer almıştır.¹⁴⁷ 1849 senesi salnamesinde Hazine-i Hassa Sergi Mümeyyizliğinin ismi geçmektedir. Daha önceki salnamelerde Ceyb-i Hümayûn kâtibi olarak yer alan Es'ad Efendi'nin sergi mümeyyizi olarak Meclis-i Maâdin içinde görev yaptığı görülmektedir. İlaveten daha önceki salnamelerde geçen katiplik ve sarraflık ise artık yer almamışlardır.¹⁴⁸

2.2.2.3. Nezaret'in kuruluşundan II. Abdülhamit dönemine kadar Hazine-i

Hassa Nezareti'nin idari teşkilatı

2.2.2.3.1. II. Abdülhamit dönemi öncesinde Hazine-i Hassa'nın idari âmiri

olarak Hazine-i Hassa nazırları

Hazine-i Hassa Nezareti'nin kuruluşundan önce Ceyb-i Hümayûn ve Hazine-i Hassa'yı Darphane nazırları idare etmiştir.¹⁴⁹ Darphane Nazırlarının Ceyb-i

¹⁴⁴ Terzi, a.g.e. 46.

¹⁴⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1848, 39.

¹⁴⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1847, 37-38.

¹⁴⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1848, 39.

¹⁴⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1849, 25.

¹⁴⁹ Terzi, a.g.e., 23.

Hümâyûn'u idareleri 1766 yılına kadar geriye gitmektedir.¹⁵⁰ Tanzimat'ın ilanından (3 Kasım 1839) bir süre sonra Darphane-i Âmire Nezaret haline getirilmiş ve yönetimine Ziver Efendi getirilmiştir. Tanzimat'tan itibaren Ceyb-i Hümâyûn bir iç hazine haline gelmiş ve idaresinden Darphane Nezareti sorumlu tutulmuştur. Meskukat işlerinin Maliye Hazinesi'ne devredilmesinden itibaren Darphane Nazırının esas görevi Ceyb-i Hümâyûn'u idare etmek olmuştur. Ceyb-i Hümâyûn tabirinin Haziran 1847'de Hazine-i Hassa olarak değiştirilmesinden sonra Darphane Nazırının da Hazine-i Hassa Nazırı olarak isimlendirildiği görülmektedir.¹⁵¹

Hazine-i Hassa Nezareti'nin tam anlamıyla oluşturulmasından sonra idaresine Esbak Mabeyn Başkatibi ve Evkaf Nazırı Şefik Bey getirilmiştir.¹⁵² Hazine-i Hassa Nazırları, Hazine-i Hassa Nezareti'nin idarecisi olarak başta tahsisat-ı seniyye olmak üzere Hazine-i Hassa'nın tüm gelir ve giderlerinden ayrıca Hazine-i Hassa Nezareti'nin tüm işleyişinden de sorumlulardı.¹⁵³ Hazine-i Hassa Nazırları, Padişaha resmi tezkire göndermek, yani büyük kağıda yazılı resmi maruzatta bulunmak hakkına sahip yegane görevlilerden biriydi.¹⁵⁴ Nazırların görevleri arasında Hazine-i Hassa'nın gelir ve giderleriyle ilgili Padişaha bilgi vermek de bulunurdu.¹⁵⁵ Hazine-i Hassa Nazırları Meclis-i Vükela üyeleri arasında da yer almaktaydı.¹⁵⁶ 1851 yılı salnamesine bakıldığında Hazine-i Hassa'nın bir nazır eliyle yönetildiği ve Hazine-i Hassa Nazırı olarak Şefik Bey'in yer aldığı görülmektedir. Ayrıca Hazine-i Hassa nazırı vükelayı saltanat-ı seniyye ve meclis-i has azası olarak yer almıştır.¹⁵⁷

Hazine-i Hassa nazırlarının konumlarının zamanla yükseldiği söylenebilir. Zira bazı nazırların Hazine-i Hassa nazırlıklarından sonra Maliye Nezareti'ne getirildiği görülmektedir. 2 Haziran 1860 tarihinde Hazine-i Hassa Nazırı Muhtar Paşa'ya Maliye Nezareti nazırlığı tevcih edilmiştir.¹⁵⁸ 1863 yılından itibaren ise Hazine-i Hassa

¹⁵⁰ Terzi, a.g.e., 23.

¹⁵¹ Terzi, a.g.e., 24.

¹⁵² COA. A.} DVN. MHM. 8/29/H. 29.03.1266. A.} DVN. 57/77/ H. 19.03.1266.

¹⁵³ Terzi, a.g.e. 24.

¹⁵⁴ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2008), 33.

¹⁵⁵ COA. A.} AMD. 31/91/ H. 08.12.1267. Hazine-i Hassa Nazırının Nezaretin o dönemki muhasebesi ile ilgili padişaha bir kıta takrir sunduğu görülmektedir.

¹⁵⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 217.

¹⁵⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1851. Hazine-i Hassa sergi mümeyyizi olarak Esad Efendi'nin görev yapmaya devam ettiği görülmektedir.

¹⁵⁸ COA. İ. DH. 456/30266/H. 13.11.1276. "(...) Maliye Nezareti'nin Hazine-i Hassa Nazırı Devletlu Muhtar Paşa Hazretlerine ve Hazine-i Hassa Nezareti'nin Evkaf-i Hümâyûn Nazırı Âtufetlu Rıza Efendi Hazretlerine (...) ihalesi...".

Nezareti'nin yapısında birtakım değişikliklere gidilmiştir. 27 Ekim 1863 tarihli bir vesikaya göre Mabeyn-i Hümâyûn Hazine-i Hassa Nezareti'ne ilhak edilmiştir. Böylece dönemin Hazine-i Hassa Nazırı Hakkı Bey, Mabeyn-i Hümâyûn Nazırı da olmuştur.¹⁵⁹ 11 Ağustos 1864 tarihli bir kararda ise Hazine-i Hassa Nazırı Hakkı Bey uhdesine müşirlik ve vezaret tevcih edilmiştir. Bu değişiklikte birlikte Nezaretin unvanı da müşirlik olmuştur. Bu kararla birlikte Hazine-i Hassa Nazırı Hakkı Paşa, Mabeyn-i Hümâyûn Müşiri ve Hazine-i Hassa Nazırı olarak anılmıştır.¹⁶⁰

Süreç içerisinde birtakım farklı değişiklikler yapılmışsa da II. Abdülhamit döneminde tekrar Nezaret haline dönüştürülmüştür. II. Abdülhamit döneminde önce Nezaretin Müdürlüğüne getirilen Müdür Agop Efendi'nin 30 Ağustos 1880 tarihli vesikada Nazır olarak anıldığı görülmektedir.¹⁶¹

2.2.2.3.2. Muhasebe kalemi

Muhasebe kaleminin görevi, Hazine-i Hassa Nezareti'nin muhasebe işlerini yürüterek, kayıtlarını tutmaktır. Muhasebe kaleminde muhasebeci, mümeyyiz, mukabeleci ve çok sayıda kâtip ve müstahdem görev yapmaktaydı.¹⁶² Muhasebecinin görevleri arasında Hazine-i Hassa ile Maden-i Hümâyûn'un muhasebe işlerini görmek ve Maadin Meclisi ile Sarrafan Komisyonu'nu idare etmek vardı.¹⁶³ 25 Şubat 1855 tarihli bir belgede Hazine-i Hassa Muhasebecisinin Maden-i Hümâyûn Meclisi ile komisyon başkanlığını yaptığı görülmektedir.¹⁶⁴

2.2.2.3.3. Sergi kalemi

Sergi kalemi Hazine-i Hassa'nın teşkilinden sonra sergi işlerini idare etmek üzere kurulmuştur. Sergi kalemi süreç içerisinde fazlaca değişime uğramıştır. 25 Mart 1853 tarihli bir belgeye göre Hazine-i Hassa Muhasebecisi Nuri Efendi'nin vefatı üzerine sergi kalemi, muhasebe ile birleştirilmiş ve Sergi Mümeyyizi olarak görev

¹⁵⁹ COA. İ. DH. 516/35166/H. 14.05.1280.

¹⁶⁰ COA. MB. İ. 20/6/ H. 08.03.1281.

“Mabeyn-i Hümâyûn Nazırı Devletlu Hakkı Bey Efendi Hazretleri uhdesine müceddeden rütbe-i sami-i müşir ve vezaret tevcih ve Nezaret unvanı müşirlik unvanına (...)”

¹⁶¹ COA. İ.DH. 812/65598/H. 24.09.1297.

“(...) Hazine-i Hassa-i Şahane Nazırı Saadetlu Agop Efendi'nin haiz olduğu rütbe-i evveli sınıf-ı sânisinin sınıfı evvele (...)”

¹⁶² Terzi, a.g.e., 49-50.

¹⁶³ Terzi, a.g.e., 50.

¹⁶⁴ COA. İ.DH. 315/20320/H. 07.06.1271.

yapan Es'ad Efendi Hazine-i Hassa Sergi Muhasebecisi unvanı almıştır.¹⁶⁵ Muhasebecilik ve sergi kalemi daha sonra tekrar ayrılmıştır. 3 Şubat 1858 tarihli bir belgeye göre ise sergi muhasebeciliği sergi müdürlüğü halini almıştır.¹⁶⁶ Kalem nihai halini 1861 yılında muhasebecilik ile tekrar birleştirilerek almış ve bundan sonra muhasebeciliğin altında bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁶⁷ İlk dönemlerde kaleme görevli olarak en başta sergi mümeyyiz-i evveli bulunmakta ve onun ardından mümeyyiz-i sâni ve katipler görev almaktaydı. Kalemin 1861 yılında muhasebecilikle birleştirilmesinden sonra ise sergi mümeyyiz-i evvelinin idaresi altında mümeyyiz-i sâni ve katipler görev almıştır.¹⁶⁸ 1850 yılının salnamesine bakıldığında, Hazine-i Hassa'nın teşkilatında Hazine-i Hassa Sergi Mümeyyizliği de yer almıştır. Sergi mümeyyizi, Meclis-i Maadin içerisinde yer almıştır. Sergi Mümeyyizi Esad Efendi'nin Maâdin Meclisi üyeleri arasında yer aldığı görülmektedir.¹⁶⁹

2.2.2.3.4. Tahrirat kalemi

Tahrirat Kalemi, Nezaretin gelen-giden evraklarını yazmak ve idare etmekle görevliydi. 28 Mart 1853 tarihinde tahrirat mümeyyizliği, tahrirat başkatipliğine dönüştürülmüştür.¹⁷⁰ Ele alınan süreç içerisinde bünyesinde en fazla değişikliğe gidilen kalemlerden biri olan tahrirat kalemi, 11 Mart 1872 tarihli bir belgeye göre Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Müdürlüğü unvanı mektupçuluk olarak değiştirilmiştir.¹⁷¹ 1865'ten itibaren önce Tahrirat Müdürü daha sonra Mektupçunun idaresinde mümeyyiz-i evvel ve mümeyyiz-i sâni ile katipler ve müstahdemler görev almıştır.¹⁷²

2.2.2.4. II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa Nezareti ve idari teşkilatı (1876-1909)

II. Abdülhamit döneminde bürokrasi yeniden ele alınmış ve bu süreçte devlet yönetiminin merkezi, Yıldız Sarayı haline gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit, sarayın

¹⁶⁵ COA. İ.DH. 268/16768/ H. 14.06.1269.

¹⁶⁶ COA. İ.DH. 395/26159/H. 18.06.1274.

“(…) Sergi muhasebecisi Es'ad Efendi'nin Hazine-i Hassa Muhasebeciliğine ve Mümeyyiz A'ta Efendi'nin sergi müdürlüğüne icrayı memuriyetleri hususuna (...)”.

¹⁶⁷ Terzi, a.g.e., 51.

¹⁶⁸ Terzi, a.g.e., 51-52.

¹⁶⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1850, 23.

¹⁷⁰ Terzi, a.g.e., 52.

¹⁷¹ COA. İ. DH. 647/44995/H. 01.01.1289.

¹⁷² Terzi, a.g.e., 53.

etkinliğini artırmak ve yönetim mekanizması üzerindeki kontrolü sağlayabilmek adına mâli düzenlemelerde de etkin rol oynamış ve Hazine-i Hassa Nezareti'nin yapısını dönüştürmüştür. Hazine-i Hassa idari yönetimi doğrudan Yıldız Sarayı'ndadır.¹⁷³ Hazine-i Hassa Nezareti teşkilatı II. Abdülhamit devri içerisinde gelişmiş ve daha detaylı bir yapı haline gelmiştir. Findley, Hazine-i Hassa'nın II. Abdülhamit dönemindeki teşkilat yapısının birçok nezaretten daha karmaşık yapıda olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴

Sultan II. Abdülhamit Tanzimat'la birlikte güçlenen bürokrasi üzerinde nüfuz ederek, bürokrasiyi meydana getiren teşkilatları daha da genişletmiş ve çeşitli biçimlerde bürokrasiyi kendi gücünün bir aracı olarak kullanmıştır.¹⁷⁵ Onun döneminde Hazine-i Hassa'nın teşkilat yapısının büyümesi ile birlikte bu kurum etkin bir şekilde yönetilmiş ve II. Abdülhamit'in nüfuzunu bürokrasi üzerinde hakim kılmaya yönelik bir kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁷⁶ Bazı araştırmacılar II. Abdülhamit'in Hazine-i Hassa'nın olanaklarını kullanarak kendisine sadık memurlara, devlet görevlilerine ya da nüfuz sahibi kişilere ikramiye ya da fazla maaş vermiş olmasına dikkat çekmişler ve II. Abdülhamit'in bu şekilde kendi nüfuz alanını genişleterek bağlantı kurma yoluna girdiğini belirtmişlerdir.¹⁷⁷ Hazine-i Hassa gelirleri kullanılarak unvan, makam, ödül ve ikramiye dağıtılmasının yanı sıra yabancı basın üzerinde hakimiyet kurabilmek, hastanelerin, imaretlerin, okulların ve camilerin yapımı, bakımı ve halka yapılan çeşitli yardımların tümü, II. Abdülhamit'in ülkesinde görünürlüğünü artırmanın aracı olarak düşünülebilir.¹⁷⁸ Nadir Özbek bu durumu şu şekilde ifade etmiştir;¹⁷⁹

“Son derece yaygın bir nitelik kazanan bu stratejinin yürütülebilmesi ancak Abdülhamid'in şahsi kontrolü altında bulunan Hazine-i Hassa Nezareti ve Emlak-ı Seniyye İdaresi'nin mali imkanlarıyla mümkün olabilmiştir. Bu dönemde padişahın sahip olduğu mali güce daha önceki dönemlerde hiçbir

¹⁷³ Özbek a.g.e., 129.

¹⁷⁴ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 371.

¹⁷⁵ Findley, a.g.e., 380.

¹⁷⁶ Findley, 382-384. Findley Hazine-i Hassa tarafından idare edilen Çiftlikât-ı Hümâyûn'u, Abdülhamit'in özel mali imparatorluğunun dayanağı olarak belirtmiştir. Findley, a.g.e., 454. Ancak Hazine-i Hassa'nın idare ettiği mülk miktarı yalnızca Çiftlikât-ı Hümâyûn'la sınırlanamaz. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn Hazine-i Hassa için oldukça büyük bir kaynak olsa da imparatorluğun geneline yayılan çeşitli mülkler mevcuttur.

¹⁷⁷ Findley, a.g.e., 384. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (İstanbul: İletişim, 2020), 210.

¹⁷⁸ Georgeon, a.g.e., 226.

¹⁷⁹ Özbek a.g.e., 127.

Osmanlı padişahı sahip olmamıştır. Bu mali olanaklar sayesinde Abdülhamid, padişahlık kurumu adına dağıtılan hediyeleri, kendi şahsi ihsanları olarak sunma imkanına kavuşmuş oluyordu. Hazine-i Hassa Nezareti'nin kazanmış olduğu önem ve Emlak-ı Seniyye İdaresi bünyesindeki arazi ve çiftliklerin padişahlık kurumuna ait olmaktan çıkıp Abdülhamid'in şahsi mülkü niteliğine bürünmüş olması, Abdülhamid döneminin atıyye, ihsan ve padişah hayratının finansmanı açısından son derece önemlidir.”

II. Abdülhamit döneminde bürokrasinin belirli kurallar çerçevesinde idare edilmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır.¹⁸⁰ Hazine-i Hassa Nezareti idaresi de bu düzenlemelerle birlikte yeniden ele alınmış ve 1880 yılında Nezaretin işleyişini gösteren bir nizamname ortaya konulmuştur. Nizamname yirmi üç maddeden ve dört bölümden oluşmakta ve Hazine-i Hassa ile ona bağlı kalem ve dairelerin işleyişini göstermektedir.¹⁸¹

Hazine-i Hassa'nın idari teşkilatının düzenli bir şekilde takip edildiği bir diğer kaynak salnamelerdir. II. Abdülhamit dönemi salnamelerine bakıldığında Hazine-i Hassa Nezareti'nin idari teşkilatının gelişim aşamaları, bu dönemin başlangıcından sonuna kadar olan süreçte müessesenin kadrolarının ne şekilde genişlediği takip edilebilir. Buna göre II. Abdülhamit yönetiminin başlangıç zamanlarında Hazine-i Hassa idare merkezi memurlarının yirmi dört¹⁸² gibi rakamlarda olduğu görülürken, bu dönemin sonlarında ise bu sayı doksan civarındadır.¹⁸³ II. Abdülhamit dönemi devlet salnameleri incelendiğinde hazinenin yönetiminde ilk yıllarda, bir nazır ve muhasebecinin olduğu ve bir idare meclisinin de görev yaptığı görülmektedir. İdare meclisinde üç aza ve bir de baş kâtip görev almaktadır. Hazine-i Hassa'ya bağlı dairelerin ve bu dairelerde görevli memurların isimlerini de bu salnamelerde görmek mümkündür.

II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa'nın işleyişini düzenlemek amacıyla bir komisyonun kurulmuştur.¹⁸⁴ Komisyona ait bir talimatname sureti de belgede mevcuttur. Komisyonun kurulma sebebi olarak fazla harcamaların olduğundan bahsedilmiştir. Hazinenin borcunun günden güne arttığı ve bunun engellenmesi

¹⁸⁰ Bknz. Onur Ender Aslan, *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2019).

¹⁸¹ COA. TS. MA. e. 612/12/ H. 29.03.1297.

¹⁸² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1878, 134. Salnamelerin taşıdığı senenin bir sene öncesinde hazırlandığı göz önüne alınırsa burada verilen senelerin bir sene öncesi düşünülmelidir.

¹⁸³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908, 140.

¹⁸⁴ COA. Y. PRK. BŞK. 11/90/H. 29.11.1304. Komisyonun, Mabeyn-i Hümayûn ve Hazine-i Hassa ile şubelerinin işleriyle ilgilenmesi için kurulduğu belirtilmiştir.

gerektiği belirtilmiştir. Bazı Ebniye-i Seniyye yani saraylar ve Kasr-ı Hümâyûnların tamiri işinde tamirat miktarının gerektiğinden fazla gösterildiği ya da bunların tamirinin gecikmesi ile harcama miktarının arttığı belirtilmiştir. Değinilen bir diğer nokta ise Matbah-ı Âmire ve Istabl-ı Âmire’de görevli olup, ihtiyar, sui-ahlak ve hasta kişilerin olduğu da ifade edilmiştir. Kurulan komisyonda yer alan kişilerin ise padişaha sadık ve işinin ehli insanlar olduğu da vurgulanmıştır. Komisyon heyeti bir reis, bir reis-i sâni ve dört azadan oluşmaktaydı.¹⁸⁵

1. Madde: Komisyon Mabeyn-i Hümâyûn’da uygun bir yerde, pazar günü haricinde her gün toplanacaktır.

2. Madde: Söz konusu madde komisyonun vazifelerine ayrılmıştır. Komisyonun ilk vazifesi varidat ve masarifat arasındaki denkliğin sebeplerini araştırmak ve bunu tedarik etmek. İkinci vazifesi, bilcümle bütün bendegan-ı şahane maaşının her ay düzenli olarak ödenmesini sağlamak. Üçüncü vazifesi, dairelerin ve şubelerin muamelatta israf ve suistimal edip etmediğini tespit ederek, bunların tekrarlanmaması için gerekli tedbirleri kararlaştırmak. Dördüncü vazifesi ise tamire muhtaç olan saray ve Kasr-ı Hümâyûnlar gibi çeşitli ebniye-i seniyyenin hızlı bir şekilde keşfinin yapılması ile keşifnamelerinin hazırlanması ve tamire muhtaç olanların çeşit, tür ve masrafını ihtiva eden defterlerin düzenlenerek takdim edilmesidir.

3. Madde: Komisyon her şube hakkında tahkikat yapacak ve kararlaştıracağı ıslah çarelerini ayrı ayrı mazbata ile arz edecektir.¹⁸⁶

2.2.2.4.1. II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa Nezareti’nin nazırları

Hazine-i Hassa teşkilatı, II. Abdülhamit’in tahta çıktığı ilk dönemlerde ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı tam olarak ele alınamamıştır. 1880’den itibaren teşkilatın ele alındığı ve bu tarihten itibaren de teşkilatın genişlemeye, gelişmeye başladığı görülmektedir. Nezaretin nazırı II. Abdülhamit döneminin ilk senelerinde Sa’id Paşa’dır.¹⁸⁷ Sa’id Paşa 29 Mayıs 1878 (27 Cemaziyelevvel 1295) tarihinde taltif edilerek kendisine “rütbe-i bâlâ” tevcih edilmiştir.¹⁸⁸ 4 Aralık 1878 (9 Zilhicce 1295)

¹⁸⁵ Aynı belge.

¹⁸⁶ Aynı belge.

¹⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1878, 134.

¹⁸⁸ COA. İ. DH. 767/62497/H. 27.05.1295.

“Mâruz-ı çâker-i kemineleridir ki

tarihinde ise adliye nazırlığına getirildiği görülmektedir.¹⁸⁹ Sa'id Paşa bir sene daha görevde kalmış ve 1880 senesinde nazır Ali Rıza Bey olmuştur.¹⁹⁰

II. Abdülhamit dönemi Hazine-i Hassa Nezareti'nin idari teşkilatı söz konusu olduğunda bahsedilmesi gereken kişilerden biri Agop Paşa'dır. 1881 senesi devlet salnamesinde Hazine-i Hassa Nazırı olarak Agop Efendi'nin yer aldığı görülmektedir.¹⁹¹ 1 Ocak 1880 tarihli bir belgeye göre Agop Paşa 1880 senesinde göreve gelmiştir.¹⁹² Sultan II. Abdülhamit'in henüz şehzadelik döneminden itibaren onun mali işlerinde yardımcı olan Agop Paşa, hem uzun yıllar Hazine-i Hassa Nazırlığı hem de Maliye Nazırlığı yapmış, hatta iki görevi birlikte yürütmüştür.¹⁹³ Kendisinin nazırlık döneminde Hazine-i Hassa'nın gelirleri yaklaşık olarak yirmi otuz kat artmış,¹⁹⁴ çift muhasebe sistemini uygulamış ve çek yöntemini bulmuştur.¹⁹⁵ Daha önce Bank-ı Osmanî'de çalışan Agop Paşa, Hazine-i Hassa'yı Avrupa tarzında düzenletmiştir. Agop Paşa'nın uygulamalarından memnun kalan II. Abdülhamit hem kendisine hem de ailesinden kişilere nişan vermiş ve çeşitli ihsanlarda bulunmuştur.¹⁹⁶

Hazine-i Hassa Nazırlığının Agop Paşa uhdesinde oldukça büyük bir önemi olmuştur. Agop Paşa, padişahla oldukça yakın bir kişi olarak sık sık taltif edilmiştir.¹⁹⁷ Vezirlik rütbesine de nail olan Agop Paşa, iki defa Maliye Nezareti'ne tayin olmuş ve burada idare ve kalem işlerini de düzenlemiştir.¹⁹⁸ Agop Paşa'nın olağanüstü olarak

Avatıf cihan şümül hazret-i şehriyariden Hazine-i Hassa-i Şahane Nazırı atufetlu Sa'id Efendi Hazretlerine rütbe-i bâlâ ihsan buyrulduğundan muamele-i lazimesinin ifası şerefsani olan irade-i lutf-ı a'de-i Cenab-ı padişahi muktezayı âlisinden olmağla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyülemrindir fi 27 Ca Sene 95".

¹⁸⁹ COA. Y. EE. 75/24/H. 09.12.1295.

"(...) ve Adliye Nezareti Hazine-i Hassamız Nezaretinde bulunan ayandan Sa'id Paşa'ya (...)".

¹⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1880, 96.

¹⁹¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1881, 99.

¹⁹² COA. MB.İ. 58/85/H. 18 Muharrem 1297/M. 01 Ocak 1880.

¹⁹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1977-180/IV), 45. Kaya Bayraktar, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 58, (2010): 70.

¹⁹⁴ Pakalın, a.g.e., 45.

¹⁹⁵ Bayraktar, a.g.m., 69.

¹⁹⁶ Agop Paşa'nın kız kardeşi Agavni Hanım'a ve annesi Nikdar Hanım'a ikinci rütbeden şefkat nişanı verilmiş (COA. İ. DH. 1082/84915/H. 28.09.1305, COA. İ. DH. 1033/81396/H. 25.09.1304.), kendisine ise memuriyet görevi içerisinde çeşitli nişanlar verildiği gibi arazi ihsanında da bulunulmuştur (COA. Y. PRK. HH. 20/34/H. 29.12.1305).

¹⁹⁷ Arşivde Agop Paşa'ya sık sık nişanlar takdim edildiği hatta Yunanistan'da bulunan bir çiftliğin uhdesine verildiği görülmektedir. COA. İ. DH. 1088/85342/H. 04.10.1305. İ. DH. 947/74932/H. 20.06.1302. Ayrıca Yunanistan'da bulunan ve Agop Paşa'nın uhdesine verilen çiftlikle ilgili olarak bkz. COA. İ. DH. 888/70677/H. 27.08.1300.

¹⁹⁸ Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2017), 468.

toplanan Meclis-i Vükela'ya da katıldığı görülmektedir.¹⁹⁹ Bu dönemde oluşturulan ve maliye ile ilgili konuların görüşüldüğü komisyonlarda yer almış ve bunlardan birinin başkanlığında da bulunmuştur.²⁰⁰ Agop Paşa salnamelere göre 1891 yılına kadar Hazine-i Hassa Nazırlığı görevini sürdürmüştür.

1892 yılına bakıldığında nazır olarak Mikail Efendi görülmektedir.²⁰¹ Mikail Efendi, bazı kaynaklara göre Agop Paşa'nın tavsiyesiyle Hazine-i Hassa Nazırlığına getirilmiştir.²⁰² Salnamelere göre 1896 yılına kadar nazırlık görevini sürdürmüştür.²⁰³ Mikail Paşa'nın Hazine-i Hassa'nın gelirlerini artırmak için birtakım projeler üzerine çalıştığı, özellikle Bağdat Vapur Şirketiyle ilgili birtakım girişimleri bulunduğu görülmektedir.²⁰⁴ Kendisi görevde olduğu süreçte de sık sık taltif edilmiştir.²⁰⁵

Hazine-i Hassa nazırları, yalnızca idare ettikleri kurum hakkında karar alma yetkisine sahip olmamışlar aynı zamanda Osmanlı mâi yaşamını etkileyen komisyonların içine de dahil edilmişlerdir. Örneğin 31 Ağustos 1893 tarihli bir belgeye göre Hazine-i Hassa Nazırı Mikail Efendi, Bank-ı Osmani tarafından çıkartılacak olan banknotlarla ilgili oluşturulan komisyona Evkaf, Maarif, Ticaret ve Nafia nazırlarıyla birlikte dahil edilmiştir.²⁰⁶ Kendisine göreve gelmesinden kısa süre sonra vezirlik rütbesi verildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁷ II. Abdülhamit dönemi Hazine-i Hassa Nazırları teşkilat içerisinde bulunan İdare Heyetine başkanlık etmişlerdir.²⁰⁸ Önemli bir diğer konu olarak Hazine-i Hassa nazırları, padişahın hisselerini temsil etmek için ilgili toplantılara da katılmışlardır. 17 Kasım 1892 tarihli bir belgeye göre Şirket-i Hayriye'nin teşrin-i sâninin on dokuzuncu günü hissedarlar için yapılacak olan

¹⁹⁹ COA. İ. DH. 1088/85323/H. 27.10.1305.

²⁰⁰ COA. İ. DH. 877/70018/H. 13.04.1300. Komisyonun diğer üyeleri; maliye müsteşarı, nafia ve ticaret müsteşarları, rüsumat emaneti müşaviri, masarifât muhasebecisi ve varidat muhasebecisi olarak belirtilmiştir.

²⁰¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1892, 138.

²⁰² Osman Nuri, a.g.e., 468. Şensözen, a.g.e., 67.

²⁰³ Mikail Paşa'nın devlet salnamelerinde nazır olarak en son 1897 yılı salnamesinde yer aldığı görülmüştür. Salnameler bir önceki seneye göre hazırlanmış olduğu için onun görevini 1896 yılında bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Ocak 1898 tarihli bir belgeye göre Mikail Paşa'nın vefat ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu belgeye göre Müteveffa Mikail Paşa'nın eşi ve çocuklarına maaş tahsil edilmesi mevzusu geçmektedir. Bkz. COA. ŞD. 961/28/H. 20.08.1315.

²⁰⁴ COA. Y. PRK. HH. 25/40/H. 23.10.1309. İlgili belgede kendisinin konuyla ilgili bir arıza da kaleme aldığı belirtilmiştir.

²⁰⁵ COA. İ.TAL. 19/58/H. 01.10.1310.

²⁰⁶ COA. BEO. 268/20049/H. 18.02.1311.

²⁰⁷ COA. İ.TAL. 37/4/H. 05.05.1311.

²⁰⁸ İncelenen salnamelerde 1882'den 1908'e kadar nazırların İdare Heyetine başkanlık ettiği görülmüştür.

toplantıya Padişahın hisselerini temsilen Hazine-i Hassa Nazırı Mikail Paşa katılmıştır.²⁰⁹ Mikail Paşa'nın nazırlığının bitmesinin ardından göreve Ohannes Paşa gelmiştir ve 1908 yılına kadar görevi ifa etmiştir.²¹⁰

2.2.2.4.2. Muhasebeci/Muhasebe kalemi

Hazine-i Hassa Nezareti'nin teşkilatının II. Abdülhamit döneminde ele alınarak düzenlenmesinden sonra Nezarete ait bir nizamname ortaya çıkmıştır. Nizamnamede muhasebe kalemi ile muhasebecinin görevlerine de yer verilmiştir. Buna göre muhasebeci, hazinenin ve hazineye bağlı dairelerin tüm hesap işlerinden sorumlu olduğu gibi bu hesapların suiistimalden uzak tutulmasından da sorumluydu (2. Madde).²¹¹ Ayrıca muhasebeci, Nezaretin borç, alım ve makbuz gibi evraklarını imzayla da yükümlüydü (6. Madde).²¹²

Muhasebe kalemi, Hazine-i Hassa Nezareti'nin teşkilatını oluşturan dört kalemden biriydi ve vazifesi Hazine-i Hassa'nın, dairelerin ve Hazine-i Hassa'ya bağlı imparatorluk genelindeki tüm şubelerin hesap işlerini kaydetmek ve saklamak idi. Muhasebe kaleminde tayinat, poliçe ve çek, havale-i muavin, inşaat, nişan, tenzilat, ahkam, defter-i kebir, sandık, muavin, jurnal, sandık müsvedde, kebir kayıd-ı zimmet, sagir evrak-ı zimmet, irade-i seniyye, emanet, havalenname defterleri tutulmaktaydı.²¹³

II. Abdülhamit döneminin ilk senelerinde Hazine-i Hassa Nezareti muhasebe kaleminde mümeyyiz-i evvel ve mümeyyiz-i sâni görev yapmaktaydı.²¹⁴ Daha sonraki yıllar muhasebeci, muhasebe kalemi müdürü, mümeyyiz-i evvel ve sâninin görev yaptığı görülmektedir.²¹⁵ Muhasebecinin Hazine-i Hassa İdare Heyetinde de yer aldığı görülmektedir.²¹⁶ 1900 yılının salnamelerinde ise muhasebe kalemi, bir müdür ve iki mümeyyizden oluşmaktaydı.²¹⁷ Kalemde ayrıca katiplerin de yer aldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²¹⁸

²⁰⁹ COA. Y.MTV. 70/162/H. 26.04.1310.

²¹⁰ Osman Nuri, a.g.e., 468. Şensözen, a.g.e., 67.

²¹¹ COA. TS. MA. e. 612/12/H. 29.03.1297.

²¹² Aynı belge.

²¹³ Terzi, a.g.e., 57.

²¹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1877, 142.

²¹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1883, 39.

²¹⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1883, 39.

²¹⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²¹⁸ COA. İ.TAL. 93/29/H. 10.10.1313. Muhasebe kalemi ketebesinden Hacı Hafız Hakkı Efendi'nin haiz olduğu rütbe-i salisenin bir derece terfi ettirildiği görülmektedir.

2.2.2.4.3. Vezne idaresi

Vezne idaresine, Hazine-i Hassa nizamnamesi içinde yer verilmiş olup, Hazine-i Hassa'nın merkez dairelerini oluşturan dört kalemden biridir.²¹⁹ Bu kalem tahsisat-ı seniyye ve tüm gelirlerin toplandığı kalemdir. Vezneden para çıkarılabilmesi için muhasebe kalemi tarafından önce bir senet düzenlenirdi, bu senet muhasebeci tarafından mühürlenir, idare tarafından da tasdik olunurdu.²²⁰ Ayrıca veznenin yevmiye defterinin her gün akşam ser veznedar, vezne kâtibi ve muhasebeci tarafından kontrol edilmesi ve onaylanması gerekli olup, günlük muamelatının bir hülâsa cetvel olarak tutulup idareye verilmesi gerekli görülmüştür.

Salnamelere bakıldığında, II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında vezne idaresinde ser veznedar, varidat mümeyyizi gibi görevliler yer almaktaydı.²²¹ İlerleyen süreçte ser veznedar ve vezne katibinin yer aldığı görülmektedir.²²² 1900 yılı devlet salnamesinde ise vezne idaresinde yer alan görevlilerin sayısının arttığı görülmektedir. Buna göre ser veznedar, veznedar-ı sâni, kâtip, daire-i merkeziyye müdürü ve Mefruşat-ı Hümâyûn ve Hereke Fabrikası müdürü gibi görevliler yer almıştır.²²³ Arşiv belgeleri incelendiğinde vezne idaresinin, Hazine-i Hassa'ya günlük gelen varidat ile çıkan meblağın kayıtlarını tuttuğu defterler yer almaktadır.²²⁴ Ayrıca vezne idaresi, Emlâk-ı Hümâyûn'un çeşitli şubelerinden gelen hasılat ve her türlü varidatı teslim alır ve kaydını yapardı. Bu hasılatların kaydının yapıldığına dair makbuz ve senetler düzenlendiği görülür.²²⁵ Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idaresi çalışanlarının maaşları da vezne idaresinden çıkardı.²²⁶

2.2.2.4.4. Yoklama ve kuyudat kalemi

Yoklama ve kuyudat kalemi, Hazine-i Hassa'nın merkez dairelerini oluşturan dört kalemden biridir. Kuyudat kaleminin görevlerinden ilki Hazine-i Hassa ile hazineye bağlı daire ve şubelerde çalışan maaş sahibi memurların isimlerini kaydetmektir. Bunun yanında emlak, çiftlikât-ı hümâyûn, akarât ve araziler ile burada

²¹⁹ COA. TS. MA. e. 612/12/H. 29.03.1297.

²²⁰ Aynı belge. Terzi, a.g.e, 58.

²²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1878, 134.

²²² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1890, 134.

²²³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²²⁴ Bkz. COA. Y. PRK. HH. 8/54/H. 20.12.1298.

²²⁵ COA. ML. EEM. 86/24/R. 30.04.1302.

²²⁶ Bkz. COA. ML. EEM. 86/67/R. 31.05.1302.

bulunan hayvanat ve eşyanın kayıtları ve saraylar, kasr-ı hümâyûnlar gibi ebniyye-i seniyyede bulunan tüm eşyaların kayıtlarını tutmaktır. Kuyudat kaleminin bir diğer görevi de akd olunan kontratları ve diğer evrakları kaydederek saklamak ve son olarak hazineye bağlı daireler ve şubelerdeki kayıt ve hesap işlerini teftiş ederek durumu merkeze bildirmektir. Kuyudat kaleminde maaş defteri, vukuat defteri, yekûn defteri ve kebir zimmet defteri tutulmaktaydı.²²⁷ Salnamelere göre kuyudat kalemi, bir müdür ve mümeyyizler tarafından idare edilmekteydi.²²⁸ Ayrıca halifeler²²⁹ ve katipler²³⁰ de kaleme görev almaktaydı.

2.2.2.4.5. Tahrirat kalemi

Hazine-i Hassa'nın merkez kalemlerinden dördüncüsü tahrirat kalemidir. Kalemin görevi, nezaretin tüm tahrirat işlerinin yürütülmesidir. Merkeze gelen ve merkezden yazılan tüm evrakın kaydedilerek saklanması bu kalemin görevidir (3. Madde).²³¹ Tahrirat kaleminde evrak defteri ve umum defteri tutulmaktaydı.²³² Söz konusu bu kalemler birer müdür yönetimine verilmiştir (4. Madde).²³³ Tahrirat kalemi aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn'un da tahrir işlerini yürütmekteydi. Bu sebeple tahrirat kaleminde olan müdür, Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn'a ait nizam hakkında bilgi sahibi olmalıydı.²³⁴

Salnamelere bakıldığında tahrirat kalemi Hazine-i Hassa nizamnamesinin hazırlanma tarihine uygun olarak 1881 senesi salnamesinde görülmektedir. Salnameye göre kaleme görevli bir müdür ve mümeyyiz bulunmaktaydı.²³⁵ 1890 yılına gelindiğinde tahrirat kaleminde bir müdür ve iki mümeyyiz görülmektedir. Ayrıca tahrirat kalemi müdürünün Hazine-i Hassa idare heyetinde de yer aldığı görülür.²³⁶

²²⁷ COA. TS. MA. e. 612/12/H. 29.03.1297.

²²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1878, 1890, 1900.

²²⁹ Terzi, a.g.e, 59.

²³⁰ COA. İ. DH. 961/76007/H. 14.11.1302.

²³¹ COA. TS. MA. e. 612/12/H. 29.03.1297.

²³² Terzi, a.g.e, 60.

²³³ Aynı belge.

²³⁴ Terzi, a.g.e, 59. Arşiv belgelerinde tahrirat kalemi için Emlâk-ı Hümâyûn damgalı kağıtların sipariş edildiği görülmektedir. Bu durum da tahrirat kaleminin Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içindeki yerini göstermektedir. Bkz. COA. ML.EEM. 196/23/R. 19.07.1310.

²³⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1881, 99.

²³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1890, 134.

2.2.2.4.6. Evrak kalemi

Evrak kalemi, Hazine-i Hassa'ya gelen ve buradan yazılacak olan evrakı kaydederek saklamakla görevli idi.²³⁷ Evrak kaleminde bir müdür ve mümeyyiz,²³⁸ halifeler²³⁹ ve katipler,²⁴⁰ görev yapmaktaydı. Evrak kaleminde zimmet defteri,²⁴¹ sandık defteri ve irade-i seniyye defteri tutulmaktaydı.²⁴² 20 Nisan 1881 tarihli bir kararda, Hazine-i Hassa'ya verilen arzuhâl ve evraktan bazılarının usule uygun olmayan bir şekilde kişiler tarafından iade edilmiş olması sebebiyle, evrakların ve arzuhallerin tümünün evrak odasına teslim edilmesi istenmiştir.²⁴³

2.2.2.4.7. Sicill-i ahval kalemi

Sicill-i Ahval kalemi, Hazine-i Hassa Nezareti teşkilatı içerisinde 1889 senesinde dahil olmuştur. Kalemin vazifesi, Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde çalışmakta olan bütün personelin her türlü özlük işleri ile ilgili muamelelerin yapılmasıydı.²⁴⁴ Sicill-i ahval kaleminin Hazine-i Hassa içerisindeki varlığı, II. Abdülhamit döneminin kamu personel rejimi ile oldukça ilişkilidir. Sicill-i ahval komisyonu 1879 senesinde Osmanlı bürokrasisine dahil edilmiş olup, merkezi olarak bütün memurların sicillerinin ve özlük bilgilerinin tutulmasından sorumluydu.²⁴⁵ Kalemde bir müdür, bir mümeyyiz ve halifeler²⁴⁶ görev yapmaktaydı.²⁴⁷ Kalemde Hazine-i Hassa Nezareti'nde görevli personelin isimleri, maaşları ve mühürleri yer

²³⁷ Terzi, a.g.e, 60.

²³⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²³⁹ COA. İ. DH. 1041/81851/H. 11.11.1304. İlgili belgede evrak kalemi hulefasından Lütfi Efendi ile Basri Bey'e uhdelerine rütbe-i sâlis tevcih edilmiştir.

²⁴⁰ COA. ŞD. 952/60/H. 29.09.1314. İlgili belge, Hazine-i Hassa evrak kalemi ketebesinden müteveffa Mehmet Tevfik Efendi'nin zevcesine maaş hususuyla ilgilidir.

²⁴¹ Bkz. COA. HH. d. Nr. 1407/H. 22.11.1318.

²⁴² Terzi, a.g.e, 61.

²⁴³ COA. TS. MA. e. 605/40/H. 20.05.1298.

²⁴⁴ Terzi, a.g.e, 61.

²⁴⁵ Onur Ender Aslan, *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2019), 284. Sicill-i Ahval Komisyonu, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı devlet teşkilatında görevli olan personelin görevleri sürecinde gelişim aşamalarını takip etmek amacıyla 1879 yılında kurulmuş ve 1896'da lağvedilmiştir. Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahval Defterleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sicill-i-ahval-defterleri> (15.03.2022): 135.

²⁴⁶ COA. ML. EEM. 451/23/R. 02.08.1319. İlgili belgede Hazine-i Hassa sicill-i ahval kalemi hulefasından Hüseyin Avni Efendi'den bahsedilmektedir. Sicill-i ahval kalemi hulefasından bahseden bir diğer örnek için bkz. COA. MF. MKT. 775/60/H. 02.02.1322. Bu belgede de sicill-i ahval kaleminde çalışan Kâmil Bey'den bahsedilmektedir.

²⁴⁷ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1890, 134. Salnamelerde sicill-i ahval kaleminde çalışan personelin sayısı 1908 yılına kadar değişmemiştir.

alırdı. Sicill-i ahval kaleminde defter-i kebir, vukuat fihrist, tekaüd esas defterleri tutulmaktaydı.²⁴⁸

2.2.2.4.8. Depo müdürlüğü

Depo müdürlüğü, Hazine-i Hassa Nezareti ve Nezarete bağlı olan birimlerin her türlü levazımının tedarik işiyle vazifeliydi. Depo müdürlüğü, Hazine-i Hassa'nın tüm kalemlerine, Mabeyn Başkatipliğine, Ebniye-i Seniyye'ye ve Nezarete bağlı diğer tüm birimlere ihtiyaç duyulan defter, kâğıt, mürekkep gibi her türlü kırtasiye malzemesi yanında görevli personelin kullanacağı yağmurluk, potin, yelek gibi giyim malzemesi ve ilgili kalemlerde kullanılmak üzere tabak, cezve, bardak gibi her türlü eşyayı sağlamakla yükümlüydü.²⁴⁹ Depo kalemine salnamelerde ilk kez 1889 (1306) yılında rastlanmaktadır. Bu sebeple kalemin 1888 (1305) senesinde teşkilata dahil edildiği düşünülebilir.²⁵⁰ 1889 senesi salnamesinde kalemde görevli bir depo müdürünün yer aldığı görülmektedir. İlerleyen süreçte kalemde görevli bir memur ve bir baş kâtip, salnamede yer almıştır. Bu durumda kalemde görevli katipler olduğu anlaşılmaktadır.²⁵¹ Ayrıca arşiv belgelerine göre bir de müdür muavini kalemde yer almaktaydı.²⁵² Depo idaresi müdürünün Hazine-i Hassa idare heyetinde de yer aldığı görülmektedir.

Depo idaresinde Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı birimlere verilen eşyanın kaydı tutulmuştur. Örneğin 13 Mayıs 1906 tarihli bir belgede, 1321 senesi teşrin-i evvel başlangıcından nihayetine kadar Emlâk-ı Hümâyûn idare-i merkeziyye ve şubelerine verilen eşya ve kırtasiye malzemelerin listesi ve bunların ne kadar tuttuğu ayrıntılı bir şekilde listelenmiştir. Buna göre toplam miktar on beş bin üç yüz yirmi dört guruş yetmiş iki santim etmektedir.²⁵³ Hangi idari birimlere ne verildiği ve bunların teker teker ne kadar tuttuğu ayrıntılı bir şekilde listelenmiştir. Hazine-i Hassa depo idaresinde hülâsa, icmal döküm, melbusati anbar, muavin defterlerinin²⁵⁴ yanında satın alma defterleri²⁵⁵ de tutulmuştur.

²⁴⁸ Terzi, a.g.e, 61.

²⁴⁹ Terzi, a.g.e, 62.

²⁵⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1889, 120. Terzi, a.g.e, 62.

²⁵¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²⁵² COA. HH. İ. 157/6/H. 16.01.1321.

²⁵³ COA. ML. EEM. 548/110/R. 30.02.1322.

²⁵⁴ Terzi, a.g.e, 62.

²⁵⁵ COA. HH. d. Nr. 25587/H. 10.07.1320.

2.2.2.4.9. Hazine-i Hassa dava vekilliği

Hazine-i Hassa Nezareti'nin bir müessese olarak davalık olduğu ya da mahkemece halledilmesi gereken birtakım işleri olduğu görülmektedir. Bu sebeple müesseseyi mahkemede temsil edecek ve hukuken haklarını koruyacak bir dava vekiline ihtiyaç duyulmuştur. Önceleri bu gibi durumlarda geçici olarak görevlendirilen dava vekilleri görev almaktaydı. Ancak II. Abdülhamit döneminde getirilen bir yenilikle Hazine-i Hassa'nın dava vekilliğini yapacak kişiler daimî olarak atanmaya başlamıştır.²⁵⁶ Bu dönemde İstanbul ile taşrada bulunan Nezaret ve dairelerin davaları için ilgili Nezaret ve dairenin idarecisi tarafından daimî bir vekil tayin edilmesi ve daimî olarak atanan dava vekillerine idarecinin mührünü taşıyan bir vekaletname verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁷ Bu karar sonrasında Hazine-i Hassa Nezareti tarafından da belli bir ücret karşılığı olarak daimî şekilde vekil tayin edilmiştir. 9 Mayıs 1879 tarihli bir belgeye göre Hazine-i Hassa dava vekilliğine daimî olarak Hüseyin Fikri isimli bir kişi atanmıştır. Belgede bu durumun hazinenin de menfaatine olacağından bahsedilmiştir. Söz konusu belgede Hüseyin Fikri Efendi'nin maaşının aylık iki bin guruş olarak belirlendiği geçmekteyse de dava vekilinin maaşının 1600 guruş olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.²⁵⁸

Dava vekilliğinin salnamelere yansımaları 1882 (1299) senesine rastlamaktadır. Burada da dava vekili olarak “Hazine-i Hassa-i Şahane Davayı Vekili Hüseyin Fikri Efendi” yer almıştır.²⁵⁹ Mabeyn-i Hümayûn ve Hazine-i Hassa'nın dava vekilliğini bir aralık aynı kişinin yaptığı arşiv belgelerine yansımıştır.²⁶⁰ Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre ilerleyen yıllarda dava vekiline bir de muavin tayin edilmeye başlanmıştır. 29 Ocak 1902 tarihli bir belgede Hazine-i Hassa Dava Vekili Muavini Cemal Bey'in Yunanistan Yenişehir'de bulunan Emlâk-ı Hümayûn idaresine ait bazı hususlarla ilgili Yunanistan'a gideceği ve bunun için kendisine bir pasaport verilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁶¹ Dava vekilliği ile ilgili arşiv belgelerine bakıldığında

²⁵⁶ COA. Y. MTV. 2/3/H. 17.05.1296.

²⁵⁷ Aynı belge.

²⁵⁸ Aynı belge.

²⁵⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1882.

²⁶⁰ COA. İ. DH. 897/71389/H. 13.12.1300. Söz konusu belgeye göre Mabeyn-i Hümayûn ve Hazine-i Hassa Nezareti Dava Vekili Raif Bey'in haiz olduğu rütbe-i evveli sınıf-ı sânisî, sınıf-ı evveliye terfi ettirilmiştir.

²⁶¹ COA. HR. TH. 264/1/H. 19.10.1319.

Hazine-i Hassa'nın hukuki anlamda karşılaştığı sorunların da görülmesi mümkün olmaktadır.

2.2.2.5. Hazine-i Hassa'ya bağlı birimler

Ceyb-i Hümayûn Hazinesi yalnızca padişahın giderleri için kullanılmamış aynı zamanda padişahın oturduğu saray dahil olmak üzere Kasr-ı Hümayûnlar ve her türlü ebniyenin inşaat, tamir, yiyecek, içecek, eşya ve levazımata sağlanması için kullanılmıştır. Hazine-i Hassa Nezaretı kurulmadan önce Darphane-i Âmire tarafından yönetilen Ceyb-i Hümayûn, Nezaret kurulduktan sonra Hazine-i Hassa tarafından yönetilmiştir. Bu şekilde söz konusu ihtiyaçların karşılandığı her bir birim de önce Darphane'ye daha sonra Hazine-i Hassa Nezaretı'ne bağlanmıştır.²⁶² Bu idari birimlerin Hazine-i Hassa Nezaretı nizamnamesinde de geçtiği görülmektedir. Nizamnamenin ikinci kısmı Hazine-i Hassa'ya bağlı dairelerin işleyişine ayrılmıştır. Nizamnameye göre Hazine-i Hassa-i Şahane'ye bağlı “devair-i merbuta” dokuz şubeye ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla,

- Ceyb-i Hümayûn Kethüdalığı,
- Emlâk ve Çiftlikât-ı Hümayûn,
- İstabl-ı Âmire köşkler ve Hadaik-i Hassa,
- Mefruşat ve Tamirat,
- Fırınlar ve Matbah-ı Âmire,
- Hatab ve Kömür Anbarı,
- Saray-ı Hümayûn Matbah ve Fırınlarına müteallik Erzak-ı Umumiyye Anbarı,
- Mefruşat ve Fabrika-i Hümayûn muamelatı ve eşya-ı saire anbarı ve sonuncu olarak,
- Köşkler ve İstabl-ı Âmireye müteallik şaîr ve saman ile hububat-ı saire anbarı idareleridir (10. Madde).

Bu idari birimlerin tümü birer müdür idaresinde yönetilmekteydi ve bu müdürlerin vazifesi, dairelerindeki muamelatın suistimalden arı bir şekilde yönetilmesini sağlamaktı.²⁶³ Nizamnameye göre tahrirat ve muhasebe işleri için bir kalemi bulunacaktı (11. Madde). Hazine-i Hassa'ya bağlı olan daireler, her türlü umur

²⁶² Terzi, *a.g.e.*, 64.

²⁶³ COA. TS. MA. e. 612/12.

ve hususlarında Hazine-i Hassa merkez idaresine müracaat ve günlük vukuatlarını bildirmek zorundadırlar (12. Madde).²⁶⁴ Tüm daireler Hazine-i Hassa Nazırı tarafından yönetilmiş olup, bunların muamelatının usule uygun olarak yapılıp yapılmadığını denetlemek muhasebecinin görevi olarak belirlenmiştir (1. ve 2. Maddeler).²⁶⁵ Söz konusu birimler Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olup Nezaretin ve Nezarete bağlı olan daire ve kalemler ile Emlâk-ı Hümâyûn'un, sarayların vs. ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşmuştur.

2.2.2.5.1. Ebniyye-i seniyye anbarı

Ebniyye-i Seniyye, İstanbul'da bulunan ve padişahlık makamına ait tüm saray ve Kasr-ı Hümâyûn'lara verilen isimdir.²⁶⁶ Bunların inşa ve tamir işlerinde şehremini ve mimarbaşılar ortak olarak çalışmaktaydı. Ancak zaman içerisinde şehremini ve mimarbaşılardan arasındaki anlaşmazlıkların artması neticesinde 5 Kasım 1831 tarihinde iki vazifenin birleştirilmesiyle Ebniyye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur.²⁶⁷ Hazine-i Hassa Nezareti'nin kurulmasından sonra Ebniyye-i Seniyye Anbarı olarak, bu müessesenin idaresine geçmiştir.²⁶⁸ Ebniyye-i Seniyye'nin görevleri iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki dairenin sorumluluğunda bulunan binaların düzenli olarak kontrollerinin yapılması idi. Diğerisi ise padişahın iradesi üzerine binaların inşaat ve tamiratının yapılmasıydı.²⁶⁹

26 Mart 1876 tarihli bir belgeye göre Ebniyye-i Seniyye Anbarı idaresinde bir müdür, katipler, hademeler ve ameleler görev almaktaydı.²⁷⁰ Ayrıca bekçilerin de görev yaptığı, arşiv belgelerinde geçmektedir.²⁷¹ Salnamelere bakıldığında 1877 yılının salnamesinde Ebniyye-i Seniyye Anbar müdürüne yer verilmiştir.²⁷² Daha sonraki yıllarda Ebniyye-i Seniyye müdürünün Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca salnamede müdürün yanında bir de baş kâtip yer almıştır.²⁷³ 1900 yılı salnamesinde Ebniyye-i Seniyye müdürünün aynı

²⁶⁴ Aynı belge.

²⁶⁵ Aynı belge

²⁶⁶ Arzu Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniyye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, (1998): 109.

²⁶⁷ COA. C. SM. 57/2860/H. 28.05.1247. Terzi, a.g.m., 109-110.

²⁶⁸ Terzi, a.g.e., 67.

²⁶⁹ Terzi, a.g.m., 110.

²⁷⁰ COA. TS. MA. e. 1358/154/H. 29.02.1293.

²⁷¹ COA. ML.EEM. 157/45/R. 20.04.1308.

²⁷² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1877, 142.

²⁷³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1890, 134.

zamanda Çini Fabrika-i Hümâyûnu müdürü olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁴ Ebniye-i Seniyye müdürleri, binaların kontrolleri yapıldıktan sonra kalfa ve mühendisler tarafından hazırlanan rapor ve keşif defterlerindeki acil tamirat işlerini Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetine sunmakla mükellefi. Müdür üç yüz kuruşa kadar olan harcamaları izin istemeden yapabilirdi ancak üç yüz kuruştan fazla olan harcamalar için Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilmesi gerekliydi.²⁷⁵

1900 yılına ait bir belgeye göre Ebniye-i Seniyye Anbarı bünyesinde bir muayene heyeti oluşturulmuştur. Muayene heyetinin görevleri, alınacak bütün eşyaları muayene ve tetkik etmenin yanında söz konusu eşyaların fiyatlarını da kontrol etmek olarak ifade edilmiştir. Bu muayene heyetinde daimî bir fen memurunun bulundurulması gerekliliğine değinilmiştir. İlgili belgede Ebniye-i Seniyye idaresine bağlı bir hendesehanenin de oluşturulmuş olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁶

2.2.2.5.2. Erzak anbarı

Erzak anbarı, başta Yıldız Sarayı olmak üzere Dolmabahçe, Topkapı Sarayı ve Kasr-ı Hümâyûnlara ait mutfakların erzak ihtiyacını karşılayan Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı idari birimdir.²⁷⁷ Ayrıca bunlar haricinde farklı kurumlara, örneğin Hamidiye Etfal Hastanesi'ne de erzak temini sağladığı görülmektedir.²⁷⁸ Erzak anbarına ülkenin her yerinden ürünlerin gönderildiği görülmektedir. Örneğin arşiv belgelerine göre Halep'ten erzak anbarı için tereyağı gönderilmiştir ve bunun bedeli Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.²⁷⁹ Erzak anbarı bir müdürle yönetilmekteydi.²⁸⁰ Ayrıca bir müdür muavini ve başkâtip de görevliydi.²⁸¹

²⁷⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²⁷⁵ Terzi, a.g.m., 117.

²⁷⁶ COA. Y. MTV. 203/114/H. 20.02.1318. Terzi, a.g.m., 118.

²⁷⁷ Terzi, a.g.e., 68.

²⁷⁸ COA. ML. EEM. 314/44/R. 08.05.1315. Hamidiye Etfal Hastanesi'ne sağlanan erzak arasında tuz, şeker, pirinç, kahve gibi ürünler vardır. Belge üzerinde Hamidiye Etfal Hastanesi'nin tabib-i evvelinin imzası yanında hastanenin müdürü, tabib-i sani ve diğer memurların mühürleri bulunur.

²⁷⁹ COA. ML.EEM. 265/27/R. 16.07.1313. Gönderilen ürün için Hazine-i Hassa veznesi tarafından toplam 14.250 kuruş ödenmiştir.

²⁸⁰ COA. İ.TAL. 384/4/H. 16.11.1323. Osmanlı Devlet Salnamesi, 1883, 39.

²⁸¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1895, 146.

8 Mayıs 1876 tarihinde, Hazine-i Hassa Erzak Anbarı idaresi tarafından alınan sebze vesaire için yapılacak olan muayene ve mübayaa hakkında bir talimatname-i mahsusa hazırlanmıştır.²⁸² Talimatname dört maddeden oluşmaktadır.²⁸³

1. Madde: Her gün alınan sebze, meyve vesairenin alımı ve muayenesinde bulunacak memur, anbar idare memuruyla birlikte bunların taze olup olmadığı, fiyatı, miktarı bakımından dikkat edip ihtimam gösterecek ve alınan eşyayı kaydedecektir.

2. Madde: Eşyanın peşin akçe ile alınanı yanında veresiye olarak satın alınanların cins, miktar, fiyat ve esmanını açıklayan senedat, idare ve muayene memurları tarafından ortak bir şekilde mühürlenecektir. Ayrıca satın alınan eşyanın cinsinin, miktarının, fiyatının ve esmanıyla birlikte nakliye masraflarının kaydedildiği günlük bir jurnal tutulacaktır. Bu jurnal iki surette tutulacak olup, bunlar söz konusu memurlar tarafından mühürlenecek ve her ay takdim olunan aylık icmallere birlikte Hazine-i Hassa'ya takdim olunacaktır.

3. Madde: Acilen alınması gereken eşyalar haricinde muayene memurunun tasdiki ve muayenesi olmadıkça anbar tarafından az ya da çok hiçbir eşya alınamaz. Acil olarak alınan eşya dahi hem günlük jurnale hem de aylık icmallere kaydedilecek ve acil bir şekilde alındığı da açıkça gösterilecektir.

4. Madde: İlgili maddeler konusunda herhangi bir müşkilat durumunda, konuyu bildiren bir varaka ile olay Hazine-i Hassa idare meclisine bildirilecektir. Ayrıca bundan başka alım ve muayenede usule aykırı bir durum olduğu takdirde muayene memuru bu durumdan mesul olacaktır.

2.2.2.5.3. Hatab anbarı

Hatab anbarı, saraylar, Kasr-ı Hümayûnlar ile Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olan dairelerin odun ve kömür ihtiyacını karşılayan idari birimdir. Bunun yanında saraylar halkının, Hazine-i Hassa'ya bağlı daire ve kalemlerde çalışan personelin odun ve kömür tayinatları da buradan karşılanırdı.²⁸⁴ Hatab anbarı idaresinin başında bir

²⁸² COA. TS. MA. e. 602/16/H. 13.04.1293.

²⁸³ Aynı belge.

²⁸⁴ Terzi, *a.g.e.*, 69.

müdür, başkatip²⁸⁵ ve katipler ile hademeler²⁸⁶ bulunurdu. Müdür aynı zamanda Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde reis vekili olarak da görev yapmaktaydı.²⁸⁷

Arşiv belgelerine göre hatab anbarı için kömür alınan yerlerden biri Şirket-i Hayriye idi.²⁸⁸ Ayrıca Hazine-i Hassa'nın hatab anbarından Şazeli Dergâhı ve Hamidiye Etfal Hastanesi gibi Nezaretin idaresinde olan kurumlara da kömür sağlandığı görülmektedir.²⁸⁹ Ayrıca Ayaz Ağa Kasr-ı Hümayûnu, Yıldız Sarayı, İstabl-ı Âmire, Dolmabahçe Sarayı, Sadabad Kasr-ı Hümayûnu, Göksu Kasr-ı Hümayûnu gibi birçok kurumun ihtiyaç duyduğu odun ve kömür hatab anbarından sağlanmaktaydı.²⁹⁰ Hatab anbarından kişiler, daire ve kalemlere gönderilen odun ve kömürler için anbarın kaleminden makbuz ve irsaliyeler düzenlenir, anbarın gelir ve giderlerinin kaydedildiği defter ve cetveller yine bu kalemde hazırlanırdı.²⁹¹

2.2.2.5.4. Hububat anbarı

Saraylar, Kasr-ı Hümayûnlar ve Hazine-i Hassa tarafından idare edilen ve ona bağlı her türlü daire ve kalemin hububat ihtiyacı buradan sağlanırdı. Hububat anbarının hububatı alması ve gerekli yerlere dağıtması için takip edilen usul, erzak ve hatab anbarlarında uygulanan usulle aynıydı. Anbarın muhasebesinin tutulduğu, evrakın kaydedildiği ve tahrirat gibi her türlü muamelatının yapıldığı bir kalemi bulunmaktaydı. Söz konusu kalemde anbarın varidat ve masrafları kaydedilerek defter ve cetveller hazırlanırdı. Anbara giren ve anbardan çıkan tüm hububatın makbuzları burada düzenlenirdi.²⁹² Hububat anbarının idaresinin başında diğer dairelerde olduğu gibi bir müdür bulunurdu.²⁹³ Ayrıca bir de başkatip görev yapmaktaydı.²⁹⁴

Hububat anbarı için ülkenin farklı bölgelerinden şimendiferlerle hububat getirtildiği görülmektedir. Bunun çeşitli masrafları Hazine-i Hassa veznesinden

²⁸⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

²⁸⁶ COA. HH. d. Nr. 112/H. 08.11.1266, 21.

²⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1884, 121.

²⁸⁸ COA. ML. EEM. 121/75/R. 03.12.1305. Hazine-i Hassa'nın hatab anbarına sağlanan kömür için Şirket-i Hayriye'ye 5.475 kuruş 50 santim olduğu görülmektedir.

²⁸⁹ Hamidiye Etfal için bkz. COA. ML. EEM. 360/69/R. 03.12.1316. Şazeli Dergâhı için bkz. COA. ML. EEM. 147/33/R. 20.09.1307.

²⁹⁰ COA. HH. d. Nr. 1068/H. 26.07.1313. Söz konusu Hazine-i Hassa Defterinde hatab anbarından kömür ve odun gönderilen kurumların ayrıntısı bulunmaktadır.

²⁹¹ Terzi, a.g.e., 70.

²⁹² Terzi, a.g.e., 70.

²⁹³ COA. İ. DH. 1034/81423/H. 28.09.1304.

²⁹⁴ Devlet Salnameleri, 1900, 106.

ödenmiştir.²⁹⁵ Bunun yanında hububat anbarından farklı mahallere hububat verildiği de görülmektedir. Buna göre Hamidiye Etfal Hastanesi'ne, Şazeli Dergahı'na ve Hereke Fabrika-ı Hümâyûnu'na anbardan hububat gönderilmiştir.²⁹⁶

2.2.2.5.5. Istabl-ı âmire

Istabl-ı Âmire, saray hayvanlarının bakımı ve bunların çeşitli hususatıyla ilgilenen birimdi. Ayrıca hayvan yetiştirmek konusunda muhtelif teşkilatı da idare etmekle görevliydi.²⁹⁷ Hazine-i Hassa Nezareti'nin kurulmasından sonra Istabl-ı Âmire de buraya bağlanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn, Maliye Hazinesine devredildiği dönemde Istabl-ı Âmire vasıtasıyla yönetilmiştir.²⁹⁹ Istabl-ı Âmire bir müdür yönetiminde idare edilmekte olup, bünyesinde katipler ve çeşitli memurlar³⁰⁰ ve baytarlar ile idare kalemi baş kâtibi,³⁰¹ hademe ve neferler³⁰² görev yapmaktaydı. Istabl-ı Âmire'nin kendi bünyesinde görev alan bir muhasebecisinin de olduğu görülmektedir.³⁰³ Istabl-ı Âmire'de görevli olan baytarlar, Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftliklerde zuhur eden hayvan hastalıkları için Nezaretin emriyle buralara görevlendirilmişlerdir.³⁰⁴

2.2.2.5.6. Karhâne idaresi

Karhâne saraylar, Kasr-ı Hümâyûnlar ve Hazine-i Hassa'ya bağlı olan daire ve kalemlerde tüketilen yiyecek ve içeceklerin soğutulması için gerekli olan buz ve karın temin edilmesiyle vazifeli olan idari birimdi. Diğer dairelerde olduğu gibi burada da dağıtılan buz ve karın kaydı yapıldı.³⁰⁵ Daire bir müdür vasıtasıyla yönetilmekteydi.

²⁹⁵ COA. ML. EEM. 87/67/R. 27.08.1302. İlgili belgede Hazine-i Hassa hububat anbarı için Babayı Atık'ten mısır getirildiği görülmektedir.

²⁹⁶ COA. ML. EEM. 670/27/R. 27.02.1324.

²⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 471.

²⁹⁸ COA. D. DRB. İ. 19/18/H. 20.06.1263. İlgili belgede 1847 yılında Istabl-ı Âmire görevlilerinin maaşının Hazine-i Hassa tarafından ödendiği görülmektedir.

²⁹⁹ COA. A.} MKT. NZD. 365/12/H. 26.02.1278.

“Emlâk-ı Hümâyûn-ı cenab-ı şahaneden olup Istabl-ı Âmire'ye merbut bulunan (...)”. COA. A.} MKT. MHM. 355/40/H. 23.12.1282. Terzi, *a.g.e.*, 72.

³⁰⁰ COA. Y. PRK. KOM. 1/30/H. 17.05.1295.

³⁰¹ Osmanlı Devlet Salmesi, 1900, 106.

³⁰² COA. TS. MA. e. 1054/7/H. 26.07.1295.

³⁰³ COA. İ. DH. 923/73171/ H. 28.09.1301. İlgili belgede Istabl-ı Âmire muhasebecisi olan Mecib Bey'in haiz olduğu rütbe-i saniyenin terfi ettirildiği görülür.

³⁰⁴ COA. ML. EEM. 269/13/R. 03.09.1313. Alibey ve Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûn'larında hayvanlarda görülen hastalıklar sebebiyle Istabl-ı Âmire baytarı olan Hakkı Bey'in buralara avdet ettiği ve masraflarının karşılandığı, ilgili belgede görülmektedir.

³⁰⁵ Terzi, *a.g.e.*, 72.

Ayrıca bir de baş kâtip bulunmaktaydı.³⁰⁶ Arşiv belgelerine göre Karhâne, II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa'ya bağlanmıştır.³⁰⁷ Ayrıca karhânenin Sirkeci'de bulunduğu öğrenilmektedir.³⁰⁸

2.2.2.5.7. Matbah-ı Âmire

Saraylara ait mutfaklarla, burada çalışan personelin idaresini sağlayarak, söz konusu mutfakların her türlü ihtiyaçlarının tedarik edildiği birimdir.³⁰⁹ Önceki dönemlerde Matbah-ı Âmire'yi idare ederek, ihtiyaçlarının teminine çalışan kişiye matbah emini denilirdi. Ayrıca matbah kahyası, matbah emini muavini, büyük masraf kâtibi ve küçük masraf kâtibi olmak üzere birçok çalışan bulunmaktaydı.³¹⁰ Eyaletlerden Matbah-ı Âmire için farklı türde erzaklar gönderilirdi. Mısır ile Eflak ve Boğdan bunlardandı.³¹¹ Matbah eminliği II. Mahmut döneminde müdürlük haline getirilerek Darphane'ye bağlanmıştır.³¹² Hazine-i Hassa Nezareti'nin kurulmasından sonra ise buraya bağlı bir birim haline gelmiştir.³¹³

Matbah-ı Âmire'de bir müfettiş, bir müdür ve müdür muavini görev yapmaktaydı. Dairede görevli olan müfettiş, Saray-ı Hümayûn Mübayaat ve Sarfiyat ve Matbahlar Müfettişi idi.³¹⁴ Ayrıca dairede katipler ve hademeler yer almaktaydı.³¹⁵ Matbah-ı Âmire'nin ihtiyaçları için ihale yapılır ve buna talip olanlar Hazine-i Hassa idare meclisine başvuru yaparlardı.³¹⁶ Matbah-ı Âmire'nin idaresindeki fırın ve mutfaklar için gerekli olan erzak, Erzak Anbarı'ndan alınırdı.³¹⁷ Matbah-ı Âmire'de mübayaa defterinin tutulduğu görülmektedir. Mübayaa defteri, Matbah-ı Âmire için alınan meyve ve sebze gibi eşyaların kaydını ihtiva etmekteydi.³¹⁸ Mübayaa defterleri

³⁰⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

³⁰⁷ COA. HH. İ. 72/41/H. 11.04.1306.

³⁰⁸ COA. ML. EEM. 284/69/R. 26.03.1314.

³⁰⁹ Terzi, a.g.e., 73.

³¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 364.

³¹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., 368.

³¹² COA. C. SM. 35/1791/H. 21.05.1249.

“(…) Bundan akdem şeref-sünûh buyrulan irade-i seniyye-i mülukane mucebince canib-i miriden Darphane-i Âmire'ye nakl olunan Matbah-ı Âmire (…)”.

COA. HAT. 1247/48343/H. 29.12.1254. Uzunçarşılı, a.g.e., 369. Arif Bilgin, “Matbah-ı Âmire”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbah-i-amire> (21.03.2023): 118.

³¹³ COA. D. DRB. İ. 20/3/H. 16.07.1263. Hazine-i Hassa'nın kurulmasından sonra Matbah-ı Âmire'nin masraflarının Hazine-i Hassa'dan karşılandığı görülmektedir.

³¹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

³¹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1905, 134.

³¹⁶ COA. TS. MA. e. 1092/54/H. 01.05.1294.

³¹⁷ COA. TS. MA. e. 1139/7/H. 03.01.1295.

³¹⁸ COA. HH. d. Nr. 1802 /H. 26.12.1293.

belirli bir zaman aralığını gösterdiği gibi yevmî olarak da tutulmuştur.³¹⁹ Matbah-ı Âmire'nin ihtiyaçları için alınacak olan malzemenin muamelesi Hazine-i Hassa'nın ilgili kalemlerinde yapılırdı.³²⁰ Ayrıca sarfiyat ya da masarifat ismiyle, giderleri göstermek için defterler de tutulmuştur.³²¹ Matbah-ı Âmire'nin anbarlarına teslim edilen malzemeler için bir senet düzenlenirdi. Senette teslim edilen malzemenin ücreti, cinsi ve teslim tarihini yanında senedin alt kısmında açıklama ve ilgili memurların mühürleri bulunurdu.³²²

2.2.2.5.8. Mefruşat-ı hümayûn

Mefruşat-ı Hümayûn sarayların, Kasr-ı Âlilerin tefrişini ve bunlar için gerekli malzemeleri temin eden idari bir birimdir. Bu birim, başta padişah olmak üzere diğer hanedan üyelerinin kullandığı daireler, hareme ait yerler ve genel olarak sarayların halı, perde sandalye gibi eşyalarının bakımı ve her türlü mefruşatın sağlanmasıyla vazifelidir.³²³ 19. Yüzyıl itibarıyla Osmanlı bürokrasisinde yaşanan değişiklikler ve sarayların sayısının artmasıyla birlikte bu sarayların ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir ve bu şekilde sarayların mefruşat ihtiyaçlarını sağlayarak organize edecek bir yapılanmaya ihtiyaç duyuldu. Mefruşat-ı Hümayûn bu şekilde oluşturulmuştur.³²⁴ Mefruşat-ı Hümayûn, 1850'lerden itibaren Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı bir kalem olarak ortaya çıkmış ve 1870'lerden itibaren bünyesinde önemli ölçüde yenilikler ve değişiklikler yapılmıştır.³²⁵

Mefruşat-ı Hümayûn, bir müdür, bir mümeyyiz ve dört muhasipten oluşmaktaydı. Her ay nihayetinde idarenin aylık masraflarını gösteren hülâsa bir defter, icmal hazırlanır ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilirdi.³²⁶ Salnamelere bakıldığında ise 1900 yılı salnamesinde idarede bir müdür ve bir baş kâtip olduğu görülmektedir.³²⁷ Mefruşat işlemi genelde padişahın iradesi üzerine yapılmaktaysa da³²⁸ bu talep saray ve kasırlardan gelebilir ve bunlar genelde Serkurenalık,

³¹⁹ COA. HH. d. Nr. 1803/H. 06.12.1294.

³²⁰ COA. TS. MA. e. 1305/17/H. 03.03.1295.

³²¹ COA. HH. d. Nr. 1864/H. 29.10.1319.

³²² COA. TS. MA. e. 1305/20/H. 10.03.1295.

³²³ Terzi, a.g.e., 74.

³²⁴ Döndü Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mefruşat-ı Hümayun İdaresi*, (Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya, 2015), 54.

³²⁵ Çavdar, a.g.t, 55-56.

³²⁶ Bkz. COA. Y. PRK. HH. 16/70/H. 19.06.1303. Çavdar, a.g.t, 82.

³²⁷ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1900, 106.

³²⁸ Terzi, a.g.e., 74.

Darüssaade ve Hazinedar Ağalığı tarafından yazılan takrirle Mefruşat idaresine bildirilirdi.³²⁹

Çavdar Mefruşat-ı Hümâyûn'u konu edinen tezinde daireye dair, 1879, 1880, 1885 ve 1886 senelerinde hazırlanmış bir layiha ve üç talimatnamenin olduğunu belirtir.³³⁰ Mefruşat-ı Hümâyûn'a ait nizamnameye göre³³¹ padişahın iradesi ile yapılan mefruşatta irade-i seniyyenin Mefruşat idaresine tebliği, serkurenalık makamı ile yapılmaktaydı (2. Madde). Nizamnameden mefruşat işleminden önce iki kere keşif yapıldığı öğrenilmektedir. Nizamnamede keşf-i evvel ve keşf-i sani başlıkları ile yer verilmiştir. Nizamnameye göre keşifler bir heyet-i mahsusa ile yapılmaktaydı (3. Madde). Nizamnameye göre Mefruşat idaresi bir müdür, bir baş kâtip, bir baş kâtip muavini ve iki kâtip ile bir mümeyyiz ve iki hademedden oluşmaktaydı (34. Madde). Müdür idarenin tüm muamelatından sorumlu olduğu gibi idarede çalışan katipler ve hademeler gibi çalışanlardan işlerini suistimal edenleri Hazine-i Hassa'ya şikâyet etmekle görevliydi. (35. Madde).³³²

2.2.2.5.9. Tamirhane-i hümâyûn

II. Abdülhamit döneminde oluşturulduğu düşünülen, Yıldız Sarayında padişaha ve şehzadelere ait daireler ile sarayın farklı yerlerinde,³³³ ayrıca diğer saraylar ve bağlı dairelerde bulunan eşyaların tamir ve imalini gerçekleştiren idari birimdir.³³⁴ Tamirhane-i Hümâyûn'un mali işleri muhasebecinin görevlerine dahil edilerek bu daire de Hazine-i Hassa'ya dahil edilmiştir.³³⁵ Yönetiminde bir müdür/nazır bulunmaktaydı.³³⁶ Ayrıca arşive bakıldığında dairede marangozların,³³⁷

³²⁹ Çavdar, a.g.t, 82.

³³⁰ Çavdar, a.g.t, 78.

³³¹ COA. A.} DVN. MKL. 84/18/H. 29.12.1309. Nizamname toplam altmış maddeden oluşmaktadır. Sırasıyla mevadd-ı umumiye, keşf-i evvele dair, keşf-i saniye dair, mübayaata dair, mefruşat anbarına dair, kuyuda dair, heyet-i idarenin vezaifine dair, amelenin suret-i istihdamına dair, mevadd-ı müteferrika, mevadd-ı mahsus bölümlerinden oluşmaktadır.

³³² Aynı belge.

³³³ COA. Y. PRK. SGE. 6/42/H. 26.03.1312. Harem-i Hümâyûn'da müceddeden inşa olunmuş olan ebniye-i aliyyede kullanılmak üzere farklı türden ağacın Tamirhane-i Hümâyûna teslim edildiğine dair belge.

³³⁴ Terzi, a.g.e., 76.

³³⁵ Terzi, a.g.e. 77.

³³⁶ Terzi, a.g.e. 77. İlona Baytar, "Bir Saray Atölyesi: Tamirhane-i Hümâyûn", *XI. Milli Türkoloji Kongresi*, Cilt 2, (2014): 768.

³³⁷ COA. BEO. 1138/85305/H. 18.01.1316.

demircilerin,³³⁸ mühendislerin,³³⁹ ressamaların³⁴⁰ görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında idarenin kendi bünyesinde muhasebecisi olduğu da görülmektedir.³⁴¹

Tamirhane-i Hümayûn'un umumi muamelelerini ihtiva eden hesapları, her ay düzenli olarak icmalleri hazırlanarak Hazine-i Hassa'ya bildirilirdi. Tamirhanenin müdürü üç yüz kuruşa kadar olan harcamaları yapabilmekteydi ancak bu meblağ aylık icmale dahil edilir ve daha sonra hazineden tahsil edilirdi. Bin beş yüz kuruşa kadar olan harcamalar Hazine-i Hassa'dan alınacak yazılı izinle yapılabilirdi. Bin beş yüz kuruştan fazla olan harcamalarda ise Hazine-i Hassa Nazırının tezkiresiyle birlikte padişaha sunulur ve padişahın onayı üzerine hazineden harcama yapılabilirdi.³⁴²

Tamirhane-i Hümayûn, Hazine-i Hassa tarafından idare edilen farklı bölgeler içinde imalat yapmaktaydı. Örneği arşiv belgelerine göre Hamidiye Etfal Hastanesi için Tamirhane-i Hümayûn'da mobilya imalatı yapılmıştır.³⁴³ Ayrıca Arazi-i Seniyyelerde bulunan ağaçlardan Tamirhane-i Hümayûn'a kullanılmak üzere nakil yapıldığı, arşiv belgelerinde görülmektedir. Kağıthane'de Ali Bey Karyesinde bulunan Arazi-i Seniyyede mevcut çeşitli türden ağaçlar bu şekilde kullanılmak üzere Tamirhane-i Hümayûn'a gönderilmiştir.³⁴⁴

2.2.2.6. Ceyb-i Hümayûn hazinesi'nin durumu

Ceyb-i Hümayûn Hazinesi tabirinin Hazine-i Hassa'ya dönüştürülmesinden sonra Sultan Abdülaziz dönemine kadar bu tabire rastlanılmamaktadır. Sultan Abdülaziz döneminde ise Tanzimat öncesindeki vazifesiyle aynı işleve sahip olarak ortaya çıkmış olsa da Ceyb-i Hümayûn'un teşkilat ve idari bakımdan Hazine-i Hassa ile bir bağlantısı kalmamıştır. Bu dönemde Ceyb-i Hümayûn Mabeyn-i Hümayûn teşkilat içerisinde yer almış olsa da Hazine-i Hassa'dan belirli bir tahsisat

³³⁸ COA. BEO. 1497/112258/H. 06.02.1318.

³³⁹ COA. ML. EEM. 338/54/R. 31.01.1316.

³⁴⁰ COA. Y. PRK. BŞK. 64/107/ H. 01.03.1319.

³⁴¹ COA. ML. EEM. 572/2/R. 01.09.1322.

³⁴² Terzi, a.g.e. 77.

³⁴³ COA. ML. EEM. 301/87/R. 31.10.1314.

³⁴⁴ COA. Y. MTV. 209/78/H. 15.08.1318.

verilmiştir.³⁴⁵ Bu dönemde Ceyb-i Hümâyûn bünyesinde katipler ve mütercimler görev yapmaktaydı.³⁴⁶

II. Abdülhamit döneminde Ceyb-i Hümâyûn'dan yapılan harcamalara bakıldığında, Mabeyn-i Hümâyûn'dan olan bazı görevlilerin maaşlarına, padişahın sadakalarına, iftariyelere, hademelerin maaşlarına ve ihsanlara harcama yapıldığı görülmektedir.³⁴⁷ II. Abdülhamit döneminde Ceyb-i Hümâyûn'dan yapılan ödemeler konusunda bir talimatname hazırlanmıştır. Buna göre Ceyb-i Hümâyûn'dan senet olmadıkça akçe çıkarılması yasaklanmıştır. Beş yüz kuruşu aşan ödemeler için imza veya mühürle onaylanmış bir senet alınma zorunluluğu getirilmiştir.³⁴⁸ Ceyb-i Hümâyûn'dan padişaha da sık sık belirli miktarda meblağın takdim edildiği görülmektedir.³⁴⁹

Ceyb-i Hümâyûn'un harcama yapıldığı bir kalem olarak atıye ve ihsanlar büyük önem arz etmektedir. Arşivde atıye ve ihsanlara dair çok fazla sayıda belge görmek mümkündür. Bunlar kişilere olduğu kadar mahallere de verilmekteydi.³⁵⁰ Dikkat çekici bir örnek olarak; II. Abdülhamit döneminde Ceyb-i Hümâyûn'dan Times Gazetesi Muhabirine on bin kuruş ihsan buyrulduğu görülmektedir.³⁵¹

³⁴⁵ Terzi, *a.g.e.*, 78. Bkz. COA. MB. İ. 83/205/H. 03.12.1298. Ceyb-i Hümâyûn'a Hazine-i Hassa'dan ihtiyaten belirli miktar verilmesi ile ilgili belge.

³⁴⁶ COA. HH. d. Nr. 25018/H. 04.12.1305. İlgili defterde görevlilerin isimleri, maaşları, memleketleri gibi bilgilere de yer verilmiştir.

³⁴⁷ COA. Y. PRK. HH. 19/46/H. 11.09.1305.

³⁴⁸ COA. Y. PRK. BŞK. 71/99/H. 05.12.1321.

³⁴⁹ Padişaha takdim edilen meblağ ile ilgili çok sayıda belge mevcuttur. Örnek olarak bkz. COA. ML.EEM. 197/8/R. 08.08.1310.

³⁵⁰ COA. ML. EEM. 568/94/R. 07.08.1322.

³⁵¹ COA. ML.EEM. 211/71/R. 04.05.1311.

3. EMLÂK-I HÜMÂYÛN KAVRAMININ MUHTEVASI VE II. ABDÜLHAMÎT DÖNEMİNDEKİ KONUMU

3.1. Kavramın Anlamı ve Muhtevası

Emlâk-ı Hümâyûn kavramında *emlâk* kelimesinin *mülk*'ten gelmekte olduğu ve ev, tarla, bağ, bahçe gibi taşınamayan, sahip olunan mal ve mülke işaret ettiği anlaşılmaktadır.³⁵² *Hümâyûn* kelimesi ise *mübarek*, *kutlu* ve *saadetli* anlamlarının yanında *padişaha ait* anlamına gelmektedir.³⁵³ Bu bağlamda Emlâk-ı Hümâyûn ise *padişah malları* anlamını taşır.³⁵⁴ Vasfî Şensözen, Emlâk-ı Hümâyûn'u padişahların kendi soyları için edindiği, tarım topraklarının dışında, arsa niteliğindeki ya da bina halindeki mülkler olarak tanımlamıştır.³⁵⁵ Şensözen'e göre Emlâk-ı Hümâyûn, Emlâk-ı Şahane olarak da isimlendirilmiştir. Taha Bey, Emlak-ı Devlet isimli eserinde Emlâk-ı Hümâyûn kavramının hükümdarların hukuk-ı zatiyelerinden olduğunu ve bu anlamda Emlâk-ı Hakanî'den farklı olarak padişahın makamına değil şahsına ait malları ifade ettiğini belirtmiştir.³⁵⁶ Ancak Arzu Terzi bu noktada Taha Bey'e katılmayıp, II. Abdülhamit'ten önce padişahların tapulu mülk edinimine dair bir kanıtın olmadığını ve bu sebeple Emlâk-ı Hümâyûn kavramının padişahın şahsi tapulu malları olarak kullanımının, II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan bir durum olduğunu savunmuştur.³⁵⁷ Bu anlamda Arzu Terzi'ye göre Emlâk-ı Hümâyûn, II. Abdülhamit'in

³⁵² Ferit Devellioğlu, "Emlâk", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011): 248. Şemseddin Sami, "Mülk", *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2016): 1157.

³⁵³ Ferit Devellioğlu, "Hümâyûn", a.g.e., 448. Şemseddin Sami, "Hümâyûn", a.g.e., 1245.

³⁵⁴ Ferit Devellioğlu, "Emlâk-ı Hümâyûn", a.g.e., 249.

³⁵⁵ Şensözen a.g.e., 17.

³⁵⁶ Akbal, a.g.t., 131.

³⁵⁷ Terzi, a.g.e., 92. Burada elbette ki tapu kavramının ya da modern anlamda tapu anlayışının Osmanlı Devleti nezdindeki gelişimi de ayrıca incelenmelidir. Osmanlı Devleti'nde tapu mevzuatı ve idari teşkilatının modern anlamda gelişiminin başlangıcı 21 Mayıs 1847 tarihine kadar gitmektedir. Söz konusu tarihte senetsiz ve kayıtsız tasarrufa son verilerek taşınmaz malların tescilinin yapılması istenmiş ve bu vazife Defterhane-i Âmire'ye verilmiştir. Güler Yarcı, "Osmanlı Devleti'nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhane-i Âmire Nezaretî: İdari, Hukuki ve Mali Düzenlemeler ile Merkez ve Taşradaki Yankıları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi*, Cilt 1, İstanbul, (2012): 33. Ayrıca tapu kavramı ve bunun özel mülkiyetle ilişkisinin gelişimini Tanzimat reformlarının yürürlüğe konulduğu 1840'ta Divan-ı Hümâyûn'dan yerel meclislere gönderilen ilmühaberlerde de takip etmek mümkündür. Bu belgelerde mülkiyet hakkına sahip olanların haklarının tapu senetleri ile korunacağı belirtilmiştir. Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm* 45-46, 55. Osmanlı hukuku 1830'lardan itibaren modern yöntemleri benimseyerek daha homojen bir yapı kazanmaya başlamıştır. Mundy ve Smith'e göre Osmanlı hukuku ancak 19. Yüzyılın sonunda modern özel mülkiyet ideolojisini tam anlamıyla benimsemiştir. Bu konuda ise özellikle üç dönem öne çıkmaktadır 1830-1840'larda hukuki değişimin duyurulduğu dönem, 1850'lerden 1870'lere uzanan idari kurumların tasfiye edildiği dönem ve nihai olarak 1870'ten sonra başlayarak II.

saltanatı boyunca elde edilmiş olan emlaklardan oluşmaktadır. Emlâk-ı Kadime ise Emlâk-ı Hakanî adıyla Cumhuriyet'e kadar Hazine-i Hassa'nın idaresi altında kalmıştır.³⁵⁸

1908 yılına ait bir arşiv vesikasına göre Emlâk-ı Hümâyûn'un esası, Ertuğrul Gazi'ye savaşlarda gösterdiği başarılarından dolayı verilen İskender Kışlağı ve Domaniç Yaylağından oluşmaktaydı. Domaniç, Hazine-i Hassa'nın idaresinde bulunmakta ise de Eskişehir ve havalisi Ertuğrul Gazi ve maiyeti tarafından ortak bir şekilde kullanılmakta olduğundan, söz konusu arazi zamanla hususi arazi olmaktan çıktı. Türkler Mihaliç kasabası ve havalisini cebren tasarruflarına geçirdi ve zamanın usulüne uygun olarak bölgenin bir kısmı taksim olundu. Ertuğrul Gazi ise Mihaliç Çiftliğini temellük etti ve bu suretle Emlâk-ı Hümâyûn tamamen tesis edilmiş oldu. İlgili belge her ne kadar Emlâk-ı Hümâyûn'un kökenine dair bilgi vermek amacını taşımış olsa da yazılmış olduğu tarih düşünüldüğünde şüpheyi yaklaştırmak gerekmektedir. Örneğin bahsedilen dönem içerisinde Hazine-i Hassa kavramı bulunmamaktadır. Hazine-i Hassa kavramının 1850'lerde ortaya çıktığına daha önce değinilmiştir. Bunun yanında bahsedilen dönemde yazılı kaynakların yetersiz olması da söz konusu belgenin güvenilirliği hakkında bilgi verebilir ancak buna rağmen Emlâk-ı Hümâyûn'un işleyişi hakkında verilen bilgiler diğer arşiv vesikalarıyla uyumludur. Buna göre Emlâk-ı Hümâyûn dahilindeki arazilerde yaşayan halk her türlü tekalif ve rüsumdan istisna tutulur, buradaki tüm vergi gelirleri hükümetin görevlendirdiği bir memur tarafından toplanırdı. Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri başlarda İç Hazine'de toplanmaktayken, sonraları Darphane-i Âmire tarafından celb edilerek padişahların masraflarına sarf olundu. Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresi bu şekilde Sultan Abdülmecit dönemine kadar devam etti. Tanzimatın ilanı ile birlikte Emlâk-ı Hümâyûn'un büyük kısmı ve Maden-i Hümâyûn'un bir kısmı hanedana tahsisat karşılığında Maliye Hazinesi'ne terk olundu.³⁵⁹

Emlâk-ı Hümâyûn yönetim tarzı itibariyle geleneksel anlamda her türlü vergiden müstesna olarak idare olunurdu. Özellikle Rumeli ve Anadolu'da bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'lardan hiçbir isim altında tekalif ve rüsum alınmaz ve alınan öşür de Hazine-

Abdülhamit dönemini de kapsayan, hukukun kişi ve mülkiyeti yöneten ilişkileri yeniden belirlediği dönemdir. Martha Mundy-Richard Saumarez Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 69.

³⁵⁸ Terzi, a.g.e., 92.

³⁵⁹ COA. HH. d. Nr. 11499/H. 13.02.1326, 1.

i Hassa'ya ait olurdu.³⁶⁰ 1884 yılına kadar Emlâk-ı Hümâyûn varidatı Hazine-i Hassa Nezareti tarafından celb olunurken, emlak ve arazi işleri ile varidatı için Hazine-i Hassa'da müstakil olarak Emlâk-ı Hümâyûn idaresi teşkil olundu. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir-gider hesabı da Hazine-i Hassa'dan ayrıldı.³⁶¹ 1884 senesinde ülke genelindeki Emlâk-ı Hümâyûn'un senelik gelirinin 90.000 lira olduğu ve yirmi beş sene zarfında çeşitli tarihlerde emlak ve arazinin ilavesiyle birlikte varidatının oldukça arttığı ancak bu artışın esas kaynağının Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresinin iyi olmasıyla ilgili olduğu belirtilir.³⁶² İlgili belgeye göre arazilerin imarı için yüzlerce lira sarf edilmesinin yanı sıra buralarda çok sayıda karye teşkil olundu. Ayrıca arazilere çiftçi celbi için bunlara faizsiz tohumluk zahire verilerek, çift hayvanı satın alımı için kolaylık sağlandı. Bahsedilen diğer bir konu ise arazilerin varidatının artırılması için mera gibi alanların ekilebilir araziye çevrilmesine çalışılmasıdır.³⁶³ Buna göre mera ve bataklık gibi ekim yapılmayan alanlar tarla haline getirilerek buralara muhacir iskanı ile varidatın artması sağlandı.³⁶⁴

II. Abdülhamit dönemi öncesinde Emlâk-ı Hümâyûn nelerden oluşmaktaydı? Bu bağlamda arşive bakıldığında, Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içinde değerlendirilen unsurlar şu şekilde sıralanabilir; çiftlik,³⁶⁵ bostan,³⁶⁶ değirmen,³⁶⁷ kahve ve bakkal,³⁶⁸ oda ve çeşitli maksatlarla kullanılan dükkanlar,³⁶⁹ yalılar³⁷⁰, saraylar³⁷¹, mukataalar³⁷² ve baruthane³⁷³ ile çayırılar,³⁷⁴ sahilhaneler³⁷⁵ bulunmaktaydı. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn'un idare şekli, alım ve tasarruf tarzı gibi konular kendinden önceki devirlerden farklı olması sebebiyle en başta Emlâk-ı Hümâyûn kavramının bu dönemdeki halinin incelenmesi gereklidir. Arzu Terzi, II. Abdülhamit dönemi Emlâk-ı Hümâyûn kavramı ile ilgili olarak bağ, bahçe, tarla, çiftlik, mezra,

³⁶⁰ Aynı belge, 1.

³⁶¹ Aynı belge, 2.

³⁶² Aynı belge, 2.

³⁶³ Aynı belge, 2.

³⁶⁴ Aynı belge, 2.

³⁶⁵ COA. C. SM. 47/2393/H. 29.02.1172.

³⁶⁶ COA. C. EV. 604/30482/H. 29.01.1176.

³⁶⁷ COA. C. BLD. 130/6487/H. 04.06.1181.

³⁶⁸ COA. TS. MA. e. 1194/15/H. 17.02.1187.

³⁶⁹ COA. TS. MA. e. 917/27/H. 29.12.1189.

³⁷⁰ COA. D. BŞM. d. 2433/H. 11.07.1153.

³⁷¹ COA. C. SM. 145/7287/H. 04.10.1176.

³⁷² COA. C. SM. 80/4031/H. 29.12.1240.

³⁷³ COA. İ. DH. 165/8643/H. 09.02.1264.

³⁷⁴ COA. A.} MKT. MHM. 215/34/H. 10.10.1277.

³⁷⁵ COA. A.} MKT. NZD. 439/52/H. 11.02.1279.

kışlak gibi arazilerin yanında dükkân, ev, gazino, kahvehane gibi akarâtın ve fabrika gelirleri ile her türlü imtiyazın yer aldığını savunmuştur. Söz konusu imtiyazlar, ülke genelindeki madenlerin çıkartma ve işletme imtiyazı, yine ülke genelinde bulunan deniz, göl ve akarsularda vapur işletme imtiyazı ve liman imtiyazları olarak sıralanmıştır.³⁷⁶

Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içerisinde gayrimenkuller yanında birtakım imtiyazlar ve madenlerin işletilme hakkı da bulunmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazı,³⁷⁷ Bağdat-Basra-Şam'a otomobil işletme imtiyazı³⁷⁸, Bağdat ve Musul petroleri imtiyazı³⁷⁹ gibi imtiyazların yanında madenlerin imtiyazları da Hazine-i Hassa'ya bağlanmıştır.³⁸⁰ Belirtilmelidir ki II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içerisinde daha çok bağ, bahçe, dükkân, çiftlik, arazi vesaire bulunurken, özellikle imtiyazların, daha geç tarihlerde Hazine-i Hassa kapsamına alınması sebebiyle belgelerde de tarihlerle uyumlu olarak yer aldıkları görülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde II. Abdülhamit dönemi içerisinde çok sayıda Emlâk-ı Hümâyûn'u gösterir belge yer almasına rağmen bunların hiçbirisi, tarihleriyle de ilişkili olarak, tam listeyi ihtiva etmemektedir.

3.2. Emlâk-ı Hümâyûn'un II. Abdülhamit Dönemindeki Gelişimi

II. Abdülhamit döneminin ilk yıllarında özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlanmasından itibaren Tanzimat döneminde benimsenmiş politikalar çoğunlukla terkedilmiş ancak bir yandan dönemin müesseseleri hızlı bir şekilde modernleşmeye devam etmiştir.³⁸¹ II. Abdülhamit döneminde iktidar merkezinin saray olması üzerinde durulmalıdır. II. Abdülhamit Tanzimat dönemi olarak da adlandırılan dönemde benimsenen yönetim merkezinin padişah ve onun sarayından çok, farklı yönetim mekanizmaları arasında iktidarın paylaşılması politikasını benimsememiştir.

³⁷⁶ Terzi, *a.g.e.*, 90.

³⁷⁷ COA. Y. MTV. 226/14/H. 03.11.1319.

³⁷⁸ COA. Y. MTV. 302/98/H. 16.08.1325.

³⁷⁹ COA. Y. MTV. 258/224/H. 27.01.1322.

³⁸⁰ Terzi, *a.g.e.*, 95.

³⁸¹ Georgeon, II. Abdülhamit'in emlak edinimindeki hızlanma ile Berlin Antlaşması arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmiştir. Ona göre kitlesel olarak yapılan bu toprak alımlarının özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra başlaması ve özellikle Asya vilayetlerini kapsamasının bir tesadüf olup olmadığı üzerinde durmuştur. Ona göre bu yaklaşım, II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı Devleti'nin Asya'ya çekilişine zemin hazırlamak olabilir. Aynı zamanda Georgeon, genellikle Doğu'da, Asya'da toprak alımlarının yapılmasının iktidarın gücünü yerel bağlamda yeniden ifade etmenin bir yolu olduğunu belirtmiştir. Tezin ilerleyen kısımlarında bu noktaya değinilecektir. Georgeon, *a.g.e.*, 230.

Bunun yerine iktidarın merkezini padişah ve onun yerleşim yeri olan Yıldız Sarayı haline getirmiş ve yönetim mekanizması üzerindeki kontrolünü artırmıştır.³⁸² Onun döneminde bu politikalarla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn idaresi hızla büyümüş ve daha bürokratik bir hale gelmiştir. Hazine-i Hassa Nezareti ile Emlâk-ı Hümâyûn'un idari yönetimi Yıldız Sarayı'nda doğrudan doğruya II. Abdülhamit'in kontrolü altında bulunmuştur.³⁸³

II. Abdülhamit dönemini bu bakımdan kendinden önceki dönemlerden ayıran en önemli noktalardan biri Emlâk-ı Hümâyûn'un kurumsallaşarak tam anlamıyla kendine ait bürokrasisi ve işlevi olan bir müessese haline gelmiş olmasıdır. Bunun yanında üzerinde durulması gereken diğer bir konu ise Emlâk-ı Hümâyûn'a ait gelirlerin kontrollü ve belirli bir politika dahilinde artırılmış olmasıdır. Son olarak ise Emlâk-ı Hümâyûn, II. Abdülhamit döneminde çok çeşitli siyasi ve politik amaçlar için kullanılmıştır.

Emlâk-ı Hümâyûn'un gelişmesi ve Osmanlı topraklarındaki yayılımı II. Abdülhamit'e bir hükümdar olarak birçok avantaj sağlamıştır. Georgeon'a göre II. Abdülhamit'e ait bu mülklerin yönetimi, ona bir eylem planı olanağı vermiştir. Barış zamanında gerçek bir savaş hazinesi olarak adlandırdığı bu müessesenin bir gölge bütçe olduğunu belirtmiştir. Bu mülkler her türlü emlak vergisinden muaf olsalar dahi aşar ve ağnam vergilerini vermek zorundadırlar ancak söz konusu bu vergiler de Maliye Hazinesi görevlilerince değil, Hazine-i Hassa görevlilerince toplanmıştır. Bu anlamda 1882'den itibaren bu vergiler de Hazine-i Hassa gelirleri arasına girmiştir.³⁸⁴ Georgeon 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin yüklendiği savaş tazminatı için bazı Anadolu vilayetlerinin aşar gelirlerinin bu borca tahsis edilmesi sebebiyle, II. Abdülhamit'in bu gelirleri kurtarmaya çalışıp çalışmadığı üzerinde durmuştur.³⁸⁵

³⁸² Devlet toplumsal görevlerini yerine getirebilmek için toplum yaşamının her yanında yer almakta ve bu şekilde üretim, toplumsal işlerin yönetimi, savunmanın örgütlenmesi, toplumsal davranış kurallarının tanımlanması ve ideolojik konular gibi toplumsal birçok konuya karışmaktadır. Bu sebeple devlet birçok farklı araç kullanabilir; iktisadi, örgütsel, hukuki, askeri ve ideolojik araçlar bunlardır. Cem Eroğul, *Devlet Nedir?* (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 34.

³⁸³ Özbek, a.g.e., 129.

³⁸⁴ Arşiv belgelerine göre aşar türünden vergileri toplamak için Emlâk-ı Hümâyûn'da görevli aşar memurları bulunmaktaydı ve toplanan vergiler Hazine-i Hassa Nezareti veznesine teslim edilmekteydi. Örnek belgeler için bkz. COA. ML. EEM. 89/48/R. 28.01.1303. Aşar memurları için bkz. COA. ML. EEM. 79/69/R. 09.11.1300.

³⁸⁵ Georgeon, a.g.e., 230-231.

Sultan II. Abdülhamit devrinden önce Emlâk-ı Hümâyûn'un birçok unsurunun Maliye Hazinesi'ne devredildiği görülmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlanmasından sonra Maliye Hazinesi'ne devredilmiş ya da belirli kişilere satılmış bulunan emlakların hakiki değerleriyle satılıp satılmadıkları, mevkileri, hudutları ve muaccele miktarlarının yeniden değerlendirilmesi ve bu durumun tahkik edilmesi amacıyla bir komisyon teşkil edilmiştir.³⁸⁶ Komisyonun incelemeleri neticesinde 1866-1867'den itibaren satılmış ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan her türlü emlakla ilgili ayrıntılı bir defter hazırlanarak padişaha sunulmuştur.³⁸⁷ Deftere göre Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içinde bahçe, değirmen, arazi, mağaza, çiftlik gibi çok çeşitli emlaklar bulunmaktadır.³⁸⁸ Söz konusu emlakların bir kısmı tekrar satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir.³⁸⁹ II. Abdülhamit dönemiyle birlikte tekrar Hazine-i Hassa idaresine alınan bu emlaklar için *Emlâk-ı Kadime*³⁹⁰ ismi kullanılmıştır.³⁹¹

Emlâk-ı Hümâyûn'un genişletilmesi için yapılan emlak alımlarında farklı yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerden bir tanesi mahlûl topraklara el konulmasıdır. Örneğin 1887 yılına ait bir belgede Musul'da mahlûl halde olan yirmi beş kıta arazi beş yüz bin kuruş karşılığında satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir.³⁹² Diğer bir yöntem ise arazi ya da emlak sahibinin mülkünü gönüllü olarak satması ya da bağışlamasıdır. 1887 senesine ait bir belgeye göre Osmanlı Devleti tebaasından Corci Efendi Halep'te bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn dahilindeki mutasarrıf olduğu bir karye ile mezasının yarım hissesini Çiftlikât-ı Hümâyûn'a terk ve teberru etmesinden dolayı kendisine dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı verilmiştir.³⁹³

Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen bir emlak için padişah adına Defter-i Hakanî Nezareti'nde *sened-i hakanî* düzenlenir,³⁹⁴ bunun ardından Hazine-i Hassa'da gerekli

³⁸⁶ COA. Y. A. RES. 4/29/H. 29.08.1296. Terzi, a.g.e., 91.

³⁸⁷ Aynı belge.

³⁸⁸ Aynı belge.

³⁸⁹ Terzi, a.g.e., 91.

³⁹⁰ COA. HH. d. Nr. 12759/H. 17.11.1301.

³⁹¹ Aynı belge. Terzi, a.g.e., 91.

³⁹² COA. İ. DH. 1038/81676/H. 23.10.1304. Özbek, a.g.e., 129.

³⁹³ COA. Y. MTV. 29/42/H. 28.03.1305.

³⁹⁴ COA. HH. İ. 196/58/H. 25.12.1325. Terzi, a.g.e., 92.

muameleleri yapıldıktan sonra³⁹⁵ senet II. Abdülhamit'e teslim edilirdi.³⁹⁶ Emlâk-ı Hümâyûn idarecilerinin üstünde en çok durduğu konu ise Emlâk-ı Hümâyûn'ların yakınlarındaki arazi, emlak ve çiftlikleri özellikle verimli topraklarsa, satın almalarıdır.³⁹⁷ Arşivde yer alan belgelere göre özellikle yabancıların eline geçmesi sakıncalı olan bölgelerin de Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesi uygun görülmüştür. 1885 yılına ait bir belgede Çatalca istihkamâtı yakınında bulunan bir çiftliğin mutasarrıfı tarafından Bulgarlara icara verildiği ve bunların da istihkamâtı geçtikleri tespit edildiğinden çiftliğin Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesi istenmiştir.³⁹⁸ Arşiv belgelerine göre bazı devlet memurları ziraata elverişli bölgeleri Emlâk-ı Hümâyûn idarecilerine ihbar ederek buraların Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesini tavsiye etmişlerdir. 1905 yılına ait bir belgede Kerek ve Maan havalisinde kain olan bazı mahlûl arazilerin ziraata gayet elverişli ve mahlûl olduklarının nakibüleşraf kaymakamı tarafından ihbar edildiği ve Kudûs mutasarrıfı ile Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu tarafından bildirildiği belirtilmiştir.³⁹⁹

Sultan II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn idaresi oldukça etkili bir yol takip etmiş ve idarenin faaliyet alanı ülke çapında oldukça genişlemiştir. Ancak bu anlamda II. Abdülhamit hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde bu bağlamda çokça eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktasının, II. Abdülhamit'ten önceki hiçbir padişahın herhangi bir emlakı tapulu malı haline getirmemesi ve bu şekliyle II. Abdülhamit'in köklü bir geleneği bozması düşüncesinin olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰ Buna karşın mesele hakkındaki diğer bir düşünce ise tapulanarak II. Abdülhamit'in şahsi malı haline gelen bu emlak ediniminin amacının, Duyun-ı Umumiye'nin ülkenin önemli gelirlerine el koymasını önlemek ve yaşanan toprak kayıplarında özel mülkiyete dokunulmayacağı esası üzerinden önemli bölgeleri yine elde tutma düşüncesi olduğu söylenebilir. Arzu Terzi'ye göre bu dönemde yapılan emlak alımları yalnızca gelirlerin artırılması maksadıyla yapılmayıp, bunların bir kısmı siyasi ve idari bir strateji gözetilerek Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmişlerdir. Bu dönemde toprak kayıplarının art arda yaşanması, isyanlar ve dış baskılar sebebiyle

³⁹⁵ COA. HH. İ. 183/13/H. 10.02.1324. COA. HH. İ. 68/49/H. 06.05.1305.

³⁹⁶ COA. HH. İ. 182/11/H. 25.01.1324. Terzi, *a.g.e.*, 92.

³⁹⁷ COA. Y. PRK. HH. 12/51/H. 07.02.1301.

³⁹⁸ COA. Y. PRK. HH. 16/49/H. 07.03.1303.

³⁹⁹ COA. Y. PRK. HH. 36/4/H. 05.02.1323.

⁴⁰⁰ Osman Nuri, *a.g.e.*, 390. Şensözen, *a.g.e.*, 75.

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yayılma amacı güden devletleri engellemek amacıyla çeşitli emlaklar, çiftlikler, araziler, imtiyazlar II. Abdülhamit'in emlakı haline getirilmişlerdir.⁴⁰¹

Georgeon ise II. Abdülhamit'in mülk edinmesinin iki sebebi olduğunu belirtmiştir. Buna göre ilk olarak, ülke ekonomisinin ana sektörü olan Osmanlı tarımını modernleştirmek amaçlanmıştır. Hazine-i Hassa idaresine geçen topraklarda büyük ilerlemeler yaşanmış, bunlar bir nevi örnek çiftlikler olmuştur. 1888'de Ziraat Bankası'nın da kurulmasıyla Hazine-i Hassa, Osmanlı tarımındaki en büyük iki engeli; teknik açıdan geri kalmışlığı ve sermaye yokluğunu aşmanın bir yolu olmuştur. İkinci olarak ise bu arazilerin mülkiyetini alarak II. Abdülhamit, yabancı toprak kolonizasyonu tehlikesini engellemeye çalışmıştır. Arşiv içerisinde de yabancıların eline geçme ihtimali olan birtakım stratejik bölgelerin Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesinin uygun bulunduğu dair belgeler bulunmaktadır. Örnek olarak 1883 yılına ait bir belgede Ayastefanos'un imzalandığı hanenin Ruslar tarafından alınarak kilise inşa ettirilmek istenmesinin haber alınması üzerine bu hanenin alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesi uygun bulunmuştur.⁴⁰² Arşiv bu bağlamda incelendiğinde bunun bir devlet politikası olarak benimsendiği görülmektedir. Öyle ki bazı mahaller Hazine-i Hassa idaresine alındığı gibi Maliye Hazinesine de bu şekilde alınan topraklar vardır.⁴⁰³

3.2.1. Emlâk-ı Hümâyûn ve Padişahın Hayrat ve Meberratları

II. Abdülhamit Darülaceze ve Hamidiye Etfal Hastanesi gibi kurumlar vasıtasıyla Osmanlı tebaası içinde görünürlüğünü artırmaya çalışmış, bunu da yeni sosyal kurumlar oluşturup bunları kendi şahsıyla ilişkilendirerek yapmıştır. Bu duruma örnek olarak Hamidiye Etfal Hastanesi gösterilebilir. Hastane doğrudan II. Abdülhamit'in denetimi altında olmuş ve mali anlamda Hazine-i Hassa tarafından desteklenmiştir.⁴⁰⁴ Hastanenin giderlerinden bir kısmının Emlâk-ı Hümâyûn'dan ödendiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ Aynı şekilde Emlâk-ı Hümâyûn gelir-

⁴⁰¹ Terzi, a.g.e., 93.

⁴⁰² COA. Y. A. HUS. 172/140/ H. 21.04.1300.

⁴⁰³ COA. BEO. 1334/99991/H. 24.02.1317. Söz konusu belgede Cezayir-i Bahr-i Sefid'de bulunan yedi kıt'a yüz seksen dönümlük bir arazi-i mevatın kıymetli bir mevkide bulunması sebebiyle Hazine-i Hassa ya da Maliye Hazinesi idaresine alınmasının uygun görülmesi ve kamulaştırılması konusu geçmektedir.

⁴⁰⁴ Nadir Özbek, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli". *Tarih ve Toplum*. Sayı 182, (1999): 11.

⁴⁰⁵ COA. ML. EEM. 346/8/R. 17.05.1316.

gider cetvellerinde Darülaceze'nin inşa edildiği arazi bedelinin Emlâk-ı Hümâyûn'dan ödendiği görülmektedir.⁴⁰⁶

II. Abdülhamit için yaptırılan kurumların, hayrat ve meberratların ülkenin imajına katkısı oldukça önemliydi. Ayrıca bunlar halkın gözünde bir padişah olarak kendi görünürlüğünün artırılması için oldukça mühimdi. Yaptırılan hayrat ve meberratların listesi bazı vilayetlerin salnamelerinde yer almaktaydı.⁴⁰⁷ Bunlar çoğunlukla cami inşa ve tamiratları, çeşitli mekteplerin inşaatı, su yollarının tamiri, Mekke'de misafirhane inşası gibi harcamaları içermekteydi.⁴⁰⁸ Yapılan hayır masraflarının belli bir dini yönü olduğu görülmekle birlikte hayır faaliyetlerinin sunuluş biçimi, yöneldiği kesimler ve zamanlamaları II. Abdülhamit'in politik amaçlarıyla uyum içindeydi.⁴⁰⁹ Darülaceze ve Hamidiye Etfal yanında Darülhayr-ı Âli de II. Abdülhamit tarafından oluşturulan kurumlardan bir diğeri idi. Kimsesiz Müslüman çocuklar için bir tür yetimhane olarak kurulan bu okulun adındaki *âli* sıfatı II. Abdülhamit'le olan bağını işaret etmekteydi.⁴¹⁰ Okul Hazine-i Hassa tarafından desteklenmiş, Emlâk-ı Hümâyûndan olan Vezneciler'deki konak ve müştemilatı okulun binası haline getirilmiştir.⁴¹¹

Nadir Özbek, II. Abdülhamit'in hayır işlerinin üç genel özelliği olduğunu belirtir. Buna göre ilk olarak kullanılan dile odaklanır. Hayrat ve meberrat kelimeleri iyi ve faydalı işler yapmak olarak tanımlanmaktadır. Kelimelerin dini bir yönü bulunmakta ve bu kelimelerin öncelikli olarak kullanılması ile yapılan hayır işlerinin dini yönü vurgulanmaktadır.⁴¹² Özbek'in değindiği ikinci nokta II. Abdülhamit'in hayrat ve meberratları için vakıf yolunu tercih etmemiş olmasıdır. Vakıflar, Osmanlı'da 19. Yüzyıla kadar hayır işi yapmanın en yaygın biçimini oluşturmaktaydı ancak II. Abdülhamit, hayır ve meberratların finansmanında vakıf kurmak yerine

⁴⁰⁶ COA. Y. PRK. HH. 25/70/H. 23.03.1310. Arazi bedeli için 5.500 kuruş harcanmıştır.

⁴⁰⁷ Özbek, a.g.m., 11. Özbek, 1900 yılına ait Bağdat vilayeti salnamesinde II. Abdülhamit'in tahta çıkışından itibaren yapılan 110 sayfalık böyle bir listenin yer aldığına değinir. Buna benzer bir liste Aydın vilayeti salnamelerinde de yer almıştır. Aydın vilayetinin 1893 yılına ait salnamesinde II. Abdülhamit'in cülusundan itibaren Aydın vilayetine yapılan hayrat ve meberratın listesi verilmiştir. Bkz. Aydın Vilayeti Salnamesi, 1893, 408. Aydın vilayetinde söz konusu listenin yayınlanması 1893 yılı ile sınırlı kalmayıp, daha sonraki yılların salnamelerinde de yer almıştır.

⁴⁰⁸ Aydın Vilayeti Salnamesi, 1893, 408. Özbek, a.g.m., 11.

⁴⁰⁹ Özbek, a.g.m., 11.

⁴¹⁰ Özbek, a.g.m., 12.

⁴¹¹ COA. ML. EEM. 474/66/R. 19.04.1320. "(...) ber muceb emr u ferman Emlâk-ı Mahsusa-i Cenab-ı Hilafet-penahiden Darülhayr ittihaz kılınan Vezneciler'deki konak ve müştemilatıyla civarını gösterir haritasının (...)".

⁴¹² Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 153-154.

Hazine-i Hassa ile Emlâk-ı Hümâyûn’u mali olarak güçlendirmeyi tercih etmiştir. Bu iki müessesenin kontrolünün doğrudan padişahı olması sebebiyle bu şekilde yapılan işler bürokratik bir devletin yöneticisini temsil etmekten çok bizzat II. Abdülhamit’in şahsını temsil etmiştir.⁴¹³

Nadir Özbek’in çalışmasında bulunan II. Abdülhamit’in hayrat ve meberratlarının türlere göre dağılımını gösterir tablo konuyu analiz etmek adına önemlidir. Buna göre yapılan hayır işleri dört ayrı kategoriye ayrılmıştır. Bunlardan ilki yeni camiler inşa etmek ya da var olan camileri tamir ettirmek, tekke ve tarikatlara hediyeler vermek ve türbelerin bakımını yaptırmak gibi dini yönü ağırlıklı faaliyetlerdir. İkincisi mektepler, üçüncüsü bayındırlık işleri ve dördüncüsü ise sosyal yardımlar oluşturmaktadır.⁴¹⁴

II. Abdülhamit’in Hayratının Türlerine Göre Dağılımı	Yüzde
Sünnet Törenleri	0.17
Saat Kuleleri	2.88
Osmanlı Arması	1.41
Felaketzedelere Yardım	2.62
Hicaz’da Yoksul Ahaliye	0.45
Hamidiye Etfal Hastanesi	4.52
Ziraat Alanında Araştırma	0.41
Kütüphanelere Bağış	0.73
Mevlid-i Şerif	1.12
Askeri Nitelikli Harcama	3.71
Yoksullara Yardım	0.80
Darülaceze	2.23
Mektepler	8.21
Mahpuslara Yardım	0.62
Mekke’de Misafirhane	9.83
Bayındırlık	7.29
Yoksul Hacılara Yardım	0.98
Yaralı Asker ve Ailelerine Yardım	0.43
Medreseler	1.87
Tekke ve Zaviyeler	11.49
Camiler	32.86
Türbeler	4.78
İhtida	0.59

Tablo 3.1. II. Abdülhamit’in hayrat ve meberratlarını gösterir tablo⁴¹⁵

Listede en fazla pay, “Tekke ve Zaviyeler” ile “Camiler” başlıklarına ait olup, yapılan hayırların dini yönü hakkında bilgi vermektedir. Arşiv belgelerinde de Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa olanaklarıyla yapılan hayrat ve meberratlar hakkında

⁴¹³ Özbek, a.g.e., 155-156. Özbek’e göre üçüncü nokta, hayrat ve meberratların her ne kadar dini yönleri öne çıkarılmış olsa da gittikçe seküler bir anlam kazanmaya başlamaları da ayrıca önemlidir.

⁴¹⁴ Özbek, a.g.e., 158.

⁴¹⁵ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*. 185

kayıtlar bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak arşivde yer alan bir pusulaya yer verilmiştir.⁴¹⁶

Arazi-i Seniyye Haricinde Hazinece İnşa Kılınan Hayrat ve Meberratın Tarih-i İnşalarını Mübeyyin Pusuladır	Tarihi
Domanıç'te Çarşamba karyesinde Hayme Ana Hazretlerinin Türbe-i Şerifeleri	[1]307
İnegöl kasabasında Ahmet Yusuf Dergâh-ı Şerifi	[1]312
Kurra-yı Emiriye'den Erikli karyesi civarında yol üzerinde çeşme	[1]315
İnegöl kasabasında bir bab mekteb-i iptidai	[1]318
Domanıç'ın Çarşamba karyesinde bir bab mekteb-i iptidai	[1]319
Kurra-yı Emiriye'den Erikli karyesinde ma mektep bir bab cami-i şerif	[1]320

Tablo 3.2. Emlâk-ı Hümâyûn gelirleriyle yapılan hayrat ve meberratlar

Arşivde yer alan belgedeki ilgili pusula tablolatırıldığında yapılan hayır işlerinin yine dini yönünün öne çıktığı anlaşılmaktadır. Türbe ve dergâh tamiri ve cami inşası buna örnektir. Bunu mektep inşası takip etmektedir. Özellikle camilerin ve mekteplerin inşası çalışma içerisinde ilgili bölümlerde işlenecek olan çiftlikat talimatnameleri ile Emlâk-ı Hümâyûn şubelerine ait talimatnameleri akla getirmektedir. İlgili talimatnamelere göre Emlâk-ı Hümâyûn görevlilerinin başlıca vazifeleri arasında şube dahilinde bulunan ahalinin cami ve mektep ihtiyaçlarının tespit edilerek derhal bu ihtiyaçların karşılanması oluşturmaktaydı.⁴¹⁷ Aynı belge içerisinde Aydın vilayeti Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu şubesine inşa edilen yapıların “mebani” ve “mebani-i hayriye” olarak ayrıldığı görülmektedir. Mebani-i hayriye başlığı altındaki bilgiler tarafımızca tablolatırılmıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁶ COA. ML. EEM. 632/48/R. 12.09.1323.

⁴¹⁷ Çalışmanın ilgili bölümlerinde talimatname maddelerine yer verilmiştir.

⁴¹⁸ COA. ML. EEM. 632/48/R. 12.09.1323.

Tarih	Nev'i Emâkin	Miktarı
[1]305	Bakkal Dükkânı	1
[1]305	Mektep	1
[1]306	Dükkân	2
[1]306	Mektep	1
[1]306	Cami-i Şerif	1
[1]307	Dükkân	2
[1]307	Dükkân	2
[1]307	Dükkân	2
[1]307	Mektep	1
[1]307	Mektep	1
[1]307	Mektep	1
[1]307	Cami-i Şerif	1
[1]307	Cami-i Şerif	1
[1]307	Cami-i Şerif	1
[1]308	Dükkân	2
[1]308	Mektep	1
[1]308	Cami-i Şerif	1
[1]309	Dükkân	1
[1]309	Mektep	1
[1]309	Cami-i Şerif	1
[1]309	Ma çeşme (..)	1
[1]309	Ma çeşme (..)	1
[1]309	Ma çeşme (..)	1
[1]312	Kilise	1
[1]316	Cami-i Şerif	1
[1]316	Bezaz (?) Dükkânı	9
[1]316	Dükkân	1
[1]316	Kahvehane	1
[1]316	Mağaza	1
[1]318	Mektep	1
[1]318	Mektep	1
[1]318	Cami-i Şerif	1
[1]318	Cami-i Şerif	1

Tablo 3.3. Aydın vilayeti Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu şubesine inşa edilen yapılar

1305-1318 yılları arasında toplam 46 adet “mebani-i hayriye” inşa edilmiş ve bunların 23 adeti bakkal/dükkân/mağaza, 9 adeti cami-i şerif, 9 adeti mektep, 3 adeti çeşme, 1 adeti kilise ve 1 adeti kahvehanedir.

3.2.2. Emlâk-ı Hümâyûn ve Atiyye-i Seniyye

Atiyye-i seniyye kavramını Pakalın, padişahların verdikleri hediyeler olarak tanımlar. Arapça bir kelime olan atiyye, hediye ve bahşîş anlamlarına gelmektedir. Padişahların çeşitli sebeplerle devlet çalışanlarına verdiği para yanında kılıç, saat gibi değerli eşyalar da atiyye-i seniyye olarak görülmekteydi.⁴¹⁹ Kavramın anlamı farklı kaynaklarda da devlet görevlilerine ve saray çalışanlarına verilen bahşîşler ve ihsanlar olarak tanımlanmaktadır.⁴²⁰ Atiyye-i seniyye, II. Abdülhamit döneminde padişahın

⁴¹⁹ Mehmet Zeki Pakalın, “Atiyye-i Seniyye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I, 110-111.

⁴²⁰ Feridun Emecen, “Atiyye-i Seniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atiyye-i-seniyye>, (02.03.2021): 64.

görünürlüğünü halk nezdinde artırmak amacıyla sıklıkla kullanılmıştır. Atiyye-i Seniyyenin kullanımı ve padişah tarafından yoksullara yapılan yardımın basın yoluyla ön plana çıkartılması II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı etrafında merkezileşen iktidarının meşru anlamda güçlenmesine yardımcı olmuştur.⁴²¹ Özbek'e göre II. Abdülhamit dönemi öncesinde atiyye-i seniyye, padişah tarafından devlet görevlilerine verilen hediye ya da ek ödenek olarak bir tür ödüllendirme görevi görmüş ancak II. Abdülhamit döneminde yoksullara yapılan yardımlarla birlikte padişahın cömertliğini göstermek için bir tür araç haline gelmiş ve Hazine-i Hassa bütçesi buna büyük bir kaynak sağlamıştır.⁴²²

Padişahın atiyye-i seniyyeleri için en önemli kaynaklardan bir diğeri Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri olup, Emlâk-ı Hümâyûn'dan atiyye-i seniyye olarak verilen meblağlar gelir-gider defterlerinde gider olarak kaydedilmiştir.⁴²³ Nadir Özbek, II. Abdülhamit döneminde oluşturulmuş olan atiyye sisteminin işletilebilmesinin ancak Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa vasıtasıyla elde edilen mali kaynaklarla mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ona göre II. Abdülhamit, söz konusu mali olanaklar sayesinde esasen padişahlık kurumu adına ilgililere verilen yardımları kendi şahsi ihsanları olarak sunma imkanına sahip olmuştur.⁴²⁴

Emlâk-ı Hümâyûn bütçesinden yalnızca yoksullara atiyye-i seniyye verildiğini düşünmek doğru değildir. Gelir-gider defterlerine bakıldığında dönemin ünlü devlet adamlarına sıklıkla atiyye-i seniyyeler verildiği görülmektedir. Bir gelir-gider defterine göre Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden Cevdet Paşa'ya 20.000 kuruş atiyye-i seniyye ihsan edilmiştir. Aynı deftere göre Oryan (?) Gazetesi imtiyaz sahibi Mösyö Nikola'ya 10.000 kuruş atiyye-i seniyye ihsan edilmiştir.⁴²⁵ Ramazan ayında ise devlet erkânı iftar-ı seniyyeye çağırılmış ve ihsanlarda bulunulmuştur.⁴²⁶ Bu anlamda örnekleri çoğaltmak mümkündür. II. Abdülhamit, Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinin kendisine sağladığı mali gücü gerek merkezde ve gerek taşrada nüfuzunu

⁴²¹ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları: 1839-1918", *Toplum ve Bilim*, 83, (1999/2000): 119.

⁴²² Özbek, a.g.m., 119.

⁴²³ Bir örnek olarak bkz. COA. Y. PRK. HH. 25/70/H. 23.03.1310. Söz konusu gelir-gider defterinin gider kısmına bakıldığında, bir mahale atiyye-i seniyye olarak 1.500 kuruş ihsan edilmiştir.

⁴²⁴ Özbek *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 127.

⁴²⁵ COA. Y. PRK. HH. 27/67/H. 14.12.1311.

⁴²⁶ COA. Y. PRK. HH. 30/31/H. 20.09.1315.

güçlendirmek için kullanmıştır.⁴²⁷ Bu dönemde bazı kişilere verilen atıyye-i seniyyelerin her ay verilerek bir nevi maaş haline getirildiği anlaşılmaktadır. 1908 yılına ait bir belgeye göre çeşitli görevlerde bulunan kişilere Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından her ay verilen ve toplamda 46.800 kuruşu bulan atıyye-i seniyyenin imkân ve mahal kalmaması üzerine verilmeye devam etmeyeceği belirtilmiştir. Belgede verilen bilgiler aşağıdaki gibi tablolastırılmıştır.⁴²⁸

8.800 kuruş	Paris'te Oryan (?) Gazetesi sahib-i imtiyazı Nikolaides
1.500 kuruş	Mühendis Bertiye Paşa refakatinde Miralay Ziya Bey
3.000 kuruş	Maden Mühendisi Abdurrahman Bey
30.000 kuruş	Hariciye Nazırı Tevfik Paşa
1.500 kuruş	Ziraat Fen Memuru Mösyö Herman
2.000 kuruş	Gazete Muhbiri Mösyö Danoso
46.800 kuruş	

Tablo 3.4. Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından çeşitli kişilere düzenli olarak verilen atıyye-i seniyye

Sultan Abdülmecit (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemlerine nazaran II. Abdülhamit döneminde siyasetin yapısı bürokrasinin merkezde olduğu bir yapıdan saray ve padişahın merkezde olduğu bir sisteme evrilmiştir. Padişahın döneminde Yıldız Sarayı, kendinden önceki devirlerin Bab-ı Âli'sinin yerini almış, ancak bu durum ülkedeki muhalefetin yönünü de değiştirerek doğrudan padişahın kişiliği ve otokratik yönetimin hedef alınmasına sebep olmuştur. Bu anlamda 1890'lara gelindiğinde padişah ve sarayının merkezde olduğu bir yönetim anlayışının meşruiyet açısından birtakım problemleri bulunmaktaydı.⁴²⁹ Bu durum söz konusu dönemde iktidarın sembolik temsili açısından atıyye-i seniyyelerin önemini artırmıştır.⁴³⁰ Tablodan ve gelir-gider defterlerinden anlaşıldığı üzere Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden verilen atıyyeler üst düzey devlet görevlilerine ve gazete sahiplerine verilmekte ve bu şekilde bu görevlilerin sadakatleri padişaha karşı sağlanmaktaydı. Arşiv belgelerine göre atıyye-i seniyyeler yalnızca nakit ve eşya olarak değil, arazi şeklinde de verilebilmekteydi.⁴³¹

Arşivde bulunan 1905 yılına ait bir defterde Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından verilen atıyye-i seniyyelerin ayrıntılı kaydı bulunmaktadır. Buna göre R. 1319

⁴²⁷ Özbek, a.g.m., 120.

⁴²⁸ COA. ML. EEM. 703/32/R. 02.07.1324.

⁴²⁹ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 122.

⁴³⁰ Özbek, a.g.e., 123.

⁴³¹ COA. HH. d. Nr. 17245/H. 29.12.1300.

(1903/1904) yılında verilen atıyye-i seniyyenin toplam miktarı 9.889.362 kuruş 575 santimdir.⁴³² Defterde atıyye-i seniyyeler başlıklara ayrılarak kaydedilmiş olup, bu başlıklardan anlaşıldığı kadarıyla atıyye seniyyeler, iftar-ı seniyye ve iftariyye olarak çeşitli devlet ricaline verilebildiği gibi ber-mutad yani devamlı olarak da verilebilmekteydi. İftar-ı seniyye olarak verilen atıyye-i seniyyenin söz konusu sene içindeki toplam miktarı 5.558.503 kuruştur. İftar-ı seniyyeler asakir-i şahaneye, Vapur-ı Hümayun mürettebatına, Muzika-i Hümayûn askerlerine, askeri teftiş heyetine, Tamirhane-i Hümayûn müstahdemine, Mefruşat-ı Hümayûn müstahdemine, Bahriye Fabrika-i Hümayûnu ve şubeleri müstahdemine, Mekteb-i İdadi-i Harbi-i Şahane zabitan ve şakirdanına, nizamiye sanayi alayının üçüncü taburuna, bahriye sanayi alayıyla inşaat ve imalat bölüklerine, Çatalca'da bulunan Asakir-i Şahaneye, Baytar ve Eczacı Rüşdiye Askeriyesi zabitan ve şakirdanına, Mekteb-i İdadi-i Tıbbi zabitan ve şakirdanına, Tophane-i Amire'ye mensup birinci idadi alayına, Hassa Ordu-i Hümayûnu levazım dairesi müstahdemine, Hassa nizamiye sanayi alayının ikinci taburuna, Hassa Tophane Zeytinburnu ikinci idadi sanayi alayına, bazı mevkide bulunan asakir-i şahane ümera ve zabitanına, Çini Fabrika-i Hümayûnu memurin ve müstahdemine birer maaş, Hamidiye Etfal Hastahanesi memurin ve müstahdemine verilmiştir.⁴³³ Söz konusu defterde bulunan diğer bir başlık iftariyyedir. İftariyyeler önemli devlet ricaline verilmekte olup R. 1319 yılındaki toplam iftariyye meblağı 888.465 kuruştur. Bu yıl içinde iftariyye verilen kişi sayısı toplamı yüzleri bulmaktadır. İlgili kişiler arasında Müşir Doktor Nafiz Paşa, Operatör Cemil Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Eczacısı Refik Bey gibi devlet kademesinin farklı birimlerinde bulunan kişiler mevcuttur. Atıyye-i seniyye miktarları ise değişmekte olup en yüksek miktar 40.000 kuruş iken en düşük miktar 450 kuruştur. Paşalar gibi yüksek rütbelere 10.000 kuruş gibi yüksek miktarlarda atıyye verilmekteyken, görevlilerin kademesine göre bu miktar düşmektedir.⁴³⁴ Defterde yer alan başlıklardan bir diğeri de “ber-mutad ataya-yı seniyye olarak verilen” başlığıdır. Emlâk-ı Hümayûn gelirlerinden belirli kişilere düzenli olarak atıyye-i seniyyeler verilmiştir. Söz konusu

⁴³² COA. Y. PRK. HH. 36/62/H. 22.06.1323.

⁴³³ Aynı belge.

⁴³⁴ Aynı belge.

defterde bu türden verilen atıyye-i seniyyenin miktarı, 521.434 kuruş olarak görülmektedir.⁴³⁵

3.2.3. Emlâk-ı Hümâyûn'un Ülke Gelişimine Katkısı

3.2.3.1. Tarım ve hayvancılık

Zirai gelişme ve ekonomi birbiriyle oldukça ilgili iki kavramdır. Bir ülkenin tarım kesiminin gelişmesi, ekonomik gelişmeyi de destekler ancak tarımın geri kalmış olması, gelişmeyi engelleyici bir faktördür.⁴³⁶ Güran'a göre en gelenekselden en modern tarım topluluklarına kadar zirai üretim üç temel faktörden oluşmaktadır. Bunlar; toprak, emek ve sermaye olarak sıralanabilir. Bunlardan herhangi birinin kıtlığına göre toplumun kendi ekonomik kaynaklar dengesi bulunmakta ve bu dengenin bozulması durumunda da toplum yeni duruma göre uyum sağlamaktadır.⁴³⁷ II. Abdülhamit döneminde tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için Emlâk-ı Hümâyûn gerek gelirleriyle gerekse topraklarıyla önemli bir kaynak görevi görmüştür. Bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn'a ait topraklarda hem sanayi ürünlerinin hem de ülkenin ihtiyacını karşılayacak hububat ürünlerinin yetiştirilmesi ve düzenli bir üretim faaliyetinin gerçekleştirilmesi için çeşitli teşviklerde bulunulmuştur.

Rumeli ve Anadolu topraklarında üretilen ürünlerin mevcudiyetine bakıldığında ilk sırayı buğday, arpa, mısır, yulaf ve çavdar gibi hububat almaktadır. Sınaî bitkiler daha çok pazar için üretilmişlerdir. Bunlarda özellikle ticari değerleri yüksek olan pamuk ve tütün, geniş bir pazara sahip olmuştur.⁴³⁸ Zirai faaliyetler açısından önemli bir diğer faktör de ulaşım kolaylığıdır. II. Abdülhamit döneminin erken dönemlerinde Anadolu'da ulaşımın yeteri kadar gelişmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Batı Anadolu bölgesinin en yaygın taşıma biçimi, develerdir.⁴³⁹

II. Abdülhamit dönemi ziraat mektepleri ziraatın geliştirilmesi ve modernleştirilmesi adına atılmış adımlardan biriydi. Halkalı Ziraat Mektebi uzun bir hazırlık sonucu 1891 yılında açılmıştır. Bunun dışında vilayetlerde ziraat mektepleri yaygınlaştırılmaya çalışılmış, teorik ve uygulamalı zirai eğitimin yapıldığı okullar

⁴³⁵ Aynı belge.

⁴³⁶ Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, (İstanbul: Eren, 1998), 63.

⁴³⁷ Güran, a.g.e., 64.

⁴³⁸ Güran, a.g.e., 77.

⁴³⁹ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Bilim Yayınları, 1977), 51.

açılmıştır. Aynı zamanda bu okullara bağlı olarak numune çiftlikleri kurulmuştur.⁴⁴⁰ Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar bünyesinde kurulan mekteplerde de zirai eğitim verilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn mekteplerinde okutulmak üzere Mir'at-ı Ziraat isimli bir çiftçilik risalesinden belli miktar talep edildiği görülmüştür.⁴⁴¹ Emlâk-ı Hümâyûn idaresi kontrolü altında bulunan topraklarda yerleşimi teşvik ederek, bu şekilde tarımsal üretimi artırmayı amaçlamıştır. Ancak son aşamada bu uygulamayla tarımsal vergi kaynakları Maliye Hazinesi'nden Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerine aktarılmıştır.⁴⁴²

Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olup ekilebilen diğer bölgelerde yaşayan çiftçilere yardımlar yapıldığı ve ziraatın teşvik edildiği anlaşılmaktadır. 1904 yılına ait bir belgede Suriye bölgesinde yaşanan kuraklık sebebiyle o bölgede Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftliklerde yaşayan çiftçilere tohumluk zahire ve çift hayvanı için gerekli üç bin liralık yardım yapılacağı belirtilmiştir.⁴⁴³

Hayvancılık tarım sektörünün önemli bir uzmanlaşma dalı olarak buradan elde edilen ürünlerin pazar ekonomisiyle bağları gelişmiştir. Osmanlı'nın 20. Yüzyılın başlarına ait istatistiklerine göre vilayetlerin birçoğunda hayvancılığın payı beşte bire kadar ulaşmaktaydı. Anadolu'nun Doğu vilayetlerinden Batı'ya doğru bu oran düşmekteydi.⁴⁴⁴ Güran'a göre hayvancılık faaliyetlerinin yoğunluğu nüfus yoğunluğu ile oldukça bağlantılıdır. Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bölgelerde zirai faaliyetler içinde hayvancılık ve tahıl üretimi ağırlık kazanır. Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu Orta ve Doğu Anadolu vilayetlerinde tahıl ve hayvan ürünlerinin payı %80 ile 90 arasında değişmekteyken, nüfus yoğunluğu yüksek olan Aydın, Hüdavendigar ve İstanbul çevresi tahıl ve hayvan ürünlerinin payının en düşük olduğu bölgelerdir. Hayvancılığı etkileyen bir diğer etken, bölgenin taşıma kolaylıkları ve çeşitli ürünlerin pazarlanma imkanlarıdır. Taşınma imkanlarının kısıtlı olduğu bölgelerde de hayvancılık yaygın olabilir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Ahmet Vurgun, "II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 51, (2021): 86.

⁴⁴¹ COA. ML. EEM. 657/73/R. 15.01.1324.

⁴⁴² Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 129.

⁴⁴³ COA. Y. MTV. 267/64/H. 21.08.1322.

⁴⁴⁴ Güran, *a.g.e.*, 79.

⁴⁴⁵ Güran, *a.g.e.*, 80.

3.2.3.2. Eğitim

Emlâk-ı Hümâyûn'a ait çiftlik ve arazilerde tarım ve hayvancılığın ilerletilip geliştirilmesi yanında eğitim alanında da büyük katkılar sağlanmıştır. Nadir Özbek tarafından Bağdat salnamesi uyarınca yapılan hesaplamalara göre II. Abdülhamit tarafından eğitim alanında yapılan hayrat ve meberratın % 8'lik bir orana ulaştığı görülmüştür.⁴⁴⁶ II. Abdülhamit döneminde eğitimin İstanbul'dan taşraya taşınmasında Emlâk-ı Hümâyûn'un payı oldukça büyüktür. Çiftlikât-ı Hümâyûn'larla Arazi-i Seniyye'lerin nizamname ve talimatnamelerine bakıldığında Emlâk-ı Hümâyûn memurlarının temel görevlerinden birinin, halkın mektep ihtiyacı var ise bunun tespit edilerek karşılanmasıdır.⁴⁴⁷ Bu bağlamda kasaba, nahiye ve köy gibi birçok yere mektepler inşa edilmiş ve cami yaptırılan hemen her köye bir de ibtidai mektebi yaptırılmıştır.⁴⁴⁸ Yaptırılan okullar belgelerde *meberrat-ı seniyye* başlığı altında ele alınmış ve bu kapsamda inşa olunan mekteplerin arsası için Sultan namına sened-i hakanî düzenlenmiştir.⁴⁴⁹ Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelere çeşitli kademelerden okullar inşa ettirilmesi yanında Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden eğitim desteklenmiş hatta İstanbul'da bulunan akardan bazıları okul haline getirilmiştir.⁴⁵⁰

Emlâk-ı Hümâyûn'lara inşa edilen okullar için yapılan bakım ve onarım masrafları ile her türlü personel giderleri yine Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden karşılanmıştır.⁴⁵¹ Bunun yanında yine Emlâk-ı Hümâyûn'dan pek çok araziye ibtidailer inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁵² Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan arazilere ya da çiftliklere inşa edilmiş okulların geneli ilk öğretim düzeyinde eğitim veren ibtidai okullarıdır.⁴⁵³

⁴⁴⁶ Özbek, a.g.e., 165.

⁴⁴⁷ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

⁴⁴⁸ Özbek, a.g.e., 165-166.

⁴⁴⁹ COA. ML. EEM. 316/50/R. 10.06.1315.

⁴⁵⁰ COA. ML. EEM. 138/55/R. 08.02.1307.

⁴⁵¹ COA. Y. PRK. HH. 24/73. Hümmet Kanal, "Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir katkı: Emlâk-ı Hümâyûn'a İnşa Edilen Okullar", *SUTAD* 40, (2016): 171.

⁴⁵² Kanal, a.g.m., 152.

⁴⁵³ Kanal, a.g.m., 159.

Kodaman 1877-1893 yılları arasında Emlâk-ı Hümâyûn'da inşa ettirilen ibtidai okullarının bir listesini vermiştir. Buna göre;⁴⁵⁴

Bursa	1 ibtidai	Edirne	42 ibtidai
Beyrut	41 ibtidai	Yanya	5 ibtidai
Bağdat	7 ibtidai	Rodos	3 ibtidai
Halep	13 ibtidai	Ankara	2 ibtidai
Aydın	21 ibtidai	Musul	7 ibtidai
İzmit	1 ibtidai	Bitlis	1 ibtidai

Tablo 3.5. Emlâk-ı Hümâyûn'da inşa ettirilen ibtidai okulları

Bayram Kodaman'a göre Emlâk-ı Hümâyûn ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'lara inşa edilen okulların çoğu Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin çocukları için yaptırılmıştır.⁴⁵⁵ Salnamelere dayalı olarak yapılan bir çalışmada II. Abdülhamit dönemi boyunca Emlâk-ı Hümâyûn topraklarına inşa edilmiş ibtidai sayısı genel anlamda derlenerek verilmiştir. Buna göre;⁴⁵⁶

Vilâyet/Sancak	Emlâk-ı Hümâyûn'da inşa olunan ibtidâî sayıları
Halep Vilâyeti	20
Suriye Vilâyeti	6
Bağdat Vilâyeti	13
Beyrut Vilâyeti	41
Musul Vilâyeti	7
Basra Vilâyeti	2
Kudüs Sancağı	2
Edirne Vilâyeti	51
Hüdavendigâr Vilâyeti	25
Aydın Vilâyeti	22
İstanbul Vilâyeti	13
Çatalca Sancağı	8
Konya Vilâyeti	7
Ankara Vilâyeti	4
Kastamonu Vilâyeti	2
İzmit Sancağı	2
Bitlis Vilâyeti	1
Yanya Vilâyeti	5
Selanik Vilâyeti	1
Manastır Vilâyeti	1
Girit Vilâyeti	1
Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti	3
Toplam	237

Tablo 3.6. Emlâk-ı Hümâyûn topraklarına inşa edilmiş ibtidai sayısı

İlgili tabloya göre okullar özellikle Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında yoğunlaşmaktadır. Bunun başlıca sebebinin Emlâk-ı Hümâyûn'ların ülke genelinde

⁴⁵⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 87.

⁴⁵⁵ Kodaman, a.g.e., 87.

⁴⁵⁶ Kanal, a.g.m., 159. Tabloya dair vurgulamalar tarafımızca yapılmıştır.

yayıldığı coğrafyanın Anadolu ve Ortadoğu’da yoğunlaşması olduğu düşünülebilir. Okulların geneli ibtidailerden oluşmaktaysa da rüşdiyelerin de inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden mektep inşası için çeşitli harcamalar yapılırken, bazı durumlarda Emlâk-ı Hümâyûn’ların kendisi mektep haline getirilmiştir. İstanbul’da bulunan Akarât-ı Seniyye’ler bunun en bariz örneğidir. Okullar için bina bulunmadığı durumlarda Emlâk-ı Hümâyûn’a ait akarlar mektep yapılmıştır. 1891 yılına ait bir makbuza göre Beşiktaş’ta bulunan Akarât-ı Seniyye’den mektep haline getirilen kısmın inşası için her hafta 7.500 kuruşun ödeneceği öğrenilmektedir.⁴⁵⁸ Farklı bir belgede ise Aşiret Mekteplerinin kuruluş aşamasında yine Akarât-ı Seniyye’den yararlandığı görülmektedir. Mektebe alınacak öğrencilerin ikametlerine tahsis olunacak binanın inşa sürecinde öğrenciler geçici olarak Beşiktaş’ta bulunan Akarât-ı Seniyye’de ikamet etmişlerdir.⁴⁵⁹

Eğitim alanında bu dönemde gelenek haline gelen bir diğer uygulama ise mekteplerdeki öğrencilere çeşitli sebeplerle ihsan verilmesidir. Bu tür harcamalar Emlâk-ı Hümâyûn gider defterlerinde de gider kalemi olarak görülmektedir. Bir örnek olarak H. 1310 (M. 1892/1893) yılına ait gelir-gider defterine göre Beyoğlu’nda bulunan Ermeni Katolik Mektebi öğrencilerine 3.000 kuruş ihsan edilmiştir.⁴⁶⁰ Farklı bir belgeye göre Büyükdere Karyesinde bulunan mekteb-i ibtidaiye için satın alınacak odun ve kömür masrafı olarak 500 kuruş ihsan edilmiştir.⁴⁶¹ Bazı durumlarda mektep öğrencilerine para ihsanı yapılmayıp, kitap ödülü verilmiş ve bunun harcamaları da Emlâk-ı Hümâyûn’dan karşılanmıştır.⁴⁶²

Son olarak arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla çiftlikler ve tarım yapılabilen diğer arazilerde tarımın modernleştirilmesi için eğitim konusuna da ağırlık verilmiştir. Örneğin 1883 yılına ait bir belgeye göre açılacak olan ziraat mektebi için Çiftlikât-ı Hümâyûn’lardan birinin numune çiftlik olarak kullanılması ve mektep ittihaz edilerek senelik kiranın Hazine-i Hassa’ya ödenmesi konusunda Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından bir tezkire yazılmıştır. Ancak bu şekilde Çiftlikât-ı

⁴⁵⁷ Kanal, a.g.m., 160.

⁴⁵⁸ COA. ML. EEM. 138/55/R. 08.02.1307.

⁴⁵⁹ COA. BEO. 72/5348/H. 26.02.1310.

⁴⁶⁰ COA. Y. PRK. HH. 25/70/H. 23.03.1310.

⁴⁶¹ COA. ML. EEM. 179/124/R. 11.09.1309.

⁴⁶² COA. ML. EEM. 212/85/R. 29.05.1311.

Hümâyûn'a bir ziraat mektebi açıldığına dair bir belgeye henüz rastlanılmamıştır.⁴⁶³ Fakat yine arşive göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda bulunan mekteplerde ziraata dayalı eğitimin verildiği de anlaşılmaktadır. 1906 yılına ait bir belgeye göre Aydın'da Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda bulunan mekteplerde okutulmak üzere Mir'at-ı Ziraat isimli çiftçilik risalelerinden bir miktar nüsha Aydın Emlâk-ı Hümâyûn şubesi tarafından talep edilmiştir.⁴⁶⁴

3.2.3.3. Fabrikalaşma

Fabrikalaşmanın ülkelerin kalkınmasındaki yeri ve önemi, Sanayi Devriminden sonra oldukça büyük olmuştur. Osmanlı Devleti de fabrikalaşma hareketleri içerisinde yer almış ve bu amaç doğrultusunda gerek II. Abdülhamit döneminden önce gerekse II. Abdülhamit döneminde çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Osmanlı'da fabrikaların kurulmasında gerekli sermaye ilk dönemlerden itibaren Hazine-i Hassa'nın yardımıyla sağlanmıştır. Fabrikalaşmanın ilk dönemlerinde Hazine-i Hassa yönetimi ve gelirleriyle üretimini devam ettiren fabrikaların başlıcaları; Feshane, Hereke Kumaş Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Büyükada demir madenleri, Ziraat Talimhanesi, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası ve Veliefendi Basma Fabrikası idi. Feshane'ye ait ilk binanın Hazine-i Hassa bünyesindeki bir bina olması konu açısından önemlidir.⁴⁶⁵

Fabrikalaşma süreci II. Abdülhamit döneminde de devam etmiş olup, bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn ülkedeki fabrikalaşma konusunda hem gerekli sermayeyi sağlamış hem de fabrikaların bir elden yönetilmesi imkanını doğurmuştur. Tanzimat döneminde kurulan fabrikaların bir kısmı varlıklarını II. Abdülhamit döneminde de sürdürmüştür. Bunlardan Hereke Fabrika-i Hümâyûnu, Bursa Harir Fabrika-i Hümâyûnu, Çuka Fabrika-i Hümâyûnu ve İşpermeçet Fabrika-i Hümâyûnu Emlâk-ı Hümâyûn bünyesine alınarak padişahın şahsi mal varlığı haline getirilmiş, giderleri Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılanırken gelirleri de Emlâk-ı Hümâyûn'a aktarılmıştır. Yıldız Çini Fabrikası ise Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden inşa edilmiş ve döneminin en önemli fabrikalarından birisi olmuştur.

Fabrika İsmi	Emlâk-ı Hümâyûn'a Dahil Edilme Yılı

⁴⁶³ COA. MB. İ. 130/88/H. 29.12.1300.

⁴⁶⁴ COA. ML. EEM. 657/73/R. 15.01.1324.

⁴⁶⁵ Tanju Sarı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi", (Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006), 63.

Hereke Fabrikası	1888 öncesi ⁴⁶⁶
Bursa Harir Fabrikası	1888 öncesi ⁴⁶⁷
Yıldız Çini Fabrikası	1893/1894 ⁴⁶⁸
Çuka Fabrikası	1904 ⁴⁶⁹
Fes Fabrikası	1907 ⁴⁷⁰
İspermeçet Fabrikası	1905 ⁴⁷¹

Tablo 3.7. Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen fabrikalar

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde bazı fabrikalar Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir. Fabrikaların Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesinde iki sebep olduğu düşünülebilir. Bunlardan ilki II. Abdülhamit döneminde fabrikalaşmada özel girişimlerin artması sebebiyle diğer alanlarda olduğu gibi burada da özel teşebbüsle rekabet etmek amaçlanmış olabilir. Diğer bir sebep ise âtil duruma gelmiş ya da üretimin sekteye uğradığı fabrikalar kalkındırılmak istenmiş olabilir. Nitekim Hereke Fabrikasının büyük kısmı, Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edildiğinde daha önce maruz kaldığı yangın sebebiyle kullanılamayacak vaziyette idi.

Fabrikalar Emlâk-ı Hümâyûn bünyesine dahil edildiğinde padişah adına sened-i hakanî düzenlenirdi.⁴⁷² Emlâk-ı Hümâyûn gelir-gider defterlerine bakıldığında fabrikaların personel maaşları dahil olmak üzere tüm giderlerinin Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında fabrikalar için yurtdışından getirtilen makinelerin masrafları da yine Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılanmaktaydı.⁴⁷³ Farklı bir belgeye göre ise yine Hereke Fabrikası için Londra'dan yetmiş altı sandık ve parça makine, alat ve edevat getirtilmiş ve bunların çeşitli masrafı Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁶ COA. ML. EEM. 106/90/R. 15.10.1304. Hereke Fabrikasının Emlâk-ı Hümâyûn'a ilave edildiğini gösteren bir irade kaydına çalışma sürecinde ulaşılamamıştır ancak arşivdeki diğer belgelerden yaklaşık bir tarih vermek mümkündür. Buna göre ilgili belgede Hereke Fabrikasına azimet ve avdet eden Emlâk-ı Hümâyûn Komisyon Reisi Hüseyin Fikri Efendi'ye 840 kuruş harcırah verildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda söz konusu belgenin tarihi itibarıyla Emlâk-ı Hümâyûn görevlilerinin Hereke Fabrikasını görev gereği ziyaret ettiği ve Hereke'nin Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır.

⁴⁶⁷ COA. Y. MTV. 2/2/H. 12.05.1296. Bursa Harir Fabrikasının Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilme yılı olarak fabrikanın Hereke'ye bağlanma yılı esas alınmıştır.

⁴⁶⁸ COA. HH. THR. 118/42/H. 06.06.1312. Yıldız Çini Fabrikası doğrudan Emlâk-ı Hümâyûn bünyesinde kurulmuş bir fabrikadır.

⁴⁶⁹ COA. HH. İ. 173/30/H. 29.06.1322.

⁴⁷⁰ COA. Y. MTV. 298/96/H. 21.04.1325.

⁴⁷¹ COA. ML. EEM. 507/60/R.07.03.1321.

⁴⁷² Aynı belge. İlgili belgede İspermeçet Fabrikası için padişah adına sened-i hakanî düzenlendiği belirtilmiştir.

⁴⁷³ COA. Y. PRK. HH. 30/31/H. 20.09.1315. Örneğin ilgili defterde Hereke Fabrikası için İngiltere'den makine getirildiği ve bunun için de 4.572 kuruş 50 santim ödendiği kaydedilmiştir.

⁴⁷⁴ ML. EEM. 205/20/R. 06.01.1311.

Fabrikaların mamullerinden bazı numuneler padişaha da takdim edilirdi. Fabrikalaşma konusunda Avrupa’da bulunan fabrika ürünlerinin kalitesi örnek alınırdı.⁴⁷⁵ Bu amaç doğrultusunda Avrupalı ustalar fabrikalarda çalışmak üzere getirtilir ve Türk ustalar ise Avrupa’ya gönderilirdi. Hereke Fabrikası Ser Makinisti Rıza Bey bu şekilde Avrupa’ya gönderilmiştir.⁴⁷⁶ Bunun yanında Hereke Fabrikasının Avrupa usulünde ıslah edilmesi için Fransa tebaasından bir tüccar ile mukavele yapılmıştır.⁴⁷⁷

Emlâk-ı Hümâyûn’dan olan fabrikaların üretimlerinin artması için ilgili fabrikaların ıslahına çalışılmış ve yetkili kişiler tarafından layihalar hazırlanmıştır. Örneğin Çini Fabrikası Nazırı Selim Melhame Paşa 1896 yılında yazdığı layihada fabrikanın eksiklerini tespit etmiş ve üretim için gerekli olan malzemelerin sağlanmasıyla fabrikanın terakki edeceğini yazmıştır.⁴⁷⁸ Hereke Fabrikasının ıslah edilmesi için ise Fransa tebaasından Mösyö Martil ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında 1884 yılında bir mukavele yapılmıştır.⁴⁷⁹ Mukavelede fabrikanın Avrupa usulü ıslahının amaçlandığı belirtilmiş ve Mösyö Martil fabrikaya imalat müdürü olarak tayin edilmiştir.⁴⁸⁰

3.2.3.4. Emlâk-ı Hümâyûn Bölgelerinde Yerleşimin Teşviki/Asayişin Sağlanması

II. Abdülhamit döneminin önemli özelliklerinden birisi nüfusun çeşitli şekillerde kontrol edilmeye ve bilinçli bir şekilde kullanılmaya çalışılmasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti üzerindeki dış baskıların artması, merkez idarenin ülkedeki insan gücü kaynaklarından yararlanmasını teşvik etmiştir.⁴⁸¹ Emlâk-ı Hümâyûn ise bu konuda yararlanılan araçlardan biri olmuştur. Göçbelerin ve muhacirlerin kontrol edilmek istenmesi bu konuda başlıca meselelerden biridir. Bunun yanında arşiv belgelerinde Osmanlı vilayetlerinde bulunan bazı Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinde belirli miktar güvenlik kuvveti bulundurulması istenmiştir.⁴⁸² Bu

⁴⁷⁵ COA. Y. PRK. OMZ. 3/28/H. 29.12.1320.

⁴⁷⁶ COA. ML. EEM. 174/47/R. 21.05.1309.

⁴⁷⁷ COA. Y. PRK. HH. 14/53/H. 28.01.1302.

⁴⁷⁸ COA. Y. PRK. HH. 38/50/H. 29.12.1325.

⁴⁷⁹ Mukavele için bkz. COA. Y. PRK. HH. 14/53.

⁴⁸⁰ Aynı belge.

⁴⁸¹ Selim Deringil, *Simgeden Millete*, (İstanbul: İletişim, 2013), 166.

⁴⁸² COA. BEO. 1805/135330/H. 27.11.1319. Söz konusu belgede Hazine-i Hassa-i Şahanenin hukuk ve menfaatinin korunması için Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinde lüzumu kadar süvari jandarma bulundurulması istenmiştir. Belgede özellikle güvenlik sorunlarının yoğun olarak yaşandığı Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun ismi geçmektedir.

bağlamda Osmanlı vilayetlerine yayılmış Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri sayesinde bölgenin kontrolünün sağlandığı anlaşılmaktadır.

19. Yüzyılın ikinci yarısında ülkenin belirli vilayetlerinde göçebe aşiretler kontrol edilmesi güç bir unsur olarak varlığını devam ettirmiş ve yerleşik nüfusa zarar verici hareketlerde bulunmuşlardır.⁴⁸³ II. Abdülhamit döneminde buna karşın çeşitli şekillerde önlem alınmak istenmiştir. İlk olarak 1885 ve 1907 yıllarında ilk modern nüfus sayımı yapılmış ancak nüfusun büyük çoğunluğunun direnmesi sebebiyle başarıya ulaşılammıştır.⁴⁸⁴ Arşivden anlaşıldığı kadarıyla bunlar bölgedeki Emlâk-ı Hümâyûn topraklarına da zarar vermekte olup, Emlâk-ı Hümâyûn idareleri bu zararı önlemek için göçebe nüfusu kontrol etmek istemişlerdir.⁴⁸⁵ Bazı bölgelerde göçebeler Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan arazilere yerleştirilmişlerdir.⁴⁸⁶ 1908 yılına ait bir belgede Musul Vilayetine bağlı Akra Kazasındaki elli dört parça karyenin aşiretlerin saldırısı sebebiyle ahalisinin dağılıp, gayri meskûn bir hale gelmesinden dolayı Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan açıklamada civardaki göçebe aşiretlerin burada iskanlarının sağlanması ve bunların ziraatla uğraşmaları ile ayrıca bölgede bulunan Nasturilere karşı da Müslüman nüfusun artacağı ifade edilmiştir.⁴⁸⁷

Bunun yanında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Balkanlar ve Girit'ten ülkeye çok sayıda muhacir akın etmiştir. Muhacirlerin Emlâk-ı Hümâyûn arazi ve çiftliklerine yerleştirilerek hem iş gücü olarak kullanıldıkları hem de yoğun göçün kontrol edilmek istendiği düşünülebilir. 1887 senesine ait defterde Emlâk-ı Hümâyûn'un belirtilen şubelerinde mevcut olan muhacirlerin hane sayısı ve nüfus miktarına dair bilgi almak mümkündür. İlgili defterde Emlâk-ı Hümâyûn idaresinden Kaza-i Erbaa şubesi, Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu şubeleri, Akköprü Kuru-i Hümâyûnu, Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu ve İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn idaresi, muhacir sayılarına göre yer almıştır. Defterde yer alan bilgilerin tablolaştırılmış hali aşağıdaki gibidir;⁴⁸⁸

⁴⁸³ Roy S. Fischel-Ruth Kark, "Sultan Abdulhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy", *New Perspectives on Turkey*, 39 (2008): 147.

⁴⁸⁴ Deringil, a.g.e., 182.

⁴⁸⁵ Bkz. COA. BEO. 446/33394/H. 26.01.1312. COA. BEO. 698/52339/H. 11.05.1313. COA. BEO. 774/58012/H. 20.11.1313.

⁴⁸⁶ COA. İ. HUS. 153/37/H. 11.03.1325. Fischel- Kark, a.g.m., 149.

⁴⁸⁷ Aynı belge.

⁴⁸⁸ COA. HH.d. Nr. 8662/H. 18.11.1304.

Kaza-i Erbaa Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	969	641
Hane	318	169

Tablo 3.8. Kaza-i Erbaa şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Baba Eski Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	2.768
Hane	-	718

Tablo 3.9. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Baba Eski şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu İpsala Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	1.385	7.322
Hane	336	2.005

Tablo 3.10. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn İpsala şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Malkara Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	307	1.610
Hane	75	401

Tablo 3.11. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Malkara şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Çorlu Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	232	1.390
Hane	62	369

Tablo 3.12. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Çorlu şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Gümülcine Şubesi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	122
Hane	-	37

Tablo 3.13. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Gümülcine şubesinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Akköprü Kuru-i Hümâyûnu	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	108
Hane	-	27

Tablo 3.14. Akköprü Kuru-i Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu Bisan Çiftlik-i Hümâyûnu	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	131
Hane	-	46

Tablo 3.15. Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu Akka Çiftlik-i Hümâyûnu	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	176
Hane	-	37

Tablo 3.16. Akka Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi	Ahali-i Kadime	Muhacir
Miktar-ı Nüfus	-	2.045
Hane	-	443

Tablo 3.17. İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn idaresinde bulunan muhacir ve ahali-i kadime sayısını gösterir tablo

Tablodan anlaşıldığı üzere Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çok sayıda araziye muhacirler yerleştirilmiştir. Bir örnek olarak Hazine-i Hassa Nezareti 1893 yılında Nakşık Muhacirlerini Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûn'u arazisine yerleştirerek

göçmenlere tohumluk, yem ve para yardımıyla bulunmuştur.⁴⁸⁹ Muhacirler Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelere yerleştirilerek iş gücü konusunda katkı sağlamışlardır. Arşiv belgelerinde muhacirlerden iskân olup, ziraat için arazi verilmemiş olanlara uygun görülen arazilerin sağlanması hakkında kararlar alındığı arşivdeki belgelerde yer almaktadır.⁴⁹⁰

3.3. II. Abdülhamit'e Müessese Tarafından Ödenen Tahsisat

Tanzimatla birlikte merkezileşen mali sistemle birlikte padişaha ve hanedana aylık maaş bağlanması usulü benimsenmişti. Bunun II. Abdülhamit döneminde de devam ettiği görülür. Padişaha çeşitli masrafları için beş haftalık süre zarfını kapsayan düzenli bir miktar verilirdi. Buna ilave olarak Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından farklı miktarlarda para yine padişaha takdim edilirdi. Emlâk-ı Hümâyûn gelir-gider defterlerine bakıldığında, padişaha takdim kılınan meblağ gider olarak kaydedilmiş ve takdim eden kişinin ismi de belirtilmiştir. 1890'lı yıllara bakıldığında padişahın beş haftalık tahsisat miktarı 5.000 liradır.⁴⁹¹ Ancak bu tahsisat haricinde padişaha Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından farklı miktarda meblağlar verilmiştir. Örneğin 1891 yılına ait bir gelir-gider defterinin gider kısmında padişaha takdim edilen toplam miktar bir aylık tahsisat dahil aylık 685.000 liradır.⁴⁹²

1898 yılına ait gelir-gider defterinde padişaha düzenli olarak ödenen aylık tahsisatının ilk olarak 8.000 lira olarak ödendiği görülse de daha sonra 5.000 lira olarak ödendiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda tahsisatta bir değişiklik olmamışsa da padişaha takdim edilen toplam miktar tahsisat dahil bir aylık 1.384.000 lira olarak hesaplanmıştır. Bu anlamda padişaha ödenen tahsilat miktarı artmıştır.⁴⁹³ II. Abdülhamit'in saltanatının son yıllarına gelindiğinde ise padişahın masrafları için verilen tahsisat miktarı dört haftalık 4.000 lira olarak ödenmeye başlanmıştır.⁴⁹⁴ Değerlendirildiğinde padişahın bir aylık tahsisat miktarında bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

⁴⁸⁹ Aşkın Yaşar, "Osmanlı Döneminde Çiftlikat-ı Hümayunlar (Haralar) ve Hayvancılık", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VIII, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 617.

⁴⁹⁰ COA. DH. MKT. 1491/53/H. 20.06.1305.

⁴⁹¹ COA. Y. PRK. HH. 22/71/H. 22.08.1307.

⁴⁹² COA. Y. PRK. HH. 24/73/ H. 07.02.1309.

⁴⁹³ COA. Y. PRK. HH. 30/31/H. 20.09.1315.

⁴⁹⁴ COA. Y. PRK. HH. 38/21/H. 06.09.1325. COA. Y. MTV. 310/81/H. 25.04.1326.

1880 yılına ait bir defterde Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından II. Abdülhamit'e takdim edilen miktarlar kaydedilmiştir. Defterde esas olarak 1880/1881 (R. 1296) yılına ait on bir aydaki miktarlar gösterilmiş olsa da ayrıca 1879/1880 (R. 1295) yılındaki aynı aylarda verilmiş olan miktarlar gösterilerek kıyaslama yapılmıştır. Buna göre Sultan II. Abdülhamit'e 1880/1881 (R. 1296) ve 1879/1880 (R. 1295) yıllarının nisan ayından şubat ayına kadar Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından ödenen miktarlar aylık bazda şu şekildedir;⁴⁹⁵

R. 1296 (1880/1881)	Takdim Edilen Miktar	R. 1295 (1879/1880)	Fazlalık
Nisan	55247, 20	12509	42738, 20
Mayıs	37739, 20	25117	12622, 20
Haziran	47046, 25	15147	31899, 25
Temmuz	49861, 10	85366 ⁴⁹⁶	163371, 8
Ağustos	40257, 20		
Eylül	95810, 18		
Teşrin-i evvel	39700, 30		
Teşrin-i sani	23107, 10		
Kanun-i evvel	38111, 10	16401 ⁴⁹⁷	21710, 10
Kanun-i sani	24968, 20	19900	5068, 20
Şubat	44366, 30	22886	21480, 30
Toplam	496.217, 13	197326	298891, 13

Tablo 3.18. II. Abdülhamit'e R. 1296 (1880/1881) ve R. 1295 (1879/1880) yıllarının belirli aylarında Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından ödenen miktar

Tabloya göre R. 1295 yılıyla kıyaslandığında R. 1296 yılının her ayında padişaha takdim edilen miktarlar artmıştır. Bu durum Emlâk-ı Hümâyûn hasılatının da bir sene öncekine kıyasla arttığını göstermektedir.

3.4. Kaybedilen Topraklarda Kalan Emlâk-ı Hümâyûn'un Durumu

II. Abdülhamit devrinin ilk yıllarında onun yönetim karakterini ve Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik gidişatını önemli ölçüde etkileyen önemli olaylardan birisi yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşlardan birisi olan 93 Harbi, Osmanlı Devleti'nin neredeyse tüm Avrupa topraklarını kaybetmesi, ekonomik anlamda zor durumda olan Devletin savaş tazminatı ve kaybedilen topraklarla daha da müşkül duruma düşmesi ile sonuçlanmıştır.⁴⁹⁸ Savaş sebebiyle Rusya'ya karşı savunmasız durumda olan Osmanlı Devleti'nin bu konumuna karşı İngiltere, bu durumu kendi lehine çevirerek Berlin Kongresi'nde Osmanlı'yı Rusya'ya karşı

⁴⁹⁵ COA. HH. d. Nr. 6179/H. 08.04.1298.

⁴⁹⁶ İlgili defterde R. 1295 yılındaki beş aya ait hasılat toplu olarak verilmiştir.

⁴⁹⁷ Kanun-i evvel ayına ait R. 1295 yılının hasılatı verilen miktarlara göre hesaplanmıştır.

⁴⁹⁸ *Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, 1335, 4.

desteklemek karşılığında Kıbrıs'a yerleşme ve Kıbrıs'ı Osmanlı adına yönetme imtiyazını elde etmiştir.⁴⁹⁹ Ancak bu durum sonucunda ortaya çıkan birçok sorundan birisi de Emlâk-ı Hümâyûn sorunudur. Belgelere göre Kıbrıs'ta bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un takriben üç yüz bin dönüm olarak hesaplandığı öğrenilmektedir.⁵⁰⁰ Padişahın Kıbrıs'ta bulunan emlakının güvence altına alınabilmesi ve sorunun çözümü için Osmanlı tarafının hangi yollara başvurduğu ve İngiltere tarafının buna nasıl cevap verdiği konusu, çalışmanın bu kısmında arşiv belgeleri bağlamında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İngiltere Berlin Kongresi öncesinde, Rusya'ya karşı Osmanlı'ya destek vermek karşılığında Kıbrıs'la ilgili öneriyi kabul etmesi için Osmanlı'ya kırk sekiz saat süreli bir ültimat vermiştir. İlgili öneri kabul edilmediği takdirde İngiltere Osmanlı'ya olan desteğini çekecek ve Osmanlı toprakları Rusya'ya karşı savunmasız durumda bırakılacaktı.⁵⁰¹ Bu durum karşısında II. Abdülhamit ve Osmanlı yönetimi ilgili anlaşmayı kabul etmiştir.⁵⁰² Ancak Sultan II. Abdülhamit anlaşmaya, "Hukûk-i şahâneme asla hâlel gelmemek şartıyla muâhedenâmeyi tasdik ederim." Özel ibaresinin eklenilmesini istemiştir.⁵⁰³

1 Temmuz 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında Kıbrıs ile ilgili ek bir antlaşma daha yapılmıştır. Bu ek antlaşmanın dördüncü maddesi padişahın emlakının durumunu içermektedir. Osmanlı yönetimi Kıbrıs'taki Emlâk-ı Hümâyûn hakkındaki tüm iddialarını bu maddeye dayanarak öne sürmüştür. Buna göre,⁵⁰⁴

"Bâb-ı Âlî Kıbrıs'da bulunan arâzî-i emîriyyeyi ve evkâf-ı hümayûnu serbestce fûrûht ederek veyâ iltizâma vererek bunlardan hâsıl olacak akça üçüncü bendde zikrolunan vâridât-ı cezîre dâhilinde tutulmayacaktır."

Görüldüğü üzere Kıbrıs Mukavelenamesine bağlı olarak imzalanan 1 Temmuz 1878 tarihli ek antlaşma, Kıbrıs'ta bulunan ve Sultan II. Abdülhamit'e ait olan emlak ve arazilerin tasarruf hakkını Sultana bırakmıştır. Ancak arşiv belgelerinden anlaşıldığı

⁴⁹⁹ A.g.e., 4.

⁵⁰⁰ COA. HR. TO. 131/86/M. 11.03.1879. COA. Y. PRK. HR. 4/27/H. 01.04.1296.

⁵⁰¹ Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten* 168, (1978): 733. *Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, 1335, 7.

⁵⁰² Sonyel, a.g.m., 734.

⁵⁰³ *Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, 1335, 15. Haydar Çoruh, "Kıbrıs'taki Osmanlı Emlâkı", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, Cilt II, (Kasım 1998): 260.

⁵⁰⁴ COA. HR. SYS. 898/34/M. 20.12.1883. *Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, 1335, 13. Çoruh, a.g.m., 260.

kadarıyla daha sonraki yıllarda konu çözümsüz bir hal almıştır. Konunun çözümü için daha sonraki yıllarda Osmanlı yönetimi tarafından görevlendirilen görevlilerce hazırlanan layihada sürece dair bilgi verilmiştir. Buna göre Osmanlı yönetimi Kıbrıs Mukavelenamesinin imzalanmasından bir süre sonra, daha önce Osmanlı Devleti'ne ait olup Kıbrıs yönetiminin İngiltere'ye terk edilmesinden bir süre önce Sultan adına satın alınan birçok araziye mezkûr maddeye dayanarak talep etmiştir. Belgeye göre bu hak ve talep İngiltere hükümetince tasdik edilmiştir.⁵⁰⁵ Gerçekten de Kıbrıs'ta bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresinin sağlanabilmesi için dönemin İngiliz Büyükelçisi Layard'la görüşüldüğü ve Layard'a konuyla ilgili gösterdiği gayretten dolayı teşekkür edildiği, arşiv belgelerine yansımıştır. Ayrıca Osmanlı'nın İngiltere Büyükelçisi'nin konuyla ilgili olarak dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury'le görüşmeler yaptığı da anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶ Hariciye Nezareti ve Londra Sefareti arasında yapılmış olan yazışmalara göre Layard ve İngiliz yönetimi tarafından konunun çözüme kavuşturulması konusunda Osmanlı yönetimine karşı oldukça pozitif bir tutum takınılmıştır. Ayrıca Layard'ın kendisiyle görüşmeye gelen Londra sefirine konunun çözümü için Osmanlı ve İngiltere yönetimlerinden birer kişinin atanması gerektiğini beyan ettiği yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁵⁰⁷ İngiltere ile yapılan görüşmelerden sonra Osmanlı yönetimi tarafından Kıbrıs'taki Emlâk-ı Hümâyûn'un sınırlarının tespit edilebilmesi maksadıyla Erkan-ı Harb Kolağalarından Kâmil Efendi ile Hakkı Bey görevlendirilmiştir. Belgeye göre Süleyman Ağa ise emlakın muhafazasına memur edilmiştir.⁵⁰⁸ İngiliz yönetimi adada bulunan görevlilere konunun çözümü için gerekli emirleri vermesine rağmen Osmanlı memurları işe başlamak istediklerinde kendilerine birtakım zorluklar çıkarılmıştır.⁵⁰⁹

Kıbrıs'taki İngiliz memurlarının, Defterhane-i Hakanî tarafından Sultana verilen tapu senetlerinin meşruiyetlerine dair itirazları olduğu ve hangi arazilerin hükümet-i seniyye tarafından satılıp satılamayacağını anlaşılabilmesi için kendilerinin bir tahkikat yapmak istediklerini belirttikleri görülmektedir.⁵¹⁰ Kıbrıs'taki İngiliz memurlarının tapulara yönelik bir diğer itirazı, bu tapuların Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri

⁵⁰⁵ COA. HR. SYS. 898/34/M. 20.12.1883.

⁵⁰⁶ COA. HR. TO. 131/91/M. 19.03.1879.

⁵⁰⁷ COA. Y. PRK. HR. 4/27/ H. 01.04.1296.

⁵⁰⁸ COA. HR. TH. 31/75/M. 30.06.1879.

⁵⁰⁹ COA. HR. SYS. 898/34/M. 20.12.1883.

⁵¹⁰ Aynı belge.

sonrasında düzenlenmiş olduğu ve söz konusu tapu senetlerinin Kıbrıs'ta da kaydolması gerekirken, kayıtlarının yapılmadığına yöneliktir. İngiliz memurlarının itirazları Defterhane-i Hakanî tapularının meşruiyeti yanında birkaç kısma ayrılır; bunlardan biri padişaha ait olduğu öne sürülen toprakların yapısına dairdir. Bu toprakların birçoğunun mahlûl kalmasından dolayı devletin eline tekrar geçtiğinin ispat edilmesi istenmiştir. Ayrıca arazilerden bazılarının orman ve mera olarak kullanılmasından dolayı bunların satılmasına karşı çıkmıştır. Bunun yanında bu topraklarda yaşayarak, topraklardan istifade etmelerine izin verilen halkın buradan çıkarılmasının uygun olamayacağı konusunda da itiraz edilmiştir.⁵¹¹

Belgede bu itirazlara karşı Defter-i Hakanî tarafından hazırlanan tapu senetlerinin güvenilirliği vurgulanarak bu tapuların Kıbrıs'ın İngiltere'ye devrinden önce hazırlandığı belirtilmiştir. İngiltere yönetimi, Osmanlı yönetiminin iddiaları kabul etmemesi üzerine 24 Mart 1881 tarihinde bir Osmanlı ve bir İngiliz memurdan oluşan bir komisyonun kurulmasını talep etmiştir. Bu komisyonun onayı olmadan padişahın hiçbir emlakını tanımayacaklarını da bildirmişlerdir.⁵¹² Osmanlı yönetimi ise bu kararı farklı kanallardan protesto ederek nota vermiştir. Konu ile ilgili yazılan müzekkerelerde Kıbrıs Antlaşmasının dördüncü bendine vurgu yapılarak Sultan II. Abdülhamit'in bu emlaklar üzerindeki hakkı açıklanmış ve İngiliz hükümetinin bunlar üzerinde herhangi bir hakkı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Kıbrıs'taki emlaklar ya da araziler üzerinde hak iddia edenlerin mahkeme önünde bunu ispat etmeleri gerektiği ve Sultanın hakkının gasp edilmesi durumunda da dava açılmaktan geri durulmayacağı yazılmıştır. İlgili belgede Kıbrıs'ta bulunan emlakların Kıbrıs Antlaşmasından önce alındığı belirtilmiştir.⁵¹³ Osmanlı yönetiminin bir diğer şikâyeti ise ada ahalisinin Emlâk-ı Hümayûn'a yaptığı saldırı ve izinsiz iskandır. Özellikle İngiliz memurlarının Emlâk-ı Hümayûn'a izinsiz olarak Musevileri iskân ettiğinden şikâyet edilmiştir. Bu şikâyete daha sonra farklı belgelerde de rastlanılmıştır. Son olarak layihada konunun çözümü ile ilgili İngiliz yönetimine yapılan her talebin sonuçsuz kalacağı ve bu sebeple gayri resmi görüşmelerle sonuçlandırılması gerektiğinden bahsedilmiştir.⁵¹⁴

⁵¹¹ Aynı belge.

⁵¹² Aynı belge.

⁵¹³ COA. HR. TO. 498/3/M. 20.01.1880.

⁵¹⁴ COA. HR. SYS. 898/34/ M. 20.12.1883.

Kıbrıs Emlâk-ı Hümâyûn'u ile ilgili bir diğer önemli konu ise gelir konusudur. Kıbrıs Mukavelenamesinde gelirlerin de düzenlendiği görülmektedir. İngiltere, Kıbrıs'ı devralmasıyla birlikte Kıbrıs'ın gelirini mahalli olarak harcadıktan sonra fazla olan geliri Osmanlı'ya ödemeyi kabul etmiştir. Bunun yanında İngiltere'nin Emlâk-ı Hümâyûn'un geliri olarak Osmanlı'ya yıllık bir meblağ ödemeyi kabul ettiği de görülmektedir. 4 Haziran 1878 tarihli bir belgede ilgili antlaşmanın 4. Bendine göre Padişahın Kıbrıs'taki hukuku senelik belli bir meblağ karşılığında tasdik edilmiştir.⁵¹⁵ İlgili meblağ yeni maliye yılının başlangıcından itibaren Osmanlı'ya senelik olarak ödenecektir.⁵¹⁶ Söz konusu belgede padişaha ödenecek senelik meblağ beş bin İngiliz sterlini olarak belirlenmiştir.⁵¹⁷ Farklı belgelerde ise Kıbrıs varidatının yüzde altmış beşinin padişaha ait olduğu, yüzde onun ilk senelerde ziraat ve ormanlara dair ameliyata ve çiftçilerin ikamet edeceği meskenlerle, hayvanatın bulunacağı mahallerin inşası için lazım olan masrafa ayrıldığı belirtilmiştir. Gerekli harcamalar yapıldıktan sonra kalan meblağ padişaha ait olan varidata ilave edilecektir. Yüzde yirmi beş ise idareye memur olan kişiye verilecektir. Gelir ve gideri ihtiva eden altı aylık defterler tanzim edilecek ve bu defterler Padişaha takdim kılınacaktır. Başlangıçta üç senelik bir konturato düzenleneceği ve belirli durumlar haricinde bu konturatonun yenileneceği de beyan edilmiştir.⁵¹⁸ Emlâk-ı Hümâyûn için yıllık olarak ödenen beş bin sterlinin ve tüm Kıbrıs gelirlerinin Osmanlı'nın genel borçlarına mahsup olarak ödendiği görülmektedir.⁵¹⁹

Yıllar içerisinde Kıbrıs meselesinin çözülmediği görülmektedir. Hariciye Nezareti'nden Londra Sefaretine gönderilen bir belgeye göre emlak işleri hakkında görevlendirilerek Kıbrıs'a giden Osmanlı komisyonuna mahalli hükümetin zorluk çıkarması sebebiyle Lord Salisbury'e konu hakkında başvurulması gerektiği belirtilmiştir.⁵²⁰ 1882 yılına ait bir belgeye göre padişahın Kıbrıs'taki emlak ve arazilerine İngiliz yetkililerinin müdahale ettiği anlaşılmaktadır.⁵²¹ Daha sonraki yıllarda Kıbrıs'ta bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un hukukunun korunması için

⁵¹⁵ *Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, 1335, 19. Konuyla ilgili olarak İngiliz Büyükelçi Sör Layard ve Osmanlı Hariciye Nazırı Aleksander Paşa'nın görevlendirildiği belgede geçmektedir.

⁵¹⁶ COA. HR. TO. 254/64/M. 04.06.1878.

⁵¹⁷ Aynı belge. COA. Y. PRK. DH. 10/88.

⁵¹⁸ COA. Y. PRK. HR. 4/27/H. 01.04.1296.

⁵¹⁹ COA. Y. PRK. DH. 10/88/M. 03.01.1899.

⁵²⁰ COA. HR. TO. 498/1/M. 14.01.1880.

⁵²¹ COA. Y. PRK. HH. 9/39/H. 02.05.1299.

görüşmeler yapıldığı görülmektedir. Söz konusu yazışmalarda Emlâk-ı Hümâyûn'a yapılan müdahalelere değinilerek, emlakın hukukunun korunması ve ihtilafli konuların çözümü için bir komisyon teşkilinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁵²² İngiltere yönetimi konunun çözümü için bir komisyon teşkil edilmesi talebi üzerinde ısrar etmiştir. Ancak Osmanlı yönetiminin komisyon teklifine mesafeli yaklaştığı anlaşılmaktadır. 1883 senesine ait bir belgede, Kıbrıs Emlâk-ı Hümâyûn'u meselesinin çözümü için Hariciye Müşavirinin Hazine-i Hassa'ya gelerek mesele ile ilgili evrak talep ettiği bildirilmiştir. Ayrıca İngiltere'nin meselenin çözümü için komisyon kurulması talebinin hazinenin menfaatine uygun olup olmadığının araştırılması için hariciye müsteşarının da aralarında bulunduğu birkaç kişiden oluşan bir komisyon teşkil edildiğine değinilmiştir.⁵²³ Bu şekilde İngiltere'nin komisyon talebini görüşmek için ayrı bir komisyon teşkil edilmiştir.⁵²⁴ 1886 senesi belgelerine bakıldığında konunun kesin bir çözüme kavuşturulamadığı görülmektedir. Buna göre Kıbrıs'ta görevli İngiliz memurlarının hala sıkıntı çıkardığı anlaşılmaktadır.⁵²⁵

Berlin Antlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan sorunlardan bir diğeri de Yunanistan'a bırakılan topraklarda kalan Emlâk-ı Hümâyûn meselesiydi. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Yunanistan ve Osmanlı arasında Berlin Antlaşmasıyla ortaya çıkan sınırlar meselesine odaklanmak gerekmektedir. Yunanistan'ın kurulduğu tarihten itibaren Osmanlı toprakları üzerinde yayılma amacı bulunuyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Yunanistan'a bu amacı gerçekleştirebilmek için bir fırsat oluşturdu. 93 Harbi olarak da bilinen savaş sonucunda gerçekleşen barış görüşmeleri dahil olmak üzere Yunanistan, süreçte aktif bir rol oynadı. Savaşın Osmanlı aleyhine gelişmesi üzerine Yunanistan da Osmanlı'ya karşı savaşa girmek istedi. Ancak Edirne Mütarekesi'nin (31 Ocak 1878) yapılmasıyla birlikte Rus saldırılarının durması, Yunanistan'ı da durdurmuştu.⁵²⁶ Bunun yanında her ne kadar Yunanistan savaşa dahil olmak istemişse de Rusya ve diğer devletler bu duruma sıcak bakmadılar. Yunanistan'ın savaşa girmemesinde İngiltere'nin toprak vaatleri ve güvenceleri de

⁵²² COA. HR. SYS. 898/32/M. 03.11.1883. COA. HR. SYS. 898/33/M. 17.11.1883.

⁵²³ COA. HR. SYS. 898/33/M. 17.11.1883.

⁵²⁴ COA. İ. DH. 902/71686/M. 14.11.1883.

⁵²⁵ COA. HR. SYS. 899/2/ M. 25.03.1886.

⁵²⁶ Rifat Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi (1878-1881)", *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1986): 211.

etkili oldu.⁵²⁷ İngiltere süreç içerisinde Yunanistan'ı en çok destekleyen devletti ve onun destekleri sayesinde Yunanistan Berlin Kongresi'ne katılabildi.⁵²⁸ Kongrede Yunanistan, Epir, Teselya ve Girit Adası'nın Yunanistan'a terkinin istemiş olsa da İngiliz delegeler Girit'in Yunanistan'a bırakılmasına kesin bir dille karşı çıktılar. Bunun üzerine Fransız ve İtalyan delegeler yeni sınırları Salamiryas ve Kalamis vadilerinden geçecek şekilde tekrar hazırlayarak Kongre'ye teklif olarak sundular. Sonuç olarak bu teklif daha fazla kabul gördü ve Kongre'nin 13. Protokolüne aynen yazıldı.⁵²⁹ Protokole yazılan teklifin antlaşmada yer almayacağı düşünülmüş olsa da mevzubahis konunun antlaşmada da yer almasına karar verildi. Osmanlı delegeleri duruma karşı çıkmış olsalar da Bismarck onları ilgili maddenin Osmanlı tarafından uygulanma zorunluluğunun olmadığı konusunda ikna etti. Bu şekilde Osmanlı-Yunan sınır düzenleme meselesi Berlin Antlaşması'nın 24. Maddesine eklenmiş oldu.⁵³⁰ Antlaşmanın ilgili maddesine göre Yanya, Tırhala, Preveze ve Golos bölgesinden sınır düzenlenmesi yapılarak Yunanistan'a belli bir miktar toprak terki Osmanlı Devleti'nin de onayı doğrultusunda gerçekleştirilecekti.⁵³¹ Büyük devletler bu doğrultuda iki ülke arasında arabuluculuk yapmayı kabul etmişlerse de ilk olarak Osmanlı ve Yunanistan arasında görüşmeler olacak ve mesele bu iki ülke arasında çözümlenmeye çalışılacaktı. Osmanlı Devleti ilk aşamada Yunanistan'a hiçbir şekilde toprak verilmemesinden yanaydı ve bu doğrultuda 18 Aralık 1878 tarihinde Osmanlı ve Yunanistan arasında Preveze görüşmeleri başladı.⁵³² Ancak iki taraf arasında yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle bir sonuç alınamadı ve görüşmeler 18 Mart 1879 tarihinde son buldu.⁵³³

Yunanistan, görüşmelerin sona ermesi sebebiyle büyük devletlerden arabuluculuk talebinde bulundu.⁵³⁴ Osmanlı konunun büyük devletlerin müdahalesinden uzak kalmasını istemiş olsa da Fransa'nın önerisiyle İstanbul'da büyük devletlerin elçilerinin de bulunacağı yeni bir Osmanlı-Yunan konferansının toplanması kararlaştırıldı.⁵³⁵ Görüşmelerde yaşanan en büyük anlaşmazlık iki tarafın

⁵²⁷ Mustafa Malhut, "93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere'nin Tutumu", *Journal of Anglo-Turkish Relations* Volume 1, (January 2020): 67-68.

⁵²⁸ Uçarol, a.g.m., 212.

⁵²⁹ Uçarol, a.g.m. 213.

⁵³⁰ Uçarol, a.g.m., 213.

⁵³¹ Uçarol, a.g.m., 214.

⁵³² Uçarol, a.g.m., 217.

⁵³³ Uçarol, a.g.m., 220. Malhut, a.g.m., 74.

⁵³⁴ Uçarol, a.g.m. 220. Malhut, a.g.m. 76.

⁵³⁵ Uçarol, a.g.m. 221.

da Berlin Kongresini temel almalarına karşın bakış açılarının kendi ülkelerinin menfaatine göre farklılaşmasıydı. Yunan tarafı Berlin Kongresinin 13. Protokolünü tartışmaya açmayıp, burada belirtilen sınırların genişletilmesini istiyorlar ve Osmanlı tarafı ise buna karşı çıkıyordu.⁵³⁶ İstanbul’da yapılan görüşmelerden de bir sonuç elde edilemedi ve Osmanlı ile Yunanistan arasındaki sınır meselesi 1881 yılına kadar büyük devletlerin de müdahalesi doğrultusunda devam etti. Bu süreç boyunca Yunanistan savaş hazırlıkları yapmış, Osmanlı ise toprak kaybını en aza indirmek için çalışmıştır. Neticede Osmanlı hükümeti 8 Mayıs 1881’de yaptığı toplantıda Yunanistan ile savaşmayı göze alamayarak toprak vermeyi kesin bir şekilde kabul etti.⁵³⁷ Osmanlı ile Yunanistan arasındaki kesin sınır antlaşması ise 24 Mayıs 1881 günü imzalandı.⁵³⁸ Antlaşmaya göre Osmanlı ile Yunanistan’ın yeni sınırı Salamiryas ve Platamona arasındaki bir noktadan geçip Narda Nehri’ne ulaşacak ve buradan da nehrin denize döküldüğü yere kadar uzanacaktı. Ponte belirlenen arazisi ile birlikte Yunanistan’a terk olunacaktı.⁵³⁹ Nihayetinde değerlendirildiğinde Osmanlı’nın toprak kaybı beklediğinden büyüktü. Yanya ve Maçova Osmanlı’nın elinde kalmış olsa da Tırhala, Ponte, Yenişehir ve Golos Körfezi Yunanistan’a terk olundu.⁵⁴⁰

Osmanlı ile Yunanistan arasında imzalanan sınır antlaşmasında Emlâk-ı Hümâyûnların durumuna da yer verilmiştir. Antlaşmanın 5. Maddesine göre padişaha ya da hanedana ait varidatı kullanılabilecekti. Emlâk-ı Hümâyûnun gelirini tahsis etme noktasında bir anlaşmazlık olduğu takdirde mukavelenamenin 9. Maddesinde teşkili kararlaştırılmış bir komisyon kurulacak ya da karar düvel-i mutavassıta bırakılacaktı.⁵⁴¹ Osmanlı’nın Yunanistan ile kesin sınır antlaşması imzalamadan önce 1881 yılının başlarında burada bulunan Emlâk-ı Hümâyûnların tümünün müzayede ile taliplerine satılması yoluna gittiği ancak bu tarihlerde henüz Yunanistan’a terk olunacak bölgelerin bilinmediği öğrenilmektedir.⁵⁴² Söz konusu bölgelerin belirginleşmeye başladığı süreçte ise Emlâk-ı Hümâyûndan olan çiftliklerin bedeli ve hasılatına göre bir satış bedeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.⁵⁴³ 1886 yılına

⁵³⁶ Malhut, a.g.m. 79.

⁵³⁷ Uçarol, a.g.m. 226.

⁵³⁸ Uçarol, a.g.m. 226.

⁵³⁹ Uçarol, a.g.m. 227.

⁵⁴⁰ Malhut, a.g.m. 91.

⁵⁴¹ COA. ML. EEM. 123/50/R. 15.01.1306.

⁵⁴² COA. ML. EEM. 59/54/R. 17.12.1296.

⁵⁴³ COA. ML. EEM. 70/10/R. 11.07.1299, 7.

gelindiğinde, ilgili çiftliklerin satışlarının yapılmamış olması yanında Yunanistan’da kaldığı anlaşılan Tırnova, Kabilağa, Ortacılar, Pınarbaşı, Voyvoda gibi birtakım Çiftlikât-ı Hümâyûnların işleri için Kaza-i Erbaa Emlâk-ı Hümâyûn Müdürü Yaver Efendi ile Leskovik Eşrafından Mahmud Nedim Bey’in padişah tarafından görevlendirildiği görülmektedir.⁵⁴⁴ İlerleyen tarihlerde arşiv belgeleri incelendiğinde ise Yunanistan’a bırakılmış olan topraklardaki Emlâk-ı Hümâyûnlar hakkında bir karışıklık yaşandığı görülmektedir. Esasen II. Abdülhamit tahta çıktığı ilk yıllarda Emlâk-ı Hümâyûnların tümünün tespit edilerek Hazine-i Hassa tarafından yönetilmesi için çalışmalar yaptırmıştı ancak 1888 yılına ait bir belge Yunanistan’a bırakılan topraklar vasıtasıyla bazı Emlâk-ı Hümâyûnların Maliye Hazinesinde kaldığını göstermektedir. İlgili belge Maliye Nezareti İmar ve Rûsumat idaresinde bulunan Mehmet İzzet Efendi isimli emlak katibinin ihbarı ile ilgilidir. Buna göre İzzet Efendi Yanya, Yenişehir, İşkodra, Manastır ve Selanik’te bulunan, Tepedelenli Ali Paşa’dan Sultan II. Mahmut’a intikal etmiş bazı çiftlikat ile sair Emlâk-ı Hümâyûnun hasılatının, hanedana ait tüm varlığın Maliye Hazinesine devredildiği Tanzimat döneminden itibaren Maliye Nezareti tarafından tahsil edildiğini belirtmiştir. Tırhala Sancağının Yunanistan’a bırakılmasından sonra ise Maliye Nezareti tarafından Hazine-i Hassa’ya herhangi bir bilgi verilmemiş ve mezkûr çiftlikat Emlâk-ı Emiriyyeden zannedilerek Yunanistan idaresinde kalmıştır. Söz konusu belgeye göre 70-80 bin lira kıymetinde Emlâk-ı Hümâyûn ziyan olmuştur. Bu işin çözülmesi için Hazine-i Hassa Reisi Hüseyin Fikri Efendi, Defter-i Hakanî Nezareti Muhasebecisi Mesut Bey, Hariciye Muhasebecisi Kirkor Efendilerden oluşan bir komisyonun kurulmasının uygun olacağı Yaver-i Ekrem tarafından belirtilmiştir. Belgeye göre Tırhala Sancağında bu şekilde olan emlak ve çiftliklerin kazalara göre dağılımı ve senelik toplam muaccesesi şu şekildedir.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ COA. HR. SYS. 1650/20/M. 04.02.1886.

⁵⁴⁵ COA. Y. PRK. MYD. 7/14/H. 24.08.1305.

Kardiçe Kazası	10 adet çiftlik	51.722 lira toplam muaccele
Tırhala Kazası	19 adet çiftlik	10.234,48 lira toplam muaccele
Golos Kazası	4 adet çiftlik ile bir adet dükkân	5.312,2 lira toplam muaccele
Yenişehir Kazası	5 adet çiftlik ve bir adet türü tespit edilememiş Emlâk-ı Hümâyûn	14.583 lira toplam muaccele

Tablo 3.19. Tırhala Sancağı’nda bulunan emlak ve çiftliklerin kazalara göre dağılımı ve senelik toplam muaccesini gösterir tablo

1890 yılına ait Yunanistan’a bırakılan topraklarda bulunan Emlâk-ı Miriyye ve Emlâk-ı Hümâyûnu gösterir defterde de Emlâk-ı Hümâyûnların yalnızca Mülga Tırhala Sancağında bulunduğu gösterilmiş olup, yukarıdaki listenin oldukça benzeri verilmiştir. Tek farklılık Golos kazasında 4 adet çiftlik ve 2 adet dükkân olmasıdır.⁵⁴⁶ Bu anlamda bahsi geçen çiftliklerin Hazine-i Hassa yönetimine alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁷

Yunanistan’da kalan Emlâk-ı Hümâyûnlar iki ülke arasında Kıbrıs’ta bulunanlar kadar ihtilaf oluşturmamışa benzemektedir. Buradaki Emlâk-ı Hümâyûnların idaresi için belirli bölgelerde idareler oluşturulmuştur. Örneğin Yenişehir’de bir Emlâk-ı Hümâyûn idaresi bulunmakta olup, bunların çeşitli işleri için Hazine-i Hassa görevlileri gerektiğinde Yunanistan’a gitmiştir.⁵⁴⁸ Ayrıca Yunanistan’da bulunan Emlâk-ı Hümâyûnların herhangi bir dava işinde dava vekili tayin etme hakkı doğrudan doğruya Hazine-i Hassa’ya aittir.⁵⁴⁹

3.5. Emlâk-ı Hümâyûn’un Maliye Hazinesi’ne Devri ve II. Meşrutiyet’in İlanından Sonraki Durumu

II. Abdülhamit’in hükümranlılığı esnasında edindiği ve Emlâk-ı Hakaniye olarak adlandırılan ve padişah makamına ait olan tüm emlak, arazi, çiftlik, akarât, II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Maliye Hazinesi’ne devredilmiştir. Ancak devretme işlemi bir anda yapılmamış ve aşama aşama gerçekleştirilmiştir. Bunların Maliye Hazinesi’ne devredilme sürecinin esas sebebi ise Hazine-i Hassa’nın yaşadığı

⁵⁴⁶ COA. ML. EEM. 123/50/R. 15.01.1306.

⁵⁴⁷ Aynı liste farklı bir belgede daha yer almaktadır. Bu anlamda Yunanistan’da kalan Emlâk-ı Hümâyûnların tümünün mevzu bahis çiftlikler olduğu düşünülebilir. COA. ML. EEM. 273/29/R. 30.10.1313.

⁵⁴⁸ COA. HR. TH. 264/1/M. 29.01.1902. İlgili belgede Yenişehir Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin bazı işleri için Yunanistan’a gidecek olan Hazine-i Hassa Dava Vekili Muavini Cemal Bey için pasaport çıkartılması istenmektedir.

⁵⁴⁹ COA. HR. UHM. 353/24/M. 16.04.1903.

ekonomik krizdir.⁵⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik durum, devletin iç hazinesi durumundaki Hazine-i Hassa'yı da etkilemiş ve Nezaret kuruluşundan itibaren mali sıkıntılar yaşamıştır.⁵⁵¹ II. Abdülhamit döneminde de devam eden mali sıkıntılar içinde Hazine-i Hassa'nın bütçe açıkları kapanamayarak hazineyi iflasın eşiğine getirecek ölçüde borç oluşmuştur.⁵⁵² Sorunu çözmek için komisyonlar teşkil edilip tasarruf tedbirleri alınmaya çalışılmış ve hatta Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan maden ve vapur imtiyazlarından sağlanan gelir de Hazine-i Hassa bünyesine nakledilmesine rağmen sonuç elde edilememiştir.⁵⁵³ Bu sebeple II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen zamanlarda Hazine-i Hassa'nın durumunu iyileştirmek için Maliye Hazinesi'ne Osmanlı Bankası'ndan yapılması planlanan istikraza, Hazine-i Hassa'nın mevcut borçlarının ödenmesi için gereken meblağın da eklenmesi kabul edilmiştir. Buna göre devletin yapacağı istikraza karşılık gösterilmek üzere Emlâk-ı Hümâyûn'un bir kısmının Maliye Hazinesine devredilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁵⁴ Bu şekilde Emlâk-ı Hümâyûn'dan bazıları Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Yapılan açıklamaya göre Emlâk-ı Hümâyûn'un varidatının iki kısma ayrılmış olduğu, birinci kısmın tekalif-i emiriyye denilen aşar ve ağnam gibi resimlerden oluştuğu ve diğerinin ise irad ve akarâtan meydana geldiği belirtilmiştir. Belirtilen Emlâk-ı Hümâyûn'un yıllık gelirinin 400.000 lira olduğu bilgisi verilmekte ve bunların halkın istifadesi için alındığı ifade edilmiştir. Sonuç olarak bu şekilde emlak ve arazinin bir kısmı Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.⁵⁵⁵ Söz konusu karar gereği Emlâk-ı Hümâyûn'dan olup Maliye Hazinesi'ne devredilen emlak ve arazinin listesi şu şekildedir;⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Şensözen, a.g.e., 108.

⁵⁵¹ Terzi, a.g.e., 127-128.

⁵⁵² Terzi, a.g.e., 134.

⁵⁵³ Terzi, a.g.e., 135-136.

⁵⁵⁴ Terzi, a.g.e., 140.

⁵⁵⁵ COA. İ. HUS. 169/33/H. 13.08.1326.

⁵⁵⁶ Aynı belge. Terzi, a.g.e., 142.

Emlâk-ı Hümâyûn Türleri	Gelir Miktarı (Lira)
Yanya idaresi dahilindeki çiftliğin varidat-ı umumiyyesi	20.000
Berat idaresi dahilindeki çiftliğin varidat-ı umumiyyesi	10.000
Dıraç idaresi dahilindeki çiftliğin varidat-ı umumiyyesi	10.000
Ferecik idaresi dahilindeki ormanlardan gayri kari ve mezra	19.600
Babayı atik idaresi dahilindeki ormanlardan gayri kari ve mezra	16.000
İnegöl yaylaklarından maada ormanlar ile kurası varidatı	9.577
Suriye idaresi dahilindeki Nasıriye ve Havran ve Safad ve Zavrüzzerka ve Cize çiftlik ve kari ve arazi ile Havla bataklığı	44.000
Akköprü idaresi dahilindeki karyeler ve ormanlar	5.050
Yalova civarındaki Baltacı idaresi dahilindeki karyeler varidatı	3.000
İzmit idaresi dahilindeki karyelerin ve ormanların varidat-ı umumiyyesi	500
Çatalca idaresi dahilindeki kari ve mezra ve baltalık	3.000
Halep idaresi dahilindeki Menbiç kasabasıyla Hamr arazisi ve bilcümle tekalif ve mürettebat-ı miriyye	48.700
Selanik idaresi dahilindeki Kavala şubesine merbut kari ve mezra ve kışlakların varidat-ı umumiyyesi	13.700
Bağdat idaresi dahilinde Caare, Ebugarib, Mahmudiye, Müseyyib, Mahrut, Decil, Cerbuiyye ve tevabii mukataalarından gayri mukataatın varidat-ı umumiyyesi	85.750
Ammara idaresi dahilindeki Ammara'da Dicle Nehrinin Çehle kolunda Çehle Cerib ve Ada-i Sagir Sabuncuzade arazisi Bahase Acilüssad arazisi, Şat ve tevabii Kelile Meşrah ve tevabii, Ceyyibe ve Makriyye, Ebter mukataalarıyla Basra nahlistanından maada baki kalan mukataat ve Cezayir, Havri ile Necid Sancağındaki emlak ve arazi ve nahlistan	41.700
Musul idaresi dahilindeki bilcümle kari ve mezra ve ormanlar vesaire	54.300
Kudüs idaresi dahilindeki arazi ve mezanın tekalif-i emiriyyesi	1.000
Bingazi Sancağı dahilindeki zeytinlikler ⁵⁵⁷	0
Aydın çiftliğinin hisse-i emiriyyesi	18.470
Alemdağı'ndaki yalnız vakıf orman ⁵⁵⁸	---
Toplam miktar	404.347

Tablo 3.20. Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn

İlgili belgeye göre verilen listede olmayan mukataalar, ormanlar vesairenden alınan resim ve tekalif-i emiriyye de Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.⁵⁵⁹ Ancak hala bazı emlak, arazi, çiftlik Emlâk-ı Hümâyûn'dandı ve Hazine-i Hassa tarafından idare olunmaktaydı. Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle birlikte, tahta çıkışından itibaren Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen tüm gelir türleri de Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.⁵⁶⁰ Sultan Mehmet Reşat, 27 Nisan 1909 tarihli bir iradesiyle R. 1293 (1877/1878) tarihinden itibaren Emlâk-ı Seniyye'ye dahil edilen tüm emlak, arazi, çiftlik, akarât, maden ve imtiyazların Maliye Hazinesi'ne devredilmesine karar

⁵⁵⁷ Hazine-i Hassa tarafından imarı için yeterli imkân ve vakit bulunmadığı ancak Maliye tarafından imarına ehemmiyet gösterildiği takdirde iyi bir varidat elde edilebileceği belirtilmiştir. COA. İ. HUS. 169/33/H. 13.08.1326. Terzi, a.g.e., 143.

⁵⁵⁸ Aidiyeti sebebiyle Evkaf Hazinesinin idaresine geri verilecektir olarak belirtilmiştir.

⁵⁵⁹ Aynı belge.

⁵⁶⁰ Terzi, a.g.e., 151.

vermiştir.⁵⁶¹ İrade düsturda şu şekildedir;

“1293 tarihinden itibaren hakan-ı sabık namına Emlâk-ı Seniyyeye kalb ve ilhak veya müceddeden ihdas olunup 14 Nisan 1325 tarihinde Hazine-i Maliyeye devr olunan emlak ve arazi ve imtiyazata tebean Hazine-i Hassa’nın tarih-i mezkura kadar güzeran zamana ait olarak kezalik Hazine-i Celileye devredilen duyunun suret-i tesviyesi hakkında kanun”⁵⁶²

Maliye Hazinesine devredilen emlak, arazi, çiftlik, akarat, imtiyazlar ve madenler listesi şu şekildedir;⁵⁶³

Gelir Miktarı (Lira)	Emlâk-ı Hümâyûn Türleri
4750	Dersaadet ve Bilad-ı Selasede (293) tarihinden sonra hakan-ı sabık tarafından mübayaa olunan emlak ve akar varidatı
1467	Beşiktaş’da kain akarat bedel icar-ı senevisi Şazeli Dergahıyla Hamidiye Orhaniye vesair cevami-i şerif vakfı
2640	Tophanedeki dükkanların bedel-i icar-ı senevisi Yusuf İzzettin Efendi’nin uhdesinde bulunduğu
1750	Hekimbaşı ve Çavuşbaşı Çiftlikatı
550	Beykoz’da İbrahim Paşa’dan alınan çiftlik ve orman varidatı
1400	Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu Selahattin Efendi uhdesinde bulunduğu
8000	Selanik idaresindeki emlak ve akar ve orman varidatı
4500	Selanik rıhtımından hazineye ait olan hasılat
2400	Selanik ve Ferecik idarelerindeki dalyanların sayd-ı mahi resminden maada kiralari
1500	Yalova hamamlarıyla Yalova’daki Baltacı Çitliği varidatı
10.000	Aydın Vilayeti dahilindeki çiftlikat ve merbutatının varidatı
4200	Yenişehir çiftlikat varidatı Valide Sultan evkafından olup vakıf icariyesi icap eder.
2400	Ferecik ve Babaeski dahilinde bulunan ormanlar ve zeytinliklerin Hazine-i Hassa’ya ait varidatı
5000	Kudüs Sancağı dahilindeki Emlâk-ı Seniyyenin varidatı
31.800	Halep Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve merbutunun varidatı ile dalyanların bedelat-ı icariyesi
19.300	Suriye’de Hama, Humus, Bisan Çiftlikatıyla merbutunun varidatı
10.000	Basra’daki nahlistanların varidatı
40.000	Amare’de Dicle Nehri’nin Cehle Nehri kolunda Cümle-i Cerib, Ada-i sagir, Behase, Şatra ve tevabii, Kelile, Müşerrah ve tevabii, Habibe, Makriyye, Ebter mukataalarıyla Satuncu ve Acilüssad arazisinin varidatı
25.000	Bağdat’ta Çağare, Ebu Garib, Mahmudiye, Müseyyib, Behrut, Decil, Cerbuiye ve tevabii mukataaları varidatı
200	Medine-i Münevvere’de bulunan emlak ve arsalar varidatı
0	Bağdat ve Basra arasında vapurlar idaresi
0	Kadıköy ve Haydarpasa rıhtım limanı
0	Taşoz madenleri
0	Bağdat ve Musul madenleri
0	Karahisar’da maden suyu
0	Selanik Şirket-i Hayriye-i Osmaniyesi
176.857	

Tablo 3.21. R. 1293 (1877/1878) tarihinden itibaren satın alınıp Maliye Hazinesi’ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn

⁵⁶¹ II. Tertip Düstur 1. Cilt, 652.

⁵⁶² Aynı belge.

⁵⁶³ COA. MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327.

3.6. Emlâk-ı Hümâyûn'un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası

Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn'un yayıldığı Osmanlı coğrafyasının tümünü gösterir tek bir belge ya da defter bulunamamıştır. Bunun başlıca sebebi, emlakın alım ve satımı işleminin yapılması sebebiyle Emlâk-ı Hümâyûn dahiline alınan emlakların II. Abdülhamit yönetimi içerisinde değişmiş olmasıdır. Bu konuyu açıklığa kavuşturabilmek için arşivde yer alan farklı belgelerden yararlanmak gereklidir. Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn'u gösterir listeler bulunsa da bunların hiçbiri emlakın tümünü ihtiva etmez ancak elbette ki belli bir coğrafi dağılımı göstermesi açısından önemlidirler. Çalışmanın bu kısmında Emlâk-ı Hümâyûn'un tam bir haritasını oluşturmak için Emlâk-ı Hümâyûn listesini gösterir dört defterden yararlanılacaktır. Defterler 1886, 1891 ve 1899 ve 1904 yıllarına aittir.

3.6.1. Dersaadet (İstanbul ve Çevresi)

İstanbul ve çevresindeki Emlâk-ı Hümâyûn'lara bakıldığında 1886 yılına ait Emlâk-ı Hümâyûn'ların listesini gösterir bir deftere göre İstanbul ve civarında bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların bulundukları semtler şu başlıklarla ele alınmıştır;⁵⁶⁴

- Veliefendi, Hasköy, Kağıthane semtlerinde,
- Tophane, Beyoğlu, Beşiktaş ve Boğaziçi'nin Rumeli cihetleri,
- Üsküdar, Kadıköy ve Boğaziçi'nin Anadolu ciheti.

İlgili başlıklar altında sıralanan bölgeler ise şu şekildedir;

Tophane, Beyoğlu'nda Mekteb-i Sultani yakınlarında, Kabataş, Dolmabahçe, Ortaköy,⁵⁶⁵ Bebek, Tarabya⁵⁶⁶, Balta Limanı,⁵⁶⁷ Hasan Paşa deresi, İhlamur, Teşvikiye,⁵⁶⁸ Selimiye, Kavak İskelesi, Kadıköy, Beylerbeyi, Kuzguncuk, Beykoz, Kağıthane, Haydar Paşa,⁵⁶⁹ Yenibahçe Tatlı Kuyu, Eğri Kapı, Gedik Paşa, Ayasofya'da Soğuk Çeşme civarında, Ahur Kapı, Sadabad Karyesi, Galata Mumhane İskelesi, Tatavla, Edirneköy, Yeniköy, Hünkâr İskelesi, Göksu, İstavroz, Fener Adası, Pendik Karyesi, Hereke, Karaağaç, Feriköy, Çengelköy, Zeytinburnu, Kanlıca,

⁵⁶⁴ COA. HH. d. Nr. 23725/H. 06.06.1303.

⁵⁶⁵ COA. Y. PRK. HH. 35/24/H. 03.11.1321.

⁵⁶⁶ Aynı belge.

⁵⁶⁷ Aynı belge.

⁵⁶⁸ Aynı belge.

⁵⁶⁹ COA. HH. d. Nr. 23725/H. 06.06.1303.

Eyüp,⁵⁷⁰ Topkapı, Nişantaşı,⁵⁷¹ Tarlabası, Mahmutpaşa, Sirkeci İskelesi, Çarşı-i Kebir'de, Hasköy, Fenerbağçesi,⁵⁷² Valide Han,⁵⁷³ Fındıklı,⁵⁷⁴ Uzunçayır,⁵⁷⁵ Çatalca.⁵⁷⁶

İlgili bölgelerde bulunan emlakın yapısı akarât, bina, arsa, tarla, baraka, fabrika, mağaza ve dükkân türünden emlaklardır ancak İstanbul ve çevresinde otuza yakın çiftlik bulunmaktadır. Bu durumda İstanbul'da bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un bulunduğu bölgeler genişlemektedir.

3.6.2. Rumeli Topraklarında Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn

1. Yanya

- Leskovik Sancağı⁵⁷⁷
- Berat Kazasında⁵⁷⁸
- Avlonya Kazası⁵⁷⁹

2. Manastır

3. Selanik

- Tavala Sancağı,⁵⁸⁰
- Vodina Kazası⁵⁸¹
- Drama Kazası/Sancağı⁵⁸²
- Sarı Şaban Kazası⁵⁸³
- Ferecik Kazası⁵⁸⁴

4. İşkodra

5. Tuna

6. Edirne⁵⁸⁵

⁵⁷⁰ COA. Y.PRK. HH. 35/24/H. 03.11.1321.

⁵⁷¹ Aynı belge.

⁵⁷² COA. HH. d. Nr. 25175/H. 30.12.1316.

⁵⁷³ COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁵⁷⁴ Aynı belge.

⁵⁷⁵ Aynı belge.

⁵⁷⁶ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 26963/H. 06.12.1308.

⁵⁷⁷ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁵⁷⁸ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁵⁷⁹ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁸⁰ Aynı belge.

⁵⁸¹ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁵⁸² COA. HH. d. Nr. 26963. COA. Y.PRK. HH. 35/24. COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁸³ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁵⁸⁴ COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁵⁸⁵ COA. HH. d. Nr. 26963.

- Tekfurdağı Sancağı⁵⁸⁶
- Kırkkilise Sancağı⁵⁸⁷
- Dimetoka Sancağı⁵⁸⁸
- Kumluca Kazası⁵⁸⁹
- İskeçe Kazası⁵⁹⁰
- Sofulu Kazası⁵⁹¹
- Çorlu Kazası⁵⁹²
- Babayı Atık⁵⁹³
- İnöz Kazası⁵⁹⁴
- Keşan Kazası⁵⁹⁵
- Malkara Kazası⁵⁹⁶
- Vize Kazası⁵⁹⁷
- Dedeğaç kazası⁵⁹⁸
- Gelibolu Sancağı⁵⁹⁹

7. Manastır Vilayeti

- Serfice Sancağı⁶⁰⁰

3.6.3. Anadolu Topraklarında Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn

1. Ankara Vilayeti

2. Konya Vilayeti

3. İzmit Sancağı⁶⁰¹

- Geyve Kazası⁶⁰²

4. Hüdavendigâr Vilayeti

⁵⁸⁶ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁸⁷ Aynı belge.

⁵⁸⁸ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁸⁹ COA. HH. d. Nr. 26963. COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁵⁹⁰ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁵⁹¹ COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁵⁹² COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁹³ COA. HH. d. Nr. 26963. COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁹⁴ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁵⁹⁵ Aynı belge.

⁵⁹⁶ Aynı belge.

⁵⁹⁷ Aynı belge.

⁵⁹⁸ Aynı belge.

⁵⁹⁹ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶⁰⁰ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶⁰¹ COA. HH. d. Nr. 25175.

⁶⁰² COA. HH. d. Nr. 26963.

- Bursa Sancağı⁶⁰³
- İnegöl Kazası⁶⁰⁴
- Mihaliç Kazası⁶⁰⁵
- Karahisar-ı Sahip Sancağı⁶⁰⁶
- Kütahya Sancağı⁶⁰⁷
- Eskişehir Kazası⁶⁰⁸

5. Aydın Vilayeti

- Tire Kazası⁶⁰⁹
- Saruhan/Manisa Sancağı⁶¹⁰
- Nazilli Kazası⁶¹¹
- Menemen Kazası⁶¹²
- Menteşe Sancağı⁶¹³

7. Adana Vilayeti

8. Mamuret'ül Aziz Vilayeti

9. Karesi Vilayeti⁶¹⁴

10. Sivas Vilayeti

- Kaza-i Erbaa⁶¹⁵

3.6.4. Bağdat⁶¹⁶

- Ammara Sancağı⁶¹⁷
- Kerbela Sancağı⁶¹⁸
- Hille Sancağı⁶¹⁹

⁶⁰³ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 25175.

⁶⁰⁴ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶⁰⁵ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶⁰⁶ Aynı belge.

⁶⁰⁷ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶⁰⁸ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶⁰⁹ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶¹⁰ Aynı belge. COA. Y.PRK. HH. 35/24. Saruhan Sancağı İlgili belgede Manisa Sancağı olarak yer almıştır.

⁶¹¹ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶¹² COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁶¹³ COA. HH. d. Nr. 25175. COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁶¹⁴ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶¹⁵ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶¹⁶ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶¹⁷ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶¹⁸ Aynı belgeler.

⁶¹⁹ Aynı belgeler.

- Basra Sancağı⁶²⁰
- Necd Sancağı⁶²¹
- Duleym Kazası Sancağı⁶²²
- Kazımiye Kazası⁶²³
- Samran Kazası⁶²⁴
- Hanekin Kazası⁶²⁵

3.6.5. Musul Vilayeti⁶²⁶

- Şehrizer Sancağı⁶²⁷
- Süleymaniye Sancağı⁶²⁸
- Kerkük Kazası⁶²⁹

3.6.6. Suriye

- Hama Sancağı⁶³⁰
- Akka Sancağı⁶³¹
- Yafa Sancağı/Kazası⁶³²
- Şam Sancağı⁶³³
- Hasbayya Kazası⁶³⁴
- Kudüs-i Şerif Sancağı⁶³⁵
- Havran Sancağı⁶³⁶
- Belka Sancağı⁶³⁷
- Humus Kazası⁶³⁸

⁶²⁰ Aynı belgeler.

⁶²¹ Aynı belgeler.

⁶²² Aynı belgeler.

⁶²³ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶²⁴ Aynı belge.

⁶²⁵ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶²⁶ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶²⁷ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶²⁸ Aynı belge.

⁶²⁹ Aynı belge.

⁶³⁰ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶³¹ COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶³² Aynı belgeler.

⁶³³ Aynı belgeler.

⁶³⁴ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶³⁵ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 26963. COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁶³⁶ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶³⁷ Aynı belgeler.

⁶³⁸ COA. HH. d. Nr. 26963.

- Muan Sancağı
- Kerek Kazası⁶³⁹

3.6.7. Halep Vilayeti⁶⁴⁰

- Menbic Kazası⁶⁴¹

3.6.8. Kıbrıs Ceziresi

- Hırsofi Kazası
- Derine Kazası
- Baf Kazası
- Gilan Kazası
- Tuzla Kazası
- Limason Kazası
- Kefke Kazası
- Değirmenlik Kazası
- Kofla Kazası
- Karpas Kazası
- Mesarya Kazası
- Piskopi Kazası⁶⁴²

3.6.9. Cezayir-i Bahr-i Sefid

3.6.10. Bingazi

- Derne Kazası⁶⁴³
- Merc Kazası⁶⁴⁴

3.6.11. Hicaz

- Mekke-i Mükerrreme⁶⁴⁵

⁶³⁹ COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁶⁴⁰ COA. HH. d. Nr. 23725. COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶⁴¹ COA. Y.PRK. HH. 35/24.

⁶⁴² COA. HH. d. Nr. 23725.

⁶⁴³ Aynı belge.

⁶⁴⁴ Aynı belge.

⁶⁴⁵ COA. HH. d. Nr. 25175.

3.6.12. Kudüs-i Şerif

- Yafa Kazası⁶⁴⁶

3.6.13. Bahr-i Ahmer⁶⁴⁷

3.6.14. Taşöz Adası⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ COA. HH. d. Nr. 26963.

⁶⁴⁷ COA. Y.PRK. HH. 35/24. COA. Y. PRK. HH. 35/28/H. 26.11.1321.

⁶⁴⁸ COA. Y.PRK. HH. 35/24. COA. HH. d. Nr. 25205/H. 22.12.1321.

4. EMLÂK-I HÜMÂYÛN'UN MÜESSESE YAPISI

4.1. II. Abdülhamit Dönemine Kadar Emlâk-ı Hümâyûn'un İdaresi

Emlâk-ı Hümâyûn ile ilgili bilgiler ve Emlâk-ı Hümâyûn'un gerçek anlamda kurumsallaşması, özellikle II. Abdülhamit döneminde fazlalaşmaktaysa da II. Abdülhamit döneminden önce de bu kavramın mevcut olduğu görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn gerek II. Abdülhamit dönemi öncesinde gerekse II. Abdülhamit döneminde Osmanlı mali sistemi içerisinde yer alan bir unsur olarak bu sistemden etkilenmiştir. Kısaca çalışmanın bu bölümünde amaçlanan, Emlâk-ı Hümâyûn'un II. Abdülhamit döneminden önce Osmanlı mali sistemi içerisindeki yerini ve yönetim şeklini anlamaktır. Bu sebeple öncelikle Emlâk-ı Hümâyûn'un içinde bulunduğu sistemin şartlarını ele almanın, çalışmanın gidişatı için önemli olduğu düşünülmektedir.

Yavuz Cezar'a göre Osmanlı mali sistemi; merkezi hazine, tımar alanları ve padişah hazinesinin⁶⁴⁹ oluşturduğu üç öge üzerine kurulmuştur.⁶⁵⁰ Burada Osmanlı mali sisteminin gelişim aşamaları düşünüldüğünde özellikle değinilmek istenen nokta merkezileşme sürecidir. Zira çalışmada Emlâk-ı Hümâyûn'un kurumsallaşması ve bürokratik yapısını kazanması sürecindeki ilk aşamanın Osmanlı Devleti'nin merkezileşme politikasını benimsemesiyle başladığı savunulmaktadır. Akkuş'a göre Osmanlı Devleti'nin mali sisteminin merkezileşmesi, Cezar'ın Osmanlı mali sistemini oluşturan ögeler arasında saydığı tımar sisteminin, “değişimi sınırlayan bir kuruma dönüşme hikayesiyle”⁶⁵¹ birlikte ele alınmalıdır. Klasik dönemde Osmanlı'nın mali ve askeri sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olan tımar, 17. Yüzyıldan itibaren kurumsal bir değişime tabi tutulmuş ve bu durum merkezileşmenin başlangıcını oluşturmuştur.⁶⁵²

18. Yüzyıl Osmanlı'nın geçirdiği mali kurumsal değişimler düşünüldüğünde adeta bir dönüm noktasıdır. Osmanlı'nın bu yüzyılda savaşlarda aldığı yenilgiler onun mali durumunu oldukça olumsuz bir şekilde etkilemiş ve Hazine-i Âmire artık devletin harcamaları için yeterli olamamaya başlamıştır. 1695 yılı Malikane Sistemi ve 1774

⁶⁴⁹ Ceyb-i Hümâyûn; Cezar'ın padişah hazinesinden kastı, çalışmanın “Hazine-i Hassa” kısmında da ayrıntılı şekilde incelenmiş olan Ceyb-i Hümâyûn Hazinesidir. Cezar'a göre bu hazine padişahların güç ve otoritesinin en önemli dayanağını oluşturmaktaydı. Cezar, *a.g.e.*, 29.

⁶⁵⁰ Cezar, *a.g.e.*, 28.

⁶⁵¹ Akkuş, *a.g.m.*, 118.

⁶⁵² Akkuş, *a.g.m.*, 118.

yılında uygulanmaya başlanan Esham bunun sonucudur.⁶⁵³ Devlet gerek savaşlar gerekse reformlar için yeni kaynaklara ihtiyaç duymuştur. Bu süreç sonucunda 1793 yılında İrad-ı Cedid Hazinesi kurulmuş ve çoklu hazine sistemine geçilmiştir. Yeni hazine tımar sistemine tekrar işlerlik kazandırmayı amaçlamıştır. Ancak 1807’de İrad-ı Cedid’in lağvedilmesiyle bu uygulama terk edilmiş, sonuç olarak iltizam sistemi devam etmiş ve taşrada ayanın nüfusu artmıştır.⁶⁵⁴ Bu sistem içerisinde Hazine-i Âmire’yi destekleyen hatta ondan daha da önemli hale gelen Darphane öne çıkmıştır.

18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Darphane değişen statüsü ile ikinci bir devlet hazinesi konumuna yükselmiştir.⁶⁵⁵ Darphane’nin mahiyetinin bu derece artması ise bünyesine dahil edilen kaynaklardan ileri gelir. Darphane Emlâk-ı Hümâyûn’dan birçok çiftliği idare etmiş ve ilerleyen zamanda Hazine-i Hassa Nezareti olarak değiştirilmiştir. Emlâk-ı Hümâyûn ilerleyen kısımlarda da görüleceği üzere çoklu hazine döneminde söz konusu hazinelerin idaresine bırakılmıştır.⁶⁵⁶ Merkezileşme süreci mali sistemde bir yeniden düzenleme hareketi olarak düşünülebilir. Yeniden düzenleme hareketi yeni ve modern kurumların oluşmaya başladığı yıllardır ve Tanzimat’ın ilanından sonra devam etmiştir.⁶⁵⁷ 1840 yılında diğer hazinelerin lağvedilmesiyle birlikte tüm hazineler Maliye Nezareti’nin idaresine bırakılmıştır. Padişaha ise Maliye Hazinesi’nden sabit bir ödenek verilmeye başlanmıştır. Emlâk-ı Hümâyûn Ceyb-i Hümâyûn’un bünyesine dahil edilmiş ve Darphane tarafından yönetilmiştir. Bu süreç sonucunda Darphane de merkezileşen kurumlardan biri olmuş ve Hazine-i Hassa’ya dönüştürülmüştür.⁶⁵⁸ Bu şekilde anlaşılabileceği üzere bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn her ne kadar padişahın şahsi malı olarak görülse de devletin gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Emlâk-ı Hümâyûn’un tasarruf hakkı padişahı idi. Padişah emlaklarını istediği kişilere temlik edebilirdi. Temlik edilen kişilere bu dönemde mülkname verilmekteydi.⁶⁵⁹ Bu dönemlerde çiftliklerin ve mukataaların ihale usulüyle kişilere

⁶⁵³ Cezar, a.g.e., 33. Mehmet Genç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Yapıt*, 49/4, (1984): 60.

⁶⁵⁴ Akkuş, a.g.m., 119.

⁶⁵⁵ Cezar, a.g.e., 99.

⁶⁵⁶ II. Mahmut döneminde kurulan Asakir-i Mansure’nin giderleri için Ceyb-i Hümâyûn Hazinesince zapt olunan Emlâk-ı Hümâyûn’un hasılatı da buraya bağlanmıştır. Cezar, a.g.e., 248.

⁶⁵⁷ Cezar, a.g.e., 235.

⁶⁵⁸ Akkuş, a.g.m., 120.

⁶⁵⁹ COA. C. SM. 135/6762/H. 29.03.1154. COA. HAT. 1387/55073/H. 29.12.1203.

iltizama verilerek değerlendirildiği görülmektedir.⁶⁶⁰ Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri Darphane aracılığı ile yönetilmiştir. Cezar Emlâk-ı Hümâyûn'un Darphane aracılığı ile yönetilmesi hakkında şunları ifade etmiştir;

“Aslında, padişahın mali yetki ve olanaklarının kısıtlanmasıyla ilgili bu son durum birdenbire Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan bir kararın sonucu değildi. Varılan nokta XVIII. yy sonlarından itibaren süregelen gelişmelerin doğal bir ürünüydü. Nitekim, anımsanacağı üzere, geçmiş yıllarda, padişah ve hanedan mensuplarına ait gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü denetiminde tutan Darbhâne kanalıyla, bu kaynaklar bir süredir zaten merkezi hazine ya da hazinelerin safına çekilir olmuştur. Özellikle Asâkir-i Mansûre’nin kuruluşu sırasında gerçekleştirilen operasyon ile de bu kaynakların önemli bir bölümü fiilen Mansûre Hazinesi’ne devredilmişti. Bu hazinenin 1254 (1838) yılı giderlerine ait ve daha önce gözden geçirilen tablolar ise, daha o tarihte padişahın merkezi hazineden maaş ya da tahsisat alan bir kimse haline geldiğinin ilk kanıtlarını gözler önüne sermişti.”⁶⁶¹

Emlakların gelirinin bir görevli aracılığı ile toplanarak Darphane-i Âmire ve diğer hazinelere teslim edildiği arşiv belgelerinde görülmektedir. Örneğin Avlonya’da bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn’dan olan çiftliğin faizi olan 43 bin kuruşun Darphane-i Âmire Nazırı Yusuf Ağa tarafından Enderun Hazinesi’ne teslim edildiği yazılmıştır.⁶⁶² Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Emlâk-ı Hümâyûn’la ilgilenen bir Emlâk-ı Hümâyûn emini bulunmaktaydı.⁶⁶³ Sancakların yönetimine atanan kişiler Emlâk-ı Hümâyûn’un muhafaza edilerek iyi bir şekilde yönetilmesi konusunda da görevlilerdi.⁶⁶⁴

III. Selim döneminde Emlâk-ı Hümâyûn’dan bir kısmı İrâd-ı Cedid Hazinesi yönetimine bırakılmıştır. Bunlar arasında bazı dalyan ve çiftlikler olduğu gibi Preveze, Parga ve Dubnice gibi bölgeler de Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilerek idareleri İrâd-ı Cedid Hazinesine bırakılmıştır.⁶⁶⁵ II. Mahmut dönemine gelindiğinde Emlâk-ı Hümâyûn’ların nazırlar aracılığıyla yönetildiği görülmektedir.⁶⁶⁶ Bu dönemde Emlâk-

⁶⁶⁰ COA. D. BŞM. EMK. d. 14233/H. 23.07.1185. İlgili defterde Emlâk-ı Hümâyûn’un iltizama verildiği kişilerin isimleri yer almaktadır.

⁶⁶¹ Cezar, *a.g.e.*, 290. Yavuz Cezar, bu sürecin Tanzimat’ın ilanından sonra alınan yeni kararlarla kesin bir sonuca ulaştığını ve bu şekilde monarşiye sınırlama getirildiğini ifade eder.

⁶⁶² COA. TS. MA. e, 1233/14/H. 29.03.1202.

⁶⁶³ COA. C. SM. 7/350/H. 27.09.1181. Söz konusu belgede Sabık Emlâk-ı Hümâyûn Emmini olarak Ohrili Ahmed Bey’in ismi geçmektedir.

⁶⁶⁴ COA. C. DH. 314/15665/H. 20.10.1188. Avlonya Sancağı’na Mutasarrıf olarak atanan Kurd Ahmet Paşa’nın o bölgedeki Emlâk-ı Hümâyûn’un tanzim, tesviyesi yanında imarlarıyla ilgilenmek ve eşkiyadan korumakla da görevli olduğu görülmektedir.

⁶⁶⁵ COA. HAT. 1500/92/H. 29.12.1808. COA. C. HR. 38/1856/H. 29.02.1215. COA. C. ML. 572/23436/H. 29.03.1218.

⁶⁶⁶ COA. C. AS. 595/25067/H. 29.07.1237. İlgili belgede Armiye Emlâk-ı Hümâyûn Nazırı olarak Kara Osmanzade Yakup Ağa’nın ismi geçmektedir. Kara Osmanzade Yakup Ağa’nın Emlâk-ı Hümâyûn

1 Hümâyûn'un yönetiminin devletçe atanmış memurlara verildiği ve âyânların Emlâk-1 Hümâyûn'a yönelik müdahalelerinin engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁷ Özellikle birtakım âyânların mal varlıklarının Emlâk-1 Hümâyûn'a dahil edilmesi dikkat çekicidir. Örneğin Tepedelenli Ali Paşa'nın vefatından sonra mal varlığı Emlâk-1 Hümâyûn'a dahil edilmiştir.⁶⁶⁸ Bu konuyla ilgili olarak Kaya, 18. Yüzyılda çiftliklerin Darphane tarafından işletilmesi meselesinin burjuva-bürokratların taşra burjuvazisinin iktisadi kaynaklarına yönelik müdahalesi olduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde çiftlikler taşra burjuvazisinin elinden alınırken burjuva-bürokratlar için yeni bir yatırım aracı olarak kullanılmıştır.⁶⁶⁹

Emlâk-1 Hümâyûn'un yönetiminin süreç dahilinde daha sistemli hale gelmeye başladığı düşünülmektedir. 1826 yılına ait bir belgede Tırhala ve yakın civardaki Emlâk-1 Hümâyûn'ların yönetimine Tersane-i Âmire'nin eski Emini Ali Bey'in getirilmek istendiği görülmektedir.⁶⁷⁰ Bu dönemde Emlâk-1 Hümâyûn'ların yönetiminin henüz II. Abdülhamit yönetimindeki gibi tek bir kurum tarafından yürütülmediği anlaşılmaktadır. Emlâk-1 Hümâyûn'lardan bir kısmının yönetimi Mukataa Hazinesine bırakılmışken, bir kısmının yönetimini Darphane devam ettirmiştir. Ayrıca Emlâk-1 Hümâyûn'ların gelirlerinin Asakir-i Mansure-i Muhamediyeye için kullanıldığı da görülmektedir.⁶⁷¹ Mansure Hazinesi içerisinde Emlâk-1 Hümâyûn Odası denilen ayrı bir yapı oluşturulmuş ve buraya görevliler atanmıştır.⁶⁷² Bazı görevlilerin maaşlarının Emlâk-1 Hümâyûn gelirlerinden karşılandığı anlaşılmaktadır.⁶⁷³

işleri için yerine birisini görevlendirmek suretiyle farklı konularda da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Farklı bir belgede ise Dergâh-ı Âli Kapucubaşlarından Mesud Ağa'nın Tırhala Emlâk-1 Hümâyûn Nazırı olarak görev yaptığı görülmektedir. Söz konusu belgeye göre Mesud Ağa Tırhala Emlâk-1 Hümâyûn Nazırlığına devam ederken aynı zamanda Yenişehir'e mütesellim olarak tayin edilmiştir. Bkz. COA. HAT. 927/40266/H. 29.10.1237.

⁶⁶⁷ COA. C. DH. 218/10860/H. 29.05.1240. İlgili belgede bölge ayanının Emlâk-1 Hümâyûn'a yönelik saldırılarının engellenmesi ve emlakların nazırlarca yönetilmesi gerektiği belirtilmiştir.

⁶⁶⁸ COA. C. ML. 247/10254/H. 07.10.1238. COA. C. ML. 280/11485/H. 04.03.1240. İlgili belgelerde Tepedelenli Ali Paşa ve Katrin Ayanı Salih Bey'in mal varlıklarının Emlâk-1 Hümâyûna dahil edildiği görülmektedir. Tepedelenli Ali Paşa'nın mal varlığından Emlâk-1 Hümâyûn'a dahil edilen bazı çiftliklerin Rumeli valileri tarafından yönetildikleri belgelerde belirtilmektedir. Bkz. COA. D. BŞM. MHF. d. 13559/H. 16.02.1253.

⁶⁶⁹ Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, 16-17.

⁶⁷⁰ COA. HAT. 536/26360/H. 29.12.1241.

⁶⁷¹ COA. MAD. d. 8251/H. 27.08.1244.

⁶⁷² COA. HAT. 1421/58084/H. 29.12.1253. 1838 yılında bu odaya görevli olarak baş muhasebede mansure mümeyyizi rüfekasından İzzet Efendi ile Raif Efendi'nin atandığı görülmektedir.

⁶⁷³ COA. C. DH. 134/6687/H. 29.04.1251.

Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa Nezareti'nin teşkilat ve idari yapılarına dair daha ayrıntılı bir yapının oluşturulma süreci esas olarak Sultan Abdülmecit döneminden itibaren başlamıştır. 14 Nisan 1840 tarihinde alınan bir karar sonucunda Padişaha ait bütün gelirler Maliye Hazinesi idaresine bırakılmıştır.⁶⁷⁴ Bu gelir kaynakları arasında Emlâk-ı Hümâyûn'dan Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşayış ve İzzeddin Çiftlikleri dışındaki tüm çiftlikler, emlak ve diğer bazı gelirler de vardı.⁶⁷⁵ İdaresi Maliye Hazinesi'ne bırakılan gelir kaynaklarının tümü Emlâk-ı Hümâyûn adıyla anılmış ve Istabl-ı Âmire'ye bağlı bir şekilde idare edilmiştir.⁶⁷⁶ Bu dönemde Istabl-ı Âmire'nin yönettiği Emlâk-ı Hümâyûn'ların korular, kışlaklar, çayırılar, ormanlar ve tarlalar gibi çeşitli mülklerden olduğu görülmektedir.⁶⁷⁷ 4 Mart 1840 tarihli bir belgeye göre de Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa yönetimindeki bütün çiftlikler öşür ve diğer vergilerden muaf tutulmuştur.⁶⁷⁸

Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin bir kısmı Maliye Hazinesi tarafından idare edilmekteyse de bir kısmı Darphane-i Âmire tarafından yönetilmeye devam etmiştir.⁶⁷⁹ Bu çiftliklere bakıldığında Yapağıcı Çiftliği, İzzeddin Çiftliği, Bahşayış Çiftliği, Filyoz Çiftliği, Ayazağa Çiftliği, Hekimbaşı Çiftliği, Çavuşbaşı Çiftliği ve Alemdağı Çiftliği olarak sıralanmaktadır.⁶⁸⁰ Bunların senelik gelirleri Darphane-i Âmire zimmet defterlerine kaydedilmiştir.⁶⁸¹ Bunun yanında çiftlikler için yapılan harcamalarda masraf bedeli Darphane-i Âmire tarafından ödenmiştir.⁶⁸² Çiftliklerin yönetimi bir müdüre bırakılmıştır. Müdürün başlıca vazifesi çiftliği tam anlamıyla idare ederek

⁶⁷⁴ COA. İ. DH. 101/5076/H. 02.04.1261. Bu dönemde Maliye Nezareti'nin bir kısım Emlâk-ı Hümâyûn'ların idaresini yürüttüğünü belgelerde görmek mümkündür. Örneğin, 1847 yılına ait bir belgede maliye nazırının Emlâk-ı Hümâyûn'dan bazı çiftliklerin fûruhtu ile ilgili Meclis-i Vâlâ'ya takrir verdiği belirtilmiştir. Bkz. COA. İ. MSM. 21/500/H. 13.04.1263.

⁶⁷⁵ Terzi, a.g.e., 81.

⁶⁷⁶ Terzi, a.g.e., 81. COA. İ. DH. 530/36728/H. 08.06.1281. 8 Kasım 1864 yılına ait bir belgede bir kısım Emlâk-ı Hümâyûn'un Istabl-ı Âmire'ye bağlı olarak yönetildiği görülmektedir. Örneğin Ankara'da bulunan Akköprü Kuru-ı Hümâyûnu ve Rumeli'nde bulunan bazı kuru-ı hümâyûnların Istabl-ı Âmire'ye bağlı olarak yönetildikleri görülmektedir.

⁶⁷⁷ Bkz. Ahmet Uzun, *İktisadi ve Mali Yönleriyle Istabl-ı Âmire*, (Ankara: TTK Yayınları, 2020).

⁶⁷⁸ COA. TS. MA. e. 1405/22/H. 29.12.1255.

“Zikir olunan kasr ve fabrika-i hümâyûn Hazine-i Hassa-i Şahane canibinden idare olunmakta olduğu ve Emlâk-ı Hümâyûn-ı Şahane ile Hazine-i Hassa idaresinde bulunan çiftliklerin öşr ve rûsumat-ı saireden müstesna bulunduğu cihetle (...)”.

⁶⁷⁹ COA. D. DRB. İ. 14/9/H.09.04.1262.

⁶⁸⁰ Aynı belge.

⁶⁸¹ COA. D. DRB. İ. 12/7/H. 11.06.1261. İlgili belgeye göre söz konusu çiftliklerin müdürü İbrahim Ağa'dır.

⁶⁸² COA. TS. MA. e. 1139/74/H. 11.08.1262.

çiftlikte bulunan alet-edevat, hayvanat ve zahirenin ve varidatın kaydının yapılması ve bu bilgilerin Darphane-i Âmire defterlerine de kaydedilmesidir.⁶⁸³

Bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn'ların haritalarının çıkarılmasına başlanmıştır.⁶⁸⁴ Toprağa dayalı olan emlakın iltizam ve satışına yönelik bir idare hakimken, bina halindeki emlaklar ise birkaç senelik kiralama yöntemiyle idare edilmiştir.⁶⁸⁵ Kiraya verilecek olan Emlâk-ı Hümâyûn için taliplerden kefil istendiği görülmektedir. 11 Ağustos 1869 tarihli bir belgeye göre Mahmud Ağa isimli bir kişi Emlâk-ı Hümâyûn'dan bir dükkânı kiralamak için talepte bulunmuş ancak kefil gösteremediği için söz konusu dükkân başka birisine kiralanmıştır.⁶⁸⁶

Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresi ve tasarrufunda yaylak ve kışlak rüsumları için de ihaleye çıkıldığı arşiv belgelerinde geçmektedir.⁶⁸⁷ Emlâk-ı Hümâyûn'ların satışında bunların yabancı tebaadan birinin eline geçmemesi için önlem alındığı da görülmektedir. 1861 yılında Hazine-i Hassa nazırı ile Maliye nazırına yazılan bir yazıda Tırhala'da bulunan 72 kıta çiftlikatın mübayaasında bunların ecnebi eline geçmemesi ve Osmanlı tebaası elinde kalması şartının mukavelenameye konulması istenmiştir.⁶⁸⁸ Emlâk-ı Hümâyûn'ların idaresinde bunların mahlûl olarak kalması tercih edilmemiş ve gerekli usuller doğrultusunda iltizama verilmesi ya da satışının yapılması istenmiştir. Maliye Nezareti'ne yazılan 21 Mart 1862 tarihli bir yazıda Tırhala'da bulunup Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bazı çiftliklerin mahlûl olduğu tespit edilmesine rağmen bunlar hakkında herhangi bir işlemin yapılmadığı ve üstünden bir hayli zaman geçtiği belirtilmiştir.⁶⁸⁹

Emlâk-ı Hümâyûn yalnızca ekonomik bir getiri aracı olarak değil, hediye ve ödüllendirme anlamında da önemli bir kaynak olmuştur. 8 Nisan 1862 tarihli bir belgeye göre Londra sefirine hizmetlerinden dolayı senelik geliri 60 bin kuruş olan ve Tırhala'da bulunan bir veya iki kıta çiftliğin verilmesinin uygun olduğu

⁶⁸³ COA. D. DRB. İ. 8/26/H. 25.02.1259.

⁶⁸⁴ COA. A.} MKT. NZD. 327/84/H. 02.04.1277. İlgili belgede Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan Boricek Çiftlik-i Hümâyûnu'nun haritasının çıkarıldığı belirtilmektedir.

⁶⁸⁵ COA. MB. İ. 15/80/H. 10.04.1277. İlgili belgede Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan sahilhanenin kiralandığı bilgisi yer almaktadır.

⁶⁸⁶ COA. TS. MA. e. 1297/132/H. 03.05.1286.

⁶⁸⁷ COA. İ. DH. 464/30990/H. 08.05.1277.

⁶⁸⁸ COA. A.} MKT. NZD. 349/21/H. 11.10.1277.

⁶⁸⁹ COA. A.} MKT. NZD. 408/5/H. 20.09.1278. Bu karara istinaden 19 Nisan 1862 tarihli belgeye göre Tırhala'da bulunup Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan mahlûl çiftlikler, arazi kanunnamesine uygun olarak zabt ve idare edilmesi şartıyla müzayedeye çıkarılmıştır. Bkz. COA. MVL. 947/74/H. 19.10.1278.

belirtilmiştir.⁶⁹⁰ Bir diğer örnek ise 2 Nisan 1865 tarihli belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn'dan olup Üsküdar'da bulunan bir kıta bağın Kurena-yı Hazret-i Şehriyari'den Halid Bey isimli bir kişiye ihsan buyrulmuş olmasıdır.⁶⁹¹

Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan araziler ve çiftlikler ülkeye gelen mültecileri yerleştirmek ve bunların işgücünden faydalanmak adına da önemli bir kaynak olmuştur. Bu dönemde çeşitli sebeplerden gelen muhacirlerin Emlâk-ı Hümâyûn'lara yerleştirildikleri ve bunların işgücünden faydalandığı görülmektedir.⁶⁹² 1857 yılına ait bir belgede Osmanlı'ya sığınan Lehlilerin Tırhala'da bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn'a yerleştirilecekleri ve burada ziraatla uğraşacakları belirtilmiştir.⁶⁹³ Aynı şekilde Kırım Savaşı'ndan sonra gelen muhacirlerin bir kısmının Silivri'de bulunan çiftlik arazisine yerleştirildiği görülmektedir.⁶⁹⁴ Bunun yanında hazinenin mali sıkıntıya düştüğü dönemlerde padişahın onayı ile Emlâk-ı Hümâyûn'dan bazıları satışa çıkarılabilmekteydi.⁶⁹⁵

Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresi konusunda en sık karşılaşılan problemlerin başında bölge ahalisinin Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelere saldırıları gelmekteydi. Bir diğer konu ise Emlâk-ı Hümâyûn'larda yaşayan halkın mültezime vermekle mükellef bulunduğu vergileri vermemesiydi. 1849 yılına ait bir arşiv belgesinde Yanya'da bulunan birtakım çiftlikatta vergi probleminin yaşandığı görülmektedir. Sadareten Yanya valisine gönderilen bir yazıda Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yaşayarak buradaki topraklarda çiftçilik yapan reayanın öşür vergilerini vermedikleri ve konu ile ilgili tedbir alınması gerekliliği bildirilmiştir.⁶⁹⁶ Arşiv belgelerine bakıldığında aynı şekilde mültezimlerin de denetim altında olduğu anlaşılır. 1851 yılına ait bir belgede Manastır Sancağında bulunan çiftlikatın mültezimi Halil Bey'in reayadan yirmi beş bin kuruş fazla vergi istediği iddiasının araştırılması istenmiştir.⁶⁹⁷ Halep valisine hitaben 1856

⁶⁹⁰ COA. İ. HR. 191/10748/H. 08.10.1278.

⁶⁹¹ COA. MB. İ. 20/130/H. 06.11.1281.

⁶⁹² Kaza-i Erbaa'da bulunan Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerine de muhacirlerin yerleştirildikleri görülmektedir. Muhacirler için evler inşa edilmiş ve bunlara toprak verilmiştir. Bkz. COA. A.} MKT. NZD. 439/55/H. 11.02.1279.

⁶⁹³ COA. HR. MKT. 197/66/H. 22.11.1273.

⁶⁹⁴ COA. A.} MKT. UM. 509/91/H. 19.04.1278.

⁶⁹⁵ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 82.

⁶⁹⁶ COA. A.} MKT. UM. 2/89/H. 25.01.1266.

⁶⁹⁷ COA. A.} MKT. DV. 40/49/H. 20.10.1267.

yılında gönderilen farklı bir belgede ise Halep'te bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un eski hesaplarında usulsüzlük yapıldığı iddiası konusunda tahkikat yapılması istenmiştir.⁶⁹⁸

Sultan Abdülaziz döneminde Emlâk-ı Hümâyûn birçok konuda kaynak görevi görmüştür. 24 Nisan 1865 tarihli bir arşiv belgesine göre padişah tarafından Dördüncü Ordu-ı Hümâyûn süvari ve topçu alayları için hayvan yetiştirmek maksadıyla bir çiftlik kurulduğu belirtilmektedir.⁶⁹⁹ Bu dönemde taşrada bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların bölgelere göre nazırlar atanarak yönetilmeye devam edildiği görülmektedir. 16 Mart 1867 senesine ait bir belgede Yanya Emlâk-ı Hümâyûn Nazırı Hayreddin Paşa'nın bazı hareketleri ve ahalinin kendisinden memnun olmaması sebebiyle azledildiği ve yerine büyük kardeşi Abidin Bey'in şubat ayı başı itibariyle, 1.500 kuruş maaşla onun yerine Yanya Emlâk-ı Hümâyûn nazırlığı görevine getirildiği belirtilmektedir.⁷⁰⁰ Söz konusu karar Yanya valiliği tarafından merkeze bildirilmiştir. Bu anlamda Emlâk-ı Hümâyûn nazırlarının görevli oldukları bölgenin valiliğine bağlı oldukları ve onlar tarafından azledilebildikleri ancak nihai kararın ve atama işinin Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kesinleştirildiği anlaşılr.

1870 yılına gelindiğinde Emlâk-ı Hümâyûn için bir senelik bir tahkikat ve muayene yapılması amacıyla Hulusi Efendi görevlendirilmiştir. Hulusi Efendi'nin masraflarının Hazine-i Hassa'dan karşılanacağı belirtilmiştir.⁷⁰¹ Yapılan alımlarda Emlâk-ı Hümâyûn'a yakınlığın önemli olduğu arşiv belgelerinde görülmektedir. II. Abdülhamit döneminde de Emlâk-ı Hümâyûn'a alımlarda önemli bir kriter olacak olan bu konunun, Sultan Abdülaziz döneminde de yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1871 yılına ait bir belgede üç tarafında Emlâk-ı Hümâyûn olan bir arsanın Emlâk-ı Hümâyûn'a ilave edilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir.⁷⁰² Emlâk-ı Hümâyûn'a yapılan yeni alımlarda düzenlenen senetler padişah adına düzenlenmiştir.⁷⁰³

Sultan Abdülaziz dönemindeki önemli bir diğer konu ise Emlâk-ı Hümâyûn'dan ve Hazine-i Hassa tarafından idare edilen çiftliklerden öşür ve herhangi bir rüsumatın alınmaması konusudur. 1871 yılına ait farklı bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn'dan

⁶⁹⁸ COA. A.} MKT. MHM. 89/69/H. 15.10.1272.

⁶⁹⁹ COA. İ. DH. 535/37190/H. 28.11.1281.

⁷⁰⁰ COA. A.} MKT. MHM. 376/86/H. 10.11.1283. İlgili kararın Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek onaylandığı görülmektedir.

⁷⁰¹ COA. TS. MA. e. 1092/8/H. 04.03.1287.

⁷⁰² COA. MB. İ. 24/55/H. 27.12.1287.

⁷⁰³ COA. MB. İ. 16/36/H. 25.02.1278.

ve Hazine-i Hassa idaresindeki çiftliklerden söz konusu vergilerin alınmaması bildirilmiş ve ilgili kararın bir nüshasının da Hazine-i Hassa muhasebesine gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁰⁴ Sultan Abdülaziz döneminde Emlâk-ı Hümâyûn'lara yapılan saldırıların ve ihlallerin sona erdirilmesi amacıyla bunların yeniden tespitinin yapılarak sınırlarının belirlenmesi istenmiştir. Bu maksatla çeşitli dairelerin memurlarından oluşan, Istabl-ı Âmire dairesinde teşkil olunmuş bir komisyon kurulmuştur. Komisyon ayrıca belirlenen emlakların taliplerine satışını gerçekleştirerek elde edilen meblağı yine Emlâk-ı Hümâyûn'un masraflarına harcanmak üzere Ceyb-i Hümâyûn'a teslim etmekle de görevliydi.⁷⁰⁵

1875 yılına ait bir arşiv belgesi Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresi adına oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre daha önce Istabl-ı Âmire'ye bağlı olarak görev yapan Emlâk Hümâyûn Komisyonu Hazine-i Hassa Nezareti idaresinde olan çiftlikler ve fabrikaların işlerini yürüten Levazım Meclisi'nin yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuş olan İdare Meclisi'ne bağlanmıştır.⁷⁰⁶

4.2. II. Abdülhamit Döneminde Emlâk-ı Hümâyûn'un İdaresi ve Teşkilatı

Padişahların emlakını ifade eden Emlâk-ı Hümâyûn kavramı II. Abdülhamit döneminde idari ve teşkilat bakımından tarihsel sürece bağlı olarak kurumsallaşmış ve karmaşık bir yönetim yapısı kazanmıştır. II. Abdülhamit devrinden önce zaman zaman Hazine-i Hassa'ya ya da Maliye Hazinesi'ne bağlanan Emlâk-ı Hümâyûn yönetimi söz konusu dönemde Hazine-i Hassa'ya bağlı bir idare olarak kalmaya devam etmiştir. Emlâk-ı Hümâyûn'un müesseseseleşmesi ve Osmanlı coğrafyası geneline yayılması durumu esasen II. Abdülhamit döneminin karakteri ile de oldukça ilgilidir. İlk olarak müesseseseleşme açısından bakıldığında II. Abdülhamit döneminde kurumların modernleşmesi açısından oldukça fazla çaba sarf edilmiştir. Hazine-i Hassa Nezareti'nde de görüldüğü üzere kurumların modernleşmesi bağlamında Hazine-i Hassa Nezareti ve Emlâk-ı Hümâyûn için modern anlamda bir yönetim tarzının benimsendiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁷ Arşiv belgelerine göre Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin teşkil tarihi 18 Kanun-ı Sani 1299'dur (30 Ocak 1884).⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ COA. TS. MA. e. 1108/47/H. 10.02.1288.

⁷⁰⁵ COA. MB. İ. 27/28/H. 03.06.1289.

⁷⁰⁶ COA. MB. İ. 31/80/H. 16.05.1292.

⁷⁰⁷ Terzi, *a.g.e.*, 55.

⁷⁰⁸ COA. Y. PRK. HH. 13/15/H. 01.04.1301.

Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatı Hazine-i Hassa'nın teşkilatının gelişimine uygun olarak II. Abdülhamit döneminde gelişmiştir. Emlâk-ı Hümâyûn içerisine dahil edilen emlakın sayısı arttıkça Emlâk-ı Hümâyûn yönetiminin de o denli genişlediği görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatı Dersaadet ve civarı (merkez) ile vilayet teşkilatı olarak ikiye ayrılmaktadır.⁷⁰⁹ Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirlerinin *varidat-ı umumiyyeye* karıştırılmaması ve hesaplarının ayrı bir şekilde tutulması için sık sık uyarılarda bulunulmuştur.⁷¹⁰

Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatının yapısını anlamak adına müessesenin nizamnamesi ve salnamelerin incelenmesi oldukça önemlidir. Bu bağlamda ilk olarak Emlâk-ı Hümâyûn'un nizamnamesi ele alınacaktır. Nizamname 20 Ocak 1884 (21 Rebiulevvel 1301) tarihli olup 8 ayrı bölümden, 54 maddeden ve ek olarak Dersaadet ve vilayetlerde bulunan emlak, çiftlik, arazi, koru ve ormanların listesinden oluşmaktadır. Nizamnamenin ilk dört maddesi genel idari yönetim yapısına ayrılmıştır. Buna göre Emlâk-ı Hümâyûn Hazine-i Hassa-i Şahane nazırının yönetimine bağlı olmakla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn idaresi muavini, Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürü, orman müdürü ile söz konusu kişilerden ve bir başkandan oluşan bir komisyonun yönetimi altındadır (1. Madde).⁷¹¹ Nizamnamede isimleri verilen Dersaadet ve taşrada bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'dan çiftlik, arazi, ormanlar, koru ve Emlâk-ı Seniyye merkez ve taşra yönetimi tarafından nizamnameye uygun bir şekilde yönetilecektir (2. Madde). Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan unsurlar padişahın izni olmadan satılamaz (3. Madde). Nezaret'ten Emlâk-ı Hümâyûn'a gelen herhangi bir konudan müzakereye muhtaç olunanlar komisyon başkanı ve Emlâk-ı Hümâyûn muavini tarafından komisyona, diğer konular ise kaleme gönderilecektir (4. Madde).

Nizamnamenin bundan sonraki ilk bölümü komisyonun vazifelerine (5 ve 19. Maddeler arası) ayrılmıştır. Komisyon, başkan ve iki azanın hazır bulunmasıyla toplanacak ve başkanın yokluğu halinde muavin komisyona başkanlık edecektir (5. Madde). Komisyonun kararları çoğunluğun oylamasına göre belirlenecek, eşitlik durumunda ise komisyon başkanının kararı kabul edilecektir (6. Madde). Müzakereler

⁷⁰⁹ Terzi, a.g.e., 107.

⁷¹⁰ COA. Y. PRK. HH. 8/51/H. 14.12.1298. COA. Y. PRK. HH. 12/47/H. 19.02.1301.

“Emlâk ve Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı Padişahileri varidat ve masarifâtının varidat ve masarifât-ı umumiyye-i saireye karıştırılmayarak hesabâtının başkaca tutulmasıyla beraber bunlardan vâki olan hasılatın dâhi atabe-i ulya-yı cenâb-ı zıllulahilerine arz u takdim olunması mukteza-yı emr-u ferman-ı hazret-i hilafetpenahilerinden bulunduğu mebni (...)” COA. Y. PRK. HH. 8/51/H. 14.12.1298.

⁷¹¹ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

ile kararların yazımı ve saklanması için komisyonun lüzumu kadar kâtabi bulunacak ve komisyonun işlerinden başkan mesul olacaktır (7. Madde). Komisyonun kararları Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilecek ve ancak Nezaret'in onayı alındıktan sonra uygulanmaya konulacaktır (8. Madde). Komisyon vilayetlerdeki bütün Emlâk-ı Seniyye'nin aylık ve yıllık muhasebe icmalarını isteyecek, bunların kaleme gerekli muamelatı yapıldıktan sonra komisyon bunları tahkik ve tetkik edecek ve her şubenin hususi ve merkez idarenin umumi bütçelerini yaptırdıktan sonra bunları Nezaret'e gönderecektir. Nezaret'te gerekli muamelattan sonra bunlar padişaha iletilecektir (9. Madde). Emlâk-ı Hümâyûn'dan senetleri ve haritaları olmayanların, "senedat-ı asliyyesiyle", haritalarını yaptırarak bunların kayıt ve demirbaş defterlerinin düzenli bir şekilde tutturulmasını denetleyecektir (12. Madde). Komisyon bunun yanında Arazi-i Seniyye'den icara verilmiş olanların icarâtının vaktinde alınması ve vezneye teslim ettirilmesinden ve bunların hasılatları ile gelirlerinin zarara uğratılmasını engellemekle yükümlüdür (13. Madde).⁷¹² Doğrudan doğruya merkez idare tarafından idare olunan emlak, çiftlikat ve araziden icara verilmesi gerekenlerin vaktinde müzayede ile icara verilmesi ve mukavelenamelerinin hazırlanmasından sorumludur (14. Madde). Dersaadet'te bulunan akarâtın herhangi birinde oluşacak tamir masrafları 5.000 kuruştan fazla olursa padişahın irade-i seniyyesi lazım olacak ancak 5.000 kuruştan az olduğu takdirde keşfiyat dairesinde idare tarafından yaptırılacaktır (16. Madde).

Bundan sonraki diğer kısım Emlâk-ı Hümâyûn muavinin vazifesine ayrılmıştır (20 ve 24. Maddeler arası). Emlâk-ı Hümâyûn muavini komisyonda aza sıfatıyla yer alacak, Dersaadet ve civarında bulunan akarât ve emlakın icara verilmesi ve bunların tahsilatından mesul tutulacaktır (20. Madde). Akarât-ı Seniyye'nin durumunu ve icarâtın tahsildarlar tarafından vaktinde tahsil edilip edilmediği muavinin mesuliyeti altında olacaktır (22. Madde). Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesi komisyona bağlı olacak, haritaların tanzimi ve kaydı konusu ile Emlâk-ı Hümâyûn kalemi muamelatının günü gününe yürütülüp yürütülmediği muavin tarafından denetlenecek ve sonuç Nezaret'e bildirilecektir (23. Madde). Dersaadet ve civarındaki Emlâk-ı Hümâyûn'ların hududu gibi bir konuda münazaa bulunduğu takdirde Emlâk-ı

⁷¹² Aynı belge.

Hümâyûn muavini ve Hazine-i Hassa-i Şahane dava vekili hazır bulunacaktır (24. Madde).

Muavinin vazifelerinden sonraki kısım müfettişlerin vazifelerine ayrılmıştır (25 ve 32. Maddeler arası). Dersaadet civarında ve taşrada bulunan arazi ve çiftlikat ile buralarda görevli memurların durumunu teftiş ederek, gözlenen ve duyulanların yazılı bir şekilde Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilmesinden mesul olacak, lüzumu kadar müfettiş istihdam olunacaktır (25. Madde). Müfettişler iki kısma ayrılacak olup, bunlardan birincisi daimî olarak istihdam edilecek ve bunların tayinleri ile maaşları padişahın irade-i seniyyesi ile belirlenecektir. İkinci kısım müfettişler ise geçici olarak tayin edilecek olup, bunlar komisyonun kararı ve Hazine-i Hassa Nezareti'nin onayıyla tayin edilecekler ve hazineden maaş alacaklardır (26. Madde). Müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn yönetimindeki akarât ve diğer emlaklarda ihtiyaç duyulan tamir ve inşaatı teftiş ederek Nezaret'e bildirmekle mesul tutulmuştur (27. Madde). Müfettişler Dersaadet ve civarı ile taşrada bulunan çiftlikat ve Arazi-i Seniyye'yi görülecek lüzum üzerine komisyonun kararıyla seyyar bir şekilde dolaşarak aşar ve ağnam hasılatı ve rüsumu ile varidat-ı sairenin ve bunların tahsilatının suiistimale uğrayıp uğramadığını teftiş edeceklerdir (28. Madde). Müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn'un şubelerinin talimat ve nizamata uygun bir şekilde idare edilip edilmediğini, defterlerin ve hesapların istenilen şekilde tutulup tutulmadığını; emlak, arazi, çiftlikat ile ormanların imarı, ıslahı ve varidatının artırılması için ihtimam gösterilip gösterilmediğini tahkik ve teftiş edeceklerdir (29. Madde). Daimî ve geçici müfettişler seyyar olarak bulundukları zamanlarda bunlara tahsis edilmiş olan maaşlarından başka uygun görülen miktarda harcırah ve zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak günlük 20 kuruştan 50 kuruşa kadar akçe verilecek ve akçenin miktarı komisyonun kararı üzerine Nezaret'ten tayin edilecektir (31. Madde).

Nizamnamenin diğer bir kısmı Emlâk-ı Hümâyûn kaleminin vazifelerine ayrılmıştır (33 ve 35. Maddeler arası). Buna göre Dersaadet ve vilayetlerde bulunan emlak, çiftlikat, arazi ve ormanların bütün hesapları ve kayıtlarını zapt ve kaydedecek idarenin daire-i merkeziyyesinde bulunan bir kalemi bulunacak ve bu kalemin komisyonda aza sıfatıyla bulunacak bir müdürü ile belirli miktarda kâtibi bulunacaktır. Kalem müdürü kalem muamelatının düzgün ve suiistimalden uzak bir şekilde yürütülmesinden mesul olacaktır (33. Madde). Kalem merkez ve taşra idaresinin gelir

ve giderlerini içeren aylık ve yıllık muhasebe icmalleri tanzim ile umumi ve hususi bütçelerinin hazırlanmasını tatbik ve tahkik edecektir (35. Madde).

Nizamnamede vazifesine değinilen bir diğer Emlâk-ı Hümâyûn idarecisi de orman müdürüdür (36 ve 39. Maddeler arası). Orman müdürü komisyonda aza sıfatını taşıyacak, Dersaadet ve civarı ile taşrada bulunan ormanların muhafazası, ıslahı ve baltalıklardan ağaç kesme ile koruların ıslahı gibi konularda raporunu Nezaret'e göndermekle yükümlüdür (36. Madde). Dersaadet ve civarında mevcut olan Ayazağa, Alemdağı, Tokat Kuru-i Hümâyûn'larından padişahın irade-i seniyyesi olmadan ağaç kesimi yasaktır (37. Madde). Orman müdürü ormanlar için gerekli olan memurlar ve korucuların tayinleri meselesini komisyon tarafından görüşüldükten sonra Nezaret'e bildirecektir (38. Madde). Orman müdürü vilayetlerde bulunan ormanlar için şubelerin idare memurlarıyla görüşecek ve gerektiği takdirde bölgeye bizzat kendisi gidecek veyahut müfettişler vasıtasıyla teftiş ederek sonucu komisyona bildirecektir (39. Madde).

Bundan sonraki kısım idare şubelerine ayrılmıştır (40 ve 45. Maddeler arası). Şubelerin müdürleri ile memurların maaşları komisyonun seçimi ve Nezaret'in onaylaması üzerine padişahın irade-i seniyyesi ile kabul edilir. Şube memurları nizam ve talimat-ı mahsusalarının tayin ettiği vazifelerden mesuldürler (41 ve 42. Maddeler). Şubelerin merkez idare ile hesap muamelesi ve tahririyesi mazbata ile sağlanacaktır (43. Madde). Şubelerde bulunan memurlar görevli olarak farklı bölgelere gittikleri takdirde masrafları için gereken akçe mensup oldukları idarenin hasılatından verilecek ve akçenin miktarı ise 31. Maddede belirtilen şekliyle kendilerine verilen nizam ve talimatta tayin olacaktır (44. Madde).

Nizamnamenin son kısmı, "Mevâdd-ı şettâ" başlığıyla ele alınmıştır (46 ve 54. Maddeler arası). İdarenin ve emlakın muamelatına ilişkin oldukça önemli maddelerin yer aldığı bu bölümde ilk olarak Hazine-i Hassa idaresinin kararları Hazine-i Hassa'nın tahrirat kaleminde yazılı hale getirilip, komisyon tarafından onaylanarak imza alınacaktır. Bunun ardından Nezaret'ten tasdik ve işaret olunduktan sonra kararlar kalemde temize geçirilerek Emlâk-ı Hümâyûn kalemine gönderilecektir (46. Madde). Bütün emlak, çiftlik ve Arazi-i Seniyye gelirleri Hazine-i Hassa'ya ulaştıkça diğer gelirlere karıştırılmayarak Hazine-i Hassa veznesinde ayrı bir sandıkta muhafaza edilecektir. Söz konusu gelirler için ayrı bir vezne defteri tutulacak, bu defter

her gün ser veznedar ve vezne kâtibi ile Emlâk-ı Hümâyûn muavini ve kalem müdürü tarafından yazılarak bir kıt'a masraf hülasa pusulası Nezaret'e verilecektir (47. Madde). Çiftlikat ve arazi hasılatından 500 liradan fazla olanlar padişaha takdim edilirken, 500 liradan az olan hasılat veznede toplanarak muhafaza edilecek, her ay sonunda Emlâk-ı Hümâyûn'un umum varidat ve hasılatını içeren üç kıta defter düzenlenecek ve bunlar komisyon başkanı, Emlâk-ı Hümâyûn muavini, kalem müdürü ve ser veznedar ile vezne kâtibi tarafından mühürlenecek ve veznede biriken meblağ, defterlerden bir nüshayla birlikte padişaha sunulacaktır. Defterlerden diğeri saklanması ve kaydının yapılması için Hazine-i Hassa muhasebesine ve en sonuncusu da yine Hazine-i Hassa muhasebesi tarafından muamelesi yapıldıktan sonra Emlâk-ı Hümâyûn kalemine gönderilecektir (48 ve 49. Maddeler). Akarât icarı ile arazi ve çiftlikatın hasılatı için verilmesi gereken ve kalemce tanzimi gereken makbuz senedatının Emlâk-ı Hümâyûn muavini ile kalem müdürünün mührü ile mühürlü ve Nezaret'ten tasdikli olması gereklidir. Bunun yanında vezneden çıkarılacak akçenin dahi kalemce tatbikat ve tedkikatı yapıldıktan sonra muavin ve müdür tarafından mühürlü ve Hazine-i Hassa Nezaretî'nin işaretini ve tarihini taşıyan senedat ile verilmesi gerekmektedir (50. Madde).

Şubelerde bulunan memurların maaşları ve harcırahları bağlı bulundukları idare hasılatından ödenecektir (52. Madde). Merkez idare memur maaşları ile sair emlakın tamir vesaire masrafları R. 1300 (M. 1884/1885) sene-i maliyesi şubatı sonuna kadar Hazine-i Hassa tarafından ödenirken, R. 1301 (M. 1885/1886) sene-i maliyesi martından itibaren Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından ödenecektir (53. Madde). Nizamnamenin sonunda Emlâk-ı Hümâyûn'a ait Dersaadet ve vilayetlerde bulunan emlak, arazi, çiftlikat, kuru ve ormanlara dair bir liste verilmiştir⁷¹³. Bunlar şu şekildedir:

- Dersaadet ve civarında bulunan emlak ve Akarât-ı Seniyye ve Hüdavendigâr Vilayetinde kain ipek fabrikası,
- Ayazağa, Kağıthane, İzzet Paşa Çiftlikleri ve Balmumcu Çiftliğinden müfrez Arazi-i Seniyye,
- Alemdağı, Çavuşbaşı, Hekimbaşı, Tokat, Kurbağalıdere, İzmit Çiftlikatı,
- Dersaadet civarında bulunan kuru ve ormanlar,

⁷¹³ Aynı belge.

- Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde bulunan Mihaliç Çiftlikat-ı Hümâyûn'u ile Cebel-i Keşîş Yaylakları,
- Bağdad'da bulunan Arazi-i Seniyye ve mukataat,
- Paşabağçesi'nde bulunan İşpermeçet Fabrika-i Hümâyûnu,
- Alibey, Filiboz, Alembertos, Safra, Ayamama Çiftlikleriyle bunlara merbut çayır,
- Tekfurdağı ve Kırkkilise Sancaklarında ve Kaza-i Erbaa'da bulunan kışlak ve ormanlar ile çiftlikat ve arazi ve Akarât-ı Seniyye,
- Gelibolu ve Dimetoka Edirne sancakları dahilinde kışlak ve ormanlar ile arazi ve Akarât-ı Seniyye,
- Kumluca Sancağı ile Selanik Vilayeti dahilinde kışlak ve ormanlar ve Çağan Çiftlik-i Hümâyûnu,
- Serfice Sancağı dahilinde Katraniçe Çiftliği,
- Kıbrıs'da bulunan Arazi-i Seniyye,
- Suriye'de bulunan Resûlayn ve Bisan Çiftlikleriyle, Kudüs Sancağındaki Arazi-i Seniyye,
- Halep'te bulunan Cebel-i İsa Çiftlikat-ı Hümâyûnu'yla derdest-i iştirâ' olan emlak ve akarât,
- Aydın Vilayeti dahilinde bulunan çiftlikat ile Çal kazasında bulunan Dailer Çiftlik-i Hümâyûnu,
- Trablusgarp ve Bingazi Vilayetlerinde bulunan Arazi-i Seniyye ve ormanlar ile zeytinlikler,
- Musul Vilayeti dahilinde bulunan Arazi-i Seniyye,
- Ankara Vilayeti dahilinde bulunan Akköprü Koru-i Hümâyûn'u,
- Yanya Vilayeti dahilinde bulunan akarât.

Nizamnamede emlak, akarât, arazi, koru, çiftlik olarak verilen listenin Emlâk-ı Hümâyûn'un tam listesi olup olmadığı nizamnamenin oluşturulduğu 1884 yılı için düşünüldüğünde araştırmaya muhtaçtır. Ancak kesin bir şekilde belgelere dayanılarak söylenilebilir ki II. Abdülhamit dönemi boyunca Emlâk-ı Hümâyûn'un idare ettiği tüm emlaklar oldukça genişleyecektir.

4.2.1. Merkez Teşkilatı

4.2.1.1. Daireler ve kalemler

4.2.1.1.1. Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu

Emlâk-ı Hümâyûn merkezde Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olarak bir komisyon tarafından idare edilmiştir. Komisyonun görev ve yetkileri ile mevcudiyetini oluşturan üyelerin tümü Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde ele alınmıştır. Buna göre komisyon Emlâk-ı Hümâyûn muavini, Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürü ve Emlâk-ı Hümâyûn orman müdüründen oluşmakta ve komisyonun bir de reisi bulunmaktaydı.⁷¹⁴ Emlâk-ı Hümâyûn'a ait tüm işler komisyonda görüşülür ve karara bağlanırdı. Komisyonun işlerinin yürütülmesinden de komisyon reisi mesul olmuştur. Emlâk-ı Hümâyûn'a ait konularda Hazine-i Hassa Nezareti'nden komisyona gelen tüm evraklar Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu reisi ile Emlâk-ı Hümâyûn muavini tarafından incelenerek ayrılır ve içlerinden müzakereye muhtaç olanlar komisyona, olmayanlar ise Emlâk-ı Hümâyûn kalemine gönderilirdi.⁷¹⁵

Nizamnameye göre komisyonun kararları “ekseriyet-i ârâ”, yani çoğunluğun kararı ile alınırdı ancak oylarda eşitlik olması durumunda komisyon reisinin kararı tercih edilirdi. Komisyonda alınan kararların kaydı ve saklanması için komisyonun lüzumu kadar kâtibi bulunurdu. Komisyonun kararları Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilir ve Nezaretin onayından sonra yürürlüğe girerdi. Komisyon Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin aylık ve yıllık muhasebe icmallerini tetkik edip, şubelerin ve merkez idarenin genel bütçelerini düzenleterek bunları Nezaret'e iletmekle görevliydi. Komisyon ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn'dan haritaları ve senetleri olmayanların haritalarının ve senetlerinin düzenlenmesini yürütürdü. Arazi-i Seniyye'den icara verilmiş olanların icar miktarlarının düzenli bir şekilde alınması ve vezneye teslim edilmesi de komisyonun görevleri arasındaydı. Temel anlamda Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından yönetilen tüm emlak, akarat, arazi ve çiftlikat ile diğer tüm unsurun idaresinin düzgün bir şekilde yürütülmesi, bunların tamir işleri ve gelirlerinin düzenli

⁷¹⁴ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

⁷¹⁵ Aynı belge.

bir şekilde vezneye tesliminden komisyon sorumluydu.⁷¹⁶ Komisyon reisi aynı zamanda baş müfettişlik görevini de ifa etmekteydi.⁷¹⁷

Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu arşivsel anlamda incelendiğinde ilk olarak komisyona gelen-giden evrakın zimmet defterleri göze çarpmaktadır. Zimmet defterlerinde Emlâk-ı Hümâyûn komisyonuna gelen her türlü evrakın kaydını görmek mümkündür. 1885 yılına ait bir zimmet defteri incelendiğinde Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinden gelen telgrafnameler, Çiftlikât-ı Hümâyûn idarelerinden tahrirat, şube müdüriyetlerinden telgraflar, Seraskerlik makamından ve Maliye Nezareti'nden gelen belgelere dair bilgi, otlak ve çayırlar hakkında gelen evraklar gibi gelen tüm evrakın kaydını görmek mümkündür.⁷¹⁸

Devlet salnamelerinde komisyonun varlığına dair ilk bilgi 1885 yılının salnamesinde görülmektedir. Bu durumun esas sebebinin ise Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinin 1884 yılında düzenlenmiş olmasıdır. 1885 senesi salnamesine göre komisyonun bir reisi ile altı azası ve iki de kâtibi bulunmaktadır.⁷¹⁹ Reis Hüsameddin Bey olmakla birlikte azalar nizamnameye uygun olarak Emlâk-ı Hümâyûn Muavini Dikran Efendi, Orman Müdürü Hekimyan Efendi, Kalem Müdürü Ohannes Efendi, Müfettiş Mehmed Halid Bey, Müfettiş ve Senedat Memuru Osman Efendi ile Müfettiş Ferid Bey'den oluşmaktadır. Bunlar dışında aza olmayan ancak komisyon kararlarını yazıya geçirip saklamakla görevli olan Kâtip Asaf Bey ve Zabıt Kâtibi Hafız Mehmed Efendi bulunmaktadır.

Bir sonraki senenin salnamesinde komisyonun üyelerinin ve reisinin değiştiği görülmektedir. Buna göre reisin Hüseyin Fikri Efendi olduğu görülürken, azalar içerisinde Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemî Mümeyyizi Halis Efendi de dahil olmuştur. Bunun dışında Emlâk-ı Hümâyûn Hendesehanesi Ser Mühendisi Arif Bey de azalar arasındadır. Ayrıca 1885 senesi içerisinde iki olan kâtip sayısı bire düşürülmüştür.⁷²⁰

⁷¹⁶ Aynı belge.

⁷¹⁷ Terzi, *a.g.e.*, 106.

1905 yılının salnamesine kadar komisyon reisi baş müfettiş değildir ancak 1905 yılında uzun süredir komisyon reisliği görevinde bulunan Hüseyin Fikri Efendi'nin yerine daha önce komisyonda aza olarak bulunan Müfettiş Mehmed Murat Efendi'nin komisyon reisliğine getirildiği görülmektedir. Bu durumda reis ve müfettişlik görevi tek elde toplanmış olmaktadır çünkü salnamelerde söz konusu kişinin reislik görevi yanında müfettişlik görevinin de belirtildiği görülmektedir. Osmanlı Devlet Salnamesi, 1905, 134.

⁷¹⁸ COA. HH. d. Nr. 2947/H. 25.05.1302.

⁷¹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁷²⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

1889 senesi salnamesinde ise kâtip sayısının tekrar ikiye çıkarıldığı anlaşılr. Aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn kalemi mümeyyizinin de azalar arasında olmasa da komisyon içinde yer aldığı görölmektedir.⁷²¹ Bundan sonraki birkaç senede azalar sayısında bir değişme olmamışsa da komisyona yardımcı olan kadro sayısında oldukça büyük bir artış gözlemlenmektedir. Buna göre azalar dışında baş kâtip, zabıt kâtibi, Emlâk-ı Hümâyûn senedat memuru ve bunun muavini, Emlâk-ı Hümâyûn kalemi mümeyyizi, Emlâk-ı Hümâyûn birinci şube ve Hazine-i Hassa-i Şahane dava vekili ile Emlâk-ı Hümâyûn orman müdürü muavini komisyonda azalar dışında bulunan memurlardır.⁷²² 1899 yılında Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı daha karmaşık bir yapı haline gelerek genişlemiştir. Bu bağlamda salnamelere göre komisyon ile merkezi şubeler yönetimi ayrı olarak ele alınmış ve komisyonun azaları kısmen değişmese de⁷²³ yardımcı kadro büyük oranda azaltılmıştır. Buna göre yalnızca zabıt kâtibi ile kâtip yardımcı kadroda yer almıştır.⁷²⁴ II. Abdülhamit döneminin bundan sonraki dönemlerinde komisyonda birtakım değişiklikler yapılmışsa da bunlar komisyonun başlangıç esasından çok farklı olmamıştır.

4.2.1.1.2. Emlâk-ı Hümâyûn kalemi

İdare edilen emlaklara ait işlemlere dair muhaberatın ve kayıt işlerinin yapıldığı kalemdir. Bu kalem Hazine-i Hassa'nın tahrirat kalemi ile haberleşme içindeydi.⁷²⁵ Nizamnamede kalemin görevinin Dersaadet ve taşrada bulunan emlak, çiftlikat ve arazi ile ormanların bütün hesap ve kayıt işlerini yaparak, bunları kaydetmek olduğu belirtilmiştir. Kalemin Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunda aza olarak bulunmak üzere bir müdürü ile belirli miktarda kâtibi bulunacaktır. Bunun yanında müdür kalemin işlerinin düzgün bir şekilde işleyişinden de sorumluydu. Kalem merkez ve taşra idaresinin gelir ve giderlerini içeren aylık ve yıllık muhasebe icmallerini düzenlemenin yanında umumi ve hususi bütçelerinin hazırlanmasını da tatbik ve tahkik etmekle görevliydi.⁷²⁶

⁷²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1889, 120.

⁷²² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1893, 142.

⁷²³ Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi memurunun bu sene komisyonda yer almadığı görölmektedir. Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁷²⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁷²⁵ Terzi, *a.g.e.*, 105.

⁷²⁶ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

Kalem Emlâk-ı Hümâyûn'un şubeleri için gerekli malzemeler için ödenecek meblağın senetlerini de komisyonun bilgisi dahilinde hazırlardı.⁷²⁷ Arşiv belgelerine göre Emlâk-ı Hümâyûn kalemi memurları Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelere yerleştirilecek olan muhacirlerin toprak taksimiyle de ilgilenmişlerdir.⁷²⁸ Ayrıca şubelerin kalemde hazırlanan cetvelleri için azami dikkat edildiği ve hazırlanacak hesap cetvellerinin süratle hazırlanması için şube müdürlerinden Emlâk-ı Hümâyûn kalemine telgraflar gönderildiği görülmektedir.⁷²⁹ Kalem müdürleri Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin hesaplarını teftiş ve tetkik için görevlendirilmişlerdir.⁷³⁰

Salnamelerde Emlâk-ı Hümâyûn kalemine dair ilk kayıt 1882 yılı salnamesinde, kalemin Baş Kâtibi Dikran Efendi ile Kalem Mümeyyizi Sadullah Bey'in Hazine-i Hassa Nezareti memurları arasında yer almasıyla görülmektedir.⁷³¹ 1883 yılı salnamesinde ise mümeyyiz sayısının ikiye çıktığı ve diğer mümeyyizin Ferit bey olarak geçtiği anlaşılmaktadır.⁷³² 1884 senesi salnamesinde ise mümeyyiz sayısı tekrar bir kişi olarak görülmekte ve o da Ferit Bey olarak geçmektedir.⁷³³ 1900 yılına kadar dikkat çekici bir değişiklik olmamasına rağmen 1900 yılında Emlâk-ı Hümâyûn kalemi Müdürü Artin Zeki Efendi'nin Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde yer aldığı görülmektedir.⁷³⁴ 1902 salnamesinde kalemin daha önce tek olan mümeyyiz sayısı iki olarak kaydedilmiştir. Bu anlamda bu seneden itibaren kalem bünyesinde bir müdür ve iki mümeyyiz istihdam edilmeye başlanmıştır. Söz konusu mümeyyizler ise Mümeyyiz-i Evvel Abdülkerim Bey ile Mümeyyiz-i Sâni Aziz Bey olarak görülmektedir.⁷³⁵ 1906 senesinde Emlâk-ı Hümâyûn kalemi içerisinde bir müdür ve iki mümeyyizle birlikte Emlâk-ı Hümâyûn Mütercimi Aram Efendi yer almıştır.⁷³⁶ Kalemin II. Abdülhamit dönemindeki teşkilat ve kadro yapısı bu şekilde devam etmiştir.

⁷²⁷ COA. ML. EEM. 77/11/H. 30.07.1301.

⁷²⁸ COA. ML. EEM. 79/85/H. 14.04.1302.

⁷²⁹ COA. ML. EEM. 84/117/H. 02.07.1303.

⁷³⁰ COA. ML. EEM. 94/98/H. 15.03.1305.

⁷³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1882.

⁷³² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1883, 39.

⁷³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1884, 121.

⁷³⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

⁷³⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1902, 112.

⁷³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1906, 150.

Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn kalemine ait defterler; zimmet defteri, yevmiye defteri, makbuz defteri, irade kaydına mahsus defter, duyun-matlub defteri, ilmühaber ve aynen kayıt defteri, tahakkuk-tahsilat defteri, ahkam defteri olarak sıralanabilir.

4.2.1.1.3. Hendesehane

Hendesehanenin Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Nizamnamede hendesehaneye dair ayrı bir bölüm bulunmamasına rağmen Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunun görevleri arasında haritaları olmayan emlakın haritalarını düzenlemek olduğu geçmektedir.⁷³⁷ Hendesehanenin görevleri arasında Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilecek emlak, arazi ve çiftliklerin keşfini yaparak bunların sınırlarını belirlemek ve haritalarını çizmek bulunmaktadır.⁷³⁸

Osmanlı devlet salnamelerinde Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisindeki hendesehane dairesine yönelik ilk bilgi 1886 yılının salnamesinde geçmektedir. Bu durumda hendesehanenin Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisine dahilinin 1885 yılı olduğu düşünülebilir.⁷³⁹ Söz konusu salnamede Ser Mühendis Arif Bey'in Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu içerisinde aza olarak yer aldığı görülmektedir ve II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar da bu durum devam etmiştir. 1899 yılından itibaren salnamelerde hendesehanede bir baş mühendis bir de sanîsinin görev yaptığı anlaşılr.⁷⁴⁰ 1900 yılı salnamesinde hendesehane baş mühendisi Hazine-i Hassa heyet-i idaresinde aza olarak yer almıştır.⁷⁴¹ 1901 yılı salnamesinde ise hendesehanenin görevli sayısının artırıldığı görülmektedir. Buna göre hendesehanede bir baş mühendis, mühendis-i sâni, fen müşaviri, ziraat fen müşaviri ve ziraat müfettişi yer almaktadır.⁷⁴² 1905 yılı salnamesinde ise mevcut kadroya ek olarak Emlâk-ı Hümâyûn müterciminin de burada yer aldığı görülmektedir.⁷⁴³

Emlâk-ı Hümâyûn'ların hudutlarının belirlenip haritalarının çıkarılmasına büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Düzenlenen haritalar Sultan II. Abdülhamit'e de sunulmuştur.⁷⁴⁴ Emlâk-ı Hümâyûn'a ait bölgelerin haritalarının çizilmesindeki

⁷³⁷ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

⁷³⁸ Terzi, *a.g.e.*, 107.

⁷³⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

⁷⁴⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁷⁴¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106. Arzu Terzi, *a.g.e.*, 107.

⁷⁴² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1901, 110.

⁷⁴³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1905, 134.

⁷⁴⁴ COA. ML. EEM. 372/44/H. 23.02.1319.

amaç altyapıyı güçlendirmek ve araziler ile çiftliklerdeki verimliliği artırmak olarak düşünülebilir.⁷⁴⁵ Bu haritalara Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi yanında, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler bölümünden de erişmek mümkündür.

4.2.1.1.4. Heyet-i teftişiyye

Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatında müfettişlerin varlığı dönemin ilk yıllarından itibaren görülmektedir ancak Heyet-i Teftişiyye ismi salnamelerde ilk olarak 1903 yılında geçmektedir. Bu anlamda kalemin genişleyen Emlâk-ı Hümâyûn yapısının ihtiyacını karşılayabilmek ve bunları denetleyebilmek için 1902 yılında müfettişleri bir kalemde toplamak amacıyla oluşturulduğu söylenebilir.⁷⁴⁶ Kalemde beş müfettiş iki de muavin görev almıştır. II. Abdülhamit dönemi sonuna kadar da yaklaşık olarak bu şekilde devam etmiştir.

Arşivde Heyet-i Teftişiyye'ye dair bulunan belgeler genel anlamda memurların maaşları ve harcırahlarına yönelik olup Heyet-i Teftişiyye'ye ait 1903 yılında Emlâk-ı Hümâyûn komisyonuna gönderilmiş bir talimatname bulunmuştur. Toplam altmış sekiz maddeden oluşan talimatnamede Heyet-i Teftişiyye'nin yapısı, görevleri, müfettişlerin durumu ve alacakları maaşlarla yevmiyeler, tahkik ve teftiş durumuna dair oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir.⁷⁴⁷ Belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idarede bulunan daireleriyle vilayetlerde bulunan bütün Arazi-i Seniyye, Çiftlikat-ı Hümâyûn ve görevli olan personelin tahkik ve teftişi için doğrudan Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olan Heyet-i Teftişiyye görevlidir. Heyet-i Teftişiyye bir müfettiş-i umumi, lüzumu kadar müfettiş ve muavinlerden meydana gelmektedir (1. Madde). Talimatnamenin maddeleri çoğunlukla müfettişlerin görevleri, yetkileri, izleyecekleri yöntemleri, maaşları ve yevmiyeleri ile ilgilidir.⁷⁴⁸

Talimatnameden anlaşıldığı üzere Heyet-i Teftişiyye içinde bir müfettiş-i umumilik, bir de kalem mevcuttur. Kalem merkez idarede bulunur ve müfettiş-i umumiliğe bağlıdır (43. Madde). Heyet-i Teftişiyye kalemi, tahrir ve hesap işlerinden sorumlu bir baş kâtip, yalnızca hesap işlerine bakan bir muhasebe kâtibi ile lüzumu kadar kâtiplerden oluşmaktadır (44. Madde). Heyet-i Teftişiyye kalemi talimatnameye

⁷⁴⁵ Fischel- Kark, a.g.m., 141.

⁷⁴⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1903, 120.

⁷⁴⁷ COA. ML. EEM. 594/18/H. 16.08.1321.

⁷⁴⁸ Talimatnamede müfettişler ve müfettiş muavinleri ile ilgili olan kısımlar tezin, "Müfettişler ve Müfettiş Muavinleri" kısmında ele alınacaktır.

uygun olarak müfettiş-i umumiliğe tevdi edilmiş olan hususlarla ilgili yazılması ve yürütülmesi icap eden konuları müfettiş-i umumiliğin emirleri doğrultusunda tamamlamakla mükelleftir (45. Madde). Kalem on yedinci maddede bahsedilen, merkez idare ve vilayet kalemlerinin hesabat, imarat gibi işleri ile müfettişlerin raporlarını saklayan bir defterin tutulmasıyla da görevlidir (46. Madde). Kalemde çıkacak yazıların müsveddesi de saklanacaktır (47. Madde). Kaleme gelen ve kalemde çıkan evrak için kalemin düzenli bir defteri olacak ve baş kâtip her ay sonunda evrakın bir kıt'a hülasa pusulasını düzenleyerek müfettiş-i umumiliğe gönderecektir (48. Madde). İkinci kısım müfettişler merkezde bulundukları müddet zarfında müfettiş-i umumilikten kendilerine tevdi edilen evrak üzerine rey ve mütalaa belirtecekler, bununla birlikte bu konudaki yazılı evrak saklanacak ve kalemin söz konusu defteriyle birlikte evrakın ait olduğu kaleme gönderilecektir. Kalem memurları müfettiş-i umumiliğin gerek gördüğü konularda teftiş için görevlendirilebilecektir (50. Madde).⁷⁴⁹ Hazine-i Hassa Nezareti'nden Emlâk-ı Hümâyûn merkez idaresindeki kalemlerin ve şubelerin meydana gelecek usul, hesap ve imarı hakkındaki tebligat ile müfettişler tarafından gönderilecek tablolar üzerine verilen emirler Heyet-i Teftişîyye kaleminden geçmedikçe evrak kalemi tarafından saklanamayacaktır (17. Madde).

4.2.1.1.5. Senedat kalemi

Emlâk-ı Hümâyûn'a ait birtakım işlemlerde senet düzenlenirdi. Emlâk-ı Hümâyûn'a satın alınacak emlaklar ile yine müessesenin idare ettiği arazi ve çiftliklerde yaşayan halka verilen senetler bundandır. Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içinde bu senetleri düzenleyerek kayıtları tutan kalem senedât kalemidir.⁷⁵⁰ Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesi içinde senedat kalemine yer verilmemiştir ancak senedat kaleminin görevlerine değinildiği görülmektedir. Buna göre Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunun vazifeleri arasında tüm emlak, arazi ve çiftlik ile diğerlerinin senetleri olmayanlarının senedat-ı asliyesini düzenlettirmek olduğuna da değinilmiştir.⁷⁵¹ İlaveten akarat, emlak, arazi ve çiftliklerin muamelelerinde Emlâk-ı Hümâyûn kalemi tarafından hazırlanan makbuz senedatının, Emlâk-ı Hümâyûn muavini ile kalem müdürünün mührüyle mühürlü olarak ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından

⁷⁴⁹ Aynı belge.

⁷⁵⁰ Terzi, *a.g.e.*, 105.

⁷⁵¹ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

onaylanmış bir şekilde işleme alınması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁵² Bu bağlamda nizamnamede bir senedat memurundan bahsedilmese de kalem içerisinde senetleri hazırlayan bir memurun olduğu anlaşılmaktadır.

Senedat memuruna dair salnamelerdeki ilk bilgiye 1885 senesi salnamesinde ulaşılmaktadır. Buna göre Müfettiş ve Senedat Memuru Osman Efendi, Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi Komisyonu'nda aza olarak yer almaktadır.⁷⁵³ Senedat kaleminin başındaki kişi idari anlamda Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürüne bağlıdır.⁷⁵⁴ Salnamelerin ilerleyen yıllarında da senedat memurlarının aynı zamanda müfettişlik de yaptığı görülmektedir.⁷⁵⁵ Bunun sebebi söz konusu ilk yıllarda Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatının daha kısıtlı olması olarak gösterilebilir. Bu bağlamda senedat kaleminin de henüz bir kalem olarak teşkilatlanmadığı ve bu vazife için yalnızca bir memur görevlendirildiği söylenebilir. 1892 yılının salnamesinde ise ilk defa olarak senedat memurunun yanında bir de senedat memuru muavini yer almaktadır.⁷⁵⁶ II. Abdülhamit döneminin sonlarına kadar salnamelerde bir senedat memuru ile muavininin görev yaptığı görülmektedir.

4.2.1.1.6. Heyet-i fenniyye-i inşaiyye

Heyet-i Fenniyye-i İnşaiyye kalemi salnamelerde ilk olarak 1906 yılında Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde yer almaktadır.⁷⁵⁷ Arşivde ise 1905 yılında bu kalemden çalışan kişilere ödenen maaşlara dair bilgiler bulunmaktadır.⁷⁵⁸ Ancak bu kalemin Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisindeki yeri uzun süreli olmamış ve 1908 yılının salnamesinde yer almamıştır. Arşivde de aynı şekilde 1908 yılına ait belgelerde “mülga” olarak geçtiği görülmektedir.⁷⁵⁹ Heyet-i Fenniyye-i İnşaiyye kalemi bünyesinde çalışanlara bakıldığında salnamelere göre 1905 yılında Emlâk-ı Hümâyûn Mühendis-i Sânisî İbrahim Paşa ile Mühendis Safvet Bey'in isimlerinin geçtiği

⁷⁵² Aynı belge.

⁷⁵³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁷⁵⁴ Terzi, a.g.e., 105.

⁷⁵⁵ Osmanlı Devlet Salnamelerinde 1888-1892 yılları arasında bu bilgiye ulaşılmaktadır.

⁷⁵⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1892, 138.

⁷⁵⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1906, 150.

⁷⁵⁸ COA. ML. EEM. 530/33/H. 16.10.1323.

⁷⁵⁹ COA. ML. EEM. 699/23/H. 03.08.1326.

görülmektedir.⁷⁶⁰ Arşive bakıldığında ise kalem içerisinde kalfa⁷⁶¹ ve müstahdem⁷⁶² görev almıştır.

Bu kalemin vazifelerini gösterecek bir talimatnameye arşivde ulaşılammıştır. Ancak kaleme ait belgelerden çıkarım yapmak mümkündür. Buna göre Heyet-i Fenniyye-i İnşaiyye kaleminin genel anlamda vazifesi Emlâk-ı Hümâyûn idaresindeki çeşitli emlak, çiftlik ve akarâtın tamire ihtiyacı olanları tamir ettirmek, bina inşa lüzumu halinde bu binaları inşa ettirmek, ihtiyaç halinde gerekli malzemeyi sağlamak, dosya odasını temizlemek olarak sayılabilir. Örneğin arşivde yer alan bir belgeye göre Galatasaray yakınlarında bir apartmanın tamiratında çalışan kişilere ödemeler Emlâk-ı Hümâyûn'dan Heyet-i Fenniyye eliyle yapılmıştır.⁷⁶³ Diğer bir belgede ise Heyet-i Feniyye-i İnşaiyye odacısının Emlâk-ı Hümâyûn odasını düzenlemek amacıyla görevlendirildiği ve nisan ayı boyunca çalışması karşılığında 50 kuruş aldığı geçmiştir.⁷⁶⁴

Arşivde kaleme ait bilgi alabileceğimiz bir diğer önemli belge ise kalemin görevli olarak yaptığı inşaat ve tamiratı içeren icmal defteridir.⁷⁶⁵ Toplam elli üç icmalden oluşan defter masrafların nereye yapıldığı, neleri kapsadığı ve ücreti hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu defter Hamidiye Etfal Hastanesi'ne, Hereke Fabrikası ihtiyaçlarına, Çuha Fabrikası ihtiyaçlarına, Hazine-i Hassa Nezareti'nin çeşitli kalemlerine yapılan masraflara, Emlâk-ı Hümâyûn'dan birtakım dükkan, gazino ve diğer birtakım akarâtın tamiratına, Şazeli Dergahı ve Ertuğrul Cami'nin birtakım tamir ve inşaatına, Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin evrakları için sandık imali masraflarına, Emlâk-ı Hümâyûn'dan bazı çiftliklerin tamir ve inşa masraflarına dair bilgi içermektedir.

⁷⁶⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1906, 150.

⁷⁶¹ COA. ML. EEM. 533/25/H. 12.11.1323.

⁷⁶² COA. ML. EEM. 556/79/H. 27.05.1324.

⁷⁶³ COA. ML. EEM. 586/27/H. 18.01.1325.

⁷⁶⁴ COA. ML. EEM. 598/25/H. 01.04.1325.

⁷⁶⁵ COA. HH. d. Nr. 1224/H. 21.10.1324.

4.2.1.1.7. İdare-i nehriyye-i merkeziyye

Emlâk-ı Hümâyûn İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye kalemi II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde geç dönemde kurulmuş bir kalemdir. Devlet salnamesine göre 1908 yılındaki salnamede ilk olarak görülmektedir. Salnameye göre bir müdür ve muavini tarafından yönetilmektedir.⁷⁶⁶ Kalemle ilgili pek fazla bilgi bulunamamıştır. Arşive bakıldığında bazı belgelerin kalemin vazifesine dair fikir sunabileceği düşünülmektedir. Örneğin 1907 yılına ait bir belgede İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye muavinlerinden Binbaşı Ahmet Bey'in Bağdat ve Basra arasına duba çekmesi için kullanılacak olan römorkör alımı için Glasgow'a gittiği görülmektedir.⁷⁶⁷ Başka bir belgede ise İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye memurlarının istifadesi için denizle ilgili fenni terimler ile sıvı ve gaza dair bilgileri içeren iki kitabın alındığı geçmiştir.⁷⁶⁸ Bu bağlamda kalemin Emlâk-ı Hümâyûn'u ilgilendiren deniz, nehir ve vapur gibi konulardan sorumlu olduğu düşünülebilir.

Arşivdeki diğer bir belgeye göre İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye kaleminin ülke genelinde "acentelikleri" bulunmakta ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından işletilen vapurlar da bu kaleme ve kalemin acenteliklerine bağlı bulunmaktadır. Belge İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye'nin ve acentelikleri ile vapurların 1904/1905 yılındaki masraflarını ve gelirlerini göstermektedir. Belgeye göre İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye'nin acentelikleri; Bağdat, Kut, Amare, Basra, Fabrika idaresi olarak sıralanmıştır. Vapurlar ise Hamidiye, Burhaniye, Musul, Resafe, Ferat, Bağdat olarak keydedilmiştir. İdare-i Nehriyye-i Merkeziyyenin masraflarının maaşlar, kömür ve levazımat, icarât, mefruşat, evrak basımı, kırtasiye, yevmiye ve harcırah olarak sıralandığı görülmektedir. Gelirleri ise aktarma, fabrika idaresi imalatından, eşhas zimmeti ve istirdattan, akçe kârı, varidat-ı müteferrika ve son olarak istikraz ve emânât olarak sıralanmıştır.⁷⁶⁹ 1909 yılına ait incelenen diğer bir belgede İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye kaleminin ilga edildiği öğrenilmektedir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908, 140. 1908 yılına ait söz konusu salnamede İdare-i Nehriyye-i Merkeziyye Kaleminin Müdürü Hikmet Paşa, muavini ise aynı zamanda müfettiş olarak da görev yapan Ömer Abidin Efendi'dir.

⁷⁶⁷ COA. HR.SFR.3. 579/5/H. 07.01.1325.

⁷⁶⁸ COA. ML.EEM. 691/46/H. 28.06.1326.

⁷⁶⁹ COA. ML.EEM. 499/67/H. 28.01.1325.

⁷⁷⁰ COA. ML.EEM. 723/81/H. 03.01.1327.

4.2.1.2. Merkez idari şubeleri

4.2.1.2.1. Birinci dersaadet şubesi

Emlâk-ı Hümâyûn'un merkezde ve vilayetlerde yönetimi çeşitli şubelere ayrılmıştır. Bu anlamda İstanbul'daki Emlâk-ı Hümâyûn yönetiminin beş şubeye ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu şubelerden ilki Birinci Dersaadet Şubesi olarak geçmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde de şubelerden bahsedilmekte ancak bunların kaç şubeden oluştuğu ya da İstanbul'daki şubelerin kaçta ayrıldığı gibi bilgilere yer verilmemiştir. Bu bilgiye en başta salnamelerden ulaşılabilmektedir. Devlet salnamelerinde İstanbul Emlâk-ı Hümâyûn yönetiminin idari şubelerine ve bunların personel bilgisine erişilebilmektedir.

Salnamelerde ilk olarak Birinci Dersaadet Şubesine yer verilmiştir. 1891 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu azaları içerisinde Emlâk-ı Hümâyûn idaresi muavini ve Birinci Şube müdürünün Ferit Bey olarak yer aldığı görülmektedir.⁷⁷¹ Emlâk-ı Hümâyûn muavinin aynı zamanda Birinci Şube müdürü olduğunun da görülmesi hem henüz teşkilat içerisindeki iş bölümü dağılımının kısıtlı kaldığını hem de şubelerin yönetimine verilen önemi düşündürebilmektedir. 1893 yılı salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn Birinci Şube ve Hazine-i Hassa-i Şahane Dava Vekili Muavini Cemil Bey Birinci Şube Muavini olarak görülmektedir.⁷⁷² 1899 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde Birinci Şubeyle birlikte diğer şubeler de yer almıştır. Bu salnamede müdür aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn idaresi muavini, Ferit Bey ile muavin (Hazine-i Hassa Dava Vekili Muavini) Cemal Efendi,⁷⁷³ Birinci Dersaadet Şubesi personeli olarak geçmiştir.⁷⁷⁴ 1902 yılının salnamesinde Birinci Dersaadet Şubesi personelinin sayısının arttığı, muavin sayısının ikiye çıktığı ve bir de baş kâtabin personel içerisinde yer aldığı anlaşılır.⁷⁷⁵ 1903 yılının salnamesinde muavin sayısı bire düşürülmüş ancak 1906 yılında tekrar ikiye çıkarılmıştır.⁷⁷⁶ 1907 yılının salnamesine kadar Emlâk-ı Hümâyûn muavininin aynı zamanda Birinci Dersaadet Şubesi müdürlüğünü de yaptığı görülmekteyken, 1907 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn muavinliği ile Birinci Dersaadet Şubesi

⁷⁷¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1891, 129.

⁷⁷² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1893, 142.

⁷⁷³ Cemal Bey'e 1892 yılında rütbe-i salise tevcih edilmiştir. COA. İ. TAL. 3/83/H. 06.02.1310.

⁷⁷⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁷⁷⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1902, 112.

⁷⁷⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1903, 120. Osmanlı Devlet Salnamesi, 1906, 150.

müdürlüğünün iki ayrı kişi tarafından yürütüldüğü görülmektedir.⁷⁷⁷ Bunun yanında Birinci Dersaadet Şubesi muavinlerinden birisi, II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar aynı zamanda Hazine-i Hassa Dava Vekili görevini sürdüren kişi olmuştur.⁷⁷⁸ Arşive bakıldığında zikredilen görevliler haricinde birinci şube içerisinde tahsildarların⁷⁷⁹, katiplerin⁷⁸⁰, kalfaların⁷⁸¹ ve müstahdemlerin⁷⁸² görev yaptığı anlaşılmaktadır. Arzu Terzi ayrıca bu şubede tamirat ve ağnam memurlarının da görev yaptığını belirtmiştir.⁷⁸³

Birinci Dersaadet Şubesinin başlıca vazifesi görev alanı içerisinde olan Emlâk-ı Hümâyûn'dan arazi, emlak, çiftlik ve akarâtın gelirlerini toplamak, ayrıca bunların muamelatını düzgün bir şekilde yürüterek, gelirlerin artırılmasını sağlamak ve bunları suiistimalden korumaktır. Ayrıca yine arşive bakıldığında Birinci Şube müdürünün vilayetlerdeki Emlâk-ı Hümâyûn şubelerine giderek teftişte bulunduğu görülmektedir. Örnek olarak, Birinci Şube Müdürü Yakup Bey Aydın Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn idaresi, çiftlikâtı ve şubelerinin tüm hesap ve muamelatını teftiş için görevlendirilmiştir. Yakup Bey'in bu vazifelenme için yevmiyesi ise 50 kuruş olarak tahsis edilmiştir.⁷⁸⁴

Şubeler hakkındaki en önemli konulardan biri bunların Emlâk-ı Hümâyûn'dan hangilerini idare ettiklerini tespit edebilmektir. Her şubenin kendine ait bir gelir defteri bulunmaktadır. Bu bağlamda şubelerin idare ettikleri emlak, arazi, çiftlikât ve akarâtın hangilerinin olduğunun tespiti için bu gelir defterleri incelenmiştir. 1906 yılına ait bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn'dan olup Birinci Şube idaresindeki bazı emlak ve arazi, İkinci, Üçüncü ve Altıncı şubelere devredilmiştir. Belgeye göre emlak ve arazinin listesini içeren iki nüsha defter tutulmuş olup bu defterlerden biri Emlâk-ı Hümâyûn kalemi tarafından saklanmış ve diğer nüshaları ise devredildikleri şubelere gönderilmiştir.⁷⁸⁵ Bunun yanında arşivde Birinci Şubenin idaresindeki akarat vesaireyi gösteren bazı defterleri görmek mümkündür. Bu defterlerden biri 1891 yılına aittir ve

⁷⁷⁷ Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi Muavini Asaf Bey iken, Birinci Dersaadet Şubesi Müdürü Yakup Bey olarak yer almaktadır. Osmanlı Devlet Salnamesi, 1907,136.

⁷⁷⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908, 140.

⁷⁷⁹ COA. HH. SAİD. MEM. 37/1/H. 29.12.1297. COA. HH. THR. 1192/120/H. 23.05.1307.

⁷⁸⁰ COA. HH. İ. 141/45/H. 24.12.1319.

⁷⁸¹ COA. ML. EEM. 539/6/H. 01.01.1324.

⁷⁸² COA. ML. EEM. 618/21/H. 29.07.1325.

⁷⁸³ Terzi, *a.g.e.*, 108.

⁷⁸⁴ COA. ML. EEM. 694/56/H. 12.07.1326.

⁷⁸⁵ COA. ML. EEM. 568/14/H. 26.08.1324.

Birinci Şube idaresindeki Dersaadet ile Bilad-ı Selase’de mevcut olan akarât, çiftlik vesaireyi göstermektedir.⁷⁸⁶

Birinci Şubenin idaresi altında olan emlakı tespit açısından arşivdeki bir diğer belge birtakım çıkarımların yapılması açısından incelenmeye değerdir. Buna göre Veliefendi Çayırı korucusu Mustafa Ağa’nın kanun-ı evvel maaşı olan 250 kuruşun Emlâk-ı Hümâyûn idaresi veznesinden Birinci Şube hesabına yatırıldığı görülmektedir. Bu anlamda Mustafa Ağa’nın Birinci Şube personeli olduğu ve Veliefendi Çayırı’nın da Birinci Şube idaresinde olduğu düşünülebilir.⁷⁸⁷

Şube idaresindeki akarât ve diğer emlaktan kiraya verilmesi gerekenleri kiraya vermek ve bunların kiralarnı da düzenli bir şekilde Emlâk-ı Hümâyûn varidatına eklemekle görevliydi. Müstecirlerden kiralarnı düzenli bir şekilde ödemeyenlere karşı ise gerekli işlemler uygulanır ve söz konusu kira bedeli varidata eklenirdi. Bu duruma örnek olarak arşivde yer alan bir belgeye göre Tabip Kaymakam Mustafa Fehmi Bey’in Beşiktaş’ta Akarât-ı Seniyye’den elli bir numaralı hanenin icar bedelinden Emlâk-ı Hümâyûn Birinci Şubeye borcu olduğu ve bu borcun Tophane-i Âmire müşiriyetinde bulunan maaşından alınması hakkında müşiriyetle yapılan görüşmeler sonucunda kararlaştırıldığı öğrenilmektedir.⁷⁸⁸ Aynı şekilde Sultanın yâverânından Binbaşı Şerif Abdullah Bey’in ödemesi gereken icardan dolayı Emlâk-ı Hümâyûn’un birinci şubesine borcu olduğu ve bu borcun kendisinin hazinedeki alacağına karşılık olarak 1382 kuruşun Emlâk-ı Hümâyûn hesabına matlub-ı kayd edildiği belirtilmiştir.⁷⁸⁹

Emlâk-ı Hümâyûn Birinci Şube memurlarının görevlerindeki başarılarından dolayı mükafatlandırıldıkları anlaşılr. Örnek olarak Emlâk-ı Hümâyûn Birinci Şube tahsildarlarından Mahmut Efendi’nin hüsn-i hidmet ve gayretlerinden dolayı rütbesi terfi ettirilmiş ve Hıtte-i Irakiye Emlâk-ı Hümâyûn müfettişi Yakup Efendi’ye üçüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁷⁹⁰ Ayrıca şube memurlarından Hicaz Demiryolu için altışar kuruş kesildiği görülmüştür. Buna göre Müdür Asaf Bey’den, Muavin Cemal Bey’den, Baş Kâtip Mustafa Efendi’den, refik-i evvel Mehmet Efendi, Katipler

⁷⁸⁶ COA. HH. d. Nr. 21384/H. 13.03.1309.

⁷⁸⁷ COA. ML. EEM. 79/78/H. 09.04.1302.

⁷⁸⁸ COA. ML. EEM. 343/21/H. 19.02.1318.

⁷⁸⁹ COA. ML. EEM. 343/24/H. 19.02.1318.

⁷⁹⁰ COA. İ. TAL. 373/44/H. 19.07.1323.

Remzi, Mazhar, Ziya, Adil, Reşit, Tevfik Efendilerden ve tahsildarlar Mehmet Faik, Mahmut, Şevket Efendilerden, Memur Naim Efendi ile Salim Ağa'dan altışar kuruş kesilmiştir.⁷⁹¹ Şube memurlarından vefat edenlerin ailelerine de belli meblağlarda maaş bağlandığı görülmektedir. Birinci şube müstahdemlerinden olup vefat etmiş Ziya Bey'in eşine her ay maaş bağlanmasının yanında sadaka-i padişahîden olarak her ay 100 kuruş verilmesi istenmiştir.⁷⁹² Şubenin artan muamelatından dolayı 1905 yılında yeni memur istihdam edilmesine karar verilmiş ve bunun sonucunda Ahmet Bey 300 kuruş maaşla Birinci Şubeye istihdam edilmiştir.⁷⁹³ Şubede evrak kayıt defteri⁷⁹⁴, zimmet defterleri⁷⁹⁵, gelir defterleri⁷⁹⁶, icar ve tahsil defteri⁷⁹⁷ tutulmuştur.

4.2.1.2.2. İkinci şube

Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin merkez teşkilatından bir diğeri de İkinci Şubedir. Salnamelerde İkinci Şube ilk olarak 1899 yılında geçmektedir. Bu kısımda İkinci ve Dördüncü Şubenin birlikte ele alındığı ve aynı kadro tarafından idare edildiği görülür. İkinci ve Dördüncü Şubenin personeli 1899 yılı salnamesinde bir müdür, bir muavin ve bir de baş kâtipten oluşmaktadır. İkinci ve Dördüncü Şube müdürü aynı zamanda Orman Müdürü de olan Mıgardîç Hekimyan Efendi'dir. Mıgardîç Hekimyan Efendi aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunun azası olarak da yer almaktadır.⁷⁹⁸ Ayrıca 1907 yılının salnamesine kadar İkinci ve Dördüncü Şubenin müdürlüğünü yapmış olsa da bu senenin salnamesinde şubenin müdürlüğüne Mehmet Bey'in geldiği görülmüştür.⁷⁹⁹ Salnamelerde II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar İkinci ve Dördüncü Şube birlikte ele alınmıştır

İkinci ve Dördüncü Şubelerin birlikte idare edilmesi meselesine arşiv bağlamında bakıldığında burada da İkinci ve Dördüncü Şubelerin müdür ve diğer personelin aynı kişiler olduğu ancak Müdür Hekimyan'ın bazı maaş makbuzlarında "İkinci Şube müdürü" olarak geçtiği görülmektedir.⁸⁰⁰ Ancak arşive bakıldığında

⁷⁹¹ COA. ML. EEM. 470/80/H. 24.02.1322.

⁷⁹² COA. ML. EEM. 618/21/H. 29.07.1325.

⁷⁹³ COA. ML. EEM. 501/43/H. 14.01.1323.

⁷⁹⁴ COA. HH. d. Nr. 3968/H. 02.09.1320.

⁷⁹⁵ COA. HH. d. Nr. 7740/H. 17.06.1304.

⁷⁹⁶ COA. HH. d. Nr. 9744/H. 13.12.1320. COA. HH. d. Nr. 9213/H. 06.01.1323.

⁷⁹⁷ COA. HH.d. Nr. 9229/H. 27.10.1318.

⁷⁹⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁷⁹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1907, 136.

⁸⁰⁰ COA. ML. EEM. 156/40/H. 16.11.1309. COA. ML. EEM. 232/75/H. 11.03.1314.

İkinci ve Dördüncü Şubelerin hasılatları birbirinden ayrı bir şekilde tutularak teslim edilmiştir.⁸⁰¹

İkinci Şube müdür ve memurlarına taltiflerde bulunulduğu anlaşılır. Örneğin İkinci Şube Müdürü Hekimyan Efendi'ye başarılı idarelerinden dolayı ikinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁸⁰² İkinci Şube umur-ı inşaiyesinde kalfa olarak görev yapan Kirkor Efendi'ye de rütbe-i salise tevcih edilmiştir.⁸⁰³ İkinci Şube Müdürü Mehmet Bey'e ikinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁸⁰⁴ İkinci Şube Müdür Muavini İbrahim Bey saniye sınıfına yükseltilmiş ve Baş Kâtip Necip Efendi'ye de üçüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁸⁰⁵

Arşivde bulunan şube hakkında önemli bilgiler veren bir diğer belge de şubeye dair talimatname belgesidir. 1 Haziran 1904 tarihli talimatnameden önce talimatnamenin müsveddesi bulunmaktadır. Talimatnameden sonra ise farklı bir talimat müsveddesi daha yer almaktadır.⁸⁰⁶ Talimatnameye göre şubenin idaresindeki çiftlikler ve emlakların yönetimi Nezaret'te bulunan bir müdür ve muavin ile bir baş kâtipten oluşan heyet tarafından yürütülecektir. Ayrıca bu heyete lüzumu kadar kâtip, kethüda, korucu ve hademe yardımcı olacaktır. İhtiyaç duyulduğu takdirde de Hazine-i Hassa Nezareti memurlarından geçici olarak bazı memurlar istihdam edilecektir (1. Madde). Şubenin Hazine-i Hassa Nezareti ile haberleşmesi müdür ve muavin tarafından ortaklaşa yürütülecektir (2. Madde).

Talimatnamenin bundan sonraki kısmı müdürün vazifelerine ayrılmıştır. Müdürün asli vazifesi şubenin idaresi altındaki Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan tüm emlak, arazi ve çiftlikatın varidatını suiistimalden ve ziyandan koruyarak şubenin harcamalarını da usulüne uygun bir şekilde yapılmasını sağlamaktır. Emlâk-ı Hümâyûn'un bayındırlığının ve varidatının artırılması için gerekli araştırmaları yaparak Hazine-i Hassa Nezareti'nin emrine uygun hareket edecektir. Bunun yanında söz konusu emlak, arazi ve çiftlikten hudutları belli olmayanların haritalarının çıkarılması için gerekli işlemleri yaptıracaktır. Şubenin idaresindeki çiftlikâta, araziye

⁸⁰¹ COA. ML. EEM. 342/78/H.13.02.1318. COA. ML. EEM. 369/46/H. 04.02.1319. İkinci şube hasılatlarından vezneye teslim edilenleri gösterir makbuz örnekleri.

⁸⁰² COA. İ. TAL. 286/51/H. 20.06.1320.

⁸⁰³ COA. İ. TAL. 454/36/H. 27.06.1326.

⁸⁰⁴ COA. İ. TAL. 419/27/H. 21.02.1325.

⁸⁰⁵ COA. İ. TAL. 426/17/H. 25.05.1325.

⁸⁰⁶ COA. ML. EEM. 472/18/H. 17.03.1322.

ve emlaka herhangi bir saldırı ya da müdahalede derhal tedbir alarak buna engel olmakla vazifelidir (3. Madde). Müdür şubeye ait varidat ve masarifatı gösterir her ay sonunda bir aylık cetvel ve yıl sonunda ise yıllık muhasebesini tanzim ettirecek ve bunları muavin ve baş kâtip ile ortak olarak Hazine-i Hassa'ya gönderecektir (4. Madde). Müdür şube dahilinde vuku bulacak inşaat ve tamirata nezaret edecektir (8. Madde). Hazine-i Hassa Nezareti'ne ait olan ağnam, rüsum ve aşarın ve hasılat-ı sâirenin talimat ve tebligata uygun bir şekilde toplanabilmesine vazifelidir (9. Madde). Müdür şubenin idaresi altında olup icara verilmesi gereken tarla, mera, bahçe, bostan ve çeşitli akarâtın usulüne uygun bir şekilde müzayedelerinin yapılması ve Hazine-i Hassa'dan alacağı izin üzere hazinenin menfaatlerine uygun olarak ihalelerini gerçekleştirecektir (10. Madde). Müdür şube dahilinde bulunan çiftlikat ve emlakın yerini, hududunu ve mera ile bostanların bölgelerini ayrı ayrı gösteren defter tutturmaya mecburdur. Bunun yanında ormanların muhafazasına da dikkat edecektir (11. Madde). Ayrıca ayda bir kere ve görülecek lüzum üzerine çiftlikat ile ormanları devre çıkacak ve emlak ya da arazinin hududu konusunda ve muhacirlere verilmiş bölgeler konusunda bir ihtilaf çıktığı zaman icra olunacak tahkikat ve tetkikatta hazır bulunacaktır (12. Madde). Müdür muavininin vazifesi ise müdür hakkında tayin olunan vazifeleri icra ile mükellef olup şubenin genel muamelatından müdür ile ortak bir şekilde mesuldürler. Muavin müdürün yokluğunda vekalet eder (13. Madde).

Talimatnameye göre şube yönetiminde baş kâtip de müdür ve müdür muavini kadar önemlidir. Talimatnamede baş kâtibe ayrı bir bölüm ayrıldığı görülmekte olup, baş kâtip şubeye ait hususatta müdür ve muavinle müştereken mesuldür. Baş kâtip, şubenin tüm hesaplarını ve kayıtlarını tanzim etmek, aylık gelir-gider cetveli ile yıllık muhasebesini etmek, idarenin yazı işlerini görmek vazifesiyle mükelleftir (14. Madde). Baş kâtip şubeye gelen tüm evrak ve muharreratı günü gününe defter-i mahsusaya kaydederek, bunları müdüre verecektir. Şubenin idaresi altında olup kiraya verilmiş olan emlak, arazi, akarât vesairenin hududu ile kiraya verildiği müddeti, kiracının isim ve diğer bilgilerini içeren bir ihale defterini tutmak ve müzayede pusulalarını tanzim ile müdüre vermek ve ihaleye izin verildikten sonra ise konturatolarını tertip ederek bunları vermek dahi baş kâtibin vazifelerindendir (15. Madde).

Şubenin bir diğer personeli olan kethüdalar da talimatnamede ayrıca yer verilmiştir. Çiftlik kethüdaları şube idaresinden gelecek tebligata ve ihtarata tatbikan varidat ve hasılatı zamanında tahsil etmek ve kendilerine verilen görevi uygun bir şekilde yerine getirmek ve hazinenin hukukunu korumak vazifeleriyle mükelleftir (16. Madde). Her kethüda memur olduğu çiftlik ve müstemilatından olan arazi, mera, bostan, tarla vesairenin iyi bir şekilde muhafazasına itina gösterecek ve dışardan herhangi bir saldırı durumunda derhal saldırıyı engelleyecek ve şubeyi bilgilendirecektir (17. Madde). Çiftlik kethüdaları idarelerindeki arazi ve ormanları daima gezip dolaşacaklar ve maiyetlerindeki korucuların vazifelerini düzgün bir şekilde yerine getirip getirmediğini kontrol edecekler ve vazifesini aksatanları şubeye bildireceklerdir (18. Madde).

Talimatnamenin en son kısmında ise “mevad-ı şetta” başlığıyla farklı konularda bazı maddeler bulunmaktadır. Buna göre şube varidatından gelen meblağ makbuz senedi mukabilinde şube kasasına konulacak ve yevmiye defterine kaydedilecektir. Kasanın iki anahtarı olup, bu anahtarlardan biri müdürün elinde ve diğeri muavinin elinde olacaktır (25. Madde). Şube sandığından yapılacak bütün ödemeler müdür, muavin ve baş kâtabın onayından geçmedikçe yapılamaz (26. Madde). Müdür ve muavin ile katipler dahil idarelerinde bulunan mahallere, görev ya da teftiş sebebiyle, gitmeleri ve buralarda çeşitli bölgeleri dolaşmaları harcırah almayıp yalnız buradaki masrafları için bir ücret alacaklardır. Ancak gidecekleri bölgelerde zorunlu harcamaları üzerine müdüre elli, muavine kırk, baş kâtabe otuz ve katiplere yirmi kuruş yevmiye verilecektir (19. Madde).

Talimatnamenin müsveddelerinde İkinci Şubenin idaresi altında olan Emlâk-ı Hümâyûn’a dair bilgi almak mümkündür. Buna göre Ayasağa, Ayamama, Silahdarağa, Safra, Alibey ve Kilyos isimlerindeki çiftlikat, İkinci Şubenin idaresi altındadır. Arşivde yer alan bazı belgelerden şube idaresinde yer alan emlak, arazi ve çiftlik hakkında bilgi elde etmek mümkündür. Örneğin söz konusu çiftliklerin yanında şube dahilinde çayırların olduğu da yine bir arşiv belgesinden öğrenilebilmektedir. Belge Emlâk-ı Hümâyûn İkinci, Üçüncü, Altıncı ve Tokat idaresine gönderilmiştir. Şubelerden Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil olan çayırların muhafazası ile etrafında oluşmuş hendeklerin temizlenmesi gibi konularda dikkat edilmesi istenmektedir.⁸⁰⁷ İkinci

⁸⁰⁷ COA. ML. EEM. 653/2/H. 07.02.1326.

Şubenin idaresindeki emlak, arazi ya da akarâtın miktarına dair herhangi bir liste bulunmamakla birlikte şubenin varidatına dair varidat defterlerinden bilgi alınabilmektedir. Ayrıca arşivde şubeyle ilgili olarak Sabık Müdür Mehmet Bey döneminin muhasebe defterinden şubenin idare ettiği emlak, çiftlikat, arazi vesaireye dair bilgi almak mümkündür. Bu belgeye göre Ayasağa Çiftlik-i Hümâyûnu, Silahdarağa Çiftlik-i Hümâyûnu, Ayamama ve Safra Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Alibey Çiftlik-i Hümâyûnu, Filyos Çiftlik-i Hümâyûnu, Balmumcu Çiftlik-i Hümâyûnu, Zincirlikuyu Arazi-i Hümâyûnu bu gelirler arasında görünmektedir.⁸⁰⁸ Ayrıca başka bir belgede şubenin idare ettiği Çiftecevizler isimli bir arazinin de bulunduğu geçmektedir.⁸⁰⁹ Söz konusu belgeler dışında şubenin idare ettiği Emlâk-ı Hümâyûn'a dair bir liste bulunamamıştır. Ancak eldeki belgelere odaklanıldığında şubenin Dersaadet ve civarındaki çiftlikler, araziler ve çayırlardan mesul olduğu, Birinci Şubenin ise daha çok akarâtın mesul olduğu söylenebilir.

Emlâk-ı Hümâyûn'ları idare eden şubelerin tümünün ortak vazifesi kendi yetki alanları dahiline giren arazi, akarât, çiftlik ve diğer padişah mallarını düzgün bir şekilde idare etmek, suiistimalden ve kötü yönetimden korumak ve hasılatı zayıf vermeden toplamaktır. Bu bakımdan İkinci Şubenin de esas vazifelerini bunlar oluşturmaktadır.

4.2.1.2.3. Üçüncü şube

Emlâk-ı Hümâyûn'un Üçüncü Şube idaresine dair salnamelerde bir bilgi bulunamamıştır. Bu sebeple şubenin ne zaman kurulduğuna ve yönetim kadrosuna dair bilgiler arşivden elde edilmektedir. Bu bağlamda şubenin yönetim kadrosuna dair ilk olarak şube müdürünün 1892 yılında Leon Efendi olduğu, şubenin müdür muavininin Vehbi Bey, baş kâtabın Ali Galip Efendi olduğu görülmektedir.⁸¹⁰ 1902 yılında şube müdürünün Abdulvahap Efendi olduğu bir tayin kararında geçmektedir. Buna göre Üçüncü Şube müdürü olan Abdulvahap Efendi Müntefik Sancağı Mutasarrıflığına atanmıştır.⁸¹¹ 1908 yılında ise şube müdürü olarak Mustafa Bey görülmektedir.⁸¹² Müdür Muavini Vehbi Efendi'ye 1895 yılında hizmetlerindeki başarısından dolayı

⁸⁰⁸ COA. ML. EEM. 667/77/H. 27.03.1326.

⁸⁰⁹ COA. ML. EEM. 705/81/H. 02.09.1326.

⁸¹⁰ COA. ML. EEM. 150/71/H. 21.07.1309.

⁸¹¹ COA. BEO. 1926/144399/H. 24.06.1320.

⁸¹² COA. Y. MTV. 311/76/H. 17.05.1326.

dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁸¹³ Ayrıca şube idaresi kâtiplerinden biri olan Osman Bey'e hizmetlerinin beğenilmesi sebebiyle rütbe-i salise tevcih edilmiştir.⁸¹⁴ Şube baş kâtibinin ise 1899 yılında Halit Bey olduğu görülmektedir. Halit Bey'e dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.⁸¹⁵

Arşiv belgelerine göre şubenin idaresi dahilinde sekiz kıta sebze bahçesi ve Göksu'da Ayazma bahçesi olduğu ve bunların tamir ettirildiği anlaşılr.⁸¹⁶ Ayrıca şubeye ait 1908/1909 senesi varidat-masarifat defterine bakıldığında Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu, Hekimbaşı ve Çavuşbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu, Alemdağı Çiftlik-i Hümâyûnu,⁸¹⁷ Yalnız Servi Çiftlik-i Hümâyûnu⁸¹⁸, İzmit ve Balaban Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nu⁸¹⁹ idare ettiği görülmektedir. İlgili defterde Üçüncü Şubeye bağlı olarak bir de İzmit şubesinin yer aldığı geçmektedir.⁸²⁰

4.2.1.2.4. Dördüncü şube

Dördüncü Şubenin yönetim kadrosu II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar İkinci Şubeyle aynı kişiler tarafından oluşmuştur.

4.2.1.2.5. Orman şubesi

Orman Şubesi salnamelerde ilk olarak 1908 yılında görülmektedir. Müdürü aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn orman müdürü de olan Mıgardıç Hekimyan Efendi iken, şubenin müdür muavini ise Nuri Bey'dir.⁸²¹ Orman Şubesi hakkında arşivde pek fazla bilgi bulunmamakla beraber merkez idarede bir Orman Şubesinin yanında Musul Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı farklı bir orman şubesinin daha bulunduğu görülmektedir.⁸²² Ayrıca vilayet dahilindeki şube idarelerinde de orman memurlarının bulunduğu dair bilgiler arşiv belgelerinde yer alır.⁸²³ Merkez idarede bulunan Orman Şubesinin başında Emlâk-ı Hümâyûn Orman Müdürü bulunmaktadır.

⁸¹³ COA. İ. TAL. 86/57/H. 04.05.1313.

⁸¹⁴ COA. İ. TAL. 136/69/H. 09.12.1315.

⁸¹⁵ COA. İ. TAL. 197/9/H. 12.08.1317.

⁸¹⁶ COA. ML. EEM. 608/58/H. 28.05.1325.

⁸¹⁷ COA. ML. EEM. 736/27/H. 23.02.1327.

⁸¹⁸ COA. ML. EEM. 687/36/H. 12.06.1326.

⁸¹⁹ COA. ML. EEM. 735/54/H. 20.02.1327.

⁸²⁰ COA. ML. EEM. 736/27/H. 23.02.1327.

⁸²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908, 140.

⁸²² Musul Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin orman şubesine, vilayetlerdeki Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin ele alındığı kısımda değinilecektir.

⁸²³ COA. ML. EEM. 502/115/H. 27.01.1323.

Orman Şubesinin görevinin Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı merkezdeki ve vilayetlerdeki orman ve koru gibi alanları teftiş ve muayene etmek olduğu söylenebilir. Örneğin Emlâk-ı Hümâyûn merkez idaresi Orman Müdür Muavini Nuri Bey, Edirne Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı Ferecik Şubesinin idaresindeki İnöz Koru-i Hümâyûnu'ndaki ağaçların tetkik ve muayenesine memur edilmiştir.⁸²⁴ Arşivde İnöz Koru-i Hümâyûnu'nun tetkiki ile birlikte Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı farklı ormanların ve koruların tetkikine dair padişaha sunulmuş raporlar da bulunmaktadır.⁸²⁵ Tetkikat ve raporlar ise Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Orman Müfettişi Mehmet Bey tarafından hazırlanmıştır.⁸²⁶ Orman Müdür Muavini Nuri Bey'in Baba-yı Atık Şubesi idaresindeki Kırkkilise Koru-i Hümâyûnu'yla Ferecik Şubesi idaresindeki Karacahasan Ormanı hakkında keşfiyat ve tetkikat için görevlendirildiğine dair bilgiler arşiv belgelerinde yer almaktadır.⁸²⁷ Bu anlamda Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı ormanların, korulardaki ağaçların tetkiki için vilayetlere ve merkezdeki ormanlara müfettişler gönderildiği görülmektedir. Orman Şubesinin ise Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan orman ve korulardaki ağaçların artan muamelesi sebebiyle oluşturulduğu ve bu bağlamda da merkez idaredeki bulunan Orman Şubesinin Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan İstanbul ve civarı ile tüm vilayetlerdeki ormanlardan mesul olduğu söylenebilirken, şube idaresindeki orman memurlarının ise söz konusu şube dahilindeki ormanlardan mesul olduğu söylenebilir.

4.2.1.2.6. Altıncı şube

Altıncı Şubeye dair salnamelerde bir bilgi bulunmamakta olup, İstanbul ve civarındaki Emlâk-ı Hümâyûn'u idare etmek için kurulduğu düşünülmektedir. Arşiv belgelerinden elde edilen bilgiye göre Altıncı Şube müdürlüğünü 1908 yılında Zühtü Efendi yapmaktadır.⁸²⁸ Arşive göre şube memuru olan Torkumyan Efendi'ye Fransa Devleti tarafından Ziraat Liyakat Nişanı verildiği öğrenilmektedir ancak Torkumyan Efendi'nin şube içerisinde ne gibi bir görevi olduğu tespit edilememiştir.⁸²⁹

⁸²⁴ COA. ML. EEM. 387/81/H. 29.07.1319.

⁸²⁵ COA. ML. EEM. 450/66/H. 21.07.1321.

⁸²⁶ Aynı belge.

⁸²⁷ COA. ML. EEM. 501/44/H. 14.01.1323.

⁸²⁸ COA. ML. EEM. 642/8/H. 18.12.1325.

⁸²⁹ COA. İ. TAL. 53/28/H. 27.11.1311.

Şube idaresindeki Safra Çiftlik-i Hümâyûnu için İngiltere'den harman makinesi edevatının satın alındığı görülmektedir.⁸³⁰ Ayrıca yine farklı bir belgeye göre Üçüncü Ordu-ı Hümâyûn Levazım Dairesi Dördüncü Şube Müdürü Agah Efendi'nin Altıncı şube idaresindeki Filyos Merası ile Sazlıdere Çayırının bedel-i icarından dolayı şubeye 1420 kuruş zimmeti olduğu belirtilmektedir.⁸³¹ Bu anlamda şube idaresinde Safra Çiftlik-i Hümâyûnu ile Filyos Merası ve Sazlıdere Çayırının olduğu öğrenilmektedir. Arşiv belgelerine göre şubedeki çeşitli mevkilere dikilmesi için çam, gül, kestane, kiraz, vişne, ayva, elma ve erik ağaçları verilmiştir.⁸³²

4.2.1.3. Memurlar

4.2.1.3.1. Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu reisi

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı coğrafyasındaki tüm Emlâk-ı Hümâyûn, merkezi İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde olmak üzere Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı bulunan komisyonlarla yönetilmiştir. Komisyon Emlâk-ı Hümâyûn idaresi muavini, Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürü ve Emlâk-ı Hümâyûn orman müdürü ve komisyon reisinden oluşmuştur. Komisyon reisine Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde ayrı bir bölüm ayrılmamış olsa bile nizamname maddeleri içerisinde birtakım bilgiler elde etmek mümkündür. Örneğin komisyonda kararlar çoğunluğun oylarına göre alınır ancak eşitlik olması durumunda ise komisyon reisinin kararı tercih edilecektir.⁸³³ Komisyonun tüm işlerinden komisyon reisi mesul tutulmuştur; bu durum ise komisyon reisinin Emlâk-ı Hümâyûn'un tüm idaresinden sorumlu olduğu anlamını taşımaktadır.⁸³⁴ Emlâk-ı Hümâyûn'un nizamnamesinin hazırlanmasıyla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu da oluşturulmuştur. Komisyon reisliği ise bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Salnamelerde İstanbul merkezinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunun ilk reisinin Hüsameddin Bey olduğu görülmektedir.⁸³⁵ Bir sonraki sene ise komisyon reisi olarak Hüseyin Fikri Efendi yer almıştır.⁸³⁶ Hüseyin Fikri Efendi'nin komisyon

⁸³⁰ COA. ML. EEM. 110/89/H. 10.08.1306. Mihaliç Çiftlik-i Hümâyûnu için de aynı edevatın İngiltere'den getirildiğini aynı belgeden öğrenmekteyiz. Buna göre Safra Çiftlik-i Hümâyûnu için getirilen harman makinesi edevatına 1265, 50 kuruş ödenmiştir.

⁸³¹ COA. ML. EEM. 650/22/H. 27.01.1326.

⁸³² COA. ML. EEM. 617/20/H. 23.07.1325.

⁸³³ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

⁸³⁴ Aynı belge.

⁸³⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁸³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

reisliği oldukça uzun olmuş ve 1885 senesinden 1904 senesine kadar sürmüştür.⁸³⁷ Bundan sonra komisyon reisliğine aynı zamanda müfettiş-i umumi de olan Mehmet Murat Efendi'nin getirildiği görülmektedir.⁸³⁸ Mehmet Murat Efendi ise bu görevi II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar sürdürmüştür.

Komisyon reislerinin Hazine-i Hassa Nezareti'nden gelen emirler doğrultusunda Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelere teftişe ya da herhangi bir tahkikata gitmeleri de görevleri arasındadır. Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi Hüseyin Fikri Efendi'nin Nezaret'ten gelen emirler doğrultusunda Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'na tahkikat için gittiği görülmektedir. Hüseyin Fikri Efendi'nin bu görev için harcırahı 840 mecdi altınıdır.⁸³⁹ Arşivde yer alan bir belgeden Emlâk-ı Hümâyûn komisyon reisinin maaşına dair bilgi almak da mümkündür. Buna göre Komisyon Reisi Hüseyin Fikri Efendi'nin maaşı 6.000 kuruş iken 1.000 kuruş zam yapılarak 7.000 kuruşa çıkarılmıştır.⁸⁴⁰ Hüseyin Fikri Efendi'den sonra komisyon reisi olan Mehmet Murat Bey'in 1905 yılındaki maaşının ise 5.933,25 kuruş olduğu görülmektedir.⁸⁴¹ 1907 yılında ise Murat Bey'in maaşına 3.193 kuruş zam yapılmıştır.⁸⁴²

Komisyon reislerine sık sık taltiflerde bulunulmuş, rütbeleri artırılmış ve mecdi, Osmani liyakat madalyaları verilmiştir. Komisyon Reisi Hüseyin Fikri Efendi'ye hizmetlerinden dolayı altın ve gümüş madalya verilmiştir.⁸⁴³ Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi Mehmet Murat'ın rütbesinin bir derece artırıldığı görülmektedir.⁸⁴⁴ Mehmet Murat Efendi'ye Ramazan dolayısıyla 5.000 altın atıyye ihsan buyrulmuştur.⁸⁴⁵

Arşivde komisyon reisliğine bakıldığında kimi vilayetlerde komisyon reisinin birkaç görevi daha üstüne aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Halep Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi Şerif Efendi'nin aynı zamanda Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve Halep Emlâk-ı Hümâyûn idaresi müdüriyeti görevlerini de üstlendiği

⁸³⁷ Hüseyin Fikri Efendi'ye 1886 yılında üçüncü rütbeden mecdi nişanı verilmiştir. COA. İ. DH. 983/77602/H. 22.06.1303.

⁸³⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1905, 134.

⁸³⁹ COA. ML. EEM. 106/90/H. 23.04.1306.

⁸⁴⁰ COA. HH. İ. 90/44/H. 25.08.1311.

⁸⁴¹ COA. ML. EEM. 513/32/H. 17.05.1323.

⁸⁴² COA. ML. EEM. 596/27/H. 17.03.1325.

⁸⁴³ COA. İ. TAL. 326/53/H. 20.12.1321.

⁸⁴⁴ COA. İ. TAL. 453/58/H. 27.06.1326.

⁸⁴⁵ COA. ML. EEM. 633/16/H. 27.10.1325.

ve kendisine üçüncü rütbeden mecdi nişanı verildiği görülmektedir.⁸⁴⁶ Emlâk-ı Hümâyûn komisyon reisleri Emlâk-ı Hümâyûn yöneticilerini de lüzum üzerine teftiş etmiştir. Arşivde yer alan bir belgeye göre Amare Arazi-i Seniyye Komisyonu Reisi İbrahim Efendi hakkındaki ihbar üzerine durumu teftiş etmek üzere Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi Ziya Paşa ve Hıttâ-i Irakiyye Arazi-i Seniyye Müfettişi Yakup Efendi görevlendirilmiştir.⁸⁴⁷ İlâveten bazı vilayetlerde komisyon reisinin yanında bir de “reis-i sâni” nin yer aldığı görülmektedir. Edirne Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu Reisi olan Tahir Paşa’nın işlerinin fazla olması sebebiyle Edirne Vilayeti Defterdarı Rıza Efendi reis-i sani olarak görevlendirilmiştir.⁸⁴⁸ Ayrıca farklı bir belgeye göre Suriye Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunun da bir reis-i sâni bulunmaktaydı.⁸⁴⁹

Komisyon reislerinin yönetiminden memnuniyetle birlikte bunlarla ilgili birtakım şikâyetlerin de merkeze iletildiği görülmektedir. Örneğin Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyon Reisi Nazif Paşa, Zemmar Şubesinde vazifeli bir memuru kanun dışı olarak görevinden azlettiği gerekçesiyle şikâyet edilmiştir.⁸⁵⁰ Yine Musul Emlâk-ı Hümâyûn Reisi Ziya Paşa hakkında Nezaret’e çok sayıda şikâyet geldiği geçmektedir.⁸⁵¹ Komisyon reislerinin yükselmesi bağlamında bakıldığında bunlar oldukça yüksek mevkilere gelebilmişlerdir. Halep Emlâk-ı Hümâyûn idaresi müdürü iken Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu reisliğine atanan Ziya Efendi’nin rütbesi Rumeli Beylerbeyliğine terfi ettirilmiştir.⁸⁵²

Komisyon reislerinin maaşlarına bakıldığında ise Emlâk-ı Hümâyûn merkez idaresi Komisyon Reisi Mehmet Murat’ın 1905 yılı temmuz ayında aldığı maaşının 5.933,25 mecdi olduğu görülmektedir.⁸⁵³

⁸⁴⁶ COA. İ. DH. 1018/80340/H. 12.05.1304.

⁸⁴⁷ COA. BEO. 2445/183316/H. 29.08.1322.

⁸⁴⁸ COA. Y. MTV. 18/121/H. 20.12.1302. Belgeden anlaşıldığına göre Edirne Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu azalarının da genellikle teftiş işleriyle uğraşmaları sebebiyle Vilayet Defterdarı komisyon reis-i sâni olmuştur.

⁸⁴⁹ COA. İ. DH. 1198/93753/H. 05.03.1308.

⁸⁵⁰ COA. BEO. 393/29423/H. 22.10.1311.

⁸⁵¹ COA. ML. EEM. 411/93/H. 30.03.1320. COA. BEO. 1798/134798/H. 16.11.1319.

⁸⁵² COA. İ. TAL. 108/34/H. 06.08.1314.

⁸⁵³ COA. ML. EEM. 513/32/H. 17.05.1323.

4.2.1.3.2. Emlâk-ı Hümâyûn muavini

Nizamnameye göre Emlâk-ı Hümâyûn muavininin vazifesi Dersaadet ve civarındaki emlak ve Akarât-ı Seniyye'nin vuku bulacak icar ve tahsilat işleriyle ilgilenmektir. Buna mukabil muavin aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunda aza olarak yer alacaktır.⁸⁵⁴ Muavin Emlâk-ı Hümâyûn'la ilgili herhangi bir dava durumunda davayı takip edecek ve gerektirdiği takdirde bir defter tutarak davanın gelişmelerini kaydedecektir.⁸⁵⁵ İcara verilmiş olan Akarât-ı Seniyye'nin durumunu ve icarların tahsildarlar tarafından zamanında tahsil olup olunmadığını bizzat kendisi tahkik edecektir.⁸⁵⁶ Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesinin haritaların tanzimi ve sıra numarası ile bir defterde saklanması, Emlâk-ı Hümâyûn kaleminin tüm işlerinin vakti zamanında yapılıp yapılmadığını ve senetlerin kayıtlarının zamanında yapılıp yapılmadığını teftiş etmekle de görevliydi.⁸⁵⁷ Dersaadet ve civarında bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un hudutlarıyla ilgili bir anlaşmazlık olduğunda muavin bu konuyla ilgilenmeye de vazifeliydi.⁸⁵⁸

Emlâk-ı Hümâyûn muavini salnamelerde ilk olarak 1881 senesinde görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn Muavini Kirkor Efendi Hazine-i Hassa Nezareti bünyesi içinde yer almıştır.⁸⁵⁹ Bu seneden sonra 1885 senesi salnamesine kadar Emlâk-ı Hümâyûn muavinine salnamelerde rastlanmamaktadır. 1885 senesi salnamesinde muavinin Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu içerisinde aza olarak yer aldığı görülmekte ve Muavin Dikran Efendi olarak yer almaktadır.⁸⁶⁰ Dikran Efendi 1891 yılı salnamesine kadar muavinlik görevinde yer almıştır ancak söz konusu sene içerisinde Emlâk-ı Hümâyûn muavini olarak aynı zamanda Birinci Şube müdürü de olan Ferit Bey'in yer aldığı görülmektedir.⁸⁶¹ 1900 senesi salnamesinde ise muavin aynı zamanda Birinci Şube müdürü olarak da vazifelendirilen Asaf Bey olmuş⁸⁶² ve Asaf

⁸⁵⁴ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

⁸⁵⁵ Aynı belge.

⁸⁵⁶ Aynı belge.

⁸⁵⁷ Aynı belge.

⁸⁵⁸ Aynı belge.

⁸⁵⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1881.

⁸⁶⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁸⁶¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1891, 129. COA. HH. İ. 77/4/H. 28.09.1307.

⁸⁶² COA. HH. İ. 127/87/H. 28.09.1317.

Bey⁸⁶³ II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar Emlâk-ı Hümâyûn muavinliği görevine devam etmiştir.⁸⁶⁴

Arşivde de muavinin tüm Emlâk-ı Hümâyûn muamelatıyla ilgili görevlendirildiği anlaşılr. Muavin Ferit Bey'in aşarın ihalesi sebebiyle Edirne'ye görevli olarak gittiği görülmektedir.⁸⁶⁵ Ferit Bey 1890 yılında Gümölcine ve 1891 yılında İzmir'deki Emlâk-ı Hümâyûn muamelatı için görevlendirilmiş ve bu iki görevlendirmeden ilki için 1.000 kuruş ve diğeri için ise 1.020 kuruş almıştır.⁸⁶⁶

4.2.1.3.3. Emlâk-ı Hümâyûn orman müdür ve muavini

Orman müdürü Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunda aza olarak bulunurdu. Aslı vazifesi İstanbul ve civarı ile vilayetlerde bulunan ormanların korunması, usul-i fenne uygun olarak ıslahı ve taksimatını yapmaktı. Bunun yanında orman müdürü ormanlar, fundalıklar ve baltalıklardan ağaç kesilmesi ve kuru haline getirilmesi uygun olan mahallerin ıslahı ile yeniden kuru yetiştirilmesi konusunda rapor hazırlayarak bunu tartışılmak üzere komisyona teslim edecekti.⁸⁶⁷

Emlâk-ı Hümâyûn kuru ve ormanları katı bir şekilde korunmuştur. Nizamnameye göre Ayazağa, Alemdağı ve Tokat Kuru-i Hümâyûn'larından padişahın irade-i seniyyesi olmadan ağaç kesimi yasaklanmıştır.⁸⁶⁸ Orman müdürü ormanlar için lüzumu olan memurların ve ormanların muhafazası için gerekli olan korucuların tayinleri için gerekli olan takriri hazırlayarak komisyona sunmak ve daha sonra da Hazine-i Hassa Nezareti'ne teslim etmekle görevliydi.⁸⁶⁹ Orman müdürü vilayetlerde bulunan ormanlar için şubelerin memurlarıyla haberleşme içinde olmakla ve gerektiği takdirde vilayetlerdeki ormanları bizzat kendisi ya da müfettişler vasıtasıyla teftiş ve muayene etmekle görevliydi.⁸⁷⁰

Salnamelere bakıldığında orman müdürü ilk olarak orman müfettişi olarak 1882 senesi salnamesinde yer almıştır. Söz konusu senenin salnamesinde Orman Müfettişi Hekimyan Efendi'dir ve Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde yer almaktadır.⁸⁷¹ 1885

⁸⁶³ Asaf Bey'e 1901 senesinde altın liyakat madalyası verilmiştir. COA. İ. TAL. 246/45 /H. 14.12.1318.

⁸⁶⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

⁸⁶⁵ COA. ML. EEM. 173/72/H. 28.12.1310.

⁸⁶⁶ COA. ML. EEM. 148/42/H. 27.05.1309. COA. ML. EEM. 133/98/H. 13.05.1308.

⁸⁶⁷ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

⁸⁶⁸ Aynı belge.

⁸⁶⁹ Aynı belge.

⁸⁷⁰ Aynı belge.

⁸⁷¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1882.

senesi salnamesine kadar orman müfettişi olarak salnamelerde yer almaya devam etmiştir. 1885 senesi salnamesinde ise Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilat yapısı nizamnameye göre yeniden ele alınmış ve Hazine-i Hassa Nezareti içerisinde ayrı bir teşkilat yapısı şeklinde yer almıştır. Emlâk-ı Hümâyûn'un yenilenmiş teşkilat yapısı içerisinde orman müfettişliği, orman müdürü olarak görülmektedir. Orman müdürü ise Hekimyan Efendi'dir.⁸⁷² Orman müdürü nizamnameye uygun olarak Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu azalarından biridir. 1893 yılı salnamesinde orman müdürü muavini de komisyonda aza olmayıp Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde yer almıştır. Orman Müdürü Muavini Nuri Efendi olarak görülmektedir.⁸⁷³ 1899 yılı salnamesinde Orman Müdürü Mıgardıç Hekimyan Efendi⁸⁷⁴ ile Muavini Nuri Efendi, Emlâk-ı Hümâyûn'un İkinci ve Dördüncü Şubesinin yönetiminde yer alır.⁸⁷⁵ Orman Müdürü Mıgardıç Hekimyan Efendi ile Muavini Nuri Efendi 1907 yılı salnamesine kadar Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin İkinci ve Dördüncü Şubelerinin yönetimini üstlenmişler ancak 1907 yılı salnamesinde söz konusu şubenin yönetiminde farklı isimler yer almıştır.⁸⁷⁶ 1908 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn idaresi altında bir de Orman Şubesi kurulmuş ve şubenin yönetiminde Orman Müdürü Mıgardıç Hekimyan Efendi ile Muavini Nuri Efendi yer almıştır.⁸⁷⁷

Arşivde yer alan belgelere bakıldığında ise orman müdür ve muavininin Dersaadet ve vilayetlerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan ormanlar ve koruların teftişi için görevlendirildikleri görülmektedir. Örneğin İzmit Çiftlikat-ı Hümâyûnu memurunun Yalova'da bulunan Baltacı Çiftlik-i Hümâyûnu dahilindeki ormanların tahribattan korunması ve gelirlerinin ziyan olmaması için keşif ve muayene edilmesi isteği doğrultusunda bölgeye Orman Müdürü Hekimyan Efendi gönderilmiştir.⁸⁷⁸ Müdür Muavini Nuri Efendi Edirne Emlâk-ı Hümâyûn komisyonuna bağlı Ferecik Şubesi dahilinde bulunan İnöz Koru-i Hümâyûnu'nun keşif ve muayenesi için görevlendirilmiş ve bu görevlendirme için 665 kuruş harcırah almıştır.⁸⁷⁹ Bunun yanında farklı bir belgede Hazine-i Hassa Nezareti tarafından Babay-ı Atik Emlâk-ı

⁸⁷² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁸⁷³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1893, 142.

⁸⁷⁴ Hekimyan Efendi'nin 1882 senesine ait bir belgeye göre, Orman ve Maadin Mektebi Müdürlüğünü de yapmış olduğu görülmektedir. COA. Y. A. HUS. 169/58/H. 15.03.1299.

⁸⁷⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁸⁷⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1907, 136.

⁸⁷⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908, 140.

⁸⁷⁸ COA. ML. EEM. 344/99/H. 16.03.1318.

⁸⁷⁹ COA. ML. EEM. 364/93/H. 18.12.1318.

Hümâyûn idaresine gönderilen evrakta idare dahilinde bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan tüm koru ve ormanlara ait hasılat ve icarâtın o bölgede bulunan Orman Müdür Muavini Nuri Bey'e teslim edilmesi istenmiştir.⁸⁸⁰

Muavin Nuri Bey'in Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta kömür madeninin ameliyat ve tetkikatının tamamlandığı, rapor ve harita ile numunenin posta ile takdim edildiği belirtilmiştir.⁸⁸¹ Bu duruma dair başka bir belgeye rastlanmamıştır ancak söz konusu belge orman, koru, baltalıklardan sorumlu olan bir memurun ilgilendiği bir konu olarak oldukça dikkat çekicidir. Orman Müdür Muavini Nuri Bey'in tek başına görevlendirildiği vazifelerden ayrı olarak Orman Müdürü Hekimyan Efendi ile birlikte de seyahat ettikleri görülmektedir. 1893 yılında Hekimyan Efendi ile Nuri Efendi Edirne Vilayeti dahilinde bulunan Baba-yı Atik kazasına bağlı Mandıra ve Katraniçe karyeleri civarında bulunan ve anlaşmazlığa sebep olan baltalığın muayene ve tahkiki için Nezaretin emriyle şehr-i hal-i ruminin yedinci gününde yola çıktıkları ve dokuzunda ise bölgeye ulaştıklarını bildirerek gerekli olan yevmiye ve harcırahın kendilerine ödenmesini istemişlerdir. Bu görev için kendilerine yevmiye ve harcırah olarak mecdi 20 kuruştan toplam 1.360 kuruş ödenmiştir.⁸⁸² Arşiv belgelerine göre Hekimyan Efendi'nin 1906 yılında aylık maaşı mecdi 20 kuruştan 5.000 kuruştur.⁸⁸³ 1907 yılında ise Hekimyan Efendi'nin maaşı 5.500 kuruş olarak görülmektedir.⁸⁸⁴

4.2.1.3.4. Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürü

Kalem müdürü Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Emlâk-ı Hümâyûn komisyonunda aza olarak da bulunan kalem müdürü, Emlâk-ı Hümâyûn kaleminin tüm muamelatını yürüten, organize eden ve bunları suiistimalden korumakla mükellef kişidir.⁸⁸⁵ Emlâk-ı Hümâyûn kalemi müdürü gelirlerin kaydedildiği vezne defterine kayıtları yazmakla ve bu defterleri düzenlemekle görevliydi.⁸⁸⁶ Salnamelerde ilk olarak 1885 senesi salnamesinde komisyonun üyesi olarak görülmektedir. Bu senenin salnamesinde kalem müdürü

⁸⁸⁰ COA. ML. EEM. 738/8/H. 02.03.1327.

⁸⁸¹ COA. ML. EEM. 655/80/H. 16.02.1326.

⁸⁸² COA. ML. EEM. 177/92/H. 28.03.1311.

⁸⁸³ COA. ML. EEM. 560/2/H. 23.06.1324.

⁸⁸⁴ COA. ML. EEM. 598/46/H. 03.04.1325.

⁸⁸⁵ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

⁸⁸⁶ Aynı belge.

olarak Ohannes Efendi yer almaktadır.⁸⁸⁷ 1886 senesi salnamesinde Müdür Cemil Bey Hazine-i Hassa Nezareti yönetim bünyesinde yer almıştır.⁸⁸⁸ 1887 senesi salnamesinde ise kalem müdürü olarak Zeki Efendi geçmektedir.⁸⁸⁹ 1900 senesi salnamesinde Kalem Müdürü Artin Zeki Efendi'nin Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde yer aldığı görülmektedir.⁸⁹⁰ 1902 senesi salnamesinde ise kalem müdürü olarak Agop Efendi geçer ve Agop Efendi II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar kalem müdürlüğü yapmıştır.⁸⁹¹ Kalemin yürüttüğü işlerin fazlalığı sebebiyle 1906 yılında Kalem Müdürü Agop Efendi'nin bir muavine ihtiyacı olduğu belirtilmiş ve muavinliğe Hazine-i Hassa Nezareti Muhasebe Kalemi Mümeyyizi Sezai Efendi atanmıştır.⁸⁹²

Arşiv incelendiğinde kalem müdürünün vilayetlerdeki Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin hesap ve kayıtlarını teftiş etmek üzere görevlendirildiği görülmektedir. Örneğin Emlâk-ı Hümâyûn Kalem Müdürü Zeki Efendi Edirne Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin hesap muamelatını teftiş etmek üzere görevlendirilmiştir.⁸⁹³ Başka bir belgede ise Kalem Müdürü Zeki Efendi bu defa Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun hesap muamelatını teftiş için görevlendirilmiştir. Zeki Efendi'nin bu görevlendirme için harcırahı 350 kuruş yevmiyesi ise 480 kuruştur.⁸⁹⁴

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Emlâk-ı Hümâyûn kalem müdürünün düzenli olarak ifa ettiği görevlerinden biri de Hereke Fabrikası'nın hesap işlerini teftiş etmektir. Arşivde Zeki Efendi ve daha sonraki kalem müdürlerinin Hereke Fabrikası'nın hesap işlerini senede bir kere teftiş etmek için görevlendirildiği görülmektedir.⁸⁹⁵ 1892 yılında ise Kalem Müdürü Zeki Efendi Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinden İpsala ve Malkara Şubelerinin aşar müzayedesini için Nezaretin emriyle görevlendirilmiştir.⁸⁹⁶ Farklı bir belgeye göre ise Kalem Müdürü Artin Zeki Efendi 1893 yılında Hazine-i Hümâyûn'da saray görevlilerine ait meblağ ile Hazine-i

⁸⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁸⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

⁸⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1887, 139.

⁸⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

⁸⁹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1902, 112. Osmanlı Devlet Salnameleri, 1908, 140.

⁸⁹² COA. ML. EEM. 564/90/H. 22.07.1324.

⁸⁹³ COA. ML. EEM. 94/98/H. 15.03.1305.

⁸⁹⁴ COA. ML. EEM. 111/53/H. 07.09.1306.

⁸⁹⁵ COA. ML. EEM. 437/24/H. 17.01.1321. COA. ML. EEM. 597/21/H. 25.03.1325.

⁸⁹⁶ COA. ML. EEM. 157/15/H. 02.12.1309.

Hümâyûn'a Hazine-i Evkaf'tan verilen meblağın olmaması sebebiyle durumun tetkiki için görevlendirilmiştir.⁸⁹⁷

Kalem müdürlerinin maaşlarına bakıldığında 1907 yılına ait bir belgeye göre Kalem Müdürü Agop Efendi'nin maaşının 3.000 kuruş olduğu ve Agop Efendi'nin hizmetlerinden memnun kalınması sebebiyle 400 kuruş zam yapıldığı görülmektedir.⁸⁹⁸ Bunun yanında kalem müdürleri çok kere üstün hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmiş ve terfi ettirilmiştir.⁸⁹⁹

4.2.1.3.5. Müfettişler ve müfettiş muavinleri

Müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde ayrı olarak “müfettişlerin vezaifi” başlığıyla ele alınmışlardır. Nizamnameye göre müfettişler Dersaadet ve civarı ile vilayetlerde bulunan çiftlikler ve arazileri görülen lüzum ve komisyonca verilen karar üzerine dolaşarak aşar ve ağnam hasılat ve rüsumu ile diğer birtakım gelirlerin suiistimallerden korunup korunmadığını denetlemekle görevlilerdi. Ayrıca gelirlerin düzgün bir şekilde toplanması konusunda herhangi bir girişimde bulunulması gerekip gerekmediği gibi konularda Nezaret'e bilgi vermekle mükelleftiler. Bunun yanında müfettişler her sene emlak ve çiftliklerde mevcut demirbaş hayvan, alet-edevat ve eşya ile Avrupa'dan getirilip emlak ve çiftliklerde istihdam edilen memurları teftiş ederek neticeyi Hazine-i Hassa Nezaret'i'ne bildirmekle vazifeliydiler (18.-19. Madde).⁹⁰⁰ Müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin nizamnameye ve talimatlara uygun bir şekilde idare edilip edilmediğine ve emlak, çiftlikat, arazi ve ormanların imar ve ıslahı ile gelirlerinin artırılmasına yönelik yeterli gayretin gösterilip gösterilmediğine dair teftişte bulunup, sonucu Hazine-i Hassa'ya bildirmekle görevlilerdi (29. Madde).

Heyet-i Teftişîyye talimatnamesinde de müfettişlere dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Müfettişler oldukça geniş yetkilerle donatılmış ve Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idaresi ile şubelerine dair denetim yaparak her türlü bilgiyi Hazine-i Hassa Nezaret'i'ne bildirmeleri istenmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere talimatnameye göre Heyet-i Teftişîyye'nin başında bir müfettiş-i umumi vardır. Müfettiş-i umumiye bağlı

⁸⁹⁷ COA. TS.MA. e. 605/125/H. 26.05.1311.

⁸⁹⁸ COA. ML. EEM. 582/60/H. 20.12.1324.

⁸⁹⁹ COA. İ. TAL. 429/30/H. 20.07.1325. Kalem Müdürü Agop Efendi'nin rütbesi evveli sınıfı evveliyeye terfi ettirilmiştir.

⁹⁰⁰ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

çok sayıda müfettişler mevcuttur. Bunlar Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idaresi, şubelerdeki idare ve Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir ve giderlerine yönelik geniş bir teftiş yetkisiyle yetkilendirilmiştir. Talimatnameye göre müfettiş-i umumi ve müfettişler padişahın irade-i seniyyesi ile tayin olunurken, muavinler Hazine-i Hassa Nezaretî'nin kararıyla tayin olurlar (2. Madde).

Müfettişler iki kısımdır.⁹⁰¹ Birinci kısım Amare, Bağdat, Musul, Halep ve Suriye'de bulunan Arazi-i Seniyye idarelerinin teftişatına memur edilmişlerdir. Bunların memuriyetleri "münâvebe" (nöbetleşe) olarak tanımlanmıştır. Birinci kısım müfettişler müfettiş-i umumiliğe bağlıdırlar ve ancak güçlü bir mazeret ve Hazine-i Hassa Nezaretî'nin izniyle bir müddet muayene için Dersaadet'e gelebilirler ve bu süre içinde de herhangi bir görevle mükellef değillerdir. İkinci kısım müfettişler ise Emlâk-ı Hümâyûn'un çeşitli şubelerini denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Bunlar şubelere gönderilmedikleri zaman merkez idarede bulunarak müfettiş-i umumilikten kendilerine tevdi edilmiş evrak üzerinde çalışacaklar ve bu konuda reylerini beyan ederek görüş bildireceklerdir (3. Madde).⁹⁰² Müfettiş-i umumi ve müfettişlere bir mesele ve maddenin teftişiyle ilgili emir yalnızca Hazine-i Hassa Nezaretî tarafından verilir. Müfettiş-i umumi istediği her vakitte Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idare kalemlerini ve uygun gördüğü herhangi bir Emlâk-ı Hümâyûn şubesini teftiş edebileceği gibi tahkike lüzum gördüğü herhangi bir mesele ve madde hakkında müfettiş ve muavinler ile müfettişlik kalemi memurlarının birini tahkikatı yapmak için görevlendirebilecektir. Ancak bu gibi bir memuru görev yerine göndermeden önce Hazine-i Hassa Nezaretî'ne bilgilendirme yapacaktır (4. Madde). Müfettişler ile muavinler Nezaret'ten ve müfettiş-i umumilikten gelen görevlendirmede görevlerini gerçekleştirmekle mükellef olmakla birlikte yılda bir defa Nezaret'ten tayin edilen herhangi bir Emlâk-ı Hümâyûn şubesini genel olarak teftiş etmekle yükümlüdürler (5. Madde). Müfettiş-i umumi, tetkikatın neticesini ihtiva eden raporu doğrudan Nezaret'e takdim edecektir. Görevli olan teftiş memurları tarafından düzenlenen raporlar ise ilk olarak müfettiş-i umumiliğe teslim edilecek, burada rapor incelendikten sonra heyet-i teftişîyye kalemince bir fezleke hazırlanacak ve bu fezleke Nezaret'e sunulacaktır. Talimatnamede müfettişlerin teftiş görevlerinde takip etmesi gereken yol madde halinde sunulmuştur (6. Madde). Buna göre müfettişler ilk olarak kasayı, defterleri,

⁹⁰¹ Aynı belge.

⁹⁰² COA. ML. EEM. 594/18/H. 16.08.1321.

kayıtları, demirbaş eşya ve saireyi tetkik ve muayene edeceklerdir. İkinci olarak teftiş edilen idarenin çeşitli kısımlarında uyulması gereken nizamlar, kanunlar ve Nezaret'in emirlerinin uygulanıp uygulanmadığının teftiş edilmesi gelmektedir. Üçüncü olarak idare memurlarının hükümet memurlarıyla olan ilişkileri ve iktidarlara ile ilgili bilgi verilmesi istenmiştir. Teftiş edilen kalem ya da şube yönetiminde herhangi bir suiistimal, yönetim menfaatine aykırı bir hareket ya da ihmal varsa bunların ve bunları gerçekleştiren memurların bildirilmesi istenmiştir. Müfettişlerin bir diğer görevi teftiş ettikleri idarenin, şubenin hesaplarında gelirlerin ya da giderlerin fazla ya da eksik çıkması halinde bunların hangi tür gelir ya da gider nezdinde gerçekleştiği ve bunun kaynağının belirtilmesi olarak belirlenmiştir.

Ayrıca şubeler ve merkez idare tarafından hazırlanması gereken bütün hesap cetvelleri ile pusulaların düzenli bir şekilde hazırlanıp hazırlanmadığı ve zamanında gönderilmesi konusunda müfettişlerin teftiş etmesi istenmiştir. Müfettişlere hazırlayacakları cetvellerle ilgili numuneler de verilmiştir ancak bu numuneler talimatnamede yer almamaktadır. Bu numunelerin varlıkları talimatnamenin maddelerinden öğrenilmektedir. Talimatnamede müfettişlerden emlak ve arazilere yerleşmiş olan çiftçilerin nüfuslarını, ziraat için lazım olan alet ve edevat, hayvanat ile nelerin ekildiğine dair ve çiftçilerin servetlerinin artma derecesini içeren (291) numaralı numuneye uygun olarak bir istatistik cetveli düzenlemeleri istenmiştir (6. Madde 9. Kısım).⁹⁰³

Müfettişler idare talimatnamelerinin zamanın geçmesiyle birlikte değiştirilmesi, ıslah edilmesi gereken maddeleri hakkında da merkez idareye bilgi vereceklerdir. Müfettişlerden idarelerin bakayâ defterlerini alarak, bunlar üzerinde gerekli işlemleri yapması beklenmiş ve tahsilatın kolaylaştırılması için memurlara yardımcı olması istenmiştir.

Müfettişlerin yetki alanları içerisinde yalnızca arazi, akarât ya da çiftlikler değil, Emlâk-ı Hümâyûn içerisindeki mektepler de dahil edilmiştir. Talimatnameye göre müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn içinde mevcut okullardaki öğrencilerin eğitimine dikkat edilip edilmediğine ve idarenin de söz konusu okullara ihtimam gösterip göstermediğine dair merkeze bilgi verecektir. Talimatnameye göre müfettişler kendilerinden önceki müfettişlerin icraatlarını da takip edecek ve bu anlamda gördüğü

⁹⁰³ Aynı belge.

ihmalleri merkeze bildirecektir (7. Madde). Müfettişler teftişle görevlendirildikleri bölgelere ulaştıklarını Hazine-i Hassa Nezareti'ne telgrafla bildirecekler ve bunun yanında her gün ne gibi konularla ilgilendiklerini içeren bir jurnali her ay sonunda Nezaret'e göndereceklerdir (9. Madde). İdareye dair hususatta müfettişin de imzası ve mührü olacaktır (11. Madde). Mertebeleri ne olursa olsun memurlar müfettiş talep ettiği takdirde sandığı açmak ve hesap kayıt defterlerini müfettişe göstermeye mecburdurlar (12. Madde). Birinci kısım müfettişler her üç ayda bir görevli bulundukları idarelerin gelirlerini içeren bir cetvel düzenleyecekler ve gelirlerde fazla ya da eksik çıkması durumunda bunun sebebini izah edeceklerdir. Bu cetveller müfettiş-i umumi tarafından birleştirilerek her üç ayda bir Nezaret'e takdim edilecektir (16. Madde).

Talimatnamede müfettiş muavinleri ayrıca ele alınmıştır (39- 42 Maddeler arası). Talimatnameye göre müfettiş muavinleri Bağdat, Basra, Amare, Musul, Halep ile Suriye idare ve komisyonlarında vazife almak üzere görevlendirilen müfettişlere yardımcı olmakla mükelleftirler (39. Madde). Muavinler müfettişlerle ortak hareket edecekler ve düzenledikleri raporları ortak bir şekilde düzenleyerek mhrleyeceklerdir. Ayrıca mesuliyet anlamında da müşterek bir yapı vardır (40. Madde). Muavinler yalnız olarak teftişe görevlendirildikleri takdirde 6. Maddede belirtildiği şekliyle vazifenin ifasına ve teftiş memurları hakkındaki ahkama riayet etmek mecburiyetindedirler (42. Madde).

Müfettişlerin alacakları harcırahlar ile yevmiyeleri de talimatnamede açıkça belirtilmiştir. Buna göre bir yerden diğer yere teftişat ve tahkikat için giden teftiş memurları memuriyetleri ve seyahatleri boyunca mensup oldukları sınıfa göre seyahatlerinin masrafları yanında yevmiye almaya hakları vardır (51. Madde). Talimatnamede müfettişlerin sınıflarının da belirtildiği görülmektedir (52. Madde). Buna göre;

- Birinci sınıf; müfettiş-i umumi, görülen lüzum üzerine teftişe memur edilen idare ve komisyon müdür ve reisleri,
- İkinci sınıf müfettişler; ziraat müfettişleri,
- nc sınıf; müfettiş muavinleri, mektep müfettişleri ve teftişe memur edilen memurin-i saire.

Talimatnameye göre vapur ve şimendiferle seyahat eden müfettişlere yalnızca gerçekleşen masrafları için ödeme yapılacaktır, araba veya bargir ile seyahat eden memurlara ise sınıflarına göre saat aşırı ücret ödenecektir. Bu ücretler ise şu şekildedir.

- Birinci sınıf için 20 kuruş
- İkinci sınıf için 15 kuruş
- Üçüncü sınıf için 12 kuruş

Teftiş memurları görevlendirildikleri bölgelerde vazifelerine bağlı olarak teftişin düzgün yapılabilmesi için lüzumlu olan süreden daha fazla müddette bölgede bulunamazlar (55. Madde). Olağanüstü bir durumun yaşandığı bölgelere giden müfettişlere Nezaret'in takdiri olarak daha fazla ücret verilecektir (65. Madde). Bunlar şu şekilde belirtilmiştir (66. Madde);

- Birinci sınıf memurlar için 50 kuruş
- İkinci sınıf memurlar için 45 kuruş
- Üçüncü sınıf memurlar için 40

4.2.1.3.6. Senedat memuru

Salnamelerde Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatında senedat memurunun ilk görüldüğü sene 1885 senesi salnamesidir. Bu senenin salnamesinde hem müfettiş hem de senedat memuru olarak geçen Osman Efendi yer almaktadır.⁹⁰⁴ Senedat Memuru Osman Efendi'nin 1885 ve 1886 senesi salnamelerinde komisyon azası olduğu görülmektedir.⁹⁰⁵ Bu tarihten 1889 senesine kadar senedat memuru komisyonda yer almazken, 1889 senesi salnamesinde tekrar yer aldığı görülmektedir. Söz konusu sene Müfettiş ve Senedat Memuru Asaf Bey salnamede yer almaktadır.⁹⁰⁶ 1892 senesi salnamesine gelindiğinde senedat memuru komisyonda yer almamıştır. Bu sene salnamesinde Senedat Memuru Hacı Ali Rıza Efendi olarak görülmekte ve bir de senedat memuru muavini Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde yer almaktadır.⁹⁰⁷ 1897 yılının salnamesinde senedat memurunun tekrar değiştiği ve Ragıp Bey'in senedat memuru olarak yer aldığı görülmektedir.⁹⁰⁸ 1906 yılı salnamesinde senedat memuru olarak aynı zamanda Emlâk-ı Hümâyûn müfettişliğini de yapan Esat Bey

⁹⁰⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁹⁰⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

⁹⁰⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1889, 120.

⁹⁰⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1892, 138.

⁹⁰⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1897, 100.

geçer. Esat Bey Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde Heyet-i Teftişîyye’de de yer almaktadır.⁹⁰⁹

Arşivde senedat memurlarının faaliyetlerine bakıldığında belirli bölgelere arazi, çiftlik taksimi ya da tahrir işlemleri için gönderildikleri görülmektedir. Örneğin Senedat Memuru Osman Efendi Çorlu bölgesine bir arazinin ve çiftliğin taksimi için ve Senedat Memuru Asaf Bey Çorlu’ya birtakım tahrir işlemlerini yürütmek üzere görevlendirilmiştir.⁹¹⁰ 1892 yılına ait bir belgede Senedat Memuru Ali Rıza Efendi’nin Edirne Komisyonu idaresindeki Baba-yı Atık ve Çorlu şubeleri aşarının ihalesinde görevlendirildiği görülmektedir.⁹¹¹ Senedat memuru muavinlerinin de şubelere görevli olarak gönderildikleri arşiv belgelerinde yer alır. Örneğin Senedat Memuru Muavini Rüştü Efendi İzmit’teki Balaban Çiftlik-i Hümâyûnu’na tahrir ve ihale işlemleri için gönderilmiştir.⁹¹²

Senedat memurları bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûn’a satın alınarak dahil edilen emlak, arazi ve çiftlik gibi unsurların senetlerini teslim almakla da görevlilerdi. Beykoz’da satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilen arazi ve emlak için düzenlenen üç yüz yirmi dokuz kıta sened-i hakanî, Emlâk-ı Hümâyûn Senedat Memuru Ali Rıza Efendi’ye teslim edilerek Hazine-i Hassa Nezareti’ne gönderilmiştir.⁹¹³

Senedat memurları ve katiplerinin maaşlarına bakıldığında 1903 yılında Ragıp Efendi’nin 1.500 kuruş, Muavin Muhiddin Efendi’nin 300 kuruş, Nazif Efendi’nin 320 kuruş aldığı görülmektedir.⁹¹⁴ 1907 yılına ait bir belgeye göre Senedat Memuru Esat Bey senedat kalemi memurlarından ikisinin kalemden ayrılması sebebiyle kalan maaştan uygun bir miktarının maaşına zam olarak verilmesini istemiş ancak bu isteği kabul edilmeyip yalnızca rütbesi terfi ettirilmiştir.⁹¹⁵

⁹⁰⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1906, 150.

⁹¹⁰ COA. ML. EEM. 78/40/H. 23.12.1301. COA. ML. EEM. 116/1/H. 18.01.1307.

⁹¹¹ COA. ML. EEM. 157/61/H. 14.12.1309.

⁹¹² COA. ML. EEM. 286/99/H. 20.02.1316.

⁹¹³ COA. ML. EEM. 180/28/H. 21.05.1311.

⁹¹⁴ COA. ML. EEM. 431/96/H. 18.11.1320.

⁹¹⁵ COA. ML. EEM. 620/33/H. 07.08.1325.

4.2.1.3.7. Baş mühendis ve mühendisler

Mühendislerin başlıca görevlerinden birini Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftlikler, emlak, arazi ve ormanların düzenlenmesi oluşturmaktadır. Mühendislerle bu gibi vazifelerde maaşlarından başka usul ve nizama uygun olarak harcırah ve zaruri masraflarına mukabil yevmiyeleri 20 kuruştan 50 kuruşa kadar akçe verilecek ve yevmiyenin miktarı Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunun kararı üzerine Hazine-i Hassa Nezareti tarafından tayin edilecektir. Bunun yanında haritaların düzenlenmesi için gereken alet-edevat ile hendesehaneye nakil masrafları da Hazine-i Hassa Nezareti'nden karşılanacaktır.⁹¹⁶ Baş mühendis tüm bunların yanında müfettişlerin yüklendiği vazifelerden de sorumluydu. Ayrıca baş mühendis yanında görevli diğer memurlarla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu kararı üzerine Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftlik ve araziden ahali ve muhacirlere tayin olunacak bölgelerin ölçümünü ve taksimini yaparak buraların haritasını düzenlemekle de görevliydi.⁹¹⁷

Baş mühendis komisyon kararı üzerine yapılması gereken inşaat ve tamirlerin ilk keşiflerinde bulunur ve hazırlanan defterleri de komisyona takdim ederdi. İnşaat sayısının fazla olması ya da taksimi ve ölçümü yapılacak arazi sayısının fazla olması halinde de baş mühendise yardımcı olacak mülki veya askeri sınıfa dahil mühendisler vazifelendirilirdi. İnşaat ve tamiratın bitmesi üzerine tüm masrafları içeren ayrı bir defter hazırlanır ve bu defterin üzerine inşaat veya tamiratın ikinci keşif defteri tanzim edilip ilgili memurlara onaylatıldıktan sonra defter Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonuna sunulurdu.⁹¹⁸

Salnamelerde mühendislerle dair ilk bilgi 1886 senesinde yer almaktadır. Bu senenin salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesi Baş Mühendisi Arif Bey olarak görülmektedir. Baş Mühendis Arif Bey Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunda aza olarak yer almıştır.⁹¹⁹ 1899 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesi görevlileri arasında Baş Mühendis Arif Bey ve onun sânisî aynı zamanda Tokat Çiftlik-i Hümâyûn Memuru İbrahim Bey olarak görülmektedir.⁹²⁰ 1900 yılının salnamesinde Baş Mühendis Arif Bey Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde yer

⁹¹⁶ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

⁹¹⁷ Terzi, *a.g.e.*, 114.

⁹¹⁸ Terzi, *a.g.e.*, 114-115.

⁹¹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886, 129.

⁹²⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

almıştır.⁹²¹ 1901 yılının salnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesi mühendislerinin sayısının beşe çıktığı görülmektedir. Bunlar sırasıyla Baş Mühendis Arif Bey, Mühendis-i Sânî İbrahim Bey, Fen Müşaviri Arslan Efendi, Ziraat Fen Müşaviri Torkumyan Efendi ve Ziraat Müfettişi Leon Efendi olarak yer almaktadır.⁹²² Baş Mühendis Arif Bey'in II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar aynı görevde kaldığı ve Hazine-i Hassa Nezareti idare heyetinde yer aldığı görülmektedir.

Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatında görevli baş mühendis ve mühendislerin faaliyetlerine arşivden bakıldığında teşkilat içindeki yerleri daha iyi anlaşılabacaktır. Örneğin Emlâk-ı Hümâyûn Mühendisi Yüzbaşı Şevki Efendi'nin Trablusgarp Defterdarı Süleyman Sıtkı Efendi ile birlikte Bingazi Vilayeti dahilindeki arazinin sınırlarını belirlemek için görevlendirildikleri ancak bazı mühim işlerinin gitmelerine engel olması sebebiyle daha sonraki bir zamanda gidecekleri belirtilmektedir.⁹²³ Hereke'de Emlâk-ı Hümâyûn dahilindeki daha önce yenilenmiş olan bir bab değirmenin ikinci keşfi için görevlendirilen Kaymakam İbrahim Bey'in harcırahı ve yevmiyesi toplamda 180 kuruştur.⁹²⁴ Arşiv belgelerinde mühendislerin ayrıca teftiş için görevlendirildikleri de görülmektedir. 1897 yılına ait bir belgede Yalova hamamlarının hesaplarını teftiş için görevlendirilmiş Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinden Ahmet Efendi'nin azimet ve avdet masrafı olarak toplam 114 kuruş ödenmiştir.⁹²⁵ 1901 yılına ait bir belgede ise Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinin Tarabya'da bulunan Kalender Kasr-ı Hümâyûnu ve civarındaki Emlâk-ı Hümâyûn'ların haritalarının çıkarılması ve tatbiki için görevlendirildikleri görülmektedir.⁹²⁶

4.2.1.3.8. Kalem mümeyyizleri

Kalem mümeyyizleri Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunda ve Emlâk-ı Hümâyûn kalem müdürünün yardımcısı olarak görev yapmaktaydılar.⁹²⁷ Kalem mümeyyizleri arşivsel anlamda incelendiğinde kalemde görevli olanların Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan çiftlik, arazi, akarât ya da Fabrika-i Hümâyûn'ların muamelesini ve hesaplarının

⁹²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

⁹²² Osmanlı Devlet Salnamesi, 1901, 110.

⁹²³ COA. Y. PRK. HH. 9/61/H. 14.08.1299.

⁹²⁴ COA. ML. EEM. 134/85/H. 17.06.1308.

⁹²⁵ COA. ML. EEM. 269/16/H. 19.06.1315.

⁹²⁶ COA. ML. EEM. 382/13/H. 04.06.1319.

⁹²⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1900, 106.

kayıtlarını tutmak ve teftiş etmek gibi görevleri olduğu görülmektedir. Kalemde görevli olanlara bakıldığında, 1896 yılında Kalem Mümeyyizi Agop Efendi, Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nun bir senelik hesaplarını ve muamelesini Hazine-i Hassa'dan gönderilecek bir memurla birlikte tanzim ve tetkik etmek üzere görevlendirilmiştir.⁹²⁸

Salnamelerde Emlâk-ı Hümayûn kalem mümeyyizi ilk olarak 1889 yılının salnamesinde yer almıştır. Agop Efendi Emlâk-ı Hümayûn kalemi mümeyyizi olarak bu dönemde görev yapmıştır.⁹²⁹ Bunlar Emlâk-ı Hümayûn Komisyonunda aza olarak yer almamışlardır. 1902 yılının salnamesinde sayılarının ikiye çıktığı görülmekte ve Mümeyyiz-i Evvel Abdülkerim Bey ve Mümeyyiz-i Sani Aziz Bey olarak yer almışlardır.⁹³⁰ 1907 yılının salnamesine kadar bu şekilde devam eden kalem mümeyyizlerinin sayısının söz konusu senede yayınlanan salnamede tekrar bire düşürüldüğü anlaşılr.⁹³¹

Kalem mümeyyizlerinin maaşına bakıldığında 1901 yılında Kalem Mümeyyizi Agop Efendi'nin 1.900 kuruş maaşı olduğu ve kendisinin üstün hizmetlerinden dolayı 250 kuruş zam yapıldığı geçmiştir.⁹³² Kalem mümeyyizi ve müfettişliği yapan Aziz Bey'in Haziran 1908 maaşı 1.172,75 kuruş olarak, temmuz 1908 maaşı ise 2.747,25 kuruş olarak geçer.⁹³³ Komisyonunda görevli kalem mümeyyizlerinin maaşına örnek olarak ise 1907 yılında Emlâk-ı Hümayûn Komisyonu Kalem Mümeyyizi Ahmet Efendi'nin maaşının 1.350 kuruş olduğu ve kendisinin hizmetlerinin beğenilmesinden dolayı 150 kuruş zam yapıldığı görülmektedir.⁹³⁴

4.2.1.3.9. Zabıt kâtibi ve baş kâtip

Emlâk-ı Hümayûn'un merkez idaresinde görevli olan ve yıllara bağlı olarak sayıları değişiklik gösteren kâtipler görev almaktaydı. Salnamelerde baş kâtip ile zabıt kâtibi ve bazı merkez şubelerindeki baş kâtiplerin ismi yer almaktaysa da Emlâk-ı Hümayûn'un teşkilatının genişlemesine bağlı olarak çok sayıda kâtibin görev aldığı düşünülebilir. Emlâk-ı Hümayûn nizamnamesine bakıldığında konuyla alakalı olarak yalnızca komisyonun müzakerelerini ve kararlarını kaydetmek ve saklamakla görevli

⁹²⁸ COA. ML. EEM. 224/25/H. 30.09.1313.

⁹²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1889, 120.

⁹³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1902, 112.

⁹³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1907, 136.

⁹³² COA. HH. İ. 135/56/H. 28.07.1319.

⁹³³ COA. ML. EEM. 729/51/H. 25.01.1327.

⁹³⁴ COA. ML. EEM. 631/27/H. 12.10.1325.

lüzumu kadar kâtibin görev yapacağı belirtilmiştir.⁹³⁵ Salnamelere bakıldığında ilk olarak komisyona bağlı olarak çalışan bir baş kâtip ve zabıt kâtibinin yer aldığı görülmektedir. Özellikle Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesiyle birlikte idarenin teşkilatının ortaya çıkarılmasından sonra salnamelerde görülen söz konusu katiplerin isimleri sırasıyla, Baş Kâtip Asaf Bey ve Zabıt Kâtibi Hafız Mehmet Efendi olarak yer almıştır.⁹³⁶ 1895 yılının salnamesinde ise daha önce zabıt kâtipliği yapan Hafız Mehmet Efendi'nin baş kâtip olarak görevlendirildiği, zabıt kâtibi olarak ise Ragıp Bey'in görev aldığı görülmektedir.⁹³⁷ Bunlar haricinde Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin merkez şubelerinden bazılarının baş kâtiplerinin isimleri salnamelerde yer almıştır. 1899 yılına ait salnamede İkinci ve Dördüncü Şubenin baş kâtibi olarak Tevfik Efendi'nin yer almıştır.⁹³⁸ 1902 yılına ait salnamede ise Birinci Dersaadet Şubesinin Baş Kâtibi Mustafa Efendi'nin ismi yer almaktadır.⁹³⁹

4.2.2. Vilayet Teşkilatı

Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayetlerdeki yönetimi vilayet merkezinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn idarelerince yönetilmiştir. Söz konusu idareler mahalli idarenin bulunduğu mekanlarda ya da bunların yakınında kurulan binalarda görev yapmaktaydılar.⁹⁴⁰ Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatı Osmanlı vilayetleri nezdinde II. Abdülhamit yönetimi boyunca oldukça genişlemiştir. Vilayet teşkilatı vilayetlerin büyüklüğüne göre şubelere ayrılarak yönetilmiştir. Vilayet merkezlerinde Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresinin ne şekilde yapılacağı, memurların vazifesi gibi konular vilayetlere göre nizamnamelerle ya da talimatnamelerle belirlenmiştir.⁹⁴¹ Emlâk-ı Hümâyûn'un taşra teşkilatının Dersaadet teşkilatıyla yaklaşık olarak aynı şekilde örgütlendiği vilayetlerde bulunan nizamnamelerden görülmektedir. Bu nizamnamelerden biri Bağdat'ta bulunan Arazi-i Seniyye'nin yönetimine dair olan nizamnamedir. Nizamname 20 Ekim 1883 tarihli dir.⁹⁴² Buna göre Bağdat Vilayeti dahilinde bulunan Arazi-i Seniyye'nin idaresi bir idare müdürü, bir müfettiş ve keşif

⁹³⁵ COA. Y. PRK. HH. 12/58.

⁹³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1885, 141.

⁹³⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1895, 146.

⁹³⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1899, 104.

⁹³⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1902, 112.

⁹⁴⁰ Arzu Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, 41.

⁹⁴¹ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 109.

⁹⁴² Bağdat Vilayeti Dahilinde Bulunan Bircümle Arazi-i Seniyye-i Mülûkânenin Suret-i İdaresi hakkında Bi'l-istizan Mer'iyet-i Ahkamına İrade-i Seniyye-i Cenâb-ı Şehinşahi Şeref-Müte'allik Buyurulan Nizamnamedir (Bağdat), *Matbaa-i Osmaniye*, İstanbul 1300 (1884/1885).

müdürünün yönetimi altındaydı. Söz konusu memurlardan oluşan ve bu memurların birinin başkanlığında, vilayet merkezinde bulunan bir komisyon bulunmaktaydı. Arazi-i Seniyye'nin tahrir ve hesap işleri için vilayet merkezinde bir muhasebe ve bir de tahrirat kalemleri bulunmaktaydı. İşbu kalemlerin başında birer baş kâtip bulunur ve bu baş katipler mesuliyetlerindeki kalemlerin muamelatının düzgün işlemesine dikkat etmek zorundalardı.⁹⁴³

Musul Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un yönetimine dair nizamnameye göre ise vilayette bulunan tüm Emlâk-ı Hümâyûn merkez vilayette bulunan bir müdür, bir müfettiş ve müfettişlik ittisafı, bir baş mühendis, bir muhasebeci ve bir baş kâtipten oluşan bir komisyonla yönetilmekteydi.⁹⁴⁴ Arazi ve Emlak-ı Seniyye'nin hesap işleri muhasebe kalemine ve idare ile komisyonun tahrir işleri baş kâtibin mesuliyeti altındaydı. Muhasebe ve tahrir kalemleri ise idare müdürünün yönetimi altındaydı. Ayrıca Bağdat Vilayeti nizamnamesinden farklı olarak Musul Vilayeti nizamnamesinde Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin Zimar, Hezarçift, Şemamek, Şirket, Salahiye, Tuzhurmato, Gülanber, Yazyan, Serçınar⁹⁴⁵ isimleriyle dokuz kıtaya ayrıldığı belirtilmiştir. Bu şubelerde bir memur, kâtip, muavin ve lüzumu kadar refakat memurları ve kolcu bulundurulacağı belirtilmiştir.⁹⁴⁶

Edirne Vilayeti dahilinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûnların idaresi de diğer iki vilayetle aynı şekilde olarak bir müdür ve bir komisyon yönetiminde yapılmaktaydı.⁹⁴⁷ Komisyon üyeleri müdür, ser müfettiş, müfettiş vekili, ser mühendis, vilayetin Defter-i Hakanî memuru ile mahalli eşraftan münasip olan bir iki zattan oluşmaktaydı. İdare

⁹⁴³ Bağdat, 2.

⁹⁴⁴ Terzi, *Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, 261.

⁹⁴⁵ Musul Vilayet Salnamesi, 1891, 58. Musul Vilayet Salnamesi, 1892, 89. Musul Vilayet Salnamesi, 1894, 136. Musul Vilayet Salnamesi, 1907, 161.

1891 yılına ait vilayet salnamesine göre vilayet Emlâk-ı Hümâyûn idare yönetimi beş şubeden oluşmaktaydı. Bunlar; Şemamek, Salahiye, Serçınar, Şirket ve Zimar şubeleridir. 1892 yılına ait salnamede ise başlıca altı şube ve bunlara bağlı muavinlikler bulunmaktadır. Bunlar; Orman şubesi (kendisine bağlı Zab Muavinliği bulunmaktaydı), Zimar, Şirket, Şemamek (kendisine bağlı Tercil Muavinliği bulunmaktaydı), Salahiye (kendisine bağlı Tuzhurmato ve Karatepe Muavinlikleri bulunmaktaydı), Serçınar (kendisine bağlı olarak Merke, Yazyan ve Gülanber Muavinlikleri bulunmaktaydı) şubeleridir. 1894 yılının salnamesine bakıldığında ise altı şube ve bunlara bağlı muavinlikler bulunmaktadır. Şubeler sırasıyla, Orman, Zimar, Şirket, Şemamek, Salahiye (Tuzhurmato ve Karatepe Muavinlikleri), Serçınar (Surtaş, Ağçeler, Gülanber ve Tercil Muavinlikleri) şubeleridir. 1907 yılına ait Musul Vilayeti salnamesine bakıldığında ise sekiz şube ve bunlara bağlı muavinlikler bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, Orman, Zimar, Şirket, Zab, Şemamek, Salahiye (Tuzhurmato ve Karatepe Muavinlikleri), Serçınar (Gülanber, Surtaş, Ağçeler Muavinlikleri), Tercil şubeleridir.

⁹⁴⁶ Terzi, *a.g.e.*, 261.

⁹⁴⁷ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325. Edirne Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların yönetimine dair nizamnamenin teşkil tarihi 14 Cemazeyilevvel 1302/1 Mart 1885 olarak belirlenmiştir.

ile komisyonun tahrir ve muhasebe işlerinden sorumlu olmak üzere Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez vilayetinde ve komisyon baş kâtibi maiyetinde lüzumu kadar kâtipten oluşan bir kalemi bulunmaktaydı. Edirne Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların yönetimi için sekiz şube oluşturulmuştu. Söz konusu şubelerde vazifeli memurlar ile lüzumu kadar kâtibin yanında korucular da bulunmaktaydı. Şubelere tayin olunan memur, kâtip vesairenin Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesine göre tayin olması kararlaştırılmıştır. Komisyonda bulunan reis, müdür, müfettişler ile eşraftan olan kişilerin tayini Hazine-i Hassa Nezareti tarafından yapılmaktaydı.⁹⁴⁸

4.2.2.1. Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayet merkez idaresi

4.2.2.1.1. Vilayet merkezinde bulunan komisyon

Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayet teşkilatında ilk göze çarpan unsurun vilayet merkezlerinde bulunan bir komisyon olduğu görülmektedir. Komisyon evrak ve iradeden mühim ve acil olanları günü gününe görüşmek ve diğerlerini ise geciktirmeden karara bağlayıp bu kararları da azalara imzalattıktan sonra yazıya geçirmek ve uygulamakla sorumluydu. Bağdat Vilayeti nizamnamesine göre burada komisyon haftada en az üç gün toplanmakla mesuldü ancak acil ve mühim bir mesele ortaya çıktığında bu konuyu görüşmek üzere üç günün haricinde de toplanırdı.⁹⁴⁹ Komisyon kararları çoğunluğun ya da tüm azaların oy birliği ile alınırdı. Oylarda eşitlik durumunda komisyon başkanının tarafında bulunduğu görüş kabul edilirdi. Karara itiraz durumunda ise itiraz eden memur sebebini mazbataya şerh düşerdi. Başkanın yokluğunda azalardan kıdemce yüksek olan memur, üç azanın hazır bulunduğu komisyona başkanlık ederdi. Komisyonun bir mühr-i mahsus olurdur⁹⁵⁰ ve bu mühür bir çekmecedeki saklanır ve çekmecenin anahtarı komisyon reisinde bulunurdu. Çekmecenin üzeri ise azadan bir veya iki zat tarafından mühürlenirdi. Komisyon merkez vilayet memurlarından ve vilayete bağlı şubelerden gelen meseleleri müzakere ile karara bağlamakla ve kararları mazbata ile Hazine-i Hassa Nezareti'ne iletmekle yükümlüydü.⁹⁵¹ Komisyon 5.000 kuruştan fazla olan harcamalar için Hazine-i Hassa Nezareti'nden izin almak mecburiyetindeydi.⁹⁵² Komisyon

⁹⁴⁸ Aynı belge.

⁹⁴⁹ Bağdat, 3.

⁹⁵⁰ Musul Vilayet nizamnamesine göre buradaki komisyonun da bir mührü bulunurdu. Terzi, a.g.e., 270.

⁹⁵¹ Bağdat, 4-5.

⁹⁵² Bağdat, 5.

sarfiyat, inşaat ve diğer harcamalar için masarif defterleri ile varidat ve masarifatı içeren, muhasebe kaleminde düzenlenen aylık cetvelleri ve yıllık muhasebeyi tetkik ve tasdik ettikten sonra Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderirdi.⁹⁵³ Komisyon Arazi-i Seniyye'nin varidat ve hasılatını suiistimalden koruyarak hasılatı Hazine-i Hassa Nezareti'ne iletmekle mükellefti. Ayrıca idare ettiği arazinin bayındırlığının ve gelirlerinin artması için de çalışırdı. Komisyonun bir diğer görevi de haritası olmayan ve sınırları belli olmayan arazinin haritasını düzenlettirmekti.⁹⁵⁴

Musul Vilayeti nizamnamesinde komisyonun vazifelerine bakıldığında belgenin Bağdat Arazi-i Seniyye nizamnamesine benzediği görülmektedir. Buna göre Musul Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn idaresi komisyonu haftada üç gün toplanırdı ancak mühim ve acil konularda üç gün haricinde de toplanacağı belirtilmişti. Komisyon kendisine gönderilen evraklardan mühim ve acil olanları günü gününe ve diğer konuları da geciktirmeden müzakere ederek karara bağlamakla görevliydi. Ayrıca kararlar zabıt ceridesine kaydedilir ve mevcut olan azaya imza ettirilirdi. Komisyon başkan ve iki aza mevcut olduğunda toplanır ve komisyon başkanının yokluğu halinde komisyondaki rütbece devamı tarihi itibarıyla kıdemli olan aza başkana vekalet ederdi. Komisyonun kararları çoğunluğun oyuyla alınır ancak eşitlik durumunda başkanın oyu tercih edilirdi. Komisyon Emlâk-ı Hümâyûn'un varidat ve hasılatını suiistimalden korumak ve varidatı güvenli bir vesaitle geciktirmeden Hazine-i Hassa Nezareti'ne iletmekle mesuldü.⁹⁵⁵

Nizamnamelerin birçok madde bağlamında birbirine benzediği görülmektedir. Örneğin komisyonlar harcamalarında 5.000 kuruşa kadar serbest bırakılmışlar, 5.000 kuruştan fazla olan harcamalarında Hazine-i Hassa Nezareti'nden izin almak mecburiyetinde olmuşlardır. Ayrıca her komisyon muhasebe kalemlerinde hazırlanmış olan aylık cetvellerini ve yıllık muhasebe defterlerini tetkik ve tasdik etmek, bundan sonra ise Hazine-i Hassa Nezareti'ne göndermekle görevlendirilmiştir. Vilayette Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelerde yaşayan ahali ve çiftçilerin ziraatın gelişmesi için desteklenmeleri ve memnuniyetlerinin sağlanması, komisyonun görevleri arasındadır. Musul Vilayeti komisyonundan, vilayette bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelerin haritalarını çıkarmak, sınırlarını belirlemek ve bu sınırları korumak,

⁹⁵³ Bağdat, 5-6.

⁹⁵⁴ Bağdat, 6.

⁹⁵⁵ Terzi, *a.g.e.*, 262.

bunların tümünün isimleri, durumu, dönüm ve sınırları ile buralarda yaşayan çiftçilerin miktarını içerecek bir kayıt defteri tutması istenmiştir.⁹⁵⁶ Komisyon idaresinde bulunan arazinin tüm varidat ve rüsumunun hasılatını tahsilata dikkat edecek, ihaleye çıkarılması gereken varidatın ihalesini vaktiyle yapacak ve talibi bulunmayan veya layık olan bedelin ödenmediği varidatın emaneten idaresini hazinenin menfaatine olacak şekilde kararlaştıracak ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne kararı bildirecekti.⁹⁵⁷

Vilayette Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bölgelerde yaşayan ahaliden cami ve mektepleri olmayanların nüfusuna uygun olarak cami ve mektep inşa edilmesi için keşfiyat yaptırmak ve defter ile resimlerinin Hazine-i Hassa'ya gönderilmesi de nizamnamede yer almıştır. Ayrıca söz konusu bölgelerde ahaliden maarif ve ziraat anlamında olan ihtiyaçların bildirilmesi istenmiştir. Komisyon Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan ormanların korunması ve buralardaki gaz madenleriyle diğer madenlerden gerektiği gibi istifade edilmesi için gerekli tedbirlerin görüşülmesi sonucu mütalaatını Hazine-i Hassa'ya bildirmek ve Nezaretin aldığı kararlara uymakla yükümlüydü.⁹⁵⁸

Edirne Vilayetinin nizamnamesine bakıldığında ise birtakım farklılıklar haricinde maddeler diğer vilayet nizamnamelerine benzemektedir. Edirne Vilayeti Nizamnamesine göre komisyon haftada iki kere toplanmaktaysa da acil ve önemli bir durum olduğu takdirde iki gün haricinde de toplanabilmekteydi.⁹⁵⁹ Komisyon acil konuları günü gününe, diğer konuları ise geciktirmeden karara bağlamak ve uygulamakla sorumluydu. Komisyon reisi ve üç aza hazır olduğu takdirde komisyon toplanırdı. Komisyon reisinin yokluğunda müdür komisyona başkanlık edecekti. Komisyonun kararları çoğunluğun oyuyla alınır ancak eşitlik durumunda başkanın oyu tercih edilirdi. Ayrıca çoğunluğun oyunu kabul etmeyen aza itirazını ceride-i mahsusaya yazarak imza atacaktı. Komisyonun Hazine-i Hassa ile muhaberatı mazbata ile icra edilecekti. Şubenin aylık ve yıllık gelir gider defterleri kalem tarafından hazırlanır, komisyon tarafından tetkik edildikten sonra Hazine-i Hassa'ya gönderilirdi. Komisyon Edirne Emlâk-ı Hümâyûn'un varidat ve hasılatını suistimalden koruyarak Edirne Bank-ı Osmanî şubesi vasıtasıyla Hazine-i Hassa'ya göndermekle vazifeliydi. Komisyonlar idare ettikleri vilayetin Emlâk-ı Hümâyûnu'nu ve bunun

⁹⁵⁶ Terzi, a.g.e., 263.

⁹⁵⁷ Terzi, a.g.e., 263-264.

⁹⁵⁸ Terzi, a.g.e., 264.

⁹⁵⁹ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

hasılatını müdahaleden korumakla görevliydi. Edirne komisyonunun da bu şekilde görevli olduğu söz konusu nizamnameye kaydedilmiştir.⁹⁶⁰ Nizamnameye göre komisyon, idaresinde bulunan emlakla yerleşecek ve yerleşmiş muhacirinin işleriyle ilgilenip, bunların hane sayısını da tanzim ederek Hazine-i Hassa'ya rapor verecekti. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn dahilindeki bölgelerde mektep ya da cami bulunmayan yerlere nüfuslarına uygun olarak cami ve mektep inşa olunmak üzere ilk keşfiyatı yaparak bunu Hazine-i Hassa'ya bildirecekti. Hazine-i Hassa'ya ait olan aşar, ağnam ve diğer hasılatın emniyetli bir şekilde toplanabilmesi için gerekli tedbirleri alacaktı. İcara verilmesi gerekenlerin bu işleriyle de ilgilenecek ve vilayet dahilinde bulunan her türlü Emlâk-ı Hümâyûn'un hududunun kaydı düzgün bir şekilde komisyon tarafından tutulacaktı.⁹⁶¹

4.2.2.1.2. Kalemlerin vazifesi

Vilayetlerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların yönetimi için bulunan komisyonun yanında tahrir ve muhasebe işlerini görmek amacıyla çok sayıda kâtibin görev yaptığı kalem/kalemler mevcuttu. Kalemlerin yapısı vilayetten vilayete değişiklik göstermekteydi. Örneğin Musul Vilayetinin nizamnamesine göre komisyona yardımcı olan bir muhasebe bir de tahrirat kalemi mevcuttu,⁹⁶² Edirne Vilayetinin nizamnamesine göre hem muhasebe hem de tahrirat işlerini yürüten tek bir kalem mevcuttu.⁹⁶³ Bağdat Vilayeti nizamnamesine göre de komisyona yardımcı bir tahrirat ve bir de muhasebe kalemi olmak üzere iki kalem mevcuttu. Kalemlerin görevi ne idi? Hangi görevliler mevcuttu? Tek kalemi mevcut olan Edirne Vilayetinin nizamnamesine bakıldığında, kalem bir baş kâtibin taht-ı idaresinde ve mesuliyetinde olarak bilcümle Emlâk-ı Hümâyûn'un hesap, kuyudat işlerini görme ve şubelerden gelecek muhasebat ve cetvelleri tetkik ve hülâsa etmekle görevliydi. Ayrıca idarenin şehri cetvellerini ve yıllık muhasebesini tanzim etmek ile komisyon ve müdürünün tahrir işlerini ifa etmek de vazifeleri arasındaydı. Kalemde işlerin geciktirilmeden yapılması beklenmekteydi.⁹⁶⁴ Musul Vilayeti ve Bağdat Vilayeti nizamnamelerine bakıldığında muhasebe ve tahrirat kalemlerinin var olduğu nizamnamelerin mevadd-ı umumiyye kısmında geçmekteyse de söz konusu kalemler hakkında ayrı bir başlık

⁹⁶⁰ Aynı belge.

⁹⁶¹ Aynı belge.

⁹⁶² Terzi, a.g.e., 261.

⁹⁶³ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

⁹⁶⁴ Aynı belge.

görülmemiştir. Ancak nizamname maddeleri incelendiğinde birtakım bilgiler almak mümkündür. Buna göre muhasebe kalemi, varidat ve masarifatı havi aylık cetveller ve yıllık muhasebe defterini hazırlamakla görevliydi.⁹⁶⁵ Ayrıca vilayet merkezi ya da şubelerin hesap işleri görülür ve hesap işlerine dair tutulması gereken tüm defterler de muhasebe kaleminde tutulurdu. Tahrirat kaleminin ise vilayet merkez idare ve şubelerin birbirleriyle olan tahrir işleri, komisyonun tahrir işleri ile vilayet idaresinin Hazine-i Hassa ile tahrir işlerini yürüttüğü söylenebilir.

4.2.2.2. Vilayet merkezlerinde ve şubelerde çalışan memurlar

4.2.2.2.1. İdare müdürü

Musul Vilayeti nizamnamesiyle Bağdat Vilayeti nizamnamesinde idare müdürünün görevlerinin birçok açıdan ortak tayin edildiği görülmektedir. İdare müdürü komisyonla idare memurları arasında haberleşmeyi sağlamakla beraber komisyonun kararlarını uygulamaya koymakla görevliydi.⁹⁶⁶ İdare müdürü arazi, çiftlik vesairenden gelen hasılat ve nakit gelirlerin zamanında vezneye ve ayniyatın ambarlara güvenli bir şekilde teslim edilmesinden sorumluydu. Bağdat Vilayeti nizamnamesinde muhasebe ve tahrirat kalemleri idare müdürünün yönetimi altına verilmiştir. İdare müdürü vilayetteki Emlâk-ı Hümâyûn'un tüm gelir ve giderlerinin hesaplarından ve maiyetinde bulunan muhasebe ve tahrirat kalemlerinin muamelatından sorumluydu.⁹⁶⁷ İdare müdürü aylık muhasebe cetvellerini her ay sonunda ve yıllık muhasebe defterini de yıl sonunda düzenleyerek tetkik ve tasdik olmak üzere komisyona verecekti. İdare müdürü Arazi-i Seniyye'yi bizzat kendisi ya da görevlendirdiği bir memur vasıtasıyla teftişe çıkar ve idare memurlarının defterler ve hesaplarını tahkik ve tetkik ederdi. İdare müdürü bu hesaplarda bir usulsüzlük gördüğü takdirde bunu Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirmekle mükellefi.⁹⁶⁸

Edirne Vilayeti nizamnamesinde de idare müdürünün vazifelerine ayrı bir başlık altında yer verildiği görülmektedir. Burada da müdür komisyonun kararları ile ilgili vilayet dahilinde bulunan resmi mevkiler ve idarenin şube memurlarıyla olan iletişimde vazifelidir.⁹⁶⁹ Müdür idare memurlarına gelen evrakın kaleme ait

⁹⁶⁵ Terzi, a.g.e., 263.

⁹⁶⁶ Bağdat, 7.

⁹⁶⁷ Bağdat, 7.

⁹⁶⁸ Bağdat, 8.

⁹⁶⁹ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

olanlarını kaleme ve komisyonda görüşülmesi gerekenleri ise komisyona geciktirmeden ulaştırmakla görevliydi. Edirne Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn'un yönetiminde idare müdürü ayrıca varidat ve masarifatin hesap işleriyle birlikte kalemin muamelatı konusunda da mesul tutulmuştur. Müdür hasılat ile nakden tahsil edilmesi gereken meblağın zamanında elde edilmesi ve bunlardan nakit miktarın Edirne Vilayeti Bank-ı Osmanî'ye ve ayniyatın da anbarlara güvenli bir şekilde teslim edilmesinden sorumlu tutulmuştur. Bunun yanında aylık cetvelleri her ay sonunda ve yıllık muhasebe işlerini de o yılın sonunda geciktirilmeksizin düzenlettirir ve tetkik ve tasdik edilmek üzere komisyona verirdi. Bu hesapların gecikmesi durumunda da müdür sorumlu tutulmuştur.⁹⁷⁰ Müdür bazı zamanlar ve görülecek lüzum üzere şubelerin hesap işlerini ve idarenin usule uygun olup olmadığını denetlemekle görevlendirilmiştir. Bazı bölgelerin idare müdürlerinin muavinlerinin de olduğu görülmüştür. Örneğin Selanik Emlâk-ı Hümâyûn Müdür Muavinliğine Avram Efendi'nin tayin edilmiştir.⁹⁷¹

4.2.2.2. Baş müfettiş ve müfettişler

Müfettişler hasılat mevsimi olan mayıs ve haziran ile hafriyat zamanı olan eylül ve teşrin-i evvel aylarında Arazi-i Seniyye'yi devir ve teftiş etmekle görevliydi. Müfettişler hesapların düzgün tutulup tutulmadığını ve harcamaların usulünce yapılıp yapılmadığını teftiş ve tahkik etmekle görevliydi. Arazinin değeriyle satılması, arazideki ziraatın terakkisine gerekli ihtimamın gösterilip gösterilmediği, hasılatın merkeze güvenli bir şekilde gönderilip gönderilmediği meselelerini teftiş etmekle ve hazinenin menfaatine aykırı bir hal görüldüğünde merkeze ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirmekle görevliydi.⁹⁷² Edirne Vilayeti nizamnamesine göre bu vilayette bir de baş müfettiş bulunmaktaydı. Nizamnameye göre baş müfettiş, müdürün yokluğunda ona vekalet etmekle görevliydi. Vekalet ettiği dönemde ise müdürün vazifeli olduğu işleri yapardı.⁹⁷³ Diğer vilayetlerde olduğu gibi Edirne'de de baş müfettiş ve müfettişlerin ilk görevi vilayet dahilindeki Emlâk-ı Hümâyûn'u denetlemektir. Edirne Vilayetinde görevli müfettişler ve baş müfettişten, ahali ve muhacirine verilmesi planlanan arazinin bölünerek paylaşılması işinin usulüne

⁹⁷⁰ Aynı belge.

⁹⁷¹ COA. ML. EEM. 85/66/R. 11.03.1302. Avram Efendi, Edirne'den Dersaadet'e, Dersaadet'ten Selanik'e geçmiş ve kendisine harcırah olarak 774 kuruş meblağ ödenmiştir.

⁹⁷² Bağdat, 10.

⁹⁷³ COA. HH. d. Nr. 1683.

uygun yapılması ve bu araziler hakkında idare memurlarının gerekli defterleri tutması konusunda itina göstermeleri beklenirdi.⁹⁷⁴ Buradaki müfettişler bölgede mektep, cami ve anbar gibi inşaata ihtiyaç duyulan yerlerde bu inşaatın yapılıp yapılmadığını denetlemek ve tamire ihtiyaç duyulan yerlerin tahkik ve muayenesi ile keşf-i evvel defterlerini tanzim ettirerek, bu defterleri de komisyona vermekle görevlilerdi. Baş müfettiş ve müfettişler Emlâk-ı Hümâyûn ve şube memurlarının durumlarını ayda bir kere Hazine-i Hassa'ya bildirirlerdi.⁹⁷⁵

4.2.2.2.3. Keşif müdürü

Keşif müdürlüğünün Bağdat nizamnamesinde yer aldığı görülmüştür. Keşif müdürü komisyonca icrasına karar verilen inşaat, hafriyat ve tamiratın keşfini yapmak ve keşif defterini komisyona teslim etmekle görevliydi. Komisyon yapılan keşifle birlikte tamirat ya da inşaatın başlamasına karar verdikten sonra keşif müdürünün bizzat kendisinin ya da komisyon kararıyla maiyetindeki mühendislerin nezaretinde gerçekleştirilecekti.⁹⁷⁶ Keşif müdürü her ayda ve gerektiği zamanda Hazine-i Hassa Nezareti'ne o senenin konularını ihtiva eden bir rapor göndermekle de vazifeliydi. Keşif müdürünün maiyetinde daimî olarak bir ve inşaat ve tamirat işlerinin çoğalması durumunda ise komisyonun kararıyla geçici olarak lüzumu kadar mülki veya askeri mühendis bulundurabilecekti.⁹⁷⁷

4.2.2.2.4. Baş mühendis

Baş mühendisin vazifelerine Musul Vilayeti ve Edirne Vilayeti nizamnamesinde yer verildiği görülmektedir. Musul Vilayeti nizamnamesine göre baş mühendis, emlak ve mukataaların sınırlarının belirlenmesinde bulunur, bunların haritalarını düzenletir ve sınırları belirleyecek alametler koydururdu. Baş mühendis komisyonun karar verdiği inşaat, tamirat ve hafriyatın ilk keşiflerini yapar ve düzenlediği defterleri komisyona teslim ederdi. İnşaat ve harita işlerinin çoğalması durumunda yardımcı olmaları için refakatine komisyon kararıyla askeriye ya da mülkiyeden daimî ya da geçici olarak mühendis ve mimarlar verilebilirdi.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ Aynı belge.

⁹⁷⁵ Aynı belge.

⁹⁷⁶ Bağdat, 11.

⁹⁷⁷ Bağdat, 12.

⁹⁷⁸ Terzi, a.g.e., 267.

Edirne Vilayeti nizamnamesine göre baş mühendis müfettişlik vazifesiyle mükellef olup, Emlâk-ı Hümâyûn'un hudutlarının belirlenmesinde bulunurdu.⁹⁷⁹ Baş mühendis komisyon kararı üzerine Emlâk-ı Hümâyûn dahilinde bulunan ahali ve muhacirine verilen toprakların taksimat ve harita gibi işlemlerinin gerçekleştirilmesinde gerekli memurlarla birlikte çalışmakla vazifeliydi. Ayrıca Musul Vilayetinde de görüldüğü gibi baş mühendis aynı zamanda komisyonun karar verdiği inşaat, tamirat ve hafriyatın ilk keşiflerini yapar ve düzenlediği defterleri komisyona teslim ederdi. Baş mühendisin maiyetine, işlerinde kendisine yardımcı olmak için komisyon kararıyla askeri ve mülki mühendisler daimî ya da geçici olarak sağlanabilirdi.⁹⁸⁰

4.2.2.2.5. Muhasebeci

Muhasebecinin görevlerine Musul Vilayeti nizamnamesinde yer verilmiştir. Buna göre muhasebeci aza olarak komisyonda bulunur ve her akşam yevmiye defterlerini sandık emininin defteriyle karşılıklı olarak mühürlerdi. Muhasebeci aylık muhasebe cetvellerini her ay sonunda ve yıllık muhasebe defterlerini sene sonunda geciktirmeden düzenleyerek tetkik ve tasdik olunması için komisyona teslim ederdi. Muhasebeci harcanan meblağların kimlere verildiğini gösteren makbuzları ve her ay icap eden hesap muameleleri ile nakdin geneli hakkında Hazine-i Hassa Nezareti'ne rapor vermekle görevliydi. Vilayet merkezindeki komisyonun ve şubelerdeki demirbaş eşya ve edevatın defterini tutmak ve üç ayda yoklamalarını yaptırmakla görevliydi.⁹⁸¹

4.2.2.2.6. Baş kâtip

Edirne Vilayeti nizamnamesine göre kalemin baş görevlisi olan baş kâtip, komisyonun tahrir ve muhasebe işlerini yapmak ve kaydetmek için komisyonda bulunacaktı. Baş kâtip bütün Emlâk-ı Hümâyûn ile buralarda yaşayan muhacirin ve ahaliye verilen arazinin defter ve kayıtlarının düzenli olarak yaptırılmasından da sorumluydu.⁹⁸² Tahrirat başkatibi komisyonda aza sıfatıyla bulunur ve komisyon ile idarenin genel tahrir işlerinden sorumluydu. Ayrıca komisyonun kararlarını yazıya geçirmek ve evrakın muhafazası da yine tahrirat baş katibinin sorumluluğu

⁹⁷⁹ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325. Yalnızca Edirne Vilayetiyle sınırlı olmayıp Musul Vilayetinde de baş mühendisin aynı zamanda müfettişlik görevini de sürdürdüğü görülmektedir. Örnek bir belge için bkz. COA. İ. TAL. 81/40/H. 24.12.1312.

⁹⁸⁰ Aynı belge.

⁹⁸¹ Terzi, *a.g.e.*, 268.

⁹⁸² COA. HH. d. Nr. 1683.

altındaydı.⁹⁸³ Ayrıca kalemde çalışan katipler de idare memurlarıyla aynı vazifeleri ifa etmekle ve işlerini düzgün bir şekilde gerçekleştirmekle vazifelilerdi.

4.2.2.2.7. Sandık emini

Komisyonun teftişi ve idaresi altında bir sandığı ve sandık emini bulunurdu. Sandık emini sandığa giren ve çıkan akçeleri günü gününe yevmiye defterlerine kaydedirdi. Sandıktan akçe çıkarılması için komisyon tarafından tasdik edilmiş bir senet gerekirdi ve aksi bir durumun yaşanması halinde sandık emini mesul tutulurdu.⁹⁸⁴

4.2.2.2.8. Şube memurları

Şube memurlarının vazifeleri Edirne Vilayeti ve Musul Vilayeti nizamnamelerinde oldukça benzerdir. Edirne Vilayeti nizamnamesine göre şubede görevli idare memurlarıyla kâtipleri müşterek olarak mesul tutulmuştur. Bunlar Hazine-i Hassa'nın izniyle komisyon tarafından tayin olunurdu. Şube memurlarının merkez idare ile gerçekleşen yazışmalarında kâtip ile müşterek olarak vuku bulurdu.⁹⁸⁵

Şube memurları merkez idareden gönderilmiş olan tebligata uygun olarak varidat ve hasılatı zamanında tahsil etmek, toplanması gereken her türlü icarı komisyona zamanında haber vermek, icar edilecekleri zamanında ihale ve icar etmek, vazifelerini düzgün bir şekilde uygulamak ve hazinenin hukukunu korumakla mükelleftiler.⁹⁸⁶ Aylık cetvellerin düzenlenerek her ay sonunda geciktirilmeden merkez idareye gönderilmesinden sorumlulardı ve söz konusu cetvelleri zamanında göndermedikleri takdirde mesul tutulurlardı. Edirne Vilayeti nizamnamesine göre bir hafta süreleri vardı.⁹⁸⁷ Şubelerin ayniye ve nakdiye tahsilatı matbu ilmühaber ile gerçekleştirilirdi.⁹⁸⁸ Şube memurlarının maaşlar ve harcamalar için senet kullanmaları ve senetsiz bir akçe vermemeleri istenirdi. Musul Vilayeti nizamnamesine göre idarenin çeşitli ihtiyaç harcamaları için aylık 300 kuruştan fazla miktarlar için izinsiz

⁹⁸³ Terzi, a.g.e., 268.

⁹⁸⁴ Terzi, a.g.e., 271.

⁹⁸⁵ COA. HH. d. Nr. 1683.

⁹⁸⁶ Aynı belge. Terzi, a.g.e., 269.

⁹⁸⁷ Aynı belge.

⁹⁸⁸ Aynı belge.

harcama yapmamaları ve izinleri dahilinde olan 300 kuruşun ne sebeple harcandığını komisyona bildirmeleri istenmiştir.⁹⁸⁹

Edirne Vilayeti nizamnamesine göre şube memurları idarelerindeki bölgeleri on beş günde bir keşfe çıkarak gözlemlerini komisyona bildirirlerdi. Ayrıca önemli bir konu olduğunda Hazine-i Hassa'ya bildirmeleri istenmiş ve bölgede ziraatın geliştirilmesi ve varidatın artırılması gibi konularda da vazifeli kılınmışlardır.⁹⁹⁰ Şube memurlarından idarelerindeki bölgelerde çiftçiler arasındaki sınır ve ziraatla ilgili anlaşmazlıklarda sulh ile sonuçlanması için çalışmaları ve sonucu komisyona bildirmeleri istenmiştir. Ayrıca ziraata uygun ancak boş olan araziye ziraat ettirmeleri ve gerekirse dışarıdan çiftçi getirmeleri ve idarelerindeki bölgelerin varidatının artması için çalışmaları istenmiştir. Şube memurları idarelerindeki bölgeleri teftiş için ayda bir defa gezmekle vazifelidiler.⁹⁹¹ Musul'da şube memurlarına görevleri gereği kendi bölgelerinde seyahat ederken harcırah verilmeyeceği ancak mesafe gereği bir yerde konaklamaları gerektiğinde yevmi olarak 10 kuruştan 20 kuruşa kadar ödeme yapılacağı belirtilmiştir. Bunun yanında şube memurları komisyonun izni olmadan görevleri dahilinde olan bölgelerden farklı bir yere gidemezler ve tüm muamelattan sorumlu tutulurlardı.⁹⁹²

4.3. Emlâk-ı Hümayûn'un Gelirleri ve Giderleri

Emlâk-ı Hümayûn'un gelir ve gider defterlerine bakıldığında çok çeşitli gelirleri ve giderlerinin bulunduğu görülür. Gelirlerin incelenmesi, Emlâk-ı Hümayûn kavramı içine dahil edilen unsurları da görmeye yarar. Giderlerin incelenmesi ise II. Abdülhamit dönemi sosyal ve ekonomik politikaları açığa çıkarabilir. Arşiv belgeleri incelendiğinde gelir ve giderleri gösteren belgeler şu şekildedir;

4.3.1. Gelir ve Giderleri Gösteren Belgeler

4.3.1.1. Aylık cetveller

Aylık cetveller Emlâk-ı Hümayûn merkez idaresi ve şubeleri tarafından her ayın sonunda hazırlanması gereken pusulalardır. Arşivde çok sayıda örneği mevcuttur. Cetveller Osmanlı mali yılı esas alınarak, yani Rumi takvime göre hazırlanırdı.

⁹⁸⁹ Aynı belge.

⁹⁹⁰ Aynı belge.

⁹⁹¹ Terzi, a.g.e., 269.

⁹⁹² Terzi, a.g.e., 270.

Cetvelin sağ üst köşesinde gelirleri göstermek için “makbuzat”, “varidat” türünden başlıklar bulunur. Başlığın hemen altında ise genellikle üç farklı sütun mevcuttur; bunlardan ilki kuruş ve santim türünden gelirin miktarını gösterir. Diğer başlık gelirin türünü açıklar; örneğin çiftlikattan ya da Arazi-i Seniyye’den hasılat yazar. Üçüncü sütun ise gelirin kaydedildiği tarihi gösterir. Tarihler Rumi takvime göredir. En altta ise toplam gelir miktarı yazılır. Gelirleri gösteren kısımdan sonra aynı sayfa içerisinde sol üst köşede “sarfiyat”, “i’ta’at”, “te’diyat” türünden başlıklarla giderler gösterilir. Gelir kısmıyla aynı şekilde giderin miktarını, giderin türünü ve kayıt tarihini gösteren üç kısım vardır ve en altta toplam gider miktarı yazılır. Bunun yanında gelirden giderin çıkarılmasıyla elde edilen sandık mevcudu ile akçe karı ya da ziyanı miktarı da belirtilir. Cetvelin en alt kısmına ise gelir, gider ve mevcut sandık miktarı yazıyla belirtildikten sonra Emlâk-ı Hümâyûn Komisyon reisinin, Emlâk-ı Hümâyûn muavininin, Emlâk-ı Hümâyûn kalem müdürünün, ser veznedar ve vezne kâtibinin sırasıyla mühürleri bulunur. Bu tür belgelerden gelir ve giderin türüne göre aylık miktarı, aylık toplam gelir ve gider miktarı, vilayetlere göre gelir miktarı ve giderlerin türü anlaşılabilir. Aylık cetvellerin bir diğer önemi, Emlâk-ı Hümâyûn’a aylık olarak hangi şubelerden ne kadar gelir geldiğinin öğrenilebilmesidir.

4.3.1.2. Yıllık muhasebe defterleri

Emlâk-ı Hümâyûn’un yıllık gelirini gösteren defterler, tahakkuk ve tahsilat hesabını gösterir defterlerdir. Birkaç seneyi ihtiva eden defterlerde ilgili yılın ağnam, aşar ve icar gibi gelirleri yanında tapu hasılatı ile emlak ve arazi vergilerinin gelirlerini öğrenmek mümkündür. Belgenin sağ kısmında tahakkuk başlığı altında yekûn ve müfredat kısımları bulunmakta ve burada gelir miktarı görülmektedir. Ayrıca gelir türleri aylara göre akçe karlarıyla birlikte aynı başlık altında verilmektedir. Sayfanın en alt kısmında ise tahakkuk eden toplam gelir bilgisi yer alır. Belgenin sol kısmında ise tahsilat başlığı altında tahsil edilen gelir miktarı türlerine göre yer alır. Tahakkuk kısmıyla aynı şekilde gelir miktarı ve aylara göre gelir türleri öğrenilir. Belgenin alt kısmında elde edilen gelir miktarı yer alır. Bu tür defterler Hazine-i Hassa Defterleri grubunda yer alır. Örnek olarak Hazine-i Hassa Defterleri 1082 (HH.d.) numaralı defter verilebilir. Defterde R. 1305 (M. 1889/1890) yılından R. 1313 (M. 1897/1898) yılına kadar olan gelirleri görmek mümkündür. Bu tür defterlerin aylık defterlerden farkı, aynı anda yalnızca gelirleri görüp aynı ay ya da yıl içerisinde gelirleri

görememektedir. Ayrıca bazı gelirler “hasılat-ı muhtelif” olarak kaydedilmiş ve içerikleri yazılmamıştır. Bir diğer farklılık ise bu tür defterlerde genellikle gelirin hangi vilayetten olduğuna dair bilginin yer almamasıdır. Bazı gelirlerin elde edildiği Emlâk-ı Hümâyûn’un ismi yer alsa da her tür gelir için geçerli değildir. Bazı defterlerde ise birkaç şubenin belli bir tarih aralığındaki gelir ve giderlerine yer verilmiştir. Örneğin Hazine-i Hassa Defterlerinden 3957 (HH.d.) numaralı defterde Tokat, İkinci ve Dördüncü gibi bazı şubelerin R. 1308 (M. 1892/1893) ve R. 1309 (M. 1893/1894) gelir ve giderlerine yer verildiği görülür. Emlâk-ı Hümâyûn’un yıllık giderlerini gösteren defterler ise gelirleri gösteren defterlerle aynı şekildedir. Sağ kısımda tahakkuk sol kısımda ise tediye başlığı bulunmaktadır. Aylara göre giderlerin türleri ve gider miktarı yekûn kısmında görülmektedir. Hazine-i Hassa Defterlerinden 983 numaralı (HH. d.) defter buna örnektir. Bu tür defterlerde de birkaç senenin giderlerini görmek mümkündür.

4.3.1.3. Şubelerin gelir ve giderlerini gösteren defterler

Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn’un gelirlerini gösteren bir diğer defter türü şubelere ait defterlerin gelir ve giderini gösteren defterlerdir. Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesine göre merkez idare gibi Emlâk-ı Hümâyûn’a bağlı olan vilayetlerdeki şubeler de her ay sonunda şubeye ait gelir-giderleri gösteren cetveller ile her yıl sonunda sal muhasebelerini hazırlamakla yükümlülerdi. Söz konusu defterler bağlı oldukları şubenin ismine göre hazırlanırdı. Örneğin Hazine-i Hassa Defterlerinden 1090 Numaralı defter, Edirne Emlâk-ı Hümâyûn şubesinin R. 1306 (M. 1890/1891) senesindeki masraflarını göstermektedir. Hazine-i Hassa Defterlerinden 1116 Numaralı defter Suriye şubesine ait R. 1309 (M. 1893/1894) ve R. 1310 (M. 1894/1895) senelerinin masraf kaydını göstermektedir. Bu tür defterler Emlâk-ı Hümâyûn’un şubelerinin çalışılmasında büyük önem arz etmektedir.

Emlâk-ı Hümâyûn vilayetlere göre teşkilatlanmıştı ve idarenin merkezi vilayetin merkezinde bulunmaktaydı. Ancak vilayetin sancaklarına ve kazalarına göre vilayet şubelerinin de kendi içinde şubeleri olduğu görülür. Bunlar birkaç şubeye ayrılabilir. Özellikle hangi sancak ya da kazada Emlâk-ı Hümâyûn var ise orada Emlâk-ı Hümâyûn’un bir şubesinin olması olasıdır. Bu bağlamda şube defterlerinden vilayet teşkilatının şubelerinin de tespit edilebildiği anlaşılmaktadır. Farklı bir kayıt türü olarak ise arşivde bazı şubelerin birkaç senelik gelir ve giderlerinin bir cetvel şeklinde

kaydedildiği görülmüştür. Bir örnek olarak Y. PRK. HH. 29/30 kodlu belgede Aydın Emlâk-ı Hümâyûn Şubesinin R. 1302 (M. 1886/1887) ile R. 1311 (M. 1895/1896) seneleri gelir ve giderleri kaydedilmiştir. Sağ kısımda varidat başlığı altında tarihler ve tarihlerin altında gelir türlerine göre gelir miktarı ve an alt kısmında ise o senenin toplam geliri yer alır. Sol kısımda ise masraflar aynı şekilde yer almıştır.

4.3.1.4. Emlâk-ı Hümâyûn'un türüne göre gelir ve giderleri gösteren defterler

Bu başlık altında ele alınabilecek türde defterler Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı olan akarât,⁹⁹³ icarât,⁹⁹⁴ çayır, orman, mera ve çiftlikât ile Emlâk-ı Hümâyûn'un maaş defterleri, tamirât ve inşaat gibi giderlerini gösteren defterler olarak sıralanabilir. Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların her birinin işleyişini gösteren defterleri mevcuttur. Bunlar içinde çiftlikâtlarda bulunan hayvanât,⁹⁹⁵ ayniyât,⁹⁹⁶ ağnam⁹⁹⁷ gibi gelirleri gösteren defterler olduğu gibi çiftlikâtın masrafı ve varidatını gösteren defterler de mevcuttur.⁹⁹⁸ Bunun dışında genel olarak çiftlikât ve arazi gibi emlakların gelir ve giderini gösteren defterler de mevcuttur.⁹⁹⁹

4.3.1.5. Hazine-i Hassa defterlerinden 2563 numaralı defterin analizi

(HH. d. Nr. 2563)

Hazine-i Hassa defterlerinden 2563 numaralı defter Emlâk-ı Hümâyûn'un aylık gelir ve giderlerini gösteren cetvelleri ihtiva eder. Defterin tarihsel kapsamı R. 18 Kanun-i Sani Sene 1299'dan (M. 20 Ocak 1884), R. 1 Şubat 1303'e (M. 13 Şubat 1888) kadardır. Bu anlamda Emlâk-ı Hümâyûn'un R. 1300/1301/1302/1303 yıllarına ait on iki ayın gelir ve giderlerini gösterir. Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn'un aylık gelir ve giderini gösterir belgelerin düzensiz olması ve birçok ayın cetvelinin mevcut olmaması gibi sebeplerden dolayı söz konusu defter büyük önem arz etmektedir.

Gelir ve giderlerin analizi için aylık cetvellerin seçilmesinin sebebi ilgili bölümde de bahsedildiği üzere cetvellerin çok kapsamlı bir gelir-gider analizinin

⁹⁹³ COA. HH. d. Nr. 3514/H. 02.11.1302. Söz konusu akarât defterlerinde akarâta dair gelir ve giderler bulunmamaktadır. Ancak akarâtın yeri, semti ve emlak numarası gibi bilgiler yer alır.

⁹⁹⁴ COA. HH. d. Nr. 3714/H. 28.03.1297. İcarâ defterlerinde icara verilen emlakın türü, ne kadar gelir getirdiği ve icara verilen kişi hakkında bilgi bulunmaktadır.

⁹⁹⁵ COA. HH. d. Nr. 1922/H. 05.10.1322. COA. HH. d. Nr. 8535/H. 20.04.1324.

⁹⁹⁶ COA. HH. d. Nr. 11590/H. 26.04.1333.

⁹⁹⁷ COA. HH. d. Nr. 20645/H. 14.10.1276.

⁹⁹⁸ COA. HH. d. Nr. 19281/H. 18.03.1307. COA. HH. d. Nr. 15066/H. 03.12.1277.

⁹⁹⁹ COA. HH. d. Nr. 11545/H. 01.05.1300. COA. HH.d. Nr. 8860/H. 21.04.1299. COA. HH.d. Nr. 3099/H. 14.05.1301. COA. HH. d. Nr. 21696/H. 14.05.1301.

yapılmasına olanak vermesidir. Özellikle hangi vilayetlerden hangi tür gelirlerin geldiğinin tespit edilebilmesi ve giderlerin türünün anlaşılabilmesi çalışma adına tercih edilmiştir. Ayrıca aylık cetveller daha mikro ölçekte tespitlerin yapılabilmesi adına da önemlidir. Bu bağlamda defterde bulunan R. 1300 (M. 1884/1885), R. 1301 (M. 1885/1886), R. 1302 (M. 1886/1887) ve R. 1303 (M. 1887/1888) yıllarına ait mart, nisan ve mayıs aylarında yer alan gelir ve giderler tespit edilerek toplam gelir ve toplam gidere dair çıkarımlar yapılmıştır. Öncelikle ele alınan yılların kendi içinde gelirlerin giderleri karşılama oranı bulunacaktır. Daha sonra bu işlem gelirler ve giderlerin türlerine göre bulunacaktır. Buna göre;¹⁰⁰⁰

R. 1300 (M. 1884/1885)	Gelir	Gider
Mart	421.697 kuruş 91 santim	212. 677 kuruş 13 santim
Nisan	1.048.922 kuruş 43 santim	808.744 kuruş 10 santim
Mayıs	1.065.772 kuruş 58 santim	850.823 kuruş 8 santim
Toplam Gelir	2.536.392 kuruş 92 santim	
Toplam Gider		1.872.245 kuruş 3 santim

Tablo 4.1. R. 1300 (M. 1884/1885) senesinin aylık gelir-gider tablosu

Tabloya göre gelir ve giderlerin mart ayından mayıs ayına kadar arttığı görülür. Emlâk-ı Hümâyûn'un R. 1300 (M. 1884/1885) senesine ait üç aylık gelir-gider tablosunda gelirlerin giderleri karşılama oranına bakıldığında, yüzdeler olarak % 135 bulunmaktadır.

R. 1301 (M. 1885/1886)	Gelir	Gider
Mart	978.847 kuruş 75 santim	800.303 kuruş 50 santim
Nisan	780.300 kuruş 25 santim	538.481 kuruş 25 santim
Mayıs	683.758 kuruş 25 santim	519.819 kuruş
Toplam Gelir	2.442.906 kuruş 25 santim	
Toplam Gider		1.858.603 kuruş 75 santim

Tablo 4.2. R. 1301 (M. 1885/1886) senesinin aylık gelir-gider tablosu

R. 1301 (M. 1885/1886) senesinin aylık gelir-gider tablosuna bakıldığında, R. 1300 (M. 1884/1885) senesine oranla gelirlerin azaldığı, giderlerin de mart ayı haricinde azaldığı görülür. Emlâk-ı Hümâyûn'un R. 1301 (M. 1885/1886) senesine ait üç aylık gelir-gider tablosunda gelirlerin giderleri karşılama oranına bakıldığında, yüzdeler olarak % 131 bulunmaktadır.

¹⁰⁰⁰ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305. Gelir ve gider kısmında tablolastırılan bilgilerin tümü aynı belgeden yararlanılarak elde edilmiştir.

R. 1302 (M. 1886/1887)	Gelir	Gider
Mart	1.216.703 kuruş 75 santim	957.234 kuruş 25 santim
Nisan	1.397.284 kuruş 25 santim	1.098.147 kuruş 50 santim
Mayıs	1.466.107 kuruş 50 santim	1.249.849 kuruş 75 santim
Toplam Gelir	4.080.095 kuruş 5 santim	
Toplam Gider		3.305.231 kuruş 5 santim

Tablo 4.3. R. 1302 (M. 1886/1887) senesinin aylık gelir-gider tablosu

R. 1302 (M. 1886/1887) senesinin aylık gelir-gider tablosuna bakıldığında, geçen seneye oranla gelir miktarının önemli ölçüde arttığı görülür. Ancak giderler de orantılı olarak artmıştır. Emlâk-ı Hümâyûn'un R. 1302 senesine ait üç aylık gelir-gider tablosunda gelirlerin giderleri karşılama oranına bakıldığında, yüzdelik olarak % 123 bulunmaktadır.

R. 1303 (M. 1887/1888)	Gelir	Gider
Mart	1.866.507 kuruş 50 santim	1.619.107 kuruş 50 santim
Nisan	2.312.691 kuruş	2.312.691 kuruş
Mayıs	2.781.284 kuruş 75 santim	2.697.970 kuruş 50 santim
Toplam Gelir	6.960.483 kuruş 25 santim	
Toplam Gider		6.629.769 kuruş

Tablo 4.4. R. 1303 (M. 1887/1888) senesinin aylık gelir-gider tablosu

R. 1303 (M. 1887/1888) senesinin aylık gelir-gider tablosuna bakıldığında, R. 1301 (M. 1885/1886) senesine oranla gelir miktarının aylık bazda arttığı görülür. Ancak giderler de orantılı olarak artmıştır. Emlâk-ı Hümâyûn'un R. 1303 senesine ait üç aylık gelir-gider tablosunda gelirlerin giderleri karşılama oranına bakıldığında, yüzdelik olarak % 104 bulunmaktadır.

Sene (R.) (3 Aylık)	Toplam Gelir	Toplam Gider	Gelir/Gider Oranı
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	1.872.245,3	% 135
1301(M. 1885/1886)	2.442.906,25	1.858.603,75	% 131
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	3.305.231,5	% 123
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	6.629.769	% 104

Tablo 4.5. Gelirlerin giderleri karşılama oranını gösteren tablo

Gelirlerin giderleri karşılama oranını gösteren tabloya bakıldığında, yıllar bazında gelirlerin giderleri karşılama oranının düştüğü görülmektedir.

4.3.2. Emlâk-ı Hümâyûn'un Gelirleri

Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirlerinin Hazine-i Hassa Nezareti gelirlerine karıştırılmaması ve iki müessesenin gelir ve giderlerinin ayrı tutulmasına dair

padişahın kesin iradeleri bulunmaktaydı.¹⁰⁰¹ Bu sebeple Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirleri ve giderleri Hazine-i Hassa'nın gelir ve gider hesaplarından ayrı tutulmuştur. Arşivde Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerini gösterir oldukça fazla belge bulunmaktaysa da bunlar çoğunlukla dağınık vaziyettedir. Gerek Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde gerekse Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayetlerdeki şubeler nizamnamelerinde üstünde durulan başlıca konulardan birisi aylık muhasebe cetvelleri ile yıllık muhasebe defterlerinin oluşturulması olmuştur. Arşiv içerisinde vilayetlerdeki şubelerin gelir defterlerini de görmek mümkündür. Her şubenin kendi içinde bir gelir grubu vardır ve bunların tümü Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirlerini oluşturmaktadır.

Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirlerinin türleri ve hangi vilayetlerden geldiğine dair bilgi en ayrıntılı şekilde aylık cetvellerden öğrenilmektedir. Aylık cetveller her şubenin ve merkez idarenin hazırlamakla sorumlu olduğu cetvellerdir. II. Abdülhamit'in hükümdarlığı yılları kapsamında Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir ve giderlerini gösteren cetvellerin arşivdeki mevcudiyeti her ay olacak şekilde bulunamamıştır. Yalnızca Hazine-i Hassa Defterlerinden 2563 (HH. d.) numaralı defterde aylık cetveller belli bir tarih aralığında düzenli bir şekilde toplanmıştır.

Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirlerini oluşturan unsurlar sıralandığında bir parantez açmak gerekir. Örneğin Emlâk-ı Hümâyûn'un önemli bir gelir türü olan Çiftlikât-ı Hümâyûn başlı başına tek bir gelir türünden oluşmamakta ve çiftlik içinde bulunan bina ve tarla türünden emlakın icarı, yetiştirilmiş ürünlerin satışı ya da çiftliğin iltizamı gibi pek çok kalemden gelir elde etmektedir. Ancak çalışmanın bu kısmında ilgili defterdeki gelirlerin kayıt şekline göre gelir kalemleri ele alınmıştır. Söz konusu defter bağlamında gelirler birkaç kategoriye ayrılmıştır. Bunlar;

- Çiftlikât-ı Hümâyûnlar
- Arazi-i Seniyye
- Akarât-ı Seniyye
- Kışlak-ı Hümâyûn
- Dalyanlar ve Göller
- Aşar ve Ağnam Vergileri
- Yaylak, Koru, Mera, Orman ve Deve Ahırları
- Zahire, Hinta ve Terayağı Esmanından

¹⁰⁰¹ COA. HH. İ. 176/4/H. 14.10.1322. COA. Y. MTV. 270/7/H. 03.11.1322.

- Emlâk-ı Hümâyûn Şubeleri Hasılatı
- Diğerleri

Defterde bazı gelir grupları birlikte kaydedilmiştir. Bu sebeple bunlardan olan gelirler, gelir miktarının daha iyi analizini sağlamak için birlikte ele alınmışlardır. Ancak bunun dışında Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar, Arazi-i Seniyye'ler ve Akarât-ı Seniyye'ler gibi gelirler genellikle daha net veriler sağlanması sebebiyle diğer gelirler karıştırılmadan, yalnızca türleri çerçevesinde ele alınmışlardır. Bunların sayısal gelir analizi ise sırasıyla şu şekildedir;

- Öncelikle yıl içindeki üç aylık toplam gelir miktarları,
- Daha sonra söz konusu yılın toplam geliri içindeki oranları,
- Son olarak ise gelir türünün ele alınan tüm yıllardaki toplam gelir miktarının, dört senenin (3 aylık) toplam gelirine oranı bulunacak ve analiz yapılacaktır.

Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir analizi yalnızca ilgili deftere göre yapılacaktır ancak yıllar içinde değişimler olmuştur. Bunlar tezin farklı kısımlarında ele alınacaktır.

4.3.2.1. Çiftlikât-ı hümâyûn

II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa Nezareti yönetimi altında Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar en çok gelir getiren ve en çok faydalanılan emlaklardandır. II. Abdülhamit döneminin sonlarında sayısı yüzleri bulmuş olan Çiftlikât-ı Hümâyûnlar diğer Emlâk-ı Hümâyûn'ların içerisinde Osmanlı'nın çok farklı vilayetlerine yayılmış yegâne unsurdur. İncelenen defterde Çiftlikât-ı Hümâyûn'lardan elde edilen gelirlerden bazılarının türü de belirtilmiştir. Örneğin Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda üretilen tereyağı esmanından ya da Yakuplu Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun ağnam rüsumundan elde edilen gelir olduğu kaydedilmiştir. Ancak çoğu zaman yalnızca çiftliklerin hasılatı olduğu yazılarak genel bir gelir miktarı belirtilmiştir. Çalışmada bunların hepsi Çiftlikât-ı Hümâyûn geliri olarak ayırt edilmeden dahil edilmiştir. Ancak bazı gelirler diğer gelir türleriyle ortak olarak kaydedilmiştir. Örneğin ağnam rüsumu geliri Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan ve kışlaktan elde edilen gelir olarak ortak bir şekilde kaydedilmiştir. Burada Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan elde edilen ağnam rüsumunun miktarının bilinmemesi sebebiyle bu Çiftlikât-ı Hümâyûn gelirlerine dahil edilmemiştir ancak bu tür gelirler, ortak olan gelire göre ayrı başlık altında hesaplanacaktır. İncelenen defterde Çiftlikât-ı Hümâyûn'lardan yıllar bazında elde edilen gelirler şu şekildedir;

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	724.136 kuruş
1301 (M. 1885/1886)	256.880 kuruş
1302 (M. 1886/1887)	250.607 kuruş 75 santim
1303 (M. 1887/1888)	1.066.989 kuruş 25 santim

Tablo 4.6. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Çiftlikât-ı Hümâyûnların gelirleri içinde çok farklı gelir türleri bulunur. Bunlar arsa, hububat, hayvancılık vesaire olarak sıralanabilir. Ancak çalışmanın Çiftlikât-ı Hümâyûn kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Çiftlikatlardan elde edilen gelirin sabit bir artışı olmadığı görülür ve en çok R. 1303 (M. 1887/1888) senesinde gelir elde edilmiştir.

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Çiftlikât-ı Hümâyûndan Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	724.136	% 28
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	256.880	% 10
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	250.607,75	% 6
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	1.066.989,25	% 15

Tablo 4.7. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Tabloya bakıldığında, en yüksek oranın R. 1300 (M. 1884/1885) yılında olduğu ve en düşük oranın ise R. 1302 (M. 1886/1887) yılına ait olduğu görülür. R. 1303 (M. 1887/1888) yılında çiftlikattan elde edilen gelir fazla olmasına rağmen oranın görece düşük kalması ilgili yıldaki toplam gelir miktarı ile ilgilidir.

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan Yıllar Bazında Elde Edilen Üç Aylık Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	2.298.613	% 14

Tablo 4.8. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı .

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un incelenen senelerdeki üç aylık olarak bakılan toplam gelirleri içinde yar alan oranı % 14 olarak belirlenmiştir. Bu oran Çiftlikât-ı Hümâyûn'un Emlâk-ı Hümâyûn'un gelirleri içindeki oranının azımsanmayacak ölçüde olduğunu gösterir.

4.3.2.2. Arazi-i seniyye

Arazi-i Seniyye Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içinde bulunan ve II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen arazileri ifade eder. Çiftlikât-ı Hümâyûn içinde de araziler yer almasına rağmen Arazi-i Seniyye kavramı Çiftlikât-ı Hümâyûn gibi ayrı bir idari unsur haline gelmiştir. Ancak Çiftlikât-ı Hümâyûn kadar fazla sayıda olmayıp, coğrafi anlamda da çiftlikatlar kadar farklı alanlara yayılmamıştır. Bağdat, Basra ve Suriye’de bulunan Arazi-i Seniyye’ler, buralarda idari bir yapı haline getirilmiş ve Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı olarak arazi komisyonlarınca yönetilmiştir. Söz konusu defter bağlamında incelendiğinde hasılatın çoğu Bağdat Arazi-i Seniyye’si hasılatından gelmiştir. Arazi-i Seniyye hasılatlarının içeriği ayrıntılı bir şekilde yer almamıştır. Yalnızca hasılatın Arazi-i Seniyye’den olduğu öğrenilir. Arazi-i Seniyye’lerin gelirlerine dair ayrıntılı bilgi çalışmanın Arazi-i Seniyye kısmında işlenecektir.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	828.200 kuruş
1301 (M. 1885/1886)	927.850 kuruş
1302 (M. 1886/1887)	1.834.000 kuruş
1303 (M. 1887/1888)	3.996.179,5 kuruş

Tablo 4.9. Arazi-i Seniyye’nin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

İlgili tabloya bakıldığında Arazi-i Seniyye’nin yıllar bazındaki artışının istikrarlı olduğu görülür. Buradan sağlanan gelir sürekli artmıştır. R. 1303 (M. 1887/1888) senesinin Arazi-i Seniyye geliri, bir önceki senenin gelir miktarının iki katından yüksektir. Ayrıca Arazi-i Seniyye’nin geliri Çiftlikât-ı Hümâyûn’a göre oldukça fazladır.

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Arazi-i Seniyye’den Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	828.200 kuruş	% 32
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	927.850 kuruş	% 37
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	1.834.000 kuruş	% 44
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	3.996.179,5 kuruş	% 57

Tablo 4.10. Arazi-i Seniyye’nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Arazi-i Seniyye’nin yıl bazlı toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranına bakıldığında, öncelikle toplam gelir içindeki yüksek payı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu pay yine istikrarlı bir şekilde artmıştır. En yüksek pay, R. 1303

(M. 1887/1888) senesine aittir ve % 57'lik bir pay oranı ile R. 1303 (M. 1887/1888) yılı içindeki payı, diğer gelirlere oranla oldukça yüksektir. Bu ise Arazi-i Seniyye'nin, Emlâk-ı Hümâyûn'un henüz erken dönemlerinde dahi yüksek gelir getiren bir unsur olduğunu gösterir.

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Arazi-i Seniyye'den Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	7.586.229,5	% 47

Tablo 4.11. Arazi-i Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

Arazi-i Seniyye'nin gelir içindeki yüksek pay oranı, yılların toplam gelirleri içinde de kendini gösterir. % 47'lik bir oranla Arazi-i Seniyye en yüksek gelir payı olan unsur olmaktadır.

4.3.2.3. Akarât-ı seniyye

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen akarât bina, kahvehane, sahilhane, oda vesaire gibi binalar yanında bostan, tarla, bağ ve bahçe gibi arazileri de ifade eder ve genelde İstanbul'daki akarı gösterir. Çiftlikatlar içinde de ebniyeler bulunmaktaysa da bunlar çiftlikat gelirleri içinde yer alır ancak Akarât-ı Seniyye Emlâk-ı Hümâyûn şubelerince yönetilerek kira usulüyle işletilmiştir. Bu sebeple gelir defterlerine de müstakil olarak kaydedilmişlerdir. Akarât defterlerinde bunların İstanbul'un hangi semtlerinde olduğu belirtilir ve her akarâtın bir numarası vardır. Akarât-ı Seniyye'nin sabit bir geliri olsa da Arazi-i Seniyye ya da Çiftlikât-ı Hümâyûn kadar yüksek bir geliri yoktur.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	187.075
1301 (M. 1885/1886)	163.646
1302 (M. 1886/1887)	5.976,5
1303 (M. 1887/1888)	93.796

Tablo 4.12. Akarât-ı Seniyye'nin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Nitekim Akarât-ı Seniyye'nin 3 aylık gelirlerine bakıldığında düzenli bir artış görünmemektedir. 3 aylık en yüksek gelir miktarı R. 1300 (M. 1884/1885) yılına aittir.

Yıl (R./M.)	Yıl içindeki Üç Aylık Toplam Gelir R. Mart-Nisan-Mayıs)	Akarat-ı Seniyye'den Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	187.075	% 7
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	163.646	% 6
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	5.976,5	% 0,14
1303 (M.1887/1888)	6.960.483,25	93.796	% 1

Tablo 4.13. Akarât-ı Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Akarat-ı Seniyye'den Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	450.493,5	% 2

Tablo 4.14. Akarât-ı Seniyye'nin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

İlgili iki tabloya bakıldığında Akarât-ı Seniyye'nin yıl içindeki gelir payının nispeten düşük olduğu görülür. En yüksek pay yine R. 1300 (M. 1884/1885) senesine aittir. Bu ise kira temelli olması ve kısıtlı bir coğrafyada bulunmasına bağlanabilir. Akarât-ı Seniyye'nin tüm senelerin toplam geliri içindeki payı da aynı şekilde Arazi-i Seniyye ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'a göre oldukça düşüktür.

4.3.2.4. Kışlak-ı hümâyûn

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen kışlakları ifade eden Kışlak-ı Hümâyûnlar ilgili deftere göre İpsala, Gümölcine, Keşan, Sarışaban Kazasında bulunurdu. Osmanlı'nın Rumeli topraklarında olduğu anlaşılan Kışlak-ı Hümâyûn'ların hem kiraya verildiği hem de bunlardan ağnam rüsumu gibi vergilerin alındığı anlaşılr.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	144.446
1301 (M. 1885/1886)	117.305,5
1302 (M. 1886/1887)	---
1303 (M. 1887/1888)	---

Tablo 4.15. Kışlakların yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir R. Mart-Nisan-Mayıs)	Kışlaklardan Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	144.446	% 5
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	117.305,5	% 4
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	---	---
1303 (M.1887/1888)	6.960.483,25	---	---

Tablo 4.16. Kışlakların yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Kışlak-ı Hümâyûn'lardan R. 1302 (M. 1886/1887) ve 1303 (M. 1887/1888) yıllarında gelir getirisi olmamıştır.¹⁰⁰² Ayrıca gelir kaydedilen yıllarda da düzenli bir artış görülmemektedir. Yıl bazında toplam gelir içinde Kışlak-ı Hümâyûn'ların payı nispeten düşüktür. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere toplam gelir içindeki yeri Akarat-ı Seniyye'den daha düşük bir orandır.

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Kışlaklardan Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	261.751,5	% 1,6

Tablo 4.17. Kışlakların yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

4.3.2.5. Dalyanlar ve göller

Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından birtakım göl ve dalyanların da işletildiği anlaşılmaktadır. Dalyanlar ve göllerin geliri tamamen Selanik Vilayetinden elde edilmiştir. Farklı bir vilayetten dalyan ya da göl geliri bulunamamıştır. Bunun yanında gelirlerinin birlikte verildiği de görülür. Bu sebeple bu iki gelir türü birlikte incelenmiştir. Dalyanlar ve göller muaccelle usulüyle Emlâk-ı Hümâyûn tarafından satın alınarak, bunlardan alınacak rüsum da Hazine-i Hassa'ya dahil edilmiştir.¹⁰⁰³ Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan göller ve dalyanların iltizam usulüyle kişilere verildiği anlaşılmaktadır. Selanik Vilayeti dahilinde bulunan göl ve dalyanlar, bir paşaya iltizama verilmiş ve taksit olarak 20.000 kuruş alınmıştır.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰² Söz konusu dönemde çiftlikatla birlikte kışlaklardan da bir gelir vardır ancak kışlaklardan olan gelirin payı anlaşılamadığı için dahil edilmemiştir.

3000 kuruş	Yanya vilayeti dahilinde çiftlikat ve kışlak-ı hümâyûn hasılatından olarak istihsal kılınan	14 Nisan [1]302

¹⁰⁰³ COA. İ. DH. 958/75721/H. 23.10.1302.

¹⁰⁰⁴ COA. ML. EEM. 157/24/R. 18.04.1308.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	---
1301 (M. 1885/1886)	---
1302 (M. 1886/1887)	154.637,5
1303 (M. 1887/1888)	65.900

Tablo 4.18. Dalyanlar ve göllerin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Tabloya bakıldığında dalyanlar ve göllerden R. 1300 (M. 1884/1885) ve 1301 (M. 1885/1886) yıllarında gelir elde edilmediği görülmektedir. Gelir miktarının en fazla olduğu yıl R. 1302'dir (M. 1886/1887). R. 1303 (M.1887/1888) yılında ise bir önceki yıla nazaran iki katından fazla bir gelir azalışı söz konusudur.

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir R. Mart-Nisan-Mayıs)	Dalyan ve Göllerden Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	---	---
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	---	---
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	154.637,5	% 3
1303 (M.1887/1888)	6.960.483,25	65.900	% 0,9

Tablo 4.19. Dalyanlar ve göllerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Göller ve dalyanların üç aylık toplam gelir miktarı içindeki oranının da diğer gelir türlerine göre düşük olduğu görülür. Bu durum bulunduğu coğrafyanın ve sayısının kısıtlı olması ile ilgili olduğu kadar yeterli düzeyde işletilememesi sebebiyle de olabilir. Ele alınan tüm yılların toplam miktarı içinde göl ve dalyanların oranı da yine nispeten düşüktür. İki sene gelir alınamamış olması da bunda etkilidir

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Dalyanlar ve Göllerden Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	220.537,5	%1,3

Tablo 4.20. Dalyanlar ve göllerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

4.3.2.6. Vergi türünden gelirler

Emlâk-ı Hümayûn tarafından idare edilen çiftlik, arazi, mera, koru vesaire her gelir türünden elde edilen vergiler de Hazine-i Hassa bünyesine alınır ve Emlâk-ı Hümayûn gelirlerine dahil edilirdi. İdarenin vilayet şubelerinde aşar memurları olur ve bunlar tarafından gelirler toplanırdı.¹⁰⁰⁵ Kimi bölgelerde aşar idare memurları tarafından toplanarak doğrudan hazineye giriyor olsa da kimi bölgelerde de ihale

¹⁰⁰⁵ COA. HH. d. Nr. 17423/H. 04.06.1301.

yoluyla kişilerin tasarruflarına verilmiştir.¹⁰⁰⁶ Aynı şekilde Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan yerlerdeki ağnam rûsumu da Emlâk-ı Hümâyûn görevlilerince toplanır ve bunlar Maliye Hazinesi'nin gelirlerine girmezdi.¹⁰⁰⁷

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	39.500
1301 (M. 1885/1886)	---
1302 (M. 1886/1887)	---
1303 (M. 1887/1888)	265.250

Tablo 4.21. Aşar ve ağnam vergilerinin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Aşar ve Ağnamdan Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	39.500	% 1,5
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	---	---
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	---	---
1303 (M.1887/1888)	6.960.483,25	265.250	% 3

Tablo 4.22. Aşar ve ağnam vergilerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Aşar ve ağnamdan R. 1300 (M. 1884/1885) ve R. 1303 (M.1887/1888) yıllarında gelir görülmektedir.¹⁰⁰⁸ R. 1300 (M. 1884/1885) yılından R. 1303 (M.1887/1888) yılına gelindiğinde aşar ve ağnamdan elde edilen gelirin önemli ölçüde arttığı görülebilir. Aşar ve ağnamdan elde edilen gelirin yıl bazında üç aylık toplam gelir içindeki oranı R. 1300 yılından R. 1303 yılına gelindiğinde iki kat artmıştır.

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Aşar ve Ağnamdan Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	304.750	% 1,9

Tablo 4.23. Aşar ve ağnam vergilerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

¹⁰⁰⁶ COA. ML. EEM. 211/28/R. 28.04.1311.

¹⁰⁰⁷ COA. HH. THR. 1192/125/H. 05.06.1307. Maliye Hazinesi ile Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri arasında kesin bir ayırım yapılmıştır. Bu da Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn'un maliye yapısı içindeki bağımsızlığını gösterir. 1884 yılına ait bir belgede Gümülcine'de bulunan bir kışlaktan Emlâk-ı Hümâyûn memurlarının aşar toplamak istediği ancak mezkûr kışlağın Maliye Hazinesine ait olduğu anlaşıldığından, aşarın da Maliye Hazinesine ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. COA. ML. EEM. 79/69/R. 09.11.300.

¹⁰⁰⁸ Zahire esmanıyla birlikte ağnam geliri görülür ancak ağnamın payı belirlenemediği için dahil edilmemiştir. COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

22.125 kuruş	Çagan Çiftlik-i Hümayunu'nun 1301 senesi zahire esmanıyla sene-i maliye ağnam rûsumundan varid olan	7 Mayıs [1]302

Aşar ve ağnamın ele alınan dört yıldaki toplam gelir içindeki payına bakıldığında, iki yıllık gelirin hesaplamaya dahil edilmemesine rağmen gelir içindeki payı kışlak ve dalyan ile göllerin payından yüksektir.

4.3.2.7. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırları

Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırları Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen gelir türlerinden olup, satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmişlerdir. Söz konusu gelir türlerinin de diğerleri gibi rüsum, toprak ya da icar gibi çeşitli türlerde gelir katkısı olmuştur.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	36.600
1301 (M. 1885/1886)	11.459
1302 (M. 1886/1887)	16.698
1303 (M. 1887/1888)	----

Tablo 4.24. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Yaylak, Koru, (...) Hasılatından Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	36.600	% 1,4
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	11.459	% 0,4
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	16.698	% 0,4
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	----	---

Tablo 4.25. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Gelirler tablosuna bakıldığında, en yüksek gelir R. 1300 (M. 1885/1886) senesine aittir. R. 1303 (M. 1887/1888) senesine ait herhangi bir gelir miktarı dahil edilmemiştir. Gelirlerin düzenli bir artışı olmadığı görülür. Yıl bazında mevcut gelir içindeki pay oranına bakıldığında da birkaç gelir türü birlikte ele alınmasına rağmen oldukça düşük kalmıştır. Aynı şekilde tabloda da görüldüğü üzere, mevcut yıllarda toplam gelir miktarı içindeki pay % 0,4 olarak hesaplanmıştır. Bu pay ise incelenen diğer gelir türlerine göre oldukça düşüktür.

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Yaylak, Koru, Mera (...) Hasılatından Yıllar Bazında Elde Edilen Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	64.757	% 0,4

Tablo 4.26. Yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

4.3.2.8. Zahire, hınta ve tereyağı ürünlerinden elde edilen hasılat

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen, çiftlik, tarla ve arazi gibi topraklarda çoğunlukla tarım yapılır ve teşvik edilirdi. Bunun sonucunda türlü şekilde hububat, zahire vs. elde edilir ve bunlar da çeşitli şekilde kullanılırdı. Tereyağının ise Mihaliç Çiftlikâtı'nda üretildiği ve satıldığı gelir defterinden anlaşılmaktadır. Söz konusu üç gelir içinden zahire ve tereyağından elde edilen gelir, hıntaya göre daha yüksektir.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	37.088
1301 (M. 1885/1886)	19.444
1302 (M. 1886/1887)	58.107,75
1303 (M. 1887/1888)	35.698,25

Tablo 4.27. Zahire, hınta ve tereyağı ürünlerinin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Zahire, Hınta ve Tereyağından Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	37.088	% 1,4
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	19.444	% 0,7
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	58.107,75	% 1,4
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	35.698,25	% 0,5

Tablo 4.28. Zahire, hınta ve tereyağı ürünlerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Zahire, Hınta ve Tereyağından Yıllar Bazında Elde Edilen Üç Aylık Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92	150.338	% 0,9

Tablo 4.29. Zahire, hınta ve tereyağı ürünlerinin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

İlk iki tabloya bakıldığında zahire, hınta ve tereyağından her yıl gelir elde edildiği görülmektedir. Düzenli bir artış olmamakla birlikte en yüksek gelir R. 1302 (M. 1886/1887) ve en düşük gelir R. 1301 (M. 1885/1886) yılına aittir. Yıllar bazında toplam gelir içindeki payına bakıldığında, en yüksek oran R. 1300 (M. 1884/1885) ve R. 1302 (M. 1886/1887) yıllarına aittir. R. 1303 (M. 1887/1888) yılındaki gelir miktarı, R. 1301 (M. 1885/1886) yılından fazla olmasına rağmen, oranın düşük kalması, toplam gelir miktarı ile ilgilidir. Zahire, hınta ve tereyağı esmanının ele alınan tüm yılların toplam gelir miktarı içindeki payı ise yaylak, koru, mera, orman ve deve ahırlarının

gelirlerine oranla yüksektir. Ayrıca daha bütüncül bir şekilde ele alındığında coğrafi anlamda daha geniş bir alandan gelir elde edileceği de ayrıca düşünülmelidir.

4.3.2.9. Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinden gelen varidat

2563 numaralı defterde mevcut olup gelirler arasında sayılan ancak içeriği tespit edilemeyen gelir kalemi şubelerden gelen gelirlerdir. Bunlar defterin gelir kısmına kaydedilmiş olmakla birlikte doğrudan şube hasılatını içerir ve varidatın türünü tespit etmek mümkün değildir. Örneğin R. 1300 (M. 1885/1886) senesi nisan ayını gösterir gelir-gider cetveline göre *Türbedere şubesi hasılatından olarak varid olan*¹⁰⁰⁹ 5.000 kuruş bulunmaktadır. Şube hasılatı olarak kaydedilmiş olan bu gelir kalemi içinde şubeye bağlı olan her türden emlakın geliri bulunabilir ancak bunlar tespit edilemediği için çalışma içerisinde doğrudan şube hasılatı olarak değerlendirilecektir. Gelir cetvelinde bulunan şubeler; Edirne Emlâk-ı Hümâyûn şubesi, Musul Emlâk-ı Hümâyûn şubesi, Dersaadet Emlâk-ı Hümâyûn şubesi, Türbedere Emlâk-ı Hümâyûn şubesi ile Aydın Emlâk-ı Hümâyûn şubesi olarak sıralanabilir.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	11.783 kuruş
1301 (M. 1885/1886)	105.083 kuruş 25 santim
1302 (M. 1886/1887)	661.561 kuruş 75 santim
1303 (M. 1887/1888)	1.082.207 kuruş

Tablo 4.30. Emlâk-ı Hümâyûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Emlâk-ı Hümâyûn Şubelerinden Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	11.783 kuruş	% 0,46
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	105.083 kuruş 25 santim	% 4,3
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	661.561 kuruş 75 santim	% 16
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	1.082.207 kuruş	% 15

Tablo 4.31. Emlâk-ı Hümâyûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Emlâk-ı Hümâyûn Şubelerinden Yıllar Bazında Elde Edilen Üç Aylık Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92 kuruş	1.860.635 kuruş	% 11

Tablo 4.32. Emlâk-ı Hümâyûn Şubelerinden Gelen Varidatın yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı

¹⁰⁰⁹ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

4.3.2.10. Diğer gelirler

İlgili defterde bulunan gelir kalemlerinden bazıları tek bir kalem altında değerlendirilememiş, iki gelir kalemi birarada verilmiştir. Ayrıca akçe farkı, akçe karı, önceki aydan devreden meblağ ile hazineye iade olunan çeşitli türden gelirler de bu başlık altında değerlendirilecektir.

Yıl (R./M.)	Elde Edilen Toplam Gelir (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (M. 1884/1885)	323.182 kuruş 11 santim
1301 (M. 1885/1886)	837.197 kuruş 5 santim
1302 (M. 1886/1887)	1.191.863 kuruş
1303 (M. 1887/1888)	530.050 kuruş

Tablo 4.33. Diğer Gelirlerin yıllara göre 3 aylık toplam gelirini gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Yıl İçindeki Üç Aylık Toplam Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Elde Edilen Üç Aylık Gelir (R. Mart-Nisan-Mayıs)	Oran
1300 (M. 1884/1885)	2.536.392,92	323.182 kuruş 11 santim	% 12
1301 (M. 1885/1886)	2.442.906,25	837.197 kuruş 5 santim	% 34
1302 (M. 1886/1887)	4.080.095,5	1.191.863 kuruş	% 29
1303 (M. 1887/1888)	6.960.483,25	530.050 kuruş	% 7

Tablo 4.34. Diğer Gelirlerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) gelirine oranını gösterir tablo .

Yıl (R.)	Yılların Üç Aylık Toplam Geliri	Elde Edilen Üç Aylık Toplam Gelir	Oran
1300-1301-1302-1303	16.019.877,92 kuruş	2.882.292,61	% 17

Tablo 4.35. Diğer Gelirlerin yıl bazında toplam (3 aylık) gelirinin, yıllar bazında elde edilen üç aylık gelire oranı .

4.3.2.11. Değerlendirme

GELİRLER	ORANLAR
Çiftlikât-ı Hümâyûn	% 14
Arazi-i Seniyye	% 47
Akarat-ı Seniyye	% 2
Kışlak-ı Hümâyûn	% 1,6
Dalyanlar ve Göller	%1,3
Aşar ve Ağnam Vergileri	% 1,9
Yaylak, Koru, Mera, Orman ve Deve Ahırları	% 0,4
Zahire, Hınta ve Tereyağı	% 0,9
Emlâk-ı Hümâyûn Şubeleri hasılatı	% 11
Diğer Gelirler	% 17

Tablo 4.36. Emlâk-ı Hümâyûn'un üç aylık gelirlerinin yıllar bazında elde edilen üç aylık toplam gelire oranını gösterir tablo

Gelir türlerinin R. 1300'den (M. 1884/1885), R. 1303 (M. 1887/1888) yılına kadar olan üç aylık toplam miktarlarının, toplam gelir miktarı içindeki payını gösteren

ilk tabloya bakıldığında, en büyük paya sahip olandan en küçüğüne sıralama şu şekildedir;

- 1- Arazi-i Seniyye
- 2- Diğer Gelirler
- 3- Çiftlikât-ı Hümâyûn
- 4- Emlâk-ı Hümâyûn Şubeleri Hasılatı
- 5- Akarat-ı Seniyye
- 6- Aşar ve ağnam vergileri
- 7- Kışlak-ı Hümâyûn
- 8- Dalyanlar ve göller
- 9- Zahire, Hinta ve Tereyağı
- 10- Yaylak, koru, mera, orman ve deve Ahırları

Arazi-i Seniyye'nin coğrafi anlamda daha kısıtlı bir alanda mevcut olmasına rağmen en yüksek paya sahip olması, Arazi-i Seniyye'nin oldukça verimli bir gelir türü olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çiftlikât-ı Hümâyûn ise daha geniş bir coğrafyada bulunmasına ve farklı gelir türlerine sahip olmasına rağmen beklendiği kadar verimli olmamıştır. Arşiv belgelerine bakıldığında da Çiftlikât-ı Hümâyûn'un gelirlerinin artırılması yönünde talepler olmuştur.¹⁰¹⁰ Diğer gelir türlerinin payları ise birbirine daha yakın olmakla birlikte yaylak, mera, orman gibi gelir türleri yeterli işletilememeleri ya da kısıtlı hasılat miktarına sahip olmaları sebebiyle fazla gelir getirmemişlerdir.

4.3.3. Emlâk-ı Hümâyûn'un Giderleri

Emlâk-ı Hümâyûn'un giderleri de gelirlerde olduğu gibi II. Abdülhamit'in hükümdarlığı süresince genişlemiş olmakla birlikte, birçok gider kalemi sabit olarak kalmıştır. Bunlar içinde Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından padişaha takdim edilen meblağ, memur ve diğer görevlilerin maaşı, harcırah, yevmiye ve masrafları, Emlâk-ı Hümâyûn'lara yapılan çeşitli masraflar ve merkez idare ile vilayetlerde bulunan şube idarelerinin masrafları sayılabilir. İlerleyen zamanlarda özellikle ihsan ve atıyyelerin, Emlâk-ı Hümâyûn gider kalemi içindeki yeri genişlemiştir.¹⁰¹¹ Erken dönemlerde

¹⁰¹⁰ COA. Y. MTV. 123/20/H. 05.01.1313.

¹⁰¹¹ Emlâk-ı Hümâyûn'un daha geç tarihli gelir-gider defterleri için bkz. COA. Y. PRK. HH. 23/36/H. 30.01.1308. COA. Y. PRK. ML. 11/11/H. 30.03.1308.

belirli konularda gider kalemleri mevcuttur. Emlâk-ı Hümâyûn'un giderleri aylık cetveller içinde gelirlerin yazdığı kısmın solunda yer almaktadır. *Masarifat, te'diyat, i'tâ'at* ve bazen de *sarfiyat* başlıklarıyla gösterilmiştir. Gelir kısmında olduğu gibi gider kısmında da Hazine-i Hassa defteri (HH. d.) 2563 numaralı defter takip edilmiştir. Söz konusu deftere göre gider kısmında belirlenen başlıklar aşağıdaki gibidir.

- Padişaha takdim edilen,
- Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahları
- Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin çeşitli masrafları
- Emlâk-ı Hümâyûnlar için harcanan,
- Merkez ve vilayetlerde bulunan hendeseler için yapılan harcamalar,
- Ramazan ayı boyunca yapılan harcamalar
- Diğer Harcamalar.

4.3.3.1. Padişaha takdim kılınan meblağ

Emlâk-ı Hümâyûn'un giderleri arasında ilk sırayı padişaha çeşitli hasılatlardan takdim kılınan meblağlar almaktadır. Düzenli olarak ayda birkaç kez kaydolmak üzere padişaha hasılatlardan belirli miktarlar takdim edilmiştir. Bu meblağların padişahın kişisel masrafları için takdim edildiği düşünülebilir. Ayrıca padişahın haftalık tahsisatı da bunlar arasındadır.

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	1.831.851 kuruş 33 santim
1301 (1885/1886)	1.642.702 kuruş 5 santim
1302 (1886/1887)	3.038.695 kuruş 75 santim
1303 (1887/1888)	3.203.550 kuruş

Tablo 4.37. Padişaha takdim kılınan meblağı gösterir tablo .

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider	Padişaha takdim edilen meblağdan yıl bazında üç aylık gider kaydedilen	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	1.831.851 kuruş 33 santim	% 97
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	1.642.702 kuruş 5 santim	% 88
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	3.038.695 kuruş 75 santim	% 91
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	3.203.550 kuruş	% 48

Tablo 4.38. Padişaha takdim kılınan meblağın yıl bazında toplam (3 aylık) giderinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo

Yıllar (R.)	Toplam Gider	Padişaha takdim edilen toplam meblağ	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	9.716.799 kuruş 58 santim	% 71

Tablo 4.39. Padişaha takdim kılınan toplam giderlerinin toplam meblağa oranı

Padişaha takdim edilen meblağ olarak masraf kaydolunan miktarların ilgili defterin gider kısmına kaydedilme şekline bakıldığında kimi zaman belirli gelir türlerinin hasılatından, örneğin arazi ya da çiftlik hasılatı gibi, takdim edildiği ve kimi zaman da doğrudan “hak-payî şahaneye takdim kılınan” şeklinde kaydedildiği görülür. Padişaha verilen meblağlar toplam gider içindeki payın neredeyse tamamını oluşturmaktadır. Bu sebeple giderler içindeki yeri oldukça önemlidir.

4.3.3.2. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye, harcırahları için yapılan harcamalar

Emlâk-ı Hümâyûn’un giderleri içinde önemli gider türlerinden bir diğeri memur, müfettiş, mühendis, korucu gibi görevlilerin maaş ve harcırahlarına aittir. Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin gerek merkez idare gerekse vilayetlerdeki idarelerinde çeşitli vazifelerde çalışan bu görevlilerin maaş, harcırah ve görev başındaki çeşitli masraflarının da Emlâk-ı Hümâyûn bütçesinden karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu kısım görevlilerin hangi kademedede ya da unvanda ne kadar maaş aldıklarının tespiti için birkaç aşamada işlenecektir. Öncelikle ayırım gözetilmeden tüm görevlilerin maaş, harcırah ve görevleri sebebiyle yaptıkları harcamalarının toplam miktarı elde edilerek bunun toplam gider içindeki oranı bulunacaktır. Bundan sonra giderler içinde açıkça takip edilebilen müfettiş, mühendis ve korucular ile ayrı bir şekilde masraf olarak kaydolunan idare merkezi memur ve katiplerinin maaşları ele alınacak ve tablolastırılacaktır.

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	27.157 kuruş
1301 (1885/1886)	21.614 kuruş
1302 (1886/1887)	110.209 kuruş
1303 (1887/1888)	101.175 kuruş 25 santim

Tablo 4.40. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının üç aylık gider miktarını gösterir tablo

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider	Maaş, harcırah vs.nin yıl bazında üç aylık toplam gideri	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	27.157 kuruş	% 1,4
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	21.614 kuruş	% 1,1
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	110.209 kuruş	% 3,3
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	101.175 kuruş 25 santim	% 1,5

Tablo 4.41. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranı gösterir tablo

Yukarıda verilen ilk iki tabloya göre R. 1300 (M. 1884/1885) yılından R. 1303'e (M. 1887/1888) kadar memur ve görevli maaş, harcırah ve masraf miktarları oldukça artmıştır ancak burada düzenli bir artış bulunmamaktadır. R. 1302 (M. 1886/1887) yılında görülen büyük artışın en önemli sebebi bu yıldan itibaren merkez idare memur ve katiplerinin maaşlarının ayrı bir şekilde gider kalemi olarak defterde yer almasıdır. Vilayetlerde bulunan şubelerde görevli memurların maaş ve harcırahları, bağlı oldukları şube bütçesinden karşılanmaktaydı. Bu sebeple ele alınan bu tür cetvellerde daha çok merkez idare görevliler ile merkezden görevlendirilenlerin maaş ve harcırahları bulunmaktadır. R. 1303 (M. 1887/1888) yılında görevli maaşlarında önemli ölçüde bir azalış görülmemesine karşın, toplam gider içindeki payın düşmesi, ilgili sene içindeki giderlerin özellikle Ramazan ayı sebebiyle artmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Yıl (R.)	Toplam Gider	Memur vs. maaş, harcırah ve çeşitli masraflarının toplam gideri	Oran
1300, 1301, 1302, 1303	13.665.849 kuruş 55 santim	260.155 kuruş 25 santim	% 1,9

Tablo 4.42. Memur ve çeşitli görevlilerin maaş, yevmiye ve harcırahlarının (3 aylık) toplam giderlerinin toplam meblağa (3 aylık) oranı

Ele alınan gelir-gider defterinde özellikle bazı memur ve görevlilerin maaş ve harcırahlarına dair daha ayrıntılı bilgi almak mümkündür. Bunlar merkez idare memur ve kâtip maaşları, müfettiş, mühendis ve korucu maaşları olarak sıralanabilir. Bu sebeple bunlar ayrıca ele alınarak toplam giderler içindeki payı gösterilmeye çalışılacaktır.

4.3.3.2.1. Merkez idare memur ve ketebe maaşları

Giderler kısmında merkez idare memur ve katiplerinin maaşları toplam miktarı gösterecek şekilde yer almaktadır. Bu sebeple söz konusu memur ve katipler içinde yer alan görevlilerin unvanı öğrenilememektedir. Ancak merkez idare olarak kaydedilmesi sebebiyle, merkez teşkilatı içerisinde yer alan komisyon, kalem, hendesehane, heyet-i teftişiye, senedat kalemi gibi daire ve kalemlerde yer alan tüm görevlilerin kastedildiği düşünülmektedir. Bu anlamda komisyon reisi, komisyon görevlileri ve katipleri, muavin, orman müdür ve muavini, kalem müdürü ve katipleri, merkezde görevli olan müfettişler ve müfettiş muavinleri de bunlar içinde yer alır. Ancak ilgili giderin R. 1302 (M. 1886/1887) yılından itibaren gider kısmında ayrıca masraf kaydolunmaya başlanması sebebiyle R. 1300 (M. 1884/1885) ve R. 1301 (M. 1885/1886) yıllarında gider olarak yer almamıştır.

Yıl (R./M.)	Toplam maaş, harcırah ve çeşitli masraf için toplam gider	Merkez idare memur ve katipleri maaşları	Oran
1300 (1884/1885)	---	---	---
1301 (1885/1886)	---	---	---
1302 (1886/1887)	110.209 kuruş	73.800 kuruş ¹⁰¹²	% 66
1303 (1887/1888)	101.175 kuruş 25 santim	87.967 kuruş 75 santim ¹⁰¹³	% 86

Tablo 4.43. Merkez idare memur ve ketebe maaşlarının (3 aylık) toplam giderlerinin toplam meblağa (3 aylık) oranını gösterir tablo

Merkez idare memur ve kâtiplerinin R. 1302 (M. 1886/1887) ve R. 1303 (M. 1887/1888) yıllarındaki toplam maaşları için harcanan miktarın, memur ve çeşitli görevlilerin maaş, harcırah ve çeşitli masrafları için harcanan miktar içindeki payının oldukça yüksek olduğu görülür. Bu durum ise merkez idaredaki bürokrasinin Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içindeki yerini göstermesi açısından önemlidir.¹⁰¹⁴

4.3.3.2.2. Müfettiş maaş ve harcırahları

Giderler kısmında maaş ve harcırahları hakkında bilgi alınabilen görevlilerden biri müfettişlerdir. Müfettişlerin vilayetlerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'ların teftişi gibi görevler için sık sık görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Örneğin R. 1300 (M.

¹⁰¹² R. 1302 senesi mart, nisan ve mayıs aylarının her birinde 24.600 kuruş ödendiği anlaşılr.

¹⁰¹³ R. 1303 senesi mart ayı için 29.267,75 kuruş, nisan ayı için 29.300 kuruş ve mayıs ayı için 29.400 kuruş toplam maaş ödemesi kaydedilmiştir.

¹⁰¹⁴ Dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, şubelerde yer alan memur ve görevli maaşlarının bu giderler içinde yer almamasıdır. Şubelere bağlı çalışan görevlilerin maaşları bağlı oldukları şubenin giderlerine kaydolunur.

1884/1885) senesi mart ayına ait gelir-gider defterinde, Çatalca Türbedere ve Edirne taraflarına teftişe giden Hakkı Bey'e harcırah olarak 1500 kuruş verildiği öğrenilmektedir.¹⁰¹⁵ R. 1301 (M. 1885/1886) senesi nisan ayına ait gelir-gider defterinde, Akköprü Kuru-i Hümayûnu'na görevlendirilen Müfettiş Hakkı Bey'in harcırahına 1948 kuruş verilmiştir. R. 1303 (M. 1887/1888) senesi nisan ayına ait gelir-gider defterine göre Edirne Emlâk-ı Hümayûn orman müfettişinin dört aylık maaşına 3000 kuruş verilmiştir.

4.3.3.2.3. Mühendis maaş ve harcırahları

Emlâk-ı Hümayûn'da görevli mühendislerin de bazı dönemlerde vilayetlerde görevlendirildiği görülür. Özellikle Emlâk-ı Hümayûn'ların haritalarının tanzim edilmesinde mühendislerin katkısı sağlanır. Görevlendirildikleri dönemlerde bu görevliler için de maaş, harcırah ve çeşitli masrafları için ödenekler sağlanmıştır. Örneğin R. 1301 (M. 1885/1886) senesi mart ayına ait gelir-gider defterinde Selanik'te bulunan Emlâk-ı Hümayûn'ların haritalarının tanzimi için yapılan masraf ücreti olarak Mühendis Şevket ve Hasan Efendilere toplamda 8.282 kuruş verilmiştir. R. 1303 (M. 1887/1888) senesi nisan ayına ait gelir-gider defterine göre Veliköy arazisi haritasının arazi tatbikiyle muayenesi için görevlendirilen ser mühendis ve mühendisin harcırahı olarak 490 kuruş verilmiştir.¹⁰¹⁶

4.3.3.2.4. Korucu maaş ve harcırahları

Korucular Emlâk-ı Hümayûn teşkilatı içinde önemli görevlilerden biridir. Görev yaptıkları alanda çeşitli işlerde vazife almışlardır. Ele alınan gelir-gider defterlerinde de korucuların maaşlarına yer verilmiştir. Buna göre R. 1300 (M. 1884/1885) senesi mart ayına ait gelir-gider defterinde Gümülcine emlak korucusu olarak görev yapan Mustafa Ağa'nın maaş miktarı 300 kuruş olarak kaydolunmuştur.¹⁰¹⁷ R. 1301 (M. 1885/1886) senesine ait gelir-gider defterine göre Sazlıdere Korucusunun bir aylık maaşı 250 kuruş olarak yer almıştır.

¹⁰¹⁵ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

¹⁰¹⁶ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

¹⁰¹⁷ İlgili görevlinin bahsedilen maaşı R. 1299 senesi şubat ayına ait maaşı olarak kaydedilmiştir.

4.3.3.3. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masrafları için yapılan harcamalar

Emlâk-ı Hümâyûn giderleri içindeki diğer bir kalem, merkez ve vilayet idarelerinin çeşitli masraflarına yapılan harcamadır. R. 1302 (M. 1886/1887) yılından itibaren merkez idare masrafları ayrı bir kalem olarak yazılmaya başlanmıştır. Söz konusu masraflar içinde kırtasiye, mühür esmanı, demir kasa, posta ücreti gibi harcamalar yanında ayrıntı verilmeyen harcamalar da yer almaktadır.

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	207 kuruş
1301 (1885/1886)	3.187 kuruş 25 santim
1302 (1886/1887)	2.753 kuruş 5 santim
1303 (1887/1888)	61.876 kuruş 75 santim ¹⁰¹⁸

Tablo 4.44. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına (3 aylık) yapılan harcamaları gösterir tablo

Yıl (R./M.)	3 Aylık Toplam Gider	İdare masraflarına yapılan 3 aylık harcama	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	207 kuruş	% 0,01
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	3.187 kuruş 25 santim	% 0,1
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	2.753 kuruş 5 santim	% 0,08
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	61.876 kuruş 75 santim	% 0,9

Tablo 4.45. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına yapılan harcamaların yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranı

Yıl (R.)	Toplam Gider	İdare masraflarına yapılan toplam harcama	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	68.024 kuruş 5 santim	% 0,4

Tablo 4.46. Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet idarelerinin masraflarına yapılan (3 aylık) toplam harcamaların (3 aylık) toplam harcamaya oranı

İdare masraflarıyla ilgili tablolardaki verilere bakıldığında, özellikle R. 1303 (M. 1887/1888) yılındaki büyük artış göze çarpmaktadır. Bunun en önemli sebebi R. 1303 yılının mart ayı giderlerine Emlâk-ı Hümâyûn merkez idaresinin bir sene zarfında gerçekleştirdiği çeşitli masraflar için verilen 35.698 kuruş 25 santim meblağın masraf olarak kaydolmasıdır.

¹⁰¹⁸ R. 1303 yılına ait miktarın fazlaşmasının sebeplerinden birisi R. 1303 yılının mart ayına ait gider tablosunda Emlâk-ı Hümâyûn idaresine ait bir senelik çeşitli masrafa harcanan miktarın yer almasıdır. 35.698 kuruş 25 santim masraf kaydedildiği görülür. COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

4.3.3.4. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamalar

Bu gelir türü içinde ise çeşitli bölgelerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamalar bulunmaktadır. Yapılan ebniye masrafı, vilayetlere gönderilen makineler ve Avrupa'dan getirtilen makineler bu gider türü içine dahil edilmişlerdir.

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	120 kuruş
1301 (1885/1886)	7.500 kuruş
1302 (1886/1887)	43.317 kuruş
1303 (1887/1888)	---

Tablo 4.47. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaları gösterir tablo

Yıl (R./M.)	3 Aylık Toplam Gider	Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan 3 aylık harcama	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	120 kuruş	---
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	7.500 kuruş	% 0,4
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	43.317 kuruş	% 1,3
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	---	---

Tablo 4.48. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaların yıl bazında toplam (3 aylık) giderlerinin, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo

Yıl (R.)	3 Aylık Toplam Gider	Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan toplam harcama	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	50.937 kuruş	% 0,3

Tablo 4.49. Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan harcamaların toplam giderlerinin toplam harcamaya oranını gösterir tablo

Tablolarda görüldüğü üzere R. 1302 (M. 1886/1887) yılında meblağın artması, ilgili yıl içinde çeşitli bölgelerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'lar için çok sayıda alet-edevat ve makine alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. R. 1302 yılı giderleri arasında Alibey ve Filyos çiftlikatları için Avrupa'dan getirtilen iki adet makineye 6000 kuruş masraf kaydolunmuştur. Yine R. 1302 yılında 18.000 kuruş masraf vilayete gönderilen altı adet makinenin esmanı olarak kaydolunmuştur. Ancak nihayetinde Emlâk-ı Hümâyûn'lar için yapılan bu tür harcamaların genel toplam masraf içindeki payı oldukça küçüktür.

4.3.3.5. Merkez ve vilayetler hendesehaneleri için yapılan harcamalar

Hendesehane Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde merkez ve vilayetlerde yer alan dairelerden biridir. Emlâk-ı Hümâyûn'lardan haritaları olmayanların haritalarını

düzenlemek gibi oldukça önemli görevleri bulunmakta ve bünyesinde mühendisler istihdam edilmekteydi. Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir-gider defterlerine bakıldığında, gider kalemleri arasında merkezde ve vilayetlerde yer alan hendeseler için alınan alet-edevat harcamaları da görülmektedir. Bu gider türünün ayrı bir şekilde ele alınmasının sebebi de gider kalemleri arasında ayrıca ele alınmış olması ve dairenin farklı bir işlevi olmasıdır.

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	693 kuruş
1301 (1885/1886)	8.536 kuruş
1302 (1886/1887)	3.997 kuruş 5 santim
1303 (1887/1888)	12.364 kuruş

Tablo 4.50. Merkez ve vilayetler hendesehaneleri için yapılan (3 aylık) harcamaları gösterir tablo

Yıl (R./M.)	3 Aylık Toplam Gider	Hendesehane için yapılan 3 aylık harcamalar	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	693 kuruş	% 0,03
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	8.536 kuruş	% 0,4
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	3.997 kuruş 5 santim	% 0,1
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	12.364 kuruş	% 0,1

Tablo 4.51. Hendesehaneler için yapılan yıl bazında toplam (3 aylık) harcamaların, ilgili yılın toplam (3 aylık) giderine oranını gösterir tablo

Yıl (R.)	3 Aylık Toplam Gider	Hendeseler için yapılan 3 aylık toplam harcama	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	25.590 kuruş 5 santim	% 0,1

Tablo 4.52. Hendesehaneler için yapılan (3 aylık) harcamaların toplam (3 aylık) gider miktarını gösterir tablo

Tablolara bakıldığında hendeseler için yapılan harcamaların, toplam giderler arasındaki payı oldukça küçüktür ancak ele alınan her yılda harcamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan dairenin işlevi düşünüldüğünde de giderler arasında sabit bir yeri bulunmaktadır.

4.3.3.6. Ramazan ayı boyunca yapılan harcamalar

R. 1303 (M. 1887/1888) yılının mayıs ayının Ramazan ayına denk geldiği ve bu sebeple birtakım masraflar yapıldığı görülmektedir. Ramazan ayı boyunca çeşitli kişilere iftariyeler verilmiş ve ihsanlar buyrulmuştur. Birçok dergâha ve dini şahsiyete yardımlar yapılmıştır. Bunlardan bazılarına daha sonraki senelerde Emlâk-ı

Hümâyûn'un bütçesinden sabit bir şekilde ödeme yapılacaktır. Bunlardan en önemlisi Şazeli Dergahıdır.¹⁰¹⁹

Yıl (R.)	Toplam Gider	Ramazan Ayı boyunca yapılan harcamaların toplamı	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	1.658.300 kuruş	% 12

Tablo 4.53. Ramazan ayı boyunca yapılan (3 aylık) harcamaların (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo

İlgili ay boyunca ihsanlar, iftariyeler gibi Ramazan için yapılan harcamaların tümü toplamda 1.658.300 kuruş etmektedir. Ramazan ayı sebebiyle yapılan harcamaların, R. 1303 senesi toplam gideri içindeki payı % 25 ve tüm senelerin üç aylık toplam gideri içindeki payı ise % 12 olarak hesaplanmıştır. Diğer gider türlerinin sahip olduğu payla kıyaslandığında bu durum Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinin II. Abdülhamit'in iktidarını ülke içinde kuvvetlendirme ve birtakım bürokratların sadakatini sağlamlaştırma ya da bir tür ödüllendirme olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanabilir. İhsan buyrulan kişilere bakıldığında Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi,¹⁰²⁰ Ayasofya Cami imam-ı evveli gibi kişiler bulunmaktadır. İlerideki yıllarda da Ramazan ayı boyunca neredeyse her gün devlet ricaline iftariyeler verilecektir. Bu açıdan ayrıca değinilmesi önemli bir konu olmaktadır.

4.3.3.7. Diğer harcamalar

Emlâk-ı Hümâyûn giderleri arasında yer alan diğer bir gider türü Emlâk-ı Hümâyûn'dan Hazine-i Hassa'ya verilen meblağdır. Hazine-i Hassa'nın gelirlerinin yetersiz geldiği noktada Emlâk-ı Hümâyûn'dan Hazine-i Hassa'ya borç verilmiş olduğu bilinmektedir.¹⁰²¹ Arşiv kayıtlarına göre de Hazine-i Hassa Nezareti'nin maaş ödemeleri için Emlâk-ı Hümâyûn'dan borç verilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰²² Buna göre ilgili defterin R. 1303 yılının nisan ayında Emlâk-ı Hümâyûn'dan Hazineye 769.800 kuruş verilmiştir.¹⁰²³ Gider kayıtları içinde kişilerin alacaklarına da yer verilmiştir. Emlâk-ı Hümâyûnların inşaat, tamirat gibi işlerinden dolayı hizmetlerinden yararlanan kişilere ödenecek tutar, gider kısmında masraf olarak kaydolunmaktaydı. Örneğin R. 1300 yılı mart ayı gider kısmında Gelveri ve Kılıçlı

¹⁰¹⁹ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

¹⁰²⁰ Aynı belge. Ahmet Lütfi Efendi'ye 5.000 kuruş verilmiştir.

¹⁰²¹ Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 121.

¹⁰²² COA. ML. EEM. 352/97/R. 23.08.1316.

¹⁰²³ COA. HH. d. Nr. 2563/H. 28.06.1305.

inşaatından dolayı Osman ve İbrahim Beylerin alacakları olarak toplamda 4.538 kuruş ödenmiştir.¹⁰²⁴ Satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen her türden tarla, akarât ve çiftlik gibi unsurların muaccele miktarları da gider kısmında yer almıştır. Örneğin R. 1301 yılı mart ayına ait defterde Halep'te iştira olunan çiftliğin muacceleli olarak 175.000 kuruş masraf kaydolunmuştur.¹⁰²⁵

Yıl (R./M.)	Üç Aylık Toplam Gider (3 Ay R. Mart-Nisan-Mayıs)
1300 (1884/1885)	11.422 kuruş
1301 (1885/1886)	175.401 kuruş 25 santim
1302 (1886/1887)	106.403 kuruş 5 santim
1303 (1887/1888)	1.588.862 kuruş

Tablo 4.54. Diğer (3 aylık) harcamaların miktarını gösterir tablo

Yıl (R./M.)	3 Aylık Toplam Gider	3 Aylık Diğer Harcamalar	Oran
1300 (1884/1885)	1.872.245 kuruş 3 santim	11.422 kuruş	% 0,6
1301 (1885/1886)	1.858.603 kuruş 75 santim	175.401 kuruş 25 santim	% 9
1302 (1886/1887)	3.305.231 kuruş 5 santim	106.403 kuruş 5 santim	% 3
1303 (1887/1888)	6.629.769 kuruş	1.588.862 kuruş	% 23

Tablo 4.55. Diğer (3 aylık) harcamaların yıl bazında (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo .

Yıl (R.)	Toplam Gider	Diğer Harcamaların toplamı	Oran
1300-1301-1302-1303	13.665.849 kuruş 55 santim	1.882.088 kuruş 75 santim	% 13

Tablo 4.56. Diğer (3 aylık) harcamaların (3 aylık) toplam giderlere oranını gösterir tablo

4.3.3.8. Değerlendirme

GİDERLER	ORANLAR
Padişaha Takdim Kılınan	% 71
Maaş, Yevmiye, Harcırah ve Çeşitli Masraflar	% 1,9
Emlâk-ı Hümâyûn İdareleri İçin Yapılan Harcamalar	% 0,4
Emlâk-ı Hümâyûnlar İçin Yapılan Harcamalar	% 0,3
Hendesehaneler İçin Yapılan Harcamalar	% 0,1
Ramazan Ayı Boyunca Yapılan Harcamalar	% 12
Diğer Harcamalar	% 13

Tablo 4.57. Emlâk-ı Hümâyûn'un üç aylık giderlerinin yıllar bazında elde edilen üç aylık toplam giderlere oranını gösterir tablo

¹⁰²⁴ Aynı belge.

¹⁰²⁵ Aynı belge.

Gider türlerinin R. 1300'den (M. 1884/1885), R. 1303 (M. 1887/1888) yılına kadar olan üç aylık toplam miktarlarının, üç aylık toplam gider miktarı içindeki payını gösteren ilk tabloya bakıldığında, en büyük paya sahip olandan en küçüğüne sıralama şu şekildedir;

- 1- Padişaha takdim kılınan
- 2- Diğer Harcamalar
- 3- Ramazan ayı boyunca yapılan harcamalar
- 4- Maaş, yevmiye, harcırah ve çeşitli masraflar
- 5- Emlâk-ı Hümâyûn idareleri için yapılan harcamalar
- 6- Emlâk-ı Hümâyûnlar için yapılan harcamalar
- 7- Hendesehaneler İçin Yapılan Harcamalar

Ramazan ayı boyunca yapılan harcamaların yalnızca bir aylık harcamalar olduğu düşünüldüğünde oldukça büyük bir paya sahip olması dikkat çekicidir. Giderlerin büyük kısmını padişaha aktarılan meblağ oluşturur. Ancak gerek görevlilere verilen maaş ve harcırahlar gerekse Emlâk-ı Hümâyûnlara yapılan harcamaların payı oldukça küçüktür.

5. EMLÂK-I HÜMÂYÛN MÜESSESESİ TARAFINDAN İDARE EDİLEN UNSURLAR

5.1. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Çiftlikler: Çiftlikât-ı Hümâyûn (1876-1909)

5.1.1. Çiftlik Kavramı ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Yapısı

Çiftlik olarak adlandırılan büyük araziler ve üretim birimleri oldukça karmaşık bir olgu olarak literatürde yerini almaktadır. Çiftlikler hukuki statü, haklarında kullanılan yasal terimler, sahiplerinin toplumsal yapısı ve oluşma yolları gibi birtakım unsurlar bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedirler.¹⁰²⁶ Osmanlı iktisat tarihi literatüründe çiftlik tartışmaları ve çiftliğin tanımlanması genellikle plantasyon türü çiftliklerin etrafında şekillenerek, Osmanlı çiftliklerinde pazara yönelik bir üretim var mıydı sorusu etrafında şekillenmiştir.¹⁰²⁷

“Çift sürülen ve ziraat yapılan yer manasına, muayyen büyüklükteki toprak parçalarına veya türlü hususiyetler arz eden zirai işletme şekillerine verilen bir isim olup, ihtiva ettiği toprakların hukuki durumuna, büyüklüğüne ve zirai işletmenin şekil ve mahiyetine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda arazi hukuk ve teşkilatıyla maliye işlerinde ve son devrin toprak meseleleri tarihinde, hususi bir istilâh olarak, çok farklı manalarla, türlü şekillerde kullanılmıştır.”¹⁰²⁸

Çiftliklerin oluşumuna dair tanımlamalar başlıca üç yaklaşım etrafında şekillenmiştir. Bunlardan ilki Marksist yaklaşımdır. Marksist yaklaşıma göre çiftlikler, kapitalist girişimciliğin ve ücretli işçiliğin oluşumu ile Feodalizm'den Kapitalizm'e geçişle birlikte ele alınmalıdır.¹⁰²⁹ Tımar sisteminin bozulması ile çiftliğin ortaya çıkışı tarımda Feodalizm'den Kapitalizm'e bir geçiş olarak değerlendirilir.¹⁰³⁰ İkinci yaklaşım çevreleşme teorisi¹⁰³¹ denilen ve çiftliklerin oluşumunu dış ticaretten doğan ürün talebi doğrultusunda büyük ölçekli topraklarda tarımsal üretimin köylülerin

¹⁰²⁶ E. Atilla Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyanı*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022), 16.

¹⁰²⁷ “Nihayetinde tartışmanın merkezinde imparatorluğun son döneminde ortaya çıkan çiftliklerin karakterinin feodal mı kapitalist mi olduğu sorusu vardır.” Aytekin, a.g.e., 22.

¹⁰²⁸ Ömer L. Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 789. “Tarlaları, damları ve demirbaş eşyayı havi mülk ve malikane demek olan çiftlik (...)”. Mehmet Zeki Pakalın, “Çiftlik”, *Tarih Deyimleri ve Terimleri I*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 364.

¹⁰²⁹ Kaya, a.g.m., 13.

¹⁰³⁰ Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 35-36.

¹⁰³¹ Çevreleşme teorisi; kapitalizmin ortaya çıktığı Avrupa’yı merkeze ve diğer devletleri çevreye konumlandırır. Merkezde güçlü ancak çevrede zayıf devlet iktidarlarının bulunduğu çevreleşme teorisine göre devletlerin güç dengelerinde eşitsizliğin olduğu coğrafi bölgelerde, merkezi devletlerdeki egemen sınıflar, çevre bölgelerde üretilen ürüne el koyar. Dünya ekonomik artışıdan daha fazla pay alabilmek için merkezin çevreyi zorladığı eşitsiz bir değişim ilişkisi bulunmaktadır. Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008): 57.

serfleştirilmesi ile örgütlenmesi olarak ele alan yaklaşımdır.¹⁰³² Marksist yaklaşımla pek çok açıdan birleşen bu yaklaşım, vurgulanan nokta itibariyle Marksist yaklaşımdan farklılaşmaktadır. Osmanlı'da çiftliklerin ortaya çıkışı bu yaklaşımda da tarımın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin bir sonucu olarak ele alınır. Buna göre sistemin merkezinde yer alan Batı Avrupa'nın çevresindeki ülkelerden biri olan Osmanlı ile yaptığı ticaret sonucu çiftlikler oluşmuştur. Burada çiftlik ihracata yönelik olarak üretim yapan bir işletme yapısındadır.¹⁰³³ Üçüncü ve son yaklaşım ise ilk ikisine dair bir eleştiri niteliğinde olup, Osmanlıcı teori olarak da isimlendirilir.¹⁰³⁴ Osmanlıcı teoriye göre çiftliklerin oluşumunda ülkenin iç şartları belirleyicidir. Tımar sisteminin bozulup miri arazilerin kişilerin elinde toplanması ve devletin kontrolünden çıkması fikrine dayanan Osmanlıcı teori, çiftliklerin söz konusu kişilerin miri arazi üzerinde özel mülkiyet tesis etmeleriyle oluştuğunu savunur.¹⁰³⁵

1858 Arazi Kanunnamesi'nin 129. Maddesinde hassa çiftlikler miri arazi kapsamında ele alınmıştır.¹⁰³⁶ 130. Maddede ahalisi mevcut olan bir karyenin çiftlik olarak değerlendirilerek bir şahsın uhdesine verilmesi yasaklanmıştır.¹⁰³⁷ Barkan Osmanlı'da çiftliği dört başlık altında incelemiştir. Bunlar reaya çiftliği, hassa çiftlik, askeri vazifelere bağlı çiftlikler ve büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri olarak sıralanabilir. Reaya çiftliği miri arazinin bölgenin kendine has özellikleri hesaplanarak bir köylü hanesine yetecek büyüklükte taksim edilip hanelere işletilmesi için verilen araziler olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu çiftlikler onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere bir nevi kira usulüyle daimî ve irsî bir şekilde verilmiştir. Çiftçiler kendilerine verilen toprakları tapu bedeli de denilen belli bir miktarla kiralayıp işletmiştir. Çift-hane sistemi de denilen bu yapıda çiftçilerin ellerinde bulundurdıkları toprakları düzenli bir şekilde ekip-biçmesi beklenir ve toprağını işlemeyen çiftçiden toprağı geri alınarak çift bozan resmi ya da leventlik akçesi denilen ceza ödetilirdi.¹⁰³⁸ Resmi tarife göre bir çiftlik arazisi mahalline ve toprağın durumuna göre âlâ yerden 60-80, orta halli yerden 80-100 ve edna ya da kıraç yerden 100-150 dönüm olarak

¹⁰³² Kaya, a.g.m., 13.

¹⁰³³ Veinstein, a.g.m., 36-37.

¹⁰³⁴ Veinstein, a.g.m., 37.

¹⁰³⁵ Kaya, a.g.m., 13. Veinstein, a.g.m., 37.

¹⁰³⁶ Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 369.

¹⁰³⁷ Barkan, a.g.m., 367.

¹⁰³⁸ Ömer L. Barkan, "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 789.

sınırlandırılmaktaydı.¹⁰³⁹ Kendisine bu şekilde toprak verilmiş olan köylü bunun karşılığında çift resmi, çift hakkı ve kulluk akçesi olarak geçen vergiyi devlete vermekle yükümlüydü.¹⁰⁴⁰

İnalcık çift-hane sistemini tarımsal üretimin her bir köylü hanesine bir çift ya da çiftlik verilmesi şeklinde düzenlenmesi olarak tanımlamıştır.¹⁰⁴¹ Çift-hane sisteminde hanelere verilen çiftlikler geçimin sağlanması ve toprağın esas sahibi olan devlete kira ödenebilmesini sağlayacak büyüklükte arazilerdi. Çiftliğin büyüklüğü toprağın verimliliğine göre 60 ile 150 dönüm arasında değişmekteydi ve bu temel tarımsal birimi oluşturmaktaydı.¹⁰⁴² Genel anlamda çiftliğin bölünmesi engellenir ve ilk baştaki hali korunmaya çalışılırdı. Bunun başlıca nedeni çift-hanenin Osmanlı'nın erken dönemlerindeki temel askeri kurumunu oluşturan tımar sisteminin bir parçası olmasından kaynaklanmaktaydı. Tımar sisteminde tarımsal üretim ve toprağın denetimi devlet, sipahi ve çiftçi arasında paylaşılmaktaydı.¹⁰⁴³ İnalcık'a göre Osmanlı'daki plantasyon benzeri, pazara yönelik üretim yapan tarımsal işletmeler çoğunlukla çift-hane sisteminin dışında kalan mevat arazide ortaya çıkmıştır. 18. Yüzyıl öncesinde bu tür topraklarda genellikle yönetici sınıf mensupları büyük çiftlikler kurmuşlardır. Yönetici sınıf mensupları ise bu türden toprakları yönetme hakkına padişahın izniyle sahip olmaktaydılar. Mevat arazileri şenlendirme ve ihya etme amacı taşıyan bu süreçte yönetici mensup üyelerine bu topraklar bölgeyi tarıma hazır hale getirme ya da su kanallarının inşası gibi koşullarda temlik edilmekteydi.¹⁰⁴⁴ İnalcık'ın öne sürdüğü bu düşünceyi destekleyen Veinstein'a göre de padişahın izniyle oluşturulan çiftlikler, tımar sisteminin bozulmasıyla çiftliklerin ortaya çıktığına dair olan Osmanlıcı teoriyi çürütmektedir. Veinstein bunun yanında tımarların büyük bir çoğunluğunun padişaha ait olan hassa eklenmek ya da yöneticilere ve saraya yakın

¹⁰³⁹ Barkan, a.g.m., 790.

¹⁰⁴⁰ Feridun Emecen, "Çift Resmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cift-resmi> (10.01.2023): 309.

¹⁰⁴¹ Çift-hane sistemine bir eleştiri olarak Aytekin, kavramın bünyesinde birçok problemi barındırdığını ifade eder. Ona göre ilk başta çift-hane olarak tabir edilen küçük ekilebilir arazi ile köylü hanesinin denkliği ve birliği varsayımı sorgulanmalıdır. Aytekin özellikle kırsal toplumun örgütlenmesinin temeli olarak görülen modelin yalnızca tarımsal arazilere odaklanmasını eleştirmektedir. Bu anlamda kırsal alanlarda yalnızca zirai amaç taşımayan ancak konutlar için kullanılan araziler, ortak kullanılan araziler ve hayvancılık için kullanılan araziler de dikkate alınmalıdır. Aytekin, a.g.e., 18-19.

¹⁰⁴² Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 16.

¹⁰⁴³ İnalcık, a.g.m., 16-17.

¹⁰⁴⁴ İnalcık, a.g.m., 19.

kimselere askeri ya da idari sorumluluk getirmeden arpalık olarak verilmek üzere tekrar hazineye katıldığını savunmuştur.¹⁰⁴⁵

Aytekin çiftliklerin birbirlerinden birçok açıdan farklılık gösterdiklerini vurgular. Ona göre arşiv belgelerinde çiftlik olarak kayda geçirilen, aynı dönemde ve aynı bölgede var olan üretim birimlerinin dahi birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak mevcut literatür bağlamında çiftlik kavramının tanımı tek bir noktada birleşmektedir. Buna göre çiftlik, sınırları belirlenmiş büyük tarımsal bir araziye tanımlamak için kullanılmıştır.¹⁰⁴⁶

Yukarıda ele alınmış tanımlamalarla birlikte çiftlik kavramı tez çalışmasında bir müessese yapısının idari bir unsuru şeklinde ele alınacaktır. Bu idari unsur ise II. Abdülhamit döneminde Çiftlikât-ı Hümâyûn olarak isimlendirilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûnlar içlerinde araziler, bostanlar, bahçeler, tarlalar, bağlar ve çayırılar ile dükkân gibi birtakım ebniye ya da akarât barındıran yapılardır.¹⁰⁴⁷ Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların kendileri bir müstecire verilirken, içlerinde bulunan söz konusu emlaklar da icara verilirdi. Ayrıca Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar birkaç farklı çiftlikten meydana gelirdi. Aydın Vilayetinde bulunan çiftlikatlar bu şekildedir ve çiftlikatların talimatnamelerinde Çiftlikât-ı Hümâyûn'un kaç farklı çiftlikten meydana geldiği belirtilir. Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu da Filistin'deki Arazi-i Seniyye'lerin büyük bir kısmını idare etmekteydi. Söz konusu örneğe göre çiftliğin büyüklüğü sebebiyle idaresinin düzene konulması için kendi içinde de şubelere ayrılmıştır.¹⁰⁴⁸ Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar Emlâk-ı Hümâyûn'a devredildikten sonra bunların genişletildiği ve birçok köy, arazi gibi gelir kaynaklarının da bunlara dahil edilebildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁹ Bu anlamda çiftlikatlar II. Abdülhamit döneminde bir idari yapı da kazanmışlardır. Bu sebeple çiftliğin merkezinde bir idare binası yapılarıdır. Bazı çiftlikatta idare görevlilerinin sayısının artması ile birlikte idare binası olarak kullanılacak ek binaların devreye sokulması ihtiyacı doğmuştur.¹⁰⁵⁰ Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar yapıları ve içlerinde bulunan demirbaş eşya, zahire ve hayvanlar gibi

¹⁰⁴⁵ Veinstein, a.g.m., 46.

¹⁰⁴⁶ Aytekin, a.g.e., 29.

¹⁰⁴⁷ Arzu Terzi, "Beykoz'da Padişahlık Makamına Ait Bir Mülk: Tokat Çiftliği", *Beykoz Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları: 45, 2020): 1139.

¹⁰⁴⁸ Büşra İnce Aydın, *II. Abdülhamid dönemi Filistin emlâki: "Bisan Çiftliği Örneği"*, (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul), 24-25.

¹⁰⁴⁹ Aydın, a.g.t., 25.

¹⁰⁵⁰ Aydın, a.g.t., 28.

unsurlar bakımından birbirine benzemekteydi. Çiftlikatlara ait idare binasının yanında bir müştemilat bulunur ve bu müştemilatın odalarından birinde çiftlik kethüdası ikamet ederdi. Odalar çeşitli malzemelerin depolanmasına ve kullanımlara ayrılmıştı. Örneğin odalardan birinde çiftçi aletleri bulunmaktaydı. Ancak müştemilat haricinde çiftlikat arazilerinin farklı noktalarında ebniyeler bulunurdu.¹⁰⁵¹ Aydın Vilayetinde bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen çiftlikatların arazi sayı ve genişliği farklılık göstermekle birlikte çiftlik köyleri olarak tabir edilen, bir köy ahalisinin tamamının çiftliğin çalışanı olarak hayatlarını sürdürdükleri birtakım çiftlikler de bulunmaktaydı.¹⁰⁵²

5.1.2. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların İdaresi (1876-1909)

II. Abdülhamit döneminden önce 14 Nisan 1840 tarihinde alınan bir kararla Emlâk-ı Hümâyûn'dan bazıları Maliye Hazinesi'ne devredilmiş ve karşılığında hanedana tahsisat-ı seniyye bağlanmıştır. Maliye Hazinesi'ne devredilenler arasında Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar da bulunmaktaydı.¹⁰⁵³ Ancak padişahlara bağlanan tahsisat-ı seniyye yeterli gelmemeye başladıkça bunlardan bazıları tekrar Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine alınmaya başlanmıştır. Sultan Abdülaziz döneminde çiftlikatlardan bazıları Istabl-ı Âmire tarafından yönetilmiştir.¹⁰⁵⁴ Bir görüşe göre Çiftlikât-ı Hümâyûn kavramı daha önce padişahlık makamına ait olan Havass-ı Hümâyûn'dan bir kısmının Tanzimat döneminde Maliye Hazinesi'ne devredilmesinden sonra padişahlık makamına ait olmaya devam eden topraklar için kullanılmıştır.¹⁰⁵⁵

II. Abdülhamit döneminden önce de saltanat makamına tahsis edilmiş bazı Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar olduğu görülür. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hazine-i Hassa Nezareti'nin yönetiminde olan emlakların birçoğu Maliye Hazinesi'ne devredilirken, saltanat makamına bağlı olan ve Emlâk-ı Hakaniyye olarak isimlendirilen bu mülkler içindeki çiftlikler şu şekildeydi;¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵¹ Arif Kolay, "Beykoz'un Çiftlikleri ve Çiftlikât-ı Hümâyûn", *Beykoz Sempozyumu*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020): 201.

¹⁰⁵² Sabri Sürgevil, "19. Yüzyıl Aydın Vilayetinde Çiftlikler", *XV. Türk Tarih Kongresi*, 4. Cilt, (Ankara 2010): 1758.

¹⁰⁵³ Terzi, a.g.m., 1137.

¹⁰⁵⁴ Terzi, a.g.m., 1140.

¹⁰⁵⁵ Necmi Odabaşı, "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve İdaresi", (Uludağ Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa), 80.

¹⁰⁵⁶ Şensözen, a.g.e., 18.

- Tokat Çiftlikât-ı Hümâyûnu ile Alemdağı'ndaki Esenli Çiftlik-i Hümâyûnu,
- Balmumcu, Ayazağa, İzzetpaşa, Silahtarağa Çiftlikât-ı Hümâyûnları,
- Ayamama, Alembertos, Alibey, Yarımbergos, Tahtakale, Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûnları,
- İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Resûlayn Çiftlikât-ı Hümâyûnu.

Emlâk-ı Hümâyûn için hazırlanan nizamnamede de idare altında bulunan çiftliklerden bahsedilmiştir. Bunlar;¹⁰⁵⁷

- Ayazağa, Kağıthane, İzzet Paşa Çiftlikât-ı Hümâyûn'ları ve Balmumcu Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan Arazi-i Seniyye,
- Alemdağı, Çavuşbaşı, Hekimbaşı, Tokat, Kurbağalıdere, İzmit Çiftlikatı,
- Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Ali Bey, Filibos, Alembertos, Safra, Ayamama Çiftlikât-ı Hümâyûn'ları,
- Çağan Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Katraniçe Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Suriye'de bulunan Resûlayn ve Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûn'ları,
- Halep'te bulunan Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Aydın vilayeti dahilinde bulunan çiftlikât ile Çal Kazasında Dailer Çiftlikât-ı Hümâyûnu.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde tek bir merkezden yönetimi için gerekli çalışmalar henüz Sultanın saltanatının erken dönemlerinde başlamıştır. II. Abdülhamit, tahta çıkmasından bir süre sonra Maliye Hazinesine devredilen ve çeşitli şekillerde kişilere satılan yerlerin gerçek değerleriyle satılıp satılmadığının araştırılmasını istemiş ve bunun için de bir komisyon teşkil edilmiştir.¹⁰⁵⁸ Komisyonun çalışmaları sonucunda 1866-1867 yıllarından itibaren satılmış olan Emlâk-ı Hümâyûn'un bilgilerini ihtiva eden bir defter hazırlanarak II. Abdülhamit'e sunulmuştur. Bu emlakların bir kısmı tekrar satın alınmış ve Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir. Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu bunlardan biridir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁷ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

¹⁰⁵⁸ Söz konusu defter için bkz. COA. Y. A. RES. 4/29/H. 29.08.1296.

¹⁰⁵⁹ Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 91.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un idaresinin II. Abdülhamit döneminde Hazine-i Hassa bünyesine alındığı görülür. Bu müessese içinde Emlâk-ı Hümâyûn aracılığı ile idare olunmuştur. İncelendiğinde Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatlarının yeniden ele alındığı dönemlerde vilayetlerde bulunan çiftlikatların yönetimlerinin de merkezileşmeye başladığı anlaşılr.¹⁰⁶⁰ 1877'de Hazine-i Hassa Nezareti'nde Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürlüğü kurulmuştur.¹⁰⁶¹ 1880 senesinde Hazine-i Hassa teşkilatının yeniden düzenlenmesi ile bu müdürlüğün idare şekli ve vazifeleri belirlenmiştir.¹⁰⁶² 1880 yılına ait bir belgeye göre Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olarak Çiftlikât-ı Şahane Kaleminin bulunduğu ve kalemde görevli bir müdür, bir müfettiş, bir müdür muavini, bir mümeyyiz ve çok sayıda kâtip ve mülazımın görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶³ Bu müdürlük II. Abdülhamit'in iradesiyle 23 Ocak 1881'de kaldırılmış ve çiftlikatların idaresi Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.¹⁰⁶⁴ 1880 yılına ait farklı bir belgede Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olan Emlâk ve Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresinde muavinliğin yer aldığı görülür. Söz konusu muavinliğe 5 Nisan 1880 tarihinden itibaren aylık 4.500 kuruş maaşla Kirkor Efendi'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁵

II. Abdülhamit dönemi devlet salnamelerine bakıldığında 1878 senesi salnamesinde Çiftlikât ve Mefruşat-ı Hümâyûn dairesi, Hazine-i Hassa Nezareti teşkilatı içinde yer almıştır. Ayrıca bir Çiftlikât-ı Hümâyûn müfettişi ile müdürü de yer almıştır.¹⁰⁶⁶ 1881 senesi salnamesinde ise Çiftlikât-ı Hümâyûn nazırı teşkilat içinde bulunur.¹⁰⁶⁷ Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların salnamelerdeki varlığı çok fazla sürmez. Emlâk-ı Hümâyûn idaresine alınması sebebiyle buradan görevlendirilen müdürler aracılığı ile yönetilmiştir. Nitekim 1884 yılında hazırlanan Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesinde çiftliklerden de bahsedilir. Buna göre Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı olan

¹⁰⁶⁰ Aydın, a.g.t., 25. İnce Aydın'ın Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu ile ilgili tezinde belirtildiği üzere söz konusu çiftliğin idaresinin kuruluşu 1883 yıllarına rastlamaktadır. Bu tarih aynı zamanda Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn'un da teşkilatlarının yeniden ele alınmaya başlandığı, düzenlendiği tarihe rastlamaktadır.

¹⁰⁶¹ Aysun Sarıbey Haykıran, "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)", (Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013), 115.

¹⁰⁶² Sarıbey Haykıran, a.g.t., 115.

¹⁰⁶³ COA. HH. d. Nr. 683/H. 15.03.1297. Odabaşı, a.g.t., 112.

¹⁰⁶⁴ Sarıbey Haykıran, a.g.t., 115.

¹⁰⁶⁵ COA. MB. İ. 61/61/H. 28.05.1297.

¹⁰⁶⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1878, 134.

¹⁰⁶⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1881, 99.

çiftlikler idare merkezi ve tesis olunan şubeler tarafından talimat ve nizamnamelerine uygun bir şekilde yönetileceklerdir.¹⁰⁶⁸

Nizamnameye göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar yalnızca padişahın iradesi ile satılabilir.¹⁰⁶⁹ Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu, idaresinde bulunan çiftlikattan sağlanacak faydanın terakkisi ve gelirlerinin artırılmasına çalışmakla yükümlüydü. Komisyon idaresinde bulunan çiftlikatların düzgün bir şekilde yönetilmesi, hasılatının zarardan korunması ve nizam ile talimatnamelerini hazırlayarak Hazine-i Hassa Nezareti'ne göndermekle de vazifelidir.¹⁰⁷⁰ Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu Çiftlikât-ı Hümâyûn'a yerleştirilmesi gereken muhacir ve çiftçinin uygun bölgelere yerleştirilmesi ile yerleştirilen ahaliye şubelerden gelen evrak üzerine verilmesi gereken koçanlı senetlerin hazırlanıp, Hazine-i Hassa Nezareti'ne onaylattıktan sonra ilgili deftere muamele kaydının yapılmasından sorumluydu.¹⁰⁷¹ Çiftlikatın tüm gelirlerinin sağlıklı bir şekilde toplanması, çiftlikatlardaki demirbaşların gereğine göre temin edilmesi ve bunların her sene ilgili memurlar ya da müfettişler tarafından kontrol ettirilip kaydının yapılması işleriyle de Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu ilgilenmekteydi.¹⁰⁷² Ayrıca Avrupa'dan gelerek çiftlikatta görev alan memurların durumunu teftiş ettirmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların hesap işleriyle Emlâk-ı Hümâyûn kalemi ilgilenmekteydi. Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan elde edilen ve 500 liranın üzerindeki gelir padişaha takdim edilecekti.¹⁰⁷³

Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar Emlâk-ı Hümâyûn idaresince yönetilmeye başlandıktan sonra bunlar için talimatname ve nizamnameler oluşturulmuştur. Bu bağlamda vilayetlere göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yönetimi hakkında ilgili vilayetlerin Emlâk-ı Hümâyûn talimatnamelerine bakılarak bilgi alınabilir. Söz konusu talimatnameler Çiftlikât-ı Hümâyûn'un teşkilatı kısmında kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. Burada kısaca değinilecek olunursa Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların bir müdür, memur ve kâtip idaresinde yönetildiği görülür. Her Çiftlikât-ı Hümâyûn'un bu anlamda bir müdürü

¹⁰⁶⁸ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301. 2. Maddede belirtildiği şekliyle, "Dersaadet ve taşrada bulunup esamisi işbu nizamnameye merbut defterde gösterilen çiftlikat ve arazi ve emlak-ı seniyye-i cenab-ı padişahi ile ormanlar hususâtı daire-i merkeziye ile tesis olunan ve derdest-i teşkil bulunan şubelerce nizam ve talimat-ı mahsusalarına tevfikân ifa olunacaktır."

¹⁰⁶⁹ Aynı belge.

¹⁰⁷⁰ Aynı belge.

¹⁰⁷¹ Aynı belge.

¹⁰⁷² Aynı belge.

¹⁰⁷³ Aynı belge.

bulunmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un tüm gelirleri ve üzerinde yaşayan ahalinin çiftlikle ilgili işlerinden müdür sorumludur. Gerekli evraklar müdür tarafından hazırlanır. Müdür çiftliğin gelirlerinin suistimalden korunması ile vazifelidir. Çiftlikât-ı Hümâyûna dahil olan arazinin yöneticisi olarak mahalli mecliste de temsilci olarak hazır bulunur ve çiftliğin işlerinin kanuna uygun olarak yürütülmesini sağlar. Çiftlikat arazisinde yaşayan halkın cami ve mektep gibi ihtiyaçlarının tespiti müdür tarafından yapılır ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne bildirilir. Ayrıca çiftliğin teftişi vazifesi de müdüre aittir.¹⁰⁷⁴ Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar vilayetlerde bağlı bulundukları Emlâk-ı Hümâyûn şubesi tarafından yönetilirken, merkezde (Dersaadet ve civarı) merkez şubelere bağlı olarak yönetilmişlerdir¹⁰⁷⁵

Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların büyük kısmı imparatorluğun Batı bölgelerinde özelde de Aydın Vilayetinde yoğunlaşmıştır ancak Halep'te, Kudüs'te ve Filistin'de de Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar bulunmaktaydı. Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar modern zirai uygulamalar için model niteliğindeydi ve bu şekilde Batı Anadolu'da tarımın gelişiminde önemli rol oynamışlardır.¹⁰⁷⁶ Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan bir kısmı II. Abdülhamit devrinin sonlarına doğru Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. 1908 yılına ait bir belgeye göre Yanya ve Berat Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı olan çiftlikatların varidatı padişahın iradesi ile Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.¹⁰⁷⁷

5.1.3. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların İşletim Şekli

II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn ile birlikte Çiftlikât-ı Hümâyûn'un da gelirlerinin varidat-ı umumiyye ile karıştırılmaması istenmiştir.¹⁰⁷⁸ Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan ekilebilir arazi çiftçiye ve muhacire kiraya verilir ve topraklar bunlar vasıtasıyla ekilip biçilirdi. Ahaliye tahsis olunan topraklar için

¹⁰⁷⁴ COA. HH. d. Nr. 13876/H. 04.05.1304.

¹⁰⁷⁵ Çiftlikât-ı Hümâyûnlar, bu anlamda şubeler aracılığıyla yönetilmiştir. Dersaadet ve çevresindeki çiftlikler merkez şubeler vasıtasıyla yönetilirken, taşradaki (vilayetlerdeki) çiftlikatlar, buralardaki şubelerce yönetilmiştir. Vilayette bulunan çiftliğin yönetimi hakkında bkz. Büşra İnce Aydın, "II. Abdülhamid dönemi Filistin emlâki: "Bisan Çiftliği Örneği", (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul), Merkez şubelerin yönettiği çiftliklerle ilgili bkz. COA. ML. EEM. 472/18/R. 19.03.1320. Emlâk-ı Hümâyûn merkez şubelerinden ikinci şubenin yönettiği çiftlikatla ilgili.

¹⁰⁷⁶ Sarıbey Haykıran, a.g.t., 117.

¹⁰⁷⁷ COA. ML. EEM. 704/20/R. 07.07.1324.

¹⁰⁷⁸ COA. Y. PRK. HH. 12/47/H. 19.02.1301.

"Emlâk ve Çiftlikât-ı Hümâyûn cenab-ı mülukaneleri varidatının varidat-ı umumiyye-i saireye karıştırılmayarak atabe-i ulyayı cenab-ı şehinşahilerine arz u takdimi hakkında şeref-müteallik buyrulan irade-i seniyye-i (...)"

çiftliğin bağlı olduğu Emlâk-ı Hümâyûn şubesinde ilmi haberler hazırlanır ve bir sureti çiftçiye verilirken bir sureti idarede kalırdı. Çiftlikatın müdürü burada yaşayan muhacir ve çiftçinin nüfusunu içeren istatistik cetvelini hazırlayarak Hazine-i Hassa'ya göndermekle yükümlüydü.¹⁰⁷⁹ Çiftliklerde yaşayanlardan öşür ve ağnam vergileri alınır ve vermeyenler hakkında aşar ve ağnam talimat-ı mahsusasına uygun işlem yapılırdı.¹⁰⁸⁰ Çiftlikatların her türlü hasılat miktarı bulundukları vilayetin Osmanlı Bankası şubesine teslim edilirdi.¹⁰⁸¹ Çiftlikatlardan toplanan aşar miktarına örnek olması açısından R. 1301 (M. 1885/1886) yılına ait bir belgeye göre Halep'te bulunan çiftlikatın R. 1301 senesi aşar bedelinin 100.000 kuruş olduğu öğrenilmektedir.¹⁰⁸²

Çiftlikât-ı Hümâyûn dahilinde dükkân, arazi, kışlak ve mera gibi alanlar bulunmaktaydı ve bunlar da kiraya verilirdi. Çiftlikat talimatnamelerine göre bu tür çiftlikâta bağlı emlakın her türlü icara verilmeden önce müzayede yapılır ve müzayedenin sonucu Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez idaresine bildirilir ve buradan gelen emre uygun işlem yapılırdı.¹⁰⁸³ Çiftlikatın geliri düştüğünde sebeplerinin araştırıldığı ve uygun tedbirlerin alındığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların boş kalmaması ve düzenli olarak ekilip biçilerek üst düzeyde fayda sağlanabilmesi, yönetimin ilk amacıydı. Bu sebeple çiftlikat dahilindeki uygun mevkiler bağ haline getirilmek şartıyla ahaliye verilirdi. Ahaliye verilen arazi için Emlâk-ı Hümâyûn idaresi ve arazinin verildiği kişi arasında bir mukavele yapılırdı. Mukavele iki nüsha olarak hazırlanır ve bunlardan biri idarede kalırken diğeri arazinin verildiği kişide kalırdı.¹⁰⁸⁴ Mukavelename matbu olarak hazırlanır çiftliğin adı, yüz ölçümü, tertip edilecek bağın miktarı ve verilen kişinin adı gibi bilgileri ihtiva ederdi. Mukavelenamenin sağ üst kısmında arazinin verildiği idarenin bilgisi yer alır ve sağ alttan üste doğru ise idarenin olduğu bölge ile mukavelenamenin ne için yapıldığına dair bilgi yer alırdı.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁷⁹ Çiftlikat-ı Hümâyûn'da yaşayan çiftçi nüfusunu gösteren bir defter örneği olarak bkz. COA. Y. PRK. HH. 12/19/H. 29.12.1300.

¹⁰⁸⁰ COA. HH.d. Nr. 1683/H. 04.08.1325. "Aydın Vilayeti dahilinde Torbalı Nahiyesinde kain çiftlikat-ı şahanenin suret-i idaresini mübeyyin talimattır"

¹⁰⁸¹ COA. ML. EEM. 83/61/R. 11.09.1301.

¹⁰⁸² Aynı belge.

¹⁰⁸³ COA. HH. d. Nr. 13876/H. 04.05.1304.

¹⁰⁸⁴ Sarıbey Haykıran, a.g.t., 114.

¹⁰⁸⁵ Sarıbey Haykıran, a.g.t., 114.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların işletim tarzına yönelik olarak arşivde bulunan bir belge durumu aydınlatacaktır. Buna göre 1880 yılına ait belgeye göre Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun mültezim vasıtasıyla işletildiği görülür. Söz konusu mültezimle bir mukavelename yapılmıştır. Çiftliğin mülteziminin Gürcü Efendi olduğu belgede belirtilir. Mukavelename Hazine-i Hassa Nezareti ile Gürcü Efendi arasında yapılmıştır.¹⁰⁸⁶ Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu mültezime verilirken çiftlik bünyesinde bulunan tüm çiftlikler, meralar, yaylak ve tarlalar gelirleri de mültezime 12 sene 3 ay müddetle icara verilmiştir. Mukavelenameden öğrenildiği kadarıyla senelik icar bedeli olan 4.000 lira sözleşme tarihinden itibaren üç aydan üç aya 1.000'er Osmanlı lirası olmak üzere nakden ve defaten dört taksit ile ödenecekti (1. Madde). Çiftlikatta bulunan tüm demirbaş eşya, alet-edevat ile hububattan belirlenen miktarlarda hinta, şair, yulaf, burçak, mısır, susam ve tütün, bedeli ehl-i vukuftan biri marifetiyle belirlenerek demirbaş olarak mültezime teslim olunacak ve Hazine-i Hassa-i Şahane'ye teslim edilecekti (2. Ve 3. Maddeler). Mukavelenamede çiftlikat içinde bulunan tarla, bağ, bahçe, orman ve bataklık gibi tüm unsurlar dönüm bilgileri ile belirtilmişti (4. Madde). Çiftlikatla ilgili herhangi bir çekişme meydana gelirse Hazine-i Hassa'ya bildirilecek ve Nezaret tarafından atanan memur konuyla ilgilenecekti (6. Madde). Çiftlikatta bulunan ormandan alet ve edevat ile zaruri ihtiyaçlar için ağaç kesimi yapılabilir ancak bunun dışında ağaç kesilmesi yasaklanmıştı (7. Madde). Emlak vergisi ile aşar, ağnam, tekalif-i emiriyye gibi rüsum-ı saire müstecire ait olduğundan müstecir tarafından ödenecekti. Hükümet-i Seniyye tarafından aşar ve rüsum-ı saire kaldırılıp farklı bir vergi konulduğu takdirde bu da müstecir tarafından ödenecekti. Müstecir istediği kadar amele kullanabilir ve bu amelenin bulunması da kendisine aittir. Çiftliklerden gelecek tüm kar ve zarar müstecire aittir ancak çiftlikat dahilinde bir maden zuhur ettiği takdirde bundan gelecek hasılat Hazine-i Hassa'ya aitti (13. Madde). Mukavelenin sonunda ise sözleşmenin şartlarının yerine getirilip getirilmediğini denetlemek üzere Hazine-i Hassa istediği zaman müfettiş göndereceğini belirtmişti (15. Madde). Mukavelename üç nüsha olarak hazırlanarak hazırlanan bir nüsha Padişaha, ikincisi Hazine-i Hassa'ya ve üçüncüsü Gürcü Efendi'ye verildi.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁶ COA. Y. PRK. HH. 6/51/H. 22.08.1297.

¹⁰⁸⁷ Aynı belge.

5.1.4. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların İşletim Politikası

Çiftlikât-ı Hümâyûn Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen en önemli unsurlardan birisiydi. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla düzgün bir şekilde işletilmesi ve gelirlerinin artırılması, yöneticiler tarafından oldukça fazla önemsenmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûnlar yalnızca Emlâk-ı Hümâyûn için bir gelir kaynağı olmamış aynı zamanda ülkede modern tarımın yaygınlaştırılması ve üretimin artırılması için de oldukça önemli bir kaynak olmuşlardır. Bazı Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların numune çiftlik olarak kullanıldığı arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin Halep'te Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı bir çiftlik numune çiftlik olarak kurulmuş ve tahkik edilmesi istenmiştir.¹⁰⁸⁸ Arşiv belgelerine göre de sık sık çiftlikatlarda ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesi için uyarılarda bulunulmuş ya da layihalar hazırlanmıştır. Çiftlikatlardaki durumun iyileştirilmesi için alınması gereken tedbirleri ihtiva eden farklı layihaların yanında bunların icraata geçirilmesi için adımlar atıldığı görülür. Özellikle hayvanların ıslahı için çiftlikatlardaki hayvanların türü ve sayısını ihtiva eden ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır.¹⁰⁸⁹

Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar bulundukları bölgenin çiftçisini korumak ve üretimi teşvik etmek için bir araç olmuştur. Örneğin Bisan ovasında ortaya çıkan salgın hastalıklar geniş arazilerdeki zirai faaliyetleri aksatmıştır. Bunun üzerine bu topraklar Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilerek ahali koruma altına alınmış ve topraklarını bırakan çiftçilerin buralara dönerek zirai faaliyetlerine devam edebilmeleri için teşvik edilmişlerdir. Bu şekilde bölgede yeni yerleşim birimleri de oluşmuş ve bu yerleşim birimlerinden birisi Padişaha ithafen *el-Hamîdiye* olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁹⁰

Çiftlikât-ı Hümâyûn'lardan yeterli istifadenin sağlanamayıp, tedbirler alınmasına istinaden bir örnek, 1880 yılına ait bir belgede geçmektedir. Buna göre Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yeterli miktarda dönüm arazi olmasına rağmen çiftçi eksikliği olması sebebiyle ziraattan yeterli istifadenin sağlanamadığından bahsedilmiştir. Ayrıca daha önceki senelerde sayıları otuz beş bini bulan İspanya ağnamının sayısı, layıkıyla bakılmaması sebebiyle on altı bine gerilemiştir. Belgede araziye çiftçi yerleştirebilmek için belli miktarda ağnamın satılıp hane inşasına

¹⁰⁸⁸ COA. ML. EEM. 94/72/R. 11.09.1303.

¹⁰⁸⁹ COA. HH. İ. 222/79/H. 05.11.1304.

¹⁰⁹⁰ Muhanad Alamleh, "II. Abdülhamit'in Mülkiyeti Filistin'de Osmanlı Çiftlikleri", *SSS Journal*, Vol 4, (2018): 2828.

harcanması ve ziraat yapılamayacak alanların da ağnam için kiraya verilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁹¹

Konuyla ilgili farklı bir belge ise çiftlikatların varidatının artırılması için alınacak tedbirlerle ilgili bir layihadır. 1882 yılına ait belgeden çiftlikatlara dair önemli birtakım bilgiler elde etmek mümkündür. Buna göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan olan ve Dersaadet civarında olan çiftliklerin tahminen beş yüz bin dönüm araziden ibaret olduğu ve buna rağmen bu arazinin yalnızca onda biri, yani elli bin dönümünün ekilebilir araziden ibaret olduğu aktarılmıştır. Bu çiftliklerin arazisinin çok verimli olduğu ve fennî ameliyat olunursa varidatının artacağı belirtilmiştir. Bunun yanında çiftlikatta bulunan ekilebilir arazinin dönümünün artırılması tavsiye edilmiştir.¹⁰⁹² Belgede Osmanlı çiftliklerinin Avrupa'daki büyük çiftliklerden daha avantajlı olduğu, çünkü Osmanlı'daki çiftliklerin fazla sermayeye ihtiyaç duymadan az masrafla büyük ticaret yapabileceği ifade edilmiştir. Ancak bu çiftliklerde yalnızca hinta, şair, çavdar, alef gibi hububatın yetiştirildiği ve bunların ameliyatının da düzgün bir şekilde yapılmadığı eklenmiştir. Bunlara karşın Avrupa'daki bazı yöntemler ve modern tarım aletlerinin kullanılmasının, eski usul masrafları azaltması yanında tarımda kolaylık sağlanacağı ve varidatın artırılacağı belirtilmiştir. Ayrıca çiftliklerde daha fazla endüstriyel ürünlerin yetiştirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Bunlar patates, pancar, susam, keten olarak sıralanmış ve ispiro yağ çıkartılmasının çiftlikattan alınacak istifadeyi artıracığı aktarılmıştır.

Layihada tarım yanında hayvancılığa da değinilmiştir. Bunun için ise Mihaliç, Filyos ve Ayamama Çiftlikât-ı Hümâyûn'larında yeterli miktarda yoncalık yapıldığı takdirde hayvanlar için yararlı olacağından bahsedilmiştir. Hayvancılık üç kısımda ele alınmış ve bunlar için farklı tavsiyelerde bulunulmuştur.¹⁰⁹³ Layihada çiftlikatta bağ ve bahçe yetiştirmenin çok önemli olduğu ifade edilmiştir. Yabani ağaç ya da meyve ve sebzenin yetiştirilmesinin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca Çiftlikât-ı Hümâyûnların adeta birer numune çiftlik olarak ele alınarak Osmanlı ülkesindeki çiftçi çocukların yetiştirilip modern tarımı öğrenmelerinin çok büyük faydası olacağına değinilmiştir.

¹⁰⁹¹ COA. Y. PRK. AZJ. 4/18/H. 25.12.1297.

¹⁰⁹² COA. Y. PRK. OMZ. 1/10/H. 18.03.1299.

¹⁰⁹³ Bunlar at, inek, koyun ve keçi olarak sıralanmıştır.

Hayvan soylarının ıslah edilmişlerinin ülkenin uygun yerlerine dağıtılması gibi farklı tavsiyelerin verildiği görülür.¹⁰⁹⁴

Söz konusu layihaya rağmen birçok defa çiftliklerin varidatının artırılması gerekliliği belirtilmiştir. Örnek olarak Yanya Vilayetine yazılan 1887 senesine ait bir tezkirede vilayet dahilinde bulunan çiftliklerden fayda sağlanamadığı ve ayrıca çiftlik arazilerinden bir kısmının bazı kimselerin eline geçtiği belirtilmiştir. Bu sebeple bunların idaresi ve hudutlarının belirlenerek haritalarının çıkarılması için bir memur tayin edildiği aktarılmıştır.¹⁰⁹⁵ Aynı şekilde Berat Kazası dahilinde bulunan seksen üç kıta Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikatında çiftçiye ziraata teşvik etmek ve ziraat aletlerinin temin edilmesi ile çiftlikatlardaki her türlü ihtiyacın tespit edilip temin edilmesi için bir nazır tayin edilmesi ihtiyacının olduğu belirtilmiştir. Söz konusu nazır çiftlikatların mamuriyetine çalışmak ve mültezimlerin çiftçilere karşı kötü muamelesini engellemekle yükümlü olarak görülmüştür.¹⁰⁹⁶

Arşive göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar için Avrupa'dan tohumluk getirtilmiş ve bunların esmanı ve masrafları için 890 kuruş şubeler hesabına borç olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁷ Farklı bir belgeye göre Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu için Avrupa'dan birtakım alet-edevat getirilmiştir.¹⁰⁹⁸ Bunlar yanında Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda yaşayan çiftçilerin ihtiyaçlarına göre yardım yapıldığı da görülür. Örneğin Aydın Vilayetinde bulunan Subaşı, Tepeköy ve Koldere Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda çiftçilik yapan ahalinin tohumluk ihtiyacı olduğu ve hayvan hastalığı sebebiyle zararlarının olduğu bildirilmiş ve söz konusu çiftlikatların çiftçilerine tohumluk ve çift hayvanat bedeli yardımı yapılmıştır.¹⁰⁹⁹ Bu bağlamda bakıldığında ziraatın teşvik edildiği ve üretimin devam ettirilmesi için çalışıldığı anlaşılır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar aynı zamanda ülkedeki fabrikalar için de üretim sağlamışlardır. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan İzmit Fabrika-i Hümâyûnu için yapağı satın alındığı arşivde görülmektedir.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁴ Aynı belge.

¹⁰⁹⁵ COA. ML. EEM. 94/29/R. 28.08.1303.

¹⁰⁹⁶ Aynı belge.

¹⁰⁹⁷ COA. ML. EEM. 151/30/R. 25.12.1307.

¹⁰⁹⁸ COA. ML. EEM. 489/29/R. 30.09.1320.

¹⁰⁹⁹ COA. HH. İ. 83/12/H. 04.04.1310.

¹¹⁰⁰ COA. ML. EEM. 101/67/R. 25.04.1304.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların bir diğer işlevi de askerin ihtiyacı olan atların yetiştirilmesi idi. Bu bakımdan Çiftlikât-ı Hümâyûn'lardan hara olarak da faydalanılmaktaydı.¹¹⁰¹ Çiftlikâtlardan bu şekilde faydalandığı gibi sarayın ihtiyacı olan et, süt, yağ gibi iâşe maddeleri ve binek atı da buralardan karşılanırdı. Ayrıca çiftlikâta göre yapağı üretimi de yapılmaktaydı. Bu konuda Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu oldukça önemlidir.¹¹⁰²

5.1.4.1. Çiftlikât-ı hümâyûn'lara muhacirlerin yerleştirilmesi

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı'nın sosyal anlamda gündemindeki önemli konulardan birisi göç faktörüdür. Kaybedilen topraklardan ülkeye göç eden çok sayıda muhaciri ülke içinde uygun yerlere yerleştirmek ve bunların yaşamsal düzenini sağlamak, ülkeler adına ayrı bir politik meseledir. II. Abdülhamit döneminde ülkeye gelen muhacirler için Emlâk-ı Hümâyûn bilinçli bir şekilde iskân aracı olarak kullanılmıştır. Muhacirler bilinçli olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'lara yerleştirilerek tarımsal iş gücü olarak kullanılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl ortalarına bakıldığında bölgeler arası değişiklik olsa da ekonomik kaynaklar dengesinde toprak faktörünün bolluğu ön plana çıkar. Osmanlı Devleti'nin nüfus yoğunluğu 19. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde oldukça düşük bir durumdadır.¹¹⁰³ Bu durum tarım yöntemlerini ve iş gücünün yapısını da etkilemiştir. Ülkedeki nüfus yoğunluğunun 19. Yüzyılın ikinci yarısında ne ölçüde değiştiği bilinmemekle birlikte bazı bölgelerde önemli düzeyde olmasa dahi iskân politikaları ve göçler nedeniyle nüfus yoğunluğu artmıştır. Ancak 20. Yüzyılın başlarında da genel anlamda ülkedeki nüfus yoğunluğu düşük kalmıştır.¹¹⁰⁴

Önemli bir diğer konu ise mevcut toprakların ne kadarının ekili olduğudur. Ülke topraklarının sınırlı bir kısmının ekili olması da nüfus yoğunluğunun düşük olmasıyla yakından ilgilidir. 19. Yüzyıl ortasında Osmanlı topraklarının ekili arazilerinin miktarına bakıldığında, mevcut arazilerin çok sınırlı bir bölümünde tarım yapıldığı görülmektedir.¹¹⁰⁵ Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikatlarının durumu konusunda ise daha önce ele alınan bir layiha oldukça aydınlatıcıdır. Buna göre çiftlikatın ekilebilir arazisinin

¹¹⁰¹ Aşkın Yaşar, "Osmanlı Döneminde Çiftlikat-ı Hümayunlar (Haralar) ve Hayvancılık", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VIII, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 613.

¹¹⁰² Yaşar, a.g.m., 617.

¹¹⁰³ Güran, a.g.e., 65.

¹¹⁰⁴ Güran, a.g.e., 66.

¹¹⁰⁵ Güran, a.g.e., 66-67.

oldukça geniş olmasına rağmen çok az bir kısmında ziraat yapıldığı konusunda uyarılarda bulunulmuş ve çiftçi sayısının artırılarak, daha çok toprağın ekilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁰⁶ Osmanlı'da ekilebilecek toprağın bol olmasına karşın emek faktörünün kıt olduğu ve ülkenin tarım bölgelerinde özellikle hasat mevsimi zamanlarında ihtiyaç duyulan iş gücünün kıtlığının üretimi aksatacak ölçülerde olduğu anlaşılr.¹¹⁰⁷

Nüfus faktörü tarımsal gelişmeyi ve ülkenin tarımsal yapısını anlamak adına en önemli faktörlerden biridir. Ülkedeki tarım teknolojisi nüfus yoğunluğunun bir fonksiyonu olarak değişmektedir. Kısaca açıklamak gerekirse ekili toprakların az, nüfusun yoğun olduğu bölgelerde topraktan en fazla verimin alınması yönünde emek-yoğun teknikler kullanılır. Ancak nüfusun az, toprakların fazla olması durumunda emekten tasarruf edici yeni tarım metotları yaygınlaşır ve iş gücü birimi başına daha yüksek verim elde edilmesine yönelik çalışmalar yapılır. İki konunun ortak yanı ise bol olan faktörden yararlanılarak kıt olan faktörün etkin kullanımına çalışılmasıdır.¹¹⁰⁸

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda muhacirler ve aşiretlerin nüfusu azalmış köyler, mahalleler ve çiftliklere iskan politikasını takip ederek, imar ve iskân nizamnameleri uyarınca söz konusu muhacir ve aşiretlere ziraat alet-edevatı, tohumluk türünden desteklerde bulunmuştur.¹¹⁰⁹ II. Abdülhamit dönemi Balkanlar, Kafkasya ve Kırım bölgelerinden Osmanlı ülkesine yoğun bir şekilde göç alınan bir dönemdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında göçler yoğunlaşmaya başlamış ve bu sebeple 1878'de İstanbul'da İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu ve bunu takiben 1878 senesi haziran ayında her ilde birer göçmen müdürlüğü kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda muhacir sayısının azalması sebebiyle kaldırılan komisyon, 1897 yılında Osmanlı-Yunan Savaşı ile göç olaylarının artması sonucunda Muhacirin-i Komisyon-ı Âlisi ismiyle yeniden kurulmuştur. Komisyonun vazifesi İskân-ı Muhacirin Talimatnamesine göre göçmenlerin yerleştirilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması ve muhacir şubeleriyle haberleşerek göçmenlere ait konuları tespit etmek ve gereğini yapmak gibi işleri yürütmektir.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁶ COA. Y. PRK. OMZ. 1/10/H. 18.03.1299.

¹¹⁰⁷ Güran, a.g.e., 67.

¹¹⁰⁸ Güran, a.g.e., 64.

¹¹⁰⁹ Sürgevil, a.g.m., 1759.

¹¹¹⁰ Adil Adnan Öztürk, "Girit'ten Aydın Vilayeti'ne Yapılan Göçler", *XV. Türk Tarih Kongresi Ankara*, (Eylül 2006): 1665.

II. Abdülhamit döneminde takip edilen iskân siyasetinin bazı amaçları bulunmaktaydı. Bunlardan ilki savaşlar, salgın hastalıklar, kuraklık ve kıtlık ile dışa göç sebebiyle azalmış olan Osmanlı nüfusunu artırmaktı. Bu sebeple önemli bir nüfus kaynağı olarak muhacirler nüfusu artırmak maksadıyla Osmanlı ülkesinin çeşitli vilayetlerinde iskân edildiler.¹¹¹¹ Önemli bir diğer amaç ise ziraat faaliyetlerini artırma isteği idi. Bu amaçla muhacirler, bir memur vasıtasıyla iskana elverişli olan boş miri arazilere, çiftliklere, korulara ve ıslah edilen çorak arazilere yerleştirildiler.¹¹¹² Bu arazilerden biri de Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen Çiftlikât-ı Hümâyûn'lardı. Muhacirler Çiftlikât-ı Hümâyûn'lara yerleştirilerek burada zirai iş gücünü oluşturmuş ve iş gücü kıtlığının aşılmasında önemli bir unsur olmuşlardır. Arşivde yer alan bir belgeye göre Çifteler Çiftlik-i Hümâyûnu'na yerleştirilen muhacirlerin sayısının artması sebebiyle buradaki yerleşimin genişlemesi ve daha da genişleyecek olması sonucunda mezkûr çiftliğin nahiye haline getirilmesi ve coğrafi olarak yakın bulunduğu Eskişehir'e bağlanması talep edilmiştir.¹¹¹³ Ancak arşivde konu ile ilgili yer alan önemli belgelerden biri muhacire Kılınçlı Çiftlik-i Hümâyûnu'ndan verilen araziye gösterir Hazine-i Hassa defteridir. Defterde arazinin verildiği muhacirin ismi, arazinin sınırları ve dönüm miktarı bilgisine yer verilmiştir.¹¹¹⁴ Buna göre Kılınçlı Çiftlik-i Hümâyûnu'ndan kırk muhacire arazi verilmiştir. Muhacirlere verilen toplam arazi 3.684 dönümdür. Verilen arazi içinde bağlar da bulunmaktadır.¹¹¹⁵

Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan yerlere yerleştirilmiş olan muhacirlerin hayvancılıkla da uğraştıkları görülmektedir. 1889 yılına ait bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan Sazlıbosna Karyesine yerleştirilmiş olan muhacirlerin ağnamlarında bir hastalık zuhur etmiş olduğu ve bu hastalığın civar karye ve çiftlikte bulunan hayvanlara yayılmaması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.¹¹¹⁶

¹¹¹¹ Nedim İpek, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 7, (İstanbul 2002): 116-117.

¹¹¹² İpek, a.g.m.,122.

¹¹¹³ COA. DH. MKT. 386/59/H. 25.12.1312.

¹¹¹⁴ COA. HH. d. Nr. 13205/H. 29.12. 1301.

¹¹¹⁵ Aynı belge.

¹¹¹⁶ COA. DH. MKT. 1593/27/H. 10.06.1306.

5.1.5. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Edinim Şekli

Çiftlikât-ı Hümâyûn'u Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil etmenin ilk ve en yaygın yolu çiftliğin satın alınmasıydı. Emlâk-ı Hümâyûn bölümünde de değinildiği üzere çiftlik, arazi vs. den herhangi biri Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan arazi ya da çiftliğe yakınsa ya da sınırları kesişiyorsa, idare bunun satın alınması meselesine özellikle önem vermekteydi. Ayrıca verim açısından kıymetli olan bir çiftlik de satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilebilirdi. Arşiv kayıtlarına bakıldığında bunun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Kirazlı Çiftlik-i Hümâyûnu Çavuşbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu ile hem-hudut olması gerekçesiyle satın alınmıştır. Satın alınan çiftlik için vergi emaneti tarafından düzenlenen ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından gerekli muamelesi yapılan senet Padişaha takdim edilmiştir.¹¹¹⁷ Konya Vilayetine bağlı Burdur Kazasında bulunan bir çiftlik satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiş ve 12.000 lira ödenmiştir.¹¹¹⁸ Arşivde yer alan bir defterde Aydın Vilayetinde olup satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen çiftliklerin listesini gösteren bir defter bulunmaktadır. Defterde çiftliklerin bulunduğu mevki, dönümü, senet düzenleme tarihi, senet numarası, sıra numarası gibi bilgiler yer almaktadır. Söz konusu çiftliklerin tarla ve mera cinsinden kaydedildiği görülür.¹¹¹⁹

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dahil edilmek istenen çiftliklerle ilgili Emlâk-ı Hümâyûn idaresi şube memurlarının ayrıntılı bir araştırma yaptığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre Sarımsaklı isimli bir çiftliğin sahibi çocuğu olmadan vefat etmiş ve çiftlik ahaliden birine belli bir miktar paraya verilmiştir. Belgede çiftliğin Hazine-i Hassa namına istimlak edilmesinin çok faydalı olacağı belirtilmiştir. Buna göre çiftlik tamamı ziraat olunan yirmi beş bin dönüm araziden oluşmakta ve bir hayli ebniye vesaireye sahiptir. Ancak çiftliğin satın alınarak Çiftlikât-ı Hümâyûna dahil edilmesiyle buraya muhacirlerin yerleştirilebileceği ve bunun da madden ve manen ciddi faydalar sağlayacağı belirtilmiştir.¹¹²⁰ Bazı çiftliklerin ise doğrudan devredildiği anlaşılr. Örneğin Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Hazine-i Hassa'ya devredilmiş olduğu için muhasebesi için mahalli durum hakkında bilgi sahibi olan Hazine-i Hassa

¹¹¹⁷ COA. ML. EEM. 87/48/R. 18.08.1302.

“Anadolu Hisarında Çavuşbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu'yla hem-hudut olup muaccele-i maluma ile geçende bil-ıştira Emlâk-ı Seniyye'ye ilave olunmuş olan Kirazlı Çiftliği için vergi emaneti celilesince tanzim ve hazinece muamele-i mukteziyesi icra ettirilerek (...).”

¹¹¹⁸ COA. Y. PRK. BŞK. 16/78/H. 21.02.1307.

¹¹¹⁹ COA. HH. d. Nr. 22618/H. 29.07.1301.

¹¹²⁰ COA. BEO. 1174/87987/H. 21.03.1316.

kuyudat ve Emlâk-ı Hümâyûn kalemleri hulefasından Mehmet ve Rıza Efendiler tayin edilmiştir.¹¹²¹

Osmanlı'daki farklı bölgelerde ise farklı edinim yolları olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ilca sistemi ülkenin Arap topraklarında 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra ortaya çıkmıştır. Bu sistem II. Abdülhamit'in Filistin'deki mülklerinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bölgede yaşayan çiftçiler zor koşullar sebebiyle topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bazı çiftçiler ise bölgenin nüfuzlu kişilerinin himayesi altına girmişlerdir. Söz konusu çiftçilerin bir kısmı ise II. Abdülhamit'in himayesi altına girmiştir. Filistin'de bulunan II. Abdülhamit çiftlikleriyle ilgili bir araştırmaya göre buradaki çiftçiler tasarruflarında bulunan toprakları “Sultan Çiftliği Daireleri”ne,¹¹²² vergiler, vergi toplayan görevlilerin usulsüzlükleri, afetler, bedevi kabilelerin saldırıları, Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan topraklara verilen birtakım imtiyazlar ve mahlul arazilerin satın alınması gibi sebeplerle havale etmişlerdir.¹¹²³

5.1.6. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Görevlileri

Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar bulundukları vilayetin Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı olarak idare edilirdi. Bu sebeple Halep, Aydın, Selanik Vilayetleri gibi vilayetlerin Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamelerine bakıldığında şubeye bağlı olan çiftliklerden de bahsedildiği ve bunların şubenin müdürü tarafından yönetildiği ve ilgili vilayetin Emlâk-ı Hümâyûn idaresi teşkilatına bağlı oldukları anlaşılır.¹¹²⁴ Ayrıca arşivden anlaşıldığı kadarıyla bazı çiftlikatlar için talimatnameler yayınlanmış ve bu talimatnameler ilgili çiftliğin yönetimine özel olarak hazırlanmıştır. Söz konusu talimatnameler incelendiğinde ise bunların neredeyse aynı yapıda olduğu görülmüştür. İlgili talimatnamelere göre çiftlikatlar bağlı oldukları şubenin müdür ve teşkilatına bağlı olsalar da kendi içlerinde de sorumlulukları müşterek olan bir memur ve kâtip tarafından yönetilirdi.¹¹²⁵ Ayrıca bunlara bağlı olup muhasebeci, baytar, ambar kâtibi, ağnam kâtibi, tahsildar, ziraat memuru, kâhya, korucu gibi görevliler¹¹²⁶ ile kethüda,

¹¹²¹ COA. Y. MTV. 4/19/H. 20.07.1297.

¹¹²² Burada bahsedilen “Sultan Çiftliği dairesi” kavramının yörede bulunan Emlâk-ı Hümâyûn idaresi olduğu düşünülmektedir.

¹¹²³ Alamleh a.g.m., 2827-2828.

¹¹²⁴ Tokat, Aydın, Selanik, Halep vs. gibi Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin nizamnamelerine ulaşmak için bkz. COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

¹¹²⁵ Tokat, Aydın, Selanik Vilayetlerinde bulunan çiftlikat talimatnameleri bahsedilen defterden incelenmiştir.

¹¹²⁶ Odabaşı, a.g.t., 113.

çeşitli hizmetlerde bulunan yanaşmalar, çiftçi başı, hergeleciler, sığırtmaçlar, odacılar, çobanlar, harmancılar, orakçılar, tırpancı ve anahtarcılar gibi görevliler de bulunmaktaydı.¹¹²⁷ Bunlardan bazıları çiftlikatların iş gücünü oluşturan kesime girmektedir.

Çiftlikat talimatnamelerinde çiftlikatı müşterek olarak idare eden bir memur ve kâtip olduğu belirlenir ancak bazı çiftlikatlar müdür vasıtasıyla yönetilmiştir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu kendisine ait bir müdüre sahipti ve bu kişi tarafından yönetilirdi. 1893 yılına ait bir belgede Kurbağalıdere Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan görevlilerin unvanları ve isimleri verilmiştir. Buna göre Kurbağalıdere Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun başında bir müdür bulunur ve onu muavin, kâtip, iki korucu, odacı ve çiftçi takip ederdi.¹¹²⁸ Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda da idarenin başında bir müdür bulunmaktaydı.¹¹²⁹ Bu bağlamda büyük çiftlikatların idaresinin başında bir müdür bulunurken, bunlara bağlı olan küçük çiftliklerin yönetiminde müştereken memur ve kâtip bulunmaktaydı denilebilir. Söz konusu görevlilerin çiftlikatların gelir, gider, içinde yaşayan ahalinin ihtiyacı, icara verilmesi gereken her türlü emlakın müzayede işinin yapılması, gelirlerinin suistimalden korunması, çiftlikatla ilgili yazışmaların yapılması ve çiftlikat içinde bulunan her türlü emlakla ilgilenmek gibi görevleri bulunmaktaydı.

5.1.6.1. Müdür/Memur ¹¹³⁰

Çiftlikât-ı Hümâyûnlar Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatının oluşturulmadığı dönemlerde nazırlarla yönetilmekteydi.¹¹³¹ II. Abdülhamit döneminde ise müdürler, memurlar ve kâtipler idaresine alınmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürünün görevleri arasında çiftlikâta ait toprakların idaresi, çiftlikatta görevli memur, işçi ve çobanların koordinasyonu, çiftlikatın işleriyle ilgili merkez idare ile iletişim ya da çiftlikatla ilgili bir sorun olduğunda merkez idareye bildirme¹¹³² ve idaresi altında olan toprakların

¹¹²⁷ Kolay, a.g.m., 203.

¹¹²⁸ COA. Y. PRK. HH. 26/60/H. 29.12.1310.

¹¹²⁹ COA. ML. EEM. 706/51/R. 20.07.1324.

¹¹³⁰ Talimatnamelerde çiftliklerin yönetiminde ve işlerinde memurların vazifelerine değinildiği için müdür ve memur unvanları birlikte ele alınacaktır.

¹¹³¹ COA. TS. MA. e. 1311/42/H. 25.11.1295.

¹¹³² Odabaşı, a.g.t., 114.

teftişı bulunmaktaydı. Müdür çiftlikat idaresindeki köyleri dolaşır, hayvanların sayımı ve hasılatın keşfi gibi görevler icra ederdi.¹¹³³

Memurların görev ve yetkilerine Çiftlikât-ı Hümâyûn'lar için hazırlanan talimatnamelerde de yer verilmiştir. Örneğin Torbalı nahiyesinde bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn'un talimatnamesine göre memur çiftlikatın idaresinin başı idi. Memurun yokluğunda kâtip ona vekalet ederdi. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un resmi yazışmalarını yürütür ve hasılat-ı ayniyye ve nakdiyye için hazırlanan matbu makbuz senetleriyle, lüzum üzere verilen çeşitli senetlerde memurun da mührü ve imzası bulunurdu. Tahrir işleri ve hesap işleri memurun taht-ı nezaretinde yapılırdı. Çiftlikatın gelir ve giderlerini gösteren aylık cetvelleri hazırlar ve merkez idareye bildirirdi.

Memur nakdî varidatın korunması ve mezuniyet çerçevesinde sarfı ile görevliyken, tahsil işini katiple birlikte yürütürdü. Çiftlikatın gelirinin artırılması ve gelirinin suistimalden korunmasında da memur vazifeliydi. Memur katiple birlikte her üç ayda bir Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ahval-i hazırasını idare merkezine bildirmek ve bu raporda ahalinin ihtiyaçlarını, mekteplerin ve muallimlerin ayrı ayrı durumunu bildirmekle görevliydi. Memur katiple müşterek olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'da icar olunması lazım gelen dükkân, arazi, çeşitli emlak, kışlak ve mera gibi unsurların ilk başta müzayedelerini yapar ve sonucu idare merkezine bildirerek buradan gelen sonuca göre hareket ederdi.¹¹³⁴ 1888 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da memurluk yapan bir görevlinin aylık maaşının 2.000 kuruş olduğu arşivde görülmektedir.¹¹³⁵ Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları hizmetleri karşılığında uhdelere nişan verilmek suretiyle taltif edilebiliyorlardı. Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu Memuru Hüseyin Efendi'nin üstün hizmetlerinden dolayı kendisinin uhdesine rütbe-i salise tevcih edilmiştir.¹¹³⁶

5.1.6.2. Kâtip/Diğer kâtipler

Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibi memur ile müştereken çiftlikatın işlerine bakardı. Çiftlikatın merkez idare ile olan yazışmalarda kâtip de memurla müşterek görevliydi. Kâtip memurla müşterek olarak çiftlikatın varidat ve sarfiyatını içeren aylık cetveller

¹¹³³ Aydın, a.g.t., 45.

¹¹³⁴ COA. HH.d. Nr. 1683. "Aydın Vilayeti dahilinde Torbalı Nahiyesinde kain çiftlikât-ı şâhânenin suret-i idaresini mübeyyin talimattır". Söz konusu defterde Aydın Vilayetinde bulunan diğer çiftlikatların yönetiminde de memur ve kâtip bulunmaktaydı. Müdür çiftlikatın her işinde katiple ortak sorumluluğu bulunmaktaydı.

¹¹³⁵ COA. ML. EEM. 97/14/R.13.12.1303.

¹¹³⁶ COA. İ. TAL. 52/17/H. 03.11.1311.

ile yıllık sal muhasebe defterlerini hazırlamak ve bunları Hazine-i Hassa'ya göndermekle görevliydi. Kâtip çiftlikatın varidatını suistimalden korumak, varidatının artmasını sağlamak, Emlâk-ı Hümâyûn'dan olup hudutları bilinmeyenlerin haritalarının çıkarılmasını sağlamak gibi konular hakkında görevliydi.¹¹³⁷ Ayrıca memurun yokluğu halinde ona vekalet eder ve gelirin tahsil işleriyle görevli olurdu. Üç ayda bir çiftlikatın durumu hakkında rapor yazmak ve bu raporu idare merkezine iletmekle görevliydi. Çiftlikat içinde icar olunması lazım gelen her türlü emlakın müzayedesini yaparak, sonucu idare merkezine bildirmek ve buradan gelecek emre göre hareket etmekle de görevliydi. Çiftlikatın aşar ve ağnam gibi vergilerinin ya da icarlarının toplanmasında herhangi bir şekilde zorluk çıktığında gerekli muamelenin yapılması, memurun yokluğunda kâtibin görevi idi.¹¹³⁸

Katiplere yardımcı olmak amacıyla bazı çiftlikatlarda bir kâtib-i saninin görev yaptığı görülmektedir. Yanya Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na 4 Nisan 1905 tarihinde bir ikinci kâtip atanmıştır.¹¹³⁹ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla tahrirat ve muhasebe türünden katipler de çiftlikatların yönetiminde görev almıştır. 1884 yılına ait bir belgede Halep'te bulunan Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu idaresinde görevli bir tahrirat kâtibi ve bir de muhasebe kâtibi bulunmaktaydı.¹¹⁴⁰ Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bir anbar katipliği bulunduğu, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹¹⁴¹ Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda görevli tapu katipleri bulunmaktaydı.¹¹⁴²

1891 yılına ait bir makbuza göre Resûlayn Çiftlikât-ı Hümâyûnu kâtibi olan Raşit Efendi'nin sipariş maaşı 100 kuruşken,¹¹⁴³ 1893 yılına ait bir belgede Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu kâtibi olan Rüştü Efendi'nin sipariş maaşının 500 kuruş olduğu belirlenmiştir.¹¹⁴⁴

¹¹³⁷ COA. HH.d. Nr. 1683. "Baltacı Çiftlikat-ı Hümayunu idaresine mahsus talimattır."

¹¹³⁸ Aynı belge. "Aydın Vilayeti dahilinde Torbalı Nahiyesinde kain çiftlikat-ı şahanenin suret-i idaresini mübeyyin talimattır."

¹¹³⁹ COA. ML. EEM. 503/38/R. 27.01.1321.

¹¹⁴⁰ COA. İ. DH. 913/72498/H. 18.06.1301. Tahrirat Kâtibi Hasan ve Muhasebe Kâtibi Corci Efendiler hüsn-i hizmetlerinden dolayı taltif edilmişlerdir.

¹¹⁴¹ COA. ML. EEM. 178/82/R. 12.08.1309.

¹¹⁴² Aydın, a.g.t., 48.

¹¹⁴³ COA. ML. EEM. 139/91/R. 11.03.1307.

¹¹⁴⁴ COA. ML. EEM. 179/74/R. 02.09.1309.

5.1.6.3. Müdür muavini

Müdür muavini unvanının çiftlikatların süreç içerisinde genişleyip büyümesi ve işlerin fazlalaşması üzerine müdüre yardımcı olmak için oluşturulduğu düşünülebilir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda önceleri müdür-i sanilik görevi bulunmaktayken, sonraları bu unvan kaldırılmış ve yerine müdür muavinliği unvanı getirilmiştir.¹¹⁴⁵ Müdür muavinleri ile ilgili pek fazla arşiv bilgisine ulaşılamadıysa da Aydın Çiftlikât-ı Hümâyûnu müdür muavininin R. 1303'te (M. 1887/1888) bir aylık maaşının 1.900 kuruş olduğu öğrenilmektedir.¹¹⁴⁶ 1885 yılına ait bir belgede ise Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdür Muavini Aris Efendi dördüncü rütbeden nişan-ı mecidi ile taltif olunmuştur.¹¹⁴⁷

5.1.6.4. Müfettiş

Emlâk-ı Hümâyûn'ların teftiş işi için merkezden görevlendirilen ve seyyar halde olan müfettişler görev yapmaktaydı.¹¹⁴⁸ Ancak sayıları fazla olmasa da çiftlikatlardan bazılarında kendi teşkilatlarından olmak üzere müfettişlerin görev aldığı görülür. Örnek olarak Aydın Vilayeti Çiftlikât-ı Hümâyûnu umum müfettişi olarak Josef Efendi'nin bulunduğu arşiv belgelerinde görülür. Josef Efendi'nin görevleri çiftlikat hakkında merkez idareye bilgi vermek ve arazinin terakkiyatına engel olan sebepleri müşahade etmek olduğu anlaşılr.¹¹⁴⁹ Ayrıca merkezde bulunan ancak vilayetlere teftiş için görevlendirilen bir ziraat müfettişi olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁰

5.1.6.5. Kethüda

İkinci Şube talimatnamesine göre kethüdalar şube idaresinden gönderilen tebligata uygun olarak çiftlikatın gelir ve giderini vaktinde toplamakla mükellefti. Kethüdalarından vazifelerini düzgün bir şekilde ifa etmeleri beklenirdi. Kethüdalar idaresinde olan çiftlikatı ve bu çiftlikata bağlı arazi vesaireyi saldırıdan korumakla görevliydi. Herhangi bir saldırı durumunda şubeye bildirmek zorundaydı ve

¹¹⁴⁵ Odabaşı, a.g.t., 119.

¹¹⁴⁶ COA. ML. EEM. 96/27/R. 07.11.1303.

¹¹⁴⁷ COA. İ. DH. 959/75829/H. 15.11.1302.

¹¹⁴⁸ Bkz. "Heyet-i Teftişye" bölümü.

¹¹⁴⁹ COA. ML. EEM. 92/8/R. 05.06.1303.

¹¹⁵⁰ COA. ML. EEM. 85/115/R. 07.04.1302. İzmir Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na görevli olarak giden Nuri Bey'in unvanının merkez ziraat müfettişi olduğu görülür. Bu durum merkezde bulunan müfettişler arasında bir uzmanlaşma olduğunu düşündürür. Arşivde bulunan farklı bir belgede ise Çiftlikât-ı Hümâyûn ziraat müfettişinin mührü görülmektedir. Bu da merkezde heyet-i teftişyede daimi bir ziraat müfettişi olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bkz. COA. ML. EEM. 158/49/R. 19.05.1308.

kendilerine bağı korucuların işlerini düzgün bir şekilde yapıp yapmadıklarını teftiş ederlerdi. Kethüdalar çiftlikatın demirbaşı olan alet-edevat, hayvanat ve hububatı teleften korumakla görevlilerdi. Anbarın ithalat ve ihracat konularında yine kethüda sorumluydu. Anbardan hububat satılması gerektiği takdirde kethüda şubeden izin istemeli ve buradan gelecek cevaba göre hareket etmeliydi. Kethüdaların idarelerindeki emlaktan tamire muhtaç olanları şubeye bildirmek ve buradan gelen cevaba göre tamir ettirmek de vazifeleri arasındaydı.¹¹⁵¹

Kethüdaların maaşlarına bakıldığında bunların çiftliklere göre değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1909 yılında Ayazağa Çiftlik-i Hümâyûnu Kethüdası İbrahim Ağa'nın maaşı 425 kuruşken, aynı yılda aynı cetvele göre Silahdarağa Çiftlik-i Hümâyûnu kethüdasının maaşı 370 kuruştur.¹¹⁵²

5.1.6.6. Muhasebeci

Çiftlikat talimatnamelerinde çiftlikatın muhasebe işlerinin memur tarafından görüldüğü belirtilir. Arşiv belgelerine göre çiftlikatın muhasebe işleriyle ilgilenmek üzere muhasebe memurları ve muhasebe katipleri bulunurdu. Arşivde özellikle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu muhasebe memuru ile ilgili belgeler bulunmuştur. Ayrıca Halep'te bulunan Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda görevli bir muhasebe katibine rastlanmaktadır.¹¹⁵³ Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu muhasebe memuru olarak görev yapan Galip Bey'in R. 1312 senesinde bir aylık maaşının 1.000 kuruş 19 santim olduğu öğrenilmektedir.¹¹⁵⁴

5.1.6.7. Baytar

Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların bir kısmında at yetiştiriciliği yapılmakta¹¹⁵⁵ ve koyun gibi hayvanlar yetiştirilmekte ve bu sebeple buralarda hayvanların sağlıklarıyla ilgilenen baytarlar da bulunmaktaydı. Çiftlikatlarda görev yapan baytarlar önceleri askeri sınıfa mensupken sonraları Mülkiye Baytar Mektebi mezunlarından seçilmişlerdir.¹¹⁵⁶ Bazen Istabl-ı Âmire'de görevli baytarların Çiftlikât-ı

¹¹⁵¹ COA. ML. EEM. 472/18/R. 19.03.1320.

¹¹⁵² COA. ML. EEM. 732/49/R. 17.12.1324.

¹¹⁵³ İ. DH. 913/72498/H. 18.06.1301.

¹¹⁵⁴ COA. ML. EEM. 224/43/R. 10.01.1312.

¹¹⁵⁵ Çiftlikatlardaki at yetiştiriciliği ile ilgili bkz. Aşkın Yaşar, "Osmanlı Döneminde Çiftlikât-ı Hümâyûnlar (Haralar) ve Hayvancılık", *Osmanlı*, 8. Cilt, (Ankara: Türkiye Yayınları, 1999).

¹¹⁵⁶ Odabaşı, a.g.t., 123. Çatalca'da bulunan çiftlikâta baytar olarak Binbaşı Rauf Efendi'nin tayin edildiği görülür. Bkz. COA. ML. EEM. 129/46/R. 09.06.1306.

Hümâyûn'larda görevlendirildiği görülür. Örneğin İstabl-ı Âmire Heyet-i Baytariyesinden olan Kolağası Cemal Efendi'nin daha önce Hekimbaşı ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûn'larına görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁷ Baytarların çiftlikat hayvanlarının sağlığıyla ilgilenmeleri yanında damızlık hayvan alımı gibi görevleri de bulunmaktaydı.¹¹⁵⁸

5.1.6.8. Korucu

Talimatnamelerde belirtildiği üzere çiftlikatlarda lüzumu kadar korucu bulundurulurdu.¹¹⁵⁹ Korucuların görevi çiftlikatlarda güvenlik ve asayiş sağlamaktır yanında para ve evrak getirip götürmek de görevleri arasındaydı.¹¹⁶⁰ Ayrıca Mihaliç Çiftlikatında görevli koruculardan koyunlardan elde edilen yünü gerekli yerlere teslim etmesi beklenirdi.¹¹⁶¹ Çiftlikatlarda görev yapan koruculara verilen rütbelere sebebiyle bunların askeri teşkilattan olduğu düşünülebilir. Belli dönemlerde de rütbe ve nişanlarla taltif edilmişlerdir.¹¹⁶²

Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda görevli korucuların maaşlarına bakıldığında, 1909 yılında Ayazağa Çiftlikât-ı Hümâyûnu Korucusu Bekir Ağa'nın maaşı 300 kuruşken, aynı çiftlikte görevli diğer bir korucu olan Said Ağa'nın maaşı 390 kuruştur. Aynı cetvele göre Silahdarağa Çiftlik-i Hümâyûnu'nda görevli olan Korucu Kürd Yusuf Ağa'nın maaşı 417 kuruşken, diğer korucular Mehmet Ağa ve İbrahim Ağa'nın maaşları 250 kuruştur.¹¹⁶³

5.1.6.9. Ziraat memuru

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda görevli bir ziraat memuru bulunmaktaydı. Karnik Efendi'nin atandığı bu görevde, kendisine Romanya'dan gelen ziraat aletlerini müşahade etmesi,¹¹⁶⁴ harman makinesinin muayene edilmesi¹¹⁶⁵ gibi görevler

¹¹⁵⁷ COA. ML. EEM. 494/53/R. 29.11.1320.

¹¹⁵⁸ COA. ML. EEM. 701/54/R. 27.06.1324. Mihaliç Çiftlikatı Baytarı Emin Efendi'nin Şam, Hama ve Baalbek bölgelerine damızlık hayvan almak için gittiği ve burada bir süre kaldığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁵⁹ COA. ML. EEM. 472/18/R. 19.03.1320. Emlâk-ı Hümâyûn İkinci Şube talimatnamesi üçüncü maddesine göre emlak ve çiftlikatta lüzumu kadar korucu bulundurulacağı belirtilmiştir. Ayrıca Baltacı Çiftlikatının talimatnamesinde de çiftlikatta lüzumu kadar korucu görevlendirileceği belirtilir. Bkz. COA. HH.d. Nr. 1683. "Baltacı Çiftlikat-ı Hümayunu idaresine mahsus talimattır."

¹¹⁶⁰ Odabaşı, a.g.t., 129.

¹¹⁶¹ COA. ML. EEM. 239/9/R. 30.08.1312. Söz konusu belgede çiftlikattaki hayvanlardan elde edilen belli miktar yünün Feshane-i Âmire'ye teslim edilmesi için Korucu İsmail Ağa'ya verildiği belirtilir.

¹¹⁶² Odabaşı, a.g.t., 129.

¹¹⁶³ COA. ML. EEM. 732/49/R. 17.12.1324.

¹¹⁶⁴ COA. ML. EEM. 413/40/R. 08.05.1318.

¹¹⁶⁵ COA. ML. EEM. 480/26/R. 14.06.1320.

verilmiştir. Söz konusu memurun bir aylık maaşı R. 1320 senesinde 950 kuruştur.¹¹⁶⁶ Karnik Efendi'nin daha sonra Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na muavin ve ziraat memuru olarak tayin edildiği görülür. Ayrıca uhdesine dördüncü rütbeden Osmani nişanı verilerek taltif edilmiştir.¹¹⁶⁷

5.1.6.10. Diğer çalışanlar

Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda bahsedilenler dışında çiftliğin çeşitli işleriyle ilgilenen farklı görevliler bulunmakta ve bunlar çiftliğin ihtiyacına göre değişmekteydi. Çobanlar,¹¹⁶⁸ anbar kâtibi,¹¹⁶⁹ odacılar,¹¹⁷⁰ tahsilat memurları ve yanaşmalar bunlardandır. 1893 yılında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na anbar kâtibi olarak Abdülaziz Efendi atanmıştır.¹¹⁷¹ Abdülaziz Efendi'nin 1893 yılında iki aylık maaşının 800 kuruş olduğu görülmektedir.¹¹⁷² Odacılara dair ise pek fazla bilgi bulunamamış, 1909 yılında Ayazağa Çiftlik-i Hümâyûnu'nda görevli bir odacının maaşının 230 kuruş olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁷³

5.1.7. Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda Üretim

5.1.7.1. Ziraat faaliyetleri

Çiftlikât-ı Hümâyûnlar Emlâk-ı Hümâyûna bağlı olan emlaklar arasında miktar yönünden en fazla sayıda ve ülke coğrafyasının farklı bölgelerine yayılmış yegâne unsurdu. Genel anlamda Rumeli, Anadolu ve Suriye coğrafyasına yayılmış olması ve oldukça büyük arazilere sahip olması sebebiyle topraklarında üretim faaliyetleri bulunur ve merkez idare tarafından yapılan üretim kontrol edilir, teşvik edilirdi. Emlâk-ı Hümâyûn teşkilatı içerisinde bulunan ziraat müfettişleri merkezden ülkenin çeşitli bölgelerindeki çiftlikâta görevlendirilirdi.¹¹⁷⁴

Avrupa'dan çiftlikatlar için ziraat makineleri getirtilirdi. Emlâk-ı Hümâyûnun gelir ve gider defterlerine de yansıyan bu türden harcamalara, arşiv belgelerinden de

¹¹⁶⁶ COA. ML. EEM. 475/51/R. 28.04.1320.

¹¹⁶⁷ COA. ML. EEM. 505/52/R. 19.02.1321.

¹¹⁶⁸ Odabaşı, a.g.t., 131.

¹¹⁶⁹ COA. ML. EEM. 178/82/R. 12.08.1309. Mihaliç Çiftlikatı anbar katipliği görevine Abdülaziz Efendi'nin tayin edildiği görülür.

¹¹⁷⁰ COA. ML. EEM. 732/49/R. 17.12.1324.

¹¹⁷¹ COA. ML.EEM. 178/82/R. 12.08.1309.

¹¹⁷² COA. ML.EEM. 184/56/R. 21.12.1309.

¹¹⁷³ COA. ML. EEM. 732/49/R. 17.12.1324. Bahsi geçen maaş, Odacı ve Anbarcı Mehmet Ağa'nın maaşı olup, Mehmet Ağa'nın aynı zamanda anbarcı olmasının maaşını etkilemiş olduğu düşünülebilir.

¹¹⁷⁴ COA. ML. EEM. 85/115/R. 07.04.1302. İzmir Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na görevlendirilen Ziraat Müfettişi Mehmet Nuri Bey'e harcırah olarak 2470 gurus verilmiştir.

erişmek mümkündür. 1886 yılında Halep Çiftlikât-ı Hümâyûnu için birtakım ziraat malzemeleri getirilmiş ve bunlar için 16.575 kuruş ödenmiştir.¹¹⁷⁵ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı çiftlikatlarda zirai iş gücü sıkıntısı çekildiği için bölgenin şenlendirilmesi amacıyla buralara muhacirler ve aşiretler yerleştirilmekteydi.¹¹⁷⁶ Bazı durumlarda ise çiftlikatın arazisinin genişletilmesi sebebiyle çiftçi iş gücü yetersiz kalmaktaydı. Arşiv belgelerine göre Kabılağa, Tırnova ve Ortacılar çiftliklerinin arazilerinin genişletilmesi sebebiyle mevcut çiftçilerin yetersiz kaldığı ve buraların ücretle ziraat ettirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Müracaat edecek çiftçilerin üç sabanla ziraat etmesi ve tavizan gerekli olan beş yüz drahminin verilmesi şartıyla bir nefer çiftçinin müracaat ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷⁷

Çiftlikatların ülkenin farklı eyaletlerinde konumlanması ve sayıca fazla olmaları sebebiyle tamamının incelenmesi mümkün değildir ancak arşiv belgeleri bu konuda birkaç alternatif sunmaktadır. İlk olarak çiftlikata göre gelir-gider, ayniyat cetvelleri ya da anbar defterleri bulunmaktadır. İkinci olarak iki ya da daha fazla sayıdaki çiftlikatın gelir-gideri, anbar defterleri ya da ayniyat cetvelleri bulunur. Çalışmamızın bu kısmında birden fazla çiftlikat hakkında bilgi alınabilecek defterlerden yararlanılmıştır. Ayrıca çiftlikatlar özelinde yapılan çalışmalar da bu konuda yol göstericidir. Çiftlikât-ı Hümâyûnların gelirleri ve giderlerini gösteren defterlere bakıldığında zirai ürünlerin tümü hububat olarak kategorize edilmiştir. Bu kısımda Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda zirai üretime dair birkaç soru sorularak, konu bu şekilde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle çiftlikatlarda yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğini ortaya çıkarmak adına çiftlikatların hububat ve ayniyat defterlerine bakılacak, daha sonra özellikle çiftlikatlarda yetiştirilen zeytin, tütün ve pamuk gibi sanayi ürünlerine değinilecek, tarımda kullanılan araçlar ortaya çıkarılacak ve son olarak ziraatın ıslahı ve geliştirilmesi için yapılan çalışmalara odaklanılacaktır. İlgili başlıkların tümü Çiftlikât-ı Hümâyûnların zirai üretim faaliyetleri hakkında bilgi verecektir.

¹¹⁷⁵ COA. ML. EEM. 85/58/R. 08.03.1302.

¹¹⁷⁶ COA. Y. PRK. AZJ. 4/18/H. 25.12.1297.

¹¹⁷⁷ COA. ML. EEM. 462/105/R. 23.11.1319.

5.1.7.2. Çiftlikât-ı hümâyûn'larda yetiştirilen ürünler

Çiftlikatlarda yetiştirilen ürünler çiftliğin bulunduğu bölgeye göre değişmekte, her çiftlikatta aynı ürün çeşitliliği bulunmamaktaydı. Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin bu konudaki başlıca politikalarından biri bölgenin özelliklerine göre ürünler yetiştirilmesiydi. Örneğin Aydın vilayeti çiftlikatlarında pamuk yetiştirilmekteydi.¹¹⁷⁸ Bisan Çiftliğinde okaliptüs ağacı yetiştirilmekteydi.¹¹⁷⁹ Ancak bütün çiftlikatlarda ortak olarak hinta, şair, alef ve mısır gibi temel zirai ürünler bulunurdu. Çiftlikatların sayıca fazla olması sebebiyle tümünde yetiştirilen zirai ürünler hakkında bilgi sahibi olmak oldukça zordur. Ayrıca çiftlikatlarda yetiştirilen ürünlerle ilgili elde edilen bilgi çeşitliliği de farklılık gösterir. Bu sebeple ülkenin farklı coğrafyalarında bulunan çiftlikatların zirai üretim durumu incelenerek çiftlikatlarda yetiştirilen zirai ürün çeşitliliği üç başlık altında toplanmıştır;

- Hububat türünden ürünler
- Sanayi ürünleri türünden ürünler
- Meyve ve sebze türünden ürünler.

5.1.7.2.1. Hububat türünden ürünler

Çiftlikatların gelir-gider defterlerinde zirai ürünlerin genel anlamda hububat, ayniyat ya da zahire şeklinde kaydedildiği anlaşılmaktadır. Hububat kategorisi içinde değerlendirilen zirai ürünler; hinta, şair, alef, çavdar, darı, mısır ve burçak gibi ürünlerdi. Ancak farklı çiftliklerde bunların çeşitliliği de artmaktaydı. Söz konusu ürünlerden özellikle hinta, şair, alef ve mısır çiftlikatların hemen tümünde yetiştirilmekteydi.¹¹⁸⁰ R. 1305 (M. 1889/1890) yılına ait 11836 numaralı Hazine-i Hassa Defteri Dersaadet ve civarında bulunan ve merkez şubeler tarafından idare edilen çiftlikatlardaki ayniyat mevcudiyetini göstermektedir. Buna göre Ayazağa Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hinta, şair, alef, çavdar, mısır, darı gibi ürünler bulunmaktaydı. Bunlardan şairin idhalat ve ihracatta diğer ürünlere göre ön plana çıktığı görülür.¹¹⁸¹ Aynı yıl Alemdağı Çiftlik-i Hümâyûnu'nun mevcudatına bakıldığında hinta, şair, alef ürünlerinin olduğu anlaşılır. Hekimbaşı ve Çavuşbaşı

¹¹⁷⁸ COA. HH. İ. 183/7/H. 10.02.1324.

¹¹⁷⁹ Aydın, a.g.t., 55.

¹¹⁸⁰ Bkz. COA. HH. d. Nr. 1024/9651/11836/2857/1924/4210.

¹¹⁸¹ COA. HH. d. Nr. 11836/H.20.07.1307.

Çiftlikât-ı Hümâyûnlarında ise hinta, şair, alef, mısır ve darı ürünleri mevcut durumdadır. Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu'nda hinta, şair, alef, çavdar ürünleri yetiştirilmiştir. İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hinta, şair, alef, çavdar ve burçak zirai ürünleri bulunmakta olup, mevcudiyet anlamında hinta ön plana çıkmıştır.¹¹⁸²

Hazine-i Hassa Defterlerinden 1024 numaralı deftere göre Alemdağı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun daha sonraki yıllarda da ürün çeşitliliği pek fazla değişmemiş, yalnızca R. 1309 (M. 1893/1894) yılında darı ekiminden 4 kile elde edilmiştir.¹¹⁸³ Farklı defterlere bakıldığında da Dersaadet ve çevresinde bulunan çiftlikatlarda hububat ağırlıklı ürünler yetiştirildiği anlaşılr. Tokat Çiftlik-i Hümâyûnu R. 1312 (M. 1896/1897) yılına ait bir deftere bakıldığında söz konusu çiftlikte hinta, şair ve alef cinsinden zirai ürünler yetiştirilmiştir. İlgili defterde bulunan bir aylık hesaba göre 25 kile hinta, 26 kile şair ve 122 kile alef ekimi yapılmıştır.¹¹⁸⁴

Hazine-i Hassa Defterlerinden 4210 numaralı defter Yanya Vilayetinde bulunan Velçine, Berat ve Selence Çiftlikât-ı Hümâyûnlarının ayniyat defteridir. Söz konusu çiftliklerde hinta, şair, alef, çavdar, bakla, mercimek, burçak, darı, kum darı, ak darı, nohut gibi ürünler bulunmaktaydı.¹¹⁸⁵ Aydın Vilayetinde bulunan çiftlikatların da ürün çeşitliliği bakımından oldukça zengin olduğu anlaşılmakta olup burada da hinta, şair, yulaf, çavdar, mısır, burçak, akdarı, börülce, nohut, mercimek, bakla, yetiştirilmekteydi.¹¹⁸⁶ Çiftlikatlar genelde ülkenin Batıda bulunan vilayetlerinde yoğunlaşmaktaydı ancak Doğu vilayetlerinde de Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen büyük çiftlikler bulunmaktaydı. Bunlardan birisi olan Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu hakkında yapılan bir çalışmaya göre çiftlikatta hububat anlamında hinta, arpa, pirinç ve mısır yetiştirilmekteydi.¹¹⁸⁷

Hububat türünden en yaygın yetiştirilen ürün hinta (buğday) idi. Çiftlikatta hinta ekimi yapılması için ülkenin belirli bölgelerinden hinta alımı yapılırdı. Çiftlikât-ı Hümâyûn için Çorlu'dan 1600 şinik hintanın alımı gerçekleştirilmiş ve meblağ olarak 12.000 kuruş ödenmiştir.¹¹⁸⁸ Çiftlikatlarda üretilen hinta, ülke içindeki ihtiyacı da

¹¹⁸² Aynı belge.

¹¹⁸³ COA. HH. d. Nr. 1024/H. 14.05.1312.

¹¹⁸⁴ COA. HH. d. Nr. 9651/H. 16.06.1315.

¹¹⁸⁵ COA. HH. d. Nr. 4210/H. 27.09.1313.

¹¹⁸⁶ Sarıbey Haykıran, a.g.t., 272-282.

¹¹⁸⁷ Aydın, a.g.t., 55.

¹¹⁸⁸ COA. ML. EEM. 144/15/R. 04.07.1307.

karşılamaktaydı. 1894 yılına ait bir belgede Ayazağa Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan Hububat Anbarı İdaresine 48 kile hinta teslim edilmiş ve Emlâk-ı Hümâyûn'un hesabına 1896 guruş varidat girmiştir.¹¹⁸⁹

Hintayı şair (arpa) takip etmiştir. Arpa ya da o dönemki ismiyle şair, çiftlikatların genelinde üretimi yapılan ve çiftlikatlara gelir getiren bir hububat türüdür. Ali Bey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda 1877-1878 yıllarına rastlayan on bir aylık dönemde şairin 60 kilesinin 3.000 kuruşa satıldığı öğrenilmektedir.¹¹⁹⁰ 1906 yılına ait bir belgede Yenişehir Emlâk-ı Hümâyûn şubesinden Saray-ı Hümâyûn Erzak Anbarı için arpa gönderilmiş ve bunun sonucunda Emlâk-ı Hümâyûna arpa bedeli olarak 10.470 guruş 25 santim ödenmiştir.¹¹⁹¹

Mısır hububatı çiftlikatlarda yetiştirilen hububatlardan bir diğeridir. İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu 1877-1878 yıllarında on bir aylık dönemde 6 kile mısırdan 360 kuruş gelir elde etmiştir.¹¹⁹² Aynı şekilde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu gelirleri arasında da mısır bulunmaktaydı. Mihaliç Çiftlikatında 1888-1889 yılına ait muhasebe kaydına göre mısırın kilesinin 9,5 kuruş olarak kaydedildiği öğrenilmektedir.¹¹⁹³ Arşivde pek fazla bilgi bulunamasa da Çiftlikat-ı Hümâyûnlarda çavdarın yetiştirildiği ve bundan gelir elde edildiği, çiftlikatların gelir defterlerinde görülmektedir. İzmir Çiftlikatının gelirlerini gösteren defterde çavdardan gelir elde edildiği anlaşılr.¹¹⁹⁴ Ayrıca Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu gelirleri içinde de çavdar bulunmaktadır.¹¹⁹⁵

Yulaf, o dönemki adıyla alef, çiftlikatlarda üretimi yapılan hububat türünden bir diğeridir. Yulafın kullanım alanlarından biri hayvanlara yem olarak verilmesiydi. Bu anlamda çiftlikatlarda özellikle yulaf yetiştirilmesinin teşvik edildiği, dönemin belgelerinde görülmektedir. 1899 yılına ait bir belgeye göre Istabl-ı Âmire'de bulunan hayvanlar için Amerika'dan yulaf getirtildiği ancak bu konuda harice olan ihtiyacın azalması için Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda yulaf yetiştirilmesinin artırılması ve lüzumu kadar tohumluk alınması gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁹⁶ İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu 1877-

¹¹⁸⁹ COA. ML. EEM. 201/59/R. 22.11.1310.

¹¹⁹⁰ COA. HH. d. Nr. 1924/H. 12.07.1295.

¹¹⁹¹ COA. ML. EEM. 541/14/R. 25.12.1321.

¹¹⁹² COA. HH. d. Nr. 1924/H. 12.07.1295.

¹¹⁹³ Odabaşı, a.g.t., 303.

¹¹⁹⁴ COA. COA. HH. d. 15116/H. 21.01.1302.

¹¹⁹⁵ Odabaşı, a.g.t., 302.

¹¹⁹⁶ COA. HH. İ. 227/34/H. 27.11.1316.

1878 yıllarında on bir aylık dönemde 15 kile aleften 525 guruş gelir elde etmiştir.¹¹⁹⁷ İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu 1877-1878 yıllarında on bir aylık dönemde 7 kile kuru bakladan 28 guruş gelir elde etmiştir. Aynı yıllarda on bir aylık dönemde Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda kuru baklanın 40 kilesi 2124 kuruşa satılmaktaydı.¹¹⁹⁸

Bir örnek olarak Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun gelir-gider defterine bakıldığında R. 1304 (M. 1888/1889) yılının teşrin-i sani ayından R. 1305 (M. 1889/1890) yılının teşrin-i evvel ayına kadar tarım ürünlerinden elde edilen gelir şu şekildedir;¹¹⁹⁹

1304 (R.) Tahakkuk	Hınta	Şair	Alef	Çavdar	Mısır	Muhtelif
Teşrin-i sani	4264 kuruş					
Kanun-ı ev.	5338 kuruş	42 kuruş	600 kuruş			
Kanun-ı sa.	6.111 kuruş	66 kuruş	600 kuruş			487 kuruş 50 san.
Şubat	10.798 kuruş	716 kuruş	600 kuruş			487 kuruş 50 san.
Mart (R. 1305)	21.022 kuruş	781 kuruş	600 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Nisan	21.908 kuruş	787 kuruş 50 santim	600 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Mayıs	39.244 kuruş	787 kuruş 50 santim	1200 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Haziran	41.440 kuruş	904 kuruş, 50 santim	1200 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Temmuz	41.698 kuruş	904 kuruş, 50 santim	1200 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Ağustos	41.698 kuruş	904 kuruş, 50 santim	1200 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Eylül	46.210 kuruş	904 kuruş, 50 santim	1200 kuruş		70 kuruş	526 kuruş
Teşrin-i ev.	47.072 kuruş, 50 santim	904 kuruş, 50 santim	1326 kuruş		70 kuruş	526 kuruş

Tablo 5.1. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda tarım ürünlerinden elde edilen geliri gösterir tablo

Tabloya bakıldığında hıntadan tahakkuk eden gelirin ay ay sürekli arttığı görülmektedir. Şairden elde edilen gelir de aylara bağlı olarak artsa da haziran ayından yılın sonuna kadar tahakkuk eden gelir aynı olarak kalmıştır. Alef de genel anlamda düzenli gelir getiren bir hububat türü olmakla birlikte mayıs ayında önceki aylara göre gelir iki katına çıkmış ve teşrin-i evvel ayı haricinde yılın sonuna kadar sabit kalmıştır.

¹¹⁹⁷ COA. HH. d. Nr. 1924/H. 12.07.1295.

¹¹⁹⁸ Aynı belge.

¹¹⁹⁹ COA. HH. d. Nr. 11613/H. 18.03.1307. İlgili defter H. 1307 (M. 1889/1890) senesine ait olarak kaydedilmiş olsa da mali yılın Rumi takvim esasına dayalı olarak düzenlenmesinden dolayı defter içindeki bilgiler de Rumi takvim esasına göre hazırlanmıştır. Burada dayanak oluşturan bilgiler ise R. 1304 (M. 1888/1889) yılının 4 aylık periyodunu içermektedir.

Mısırdan ilk dört ay içinde gelir elde edilmediği görülür ancak R. 1305 (M. 1889/1890) yılından itibaren çiftlikatta mısırın da ekiminin yapıldığı anlaşılır. Yıl sonuna kadar mısır için tahakkuk edilen gelir miktarı aynı kalmış ve pek fazla gelir elde edilememiştir. Çavdar ilgili çiftliğin zirai faaliyetleri içerisinde yer almamıştır ve bundan gelir elde edilmemiştir. Muhtelif başlığı altında ekimi yapılan hububatın da R. 1305 yılından itibaren gelirinin önceki aylara göre arttığı ve yıl sonuna kadar da sabit kaldığı anlaşılmaktadır.

5.1.7.2.2. Sanayi ürünleri

Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda yetiştirilen sanayi ürünleri içinde tespit edilenler; tütün, keten tohumu, pamuk, susam ve pirinç, gül, şeker pancarı, afyon, anason ve meyan kökü türünden ürünlerdir. Söz konusu ürünler çiftlikatların tümünde yetiştirilmezler, bölgesel anlamda değişiklik gösterirlerdi. Tütünün incelenen çiftlikatlar içerisinde Aydın Vilayetinde bulunan çiftlikatlar, Yanya Vilayetinde bulunan Berat Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve Dersaadet'te bulunan Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirildiği tespit edilmiştir.¹²⁰⁰ Ali Bey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda 1877-1878 yıllarına rastlayan on bir aylık dönemde tütünün 1063 kıyyesi 19.890 kuruşa satılmaktaydı.¹²⁰¹

Keten tohumu çiftlikatlarda tütünden daha sık yetiştirilmekteydi. İncelenen çiftlikatlar içerisinde Berat Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Tokat Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Alemdağı ve Ayazağa Çiftlikât-ı Hümâyûnları ile Hekimbaşı ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnları, Ayamama ve Safran Çiftlikât-ı Hümâyûnları olmak üzere neredeyse tamamında keten tohumunun mevcudiyetine rastlanmaktadır. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda 1877-1878 yıllarına rastlayan on bir aylık dönemde keten tohumunun 45 kilesi 5400 kuruşa satılmaktaydı. Aynı senelerde Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan 58 kile keten tohumu 6960 kuruşa satılmıştır.¹²⁰² Tokat Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda R. 1312 (1896/1897) yılında 40 kile keten tohumunun satıldığı görülür.¹²⁰³

¹²⁰⁰ Sırasıyla ilgili kaynaklar; COA. HH. d. Nr. 4210/H. 27.09.1313. COA. HH d. Nr. 1024/H. 14.05.1312.

¹²⁰¹ COA. HH.d. Nr. 1924.

¹²⁰² Aynı belge.

¹²⁰³ COA. HH. d. Nr. 9651/H. 16.06.1315.

Pirinç, Çiftlikât-ı Hümâyûn gelirleri arasında yer alan bir hububat türüdür. Yapısı bakımından her yerde yetişmeye elverişli bir hububat olmaması sebebiyle pirinç yetiştirilmek için özel bir uğraş verilmiştir. Çiftlikatlar içerisinde Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda pirinç yetiştirildiği anlaşılr. 1888 yılına ait bir belgede Necef'te bulunan Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin Necef Gölünü pirinç yetiştirmek için kuruttuğu ve bunun havalide türlü hastalığa sebebiyet verdiği belirtilmiştir.¹²⁰⁴

Pamuk, çiftlikatların bir kısmında yetiştirilen bir sanayi ürünüdür. Pamuğun yetiştirilmesi bölge iklimiyle oldukça ilgili olduğu için her çiftlikatta yetiştirilmemektedir. Halep Vilayetinde bulunan Bisan Çiftlikatı pamuk yetiştirilen çiftliklerden birisiydi.¹²⁰⁵ Arşiv belgelerinden öğrenildiği kadarıyla Aydın Vilayetinde bulunan çiftlikatlarda da pamuk yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Hatta bu sebeple burada bir pamuk fabrikasının kurulması da düşünülmüştü. 1903 yılına ait bir belgede Aydın Vilayeti dahilinde bulunan Tepeköy ve Subaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu arazisinden on bin dönümü aşan bir bölgeye pamuk ekildiği ancak bu civarda pamuk fabrikasının bulunmaması sebebiyle çiftçinin zor durumda kaldığı belirtilerek, Tepeköy Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun pazar alanına bir pamuk fabrikasının kurulmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir.¹²⁰⁶ 1906 yılına ait bir belgede ise pamuk fabrikasının Tepeköy'de bulunan çiftlikatın pazar yerine inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰⁷

Gül bitkisi de çiftlikatlarda üretimi ve ticareti yapılan bir diğer bitki idi. 1887 yılında hazırlanan bir tezkirede Çavuşbaşı Çiftlik-i Hümâyûnu'na gül fidanı dikildiği ve beş dönüm kadar gül fidanı tarlası yapıldığı öğrenilmektedir. Çıkarılan gül suyu ve gül yağının numunelerinin takdim olunduğu belirtilir. Gül ekiminin diğer çiftlikatlarda da yaygınlaştırılmasına çalışılacağı ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda oluşturulmuş gül fidanı tarlasının gelecek sene mahsulünün alınmasından sarf-ı nazarla fidan tarlasının on beş dönüme çıkarılmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.¹²⁰⁸

¹²⁰⁴ COA. DH. MKT. 1489/114/H. 15.06.1305.

¹²⁰⁵ Aydın, a.g.t., 55.

¹²⁰⁶ COA. HH. İ. 146/59/H. 23.04.1320.

¹²⁰⁷ COA. HH. İ. 183/7/H. 10.02.1324.

¹²⁰⁸ COA. HH. İ. 222/79/H. 05.11.1304.

5.1.7.2.3. Meyve ve sebze türünden ürünler

Çiftlikatlarda yetiştirilen zirai ürünlerden genellikle hububat bilgisine ulaşılmaktadır ancak bölgesel anlamda çiftlikatlarda meyve ve sebze türünden ürünler de yetiştirilmiştir. Yanya'da bulunan Velçine ve Berat Çiftlikât-ı Hümâyûnlarında sebze olarak fasulye, meyve olarak ise üzüm bağlarının bulunduğu anlaşılr. Daha sonraki yıllara ait arşiv belgesinde Yanya Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonuna bağlı olan çiftlikatta limon, portakal ve dut bahçeleri ile üzüm bağlarının ziraatının yapılmasının büyük faydaları olacağından bahsedilmiştir.¹²⁰⁹ İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda soğan,¹²¹⁰ Bisan Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda muz, limon, portakal, elma, ayva, erik, incir ve patates türünden ürünler bulunmaktaydı.¹²¹¹

5.1.7.3. Çiftlikât-ı hümâyûn'larda ziraatın geliştirilmesi için yapılan çalışmalar

Tarımın geliştirilmesi Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa idareleri için oldukça önemliydi. Çiftlikatlarda hayvancılık da yapılmasına karşın arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla idare, ziraatın modernleşmesi ve modern ziraat tekniklerine sahip çiftçilerin yetişmesi için çaba sarf etmiştir. Ziraat mektepleri bunun en somut örneğidir. 1887 yılına ait bir tezkirede çiftlikatlardaki ziraatın terakkisi ve ıslahı konusunda yapılan çalışmalar hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Hazine-i Hassa Nazırının imzasını taşıyan tezkire padişaha sunulmuş olmalıdır. Tezkireye göre Avrupa'da icat olunan ziraat makineleri ülkeye getirilmiş ve bunlar çiftlikatlarda yaygınlaştırılmıştır. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve Dersaadet civarındaki Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda ziraatın cümlesinin bu makinelerle yapıldığı belirtilir. Ayrıca numune çiftliklerin kurulmasından da bahsedilmiş ve Ayamama, Safra ve Alembertos Çiftlikât-ı Hümâyûnlarının gerek Dersaadet'e yakın olmaları gerekse arazi ve şartlarının uygun olması sebebiyle, bunların birer numune çiftliği haline getirilebileceği ifade edilmiştir.¹²¹²

Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda ziraatın geliştirilmesi için yapılan çalışmalardan biri modern tarım aletlerinin kullanılması ve bunların çiftlikatlarda yaygınlaştırılmaya çalışılmasıdır. Yukarıda zikredilen raporda görüldüğü üzere bu dönemde çiftlikatlarda modern ziraatın yaygınlaştırılması için Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden modern tarım

¹²⁰⁹ COA. ML. EEM. 704/40/R. 08.07.1324.

¹²¹⁰ COA. HH. d. Nr. 1024.

¹²¹¹ Aydın, a.g.t., 55.

¹²¹² COA. HH. İ. 222/79/H. 05.11.1304.

aletleri getirilmeye başlanmıştır. Özellikle Almanya ve Fransa'dan ziraat makineleri getirilmiştir. 1892 yılına ait bir belgede Mihaliç ve Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnları için Fransa'dan ziraat makineleri getirtildiği ve bunlara toplamda 3.742 kuruş meblağ ödendiği görülmektedir.¹²¹³

5.1.7.4. Hayvancılık faaliyetleri

Tarım işletmelerinin hayvan yetiştirme amaçları birkaç kategoride sıralanabilir; çekim ve yük taşımada hayvanların gücünü kullanmak, gübre sağlamak, peynir, yağ, süt, et, deri ile yapağı ihtiyacını karşılamak ve elde edilen bu ürünlerin piyasada satılarak gelir elde edilmesi, bahsedilen amaçlardandır. Bir işletmede bunlardan hangilerine ağırlık verileceği ise üretim hedefleri tarafından belirlenir.¹²¹⁴ Osmanlı ülkesinde nüfus yoğunluğunun az olması, hayvancılığı teşvik etmekteydi. Ancak hayvancılığa yönelimin bir diğer sebebi de ekonomik tahakkümden kaçmak idi. Köylüler, çiftlik sahibinin artan baskıları sebebiyle kendilerini toprağa bağlayan ziraattan ziyade ürün paylaşımı yapılmayan hayvancılığa yönelerek, toprağı işlemek yerine otlakları ücretsiz kullanarak hayvancılıkla uğraşıyorlardı.¹²¹⁵

1847 yılına ait bir belgede Çiftlikât-ı Hümâyûnların teftişi sonucunda bunların bazılarında çiftçilerin ziraatla uğraşmayarak ziraata uygun yerleri meraya çevirip ağnam ve hayvanatı burada otlattıklarından bahsetmektedir.¹²¹⁶ Tevfik Güran Osmanlı'da küçükbaş hayvanların büyükbaşlardan sayıca fazla olduğunu tespit eder ve bu durumu Akdeniz iklim kuşağında bulunan meraların küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine daha uygun oluşu ile açıklar.¹²¹⁷ Hayvancılığın Çiftlikât-ı Hümayunlardaki durumuna bakıldığında, çiftliklerin bir kısmında hayvancılığın özellikle ön plana çıktığı belirlenmiştir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu bunlardan en önemlisidir. Çiftlikatlardaki hayvancılığın ıslahı için verilen raporda çiftlikatlarda bulunan hayvanların da miktarı verilmiştir. Raporda verilen çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar şu şekildedir;¹²¹⁸

¹²¹³ COA. ML. EEM. 151/49/R. 29.12.1307.

¹²¹⁴ Güran, a.g.e., 100.

¹²¹⁵ Kaya, a.g.m., 35.

¹²¹⁶ COA. C. ML. 47/2189/H. 16.07.1263. Kaya, a.g.m., 35.

¹²¹⁷ Güran, a.g.e., 101.

¹²¹⁸ COA. HH. İ. 222/79/H. 05.11.1304.

Numara 1	Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Ağnam	25.260
Manda	488
Kara Sığır	224
Esb	301
Merkeb	81
Yekûn	26.354
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.2. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar

Numara 2	Hekim ve Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Ağnam	1089
Manda	111
Kara Sığır	125
Esb	67
Merkeb	5
Yekûn	1397
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.3. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar

Numara 3	Safra, Alibey ve Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Manda	186
Kara Sığır	115
Esb	72
Merkeb	3
Yekûn	376
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.4. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar .

Numara 4	Ayazağa Çiftlik-i Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Manda	4
Kara Sığır	6
Esb	5
Yekûn	15
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.5. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar

Numara 5	Kurbağalıdere Çiftlik-i Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Manda	6
Kara Sığır	6
Esb	1
Yekûn	13
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.6. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar

Numara 6	İzmit Çiftlik-i Hümâyûnu'nun Demirbaş Hayvanatının Miktarını Mübeyyin Pusuladır
Ağnam	546
Kara Sığır	2
Esb	2
Yekûn	550
Fi 28 Haziran Sene 1303 (10 Temmuz 1887)	

Tablo 5.7. Çiftlikatların demirbaş hayvan durumunu gösterir tablolar

Tablolara bakıldığında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun diğer çiftlikatlara nazaran hayvan mevcudiyeti açısından çok daha ön planda olduğu görülür. Ağnamın Safra, Alibey, Filyos, Ayazağa ve Kurbağalıdere çiftlikatlarında mevcudiyetinin olmaması, raporda da vurgulandığı üzere söz konusu çiftlikatların hayvancılıktan çok ziraata uygun bir yapıda olduğunu gösteriyor olabilir. Aynı zamanda yine raporda belirtildiği üzere yapağının fiyatının gerilemesi de önemli bir etken olmuş olmalıdır. Ağnamın büyük çoğunluğunun Mihaliç'te mevcut olması ise beklenen bir durumdur çünkü Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndaki ağnamdan elde edilen yapağı ülkedeki birçok kurumun ihtiyacını karşılamaktaydı.

Çiftlikât İsimleri	Ağnam	Manda	Kara Sığır	Esb	Merkeb
Mihaliç	25.260	488	224	301	81
Hekim ve Çavuşbaşı	1089	111	125	67	5
Safra, Alibey ve Filyos		186	115	72	3
Ayazağa		4	6	5	
Kurbağalıdere		6	6	1	
İzmit	546		2	2	
Toplam	26.895	795	478	448	89

Tablo 5.8. Hayvan türlerine göre çiftlikatların mevcudiyetini gösterir tablo ¹²¹⁹

Hayvan türlerine göre çiftlikatların mevcudiyetini gösterir tabloya bakıldığında bahsedilen çiftlikatlardaki toplam hayvan mevcudiyeti 28.705 adettir. Raporda çiftlikatlarda tavuk yetiştirildiğine yönelik bir açıklama olmasına karşın tavuk miktarı pusulalarda yer almamıştır. Arşivde de çiftlikatlardaki kümes hayvanlarıyla ilgili pek fazla bilgi bulunamamıştır. Farklı bir örnek olarak, Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun hayvancılıktan elde ettiği gelirlere bakıldığında;¹²²⁰

¹²¹⁹ İlgili tablo tarafımızca yapılmış olup, yukarıda verilen bilgilerin toplamını ihtiva etmektedir.

¹²²⁰ COA. HH. d. Nr. 11613/H. 18.03.1307.

R. 1304/1305 ¹²²¹ Tahakkuk	Ağnam	Manda	Kara Sığır	Hergele	Muhtelif
Teşrin-i sani					
Kanun-ı ev.					
Kanun-ı sa.					
Şubat					
Mart (R. 1305)		6020 kuruş	595 kuruş		
Nisan		4020 kuruş	595 kuruş		
Mayıs		4020 kuruş	595 kuruş		
Haziran		4020 kuruş	595 kuruş		
Temmuz		4020 kuruş	595 kuruş		
Ağustos		4020 kuruş	595 kuruş		
Eylül		4020 kuruş	595 kuruş		
Teşrin-i ev.		5880 kuruş	595 kuruş		

Tablo 5.9. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun hayvancılıktan elde ettiği geliri gösterir tablo

Hayvancılık gelir türü açısından incelendiğinde Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda manda ve kara sığır yetiştiriciliği yapıldığı anlaşılmaktadır. Ağnam, hergele ve muhtelif türlerden hayvanlardan herhangi bir gelir görülmemektedir. Ağnam konusunda diğer çiftlikatlara nazaran Mihaliç Çiftlikat-ı Hümâyûnu ön plana çıkmaktadır.

5.1.7.4.1. Hayvancılığın ıslahı için çalışmalar

Arşiv belgelerine göre çiftlikatlarda bulunan hayvanların ıslahı için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmaların sonucunda oluşturulan raporlardan önemli bilgiler elde edilir. Mevzu bahis raporlardan birisi, Hazine-i Hassa Nazırının imzasıyla padişaha sunulmuş olup 1887 yılına aittir.¹²²² Raporda bazı çiftlikatlarda bulunan hayvan sayısı, türüne göre verilmiş, ayrıca yapılan ıslah çalışmalarıyla ilgili padişaha bir rapor da hazırlanmıştır. Hayvanların sayısına geçmeden önce raporun içeriğine bakıldığında, çiftlikatlarda bulunan hayvanların ıslahı için yapılan çalışmalardan bahsedildiği görülür.

Hayvanların cinsinin ıslahı için Almanya'dan dört aygır getirilmiş ve bunlar Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na gönderilmiştir. Ayrıca kara sığır cinsinin ıslahı için

¹²²¹ R. 1304 (M. 1888/1889). R. 1305 (M. 1889/1890).

¹²²² COA. HH. İ. 222/79. Söz konusu raporda Rumeli ve Anadolu'da bulunan tüm çiftlikatlarla ilgili bilgi verilmemiştir. Dersaadet civarında bulunan çiftlikat ile Kaza-i Erbaa, Mihaliç ve İzmit'te bulunan çiftlikat yanında Ankara'da bulunan Akköprü Kuru-i Hümâyûnu konu edilmiştir. Raporda yalnızca Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda bulunan hayvanlar değil, genel anlamda Emlâk-ı Hümâyûndan olan çiftlikat, orman, çayır ve ziraat faaliyetleri ile ilgili genel bilgiler elde etmek mümkündür. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûndan olan bütün unsurların ıslahının yapılması için çalışmalar yapılmıştır.

Almanya'dan altı adet ala cins boğa getirilmiş, bunların dördü Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na, ikisi Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na gönderilmiştir. Rapordan ziraata elverişli çiftlikatlarda hayvan yetiştirilmesinin tercih edilen bir durum olmadığı anlaşılr. Kurbağalıdere Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun merasının bulunmaması ve topraklarının ziraata daha elverişli olması sebebiyle burada hayvanatın az olduğu belirtilmiştir.¹²²³ Bunun yanında rapora konu olan çiftlikatlarda tavuk yetiştirilme teşebbüsünde bulunulduğu belirtilmektedir. Son olarak Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan İspanyol cinsinden olan ağnamın, cinsinin zaten karışık olduğu ve İspanya yapağının fiyatının gerilemeye başladığı aktarılmıştır.¹²²⁴

5.1.7.4.2. Hayvanlardan elde edilen ürünler

Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda hayvansal üretimde küçükbaş hayvanlardan elde edilen ürünler ön plana çıkmaktaydı. Yapağı, süt, peynir ve tereyağı bunların başlıcalarındandı. Hayvansal üretimde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan özellikle bahsedilmelidir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan küçükbaş hayvanlardan elde edilen yapağı Bandırma üzerinden Dersaadet'e gönderilirdi.¹²²⁵ Mihaliç'teki hayvanlardan elde edilen yapağı, Fabrika-i Hümâyûnlara da satılmaktaydı. 1888 yılına ait bir belgeye göre İzmit Fabrika-i Hümâyûnu için Mihaliç'ten iki yüz elli balya yapağı satın alınmış ve bunun için 612 kuruş ödenmiştir.¹²²⁶ Farklı bir belgede ise Mihaliç yapağısının Feshane-i Âmire'ye satıldığı ve toplamda 619 kuruş ödendiği görülmektedir.¹²²⁷

Çiftlikatlarda bulunan hayvanlardan elde edilen süt, tereyağı ve peynir doğrudan talep eden kişilere satılarak buradan da gelir elde edilmiştir.¹²²⁸ 1908 yılına ait bir belgeye göre Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda üretilen süt kişilere müzayede yoluyla satılmıştır.¹²²⁹ Çiftlikatlarda elde edilen süttten tereyağı ve peynir gibi ürünler de elde edilmiştir. Mihaliç'te elde edilen tereyağı Saray-ı Hümâyûn erzak anbarına düzenli olarak gönderilmiştir. 1895 yılına ait bir belgede tereyağının her bir kıyyesi için 11

¹²²³ Aynı belge.

¹²²⁴ Aynı belge.

¹²²⁵ COA. ML. EEM. 85/85/R. 21.03.1302. İlgili belgede Bandırma yolunun uzun olmasından, köprülerin yıkılması sebebiyle yapağının sandallarla taşındığından bahsedilmiştir.

¹²²⁶ COA. ML. EEM. 101/67/R. 25.04.1304.

¹²²⁷ COA. ML. EEM. 177/14/R. 13.07.1309.

¹²²⁸ COA. ML. EEM. 574/65/R. 23.09.1322.

¹²²⁹ COA. ML. EEM. 670/15/R. 26.02.1324. “(...) Hazine-i Hassa-i Şahaneye merbut Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnda müzayede olan süttün taraf-ı acizanemden (...)”.

kuruş ödendiği ve Saray-ı Hümâyûna gönderilen tereyağı için toplamda 13.915 kuruş ödendiği anlaşılmaktadır.¹²³⁰ Çiftlikatta tereyağı üretiminin kolaylaşması için Avrupa'dan yayık makinesi getirtilmiştir.¹²³¹

Çiftlikatlarda elde edilen hayvansal ürünlerden bir diğeri de peynir idi. Üretilen peynir sarayın ihtiyacını karşılamakta ve taliplilerine de satılmaktaydı. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bir senede 1750 kıyye peynir üretilmiştir.¹²³² Üretilen peynirler, sütte olduğu gibi müzayede yoluyla kişilere satılmıştır.¹²³³

Çiftlikattan Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun hayvancılıktan elde ettiği gelirler hasılat-ı muhtelif başlığıyla ayrı olarak ele alınmış olup süt, peynir, yağ, yapağı gibi gelir kalemleri sıralanmıştır ancak Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yalnızca süttten gelir elde ettiği anlaşılmaktadır.

1304/1305 (R.) ¹²³⁴ Tahakkuk	Süt
Teşrin-i sani	4806 kuruş 75 santim
Kanun-ı ev.	9371 kuruş 25 santim
Kanun-ı sa.	13.918 kuruş 75 santim
Şubat	17.741 kuruş 62 santim
Mart (R. 1305)	21.521 kuruş
Nisan	25.418 kuruş 50 santim
Mayıs	29.831 kuruş 87 santim
Haziran	34.088 kuruş 87 santim
Temmuz	27.763 kuruş 12 santim
Ağustos	40.886 kuruş 12 santim
Eylül	43.374 kuruş 62 santim
Teşrin-i ev.	45.968 kuruş 37 santim

Tablo 5.10. Alibey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yalnızca süttten elde ettiği geliri gösterir tablo¹²³⁵

Alibey çiftlikatında R. 1304 (M. 1888/1889) ve R. 1305 (M. 1889/1890) yılları içerisinde temmuz ayı haricinde süt gelirinin sürekli artış gösterdiği görülür. Çiftlikatta süttten gelir elde edilmesi, mandanın çiftlikattaki mevcudiyetiyle ilgilidir. Ancak düzenli olarak süt üretimi bulunmaktayken peynir üretiminin olmaması üretimin kısıtlı olduğunu göstermektedir.

¹²³⁰ COA. ML. EEM. 204/9/R. 28.12.1310.

¹²³¹ Odabaşı, a.g.t., 256.

¹²³² Odabaşı, a.g.t., 251.

¹²³³ COA. ML. EEM. 55/10/R. 09.05.1296, 27.

¹²³⁴ R. 1304 (M. 1888/1889). R. 1305 (M. 1889/1890).

¹²³⁵ COA. ML. EEM. 55/10/R. 09.05.1296.

5.1.8. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Gelirleri ve Giderleri

5.1.8.1. Gelirler

Çiftlikat-ı Hümâyûnlar araziler, tarlalar ve diğer türden yapıları barındıran bir unsur olarak çeşitli gelir kalemlerini ihtiva etmekteydi. Arşivde genellikle bir ya da birkaç çiftlikatın gelirini barındıran defterler görmek mümkündür. Ancak bunların içinden Hazine-i Hassa Defterlerinden 21700 numaralı defter, genel olarak tüm çiftlikatların gelir ve giderini bir araya getiren defter olması açısından bu kısımda incelenmiştir.¹²³⁶ Bu bağlamda çiftlikatların genel gelirleri şu başlıklar altında toplanabilir.

5.1.8.1.1. İcar türünden gelirler

Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda bina, ağıl, mera gibi çok çeşitli alanlar bulunmakta ve bunlar taliplilerine müzayede ile icara verilmekteydi. İcarlar çiftlikatların önemli bir gelir grubunu oluşturmaktaydı. İlgili defter incelendiğinde icarlar şu şekildedir;

- Tarla icarı
- Mera icarı
- Çiftlik icarı
- İcarat-ı muhtelif
- Bahçe icarı
- Anbar icarı
- Kireç ocağı icarı
- Ahır icarı
- Yağhane icarı
- Kotra icarı¹²³⁷
- Kahve icarı
- Hane icarı
- Ağıl icarı
- Değirmen icarı

¹²³⁶ COA. HH. d. Nr. 21700/H. 08.07.1303. İlgili defter ondan fazla çiftlikatın gelir ve giderini oluşturması açısından önemlidir. Defterin ilk kısmında icmal bölümü bulunur ve bu kısım ele alınan çiftlikatların gelir-giderinin toplamını oluşturmaktadır. Defterde, Mihaliç, Aydın, Safra, Alibey, Filyos, Ma Merkez Ayasağa, Kurbağalıdere, Alemdağı, Hekim ve Çavuşbaşı, İzmit, Tokat, Yanya ve Alasonya Çiftlikât-ı Hümâyûnları gelir ve giderleri bulunmaktadır.

¹²³⁷ Kâmûs-i Türkî'ye göre koyunların erkeğini ve dişisini ayırmak için yapılan parmaklık veya çitle ayrılmış küçük mandıra. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2016), 908.

- Torluk icarı
- Han ve dükkân icarı (sinin-i sabıka)
- Tuğla harmanı icarı
- Bağ icarı
- Çayır icarı
- İcare-i zemin¹²³⁸
- Dükkân ve saire.

Çiftlikatların icarlardan R. 1302 (M. 1886/1887) yılı içerisindeki toplam geliri yaklaşık olarak 532.553 kuruş 57 santimdir.¹²³⁹ Bunlar içerisinde en çok gelir getiren ise mera, tarla ve bahçe icarıdır.

5.1.8.1.2. Vergi türünden gelirler

Çiftlikatların bir diğer gelir kalemini rüsumlar oluşturmaktaydı. Rüsumlar çiftlikatların içindeki çeşitli unsurlardan alınan vergilerdi. Bu vergiler Hazine-i Hassa'ya ait olup, Emlâk-ı Hümâyûn görevlileri tarafından toplanırdı. Bazı durumlarda bunlar müzayede ile iltizama verilirdi. İlgili defterde geçen rüsumlar şu şekildedir;

- Sayd-ı mahî
- Arziyye rüsumu
- Canavar rüsumu¹²⁴⁰
- Bal rüsumu
- Otlakiye

Çiftlikatların R. 1302 (M. 1886/1887) yılı rüsumlarından elde edilen toplam geliri, 173.066 kuruş 50 santimdir ve bunların içinden en çok gelir getireni otlakiyedir.

¹²³⁸ Arazi-i Emiriyye veya vakıf toprak dahilinde olup, kişiler tarafından çiftlik binası, değirmen, ahır, ağıl, mandıra gibi ziraata ilişkin binalar yanında bağ ve bahçe yapılan araziden elde edilen kira hakkında kullanılan bir tabirdir. Öşre muadil alınan bu icara *mukataa* denilir. İlâveten alınan icar miktarı arazinin büyüklüğüne ve mevkiine göre değişir. Mehmet Zeki Pakalın, “İcare-i Zemin”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993): 16.

¹²³⁹ Söz konusu meblağ içerisinde sinin-i sabıka olarak kaydedilen meblağlar dahil edilmemiştir.

¹²⁴⁰ Osmanlı Devleti'nde domuzdan alınan vergi olup, hınzır vergisi olarak da bilinirdi. Gayrimüslimler ödemekteydi. Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, Cilt 55, (Ağustos 1991): 378. Şahin Yeşilyurt, “Osmanlı Maliye Sisteminde Hınzır Vergisi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, (Eylül 2022): 1075.

5.1.8.1.3. Öşür ve ağnam

Öşür ve ağnam, çiftlikatların en önemli gelir kalemlerinden birisi olması sebebiyle ayrıca ele alınmışlardır. Buna göre çiftlikatların R. 1302 (M. 1886/1887) yılında ağnamdan elde ettikleri gelir 87.549 kuruş 16 santimken, öşürden elde edilen gelir, 88.113 kuruş 78 santimdir.¹²⁴¹

5.1.8.1.4. Satılan ürünlerden elde edilen gelirler

Çiftlikat-ı Hümâyûn gelirleri içinde satılan unsurların gelirleri de bulunmaktaydı. Bunlar;

- Hububat
- Cülud¹²⁴²
- Ağnam
- Peynir
- Tereyağı
- Tuyuran
- Saman
- Duhan
- Meyve
- Soda
- Kiyah
- Çalı olarak tespit edilmiştir.

Bahsedilen ürünlerden tahsil edilen toplam gelir, 804.706 kuruş 9 santimdir. En fazla gelir, ağnam ve hububattan elde edilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûnların başlıca gelir kalemini ziraat faaliyetleri oluşturmaktaydı. Hınta, şair, çavdar, mısır ve muhtelif ziraat ürünlerinin satılmasından elde edilen meblağ, çiftlikata gelir olarak girmekteydi. İncelenen defterlerde hububat/zahair esmanı gelirleri olarak hınta, şair, alef, çavdar, mısır, bakla, burçak ve nohut gibi ürünler kaydedilmiştir.

¹²⁴¹ COA. HH. d. Nr. 21700/H. 08.07.1303.

¹²⁴² *Hayvan derileri*. Ferit Devellioğlu, “Cülud”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011), 166.

5.1.8.1.5. Hasılat türünden gelirler

Gelir türleri içinde çeşitli unsurlardan elde edilen hasılatlar da bulunmaktaydı. Bunlar ilgili defterde şu şekilde sıralanmıştır;

- Maden hasılatı
- Bostan hasılatı

Bunlardan elde edilen toplam gelir, 2.256 kuruş 24 santimdir. Maden hasılatı, bostan hasılatından daha fazla gelir getirmiştir.

5.1.8.1.6. Mera ve mandıra

Mera ve mandıralardan elde edilen gelirlerin birlikte kaydedildiği görülmektedir. Bunların da icara verilerek işletildiği düşünülmektedir. Elde edilen toplam gelir miktarı 62.083 kuruştur. Hayvancılık, çiftlikatların gelir kalemleri arasında diğer önemli bir unsurdur. Gelir-gider defterlerinin gelir kısmına bakıldığında ağnam, manda, kara sığır, hergele gibi hayvanlardan gelir elde edilmiştir. Hayvancılıktan elde edilen gelir hem hayvanların satılması hem de hayvanlardan elde edilen ürünlerin satılması ile olmaktaydı.

5.1.8.2. Giderler

Çiftlikat-ı Hümâyûnlar yalnızca tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezler olmayıp aynı zamanda idari bir yapı idi. Bu sebeple bünyesinde çok sayıda görevli ile bunların konakladığı binalar, alet-edevatın ve üretilen zirai ürünlerin saklandığı depolar vesaire bulunmaktaydı. Bu bağlamda ilgili defter incelendiğinde çiftlikatların genel olarak giderleri şu şekildedir;¹²⁴³

5.1.8.2.1. Memur maaşları

Çiftlikatlarda çok sayıda görevli memur bulunmaktaydı. İlgili defterde geçici ve daimî memurların maaşları ayrı olarak kaydedilmiştir. Buna göre daimî memurların maaşlarına harcanan bir senelik meblağ, 575.644 kuruş 73 santim ve geçici memurların maaşlarına harcanan meblağ 25.649 kuruş 7 santimdir.

¹²⁴³ COA. HH. d. Nr. 21700/H. 08.07.1303.

5.1.8.2.2. Çoban, korucu ve hademe maaşları

Çiftlikatlarda çok sayıda korucu, çoban ve hademe görev almaktaydı. Bir sene içinde çobanlara maaş olarak ödenen meblağ, 138.702 kuruş 16 santimdir. Korucu ve hademelere ödenen meblağ 130.198 kuruştur.

5.1.8.2.3. Harcırâh ve yevmiye

Memurlar bulundukları bölgeden farklı bölgelere görevlendirildikleri takdirde bunların yol, yemek gibi masrafları için harcırâhlar verilirdi. Bunun yanında çiftlikatlarda görev alan işçilerin ücretleri yevmiye olarak adlandırılırdı. Bu şekilde harcırâh ve yevmiyelere bir senede ödenen meblağ, 62.932 kuruş 61 santim olarak kaydedilmiştir.

5.1.8.2.4. İnşaat ve tamirat

Çiftlikatlar için yapılan inşaat ve tamirat masrafları için bir senelik sürede 109.798 kuruş 62 santim ödenmiştir.

5.1.8.2.5. Nakliye masrafları

Nakliye masrafları çiftlikatlar için sabit masraflardan bir değeridir. Bu bağlamda nakliye masrafları için toplamda 31.554 kuruş 15 santim ödenmiştir.

5.1.8.2.6. Çift alet ve edevat

Çiftlikatlarda düzenli olarak tarım yapılması sebebiyle satın alınan tarım aletlerinin de masraf olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bir senelik süreçte çiftlikatlara satın alınan çift alet ve edevat için toplamda 39.958 kuruş 36 santim ödendiği anlaşılır.¹²⁴⁴

5.1.8.2.7. Demirbaş eşya, kırtasiye, levazımat, tenvirat

Çiftlikatlarda idari işleri yürüten memurların görevlerini sürdürdükleri idarehaneler bulunurdu. Burada Emlâk-ı Hümâyûn idaresiyle olan yazışmalar, çiftlikatın muhasebesi gibi işler görülürdü. Bu sebeple memurların kullanacağı çeşitli türden eşyalar bulunmakta olup, ışıklandırma ve ısıtma gibi çeşitli ihtiyaçlar da bunlar

¹²⁴⁴ Aynı belge.

arasındadır. Bir senelik süreçte bu tür masraflara ödenen toplam meblağ, 12.689 kuruş 67 santimdir.¹²⁴⁵

5.1.8.2.8. Emlak ve hayvanat vergisi

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen diğer unsurlarda olduğu gibi çiftlikatlarda da çeşitli türden vergiler Hazine-i Hassa'ya ödenirdi. Ancak bunlar çiftlikatlara masraf olarak kaydolunurdu. Emlak ve hayvanat vergileri olarak bir senede ödenen meblağ, 15.242 kuruştur.¹²⁴⁶

5.1.8.2.9. Emlak ve arazi muacceleli

Emlak ve arazi muacceleli, çiftlikat idaresi tarafından satın alınan bölgelere ödenen meblağı göstermektedir. Söz konusu masraf için toplamda 80.358 kuruş ödenmiştir.

5.1.8.2.10. Anbar icarı

Çiftlikatların genellikle zirai ürünlerin saklanıp depolandığı anbarları bulunmasına rağmen, yeterli gelmediği takdirde dışarıdan anbar kiralanabilmekteydi. Bir senelik süreçte anbar kirası için ödenen miktar, 1215 kuruş 24 santimdir.¹²⁴⁷

5.1.8.2.11. Satın alınanlar için harcanan

Çiftlikatlar için dışarıdan hububat, hayvan ve fidan satın alınabildiği gibi genelde çalışanlara verilen yemeklikler de masraf olarak kaydolunurdu. İlgili defterde bu türden masraflar şu şekildedir; hububat, hayvanat, me'kûlât, saman, fidan ve tuyûran. Bunlara ödenen toplam meblağ ise 124.529 kuruş 6 santimdir.¹²⁴⁸

5.1.9. Çiftlikât-ı Hümâyûn'larla İlgili Hukuki Konular

Emlâk-ı Hümâyûn'ların korunması yönünde uyarılar merkezden vilayetlere bildirilmiş ve Emlâk-ı Hümâyûn'lara yönelik saldırılarda da bölgeye askeri kuvvet dahi gönderilmiştir.¹²⁴⁹ Çiftlikât-ı Hümâyûn'lara da bu tür saldırıların yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu saldırılar kimi zaman bölgenin ileri gelen aşiret ya da ayanlarından olabileceği gibi bölge halkından da saldırılar olabilmekteydi. 1890

¹²⁴⁵ Aynı belge.

¹²⁴⁶ Aynı belge.

¹²⁴⁷ Aynı belge.

¹²⁴⁸ Aynı belge.

¹²⁴⁹ COA. Y. PRK. ASK. 93/38/H. 02.01.1311. Belgede Hama ve Humus bölgelerinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûna saldırılar düzenlenmesi sebebiyle bölgeye otuz süvari gönderildiği bildirilmektedir.

yılına ait bir belge hem Çiftlikât-ı Hümâyûn'lara ait olan arazilerin başka kişilerin ellerine geçmesi/gasp edilmesi konusunda bilgi vermekte hem de bu gibi durumlarda idare tarafından nasıl bir yol izlendiği ile ilgili bilgi vermektedir. Buna göre Berat Sancağında bulunan ve Maliye Nezaretince idare edilen Çiftlikât-ı Hümâyûn'un Adriyatik Denizine yakın olması ve yabancı ülke vatandaşının eline geçmemesi amacıyla Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilme kararı alınmıştır. Padişah adına tapu senedi düzenlenmesi için ilgili vilayetin defter-i hakanî memuru tarafından yapılan tahkikatta, çiftlikatın on bin dönümden fazla miktardaki arazisini Beratlı Kahramanpaşazade Ömer Bey ve biraderlerinin gasp ettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Berat Sancağı idare meclisi tarafından yapılan tetkikatta da durum anlaşılmış ve idare meclisi daha önce hazırlanan defterler mucebince tapu senedinin hazırlanmasını uygun görmüştür. Ancak Kahramanpaşazade Ömer Bey ve biraderleri kendilerinin mağdur olduğunu iddia ederek başvuruda bulunmuşlar ve bahsi geçen araziye müdahale etmişlerdir. Durumun Hazine-i Hassa tarafından öğrenilmesinden sonra Nezaret bir memur-ı mahsus ve maliye müfettişlerinden Yakup Efendi'yi konunun çözümü için görevlendirmiştir. Vilayete gelen söz konusu görevlilerin öncelikle Defter-i Hakanî kayıtlarına başvurduğu anlaşılmaktadır. Görevliler ilgili kayıtlardan Kahramanpaşazade Ömer Bey ve biraderlerinin iddialarının geçersizliğini ortaya çıkararak araziye müdahalenin engellenmesi için yerel mahkemeye başvuru yapmışlardır. Söz konusu kişilerin ellerinde haklılıklarını ispat edecek birtakım belgeler bulunduğu dair iddiaları olsa da bunları bidayet mahkemesine ibraz etmedikleri anlaşılmaktadır. Belgeye göre çiftlikat arazisini gasp eden söz konusu kişilerin bölgede işledikleri daha farklı suçların da olduğu anlaşılmış ve bunların haksızlığının resmî belgelerle kanıtlı olduğu aktarılmıştır.¹²⁵⁰

1907 yılına ait bir belgede Karadağlı muhacirlerin Draç Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı çiftlikatları gasp ederek buradan istifade sağladıklarının yapılan tahkikatla ortaya çıkmasından sonra çiftlikatların hudutlarının belirlenerek haritalarının oluşturulması istenmiştir. Söz konusu belgeye göre Karadağlı muhacirler, Çiftlikât-ı Hümâyûna dahil edilen bölgelerde bulunan araziye tapusuz bir şekilde tasarruflarında bulundurmışlardır. Yapılan tahkikat sonucu durumun anlaşılması üzerine çiftlikatın hudutlarının belirlenip, haritasının düzenlenmesi için bir heyet teşkil

¹²⁵⁰ COA. Y. MTV. 44/42/H. 02.12.1307.

edilmesi istenmiştir. Heyet ise vilayetin valisinin taht-ı nezaretinde olmak kaydıyla, seçilen bir memur, Draç Emlâk-ı Hümâyûn idare müdür ve müdür muavininin oluşacaktı.¹²⁵¹

Diğer anlaşmazlıklardan biri de Çiftlikât-ı Hümâyûn memurlarının ahalinin arazilerine müdahale ettiğine dair şikayetlerdir. Örnek olarak bir arşiv belgesine göre Adana Vilayetinde bulunan Kafkasya muhacirlerinin arazisinin Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları tarafından zapt edilmek istenildiğine dair şikâyet verilen cevapta, muhacirlere tapusuz kullanım hakkı verilen araziye Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmadığı ve bulunulmayacağı resmen belirtilmiş ve temin edilmiştir.¹²⁵² Farklı bir belgede, İşkodra Vilayetine bağlı Draç Sancağında bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn'da iskan olunan muhacirine ait yerlere, çiftlikat nazırı tarafından vuku bulan müdahaleye dair bir şikayet olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵³ Yaşanan arazi anlaşmazlıklarında Hazine-i Hassa aleyhine dava açıldığı ve yerel halkın da bu konuda mahkemede şahitlik yaptığı, yapılan çalışmalar doğrultusunda anlaşılmaktadır. Ayrıca Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda yer alan hayvanların halkın tarlalarına zarar vermesi gibi konulardan da şikayetler olabilmekteydi.¹²⁵⁴ Bu anlamda Çiftlikât-ı Hümâyûnlar nezdinde gerek arazi anlaşmazlıkları gerekse yapılan müdahaleler gibi konular sebebiyle hukuki konular ortaya çıkabilmekteydi.

5.1.10. Çiftlikât-ı Hümâyûn'ların Coğrafi Dağılımı

Çiftlikât-ı Hümâyûnlar ülkenin farklı coğrafi bölgelerine dağılmıştı. Emlâk-ı Hümâyûn vilayet idareleri özellikle bölgenin en verimli topraklarını Emlâk-ı Hümâyûna dahil etmeye çalışır ve stratejik bir yol takip ederdi. Söz konusu vilayetler içinde çiftlikatların dağılımı ülkenin Batı topraklarında yoğunlaşmıştır. Yalnızca İstanbul ve çevresinde bulunan en az otuz adet çiftlikat tespit edilmiştir.¹²⁵⁵ Keza

¹²⁵¹ COA. BEO. 3108/233054/H. 11.06.1325.

¹²⁵² COA. DH. MKT. 2480/98/H. 16.01.1319.

¹²⁵³ COA. ML. EEM. 152/15/R. 03.01.1308.

¹²⁵⁴ Odabaşı, a.g.t., 186.

¹²⁵⁵ Bunların isimleri şu şekildedir; Alembertos Çiftlikat-ı Hümayunu, Küçükkılıçlı Çiftlikat-ı Hümayunu, İzzettin Çiftlikat-ı Hümayunu, Filibos Çiftlikat-ı Hümayunu, Papasbergos Çiftlikat-ı Hümayunu, Ayamama Çiftlikat-ı Hümayunu, Bahşayış Çiftlikat-ı Hümayunu, Çavuşbaşı Çiftlikat-ı Hümayunu, Alemdağı Çiftlikat-ı Hümayunu, Hekimbaşı Çiftlikat-ı Hümayunu, Tokat Çiftlikat-ı Hümayunu, Kurbağalıdere Çiftlikat-ı Hümayunu, Ayazağa Çiftlikat-ı Hümayunu, Maslak Çiftlikat-ı Hümayunu, Hünkarsuyu Çiftlikat-ı Hümayunu, Arpacı Çiftlikat-ı Hümayunu, Ortalık Çiftlikat-ı Hümayunu, Paşamandıra Çiftlikat-ı Hümayunu, Balmumcu Çiftlikat-ı Hümayunu, Alibey Çiftlikat-ı Hümayunu, Safra Çiftlikat-ı Hümayunu, Haraççı Çiftlikat-ı Hümayunu, Kılıçlı Çiftlikat-ı Hümayunu,

Yanya Vilayeti ile Aydın çiftlikatlarının sayısı da oldukça fazladır. Ancak II. Abdülhamit devrinin sonlarına doğru çiftlikat sayısı artmıştır. Burada daha önce çalışmanın Emlâk-ı Hümâyûn kısmında yararlanılan defterlerden yararlanılacaktır. Buna göre,¹²⁵⁶

Anadolu'da Çiftlikât-ı Hümâyûnların bulunduğu bölgeler

- İstanbul ve Çevresi¹²⁵⁷
- Aydın Vilayeti¹²⁵⁸
- Hüdavendigar Vilayeti¹²⁵⁹
- Adana Vilayeti¹²⁶⁰
- Mamuretül Aziz Vilayeti¹²⁶¹

Rumeli'de Çiftlikât-ı Hümâyûnların bulunduğu bölgeler

- Yanya Vilayeti¹²⁶²
- İşkodra Vilayeti¹²⁶³
- Edirne Vilayeti¹²⁶⁴
- Selanik Vilayeti¹²⁶⁵
- Kosova Vilayeti¹²⁶⁶

Suriye Vilayeti¹²⁶⁷

Bağdat Vilayeti¹²⁶⁸

Ağaçlı Çiftlikat-ı Hümâyunu, Silahdarağa Çiftlikat-ı Hümâyunu, Bosna Çiftlikat-ı Hümâyunu, Çatalca Çiftlikat-ı Hümâyunu, Gelveri Çiftlikat-ı Hümâyunu, Rami Çiftlikat-ı Hümâyunu, Rumeli Çiftlikat-ı Hümâyunu, Yapağıcı Çiftlikat-ı Hümâyunu, Sazlıbosna Çiftlikat-ı Hümâyunu.

¹²⁵⁶ Vilayetlerin dağılımı için bkz. Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, (İstanbul: İletişim, 2011), 603.

¹²⁵⁷ COA. HH. d. Nr. 23725/H. 06.06.1303.

¹²⁵⁸ COA. HH. d. Nr. 1683/H. 04.08.1325.

¹²⁵⁹ Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Hüdavendigar Vilayetinde bulunmaktadır. Bkz. HH. d. Nr. 3487/H. 11.06.1304.

¹²⁶⁰ Çukurova Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Adana'da bulunmaktadır. Bkz. COA. DH. MKT. 2370/51/H. 10.03.1318.

¹²⁶¹ Sultansuyu Çiftlikât-ı Hümâyûnu Malatya'da bulunmaktadır. Bkz. COA. DH. MKT. 437/75/H. 15.04.1313.

¹²⁶² COA. ML. EEM. 150/102/R. 18.12.1307.

¹²⁶³ COA. BEO. 3169/237627/H. 12.09.1325.

¹²⁶⁴ COA. ML. EEM. 140/36/R. 04.04.1307.

¹²⁶⁵ COA. ML. EEM. 52/54/R. 27.12.1295.

¹²⁶⁶ Aynı belge.

¹²⁶⁷ COA. ML. EEM. 87/44/R. 15.08.1302.

¹²⁶⁸ Veziriye Çiftlikât-ı Hümâyûnu Bağdat'ta bulunmaktaydı. Bkz. COA. DH. MKT. 510/80/H. 16.02.1320.

Halep Vilayeti¹²⁶⁹

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti¹²⁷⁰

Kudüs Sancağı¹²⁷¹

5.2. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Arazi Türleri (1876-1909)

5.2.1. Osmanlı Hukukunda Arazi Kavramı

Halil Cin'e göre Osmanlı arazi hukukunun temeli İslam hukuku toprak rejiminden kaynaklanmakta olup İslam hukukunda topraklar ikiye ayrılmaktadır; mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar (miri topraklar). Mülk topraklar ise kendi içinde ikiye ayrılır; öşürlü topraklar¹²⁷² ve haraçlı topraklar¹²⁷³. Mülk topraklar ferdi mülkiyet hakları kapsamındayken miri araziler, çıplak mülkiyet hakkı devlette olup istifade hakkı devlet tarafından fertlere bırakılan topraklardır.¹²⁷⁴ Kenanoğlu'na göre Osmanlı'da arazi ile ilgili yapılan hukuki düzenlemeler başlıca iki dönemde incelenebilir. İlk olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1858 yılına kadar olan dönem ve ikinci olarak 1858 yılından 1926 yılına kadar olan dönemdir.¹²⁷⁵ Osmanlı Devleti'nde araziler farklı kategorilere ayrılmış olup tek tip arazi çeşidi bulunmamaktadır.¹²⁷⁶ 1858 Arazi Kanunnamesi ülkedeki mevcut arazi çeşidini beş ayrı kategoride ele almakta ve bunlar içerisinde de esasen miri araziye düzenlemektedir.¹²⁷⁷ Söz konusu arazi çeşitleri; arazi-i memlûke, arazi-i miriye, arazi-i mevkufe, arazi-i metruke ve arazi-i mevat olarak sıralanmıştır.¹²⁷⁸ Arazi-i memlûke

¹²⁶⁹ Cebel-i İsa Çiftlikât-ı Hümâyûnu burada bulunmaktaydı. Bkz. COA. ML. EEM. 52/54/R. 27.12.1295.

¹²⁷⁰ Kıbrıs Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilinde olması sebebiyle, Kıbrıs'ta bulunan çiftlikatla bu vilayete dahildir. Bkz. COA. HR. TO. 255/22/M. 23.03.1879.

¹²⁷¹ COA. HH. İ. 154/20/H. 10.11.1320.

¹²⁷² Arazi-i Öşriye. Mülkiyeti Müslümanların elinde olup, mahsulünden 1/10'i devlete vergi olarak ödenen topraklardır. Öşürlü topraklar ferdi mülkiyet kapsamına giren topraklar olup, toprağın sahibi araziye istediği şekilde tasarruf edebilir. Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 22-23, (Ocak 1966): 749.

¹²⁷³ Arazi-i Haraciye. Savaşlarda ele geçirilen ancak mülkiyet hakları aynı bir vergi karşılığında eski zilyetlerine bırakılan topraklardır. Bu topraklar da öşürlü topraklar gibi ferdi mülkiyet hakları kapsamındadır. Cin, a.g.m., 749.

¹²⁷⁴ Cin, a.g.m., 749.

¹²⁷⁵ Kenanoğlu, 1839-1858 yılları arasını ise bir geçiş dönemi olarak değerlendirmektedir. Bkz. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, (2006): 109.

¹²⁷⁶ Kenanoğlu, a.g.m., 111. Cin, a.g.m., 749.

¹²⁷⁷ Kenanoğlu, a.g.m., 111.

¹²⁷⁸ *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 135, 103.

mülk arazi demek olup mutasarrıfının mülküdür ve tüm mülkiyet hakkı mutlak şekilde mutasarrıfa aittir. Mülk araziler 1858 Arazi Kanunnamesinde dörde ayrılmıştır. Bunlar; öşürlü arazi, haraçlı arazi, köy ve kasaba dahilinde olan arsalar ve sükna ve süknanın tamamlayıcısı mahiyetinde, yarım dönümü geçmeyen topraklar ile miri araziden ayrılarak temlik ile fertlere verilen topraklardır.¹²⁷⁹ Arazi-i mevkufe vakıf arazisi demektir ve belirli bir amaç için gelirleri bağışlanmış olan topraklardır.¹²⁸⁰ Arazi-i metruke metruk arazi demek olup üzerinde ziraat yapılmayıp, köy yahut kasabanın ortak kullanımına verilen topraklardır. Arazi-i mevat ziraata elverişli olmayan ve aynı zamanda mutasarrıfı da bulunmayan, ahalinin kullanımına bırakılmış, otların ve çalılıkların bulunduğu topraklardır. Arazi-i miriye yani miri araziler ise rakabesi devlete ait olan ve tasarrufu ancak devlet tarafından kişilere verilebilen topraklardır.¹²⁸¹ Miri arazilerin tasarruf hakkı sahib-i arz da denilen arazi memurunun izniyle belli bir meblağ karşılığında kişilere verilmiştir. Miri araziye tasarrufuna alan kişi Arazi Kanunnamesi çerçevesinde arazisini kullanım hakkına sahiptir. Arazinin genellikle tarım amaçlı kullanımı istenmiş ve bu amaç dışında kullanımlar çeşitli şekillerde engellenmeye çalışılmıştır ancak genel anlamda mutasarrıfın arazi üzerindeki hakları, mülk arazi sahibinin haklarıyla oldukça yakındır. Örneğin, mutasarrıf topraklar üzerinde dilediği hububatı ekebilir, arazisini ziraat amacıyla başkalarına kiralayabilirdi.¹²⁸² Arazi Kanunnamesinin amaçladığı konulardan biri, toprakların kişilerin elinde toplanmasını engellemektir. Bu sebeple bir köyün veya kasabanın arazisi bir kişiye, birkaç kişiye ya da köy ve kasabanın ahalisine topluca verilemezdi. Bu şekilde devlet güçlü toprak sahiplerinin oluşmasını engellemeye çalışarak hem kendi gelirlerini hem de reayayı korumayı amaçlamıştır.¹²⁸³

Osmanlı Devleti'nde hâkim toprak rejimi olarak genellikle miri arazinin varlığı kabul edilmesine karşın daha önce de değinildiği üzere ülkede yalnızca miri arazi türü bulunmamaktaydı. Erdost'a göre miri toprakların yanında padişah ve hanedan mensuplarının toprakları ve özel mülk topraklar, Osmanlı Devleti'nin toprak rejimini oluşturmaktaydı.¹²⁸⁴ Ona göre padişaha ait olan topraklar da özel mülk kategorisi

¹²⁷⁹ Cin, a.g.m., 750.

¹²⁸⁰ Cin, a.g.m., 750.

¹²⁸¹ Cin, a.g.m., 751.

¹²⁸² Kenanoğlu, a.g.m., 111-112.

¹²⁸³ Kenanoğlu, a.g.m., 114.

¹²⁸⁴ Muzaffer İlhan Erdost, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, (Ankara: Onur Yayınları, 2005), 14.

içinde değerlendirilmelidir. Bunun açıklamasını ise ilk olarak vergiler üzerinden yapar. Miri topraklar büyüklüklerine göre has, zeamet ve tımar olarak ayrılır ve bunlardan elde edilen öşür gibi bazı vergiler dirlik sahiplerine bırakılırdı ancak padişahlara ait olan topraklardan elde edilen vergiler voyvoda gibi görevliler aracılığıyla toplanarak padişahın hazinesine aktarılırdı. İç Hazine¹²⁸⁵ denilen ve padişahın bir nevi şahsi hazinesi olarak görülen bu yapıya padişah haslarından sağlanan gelirler de girmektedir.¹²⁸⁶ Erdost padişaha ait toprakları miri toprak olarak nitelendiren Barkan’a karşıt olarak Barkan’ın ifade ettiği, miri topraklarda öşürcülük ve mülk topraklarda ortaklığın var olduğu fikrinden hareketle padişaha ait olan topraklarda da ortaklığın mevcut olduğuna vurgu yapmaktadır. Bunun yanında padişahın kendisine ait olan bu toprakları dilediği gibi tasarruf edebileceğine ve hatta üzerinde bulunan reayası ve ortakçısıyla birlikte herhangi bir kişiye temlik edebileceğine dikkat çekerek, bu durumun da söz konusu toprakların padişahın özel mülkü olduğunu gösterdiğini ifade eder.¹²⁸⁷

5.2.2. Arazi-i Seniyye Kavramı

Arazi-i Seniyye Emlâk-ı Hümâyûn’a ait arazileri kapsayan bir kavram olup, Arazi-i Şahane olarak da isimlendirilmekteydi. Arazi-i Seniyye kavramı II. Abdülhamit döneminden önce de var olmakla birlikte onun hükümdarlığı döneminde hiçbir dönemde olmadığı kadar genişlemiş ve bu dönemde en verimli topraklar Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilmiştir.¹²⁸⁸ Irak’ta bulunan Arazi-i Seniyye’ler ile ilgili yapılan bir çalışmaya göre Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen Arazi-i Seniyye’lerin en geniş olduğu sancak Amare Sancağı idi.¹²⁸⁹ Arazi-i Seniyye’ler Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri içinde en yüksek gelir getirisi olan kalemdi. Ülkenin farklı bölgelerinde de var olmasına rağmen genel anlamda Bağdat, Basra, Suriye ve Amare bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı.¹²⁹⁰ Bulundukları vilayetin Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlıydılar ancak özel anlamda Arazi-i Seniyye komisyonları tarafından idare edilirdiler. Araziler

¹²⁸⁵ Bkz. Birinci Bölüm; “İç Hazine”.

¹²⁸⁶ Erdost, a.g.e., 32. Bahsedilen gelenek II. Abdülhamit döneminde de sürdürülecek ve Emlâk-ı Hümâyûna ait unsurlardan elde edilen gelir, Maliye Hazinesine değil, Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa’ya aktarılacaktı.

¹²⁸⁷ Erdost, a.g.e., 34.

¹²⁸⁸ Albertine Jwaideh, “Sultan II. Abdülhamid’in Irak’daki Emlakı”, *History Studies*, 5(4), (2013): 302.

¹²⁸⁹ Jwaideh, a.g.m., 302.

¹²⁹⁰ Osmanlı’nın Rumeli topraklarında Arazi-i Seniyye olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak Anadolu topraklarında, Aydın, Edirne ve Ankara Vilayetlerinde Arazi-i Seniyye Komisyonları bulunmaktadır.

üzerinde üretim yapılır ve çeşitli türden binalar, ahır, depo ve ambarlar inşa edilirdi.¹²⁹¹ Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen arazilerin bazıları hisseli arazi olur ve araziye ait hissenin bir kısmı satın alınırdı. Hisseli arazinin geri kalan hissesi satışa çıktığında bunun da Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesine çalışılırdı.¹²⁹²

5.2.2.1. Arazi-i seniyye idaresi (1876-1909)

Arazi-i Seniyye'lerin idaresi Emlâk-ı Hümâyûn'un vilayet teşkilatına göre düzenlenmiştir. Vilayet teşkilatı ise idari taksimata uygun olarak bulundukları vilayetlere göre teşkilatlandırılmıştır. Vilayetlerde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn'un yönetimi için vilayet merkezlerinde bir Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu bulunur ve gerekli görüldüğü takdirde vilayetin büyüklüğüne göre söz konusu komisyona bağlı idari şubeler oluşturulurdu. Örneğin Musul Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn idaresi daha önce de bahsedildiği üzere Zimar, Hezarçift, Şemamek, Şirkat, Salahiye, Tuzhurmato, Gülanber, Yazyan ve Serçınar olmak üzere dokuz şubeden oluşmaktaydı.¹²⁹³

Hazine-i Hassa Nezareti vilayet merkezlerinde kurulan komisyonların, idarelerindeki Emlâk-ı Hümâyûn'ları nasıl idare edeceğini gösteren ve her vilayetin şartlarına göre hazırlanmış birer nizamnameyi komisyonlara gönderirdi.¹²⁹⁴ Hazine-i Hassa Defterlerinden 1683 numaralı defterde Bağdat, Musul, Amare, Hille, Basra, Necid gibi bölgelerin Arazi-i Seniyye nizamname ve talimatnameleri bulunmaktadır.¹²⁹⁵

Bağdat, Musul ve Basra gibi daha büyük merkezlerde Arazi-i Seniyye'ler komisyonlarla yönetilirlerdi. Komisyon üyeleri idare müdürü, müfettiş ve keşif müdüründen oluşmakta olup bir reisin taht-ı nezaretinde toplanırlardı. Arazilerin hesap işleriyle yazışma işleri için vilayet merkezinde muhasebe ve tahrirat kalemleri

¹²⁹¹ Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, 59.

¹²⁹² Terzi, a.g.e., 66.

¹²⁹³ Terzi, a.g.e., 70-71.

¹²⁹⁴ Bağdat Vilayet Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesi tarafımızca tez çalışmasının Emlâk-ı Hümâyûn başlığı, vilayet teşkilatı kısmında incelendiği için burada yer verilmeyecektir. Bunun yanında Bağdat Vilayetine ait nizamname Arzu Tozduman Terzi tarafından çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arzu Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).

¹²⁹⁵ COA. HH. d. Nr. 1683. Ayrıca Hille Arazi-i Seniyye Talimatnamesi için bkz. COA. HH. d. Nr. 21140 ve Müseyyib Arazi-i Seniyye Talimatnamesi için bkz. COA. HH. d. Nr. 21137. Ayrıca yine Bağdat, Amare, Necid gibi bölgelerdeki Arazi-i Seniyye ve tüm Emlâk-ı Hümâyûnların nizamname ve talimatnamelerini topluca gösterir bir defter için bkz. COA. HH. d. Nr. 3512/H. 19.12.1303.

bulunmaktaydı.¹²⁹⁶ Nizamnameye göre vilayetin gerekli görülen mahallerinde şubeler ve buraya ait idari kadrolar oluşturulacaktı. Komisyonun reisi, idare müdürü, müfettiş ve keşif müdürü padişahın iradesi ile Hazine-i Hassa Nezareti tarafından atayacaktı. Komisyon kararları zabıt ceridesine kaydedilir ve toplantıya katılan komisyon üyeleri tarafından imzalanırdı.¹²⁹⁷ Komisyon arazi ve hurmalıkların imarı için ırmaklar kazma, temizleme ve inşaat gibi masrafların gerekliliğine karar vermek ve 5.000 kuruştan fazla olan harcamalar için Hazine-i Hassa'ya sormakla mükellefti.¹²⁹⁸ Arşiv belgelerine bakıldığında 1881 senesine ait bir belgeye göre Bağdat Arazi-i Seniyye İdaresi için atanan varidat, masarifat ve tahrirat katipleriyle evrak, sandık ve anbar memurlarına aylık 5000 kuruş sarf edilmesi için izin verilmiştir.¹²⁹⁹ Arazilerin gelirlerini korumak, aynî ve nakdî gelirleri Hazine-i Hassa Nezareti'ne göndermek, komisyonun en önemli görevlerinden biriydi. Komisyon bunların yanında arazilerin gelirini artırmak ve ziraatı verimli hale getirmek için çalışırdı. Komisyonun görevleri arasında önemli bir diğer unsur ise sınırları belli olan arazilerin haritalarının düzenletirilmesi idi.¹³⁰⁰

Necid Arazi-i Seniyyesi de komisyonla yönetilmekteydi. Komisyon Ahsa'da hükümet konağında daire-i mahsusada bulunur ve bir müdür, bir reis ile üç azadan oluşurdu. Bunun yanında Katif'de hükümet konağında daire-i mahsusada bir komisyon daha bulunmaktaydı. Buradaki komisyon bir memur, bir reis ve üç azadan oluşmaktaydı. Ayrıca Ahsa'da bir anbar memuriyeti de mevcuttu. Komisyonun görevlerine bakıldığında, Ahsa'da bulunan komisyon, Arazi-i Seniyye ile ilgili konuları müzakere ederek kararlaştırırdı. Komisyonun toplantı günleri belirli olmayıp, haftada üç defadan az olmazdı. Komisyon kararları zabıt ceridesine geçirilir ve üyeler imzalardı.¹³⁰¹ Vilayetlerden farklı olarak daha küçük idari birimlerde bulunan Arazi-i Seniyyelere ait talimatnameler de bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Bağdat Vilayetine bağlı olan Hille ve Müseyyib'tir. Hille Arazi-i Seniyye Talimatnamesi H. 9 Cemaziyelahir 1303 (M. 15 Mart 1886) yılına aittir. Müseyyib Arazi-i Seniyye

¹²⁹⁶ Terzi, a.g.e., 76.

¹²⁹⁷ Terzi, a.g.e., 77.

¹²⁹⁸ Terzi, a.g.e., 78.

¹²⁹⁹ COA. Y. MTV. 7/75/H. 06.12.1298.

“(…) Arazi-i mezkure için istihdamlarına lüzum görünen varidat ve masarifat ve tahrirat katipleriyle evrak ve sandık ve anbar memurlarına (...) şehri beş bin gurusun sarfına mezuniyet itası beyan ve işar kılınmış olmasına nazaran emru ferman (...)”.

¹³⁰⁰ Terzi, a.g.e., 78.

¹³⁰¹ COA. HH. d. Nr. 3512/H. 19.12.1303, 23.

Talimatnamesi ise H. 16 Cemaziyelahir 1303 (M. 22 Mart 1886) tarihlidir. Tarihsel anlamda birbirine oldukça yakın olan iki talimatname içerik anlamda da birbirine benzer olup, bölgesel birtakım farklılıklar içermektedir. Bu anlamda talimatnamelerden hem Arazi-i Seniyye'lerin bölgesel anlamda idareleri hem de Emlâk-ı Hümâyûn'un mikro anlamda idaresi hakkında çıkarımlar yapılabilir. Arazi-i Seniyye'lerin bölgesel anlamda bir vekil ve bunun maiyetinde olan, idarelerindeki arazilerin hesap ve yazışma işleriyle ilgilenen bir muhasebe bir de tahrirat katibiyle idare edildiği anlaşılmaktadır. Hille bölgesinde Müseyyib'ten farklı olarak bir de sandık emini bulunmaktaydı. Bunun haricinde her iki bölgenin de kendi içinde mukataalara göre bölgelere ayrıldığı görülmektedir. Örneğin Müseyyib Arazi-i Seniyye idaresinde İskenderiye ve Nasiriye mukataaları için birer memur ve kâtip bulunmaktaydı. Hille'de de aynı usulün takip edildiği anlaşılır. Müseyyib'e bağlı Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil olan arazilerin gelirleri Müseyyib'e getirildiği için Müseyyib anbarı için bir memur ve keyyal, ferraş ve lüzumu kadar da odacı ve geçici memur görev almaktaydı. Hille'de de aynı şekilde belirli bölgelerde anbar memuru ve kâtipi ile lüzumu kadar anbar keyyal, ferraş ve odacı bulunurdu.¹³⁰² Arazi-i Seniyye idare görevlilerinin vazifelerini kötüye kullanma ya da Arazi-i Seniyyelerin hasılatını suistimal gibi durumlarda teftiş edildikleri, soruşturuldukları görülmektedir. R. 1303 (M. 1887) yılına ait bir belgeye göre Bağdat Arazi-i Seniyyesi'ndeki görevlilerin gelirleri suistimal etmeleri sebebiyle gelirlerin azaldığı belirtilmiştir. Bu sebeple Arazi-i Seniyye'nin muamelatının tahkiki ve mamuriyetinin artırılması için Arazi-i Seniyye Komisyonundan ve vilayet idare meclisinden oluşan bir komisyon teşkil edileceği aktarılır.¹³⁰³ Arazi-i Seniyye'lerin bulunduğu bölgelerdeki yerel mülki yetkililer, Arazi-i Seniyye'nin işlerine gerek duyulduğunda destek sağlamak dışında karışamaz, müdahale edemezdi. Ancak askeri görevlilerle Arazi-i Seniyye idaresi arasında yakın bir iş birliği mevcuttu. Kimi askeri yetkililer Arazi-i Seniyye'nin idaresinde de görev almaktaydılar.¹³⁰⁴ Özellikle bölgede Arazi-i Seniyye'lere yapılan saldırılar, aşiretler arasında yaşanan çatışmalar vesaire sebepten askeri yetkililerin Arazi-i Seniyye idaresinde olması sağlanmış olmalıdır.

¹³⁰² Hille için bkz. COA. HH. d. Nr. 21140/H. 09.06.1303 ve Müseyyib için bkz. HH. d. Nr. 21137/H. 16.06.1303. İlgili görevlilerin vazifeleri, çalışmanın görevliler kısmında ele alınacağı için burada değinilmeyecektir.

¹³⁰³ COA. ML. EEM. 91/91/R. 23.05.1303.

¹³⁰⁴ Jwaideh, a.g.m., 304.

5.2.2.2. Arazi-i seniyye'nin edinim şekli

Arzu Terzi 1880 yılından 1888 yılına kadar Arazi-i Seniyye'lerin yoğun bir şekilde alındığını belirtir. Buna göre 1888 yılına kadar Musul sancağında toplam 208.878 dönümden oluşan 21 parça arazi Emlâk-ı Hümâyûn'a ilave edilmiştir.¹³⁰⁵ 1888 yılından sonra da arazi alımları devam etmiştir. Arazi-i Seniyye'lerin en yaygın edinim biçimi satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmeleridir. Özellikle arazinin mahlûl olması ya da Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan bir arazi, çiftlik vesaire ile sınırdaş olması, idareler tarafından arazinin Emlâk-ı Hümâyûn'a ilave edilmesi için en çok tercih edilen özelliklerdendir. Bir örnek olarak, Musul Vilayeti dahilinde Süleyman Sancağında bulunan bir arazinin mahlûl arazilerden olarak müzayedeye çıkarıldığı ve söz konusu arazinin Emlâk-ı Hümâyûn ile çevrilmiş bulunması sebebiyle bunun bedelinin ödenerek Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildiği anlaşılmaktadır. Arazinin dönümü yer almamakla birlikte arazi için 6.000 kuruş ödenmiştir.¹³⁰⁶

Musul'da bulunan Keşkevil, Gavuriye, Berdan, Mihnetabad, Şeyhbaba, Zengibar, Bayanlu, Ümmülhınta, Karatepe, Kırmızı, Keremsaki, Eski Kifri, Halaviye, Kehrize, Nahl, Diskere, Karakol, Çermeke, Suse Seyyid Ali, Saburdar, Balattiran ve Akçalar isimli araziler mahlul olmaları ve Kerkük sancağı dahilindeki Emlâk-ı Hümâyûn arazileri sınırlarında bulunmaları sebebiyle Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmişlerdir.¹³⁰⁷

Arazi-i Seniyye alımlarında stratejik değeri olan yerlerin görevliler aracılığı ile alımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa, Musul topraklarında bulunan Tuzhurmato arazisinin Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesi hakkında II. Abdülhamit'e tavsiyede bulunmuştur. Bunun üzerine satışa çıkarılan 7.500 dönümlük arazi Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir. Arazinin bedeli Hazine-i Hassa'nın Maliye Hazinesindeki alacaklarından mahsup yapılmak suretiyle ödenmiştir.¹³⁰⁸ Emlâk-ı Hümâyûn'un yakınlarında olan arazilerin yabancıların eline geçmesi kaygısı da bulunmaktaydı. Bu sebeple söz konusu arazilerin civarında olan ya

¹³⁰⁵ Terzi, a.g.e., 43.

¹³⁰⁶ COA. HH. İ. 87/7/H. 06.04.1311. "(...) Musul Vilayeti dahilinde Süleyman Sancağında Sekerdegan (?) demekle maruf olan arazinin sair arazi-i mahlule meyanında mevki-i müzayedeye çıkarıldığı ve işbu arazinin Emlâk-ı Hümâyûn ile muhat bulunması hasebiyle bedel-i müzayedesini olan altı bin guruşla bil-mübayaa Emlâk-ı Seniyyeye ilavesi mukteza bulunduğu Musul Emlâk-ı Hümâyûn komisyonu ile ceryan eden muhaberatın anlaşılmış (...)".

¹³⁰⁷ Terzi, a.g.e., 48.

¹³⁰⁸ Terzi, a.g.e., 48.

da sınırdaş olan mevkiler Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmeye özen gösterilmiştir.¹³⁰⁹ Musul ve Bağdat Vilayetlerindeki arazi alımlarında takip edilen politika genellikle Hazine-i Hassa'nın Maliye Hazinesi'ndeki birikmiş alacaklarından mahsup edilme şeklinde olmaktadır.¹³¹⁰ Bir örnek olarak 1882 yılına ait bir belgeye göre Bağdat Vilayeti dahilinde Necid sancağında bulunup, Emlâk-ı Emiriyye'den olan belli miktar bağ, bahçe yanında mamur ve gayri mamur arazinin, Hazine-i Hassa-i Şahanenin Hazine-i Celile-i Maliyede olan matlubatından mahsubu icra olunmak üzere 250.000 kuruş bedel ile bil-iştira Emlâk-ı Hümâyûn'a ilavesi gerçekleştirilmiştir. İlgili belgeye göre vilayette Defter-i Hakanî memuru bulunmaması sebebiyle bunların senetleri vergi emanetince padişah adına düzenlenmiş ve hükümet-i mahalliye ile defteri yapılp, vilayetçe tasdik edilmiştir.¹³¹¹ Bu bağlamda devlete ait olan arazilerden Emlâk-ı Hümâyûn arazileriyle sınırdaş olanların da Arazi-i Seniyye'ye dahil edilebildiği anlaşılr. Arşivde bulunan bir belgeye göre Bağdat Vilayeti dahilinde Arazi-i Emiriyye'den¹³¹² olan arazinin Emlâk-ı Hümâyûn arazisine bitişik olduğu ancak üzerinde ziraat yapılmayarak değerlendirilemediği ve bakımının yapılmadığı ifade edilerek söz konusu arazinin Arazi-i Seniyye'ye dahil edildiği takdirde bakımının sağlanacağı gerekçeleriyle bedelsiz bir şekilde ilave edilmesinin uygun olduğu ve gereğinin yapılması gerektiği Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu tarafından bildirilmiştir.¹³¹³ Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen arazilerin tapu işlemlerinde padişah adına senet düzenlenir ve Hazine-i Hassa Nezareti tarafından senedin gerekli muamelesi yapıldıktan sonra padişaha takdim kılınırdı.¹³¹⁴

¹³⁰⁹ Terzi, a.g.e., 51-52. Jwaideh, a.g.m., 303. Dolaylı bir örnek olarak, arşivde yer alan bir belgede, Arazi-i Seniyyeden elde edilen meyan kökü için yapılan müzayedeye ecnebi karıştırılmaması istenmiştir. Bkz. COA. ML. EEM. 549/60/R. 06.03.1322. Jwaideh'e göre Arazi-i Seniyye idaresinin özellikle verimli toprakları Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil etme çabası, bölgedeki halk üzerinde oldukça olumsuz bir tesir yapmaktaydı. Yerli ahali, bu durumdan dolayı toprağına yatırım yapamaz duruma geldiğinden, refah düzeyi de düşmekteydi. Jwaideh, a.g.m., 307.

¹³¹⁰ Terzi, a.g.e., 69.

¹³¹¹ COA. MB. İ. 105/81/H. 01.11.1299. "(...) Liva-i mezkûr dahilinde Emlâk-ı Emiriyyeden bulunan sair bağ ve bağçe ve mesakin ile arazi-i mamure ve gayr-i mamurenin Hazine-i Hassa-i Şahanenin Hazine-i Celile-i Maliyede olan matlubatından mahsubu icra olunmak üzere iki yüz elli bin gurus bedel ile bil-iştira emlâk-ı mahsusa-i cenab-ı cihanbaniyye ilavesi (...)".

¹³¹² Devlete ait olan ve geliri Maliye Hazinesine ait olan araziler.

¹³¹³ COA. ML. EEM. 81/90/R. 25.03.1301.

¹³¹⁴ COA. ML. EEM. 105/38/R. 01.09.1304. İlgili belgede Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmiş olan Musul Vilayeti dahilinde Şehrizar Sancağında bulunan Tercil arazisinin yirmi hissesinden on altı hissesi için padişah adına senet düzenlendiği anlaşılmaktadır.

5.2.2.3. Arazi-i seniyye'nin işletim şekli

Arazi-i Seniyye'lerin düzgün bir şekilde işletilebilmesi ve gelirlerinin artırılabilmesi için birtakım uygulamalar yapılmıştır. Bunlar arasında kanalların drenaj ve kazı çalışmaları gibi faaliyetler yanında arazilere giden dereler ve kanallar üzerinde köprüler inşa edilmesi ile mültezimlerin ağaç dikme ve yetiştirme konusunda teşvik edilmesi bulunmaktaydı. Arazilerden elde edilen mahsuller için depolama alanları oluşturulur ve böylece mahsullerin korunması sağlanırdı.¹³¹⁵ Arazi-i Seniyye'de yaşayan çiftçiler birtakım vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹³¹⁶ Ayrıca Arazi-i Seniyye'lerde ahaliden alınan tüm vergilerin gelirinin Hazine-i Hassa'ya ait olduğu, arşiv belgelerinde geçmektedir.¹³¹⁷ Arazi-i Seniyye'de yaşayan ve işletilmesi için toprak verilen çiftçilere idare tarafından tasarruf senedi verilmekteydi.¹³¹⁸

Arazi-i Seniyye'lerdeki çiftçiler bölgedeki diğer çiftçilere oranla daha iyi durumdaydı. Buradaki çiftçiler mahsulün yarısına sahip olur; ayrıca mahsulün az olduğu durumlarda da tazminat ve kredi gibi çeşitli türlerden yardımlar alırlardı.¹³¹⁹ Yapılan yardımlara bir örnek olması açısından 1902 yılına ait bir belgeye göre Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlı olup çeltik ziraatı yapılan birtakım mukataalarda Fırat Nehri'nde yaşanan taşkınlik sebebiyle hasılatın büyük çoğunluğunun telef olduğu ve bu sebeple çiftçiye tohumluk olarak otuz bin kıyye çeltik yardımı yapılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir.¹³²⁰ Farklı bir belgede Cezire Arazi-i Seniyyesinde ebniye yaparak ziraatla uğraşacak olan altmış yedi fidanlık çiftçiye, her bir fidan için onar liraya muhtaç oldukları anlaşıldığından gerek bunlara ve gerekse tedarik yapılacak diğer çiftçilere ziraatının yapılarak arazideki mamuriyetin sağlanması için 1.000 lira kadar akçe yardımı yapıldığı aktarılmıştır.¹³²¹ Arşiv belgelerine göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda yaygınlaştırılmaya çalışılan modern tarım Arazi-i Seniyye'lerde de uygulanmak istenmiştir. Arazi-i Seniyye'lerde modern tarım (usul-i cedide-i ziraat) yöntemleri için bölgeye Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından bir

¹³¹⁵ Jwaideh, a.g.m., 306-307.

¹³¹⁶ COA. İ. DH. 957/75691/H. 08.10.1302.

¹³¹⁷ COA. ŞD. 328/19/H. 19.04.1308. "Arazi-i Seniyyede sakin ahalinin tekalif-i şahsiyelerinden maada kaffe-i rüsum ve tekalifin Hazine-i Hassa-i Şahaneye ait olması muktezayı irade-i seniyyeden bulunduğundan (...)".

¹³¹⁸ COA. ML. EEM. 470/17/R. 20.02.1320.

¹³¹⁹ Hashim Totonji, "Osmanlı Dönemi'nde Erbil Kazasının Ekonomik Durumu", *ESOGÜTD*, 2(1), (2019): 67.

¹³²⁰ COA. HH. İ. 143/90/H. 19.02.1320.

¹³²¹ COA. Y. MTV. 282/3/H. 01.11.1323.

ziraat memuru tayin edilmiş ve bölge ikliminin gereklerine uygun ağaçların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bölgede modern tarım yöntemlerinin uygulandığı bir ziraat tarlasının ihdas edildiği, ziraat memurunun analizlerine göre ziraat için tohum ve alet-edevat harcamalarının yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³²²

Arazi-i Seniyye'lerin ve bunlara bağlı mukataaların bir kısmı iltizam usulüyle işletilirdi. İltizamlar beş yılda bir müzayede ile ihaleye çıkarılır ve birkaç seneliğine mültezime verilirdi.¹³²³ Mültezimlere tohum alımında destek sağlanarak, faizsiz kredi ve su temini konusunda öncelik sağlanırdı.¹³²⁴ Arşiv belgelerine bakıldığında özellikle Bağdat, Basra ve Amare'de güvenlik konusunda sıkıntılar yaşandığı için bu bölgedeki mültezimlere askeri anlamda da yardım edilmiştir. Bir örnek olarak, 1894 yılına ait bir belgeye göre Arazi-i Seniyye'den olan mukataanın mültezimine yapılan bir saldırı sebebiyle Amare'de bulunan nizamiye taburundan destek kuvvet sağlandığı görülmektedir.¹³²⁵ Ayrıca mültezimlerin madalyalarla ödüllendirildiği de anlaşılır.¹³²⁶ Mültezimlerin vefatı halinde tasarruflarında bulunan arazi ya da mukataa varislerine devredilebilmekteydi. 1906 yılına ait bir belge arazi ve mukataaların mültezime verilmesiyle ilgili farklı bilgileri ihtiva eder. Buna göre Amare Arazi-i Seniyye komisyonu tarafından idare edilen ve mültezime verilmiş olan mukataanın, mültezimin vefatı sonrası varislerine ihale edildiği görülür. Eski meblağ ve müddetle yeni mültezimlere verilen mukataanın R. 1320 (M. 1904/1905) yılından R. 1324 (M. 1908/1909) yılının nihayetine değin mültezime verildiği ve meblağ olarak ise her sene 35.100 kuruş ödenmek üzere beş yıllığına 175.500 kuruş bedel ile verildiği belirtilir.¹³²⁷ 1893 yılına ait bir belge ise Arazi-i Seniyye'lerin işletimine dair birtakım farklı sonuçları düşündürmektedir. Buna göre Musul Vilayetine bağlı Arazi-i Seniyye dahilinde bulunan birtakım kişiler Hazine-i Hassa'ya gönderdikleri telgrafta Arazi-i Seniyye memurlarının temellüklerinde bulunan bağ ve araziden fazla aşar aldıklarından ve hanelerinin bitişiğinde bulunan bahçelerdeki meyve ve sebze ağaçlarının öşürden muaf olmasına rağmen memurların bundan dahi öşür

¹³²² COA. HH. İ. 182/37/H. 02.02.1324.

¹³²³ Jwaideh, a.g.m., 307.

¹³²⁴ Jwaideh, a.g.m., 308.

¹³²⁵ COA. BEO. 423/31655/H. 17.12.1311.

¹³²⁶ COA. İ. TAL. 228/33/H. 04.06.1318. "(...) Amare Arazi-i Seniyye Komisyonuna merbut Ebu Salane Mukataa-i Seniyyesi mültezimi Abdüllatif Ağa'ya iftihar madalyası ihsan buyrulduğundan muamele-i lazimenin ifası şeref-sudur buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi (...)".

¹³²⁷ COA. ML. EEM. 556/41/R. 03.05.1322.

aldıklarından şikâyet etmişlerdir. Konu Hazine-i Hassa tarafından Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonuna sorulmuş ve komisyon tarafından verilen cevapta, burada bulunan mukataa ve etrafındaki bahçelerden Hazine-i Hassa'ya ait olan beşte bir hissenin daha önce iltizama verildiği ancak bunun varidatın ziyan olmasına sebep vereceği düşünüldüğünden iltizama verilmeyip, aşar nizamnamesine uygun bir şekilde erbab-ı vukuf tarafından işletilmesinin uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Komisyondan verilen cevabın devamında Hazine-i Hassa'ya gönderilen bu telgrafın menfaati zedelenen kişiler tarafından gönderildiği belirtilmiştir.¹³²⁸ Söz konusu belge değerlendirilecek olursa, ilk olarak Arazi-i Seniyye memurlarının ahaliden fazla öşür aldığı ve usulsüzlük yaptığı sonucu çıkarılabilir. İkinci olarak Arazi-i Seniyye memurlarının Emlâk-ı Hümâyûn'un menfaatini düşünmekle görevli olmaları sebebiyle buradan gelen varidatın iltizam usulünden çok, ahali tarafından idare edilmesinin hazinenin yararına olacağını düşünmeleri olarak değerlendirilebilir.

5.2.2.4. Arazi-i seniyye'nin işletim politikası

Arazi-i Seniyyeler konumlandıkları bölgelere göre Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn idareleri için birkaç amacın gerçekleştirilmesine fayda sağlamaktaydılar. Araziler yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilirken,¹³²⁹ aynı zamanda bölgede üretimin istikrarına da çalışılmaktaydı. Arazi-i Seniyyelerin diğer bir işlevi konumlandıkları bölgelerde merkezi devletin otoritesinin hâkim kılınarak istikrarın ve güvenliğin sağlanmasıydı. Arşiv belgelerine bakıldığında Arazi-i Seniyye yönetimi ve bölgenin askeri kuvvetleri arasında yakın bir ilişki bulunmaktaydı. Bu cümleden olarak bazı Arazi-i Seniyye'lere askerlerin yerleşmesi için idarehaneler, karakol haneler inşa edilmekteydi.¹³³⁰ Bununla bağlantılı olarak özellikle Osmanlı'nın Doğu vilayetlerindeki en büyük güvenlik probleminin aşiretler olduğu anlaşılır. Bölgede çeşitli karyelere saldıran ve buraların ahalisini kaçırان aşiretler ziraatın gerilemesine ve buradan toplanan vergilerin düzensizleşmesine sebep olmaktaydı. Bunlara karşı çoğunlukla askeri yöntemler kullanıldığı ya da bazı aşiretlere Arazi-i Seniyye'lerin iltizamının verildiği görülür. Ayrıca söz konusu

¹³²⁸ COA. BEO. 234/17478/H. 24.12.1310.

¹³²⁹ Bir örnek olarak, Şam-ı Şerif Sancağına dahil olan bir kazada bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen arazinin yakınlarında maden bulunduğu dair bir belge için bkz. COA. ML. EEM. 88/30/R. 23.10.1302.

¹³³⁰ COA. ML. EEM. 718/33/R. 11.10.1324.

aşiretlerden bazılarının çocuklarının II. Abdülhamit döneminde oluşturulan Aşiret Mekteplerine kabulü sağlanmıştır.

Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde bulunan aşiretlerin hem bölgedeki diğer karyelere hem de Arazi-i Seniyye'lere sık sık saldırıları bulunmaktaydı. Bu saldırılara karşı Emlâk-ı Hümâyûn idarelerine askeri kuvvetlerle destek sağlanmakta ve söz konusu aşiretler askeri kuvvetlerle engellenmeye çalışılmaktaydı.¹³³¹ Kimi zaman da Arazi-i Seniyye'lerde mevcut olan aşiretlerin birbirine karşı saldırıları bulunmakta ve bunlar da aynı şekilde askeri kuvvetlerle engellenmekteydi.¹³³² Aşiretlere yönelik bazı uygulamalar, bunların memnun edilerek idareye sıkıntı çıkarmamasına yönelik olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Örneğin Arazi-i Seniyye'lerde yaşayan bazı aşiret liderlerinin İstanbul'da misafir edildikleri ve bunlar için atıyye-i seniyye talebinin olduğu görülür.¹³³³ Ayrıca bazı aşiret reislerine Arazi-i Seniyye'nin iltizamı verilerek çocuklarının Aşiret Mekteplerine alındığı görülür. Ebu'l-Mehmed aşireti lideri olan Arabi Paşa Amare Arazi-i Seniyye'sine bağlı olan mukataanın mültezimi olup, oğlu Mehmet İzzet'in de Aşiret Mektebine kabulü sağlanmıştır.¹³³⁴

Ziraatın ve üretimin artırılması ise amaçlanan faydalardan bir diğeri idi. Üretimin artırılması bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn'un idare ettiği tüm arazi, çiftlik vesairede amaçlanmıştır. Bu sebeple yoğun bir şekilde modern tarımın yaygınlaştırılmasına ve ekilen arazinin artırılmasına çalışılmış ve gerekli durumlarda da çiftçiye yardım edilmiştir. Arazi-i Seniyye'lerde ülkenin öne çıkan okullarından mezun olmuş kişilerin istihdam edilmeleri ve istihdam edilen kişilerin fenni bilgilere sahip olması istenmiştir.¹³³⁵ Musul, Bağdat ve Amare Arazi-i Seniyyelerinde yaşayan aşiretlerden seçilen öğrencilerin Bursa Ziraat Mektebine kayıtları padişah iradesi ile yapılmıştır.¹³³⁶ Çiftlikât-ı Hümâyûn'larda olduğu gibi Arazi-i Seniyye'lerde de

¹³³¹ COA. BEO. 990/74184/H. 10.03.1315.

¹³³² COA. HH. İ. 117/63/H. 29.03.1316. 6. Ordu-yı Hümâyûn, 41. Alayın Miralayı Hamid Bey, Arazi-i Seniyyede yaşayan aşiretler arasındaki anlaşmazlığı çözdüğü ve bu şekilde Hazine-i Hassa hasılatını telefen koruduğu için üçüncü rütbeden mecidi nişanıyla ödüllendirilmiştir.

¹³³³ COA. DH. MKT. 95/24/H. 12.01.1311.

¹³³⁴ COA. Y. MTV. 295/115/H. 24.01.1325.

¹³³⁵ COA. Y. MTV. 290/10/H. 03.08.1324.

¹³³⁶ COA. ML. EEM. 634/32/R. 29.09.1323. "Bursa Ziraat Mektebine kayıt ve kabulleri muktezayı irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahiyyeden bulunan Bağdat ve Musul ve Amare Arazi-i Seniyye aşayiri evladından üç nefer talebenin (...)".

numune tarlalarının oluşturulduğu¹³³⁷ ve bu tarlalarda hurma dikiminin yapıldığı anlaşılır.¹³³⁸

5.2.2.5. Arazi-i seniyye görevlileri

Arazi-i Seniyye talimatnameleri ile çeşitli belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Arazi-i Seniyye görevlileri; vekil, vekalet kâtipleri, mukataa memurları ve kâtipleri, sandık emini, anbar memuru ve kâtibî, keyyal ve ferraşlar ile odacılardan oluşmaktaydı.¹³³⁹

5.2.2.5.1. Vekil

Vekilin görevlerine Arazi-i Seniyye talimatnamelerinde yer verilmiştir. Vekiller, Arazi-i Seniyye Komisyonlarına bağlı olarak çalışırlar ve vazifelerinin bir kısmını da komisyonla haberleşerek gerçekleştirirlerdi. Buna göre vekilin vazife-i esasını Arazi-i Seniyyenin varidatının artırılması, zarardan korunması oluşturmaktaydı. Vekillerin özellikle arazilerdeki tarımı artırma ve hasılatı korumakla görevli olmaları bağlamında yapılan tarımın başından sonuna kadar süreçte yer aldıkları görülmektedir. Arazinin boş bırakılmayıp ektilmesi, ekilmesi için gereken suyun ulaştırılması, vekilin göreviydi. Hasılatın gerek tarlada gerekse harman yerinde korunması gerekmektedir. Bölgeye göre çeltik, buğday ve arpadan başka susam, mısır, mercimek, burçak, darı, pamuk gibi ziraat ürünlerinin ekilmesini sağlamak, yine vekilin görevleri arasındaydı. Özellikle Fırat Nehri'nin kıyısına arazinin kabiliyetine göre hurma ve çeşitli türden ağaçların ekilerek bahçe ve ormanlar oluşturulması istenmekteydi. Vekil, yapılan tarım hasılatından aidat-ı seniyyenin alınarak, anbarlara sevk ettirmekle de görevliydi. Vekilin ziraatla ilgili görevleri yanında idari görevleri de bulunmaktaydı. Vekillerden ayda bir kere belirlenen mukataalara ziyaret gerçekleştirmesi ve lüzum görülen ıslahatları komisyon ile haberleşerek icra etmesi istenmekteydi. Ayrıca lüzum görülen geçici memurların tayinini yapar, mevcut memurların işe devamlarını teftiş eder ve vekalet kayıtlarını tutardı. Vekilin önemli görevlerinden birisi de iltizama verilmiş olan arazilerdeki mültezimlerin yapılan sözleşmeye uygun hareket edip etmediğini teftiş ederdi. Mültezimlerin fellahlardan hisse-i seniyyeden başka bir şey almaması ve

¹³³⁷ COA. ML. EEM. 634/80/R. 03.10.1323. İlgili belgede, Amare Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlı olan numune tarlasında görevli olan Mehmet isimli kişinin iş kazası geçirerek parmaklarının yaralandığı belirtilmektedir.

¹³³⁸ COA. ML. EEM. 603/10/R. 26.03.1323.

¹³³⁹ COA. HH. d. Nr. 21137/21140/12608.

taksit meblağını düzenli olarak vermeleri gibi konulardan da vekil sorumluydu. Bunlar haricinde toplanan zahirenin müzayedesinin düzgün bir şekilde yapılmasından da sorumluydu.¹³⁴⁰ 1905 yılına ait Hazine-i Hassa Defterinde vekil maaşının 1800 guruş olduğu görülür.¹³⁴¹

5.2.2.5.2. Vekalet kâtipleri

Vekalet katipleri muhasebe ve tahrirat kâtipleri olarak ikiye ayrılmakta ve vekilin maiyetinde bulunmaktaydı. Muhasebe kâtibi, arazinin muhasebe işleriyle ilgilenir ve kayıtları yapardı. Bunun yanında muhasebe defterleriyle aylık cetvellerin geciktirilmeden düzenlenmesi ve komisyona gönderilmesinden sorumlu tutulurdu. Muhasebe kâtibinin muhasebe cetvellerini geciktirmesi halinde maaşı kesilerek cezalandırılırdı.¹³⁴² 1903 yılında Arazi-i Seniyye muhasebe katibinin bir aylık maaşının 421 kuruş 50 santim olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁴³ Tahrirat kâtibi, komisyon ve komisyona bağlı birimler arasındaki yazışmalardan sorumluydu. Kâtip; komisyon, vekalet ve memurlar arasındaki tüm yazışmalardan, bu yazışmaların kaideye uygun bir biçimde yürütülmesinden de sorumluydu.¹³⁴⁴ 1896 yılında Arazi-i Seniyye komisyonunda görev alan bir tahrirat katibinin iki aylık maaşının, 285 kuruş olduğu görülmektedir.¹³⁴⁵

5.2.2.5.3. Mukataa memuru ve mukataa kâtibi

Talimatnamelere göre Arazi-i Seniyye görevlileri arasında mukataa memuru ve kâtibi de bulunmaktaydı. Mukataa memurları, uhdelerinde bulunan mukataalardaki ekim işinin zamanında yapılması, çeltik gibi zirai ürünler için gerekli olan sedlerin yapılması, mukataanın çayır yeri mevcut ise bunun korunmasıyla vazifeliydi. Ayrıca uhdesindeki mukataada dolaşarak herhangi bir noksanlık gördüğü takdirde bunun ikmalini yapar ve vekile bildirirdi. Emanet ve iltizam zamanlarında çiftçi, ser-karan ve mültezimin ahval ve muamelatını bildirmek, varidat-ı seniyye ve fellaha verilen zararı engellemek, lazım görülen işlerin vaktinde vekaletle bildirilmesi ile her hafta vekalet

¹³⁴⁰ COA. HH. d. Nr. 21137/H. 16.06.1303. COA. HH. d. Nr. 21140/H. 09.06.1303.

¹³⁴¹ COA. HH. d. Nr. 12608/H. 06.01.1323.

¹³⁴² COA. HH. d. Nr. 21140/21137.

¹³⁴³ COA. ML. EEM. 446/1/R. 14.06.1319. İlgili belgede, Bisan Arazi-i Seniyye idaresi Muhasebe Kâtibi Cemal Efendi'nin maaşı yer alır.

¹³⁴⁴ COA. HH. d. Nr. 21140/21137.

¹³⁴⁵ COA. ML. EEM. 243/59/R. 21.10.1312. İlgili belgede, Suriye Arazi-i Seniyye komisyonu Tahrirat Kâtibi Selahattin Bey'in maaşı yer alır.

bir jurnal göndermek vazifeleri arasındaydı. Mukataa memuru, mukataadan elde edilen hasılatın biçtirilmesi ve harmanların paylara ayrılarak bu payları gösterir koçanlı pusulanın itası, aidat-ı seniyye alınmadıkça zahirenin aşırılmasının önlenmesiyle görevliydi. Aidat-ı seniyyenin anbarlara sevkiyatına ihtimam gösterir ve mukataa merkezinde kendisine vekalet ve komisyonun izin verdiği miktardan başka zahire bırakmazdı.¹³⁴⁶ Mukataada hangi türden ekim yapıldığı ve bunun hangi aşiret ve ser-karın refakatinde olduğunu, ekim yapılan bölgenin ismini, ekim yapılan ağaç vesairenin cinsi ve miktarı ile bahçelerin kaç kıta olduğunu ve satılmış ise miktarını gösterir defter hazırlayarak gönderecektir.

Mukataa memurlarının maiyetlerinde katipleri de bulunmaktaydı. Katipler mukataa memurları ile vekalet arasındaki yazışmaları icra eder ve kaydını tutardı. Ayrıca tahsilat ve sevkiyatı hususi defterlere kaydedirdi. Bunun yanında mukataa memurlarının gösterecekleri kanuna uygun işleri gerçekleştirirlerdi.¹³⁴⁷

5.2.2.5.4. Sandık emini

Sandık emininin, sandıktan çıkacak olan meblağın yevmiyesini hesaplamak, meblağın teslim alınması ve sarfı gibi işleri vekil, muhasebe ve tahrirat katiplerinin tasdik ve mühürleri üzerine icra etmek, matbu zimmet ilmühaberlerini vekil ile birlikte tasdik ederek mühürlemek gibi görevleri bulunmaktaydı. Vekil hazır bulunmadıkça sandık açılamazdı. Arazi-i Seniyyenin kendisine ait bir sandığı bulunmaktaydı ve anahtarlardan biri vekilde diğeri sandık emininde dururdu.¹³⁴⁸

5.2.2.5.5. Anbar memuru ve kâtibi

Anbar memuru, anbara verilecek olan zahirenin ölçümünün yapılması ve teslimi işlerinden sorumluydu. Ayrıca teslim edilen zahirenin çeşit ve miktarı ile hangi mukataanın hangi sene varidatından olduğunu, rutubetinin olup olmadığını gösterir ilmühaberleri katiplerle beraber mühürleyerek vermekle görevliydi. Zahirenin rutubetten korunması ve çeşitli şekillerde bozulmasını önlemek, memurun vazifesi olup, bu konu hakkında lüzumu görülen işler için vekalet müracaat ederdi. Anbar memurunun maiyetinde olan kâtip ise memura vazifesinde yardımcı olurdu; hazırlanan

¹³⁴⁶ COA. HH. d. Nr. 21137/21140.

¹³⁴⁷ COA. HH. d. Nr. 21137.

¹³⁴⁸ COA. HH. d. Nr. 21140.

ilmühabere uygun olarak zahirenin anbara teslimatında matbu yevmiyeye kaydı kâtip tarafından yapıldı. Ayrıca yevmiye memur ve kâtip tarafından mühürlenirdi.¹³⁴⁹

5.2.2.5.6. Keyyal ve ferraş

Keyyal ve ferraşlar, memurun göstereceği zahireyi kaidelere uygun olarak ölçmek ve ferraşların birisi ya da ihtiyaca göre iki kişi bekçilik yapmakla görevliydi. Ferraş ve keyyallerden suistimale cesaret edenler vekilin emri ile cezalandırılırdı.¹³⁵⁰

5.2.2.5.7. Odacı

Odacı, vekalet ve kalem odalarında bulunan mefruşat ve çeşitli türden eşyanın korunması ile odalar için her türlü hizmetten sorumluydu.¹³⁵¹

5.2.2.6. Arazi-i seniyye’de üretim

5.2.2.6.1. Ziraat faaliyetleri

Arazi-i Seniyye’lerde belli başlı üretim faaliyetlerinden biri ziraat idi. Çiftlikât-ı Hümâyûn’larda olduğu gibi burada da çiftçi desteklenmiş, teşvik edilmiş ve ziraatçılık yapanlar, mültezimlerin kötü muamelesine karşı devlet tarafından korunmaya çalışılmıştır.¹³⁵² Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilen arazilerde ebniyeler inşa edilerek tarlalar oluşturulmuş ve burada ziraat faaliyetleriyle uğraşacak çiftçilere taviz akçesi de denilen teşvik ücreti verilmiştir.¹³⁵³ Ayrıca modern tarım uygulamalarının Arazi-i Seniyye’lerde de uygulanmaya çalışıldığı anlaşılr. 1906 yılına ait bir belgede Arazi-i Seniyye’lerde ziraatta uygulanacak olan usul-i cedideden bahsedilmektedir. Amare Arazi-i Seniyyesi’ne bağlı olan mukataalarda modern tarım teknikleri uygulanarak, ekilmesi gerekli zirai ürünlerin ekimi ve Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından bir ziraat memurunun bölgeye tayini ile burada ziraatın terakkiyatı için çalışılmıştır. Modern tarım tekniklerine uygun olarak burada bir ziraat tarlası ihdasının da gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.¹³⁵⁴

¹³⁴⁹ COA. HH. d. Nr. 21137.

¹³⁵⁰ Aynı belge.

¹³⁵¹ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 21140.

¹³⁵² Bkz. COA. HH. d. Nr. 21137/21140.

¹³⁵³ COA. Y. MTV. 282/3/H. 01.11.1323. Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen Cezire Arazi-i Seniyyesinde ziraat yapacaklara bin lira kadar taviz akçesi verilmiştir.

¹³⁵⁴ COA. ML. EEM. 549/100/R. 08.03.1322.

5.2.2.6.2. Arazi-i seniyye’lerde yetiştirilen ürünler

Arazi-i Seniyye’lerde yetiştirilen ürünler arazinin bulunduğu bölgeye göre değişmekteyse de konu hakkında Çiftlikât-ı Hümâyûn’larda olduğu kadar fazla belge yer almamaktadır. Ancak elde edilen bilgiler doğrultusunda özellikle ülkenin Doğu vilayetlerinde bulunan Arazi-i Seniyye idaresindeki mukataalarda yetiştirilen başlıca zirai ürünün hurma olduğu ve bunun deniz yoluyla da ticaretinin yapıldığı anlaşılr.¹³⁵⁵ Bağdat Arazi-i Seniyye idaresine bağlı olarak oluşturulan numune tarlalarda hurma yetiştiriciliği yapılmıştır.¹³⁵⁶ Yetiştirilen hurmaların hasılatı ise birkaç senelik olarak iltizama verilmiştir.¹³⁵⁷ Ayrıca arazilerde meyve ağaçları da yetiştirilmiştir. 1890 yılına ait bir arşiv belgesine göre Basra Vilayetine bağlı mukataaların bir kısmında 39.065 adet hurma ağacı ve 32.928 adet ağaç mevcut olup, arazinin durumuna göre meyve ağaçları (eşcar-ı müsmire) bulunmaktaydı.¹³⁵⁸

Arazi-i Seniyye’lerde çeltik (pirinç) de yetiştirilmekteydi. Çeltik yetiştiriciliğinin özellikle Fırat Nehri gibi sulak alanlarda yapıldığı görülmektedir. 1902 yılına ait bir arşiv belgesine göre Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlı bir kısım mukataalarda çeltik tarımı yapılmakta olup bunlar su kıtlığı sebebiyle zarar görmüşlerdi. Bunun yanında aynı belgeden Fırat Nehri’nde de çeltik tarımı yapıldığı ancak Nehrin taşması sebebiyle senelik hasılatının büyük bir kısmının zarar gördüğü ve bu sebeple ihtiyacı olan çiftçiye tohumluk olarak 30.000 kıyye çeltiğin dağıtılması gerektiği bildirilmiştir.¹³⁵⁹

Arazi-i Seniyyelerde yetiştirilen zirai ürünlerle ilgili ayrıntılı bilgi alınabilen diğer bir belge Hazine-i Hassa Defterlerinden 11159 numaralı defterdir. Defterde Bağdat Arazi-i Seniyyesine ait 1882/1883 yılı zahire ayniyat hesabı bulunmaktadır.¹³⁶⁰ Buna göre hinta, şair, darı, sisam, maş, mercimek, şalgam, soğan, bakla, çeltik, hurma türünden zirai ürünler Bağdat Arazi-i Seniyyesi mukataalarında yetiştirilmekteydi.¹³⁶¹ Hinta, şair, mısır, darı gibi ürünler, Osmanlı ziraatının başlıca ürünlerinden olması sebebiyle burada da yetiştirilmesi beklenmektedir. Ancak şalgam, soğan ve hurma gibi

¹³⁵⁵ COA. ML. EEM. 577/67/R. 11.10.1322.

¹³⁵⁶ COA. ML. EEM. 598/94/R. 06.03.1323.

¹³⁵⁷ COA. ML. EEM. 611/41/R. 09.05.1323.

¹³⁵⁸ COA. HH. İ. 76/5/H. 19.06.1307.

¹³⁵⁹ COA. HH. İ. 143/90/H. 19.02.1320.

¹³⁶⁰ Bkz. COA. HH. d. Nr. 11159/H. 26.06.1305.

¹³⁶¹ Aynı belge.

ürünler söz konusu bölgeye has olarak yetiştirilen ürünler olması sebebiyle önemlidir. Basra Vilayeti Arazi-i Seniyyelerde yetiştirilen ayniyata bakıldığında, hinta, şair, ak darı, çeltik ekiminin yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁶²

5.2.2.6.3. Arazi-i seniyye’lerde hayvancılık

Arazi-i Seniyye’lerde yetiştirilen mevcut hayvanların cinsleri hakkında bilgi veren üç adet belge bulunmuştur. Bunlar Bağdat, Amare ve Kudüs Arazi-i Seniyye Komisyonlarınca hazırlanmıştır. İlk belge 1907 yılına ait olup, Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlı şubelerce toplanan ağnam, camus ve deve rüsumunu göstermektedir. Ağnam olarak kayıt altına alınan toplam koyun miktarı 245.078, toplam keçi miktarı ise 52.608 olarak belirtilmiştir. Bu bağlamda yalnızca Bağdat Arazi-i Seniyyesi şubelerinden alınan toplam ağnamdan vergisi 1.056.703 kuruş 50 santim olarak kaydedilmiştir. Aynı belgeye göre Bağdat ve şubelerinde bulunan toplam camus miktarı, 3.380 olarak kaydedilmiş olup, camustan alınan toplam vergi, 34.650 kuruştur. Son olarak toplam deve miktarı 1.909 olup, bunlardan alınan toplam vergi ise 15.600 kuruş olarak kaydedilmiştir.¹³⁶³ Arşivde yer alan farklı bir belge, Amare Arazi-i Seniyye komisyonu ve şubelerinde bulunan ağnam, deve ve camus miktarının sayımı ile bunlardan alınacak verginin tespiti için görevlendirilen memurların listesini göstermektedir.¹³⁶⁴ Bu şekilde Amare’de de Bağdat’ta olduğu gibi ağnam, camus ve deve hayvanlarının bulunduğu anlaşılabılır. 1908 yılına ait bir defterde ise Kudüs Arazi-i Seniyyesi şubelerinde bulunan ağnam sayısı verilmiştir. Buna göre 2134 adet keçi ve 3894 adet koyunun bulunduğu bölgede bunlardan alınan toplam ağnam rüsumu ise 14.224 kuruştur.¹³⁶⁵ 1890’lı yıllarda Basra Arazi-i Seniyye komisyonu tarafından yetmiş kıyye pirinç, Saray-ı Hümayûn Erzak-ı Umumiyye Anbarı için numune olmak üzere gönderilmiştir.¹³⁶⁶

5.2.2.7. Arazi-i seniyye’lere yönelik ıslah çalışmaları

Arazi-i Seniyye’lerin iyi idare edilmesi, verimli kullanılabilmesi ve bunun sonucunda gelirinin artmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Özellikle arazi ve mukataaların kabiliyetlerinin tanınarak buna göre yönetilmeleri sağlanmaya

¹³⁶² COA. HH. d. Nr. 20821/H. 29.12.1303.

¹³⁶³ COA. ML. EEM. 589/83/R. 06.01.1323.

¹³⁶⁴ COA. ML. EEM. 602/24/R. 22.03.1323. Hayvanların sayımı için kâtip, kolcuyan ve yoklama memuru türünden personel görevlendirilmiştir.

¹³⁶⁵ COA. ML. EEM. 656/32/R. 08.01.1324.

¹³⁶⁶ COA. ML.EEM. 184/108/R. 28.12.1309.

çalışılmıştır. Arazi ve mukataalar kabiliyetlerine göre bölümlere ayrılmış ve buna göre idare şekillerinden hangisinin (emaneten ya da iltizam) daha verimli olacağı belirtilmiştir. Ayrıca bahsedilen arazi ve mukataalardaki çayır ve göllerden istifade zamanı gelmesi sebebiyle bunların müzayedesinin hızlı bir şekilde yapılması gerektiği aktarılmıştır.¹³⁶⁷ İlgili raporda arazi ve mukataaların hurma, çeşitli türden ağaç, hinta, şair ve pirinç ekimine uygun olmaları, özellikle Dicle Nehri kıyısının bağ ve bahçe yapımına elverişli olması sebebiyle mevsimi geçmeden burada çeşitli türden ağaç dikiminin gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹³⁶⁸ Ayrıca emaneten idare yerine iltizam usulü idarenin daha avantajlı olacağı ifade edilmiştir. Emaneten idarede çok sayıda memurun istihdam edilmesi gerekliliği ve çiftçinin bulunarak bunların iâşesi gibi konular oldukça harcama isteyen meselelerdir. Bu sebeple bunların iki-üç seneliğine ve icabına göre dört-beş seneliğine iltizama verilmesi, imar ve idareye muktedir sağlam taliplerin bulunması ile zamanında ihalesi tavsiye edilmiştir.¹³⁶⁹

5.2.2.8. Arazi-i seniyye'lerin gelirleri ve giderleri

5.2.2.8.1. Gelirler

Vergiler

Arazi-i Seniyyelerin başlıca gelir kalemlerinden ilkinin çeşitli türden vergiler oluşturmaktaydı. Arazi-i Seniyyelerden alınan vergilere bakıldığında ağnam, camus ve deve rüsumu, orman ve hatab rüsumu ile çayır rüsumu türünden vergiler oluşturmaktaydı.¹³⁷⁰ Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyye Komisyonunun R. 1303 (M. 1887/1888) senesinde ağnam, camus ve deve rüsumundan tahsile ettiği gelir meblağı 1.346.781 kuruş 3 santimdir.¹³⁷¹ Basra Vilayeti Arazi-i Seniyye Komisyonunun R. 1303 senesinde aynı şekilde ağnam, camus ve deve rüsumundan elde ettiği gelir meblağı 238.062 kuruş 42 santimdir.¹³⁷² Bağdat'ın orman ve hatab rüsumundan elde ettiği toplam gelir, 34.539 kuruş 5 santimdir.¹³⁷³ Buna karşılık Basra'da yalnızca hatab

¹³⁶⁷ COA. Y. MTV. 6/6/H. 09.05.1298. Söz konusu belgede arazi ve mukataalar kabiliyetlerine ayrılmıştır. Bunlardan kısm-ı evveli, Müseyyib, Nasriyye, Düceyl, Hamamülkebir Ümmülhavi, Nefşe, İskenderiye, Verdiye ve Tarmiye olarak belirlenmiştir. Diğer kısım Amare Sancağında bulunan yirmi üç parça emlak olarak belirtilmiştir. Ayrıca bkz. Arzu Tozduman Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, 92.

¹³⁶⁸ Aynı belge.

¹³⁶⁹ Aynı belge.

¹³⁷⁰ COA. HH. d. Nr. 7861/H. 10.07.1306. COA. HH. d. Nr. 20821/H. 29.12.1303.

¹³⁷¹ COA. HH. d. Nr. 7861.

¹³⁷² COA. HH. d.Nr. 20821.

¹³⁷³ COA. HH. d. Nr. 7861.

rüsumu bulunmaktadır ve bundan elde edilen toplam gelir meblağı, 794 kuruş 31 santimdir.¹³⁷⁴ Çayır rüsumu, Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyyelerinden alınan ancak Basra Vilayetinde olmayan bir rüsumdur. Bağdat'tan alınan çayır vergisi toplamı, 135.210 kuruştur.¹³⁷⁵

İcarlardan elde edilen gelir

İcarlar, Arazi-i Seniyyelerin gelir türlerinden biriydi. Arazi-i Seniyyelere gelir getiren icar türü olarak emlak icarıyla karşılaşılmaktadır. Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyyesinin emlak icarından elde ettiği gelir tutarı, 23.092 kuruş 5 santimken,¹³⁷⁶ Basra Arazi-i Seniyyesi emlak icarından elde ettiği gelir tutarı, 1270 kuruş 30 santimdir.¹³⁷⁷

Zahire gelirleri

Arazi-i Seniyyelerde üretilen zahirenin satışının yapıldığı ve gelir olarak faydalandığı anlaşılmaktadır. Bağdat Arazi-i Seniyyesi zahire satışından gelir olarak kaydedilen meblağ, 3.147.445 kuruş 4 santimdir. Basra Arazi-i Seniyyesi zahire satışından elde edilen gelir meblağı ise 6.052.310, 74 santimdir. Söz konusu meblağlar, zahireden elde edilen gelirin Arazi-i Seniyye için önemini ortaya koymaktadır.

Varidat-ı Müteferrika

İncelenen defterlerde, gelir olarak kaydedilen ancak hangi türden gelir olduğu yazılmayan varidat-ı müteferrika, çeşitli türden geliri ihtiva eder. Bağdat Arazi-i Seniyyesinde bu türden gelir olarak kaydedilen meblağ, 54.986 kuruş 35 santimdir. Basra Arazi-i Seniyyesinde bu türden toplam gelir miktarı ise 6704 kuruş 71 santimdir.

5.2.2.8.2. Giderler

Memur maaşları

Arazi-i Seniyyeler idari bir yapılanma olması sebebiyle idaresini üstlenen, denetleyen ve farklı birtakım işleri yürüten memurları bulunmaktaydı. Bu memurlardan bir kısmı nizamnamelere göre daimî memurken, bir kısmı ise geçici olarak görev yapmaktaydı. Arazi-i Seniyye gelir-gider defterlerinde memurların maaşı

¹³⁷⁴ COA. HH. d. Nr. 20821.

¹³⁷⁵ COA. HH. d. Nr. 7861.

¹³⁷⁶ Aynı belge.

¹³⁷⁷ COA. HH. d. 20821/H. 29.12.1303.

giderler kısmında yer alırken, memurların maaşı da belirtildiği üzere geçici ve daimî olarak ayrılmıştır. Bağdat Arazi-i Seniyye gider hesaplarına göre daimî memurlara bir senelik süreçte verilen maaş meblağı, 624.944 kuruş 93 santimken, geçici memurlara verilen maaş meblağı 110.357 kuruş 19 santimdir.¹³⁷⁸ Basra Arazi-i Seniyyesi gelir-gider defterine bakıldığında burada da memurlar aynı şekilde iki kısma ayrılmıştır ve daimî memurların maaşı 321.906 kuruşken, geçici memurların maaşı 64.119 kuruş 42 santimdir.¹³⁷⁹

Harcırah ve yevmiye

Harcırah, görevli memurların harcamalarına verilirken, yevmiye ise Arazi-i Seniyyelerde günlük ücret alan görevlilerin çalışma ücretlerini göstermektedir. İncelenen her iki defterde de ortak masraflardan biri olan harcırah ve yevmiye esasen tüm Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin ortak giderini oluşturmaktadır. Bağdat Arazi-i Seniyyesinde çalışan memur, amele ve fellahlara bir senelik süreçte verilen harcırah ve yevmiye meblağı, 67.764 kuruş 85 santimdir.¹³⁸⁰ Bu meblağ Basra Arazi-i Seniyye giderlerine bakıldığında, 17.075 kuruş 50 santim olarak yazılmıştır.¹³⁸¹

Kırtasiye

Arazi-i Seniyyede görev alan memurların yazı işlerini gerçekleştirmek için kullandıkları birtakım eşyaları ifade eden kırtasiye masrafları, Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin tümünde ortak bir gider kalemidir. Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun kırtasiye masrafı meblağı 6946 kuruş 75 santimken,¹³⁸² Basra Arazi-i Seniyye Komisyonunun kırtasiye masrafı meblağı, 3208 kuruştur.¹³⁸³

İnşaat ve Tamirat

İnşaat ve tamirat masrafları idare tarafından ihtiyaç duyulan günlük inşaat ve tamirat haricinde Arazi-i Seniyyenin bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır. Bölgede inşa olunan ebniyeler ya da tamir edilen mevcut yapılar, bu masrafa dahil edilmektedir.¹³⁸⁴ Bu bağlamda Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun bir senelik süre zarfında inşaat

¹³⁷⁸ COA. HH. d. 7861/H. 10.07.1306.

¹³⁷⁹ COA. HH. d. 20821.

¹³⁸⁰ COA. HH. d. 7861.

¹³⁸¹ COA. HH. d. 20821.

¹³⁸² COA. HH. d. 7861.

¹³⁸³ COA. HH. d. 20821.

¹³⁸⁴ COA. Y. MTV. 306/209/H. 29.01.1326.

ve tamirat masrafı olarak kaydedilen meblağ, 194.123 kuruş 43 santimdir.¹³⁸⁵ Basra Arazi-i Seniyye Komisyonunun bir senelik süre zarfında inşaat ve tamirat masrafı olarak kaydedilen meblağ, 21.948 kuruş 12 santimdir.¹³⁸⁶

Mefruşat

Mefruşat giderleri idarelerde karşılaşılan masraflardan bir diğeridir. Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu mefruşat giderleri meblağı, 2306 kuruş 55 santimdir.¹³⁸⁷ Basra Arazi-i Seniyye komisyonu mefruşat tutarı ise 1344 kuruş 25 santimdir.¹³⁸⁸

Hafriyat

Hafriyat kelime anlamı olarak kazı anlamına gelmektedir.¹³⁸⁹ Hafriyat işlemi özellikle nehirlerle ve kanallara yeni kanallar oluşturmak için uygulanırdı.¹³⁹⁰ Ayrıca anbarlar içinde hafriyat işlemi yapılmıştır.¹³⁹¹ Bu bağlamda Bağdat Arazi-i Seniyyesi Komisyonunun hafriyat masraf meblağı 296.288 kuruş 94 santimdir.¹³⁹² Basra Arazi-i Seniyye Komisyonu hafriyat masrafı meblağı, 49.098 kuruş 25 santimdir.¹³⁹³

İcarlar masrafı

İcarlar, Arazi-i Seniyyeler için hem önemli bir gelir kalemi hem de masraf türüdür. İncelenen defterde Basra Arazi-i Seniyyesinin icarlara yönelik bir masraf kaydına rastlanmamıştır. Ancak Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun bir senelik sürede icar masraf tutarı 9146 kuruş 35 santimdir.¹³⁹⁴ Bu durum, diğer gider kalemlerindeki masraf tutarları da değerlendirildiğinde, esasen Bağdat Arazi-i Seniyyesinin Basra'dan daha büyük bir yapı olduğunu göstermektedir. Gelir ve gider miktarlarında Bağdat'ın, Basra'dan gözle görülür bir üstünlüğü söz konusudur. Bu bağlamda üretim açısından da Bağdat, Basra'ya göre çok daha fazla binaya ihtiyaç duymuş olmalıdır.

¹³⁸⁵ COA. HH. d. 7861.

¹³⁸⁶ COA. HH. d. 20821.

¹³⁸⁷ COA. HH. d. 7861.

¹³⁸⁸ COA. HH. d. 20821.

¹³⁸⁹ Devellioğlu, a.g.e., 358.

¹³⁹⁰ COA. Y. MTV. 35/32/H. 11.01.1306.

¹³⁹¹ COA. HH. İ. 109/24/H. 28.04.1315.

¹³⁹² COA. HH. d. 7861.

¹³⁹³ COA. HH. d. 20821.

¹³⁹⁴ COA. HH. d. 7861.

Emlak muacceleli

Muaccele, Arazi-i Seniyye Komisyonunun masraflarından bir diğeridir. Arazi-i Seniyyeye emlak, arazi, mukataa türünden alımlar II. Abdülhamit yönetimi boyunca devam etmiştir. Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun bir senelik süreçte muaccele için ödediği toplam miktar, 21.876 kuruştur.¹³⁹⁵ Basra Arazi-i Seniyye Komisyonunda ise emlak muacceleli masrafı yer almamıştır.

Hayrat ve meberrat

Hayrat ve meberrat, Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda görülmemiş olan bir masraf türüdür. Karşılık beklemeden bölgeye yapılan işleri kapsamakta olup, hayır ve sevap işlerini anlatmaktadır. Basra ve Bağdat Arazi-i Seniyye komisyonlarının ikisinde de masraf kaydı olarak yer almıştır. Bu bağlamda Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonunun hayrat ve meberrat işleri için yaptığı harcama tutarı, 3425 kuruş 50 santimdir. Basra’da ise 5524 kuruş 75 santim masraf tutarı yazılmıştır.¹³⁹⁶

Satın alınan çeşitli unsurların masrafı

Arazi-i Seniyyelerde yapılan üretim yanında harici olarak zahire ve tohumluk türünden ürünler alınmaktaydı. Basra ve Bağdat Arazi-i Seniyyelerine bu türden zahire ve tohum satın alındığı anlaşılmaktadır. Bağdat Arazi-i Seniyyesi için satın alınan zahireye verilen meblağ, 35.375 kuruş 25 santimdir. Basra Arazi-i Seniyyesi için satın alınan tohum için verilen meblağ, 14.711 kuruş verilmiştir.

Masarif-i müteferrika

İlgili başlık altında kaydedilen masraf kaydında, masrafın türü hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Ancak diğer türden masraflar olarak düşünülebilir. Bağdat Arazi-i Seniyye komisyonunda “masarif-i müteferrika” başlığı altında kaydedilen toplam masraf meblağı, 52.239 kuruş 29 santimken, Basra’da ilgili başlık altında masraf kaydedilen tutar, 13.247 kuruş 24 santimdir.

¹³⁹⁵ COA. HH. d. 7861.

¹³⁹⁶ COA. HH. d. 20821.

5.2.2.9. Arazi-i seniyye'lerle ilgili hukuki konular

5.2.2.9.1. Bölgedeki aşiretlere yönelik şikayetler ve alınan tedbirler

Musul ve Bağdat gibi vilayetlerde mevcut bazı aşiretler sebebiyle güvenlik hiçbir zaman tam anlamıyla sağlanamamıştır. Emlâk-ı Hümâyûnlara dahil edilen arazilerde kurulan idari teşkilatlar aşiret saldırıları için caydırıcı olsalar dahi güvenlik problemleri tam anlamıyla çözülememiştir.¹³⁹⁷ Bazı arşiv belgelerinde Bağdat, Basra, Trablusgarp ve Bingazi gibi bölgelerde tahsilat işinde askeri yardım olmadan gelirlerin toplanması işinin sekteye uğrayacağı belirtilmiştir. Bu sebeple Trablusgarp'ta Altıncı Ordu Müşiriyeti ve kumandanlığına tahsilat işinde muavenet görevi tebliğ kılınmıştır.¹³⁹⁸ 1887 yılına ait bir arşiv belgesinde Düceyl Arazi-i Seniyyesinde bulunan tüm ahali ve çiftçinin çoğunun ahali ve aşiret-i vahşiyeden olmaları sebebiyle buraların askersiz asayişinin sağlanamayacağı ve bunun yanında Arazi-i Seniyye varidat ve hasılatının da korunamayacağı belirtilmiştir. Burada öteden beri piyade ve süvariden oluşan zaptiyenin bulundurulduğu ancak bunların bir sebepten kaldırıldığı ifade edilmiş ve askerin buradan kaldırılması sebebiyle hem ahalinin hem de varidat-ı seniyyenin korunmasının mümkün olmadığı aktarılmıştır. Bu sebeple askerin yerine iade edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.¹³⁹⁹ Beşinci Ordu-ı Hümâyûnundan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye dairesine ulaşan telgrafnameye göre Arazi-i Seniyye topraklarında hayvanlarını otlatan aşiret mensuplarının, otlakıye rüsumunu vermeden Halep tarafına geçtikleri anlaşıldığından, söz konusu hayvanların sayılarak verginin tahsil edilmesi konusunda, Halep askeri müfrezesinin muavenetinin Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu tarafından talep olunduğu görülmektedir.¹⁴⁰⁰ Bölgede bulunan aşiretlerin Arazi-i Seniyye çiftçilerine saldırarak bunların malları ve hayvanlarını gasp ettiği, arşiv belgelerinde sıklıkla geçmektedir.¹⁴⁰¹ Bu gibi saldırılara karşı çoğunlukla askeri tedbirler alınmıştır.¹⁴⁰² Aşiretlerin Arazi-i Seniyyelerde çiftçilik yaptıkları ve hatta mültezim oldukları anlaşılmaktadır. 1905 yılına ait bir belgeye göre Amare Arazi-i Seniyyesinde çiftçilik ve mültezimlik yapan aşiret üyelerinin buradan Arazi-i

¹³⁹⁷ Terzi, a.g.e., 45.

¹³⁹⁸ COA. Y. PRK. ASK. 61/67/H. 01.11.1307.

¹³⁹⁹ COA. ML. EEM. 92/47/R. 28.06.1303.

¹⁴⁰⁰ COA. Y. MTV. 38/120/H. 14.09.1306.

¹⁴⁰¹ Bkz. COA. BEO. 446/33394/H. 26.01.1312. COA. BEO. 698/52339/H. 11.05.1313. COA. BEO. 774/58012/H. 20.11.1313. Söz konusu belgeler aşiretlerin Arazi-i Seniyyeye olan saldırılarını göstermektedir.

¹⁴⁰² Bir örnek olarak; COA. BEO. 990/74184/H. 10.03.1315.

Seniyye Komisyonunca çıkarılması üzerine fesat çıkarmak ve hasılatı telef etmek amaçlarıyla saldırılarda bulundukları anlaşılmaktadır.¹⁴⁰³

5.2.2.9.2. Arazi-i seniyye memurlarına yönelik şikayetler

Arazi-i Seniyyelerde önemli bir diğer şikâyet konusu da Arazi-i Seniyye görevlilerine yönelik şikayetlerdir. İlgili şikayetlerin çoğu, kişilerin tasarrufundaki emlâka Arazi-i Seniyye görevlilerinin el koyması ile ilgilidir. Bir örnek olarak, 1889 senesine ait bir belgede, tasarruflarına verilmiş olan emlâka Dicle Arazi-i Seniyye memuru tarafından el koyulduğuna yönelik şikayette bulunan kişi, konunun kendi lehine çözülmesini talep etmiştir.¹⁴⁰⁴ 1901 yılına ait Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilen bir telgrafnamede Lut Gölü yakınlarında bulunan araziye, Kudüs Arazi-i Seniyye memurları tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi talep edilmiştir.¹⁴⁰⁵ Emlâk-ı Hümâyûn görevlilerine yönelik şikayetleri içeren bir belgede, Halep Vilayetinde bir karyede bulunan tarlalara Arazi-i Seniyye görevlilerinin müdahale ettiğinden şikayet edilmiştir.¹⁴⁰⁶

Ayrıca arşivden anlaşıldığı kadarıyla memurların yaptığı yolsuzluklar, idare tarafından da tespit edilmekteydi. Bu gibi durumlarda merkeze şifreli belgelerle haber verildiği anlaşılmaktadır. Bir örnek olarak Amare Arazi-i Seniyye memurlarından bir kısmına yönelik yolsuzluk iddiasıyla tahkikat yapılmıştır. Tahkikat neticesinde Arazi-i Seniyye varidatıyla ilgili usulsüzlük ve hesaplarla ilgili yanlış bilgilendirme yapıldığı, ayrıca ağnam rüsumunun eksik sayıldığı ve ihaleye çıkılması gereken resimlerin ihaleye çıkarılmadığı anlaşılmıştır.¹⁴⁰⁷ Farklı bir belgeye göre Amare Arazi-i Seniyye Komisyonunda memur olan Tabip Binbaşı Aziz Efendi'nin mukataat-ı seniyye işlerinde usulsüzlük yaptığı anlaşıldığından komisyondaki görevini sürdürmesinin uygun görülmediği ve ilk vasıta ile merkez ordu-i hümâyûna gönderilmesi gerektiği Arazi-i Seniyye Komisyonu riyasetine yazılmıştır.¹⁴⁰⁸

Dikkat çekici bir diğer konu ise Emlâk-ı Hümâyûn görevlileri ile mülki görevliler arasında yaşanan anlaşmazlıklardır. Buna göre Musul Vilayetinden Dahiliye Nezaretine yazılan bir tezkireye göre söz konusu vilayette bulunan Arazi-i Seniyye

¹⁴⁰³ COA. DH. TMIK. M. 210/11/H. 19.09.1323.

¹⁴⁰⁴ COA. Y. PRK. AZJ. 16/15/H. 15.03.1307.

¹⁴⁰⁵ COA. DH. MKT. 2526/66/H. 12.05.1319.

¹⁴⁰⁶ COA. Y. EE. KP. 2/191/H. 05.12.1305.

¹⁴⁰⁷ COA. ML. EEM. 161/24/R. 01.08.1308.

¹⁴⁰⁸ COA. Y. MTV. 290/104/H. 29.08.1324.

görevlilerinin zabitanın işlerine müdahale ettikleri bildirilmiş ve gereğinin yapılması yönünde Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonuna talimat verilmiştir. Buna verilen cevapta ise Arazi-i Seniyye memurlarının hükümete mahsus olan siyasi işlerden daima uzak tutulduğu, şikâyetle konu olan memurun Arazi-i Seniyyenin muamelatına göre eylemlerde bulunduğu açıklanmıştır.¹⁴⁰⁹

5.2.3. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Ormanlar ve Korular (1876-1909)

Tanzimatla birlikte devletin yeniden organize edilmesi süreci içinde hukuk alanındaki düzenlemeler, aynı zamanda yeni bir iktisat politikasını da ortaya çıkarmış ve söz konusu iktisat politikasının ülke içinde en çok etkisinin görüldüğü sektör ise tarım olmuştur. Ticari bir meta değeri kazanan tarım ürünleri içinde ormancılık, gelişmiş sanayisi ile Avrupa'nın en çok ihtiyaç duyduğu ürünlerden olması sebebiyle ülke içinde ivme kazanmıştır.¹⁴¹⁰ Orman ürünlerinin yeni bir ticari meta olarak görülmeye başlaması ve Avrupa'nın orman ürünlerine duyduğu ihtiyaç yanında Osmanlı'da bulunan birtakım ormanların vergilendirilmesi ve verimli kullanılması sonucunda ülke ekonomisine katkısı olacağı düşüncesi de ormancılık alanında yeni bir anlayışı oluşturmuştur.¹⁴¹¹

1858 Arazi Kanunnamesinin 19, 30, 91, 92 ve 104. Maddelerinde ormanlardan bahsedilmiş ve kanunun 30. Maddesinde ormanlar dört kısımda ele alınmıştır. Bunlar:¹⁴¹²

- Hususi kişiler uhdesinde bulunan korular,¹⁴¹³
- Cibal-i Mubaha¹⁴¹⁴ denilen ormanlar,
- Vakıflara bağlı ormanlar,

¹⁴⁰⁹ COA. DH. MKT. 498/6/H. 28.01.1320.

¹⁴¹⁰ Bekir Koç, "1870 Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24, 37 (Mayıs 2005): 234.

¹⁴¹¹ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM*, Sayı 10, (1999): 151.

¹⁴¹² Bülent Köprülü, "Türk Hukukunda Orman Mülkiyeti", *Journal of Istanbul University Law Faculty* 14, sy. 3-4 (Eylül 2011): 732-733.

¹⁴¹³ Koru kelimesi yarı doğal ya da tamamen insan eliyle oluşturulmuş ve etrafı çevrilerek koruma altına alınmış ağaç kümesini ifade etmektedir. Bkz. Gülcan Nair, "İstanbul'un Tarihi Korularının Değerlendirilmesi", (Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 6. Ayrıca TDK'ye göre ise "bakımlı küçük orman" anlamına gelmektedir. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/koru> (E.T. 17.06.2023).

¹⁴¹⁴ Cibal-i Mubaha ormanları esasen devlete ait olmakla birlikte herkesin serbestçe yararlandığı ormanlardır. Bkz. Yücel Çağlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ormancılık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1566.

- Karye ve kasabalara tahsis edilmiş baltalıklar.¹⁴¹⁵

1858 Arazi Kanunnamesi ülkedeki miri ormanlardan ziyade mülk ormanlarla ilgili düzenlemeleri içermekteydi ve miri ormanlara dair esas amacı, bu tür ormanların özel mülkiyete geçişini önlemeye çalışmaktı ancak kanunnamede bulunan bazı maddeler, miri ormanların özel mülkiyete geçişini önleyememiştir.¹⁴¹⁶ 1858 Arazi Kanunnamesinin miri ormanlarla ilgili düzenlemeleri içermemesi sebebiyle bu ihtiyaca yönelik birtakım layihalar hazırlanmış ve söz konusu layihaların uygulama yönünden başarılı olmasıyla birlikte 13 Ocak 1870 tarihinde Osmanlı ormancılığı için önemli bir zihniyet değişikliğini ifade eden Orman Nizamnamesi ilan edilmiştir.¹⁴¹⁷ Nizamnamenin ilk maddesinde ülkede bulunan ormanlar dört kategoriye ayrılmıştır:¹⁴¹⁸

- Doğrudan devlete ait olan miri ormanlar,
- Vakıflara ait ormanlar,
- Kasaba ve köylere ait baltalıklar,
- Mülk ormanlar.

Bu sebeple sonraki yıllarda Orman Nizamnamesi hazırlanmıştır.¹⁴¹⁹ Nizamnameden önce ormanların kullanımına ilişkin sınırları kapsayan nizamname, talimatname ve irade türünden yasal düzenlemeler uygulanmış olmasına karşın Orman Nizamnamesi bu alanda öncekilere kıyasla çağdaş bir yaklaşım ortaya koymuştur.¹⁴²⁰ 1858 Arazi Kanunnamesi, mülk ormanların hukuki statüleri ve tasarruflarına ilişkin kaideleri barındırdığı için Orman Nizamnamesinde miri ormanlara dair düzenlemeler bulunmaktadır. Nizamnamede mülk ormanlarla ilgili olarak ise sahibinin izni alınarak devlet ihtiyaçları için bu tür ormanlarda kesim yapılabileceğine ilişkin açıklama

¹⁴¹⁵ Osmanlı literatüründe orman ve korulara dair sınıflandırmanın Tanzimat öncesinde de pek fazla değişiklik barındırmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Tanzimat dönemi öncesinde de koru ve ormanlar şu şekilde sınıflandırılmaktaydı:

- Vakıf,
- Özel,
- Cibal-i Mübaha,
- Köy ve Kasaba baltalıkları,
- Tersane ve Tophanelerin gereksinimleri için ayrılmış ormanlar. Çağlar, a.g.m., 1563.

¹⁴¹⁶ Kanunnameye göre devlet arazisi üzerinde kendiliğinden yetişen ağaçları aşılama gibi yollarla kullanılabilecek duruma getirenlere bu ağaçları mülkiyetine geçirebilme hakkı tanınmıştır. Çağlar, a.g.m., 1566.

¹⁴¹⁷ Koç, a.g.m. 235-236.

¹⁴¹⁸ Koç, a.g.m. 236.

¹⁴¹⁹ Köprülü, a.g.m., 732.

¹⁴²⁰ Koç, a.g.m., 158.

yapılmıştır.¹⁴²¹ 1870 Orman Nizamnamesi öncesinde halkın ormanlardan zorunlu ihtiyaçları için faydalanması konusunda herhangi bir ücret ödemeleri beklenmezdi. Nizamname ile halkın ormanlardan faydalanması oluşabilecek tepki sebebiyle birdenbire yasaklanmamış ancak sınırsız kullanım kontrol edilmeye çalışılarak ticari kullanımlar vergilendirilmiştir. Bu durum ise ormancılık konusunda bilinçli ve planlı bir döneme girildiğini göstermektedir.¹⁴²²

Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen orman ve korular için tıpkı diğer emlaklarda olduğu gibi sened-i hakanî düzenlenir ve bunlar padişah adına kaydedilirlerdi. Bu sebeple Arazi Kanunnamesinde mülk ormanlarla ilgili maddelerin incelenmesi gereklidir. Kanunnamede mülk ormanlar kendi içlerinde ikiye ayrılmışlardır. Bunlardan ilki ağaçları mülk olan korular olup arazi-i memluke üzerindeki koru ve ormanlar, arazi-i emiriye üzerinde olan koru ve ormanlar ile vakıf topraklar üzerindeki koru ve ormanlar olarak üçe ayrılmaktadır. Arazi-i memluke üzerinde bulunan ormanlarda hem toprak hem de ağaçlar mülkü oluşturabilir. İkinci ve üçüncü kategoride ise toprak değil ağaçlar mülktür.¹⁴²³ Mülk ormanların ikincisi ise “hüda-i nabit” korular olup baba ve dededen kişiye intikal eden ya da başkasından teferruğ yolu ile tasarruf olunan ormanlardır. Bunlar belirli kişiler tarafından tasarruf olunsada da mülk mahiyetinde değildirler ve miri bir toprak üzerinde bulunduklarından miri hükümlere tabi tutulmuşlardır.¹⁴²⁴

5.2.3.1. Orman ve koruların edinim şekli

Koru ve ormanların Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilme işlemi diğer Emlâk-ı Hümâyûn’larla aynı şekildeydi. Hazine-i Hassa görevlileri ilgili emlakın senetlerini düzenler ve Defter-i Hakanî’de tapu işlemleri yapılırdı. II. Abdülhamit’in tahta çıktığı ilk yıllarda farklı kurumlar ve kişiler elinde kalmış olan Emlâk-ı Hümâyûnların tekrar Hazine-i Hassa bünyesine alınmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştı. 1883 senesine ait bir belge hem söz konusu çalışmalar hakkında hem de koruların senetlerinin padişah adına düzenlenmesiyle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre belgede ismi geçen diğer emlaklarla birlikte İnöz Koru-yı Hümâyûnu ve Kavak Koru-yı Hümâyûnu II. Abdülhamit dönemi öncesinde belgede tabir edildiği şekliyle “şunun bunun

¹⁴²¹ Koç, a.g.m. 236.

¹⁴²² Koç, a.g.m. 242.

¹⁴²³ Köprülü, a.g.m., 733.

¹⁴²⁴ Köprülü, a.g.m. 734.

istifadesinde” kalmış ve Tophane-i Âmire idaresinde olmalarına rağmen metruk ve bakımsız bir halde kalmışlardır. Belgeye göre Hazine-i Hassa memurları tarafından yapılan tahkikat sonucu söz konusu korulardaki ağaçların kişiler tarafından herhangi bir fenne tatbik olmayarak kesildiği ve oldukça zarara uğratıldığı öğrenilmiştir. Dolayısıyla İnöz ve Kavak Koru-yı Hümâyûn’larının Emlâk-ı Hümâyûn idaresine geri döndürülmesine karar verilmiş ve padişah adına senetleri düzenlenmiştir.¹⁴²⁵

Farklı bir örnek olarak, Musul Vilayeti dahilinde Dicle Nehri kenarında bulunan ve Emlâk-ı Emiriyye’den olan ormanların 50.000 kuruş muaccele bedeli ile Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilmesine karar verilmiş ve işlemin Hazine-i Hassa ve Hazine-i Maliye arasında gerçekleşeceği belirtilmiştir. Ormanların Emlâk-ı Hümâyûn’a dahil edilme sebebinin ise ormanların imarı olduğu ifade edilmiştir.¹⁴²⁶ Bunun yanında Selanik’te bulunan koru, orman ve arazinin muaccele bedeli olarak 391.000 kuruş taksitlerle ödenmiştir.¹⁴²⁷

5.2.3.2. Orman ve koruların Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idaresi

Ormanlar ve korular İstanbul ve çevresinde bulunuyorsa Emlâk-ı Hümâyûn merkez idare tarafından, vilayetler ve çiftlikatlardaysa bulundukları bölgenin Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından yönetilirlerdi. Emlâk-ı Hümâyûn ormanlarına fazlaca önem verilmiş ve müessesenin nizamnamesinde ormanlarla ilgili maddelere yer verilmiştir. Nizamnameye göre Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunda aza sıfatıyla bir orman müdürünün varlığı bulunmaktadır ve orman müdürü yalnızca merkezin idaresi altındaki orman ve koruları değil, aynı zamanda tüm vilayetlerde bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen orman ve koruları korumak ve denetlemekle mükellef olmuştur.¹⁴²⁸ Salnamelere bakıldığında Emlâk-ı Hümâyûn orman müfettişliğinin, idarenin en erken dönemlerinden itibaren mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 1882 yılının salnamesine göre Emlâk-ı Hümâyûn Orman Müfettişi Mıgardıç Hekimyan Hazine-i Hassa Nezareti kadrosunda görülmektedir.¹⁴²⁹ 1886 yılına ait salnamede, daha önce orman müfettişliği görevinde bulunan Hekimyan

¹⁴²⁵ COA. Y. MTV. 12/21/H. 07.10.1300.

¹⁴²⁶ COA. İ. DH. 1008/79639/H. 10.02.1304.

¹⁴²⁷ COA. ML. EEM. 116/67/R. 26.07.1305.

¹⁴²⁸ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301. Orman müdürü hakkında ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilmiştir.

¹⁴²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1882.

Efendi'nin artık orman müdürü olarak görev yaptığı geçmiştir.¹⁴³⁰ Bu bağlamda Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamesine göre hareket edilmiştir.

Merkezde bulunan orman ve koruların yönetim ve denetimi Emlâk-ı Hümâyûn İkinci ve Dördüncü şubesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir merkez idare şubesi olan İkinci ve Dördüncü Şube, tamamen orman ve koruların yönetim ve denetim işlerinden mesul idi. Ancak söz konusu şubenin müdür ve muavininin yalnızca merkezde bulunan orman ve koruları idare etmedikleri, aynı zamanda ülkenin vilayetlerinde bulunan tüm orman ve koruları da denetledikleri anlaşılmaktadır. Arşiv belgeleri doğrultusunda Emlâk-ı Hümâyûn orman müdür ve muavininin vilayetlere görevlendirildikleri söylenebilir. 1899 yılına ait bir belgede Orman Müdür Muavini Nur Bey'in, Edirne Emlâk-ı Hümâyûn idaresi dahilindeki Kırkkilise civarında bulunan Koru-yı Hümâyûnu keşif ve muayene etmek için görevlendirildiği görülmektedir.¹⁴³¹ 1907 yılına ait farklı bir belgede ise Orman Müdür Muavini Nuri Bey, bu sefer Aydın Vilayeti Emlâk-ı Hümâyûn idaresi dahilinde bulunan Tepeköy Şubesindeki ormanlar hakkında icrayı tahkikat yapmakla görevlendirilmiştir.¹⁴³²

Salnamelere göre İkinci ve Dördüncü Şube II. Abdülhamit döneminin yaklaşık olarak sonuna kadar orman müdürü, orman muavini ve katiplerden oluşmaktaydı. Ancak 1908 yılının salnamesinde İkinci ve Dördüncü Şubeye ek olarak bir Orman Şubesinin idareye dahil edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴³³ Ancak bunun yanında vilayetlerde bulunan bir kısım Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinde de Orman Şubesinin bulunduğu anlaşılmaktadır ki bu durum vilayetlerdeki orman ve koruların yönetimi hakkında bilgi vermektedir. Musul Emlâk-ı Hümâyûn İdaresine bağlı bir Orman Şubesinin mevcudiyeti arşiv belgelerinden öğrenilmektedir. Hatta söz konusu şubeye bağlı birtakım mezra ve karyeler de bulunmaktaydı.¹⁴³⁴

Emlâk-ı Hümâyûna nizamnamesine göre orman ve korular müfettişler tarafından denetlenirdi. Bunların özellikle merkezde bulunanlarından ihtiyaç olmadıkça ağaç kesimi yapılması yasaklanmıştı. Orman ve koruların usule göre ıslahı ve korunması, koru haline getirilmeye uygun olanların düzenlenmesi konusunda orman müdürü,

¹⁴³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1886.

¹⁴³¹ COA. ML. EEM. 325/70/R. 10.09.1315.

¹⁴³² COA. ML. EEM. 607/78/R. 20.04.1323.

¹⁴³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, 1908.

¹⁴³⁴ Bkz. COA. ML. EEM. 626/39/R. 10.08.1323.

vilayet şubeleriyle de haberleşirdi.¹⁴³⁵ Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn'a bağlı orman ve koruların sınırlarının belirlenmesi ve haritalarının düzenlenmesi işi de yine Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin yapmakla görevli olduğu işlerden biriydi.¹⁴³⁶ Ormanların keşif, muayene ve denetlenmesi için genellikle orman müdür muavininin görevlendirildiği görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn orman müdür muavini olan ve merkezde görev alan Nuri Bey, İzmit, Selanik ve Edirne gibi ülkenin farklı noktalarına ormanların teftiş ve muayenesi için görevlendirilmiştir.¹⁴³⁷ Bazı noktalarda ormanların teftişi için heyetler oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 1901 yılına ait bir belgede Tokat Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı olan Alemdağı ve Paşamandıra Çiftlikât-ı Hümâyûn'larının ormanlarını muayene ve teftiş için bir heyet oluşturulduğu ve bu heyette Orman Müdür Muavini Nuri Bey'in de görev aldığı görülmektedir.¹⁴³⁸

Koru-yı Hümâyûnlar Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan koruları ifade etmektedir. Bunların II. Abdülhamit döneminden önceki idareleri İstabl-ı Âmire tarafından yapılmaktaydı.¹⁴³⁹ Emlâk-ı Hümâyûn'un müesseseseleşmesinden itibaren ise Koru-yı Hümâyûnlar bu müessese tarafından idare edilmişlerdir. II. Abdülhamit döneminden önce İstabl-ı Âmire tarafından yönetilen koruların Anadolu'da Bursa, Eskişehir, İnönü ve Ladik korularıyla; Rumeli'de Selanik, Kırkkilise, Ferecik, İnöz, Filibe, Siroz, Gümölcine, Dimetoka, Karınabad ve Emirgazi koruları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁰ II. Abdülhamit döneminde ise Emlâk-ı Hümâyûn tarafından yönetilen mevcut koruların Akköprü, Alemdağ, Filibe, İnöz, Kırkkilise, Ferecik, Maslak, Üsküdar ve Hadım Koru-yı Hümâyûnları olduğu tespit edilmiştir. Koru-yı Hümâyûn'lar içinden özellikle Akköprü Koru-yı Hümâyûnu ön plana çıkmaktaydı.¹⁴⁴¹ Söz konusu Koru-yı Hümâyûn'un idaresinde ayrıca bir müdür ve muavin bulunmaktaydı.¹⁴⁴²

Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin koru ve ormanlardaki ağaçların izin alınmadan ve bilinçsizce kesilmesini önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İnöz Koru-yı Hümâyûnu ve

¹⁴³⁵ COA. Y. PRK. HH. 12/58/H. 21.03.1301.

¹⁴³⁶ COA. ML. EEM. 524/58/R. 18.08.1321.

¹⁴³⁷ Bkz. COA. ML. EEM. 284/34/R. 20.03.1314. COA. ML. EEM. 295/47/R. 05.08.1314. COA. ML. EEM. 369/88/R. 12.03.1317.

¹⁴³⁸ COA. COA. ML. EEM. 369/88/R. 12.03.1317.

¹⁴³⁹ Bkz. Ahmet Uzun, *İktisadi ve Mali Yönleriyle İstabl-ı Âmire (1500-1900)* (Ankara: TTK Yayınları, 2020).

¹⁴⁴⁰ Uzun, a.g.e., 170-171. Ahmet Uzun söz konusu koruları "mîrî koru" olarak tanımlamıştır. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümâyûn tamamen II. Abdülhamit'in şahsi malı haline getirildiği için Koru-yı Hümâyûnlar da bu dönemde mîrî olarak nitelendirilemez.

¹⁴⁴¹ Uzun, a.g.e., 169.

¹⁴⁴² Bkz. COA. ML. EEM. 92/82/R. 08.07.1303. COA. ML. EEM. 101/43/R. 18.04.1304.

Kavak Koru-yı Hümâyûnu içinde bulunan meyve veren ağaçların bilinçsiz bir şekilde kesilmesini önlemek adına söz konusu korular Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmişlerdir.¹⁴⁴³ 1893 yılına ait bir belgede civarda bulunan Emlâk-ı Hümâyûn orman ve korularından ağaç kesilmekte olduğunun haber alındığı, buralarda ağaç kesilmesinin padişah iradesiyle yasaklandığı belirtilmiş ve gerekli tahkikatın yapılarak ağaç kesilmesinin engellenmesi istenmiştir.¹⁴⁴⁴

5.2.3.3. İşletim şekilleri

Koru ve ormanların işletimlerine bakıldığında bunların satılarak, mültezime verilerek ya da gelirleri mültezime verilerek işletildiği söylenebilir. 1880 yılına ait bir belgede Tırhala Sancağında bulunan ormanların çiftlikler gibi satılması istenmiştir.¹⁴⁴⁵ Ayrıca ormanların müzayede ile taliplerine verildiği de anlaşılmaktadır. 1892 yılına ait bir layiha bu konu hakkında fikir verir. Layihaya konu olan Emlâk-ı Hümâyûn Alemdağı Koru-yı Hümâyûnu'nda bulunan ormanlardır. Layihanın yazarı burada bulunan ormanlardan bir dal bile kesilmemesi gerektiğinin padişah iradesi gereği olduğunu ancak Orman Müdürü Hekimyan Efendi'nin burada çıkan yangını bahane ederek, ormanı taliplerine değerinden çok düşük bir bedel karşılığı ihale ile verdiğini belirtir.¹⁴⁴⁶

Koru ve ormanların bir diğer işletim şekli buradan elde edilen vergilerin mültezime verilmesi yöntemidir. Bir örnek olarak 1908 yılına ait bir belgede Kırkkilise Koru-yı Hümâyûnu otlakiesinin müstecire verildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁷ Ayrıca yetiştirilen ağaçlardan da gelir elde edilmekteydi. Buna göre yetiştirilen ağaçlardan bir kısmı kesilip taliplerine ihale edilmesine dair belgeler arşivde bulunmaktadır.¹⁴⁴⁸ Ayrıca Dersaadet ve çevresinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn ormanlarından odun tedariki sağlanmıştır.¹⁴⁴⁹ Bunun yanında ormanlardan travers imalatı konusunda da istifade edilmiştir. 1903 yılına ait bir belgede Vidine Emlâk-ı Hümâyûn şubesine tabi Golamarika ormanından travers imal edilmek maksadıyla bir müteahhitte mukavele yapıldığı ve müteahhitin travers imali için bin metre mik'ablık ağaçları damgalamak

¹⁴⁴³ COA. Y. MTV. 12/21/H. 07.10.1300.

¹⁴⁴⁴ COA. HH. İ. 83/85/H. 26.10.1310.

¹⁴⁴⁵ COA. ML. EEM. 57/2/R. 15.08.1296.

¹⁴⁴⁶ COA. ML. EEM. 160/99/R. 29.07.1308.

¹⁴⁴⁷ COA. ML. EEM. 717/24/R. 06.10.1324.

¹⁴⁴⁸ COA. ML. EEM. 654/46/R. 02.01.1324.

¹⁴⁴⁹ COA. ML. EEM. 623/68/R. 24.07.1323.

için izin istediği öğrenilmektedir.¹⁴⁵⁰ Ormanlardan travers imali izninin kişilere beş sene müddetle verildiği¹⁴⁵¹ ve izin uzatılıp uzatılmayacağı ile ilgili Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin Hazine-i Hassa Nezareti ile yazışmalar yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵²

5.2.3.4. İşletim politikaları

Orman ve koruların Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesiyle ülkedeki orman ve korularda bulunan ağaçların bilinçsizce kesilmesinin engellenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda arşiv belgeleri incelendiğinde özellikle meyve veren, sağlıklı ağaçların kesilmesi konusunda uyarılarda bulunulduğu görülmektedir. Orman ve korular Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edildikten sonra görevliler tarafından bunların sınırlarının belirlendiği ve sınırların işaretlendiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁵³ Koru ve ormanlardan Saray-ı Hümâyûn için odun temini yapılmakta ve koruların korunması için zaptiye süvarisi atanmaktaydı.¹⁴⁵⁴

Akköprü Koru-yı Hümâyûnu gibi büyük korularda aynı zamanda ziraata ve hayvancılığa yönelik hayvanlar da yetiştirilmekteydi.¹⁴⁵⁵ Ayrıca burada çeşitli türden ağaçların da yetiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1888 yılına ait bir belgeye göre Akköprü Koru-yı Hümâyûnu'nda ekiminin yapılması için Avrupa'dan akasya tohumunun getirildiği öğrenilmektedir.¹⁴⁵⁶ Koru-yı Hümâyûn'ların bir kısmına muhacirler yerleştirilmişti. 1885 yılına ait bir belgede Koru-yı Hümâyûn'lardan bir kısmının meralarına Nogay, Tatar ve Rumeli muhacirlerinin yerleştirildiğinden bahsedilmektedir.¹⁴⁵⁷ Bunlar iş gücü olarak kullanılmış ve üretim yapabilmeleri için zahire yardımı yapılmıştır.¹⁴⁵⁸ Ancak Koru-yı Hümâyûn'lara yerleştirilen muhacirlerin ağaçlara zarar vermesi engellenmeye çalışılmıştır. 1894 yılına ait bir belgeye göre Alemdağı Koru-yı Hümâyûnu'nda bulunan ağaçları muhacirlerin zararından korumak maksadıyla munasip bir noktaya bir karakol inşa edilmesi uygun görülmüştür.¹⁴⁵⁹ Bunun yanında Akköprü Koru-yı Hümâyûnu'ndan elde edilen 200 kıyye kitre Hereke

¹⁴⁵⁰ COA. ML. EEM. 450/66/R. 30.07.1319.

¹⁴⁵¹ COA. ML. EEM. 700/73/R. 24.06.1324.

¹⁴⁵² COA. ML. EEM. 696/22/R. 03.06.1324.

¹⁴⁵³ COA. HH. İ. 64/57/H. 06.05.1304.

¹⁴⁵⁴ COA. MB. İ. 46/119/H. 13.08.1295.

¹⁴⁵⁵ COA. ML. EEM. 1371/23/R. 05.11.1294.

¹⁴⁵⁶ COA. ML. EEM. 96/20/R. 04.11.1303.

¹⁴⁵⁷ COA. ML. EEM. 82/11/R. 22.04.1301.

¹⁴⁵⁸ COA. HH. İ. 73/40/H. 28.05.1306.

¹⁴⁵⁹ COA. DH. MKT. 324/36/H. 28.06.1312.

Fabrika-i Hümâyûnu'na gönderilmiştir.¹⁴⁶⁰ Bazı Kuru-yı Hümâyûn'lar avlanma için de kullanılmış ve yabancı devlet görevlilerine avlanma için izin verilmiştir. 1907 yılına ait farklı bir belgede Almanya sefareti memurlarının Hadım Kuru-yı Hümâyûnu'nda *sayd u şıkar*¹⁴⁶¹ için izin istedikleri ve iznin verildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶²

5.2.3.5. Orman ve korularda bulunan görevliler ¹⁴⁶³

5.2.3.5.1. Akköprü kuru-yı hümâyûnu müdürü/muavini

Kuru-yı Hümâyûnlar genel anlamda doğrudan Emlâk-ı Hümâyûn şubelerince yönetilmelerine karşın Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu bu konuda istisnaydı. Korunun büyüklüğü sebebiyle bir şube haline getirildiği ve idari bir yapı kazandığı için bir müdürü ve müdür muavini bulunmaktaydı. Müdürün yetkileri ile ilgili pek fazla arşiv belgesi bulunamamış olsa da Çiftlikât-ı Hümâyûn ve Arazi-i Seniyye müdürleri ile aynı görev ve yetkilere sahip olduğu söylenebilir. Arşiv belgelerine bakıldığında 1888 yılına ait bir belgeye göre korunun eski müdürünün Ali Niyazi isimli bir görevli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁴ 1902 yılına ait bir belgeye göre ise korunun yine eski müdürü olarak Halit Bey isimli bir görevlinin ismi geçmektedir. Halit Bey'in önceden aldığı 2.000 kuruş maaşla münasip bir vilayette istihdamı talep edilmektedir. Bu bağlamda kuru müdürlerinin yaklaşık olarak 2.000 kuruş maaş aldığı söylenebilir.¹⁴⁶⁵ Bahsedilen iki isim haricinde korunun müdürlüğü görevini icra etmiş bir isme rastlanılmamıştır. Müdür muavinleriyle ilgili arşivde 1887 yılına ait bir belgede müdür muavinliğine İlyas Bey isimli bir kişinin tayin olduğu ve kendisine azimet harcırahı olarak 312 kuruşun tahsis edildiği görülmektedir.¹⁴⁶⁶

5.2.3.5.2. Müfettişler

Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin merkez şubelerinde ve vilayetlerdeki şubelerde orman müfettişleri bulunurdu. Merkez idaresinde görevli müfettişler merkez şubelere bağlı olan ormanların teftişi için görevlendirilebileceği gibi vilayetlere de

¹⁴⁶⁰ COA. ML. EEM. 200/100/R. 07.11.1310.

¹⁴⁶¹ Osmanlı literatüründe avcılık için *sayd u şıkar* tabiri kullanılmıştır. Bkz. Güler Yarcı, "Osmanlıda Avcılık Yasaları", *Acta Turcica*, Sayı 1, (Ocak 2009): 124.

¹⁴⁶² COA. ML. EEM. 633/34/R. 21.09.1323.

¹⁴⁶³ Emlâk-ı Hümâyûn idaresinde görevli orman müdür ve muavini tez çalışmasının 2. Bölümünde ele alındığı için burada yer verilmeyecektir. Bkz. 2. Bölüm, "Emlâk-ı Hümâyûn Orman Müdür ve Muavini".

¹⁴⁶⁴ COA. ML. EEM. 101/43/R. 18.04.1304.

¹⁴⁶⁵ COA. BEO. 1867/140007/H. 10.03.1320.

¹⁴⁶⁶ COA. ML. EEM. 92/82/R. 08.07.1303.

görevlendirilebilirdi. Örnek olması açısından 1907 yılına ait bir belgede Dersaadet ve civarında bulunan ormanlardan tedarik olunabilecek odunun keşif ve muayenesi için Emlâk-ı Hümâyûn merkez idarede görevli orman ve maden müfettişinin görevlendirildiği görülmektedir.¹⁴⁶⁷ Farklı bir belgede ise aynı görevlinin Babaeski şubesine görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁸ Ancak merkez idare haricinde vilayetlerdeki şubelerde görevli olan orman müfettişlerinin de mevcut olduğu görülmektedir. Örnek olarak, Edirne ve Selanik Emlak-ı Hümâyûn orman müfettişliği görevinde Ali Rıza Bey bulunmaktaydı.¹⁴⁶⁹ Aynı şekilde Musul Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonunda orman müfettişi olarak yer alan Hasan Fehmi Efendi'ye rütbe tevcihinde bulunulmuştur.¹⁴⁷⁰

Koru-yı Hümâyûn'lar hakkında yapılacak tahkikat ve muayene için genellikle orman müdür muavinlerinin görevlendirildiği görülmektedir.¹⁴⁷¹ Ancak 1893 yılına ait bir belgeye göre Çiftlikât-ı Hümâyûn ziraat müfettişliği görevinde bulunan kişinin memuren Akköprü Koru-yı Hümâyûnu'na görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁷²

5.2.3.5.3. Mühendisler

Emlâk-ı Hümâyûn mühendisleri Koru-yı Hümâyûn'larda görevlendirilmekteydi. Belgelerde orman mühendisi olarak yer alan mühendisin ağaçların mevsiminde kesilmesi için görevli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷³ Bunun yanında Koru-yı Hümâyûn'ların haritalarının düzenlettirilmesi için Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinin korulara görevlendirildiği de görülmektedir. 1886 yılına ait bir belgede Akköprü Koru-yı Hümâyûnu'nun haritasının düzenlettirilmesi amacıyla merkez idareden bir mühendis görevlendirilmiştir.¹⁴⁷⁴

5.2.3.5.4. Orman memuru

Koru ve orman görevlilerinden bir diğeri orman memurlarıdır. Orman memurlarının görevleri hakkında arşivde yeterli belge bulunamamıştır ancak merkezde bulunan çiftlikat ormanlarıyla vilayetlerde özellikle ormanların yoğun

¹⁴⁶⁷ COA. ML. EEM. 623/68/R. 24.07.1323.

¹⁴⁶⁸ COA. ML. EEM. 632/76/R. 15.09.1323.

¹⁴⁶⁹ COA. ML. EEM. 656/57/R. 10.01.1324.

¹⁴⁷⁰ COA. İ. TAL. 219/17/H. 20.03.1318.

¹⁴⁷¹ COA. ML. EEM. 325/70/R. 10.09.1315.

¹⁴⁷² COA. ML. EEM. 173/108/R. 05.05.1309.

¹⁴⁷³ COA. MB. İ. 45/166/H. 17.07.1295.

¹⁴⁷⁴ COA. ML. EEM. 126/22/R. 03.03.1306.

olduğu bölgelerde orman memurlarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Koru ve ormanların giderlerini gösterir defterlere bakıldığında Alemdağı orman memurunun maaşının 750 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁴⁷⁵ Arşiv belgelerine göre Alemdağı haricinde Musul ve Selanik Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinde de orman memurları bulunmaktaydı.¹⁴⁷⁶

5.2.3.5.5. Korucular

Korucular çiftlikatlarda görevlendirildikleri gibi Kору-yı Hümâyûn'larda da görevlendirilmekteydi. Arşiv belgeleri incelendiğinde Alemdağı Kору-yı Hümâyûnu'nda ve Akköprü Kору-yı Hümâyûnu'nda görevli korucuların bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁷ Bunun yanında Hekim ve Çavuşbaşı çiftlikatları ile Tokat ve Ayazağa çiftlikatlarında da orman ve korularla ilgilenmek üzere korucular bulunmaktaydı.¹⁴⁷⁸

5.2.3.6. Gelirleri ve giderleri

5.2.3.6.1. Gelirler

Koru ve ormanların gelirlerinin tespit edilebilmesi arşivde yer alan Hazine-i Hassa defterlerinden 2924 numaralı defter kullanılmıştır. İlgili defterden elde edilen bulgularla koru ve ormanlara dair gelirler üç kategoriye ayrılmıştır.¹⁴⁷⁹

Funda, çalılık ve baltalık icarı

İncelenen defterlere göre koru ve ormanların gelirindeki en büyük paylardan biri funda, çalılık ve baltalık icarıydı. R. 1302 (M. 1886/1887) yılının teşrin-i sani ayında koru ve ormanlar geliri olarak funda ve çalılık icarından 2.800 kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁴⁸⁰ R. 1302 yılının dört ayında toplam olarak 10.700 kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁵ COA. HH. d. Nr. 1040/H. 27.04.1305.

¹⁴⁷⁶ COA. ML. EEM. 502/115/R. 21.01.1321. COA. ŞD. 1018/36/H. 22.06.1321.

¹⁴⁷⁷ COA. ML. EEM. 121/47/R. 30.11.1305. COA. ML. EEM. 206/30/R. 21.01.1311.

¹⁴⁷⁸ COA. HH. d. 1040/H. 27.04.1305.

¹⁴⁷⁹ COA. HH. d. Nr. 2924/H. 26.02.1305.

¹⁴⁸⁰ Aynı belge.

¹⁴⁸¹ Aynı belge.

Otlakiye

Koru ve ormanlarının gelir türlerinden bir diğeri de otlakiyedir. R. 1302 yılının teşrin-i sani ayında koru ve ormanlar geliri olarak otlakiyeden 1350 kuruş elde edilmiştir. R. 1302 yılının dört ayında toplam olarak 4.655 kuruş elde edilmiştir.¹⁴⁸²

Eşcar (Ağaçlar)

Koru ve ormanların gelir kayıtlarında eşcar bedeli adı altında ağaçlardan elde edilen gelirler kaydedilmiştir. İcarlar ve otlakiyeye göre gelir türleri içinde payı daha az olan eşcar bedeli olarak R. 1302 yılının yalnızca şubat ayında 260 kuruşluk bir gelir kaydı yazılmıştır.¹⁴⁸³

5.2.3.6.2. Giderler

Koru ve ormanların giderlerinin tespit edilebilmesi için arşivde yer alan Hazine-i Hassa defterlerinden 1040 numaralı defterden yararlanılmıştır. İlgili defterden elde edilen bulgulara göre koru ve ormanlara dair tek bir gider kalemi mevcuttur. İlgili gider kalemi “maaşat-ı daim” başlığı altında orman ve korularla ilgilenen görevlilerin maaşını kapsamaktadır.

Koru ve ormanların tek gider kalemini görevlilerin maaşı oluşturmaktadır. Bahsedilen görevliler orman memuru ile çok sayıda korucudan oluşmaktadır.¹⁴⁸⁴ Orman memurunun bir aylık maaşı 750 kuruşken, korucuların bir aylık maaşları 375 kuruş ile 350 kuruş arasında değişmektedir. R. 1302 senesinin teşrin-i sani ayında görevlilerin maaşı için toplamda 4.425 kuruş harcanmıştır. R. 1302 senesinin kanun-ı evvel ayında da aynı şekilde 4.425 kuruş harcanmıştır.¹⁴⁸⁵

5.2.3.7. Yetiştirilen ağaç türleri ve kullanım alanları

Emlâk-ı Hümayûn orman ve koruları için çeşitli türden ağaç dikimi yapılmakta ve bazen ağaç tohumları Avrupa’dan getirilmekteydi. 1907 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümayûn Altıncı Şube idaresine dikilmesi için verilen ağaçlar hakkında cetvel bulunmaktadır. Buna göre ilgili cetvel şu şekildedir;¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸² Aynı belge.

¹⁴⁸³ Aynı belge.

¹⁴⁸⁴ COA. HH. d. Nr. 1040.

¹⁴⁸⁵ Aynı belge.

¹⁴⁸⁶ COA. ML. EEM. 617/20/R. 19.06.1323.

Kuruş	Adet	Tür
750	30	Çam
150	30	Gül
125	25	Kestane
120	30	Kiraz
120	30	Vişne
40	10	Ayva
25	5	Elma
25	5	Erik

Tablo 5.11. Emlâk-ı Hümâyûn Altıncı Şube idaresine dikilmesi için verilen ağaçları gösterir tablo

Tablodan görüldüğü üzere çeşitli türden meyve ağaçlarının yanında çam, gül, kestane gibi ağaç türleri de yetiştirilmekteydi. Orman ve korularda yetiştirilmeye çalışılan ağaç türleri hakkında bilgi veren bir diğer belge 1887 yılına aittir. Belgeye göre Suriye ve Akköprü Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri için Avrupa'dan akasya ve çam ağacı tohumu getirilmiş ve bunun için 501 kuruş ödenmiştir.¹⁴⁸⁷ 1901 yılına ait bir belgede ise farklı bir konu bağlamında korularda bulunan ağaç türleriyle ilgili bilgi alınabilmektedir. Buna göre Beykoz'da bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûndan olan Paşamandıra isimli koruda yangın çıkması sebebiyle ağaçların bazıları yanmış bulunmaktaydı. Yanan kestane ağaçlarının odun olarak ya da telgraf direği olarak satılmasının tavsiye edildiği belgede özellikle koruda kestane ağaçlarının bulunduğu öğrenilebilmektedir.¹⁴⁸⁸

1908 yılına ait bir belge Ferecik Koru-yı Hümâyûnu'nda bulunan ağaçların çeşidiyle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre ilk olarak ormanda dört bin on sekiz ağacın bakımı yapılmıştır. Ferecik idaresi muavini ve aynı zamanda orman müfettişliği yapan kişinin verdiği bilgilere göre bahsedilen dört bin on sekiz ağaçtan yüzde kırk beşi dişbudak ağacı, yüzde altısı karaağaç ve yüzde beşi meşe ağacından oluşmaktaydı.¹⁴⁸⁹

1903 yılında Koru-yı Hümâyûn'larla ilgili hazırlanmış bir rapor, korularda bulunan ağaçlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre Kavak isimli koruda karakavak, nadiren karaağaç ve dişbudak ağacı ile söğüt ağaçları bulunmaktaydı.

¹⁴⁸⁷ COA. ML. EEM. 95/12/R. 23.09.1303.

¹⁴⁸⁸ COA. ML. EEM. 375/1/R. 17.04.1317.

¹⁴⁸⁹ COA. ML. EEM. 713/37/R. 12.09.1324.

Ayrıca yaşı olgun kavaklar da yer almaktaydı. İnöz Kuru-yı Hümâyûnu'nda tahminen on dokuz bin atık dönüm meşe ağacı bulunmakla birlikte, nadiren karaağaç, söğüt, kavak ve yabancı ahlat ağacı ile sahil tarafında bir miktar palamut ağacının bulunduğu aktarılır. Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan Karacahasan ormanında meşe, nadiren kara gürgen ve ahlat ağacı bulunmaktaydı. Harala Kuru-yı Hümâyûnu'nda ise bin yedi yüz elli atık dönüm üzerinde ekseriyetle karaağaç, dişbudak, bazen meşe ve kara çalı bulunmaktaydı. Keşan Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı olan Balaban ormanında altı yüz yirmi beş atık dönüm üzerinde meşe ve karaağaç, dişbudak ağaçları bulunmaktaydı. Karaağaç Kuru-yı Hümâyûnu'nda ise bin dokuz yüz elli atık dönüm üzerinde gürgen ve meşe ağaçları bulunduğu aktarılır.¹⁴⁹⁰

5.2.3.8. Orman ve koruların ıslahı için yapılan çalışmalar

Orman ve koruların ıslahı için yapılanlar konusunda arşiv incelendiğinde ilk olarak ağaçların izinsiz bir şekilde kesilmesinin engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle ahalinin tahribatından korunması için sık sık uyarılarda bulunulmuştur. Örnek olarak, 1908 yılına ait bir belgede Ferecik Emlâk-ı Hümâyûn idaresinde bulunan ormanların ahalinin tahribatına maruz kaldığı, bu sebeple padişah uhdesindeki ormanların muhafaza edilmesi istenmiştir.¹⁴⁹¹

Emlâk-ı Hümâyûn orman ve korularındaki ağaçların kesim işlemi 1870 Orman Nizamnamesine göre yapılmıştır. Nizamname öncesinde her cins ağaç mevsim farkı gözetilmeksizin kesilebilmiş, bu durum ise ormanlık alanların bilinçsizce verimsizleşmesine sebep olmuştur. Nizamname ile birlikte kesim yapılabilecek olan ağaçlar işaretlenerek bir deftere cins ve miktar bilgisi ile kaydedilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁹² Arşiv belgelerinde de bunu destekleyecek bulgular görülmüştür. Buna göre ormanların kesim işlemi görevliler eşliğinde yapılmış, kesim için korucular ve orman müfettişleri görevlendirilmiştir. Ağaçlar boya ile işaretlendikten sonra işaretlenen bu kısım kesilerek ve temizlenmiştir. Ferecik'te bulunan Emlâk-ı Hümâyûn ormanında dört bin on sekiz ağacın bu şekilde temizlendiği bildirilmiştir.¹⁴⁹³

1903 yılında korularla ilgili verilen bir raporda teker teker koruların özellikleri, dönümleri ve içlerinde yetişen ağaçların türleri sıralanmıştır. Rapor yazarına göre

¹⁴⁹⁰ COA. ML. EEM. 450/66/R. 30.07.1319.

¹⁴⁹¹ COA. ML. EEM. 703/39/R. 02.07.1324.

¹⁴⁹² Koç, a.g.m., 242.

¹⁴⁹³ COA. ML. EEM. 713/37/R. 12.09.1324.

Kavak isimli korunun geliri, giderin yüzde onunu bile karşılayamaz durumdadır. Yazar, gelirin on misli masraf edilmesinin sebeplerinin bilinemediğine değinir. Ona göre alınacak tedbirlerden ilki, burada istihdam edilen korucuların farklı yerlere nakledilerek korucu masraflarının önlenmesidir. Bunun yanında koruda bulunan yaşlı kavakların talip bulundukça kesilerek nakledilmesi ve bu şekilde korunun tazelenmesi de tavsiye edilmiştir. Raporda ele alınan bir diğer koru ise İnöz Koru-yı Hümâyûnu'dur. Rapora göre yaşlı ağaçların kesim işi aksatılmıştır ve kesim işinin düzgün bir şekilde yapıldığı takdirde kömür imali yapılabileceği gibi odun ve ahşaptan faydalanılabileceği aktarılmıştır. Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûndan olan Karacahasan ormanı da ele alınmış ve bu orman ile ilgili kömür imaline elverişli bölgelerinin olduğu ancak muhafazası için korucu başı ve şube memurlarının teftiş ve tetkik etmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Harala Koru-yı Hümâyûnu hakkında ise ağaç yetiştirmeye uygun olduğu ancak muhafazası yapılmadığı için ahalinin bilinçsizce ağaç kestiği aktarılmıştır. Raporda söz konusu koru için fen dairesince gerekli bakımının yapılması gerektiği de eklenmiştir. Raporda koruların ve ormanların muhafazasına ayrıca önem verilmiştir. Balaban isimli, Keşan Emlâk-ı Hümâyûnuna bağlı olan ormanın muhafazasına yeterli harcama yapılmadığı için ahalinin bu ormandan ağaç kestiği belirtilmiş ve korucular tarafından ormanın muhafaza edilmesi tavsiye edilmiştir.¹⁴⁹⁴

5.2.3.9. Hukuki konular

Orman ve korularla ilgili hukuki konularla ilgili en sık karşılaşılan konulardan biri ahalinin ilgili orman ve koruları sahiplenmesiydi. 1908 yılına ait bir belgeye göre Gümülceine Emlâk-ı Hümâyûn şubesi dahilinde bulunan orman, yöre halkından Marunyalılar tarafından sahiplenilmiş ve ormanda görevli Emlâk-ı Hümâyûn korucuları bunlar tarafından uzaklaştırılmıştır. Belgede Marunyalıların orman üzerinde bir hakları olduğu takdirde mahkemeye müracaat etmeleri gerektiği ve ormana müdahalelerinin engellenmesi belirtilmiştir.¹⁴⁹⁵ 1907 yılına ait farklı bir belgede daha önce devlete ait olan ve sonrasında Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen ormanlarda, yerli ahalinin izin almadan ve herhangi bir bedel ödemedi ağaçları kestikleri ve ihtiyaçlarından ziyade menfaatleri için altmış yetmiş senelik ağaçları

¹⁴⁹⁴ COA. ML. EEM. 450/66/R. 30.07.1319.

¹⁴⁹⁵ COA. ML. EEM. 701/39/R. 26.06.1324.

keserek araba tekerleği yaptıkları ve bunları sattıkları anlaşıldığından bunun engellenmesi için birtakım tedbirler alınması gerektiğinden bahsedilmiştir. Belgede aktarıldığına göre ormanlar devlet arazisiyken ahalinin saldırılarının önlenmesi için ilgili vilayete emir gönderilmişse de buna riayet edilmemiştir. Ormanlar Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildikten sonra bu hareketleri engellemek için ormana yakın olacak mahallerden korucuların nezareti altında ahalinin ihtiyaçlarının temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁹⁶

Orman ve korular hakkındaki bir diğer hukuki konu Emlâk-ı Hümâyûn idaresi ile kiracılar arasındaki meselelerdir. 1908 yılına ait bir belgeye göre Kırkkilise Kazasında bulunan ve Baba-yı Atik Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı Koru-yı Hümâyûnun içindeki mera belli bir meblağ karşılığında bir kişiye icara verilmiştir. Ancak müstecir, ilgili Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin yapılan mukavelenin gereklerini yerine getirmediğini iddia ederek Baba-yı Atik Emlâk-ı Hümâyûn müdürü ile Kırkkilise memuru hakkında dava açmıştır. Müstecirin şikayetine göre kendisine icara verilen meranın muhafazası Emlâk-ı Hümâyûn korucularına ait iken, ahali tarafından buraya çokça manda ve kara sığır hayvanı getirilmiş ve meraya ait otlar ile çeşitli türden ağaç zarar görmüştür. Müstecir bu konuda kabul olunamayacak derecede zarar gördüğünden hareketle bunun telafisi için peşinen verdiği meblağ ile masraflarının karşılanmasını istemiştir.¹⁴⁹⁷ Orman ve korularla ilgili bir diğer hukuki konu orman ve koru görevlileri hakkındaki şikayetlerdir. Konuya bir örnek olması açısından, 1899 yılına ait bir belgede Musul'un eski valisi olan Abdurrahman Paşa'nın, Musul Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin orman memuru tarafından tasarrufunda bulunan araziye müdahale edildiğine dair şikâyeti bulunmaktadır ve konunun çözümü için başvurmuştur.¹⁴⁹⁸

5.2.4. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Diğer Arazi Türleri: Mera-yı Hümâyûn'lar, Yaylak ve Kışlak-ı Hümâyûn'lar, Çayırlar ve Otlaklar (1876-1909)

Emlâk-ı Hümâyûn kapsamına dahil edilen diğer arazi türleri meralar, yaylak ve kışlaklar, çayırlar ve otlaklardır. Bunlar da diğer emlaklar gibi bulundukları vilayetin Emlâk-ı Hümâyûn şubesi tarafından idare edilmişler ve padişah adına

¹⁴⁹⁶ COA. BEO. 3129/234621/H. 12.07.1325.

¹⁴⁹⁷ COA. ML. EEM. 712/60/R. 05.09.1324.

¹⁴⁹⁸ COA. Y. MTV. 196/72/H. 17.07.1317.

tapulanmışlardır. 1858 Arazi Kanunun 97, 98, 99, 100 ve 101. Maddelerinde mera ile ilgili birtakım özellikler ve meralardan yararlananların hak ve sorumlulukları geçmektedir. Buna göre meranın özellikleri şu şekildedir;¹⁴⁹⁹

- a) Bir arazinin mera sayılabilmesi için bu amaçla bir köy ya da kasabaya tahsis edilmiş olmalıdır.
- b) Arazi, mera maksadıyla tahsis edilmediği takdirde kadimden beri mera olarak kullanılmış olmalıdır.
- c) Mera olarak bir köye tahsis edilmiş arazi yalnızca tahsis edildiği köy halkı tarafından kullanılabilir. Başka köy halkı bu meralardan yararlanamazlar.
- d) Bir köye tahsis edilmiş olan meralar alınıp satılamazlar.
- e) Mera olarak tahsis edilmiş arazi üzerine bina yapılamaz, ağaç dikilerek koru, bağ ve bahçe haline getirilemez.
- f) Mera sınırları belirlendiği şekliyle kalmak zorundadır. Sınırları daraltılıp genişletilemez.
- g) Meralar özel mülkiyete geçirilemeyeceği gibi vasfı değiştirilip tarım arazisi haline getirilemez.

Yaylak ve kışlaklar bahsedilen özellikler bakımından meralara benzemektedirler. Arazi Kanunnamesinin 101. Maddesine göre yaylak ve kışlaklar, Defterhane-i Âmire’de kayıtlı olup kadimden beri bir köy ya da kasabaya müstakilen veya birkaç köy ya da kasabaya müştereken tahsis edilmiş olan arazilerdi.¹⁵⁰⁰ Yaylak ve kışlakların meralardan en önemli farkı kullanım için resim alınmasıydı. Ayrıca hak sahiplerinin rızası halinde buralar tarım arazisi haline getirilebilir ve yine ev, ağıl gibi yapılar inşa edilebilirdi.¹⁵⁰¹ Kışlak ve yaylaklardan alınacak resim maktu olmayıp nispi durumdaydı yani kişilerin gelir durumuna göre tahsis edilirdi. Bunlardan alınacak resim miktarı da Defterhane’de kayıtlı bulunurdu.¹⁵⁰²

Kışlaklar kadimden beri bir ya da birkaç köyün yaz mevsiminde hayvanlarını otlatmak için kullanımlarına tahsis edilmiş yüksek yerlerken, yaylaklar yine bir ya da birkaç köy ahalisine kış mevsiminde hayvanlarını otlatmak ve barındırmak için tahsis

¹⁴⁹⁹ Halil Cin, *Türk Hukukunda Mer’a, Yaylak ve Kışlaklar*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980), 102-103.

¹⁵⁰⁰ Cin, a.g.e., 77.

¹⁵⁰¹ Cin, a.g.e., 81.

¹⁵⁰² Cin, a.g.e., 85.

edilmiş daha alçak yerlerdi.¹⁵⁰³ 1858 Arazi Kanunnamesi öncesinde mera, yaylak ve kışlakların hukuki durumunu ayrıntılı olarak açıklayan hükümler bulunmamakta, çeşitli il kanunnamelerinden bunlara dair birtakım sonuçlar çıkarılabilmekteydi. Örneğin bir yerin hukuken mera vasfını kazanabilmesi için kadimden beri bu amaçla kullanılıyor olması ya da bir köy veya kasabaya mera olarak tahsis edilmiş olması gerekmektedir.¹⁵⁰⁴ 1858 Arazi Kanunnamesinde mera ve yaylak türünden topraklar miri arazi ve metruk arazi kapsamına alınmışlardır.¹⁵⁰⁵

Miri arazi statüsüne sahip olan yaylak, kışlak, çayır ve otlak türünden yerler rakabesi devlet hazinesine ait olarak tasarruf hakkı izin ile kişilere verilebilirdi. Tapu ile tescillenen bu türden araziler memurun izni ile kişilere ferağ edip, mirasçılara da intikal edebilirdi. Ekili arazi statüsünde olan bu gibi toprakların sahiplerinden resim alınırdı. Metruk arazi statüsündeki topraklar ise yine devlete ait olup, halka veya belirli bir topluluğun kullanımına bırakılmış, tahsis edilmiş topraklardı. Devlete ait olan mera, yaylak, kışlak, çayır ve otlak türünden arazilerin metruk arazi dahiline girebilmesi için kadimden beri belli bir topluluğa tahsis edilmiş olması gerekmektedir.¹⁵⁰⁶ Metruk arazi statüsünden olan yaylak, kışlak ve meralar genel olarak alınıp satılamazlar ve bölünemezlerdi. Ayrıca köyler veya özel kişiler de bu türden arazi üzerinde yararlanma hakkı olanlara karşı hak kazanamazlardı.¹⁵⁰⁷ Karayalçın'a göre Arazi Kanunnamesinde miri arazi kapsamına alınan arazilerden bazıları sonrasında özel mülke dönüşmüştür. Bunlar satın alınıp tapuları verilmiş araziler olarak tamamen özel mülkiyet statüsüne sahip olmuşlardır. Mera ve yaylakların özel mülkiyet konusu olamayacağı görüşüne karşı, miri arazi statüsündeki arazilerin özel mülkiyete dönüşebileceğini savunan Karayalçın,¹⁵⁰⁸ özel mülkiyet

¹⁵⁰³ Arzu Taşcan, “Tanzimat Döneminde Üsküp ve Prizrin Sancaklarında Meydana Gelen Mera, Yaylak ve Kışlak Meseleleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 8, (Haziran 2022): 385. Farklı bir kaynakta ise mera, yaylak ve kışlak tanımı şu şekildedir: meralar kadim zamanlardan itibaren hayvanların otlatılması için kullanılan ve bu amaçla tahsis edilen arazilerken, yaylaklar yaz mevsiminde hayvanların otlatılması için kullanılan arazilerdir. Kışlaklar ise kış mevsiminde hayvanların otlatılmasına tahsis edilmiş ve bu amaçla kullanılan arazilerdir.¹⁵⁰³

Gazi Kapan, “Mera Kanunu ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 7, (1998): 49.

¹⁵⁰⁴ Çiğdem Kavak Çeken, “Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılda Mera, Yaylak, Kışlak, Otlak ve Çayırın Kullanımı ile İlgili Yasal Düzenlemeler ve İhtilaflarla İlgili Örnek Kararlar”, *Turkish Studies*, 13/18, (Yaz 2018): 862.

¹⁵⁰⁵ Yaşar Karayalçın, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mer’a ve Yaylaklar “Emval-i Metruke”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, (1975): 43.

¹⁵⁰⁶ Karayalçın, a.g.m., 43.

¹⁵⁰⁷ Karayalçın, a.g.m., 44.

¹⁵⁰⁸ Karayalçın, a.g.m., 57.

konusu olamayacak arazilerin, yararlanma hakkının köylere tahsis edildiği metruk türünden araziler olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰⁹

Meralar, yaylaklar ve kışlaklar dışında Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen diğer araziler otlaklar ve çayırlardır. Otlaklar diğer araziler gibi hayvan otlatmak amacıyla kullanılan sulak yerler olup 1858 Arazi Kanunnamesinden önce tarifi yapılmamıştır. Arazi Kanunnamesinde ise bunlar mera, yaylak ve kışlaklarla aynı hükümler kapsamında değerlendirilmemiştir. Otlaklar hiçbir köye tahsis edilmiş olmayıp, yararlanma hakkı yalnızca otlağın sınırları dahilinde bulunduğu köy halkına aittir.¹⁵¹⁰ Çayırlar ise Arazi Kanunnamesinin 10. ve 85. Maddelerinde düzenlenmiş olup, yapı olarak sık ve uzun boylu bitkilerden oluşmaktadır. Genellikle otları biçilerek değerlendirilen çayırlar, daha düz bir yapı olarak doğal veya yapay bir yapıda olabilir. Çayırların meradan farkı meraların genellikle daha kısa boylu bitkilerden oluşması ve hayvanların otlatımına ayrılmış olmasıdır.¹⁵¹¹

5.2.4.1. Mera, yaylak-kışlak ile çayır ve otlakların idareleri

Emlâk-ı Hümâyûndan olan mera, yaylak ve kışlaklar ile diğer arazi türleri II. Abdülhamit döneminde müessese yapısı kazanmasıyla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri tarafından idare edilmişlerdir. Bu anlamda diğer emlaklarla aynı yönetim anlayışı mevcuttur. Söz konusu unsurlar Emlâk-ı Hümâyûn merkez ve vilayet şubelerinin idareleri altındadır. Ancak şubeler bunların işletim sisteminde tek yetkili merci değildir. Mera, yaylak ve kışlakların müzayedelerinde Hazine-i Hassa son söz hakkına sahiptir. Emlâk-ı Hümâyûn vilayet şubelerinin talimatnamelerine göre idareler icara verilmesi gereken mera ve kışlak gibi emlakların tümünün müzayedesini usul-i mer'iyeye uygun olarak yapar ve Hazine-i Hassa-i Şahaneden alacağı izin üzerine hazinenin menfaatine uygun olarak ihaleye çıkarırdı. Bunun yanında idare kışlak ve meraları ayrı ayrı gösteren bir defter tutmakla da görevliydi.¹⁵¹²

¹⁵⁰⁹ Karayalçın, a.g.m., 58.

¹⁵¹⁰ Cin, a.g.e., 102-103.

¹⁵¹¹ Taşcan, a.g.m., 385.

¹⁵¹² COA. HH. d. Nr. 1683. Bkz. “Selanik Vilayetiyle Serfice Sancağında Bulunan Çiftlikat ve Emlak ve Arazi-i Seniyye Cenab-ı Padişahî İdaresinin Vezaifini Mübeyyin Nizamnamedir”.

Mera, yaylak ve kışlakların müzayedesini ile ilgili bir örnek olarak, Draç Emlâk-ı Hümâyûn idaresinden Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede söz konusu idare dahilinde olan meranın müzayedesinin yapıldığı ve icar bedelinin geçmiş yıla göre daha karlı olduğu bildirilmiş ve Hazine-i Hassa'nın cevabı istenmiştir.¹⁵¹³ Arşiv belgeleri incelendiğinde bazı emlakların ihalesi için bizzat Emlâk-ı Hümâyûn muavininin bölgeye görevlendirildiği görülmektedir. 1890 yılına ait bir belgede Gümölcine'de bulunan kışlakların ihalesi için Hazine-i Hassa-i Şahane Emlâk-ı Hümâyûn idaresi muavini olan Ferit Bey'in memuren bölgeye görevlendirildiği anlaşılr.¹⁵¹⁴

İdarelerin diğer bir görevi de mera, yaylak ve kışlakların sınırlarını belirlemektir. 1893 yılına ait bir arşiv belgesinden öğrenildiği kadarıyla Çatalca Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı Vezirli Kışlak-ı Hümâyûnu'nun sınırlarını belirlemek için bir mühendis bölgeye görevlendirilmiştir.¹⁵¹⁵ Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin en asli görevlerinden biri idareleri altındaki emlakların iyi bir şekilde muhafazasını sağlamaktır. 1901 yılına ait bir belgeden elde edilen bilgilere göre Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri tarafından idareleri altındaki çayırların muhafazası için etraflarına hendeklerin koyulduğu ve ayrıca ikişer korucu istihdam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵¹⁶

II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine müteakip Emlâk-ı Hümâyûndan Maliye Hazinesine devredilenler arasında mera, yaylak ve kışlaklar da bulunmaktaydı. 1908 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümâyûnun Kavala şubesi dahilindeki kışlakların gelirlerinin Maliye Hazinesine devredildiği öğrenilmektedir.¹⁵¹⁷

5.2.4.2. Edinimleri

Mera, yaylak, kışlak ve çayırların edinim şekilleri arşivler bağlamında incelendiğinde bunların genellikle satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildiği anlaşılmaktadır. Satın alınacak mera, yaylak ve kışlakların özellikle Emlâk-ı Hümâyûn dahilindeki diğer türden unsurların yakınında olmaları, satın alınmaları için tercih edici bir özellik olmuştur. Satın alma işleminden sonra bunların tapuya geçirilmesi ise

¹⁵¹³ COA. ML. EEM. 698/65/R. 14.06.1324.

¹⁵¹⁴ COA. ML. EEM. 133/98/R. 13.10.1306.

¹⁵¹⁵ COA. ML. EEM. 180/73/R. 29.09.1309. Farklı bir arşiv belgesinde ise Emlâk-ı Hümâyûndan olan bazı meraların hudutnamelerinin talep edildiği görülmektedir. COA. ML. EEM. 77/76/R. 30.06.1300.

¹⁵¹⁶ COA. ML. EEM. 375/3/R. 17.04.1317.

¹⁵¹⁷ COA. TFR. I. SL. 196/19522/H. 19.08.1326.

Hazine-i Hassa Nezareti'nde gerekli işlemleri yapıldıktan sonra Defter-i Hakanî'de bir tanesi padişaha verilmek üzere iki adet senet hazırlanarak yapılırdı. Bir örnek olarak, 1904 yılına ait bir belgede Kudüs Sancağı dahilinde ve Eriha Çiftlik-i Hümâyûnu yakınında bulunan bir meranın Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmesine karar verilerek satın alınmıştır. Satın alınma işleminden sonra Defter-i Hakanî'de hazırlanan ve Hazine-i Hassa tarafından gerekli işlemleri yapılan sened-i hakanî saklanması için teslim edilmiştir.¹⁵¹⁸ 1893 yılına ait bir örnekte de Katraniçe Çiftlikatı ile yaylağının belli bir miktar ödenerek satın alındığı ve senetlerinin aynı şekilde Defter-i Hakanî'de düzenlenerek, Hazine-i Hassa tarafından gerekli muamelesinin yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵¹⁹ Gümülcine Sancağında bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûndan olan kışlaklarla hem-hudut olan Birinci isimli kışlağın, Selanik Vilayeti tarafından satılması için müzayedeye çıkarıldığı ve bunun üzerine 400 lira bedel ile Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmek için satın alındığı görülmektedir. Kışlağın bedeli, padişahın iradesiyle tahsisat-ı seniyyeden mahsup edilmiş ve sonrasında tapu işlemleri gerçekleştirilmiştir.¹⁵²⁰ 1891 yılına ait bir belgede de Kütahya Sancağına bağlı Eskişehir kazasında bulunan beş kıta çayır satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmiş ve padişah adına Defter-i Hakanî'de senet düzenlenmiştir.¹⁵²¹

5.2.4.3. İşletim şekilleri ve politikaları

Mera, yaylak ve kışlaklar genellikle hayvanların otlatıldığı yerler olmaları hasebiyle bunların işletim tarzı icara verilerek, yani iltizam yoluyla idare edilmek şeklinde yapılırdı. İlk olarak idareler kendi bölgelerinde bulunan ve icara verilmesi lazım gelen mera, yaylak ve kışlakları tespit ederek bunları müzayedeye çıkarırdı.¹⁵²² Bunlardan talibi çıkanlar için icar ücreti Hazine-i Hassa'ya bildirilir ve Nezaretin onaylaması üzerine taliplisine icara verilirdi. 1885 senesine ait bir belgeye göre Gümülcine Sancağında bulunan kışlakların R. 1300 senesi icar bedeli olarak 30.000 kuruş vezneye teslim edilmiştir.¹⁵²³

İltizam usulü idarenin aynı şekilde meralar için de uygulandığı anlaşılmaktadır. Edirne Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu dahilinde bulunan İpsala şubesine bağlı

¹⁵¹⁸ COA. ML. EEM. 474/18/R. 14.04.1320.

¹⁵¹⁹ COA. ML. EEM. 171/88/R. 18.03.1309.

¹⁵²⁰ COA. ML. EEM. 66/1/R. 04.07.1298.

¹⁵²¹ COA. ML. EEM. 138/24/R. 01.02.1307.

¹⁵²² COA. ML. EEM. 52/14/R. 31.11.1295.

¹⁵²³ COA. ML. EEM. 79/44/R. 29.10.1300.

meraların bir senelik icar bedelleri için 6.600 kuruş meblağın vezneye teslim edildiği görülmektedir.¹⁵²⁴ Nihayetinde yaylaklar da mera ve kışlaklar gibi icara verilerek idare edilmişlerdir. Selanik Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûndan Golamarika yaylağının bir sene müddetle mültezime icara verildiği ve icar bedelinin yarısının peşinen ve diğer yarısının ise aynı yıl içinde teslim edildiği anlaşılmaktadır. Selanik Vilayetinde bulunan Golamarika ve buna bağlı yaylakların icar bedelinin yarısı olan 8.000 kuruş vezneye teslim edilmiştir.¹⁵²⁵

1894 yılına ait bir belge müzayede usulleri hakkında bilgi vermektedir. Belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûndan olan yaylak ve kışlakların müzayedesinde usulsüzlük yapılmış, bir haftalık müzayede süresi beklenmeyerek kırk sekiz saatte müzayede tamamlanmıştır. Şikâyet sahibi, usulsüz bir şekilde yapılan müzayede ile yaylak ve kışlakların 40.000 kuruş bedel ile icara verildiğini ve müzayede usulüyle yapılmış olsa idi kendisinin söz konusu meblağdan çok daha fazlası ile katılmak istediğini belirtmiştir. Şikâyet sahibi ayrıca müzayede de bulunan bazı görevlileri de usulsüzlük yapmakla suçlamıştır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla müzayede süreleri usulüyle yapıldığı takdirde bir haftadır.¹⁵²⁶

II. Abdülhamit döneminde muhacirlerin çiftlik, arazi, orman ve korulara yerleştirilmelerinin yanında mera, yaylak ve kışlaklara da yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. 1883 yılına ait bir belgeye göre Çerkez muhacirleri Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı meralara yerleştirilmiştir.¹⁵²⁷ Muhacirlerle ilgili dikkat çekici bir diğer konu, iskân için gereken maddi kaynağın bunlardan sağlanan gelirlerden tahsil edilmesidir. 1882 yılına ait bir belgeye göre iskân olunacak muhacirlerin ziraatla uğraşmaları için hayvanların sağlanması ve kasabalara yerleştirilecek olanlara yaptırılacak hanelerin inşası için bir kısım kışlak ve yaylakların müzayedeye konulduğu belirtilmektedir.¹⁵²⁸ 1903 yılına ait bir belgeye göre padişahın izni ile Gümülcine'de bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûndan olan Karapınar kışlağında altmış iki hane muhacirinin iskan edildiği ve bunların teşkil ettiği karyeye Ertuğrul isminin verildiği anlaşılmaktadır.¹⁵²⁹

¹⁵²⁴ COA. ML. EEM. 105/64/R. 08.09.1304.

¹⁵²⁵ COA. ML. EEM. 83/62/R. 11.09.1301.

¹⁵²⁶ COA. DH. MKT. 258/20.

¹⁵²⁷ COA. HH. İ. 222/39/H. 27.11.1300.

¹⁵²⁸ COA. ŞD. 2010/13/H. 01.12.1299.

¹⁵²⁹ COA. HH. İ. 153/15/H. 19.10.1320.

5.2.4.4. Görevliler

Arazilerde bulunan görevlilere dair ayrıntılı bir defter veya belge bulunamamıştır. Bu durum diğer türden emlaklara kıyasla ayrıntılı işlerinin olmamasından kaynaklanıyor olabilir. Ancak bahsi geçen emlakların tümünde ortak bir görevli olarak korucuların bulunduğu söylenebilir. Korucular bunların bakımını yapmak ve güvenliğini sağlamakla görevlilerdi. Söz konusu arazilerin kullanım haklarının mültezimlere verilmesi ve buradan elde edilen gelirin Emlâk-ı Hümâyûnun önemli bir gelir kalemi olması sebebiyle bu türden arazilerin korunması ilk amaç olmuştur. Arşiv belgeleri de bunu doğrulamaktadır. Bir örnek olarak 1908 yılına ait bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen bir kışlağın muhafazası için Mehmet Emin Efendi isimli bir görevli ve iki nefer bekçi tayin edilmiştir.¹⁵³⁰

Farklı bir belgede Sazlıdere çayırında koruculuk yapan Tahir Ağa'nın aylık maaşının 500 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁵³¹ Mera, yaylak ve kışlakların muhafazasına memur görevlilerin yanında bunların belirli birtakım işleriyle ilgilenen geçici görevliler de bulunmaktaydı. İlk olarak haritalarının düzenlettirilmesi amacıyla görevlendirilen kişilerden bahsedilmelidir. Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen herhangi bir arazi için yapılan ilk muameleden birisi sınırlarının belirlenerek haritalarının düzenlettirilmesi idi. Örneğin Gümülcine'de bulunan Kışlak-ı Hümâyûnların haritalarının tanzimi için iki memurun görevlendirildiği ve bunlara bir aylık maaş olarak 2.400 kuruş verildiği anlaşılmaktadır.¹⁵³² Farklı bir belgede ise Emlâk-ı Hümâyûndan olan çayırın hudutlarının belirlenmesi için görevlendirilen Ali Bey'e yevmiye olarak 80 kuruş ödenmiştir.¹⁵³³

5.2.4.5. Gelirler ve giderler

Arşiv belgelerinde Emlâk-ı Hümâyûndan olan mera, kışlak ve yaylak ile çayırın gelir türlerine yönelik belgeler diğer emlaklara göre kısıtlı olsa da bunların ortak gelir türünün icar olduğu tespit edilebilmektedir. 1888 yılına ait arşiv belgesinde Edirne Emlâk-ı Hümâyûnu İpsala şubesine bağlı olan Mera-yı Hümâyûnların R. 1303 senesi Teşrin-i Sani başından R. 1304 senesi Teşrin-i Evveli sonuna kadar bir senelik

¹⁵³⁰ COA. ML. EEM. 659/38/R. 19.01.1324.

¹⁵³¹ COA. ML. EEM. 79/17/R. 11.10.1300.

¹⁵³² COA. ML. EEM. 77/6/R. 09.03.1300.

¹⁵³³ COA. ML. EEM. 542/32/R. 01.01.1322.

icar bedelinin ikinci taksitinin 11.700 kuruş olduğu öğrenilmektedir.¹⁵³⁴ Farklı bir belgeye göre 1896 yılında Filyos Çiftlikât-ı Hümâyûnu merasının senelik taksitinden ilk iki taksitinin bedeli olarak 5.300 kuruşun müsteciri tarafından vezneye teslim edildiği öğrenilmektedir.¹⁵³⁵ 1900 yılına ait bir belgede ise yine Edirne Emlâk-ı Hümâyûnu Ferecik şubesine bağlı meranın icar bedeli olarak 10.000 kuruş vezneye teslim edilmiştir.¹⁵³⁶ Yaylak ve kışlakların gelir türü de icar bedelleriydi. Örneğin 1885 yılına ait bir makbuzda Gümölcine’de bulunan kışlakların icar bedeli olarak 5.921 kuruş vezneye teslim olunmuştur.¹⁵³⁷ Aynı senenin gelirini gösteren farklı bir makbuza göre Selanik Vilayeti dahilinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûn kışlakları hasılatı toplamda 18.166 kuruştur.¹⁵³⁸ Emlâk-ı Hümâyûndan olan çayırarda tarım da yapılır ve bu tarlalar iltizama verilerek gelir elde edilirdi. Emlâk-ı Hümâyûndan Veliefendi çayırında bulunan bamya tarlalarını Hırka-i Şerif Camii-i Şerifi müezzinlerinden Cafer Sadık Efendi’nin kiraladığı ve yağmurlar sebebiyle zarara uğramasından dolayı kira bedelinden düşülmesinin talep edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵³⁹

Bu arazi türlerinin giderlerine dair şimdilik pek fazla belge bulunamamış olsa da özellikle çayırların giderlerine dair bilgiler alınabilmektedir. Örneğin 1887 yılına ait bir belgede Kağıthane’de bulunan Emlâk-ı Hümâyûn çayırlarına ağaç dikilmesi kararlaştırılmış ve bu iş için Hazine-i Hassa’dan bir memur tayin edilmiştir. Ağaç dikimi için ne kadar para harcandığı bilgisine ulaşılamamış olsa da ilgili arazilerin bu türden giderleri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁴⁰ Kağıthane’de bulunan çayırlar için yapılan bir diğer harcama ise hendeklerin kaldırılması işi olup, iş için 102 kuruş harcanmıştır.¹⁵⁴¹

5.2.4.6. Hukuki konular

Hukuki konuların büyük çoğunluğu Emlâk-ı Hümâyûn’dan olan arazilere karşı bölge halkının müdahalesini kapsamakla birlikte yöre halkı da buna karşılık olarak

¹⁵³⁴ COA. ML. EEM. 99/13. R. 07.02.1304.

¹⁵³⁵ COA. ML. EEM. 221/16. R. 23.11.1311.

“Çatalca Emlâk-ı Hümâyûn idaresine merbut Filyos Çiftlik-i Hümâyûnu mer’asının sene-i haliya ilk iki taksitine mahsuben müsteciri Şinas Bey tarafından bâlâda gösterildiği üzere altın olarak beş bin üç yüz kuruş teslim-i vezne kılınacağından meblağ-ı mezburun ahzıyla irad-ı kaydı (...) iktiza eder. (...)”.

¹⁵³⁶ COA. ML. EEM. 344/25/R. 20.04.1316.

¹⁵³⁷ COA. ML. EEM. 80/27. R. 06.12.1300.

¹⁵³⁸ COA. ML. EEM. 81/13. R. 23.01.1301.

¹⁵³⁹ COA. HH. İ. 133/34/H. 08.01.1319.

¹⁵⁴⁰ COA. Y. MTV. 29/71/H. 09.04.1305.

¹⁵⁴¹ COA. ML. EEM. 75/16/R. 19.12.1299.

ilgili mera, kışlak, yaylak, çayır ve otlakların kadimden beri kendilerine tahsis edildiği gerekçesiyle Emlâk-ı Hümâyûn memurlarını şikâyet etmişlerdir. Bir örnek olarak 1895 yılına ait bir belgede Çekmece-i Kebir Kazası dahilinde, Bahşayış Karyesi sınırında bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûndan olan çayırda karye halkının hayvanlarını otlattıkları anlaşılmış ve karye muhtarlığı ile ihtiyar heyetine bölge Emlâk-ı Hümâyûn şubesi müdürü tarafından tebligat gönderilerek ilgili çayıra hayvan otlatmamaları istenmiştir. Bunun üzerine karye muhtarının, adı geçen çayırın otuz seneden beri kendilerine tahsis edildiği şeklinde karşılık verdiği anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nezareti bunun üzerine tebligattan bir sonuç alınmadığı takdirde konunun çözümü için mahkemeye başvurulup, mahkeme kararına göre muamele edilmesi veyahut köylüye karşı zor kullanılması yönünde kaymakamlığa görüş bildirmiştir.¹⁵⁴² Farklı bir belgede ise Haydarpaşa'da bulunan Emlâk-ı Hümâyûn çayırına çeşitli taraflardan yapılan saldırının tahkiki için bir memurun görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴³

1908 yılına ait bir belgeye göre Kavala Emlâk-ı Hümâyûn şubesi ile karye halkı arasında kışlak ve mera gibi Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan arazinin sınırlarının belirlenmemesi sebebiyle sürekli ihtilafın çıktığı anlaşılmaktadır. Bölge halkı ilgili arazinin kadimden beri kendilerine tahsis edildiğinden bahisle Emlâk-ı Hümâyûn'a ait toprakların mera sınırları içinde yalnızca yedi yüz elli dönümden ibaret olduğunu belirterek memurların müdahalesinin haksız olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca belgeden anlaşıldığı kadarıyla durum Selanik Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonuna havale edilmiş ve buradan çıkan karar doğrultusunda bahsi geçen meradan elde edilen kıyahın tamamının Emlâk-ı Hümâyûn namına kaydedilip nakledilmesi için Sarışaban Kaymakamlığına emir verilmiştir.¹⁵⁴⁴ Kavala Emlâk-ı Hümâyûn şubesinden yapılan açıklamada ise ilgili Kışlak-ı Hümâyûnun kaydının ve haritasının bulunduğu, burada bulunan otların karye halkından Mümtaz İsmail ile biraderi İbrahim vesaire tarafından izinsiz bir şekilde biçilmeye kalkışıldığı ve bunu gören korucunun duruma engel olduğu belirtilmiştir. Neticede şikayetçi olan karye halkının iddiaları asılsız

¹⁵⁴² COA. DH. MKT. 394/11/H. 14.01.1313.

¹⁵⁴³ COA. ML. EEM. 372/5/R. 26.03.1317.

“Haydarpaşa'da kain Emlâk-ı Hümâyûn çayırına gerek şimendufer kumpanyası tarafından ve gerekse sair cihetten vuku bulan tecavüzün tahkikatı zımında ba-emr-i nezaret-i penahiye mahall-i mezkura azimet ve ifayı hidmetle avdet olunarak tramvay vapur vesaire masarif olarak vuku bulan (...) yirmi guruş Emlâk-ı Hümâyûn masarif-i müteferrikasına ahz eylediği mübeyyin işbu senedim bil-tanzim takdim kılındı Fi 26 Mayıs Sene [1]317 (...)”.

¹⁵⁴⁴ COA. TFR. I. SL. 196/19548/H. 24.08.1326.

bulunmuştur. Belgede Kavala Emlâk-ı Hümâyûn şubesi ile ilgili bir olayda üst merci olarak vilayetin Emlâk-ı Hümâyûn şubesinin yetkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ilgili belge hem Emlâk-ı Hümâyûn idaresi ve halk arasında yaşanan arazi anlaşmazlıklarını hem de Emlâk-ı Hümâyûn'un kendi iç bürokratik işleyişini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

5.3. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Vakıf ve Akarât: Vakf-ı Hümâyûn ve Akarât-ı Seniyye (1876-1909)

5.3.1. II. Abdülhamit'in Vakfı: Vakf-ı Hümâyûn

Vakıflar sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla bağlantılı olarak dini, hukuki ve sosyal bir müessesedir. Kişinin mülkiyetinde bulunan menkul ve gayrimenkullerini çeşitli amaçlarla tahsis ettiği takdirde malını vakfetmiş yani vakıf müessesesi kurmuş olur.¹⁵⁴⁵ Bir hayır müessesesi olarak vakıflar, 8. Yüzyılın ortalarından 19. Yüzyılın sonlarına kadar sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda oldukça etkili olmuştur. Camiler, mektep ve medreseler, imaretler, tekkeler, kütüphaneler ve hastaneler gibi eserler sundukları hizmetlerle birlikte hayrat kavramının tezahürüdür. Hayratların düzenli bir şekilde hizmetlerini sürdürebilmesi için birtakım gelir kaynaklarına sahip olması gerekmektedir. Bu gelir kaynaklarına *asl-ı vakıf* ya da *akar/akarât* denmektedir. Akarlar vakfın ekonomik yönünü, hayrat ise vakfın kamu hizmeti sunan bölümünü oluşturmaktadır.¹⁵⁴⁶ Vakıflar, kurucuları ve gerçekleştirilen hizmetler bağlamında değerlendirildiğinde bir yönüyle servet ve diğer yönüyle gelir transferini gerçekleştiren bir müessese olarak değerlendirilmelidir.¹⁵⁴⁷ 19. Yüzyıla gelindiğinde sermayelerini Doğulu ülkelere ihraç eden Avrupalı devletler vakıf müessesesine karşı olup, müessesenin aleyhine hareket etmişlerdir.¹⁵⁴⁸

Sultan II. Abdülhamit hayır işleri yapmak için genelde vakıflar yerine Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûnun bütçesini kullanmayı tercih etmiş olsa da kendisine ait bir vakıf bulunmakta olup, Vakf-ı Hümâyûn olarak anılmaktaydı. Vakfın 1888 yılına ait vakfiyesine göre adı ve unvanları *Sultan Gazi Abdülmecit Han'ın oğlu Sultan*,

¹⁵⁴⁵ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi”. *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 17.

¹⁵⁴⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih> (26.02.2022): 479.

¹⁵⁴⁷ Nazif Öztürk, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXIX, (2005): 15.

¹⁵⁴⁸ Yediyıldız, a.g.m., 479.

Şerefli Hakan, farklı milletlerin yöneticisi, Arap ve Acem'in Sultanı, Sultan oğlu Sultan iyilikler ve güzelliklerin babası Sultan Gazi II. Abdülhamit Han Efendimiz Hazretleri şeklinde geçmektedir.¹⁵⁴⁹ Vakfın vekili Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Mehmet Emin Efendi oğlu Seyyit Mustafa Paşa, padişahın iradesiyle tayin edilmiştir. Vakıf, Yıldız Sarayı'nın başkatiplik odasında tescil edilmiştir.¹⁵⁵⁰ Vakfiyede vakfedilen mülkün icar ve işletme usulü, vakıf gelirin tahsis alanları, masraflar, vakıf görevlilerinin maaşları gibi bilgiler yer almaktadır. Buna göre Vakf-ı Hümâyûn için akarlar *icare-i vahide*¹⁵⁵¹ ile ve *ecr-i misliyle*¹⁵⁵² kiraya verilecek, *icareteyne*¹⁵⁵³ dönüştürülmeyecekti. Bu şekilde akarların kısa süreli ve bir defaya mahsus olarak icara verilmesi amaçlanmış, icar süresi bir-üç yıl ile sınırlandırılmıştır.¹⁵⁵⁴

Sultanın vakfı, diğer vakıflar gibi Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'ne bağlı olarak idare edilmiştir. Ancak 1889 yılından itibaren görevlilerin maaşlarının Emlâk-ı Hümâyûn tarafından ödenmesi kararlaştırılmış ve görevliler için 2.500 kuruş ödenmiştir.¹⁵⁵⁵ Hayratların tamir ve onarım işlerine dair harcamalar da Emlâk-ı Hümâyûndan yapılmıştır. Vakıf için yapılan harcamalar ile görevlilerin maaşları Emlâk-ı Hümâyûnun giderlerini gösterir cetvellerde yer almaktadır.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁴⁹ Hüseyin Çınar, “Sultan II. Abdülhamid’in Vakıf, Hayrat ve Akarâtı 1888 Tarihli Vakfiyesine Göre”, *Bir Sultan Bir Paşa Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa*, (İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi Yayınları, 2018), 285.

¹⁵⁵⁰ Çınar, a.g.m., 286.

¹⁵⁵¹ İcare-i vahide, sözlükte tek kira bedeli ve bir defaya mahsus yapılan kira sözleşmesi gibi anlamlara gelmektedir. Vakıf hukukuna bakıldığında, çatılı (müsakkafat) ve çatısız (müstegallat) vakıf akarların belirli bir ay ya da yıl süresince tayin edilerek mütevellisi tarafından kiralanması anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ahmet Akgündüz, “İcâre-i Vâhide”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/icare-i-vahide> (14.02.2023).

¹⁵⁵² Akgündüz’e göre ecr-i misil, sözleşmenin bulunmaması ya da ortadan kalkması durumunda yararlanılan şeyin piyasa değerinin tayin edilmesi sağlayan bir nevi ölçü birimidir. Bir şeyin kullanılmasıyla elde edilen veya edilecek olan menfaatin karşılığının kiraz sözleşmesi ile belirlenmediği durumlarda menfaati elde eden ya da etmeyi ihmal eden kişi ecr-i misil vermekle yükümlüdür. Bkz. Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Te’sirleri”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2(2), (1984): 344-345.

¹⁵⁵³ İcareteyn kavramı sözlükte çifte kiralama yahut iki kira bedeli anlamına gelmekte olup, vakıf hukukunda ise bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli veya yıl sonunda tüm bedelin ödenmesi şeklindeki kira usulüne denilmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/icareteyn> (14.02.2023).

¹⁵⁵⁴ Çınar, a.g.m., 292-293.

¹⁵⁵⁵ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁵⁶ İlgili cetvellere göre vakfın mütevellisinin maaşı dahi Emlâk-ı Hümâyûndan ödenmiştir. Bir örnek olarak vakfın mütevellisi olan Hüseyin Hüsnü Efendi’nin 2.500 kuruşluk maaşı Emlâk-ı Hümâyûn gider cetvelinde görünmektedir. Vakf-ı Hümâyûn Kâtibi Esat Efendi’nin bir aylık 600 kuruş tutarındaki maaşı yine Emlâk-ı Hümâyûndan ödenmiştir. COA. Y. PRK. HH. 24/73/H. 07.02.1309.

5.3.1.1. Vakfın hayrat ve akarâtı

Vakf-ı Hümâyûnun hayratı Yıldız Sarayı civarında II. Abdülhamit tarafından yaptırılmış olan Hamidiye, Orhaniye, Ertuğrul, Hazine Ustası ile Şazeli Dergâhıdır.¹⁵⁵⁷ İstanbul'da bulunan birtakım akarâtın gelirleri, Sultan II. Abdülhamit'in vakfına bağışlanmıştır. II. Abdülhamit'in vakfı için altlarında ve girişlerinde dükkanların bulunduğu 63 adet kârgir evlerle, mülk arsalar vakfedilmiştir. Vakfedilmiş söz konusu akar, vakfiyede yer alan açıklamaya göre Beşiktaş'ta Köprübaşı Caddesi ve bu cadde itibarıyla bir tarafı İhlamur'a, diğer tarafı Maçka'ya doğru uzanan İhlamur ve Aziziye caddelerinin iki tarafına inşa edilmiştir. Konu ile ilgili yapılan araştırmaya göre bahsedilen bölge günümüzde Beşiktaş'ta Dolmabahçe Sarayı'nın Kuzeybatı köşesinde Vişnezade Mahallesi ve Spor Caddesi ile Şair Nedim Caddesi'nin kesiştiği üçgen bölgede bulunmaktadır.¹⁵⁵⁸

II. Abdülhamit'in vakfı için bağışlanmış olan söz konusu akarların işleriyle ilgili Evkaf Nezareti'nin söz hakkı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin söz konusu akarların keşifleriyle ilgili arşivde yer alan bir raporda Evkaf Nezareti ile de yazışmalar yapıldığı belirtilmiştir.¹⁵⁵⁹ Ayrıca Evkaf Nezareti'nin, tamire muhtaç olan ve vakfedilmiş Akarât-ı Seniyyeyi, Hazine-i Hassa Nezareti namına tamir ettirdiği de yine arşiv kayıtlarında görülmektedir.¹⁵⁶⁰

5.3.1.1.1. Hamidiye Cami-i Şerifi

Vakf-ı Hümâyûnun hayratları içerisinde yer alan Hamidiye Cami, İstanbul'un Beşiktaş semtinde Yıldız Sarayı'nın girişinde yer almaktadır. Caminin inşası II. Abdülhamit'in isteğiyle gerçekleşmiş ve sarayın Koltuk Kapısı girişi önüne inşa edilmiştir. İnşası için 2.301.204 kuruş harcanmış olup, selatin camilerinin sonuncusu olarak 1885 yılında yaptırılmıştır. II. Abdülhamit'ten kaynaklı olarak Hamidiye Cami olarak adlandırılmış olsa da halk arasında Yıldız Cami olarak da bilinmiştir.¹⁵⁶¹ Hamidiye Cami dönemi içinde saraya ait bir yapı haline getirilmiş, padişaha ait özel

¹⁵⁵⁷ Çınar, a.g.m., 288.

¹⁵⁵⁸ Çınar, a.g.m., 288-289.

¹⁵⁵⁹ COA. Y. PRK. HH. 23/60/H. 24.05.1308.

¹⁵⁶⁰ COA. EV. d. Nr. 41310/H. 16.09.1308.

¹⁵⁶¹ Halil İbrahim Eryılmaz, *Türkiye'deki II. Abdülhamid Camileri*. (İstanbul: Kitabevi, 2019), 49.

bir mekân olarak tasarlanmıştır. Bayram ve Cuma namazları dışında Cuma selamlığı gibi törensel görevleri yerine getirmek için de kullanılmaktaydı.¹⁵⁶²

Hamidiye Cami’nde imam-ı evvel, imam-ı sani, ser müezzin, müezzin-i sani, müezzin-i salis, müezzin-i rabi, müezzin-i hamis, kayyım-ı evvel, kayyım-ı sani, kayyım-ı salis, şeyh-i cum’a, tevvab-ı mahfil-i hümayun, papuşçu, gazcı, bağçıvan, kapıcı, bekçi türünden görevliler yer almaktaydı. Bunların maaşları şu şekildedir:¹⁵⁶³

İmam-ı Evvel	600 kuruş
İmam-ı Sani	400 kuruş
Ser Müezzin	350 kuruş
Müezzin-i Sani	300 kuruş
Müezzin-i Salis	250 kuruş
Müezzin-i Rabi	250 kuruş
Müezzin-i Hamis	250 kuruş
Kayyım-ı Evvel	250 kuruş
Kayyım-ı Sani	200 kuruş
Kayyım-ı Salis	200 kuruş
Şeyh-i Cum’a	200 kuruş
Tevvab-ı Mahfil-i Hümayûn	250 kuruş
Papuşçu	200 kuruş
Gazcı	100 kuruş
Bağçıvan	200 kuruş
Kapıcı	100 kuruş
Mahfil-i Hümayûn bekçi maaşının zammı	250 kuruş
Toplam	4.350 kuruş

Tablo 5.12. Hamidiye Cami’ndeki görevlilerin maaşları

5.3.1.1.2. Orhaniye Cami-i Şerifi

Orhaniye Kışla Cami Vakf-ı Hümayûnun hayratları içinde yer almakta olup, Emlâk-ı Hümayûna ait belgelerde geçmektedir. Cami Beşiktaş’ta Orhaniye Kışlası’nın içinde yer almaktadır. Cami kışla inşaatı ve tefrişat masrafları 2.920.223 kuruşa mal olmuştur. Caminin kitabesinde II. Abdülhamit’in tuğrası bulunur ve 1887 yılında inşa edilmiştir. II. Abdülhamit tarafından Orhan Gazi’ye ithafen yaptırılmıştır.¹⁵⁶⁴

Orhaniye Cami’nde imam-ı evvel, imam-ı sani, ser müezzin, müezzin-i sani, müezzin-i salis, müezzin-i rabi, kayyım-ı evvel, kayyım-ı sani, kayyım-ı salis, şeyh-i

¹⁵⁶² Eryılmaz, a.g.e., 50.

¹⁵⁶³ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁶⁴ Eryılmaz, a.g.e., 91.

cum'a, bekçi mahfil-i hümayun, gazcı, bevrap ve papuşçu türünden görevliler yer almaktaydı. Bunların maaşları şu şekildedir.

İmam-ı Evvel	600 kuruş
İmam-ı Sani	400 kuruş
Ser Müezzin	350 kuruş
Müezzin-i Sani	300 kuruş
Müezzin-i Salis	250 kuruş
Müezzin-i Rabi	250 kuruş
Kayyım-ı Evvel	250 kuruş
Kayyım-ı Sani	200 kuruş
Kayyım-ı Salis	350 kuruş
Şeyh-i Cum'a	200 kuruş
Bekçi mahfil-i hümayun	250 kuruş
Gazcı	200 kuruş
Bevrap ve Papuşçu	100 kuruş
Toplam	3.700 kuruş

Tablo 5.13. Orhaniye Cami'ndeki görevlilerin maaşları¹⁵⁶⁵

5.3.1.1.3. Ertuğrul Cami-i Şerifi

Ertuğrul Cami'nin inşaatına Hamidiye ve Orhaniye camileri ile birlikte başlanmış ve 1886-1887 yıllarında tamamlanmıştır. II. Abdülhamit tarafından Şeyh Muhammet Zafir'e bağışlanan Serencebey'deki arazi üzerine yaptırılmış olup ilerleyen yıllarda türbe, kitaplık ve çeşme eklenerek bir külliye haline getirilmiştir.¹⁵⁶⁶ Ertuğrul Cami bir cami-tekke niteliğindedir ve Ertuğrul Gazi'ye ithafen yaptırılmıştır. Ertuğrul Tekke Cami ve Şeyh Zafir Tekkesi Mescidi olarak da bilinen cami, Şeyh Zafir Külliyesi'nin bir parçasıdır. Bu sebeple Şazeli Dergahına Ertuğrul Tekkesi de denmektedir. İlgili yapılar birbirleriyle bütünleşmiştir.¹⁵⁶⁷ Ertuğrul Tekke Cami-Tevhithanesi, İstanbul'un Beşiktaş semtinde Yıldız Mahallesi'nde, Yıldız Caddesi ile Barbaros Bulvarı arasında bulunmaktadır. Caminin kitabesine göre II. Abdülhamit tarafından Şazeli-Medeni tarikatının ileri gelen şeyhlerinden olan Şeyh Hamza Zafir Efendi adına inşa ettirilmiştir.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁵ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁶⁶ Çınar, a.g.m., 304-305.

¹⁵⁶⁷ Çınar, a.g.m., 305.

¹⁵⁶⁸ Şenay Özgür Yıldız vd. "II. Abdülhamid Eseri: "Ertuğrul Tekke Cami-Tevhithanesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), (Mart 2019): 216.

Arşiv belgelerine göre Ertuğrul Cami’nde bulunan görevliler şunlardı: imam-ı evvel, imam-ı sani, ser müezzin, müezzin-i sani, müezzin-i salis, kayyım-ı evvel, kayyım-ı sani ve kayyım-ı salis, bekçi-i evvel, bekçi-i sani ve vaiz ile papuşçu. İlgili görevlilerin maaşları ise şu şekildedir:¹⁵⁶⁹

Imam-ı evvel	500 kuruş
Imam-ı sani	400 kuruş
Ser müezzin	250 kuruş
Müezzin-i sani	200 kuruş
Müezzin-i salis	200 kuruş
Kayyım-ı evvel	250 kuruş
Kayyım-ı sani	200 kuruş
Kayyım-ı salis	200 kuruş
Bekçi-i evvel	500 kuruş
Bekçi-i sani	200 kuruş
Vaiz	300 kuruş
Papuşçu	150 kuruş
Toplam	3.350 kuruş

Tablo 5.14. Ertuğrul Cami’ndeki görevlilerin maaşları

5.3.1.1.4. Şazeli Dergâhı/Ertuğrul Tekkesi

II. Abdülhamit döneminde İstanbul’da faaliyet gösteren Şazeli Dergâhı’nın kökeni, Tunus yakınlarındaki Şazil köyünde ortaya çıkan Şâzeliyye tarikatına dayanmakta olup, Anadolu’ya ilk olarak 16. yüzyılın başlarında tarikatın Meymûniyye kolunun kurucusu Ali bin Meymûn tarafından getirildiği düşünülmektedir. Ancak 19. Yüzyılda tarikatın lideri Şeyh Muhammet Zâfir Efendi ile II. Abdülhamit’in yakın ilişkileri sebebiyle bu dönemin, tarikatın İstanbul’daki gelişimi açısından ayrı bir yeri olduğu söylenebilir.¹⁵⁷⁰ İstanbul’daki Şazeli tekkeleri Unkapanı, Alibeyköy ve Ertuğrul Şazeli Tekkeleri olarak üçe ayrılmaktaydı. Konumuz açısından Ertuğrul Şazeli Tekkesi önem arz etmektedir.

Şazeli Dergâhı/Ertuğrul Tekkesi/Şazeli Tekkesi isimleriyle bilinen tekke, Beşiktaş’ta Yıldız Mahallesi Cihannümâ Yıldız Caddesi’nde yer almakta olup, 1888 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından Yıldız Hamidiye Cami ve Orhaniye Cami ile

¹⁵⁶⁹ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁷⁰ Fatih Köse, “Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi”, *Vakıflar Dergisi* 40, (Aralık 2013): 100.

aynı zamanda Şazeliliğin Medeni koluna mensup olan Şeyh Muhammet Zafir için inşa ettirilmiştir.¹⁵⁷¹ İnşa süreciyle II. Abdülhamit çokça ilgilenmiş olup, dergâha ait olan tevhitnenin kadınlar mahfelinin kafeslerini bizzat II. Abdülhamit'in yaptığı rivayet edilmiştir. İnşasından sonra yıllar içerisinde türbe, kütüphane ve çeşme gibi yapılar dergâha eklenmiştir. 1925 yılından sonra tekke vakıflar idaresine geçmiş ve çeşitli kurumlar bünyesinde kaldıktan sonra en sonunda 1969-1973 yılları arasında Vakıflar İdaresi tarafından kapsamlı bir onarım geçirmiştir.¹⁵⁷²

Vakfin şartlarına göre tescil tarihinde dergâhın post-nişini olan Şeyh Muhammet Zafir Efendi'nin bu görevi hayatı boyunca sürdüreceği ve görevi karşılığında kendisine aylık 6.000 kuruş verileceği belirtilmiştir. Bunun yanında Zafir Efendi'nin kardeşi Hamza Zafir Efendi'ye hayatı boyunca aylık 2.400 kuruş, diğer kardeşi Abdurrahman Efendi'ye ise hayatı boyunca aylık 2.000 kuruş verileceği geçmektedir. Şeyh Muhammet Zafir Efendi'den sonra dergâhın şeyhi olacak kişiye ise aylık taamiye bedeli olarak 2.500 kuruş tahsis edileceği, vakıf şartlarında yer almıştır. Bunlar haricinde dergâhta bulunan diğer görevlilerin maaşları ile yapılacak dini faaliyetlere harcanacak meblağlar hakkında bilgi verilmiştir.¹⁵⁷³

Arşiv belgelerine göre 1889 yılında maaşlara toplamda 13.749 kuruş ödenmekteydi. Ödenen maaşlar şu şekildedir:¹⁵⁷⁴

Meşihat vazifesi	6.000 kuruş
Hamza Zafir Efendi	2.400 kuruş
Abdurrahman Efendi	2.000 kuruş
Levazım-ı Meşihat	2.569 kuruş
Aşçı	300 kuruş
Tablakâran	480 kuruş
Toplam	13.749 kuruş

Tablo 5.15. Şazeli Dergâhı/Ertuğrul Tekkesi'ndeki görevlilerin maaşları

5.3.1.1.5. Hazinedar Usta Cami

Hazinedar Usta Cami, Sultan II. Abdülhamit'in Hazinedar Ustası Nakşî Felek Kalfa tarafından 1883-1885 senesinde yaptırılan cami olup, sehven II. Mahmut'un

¹⁵⁷¹ Köse, a.g.m., 107.

¹⁵⁷² Köse, a.g.m., 107.

¹⁵⁷³ Çınar, a.g.m., 300-301.

¹⁵⁷⁴ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

Hazinedar Ustası Cevri Kalfa ile karıştırılarak Cevri Kalfa Cami olarak da isimlendirilmiştir.¹⁵⁷⁵ Cami aynı zamanda Nuhkuyusu Cami olarak da bilinmektedir ancak kaynaklarda Hazinedar Usta Cami olarak geçer.¹⁵⁷⁶ Çolak, caminin II. Abdülhamit'in kalfası Nakşifelek tarafından yaptırıldığını tespit etmiştir. Tespitlerine göre II. Mahmut döneminde hazinedar ustalık yapmış olan Cevri Kalfa'nın Tophane, Fatih, Sultanahmet, Eyüp ve Üsküdar'da vakıfları olduğu ancak bunlar arasında Nuhkuyusu'nda bulunan söz konusu caminin geçmediği anlaşılmaktadır. Tarafımızca yapılan araştırmalarda da caminin arşiv kaynaklarında Hazinedar Usta Cami olarak geçtiği ve II. Abdülhamit'in Vakf-ı Hümâyûnunun hayratlarından biri olduğu anlaşılmıştır. Hazinedar Ustalar birinci hazinedar olarak sarayda şehzade, sultan, kadın ve ikballerden sonra en büyük nüfuza sahip kişiler olmuşlardır.¹⁵⁷⁷ Cami, Yıldız Hamidiye Cami'nin yaptırıldığı sıralarda inşa edilmiştir.¹⁵⁷⁸

1889 yılında caminin görevlilerine ödenen toplam maaş 310 kuruştur. Camide imam, hatip, müezzin, kayyum ve vaizle birlikte toplam beş görevli bulunmaktaydı. Bunların maaşları sırası ile şu şekildedir:¹⁵⁷⁹

İmamet	100 kuruş
Hitabet	60 kuruş
Müezzin	50 kuruş
Kayyum	50 kuruş
Vaiz	50 kuruş
	310 kuruş

Tablo 5.16. Hazinedar Usta Cami'ndeki görevlilerin maaşları

5.3.1.1.6. Faton/Taşlıca Sancağı Cami

Faton Cami, Vakf-ı Hümâyûnunun hayratlarından bir diğeri idi. Taşlıca Sancağı Cami-i Şerifi olarak da bilenen cami, vakfiyeye göre İstanbul dışında yer alan tek hayrattı. Yine vakfiyeye göre Sultan II. Abdülhamit tarafından Taşlıca Sancağında Faton Müslüman Cemaati için yaptırılmıştı.¹⁵⁸⁰ Arşivde hakkında pek fazla bilgi bulunamamış olan caminin çalışanlarına ödenen maaş bilgisine ulaşılabilmektedir. Buna

¹⁵⁷⁵ Orhan M. Çolak, "Üsküdar Nuhkuyusu'nda Sultan II. Abdülhamid Vakfı'ndan Nakşifelek Usta Camii", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII*, Cilt 1, (Kasım 2012): 138.

¹⁵⁷⁶ Çolak, a.g.m., 138.

¹⁵⁷⁷ Çolak, a.g.m., 139.

¹⁵⁷⁸ Çolak, a.g.m., 144.

¹⁵⁷⁹ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁸⁰ Çınar, 308.

göre camide bir imam-hatip bir de müezzin-kayyım görev almaktaydı. İmama aylık 200 kuruş, müezzin-kayyım ise 120 kuruş maaş ödenmekteydi.¹⁵⁸¹ Vakıf şartlarına göre Faton Cami'nin imam-hatibine aylık 200 kuruş, kayyım ve müezzinine ise 120 kuruş verilmesi şart koşulmuştu. Ayrıca caminin mum, kandil, süpürge gibi birtakım farklı ihtiyaçları da bulunmaktaydı ve görevli maaşları ile diğer masraflar toplamı olarak camiye yılda toplam 4.090 kuruş tahsis edilmişti.¹⁵⁸²

5.3.1.2. Vakıf görevlileri

5.3.1.2.1. Müteveli

Mütevelliler, vakfın işlerini yürütmek üzere tayin edilen yöneticilerdir. Mehmet Zeki Pakalın'ın tanımına göre müteveli, vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'i hükümler dahilinde idare eden kişidir. Mütevelliler ya vakfın şartları ya da kadının izniyle tayin olunmuşlar ve vakıfta tasarruf hakkına sahip olmuşlardır.¹⁵⁸³ Sözlüksel olarak başkasının işini gören ve bakımını üstlenen gibi anlamlar taşıyan mütevellinin terimsel anlamı, vakfiye şartları, şer'i hükümler ve mer'i hükümleri gözeterek vakıf işlerini idare eden kişidir. Mütevellinin görev ve yetkisine *velâyet*, görevlendirilmesine ise *tevliyet* ismi verilmiş, Osmanlı'da mütevellinin yaptığı iş için çoğunlukla tevliyet kavramı kullanılmıştır. Mütevellinin görevlendirilmesinde vakfedenin iradesi esas alınmıştır.¹⁵⁸⁴ Bunun yanında müteveli olarak görevlendirilecek kişide akıl balığ olmak, adil ve emin olmak, vakfın işlerini yürütebilecek bilgiye, tecrübeye sahip olmak gibi birtakım özellikler aranmıştır.¹⁵⁸⁵

Vakf-ı Hümâyûnun ilk mütevellisi olarak Sultan II. Abdülhamit'in iradesi üzerine Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Mehmet Emin Efendi oğlu Seyyid Mustafa Paşa atanmıştır.¹⁵⁸⁶ Seyyid Mustafa Paşa'nın maaşı 2.500 kuruş olarak tespit edilmiştir.¹⁵⁸⁷ Daha sonraki yıllarda ise vakfın mütevellisi olarak Hüseyin Hüsnü Efendi'nin tayin edildiği anlaşılmakla beraber, dönemin sonuna kadar bu görevi kendisinin yürüttüğü

¹⁵⁸¹ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁸² Çınar, 309.

¹⁵⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, "Müteveli", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993): 640.

¹⁵⁸⁴ Nazif Öztürk, "Müteveli", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muteveli> (22.11.2022): 217.

¹⁵⁸⁵ Öztürk, a.g.m., 218.

¹⁵⁸⁶ Çınar, a.g.e., 287.

¹⁵⁸⁷ COA. Y. PRK. HH. 21/26/H. 28.07.1306. Mütevellinin maaşının Emlâk-ı Hümâyûndan ödendiği anlaşılmaktadır.

düşünülmektedir.¹⁵⁸⁸ Hüseyin Hüsnü Efendi'nin maaşı da 2.500 kuruş olarak ödenmiştir.¹⁵⁸⁹

5.3.1.2.2. Nazır

Nazırlık görevi bir idarenin veya dairenin işlerine nezaret eden en yetkili memuru ifade etmektedir. Nazırlık makamı çeşitli devlet kurumlarında görüldüğü gibi vakıflarda da bulunmaktaydı. Farklı kaynaklarda vakıf nazırları için yapılan genel tanım ve yetki kapsamı, mütevellilerin işlerini denetlemek ve onlara danışmanlık yapmak üzere görevlendirildikleri yönündedir.¹⁵⁹⁰ Nazırın müteveli olarak da isimlendirildiği ancak müteveli gibi vakıf üzerinde bir tasarruf hakkı bulunmadığı görülmektedir.¹⁵⁹¹ Evkaf-ı Hümâyûn nazırı olarak görev yapan kişinin Vakf-ı Hümâyûnün nazırlığını da yaptığı ve bu görev karşılığında herhangi bir ücret almadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁹² Arşiv kayıtlarında Vakf-ı Hümâyûn görevlilerinin maaşlarını gösteren belgelerde nazırın maaşına dair bilgi bulunamamış olması bu durumu desteklemektedir.

5.3.1.2.3. Cabi

Vakf-ı Hümâyûn görevlileri arasında bulunan cabiler, vakfın kiralarn ve gelirlerini toplayarak tahsil etmekle görevliydi. Cabiye bu görevi karşılığı 600 kuruş maaş verilmekteydi.¹⁵⁹³ Arşiv kayıtlarında da cabinin maaşının aylık 600 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁴ Cabilerle ilgili diğer bir bilgi ise maiyetlerine iki tahsildar verildiği ve bunların da aylık 600 kuruş maaş aldığıdır.¹⁵⁹⁵ 1890'lı yılların başında Vakf-ı Hümâyûn cabisi olarak Osman Efendi'nin bulunduğu maaş makbuzlarından anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁶

¹⁵⁸⁸ Arşiv kayıtlarında Vakf-ı Hümâyûn mütevellisi olarak şimdilik farklı bir isimle karşılaşılmamıştır.

¹⁵⁸⁹ COA. Y. PRK. HH. 24/7/H. 19.07.1308.

¹⁵⁹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, "Nazır", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993): 666. Mehmet Genç, "Nazır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazir#2-osmanlilarda>, (20.08.2022): 450.

¹⁵⁹¹ Pakalın, "Nazır", 666.

¹⁵⁹² Çınar, a.g.m., 311.

¹⁵⁹³ Çınar, a.g.m., 311.

¹⁵⁹⁴ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁹⁵ Çınar, a.g.m., 314.

¹⁵⁹⁶ COA. ML. EEM. 144/58/R. 17.07.1307.

5.3.1.2.4. Kâtip

Vakf-ı Hümâyûn katipleri vakfın hesap işleriyle ilgilenerek, vakfa ait gelir-gider ve diğer tüm işleri yazıp kayıt altına almakla görevliydi.¹⁵⁹⁷ Kâtibin aylık maaşı cabiler de olduğu gibi aylık 600 kuruştur.¹⁵⁹⁸ II. Abdülhamit dönemi boyunca Esat Efendi'nin Vakf-ı Hümâyûn katipliği yaptığı söylenebilir. Bunun sebebi olarak, arşiv kayıtlarına bakıldığında ilgili dönemde yalnızca Esat Efendi'nin ismine rastlanmıştır.¹⁵⁹⁹

5.3.1.3. Vakıf için Emlâk-ı Hümâyûn'dan yapılan harcamalar

Vakf-ı Hümâyûna ait birçok masraf Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılanmış, vakfın harcamaları için düzenlenmiş olan makbuzlar Emlâk-ı Hümâyûn kaleminde düzenlenmiştir. Bunun yanında yine Vakf-ı Hümâyûn için Emlâk-ı Hümâyûn'dan yapılan harcamalar Emlâk-ı Hümâyûn'un gider kalemleri arasında görülmektedir. Örneğin H. 1308 (M. 1890/1891) yılına ait bir gelir-gider defterine göre Vakf-ı Hümâyûnun muamelatı için alınan damgalı evraka 165 kuruş ödenmiş ve Emlâk-ı Hümâyûn'a gider olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁰⁰

1889 yılına ait bir belgede *te'sisât-ı hayriye-i padişahiden* olan cami-i şerifler ve hân-kahlar görevlilerinin maaşlarının Emlâk-ı Hümâyûn'dan ödeneceği belirtilmiştir. Bu karar doğrultusunda Vakf-ı Hümâyûndan olan tüm hayratların ve Vakf-ı Hümâyûn görevlilerinin bir aylık maaşını gösteren bir defter hazırlanmıştır. İlgili hayratların Hamidiye, Ertuğrul Cami ve Şazeli Dergâhı, Orhaniye, Hazinesdar Usta ve Faton Camileri olduğu görülürken, vakıf görevlilerinin ise müteveli, kâtip, cabi ve tahsildarlar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁰¹ Emlâk-ı Hümâyûndan Vakf-ı Hümâyûn için yapılan harcamaları başlıca iki kısma ayırmak mümkündür:

1- Vakıf görevlilerinin maaşları için yapılan harcamalar

2- Hayratlar ve akarlar için yapılan harcamalar.

¹⁵⁹⁷ Çınar, a.g.m., 311.

¹⁵⁹⁸ COA. Y. PRK. HH. 21/29/H. 29.08.1306.

¹⁵⁹⁹ 1889 yılına ait Kâtip Esat Efendi'nin aldığı maaşı gösterir makbuz için bkz. COA. ML. EEM. 107/34/R. 07.11.1304. 1891 yılına ait Kâtip Esat Efendi'nin aldığı maaşı gösterir makbuz. COA. ML. EEM. 148/30/R. 15.10.1307.

¹⁶⁰⁰ COA. HH. d. Nr. 13456/H. 28.09.1308.

¹⁶⁰¹ COA. Y. PRK. HH. 21/35/H. 25.09.1306.

5.3.1.3.1. Vakıf ve hayrat görevlilerinin maaşları için yapılan harcamalar

Maaşı Emlâk-ı Hümâyûn'dan ödenen görevlilerin başında müteveli gelmekteydi. Mütevellinin aylık 2.500 kuruşluk maaşı düzenli olarak Emlâk-ı Hümâyûn'dan ödenmiştir. Vakfın kâtibi, cabisi ve tahsildarları için aylık 600 kuruş ödenmiştir.¹⁶⁰² Vakf-ı Hümâyûn'un görevlileri için toplam 4.300 kuruş ödenmiştir. Cami-i şeriflerin görevlileri ve maaşlarına dair bilgi ilgili bölümlerde verildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. Ancak aşağıdaki tabloda ilgili camilerin görevlilerine toplam kaç kuruş harcandığı aktarılmıştır.¹⁶⁰³

Cami-i Şerifler	Toplam Görevli Sayısı	Ödenen Toplam Maaş Miktarı (R. Nisan 1305)
Hamidiye Cami-i Şerifi	17 görevli	4.350 kuruş
Ertuğrul Cami-i Şerifi	12 görevli	3.350 kuruş
Şazeli Dergâhı	6 görevli	13.749 kuruş
Orhaniye Cami-i Şerifi	13 görevli	3.700 kuruş
Hazinedar Usta Cami-i Şerifi	5 görevli	310 kuruş
Faton Cami-i Şerifi	2 görevli	320 kuruş
Toplam	55 görevli	25.779 kuruş

Tablo 5.17. Vakf-ı Hümâyûn camileri görevlilerine toplam kaç kuruş harcandığını gösterir tablo

Hayrat görevlilerine ödenen maaş miktarlarında Şazeli Dergâhı'nın en büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Bunun başlıca sebebi dergahın şeyhi olan Muhammet Zafir Efendi'ye ödenen 6.000 kuruşluk maaş olduğu düşünülebilir. Şeyhin aylık maaş miktarı cami-i şeriflerin tüm görevlilerine ödenen aylık topla miktardan daha fazladır.

5.3.1.3.2. Hayratlar ve akarlar için yapılan harcamalar

Görevlilerin maaşları haricinde hayrat ve akarların her türlü tamirat, levazımat ve mefruşat harcamaları ile her türden masraf yine Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılanmıştır. Örnek olarak H. 1311 (M. 1893/1894) yılına ait Emlâk-ı Hümâyûn gelir-gider defterinde Şazeli Dergâhı'nda bulunan bazı mahallerin tamir masrafına ilk olarak 696 kuruş, daha sonra 3.383 kuruş harcandığı ve bunun deftere gider olarak kaydedildiği görülmektedir.¹⁶⁰⁴ Farklı bir defterde bu sefer Ertuğrul Cami-i Şerifi ve Şazeli Dergâhı'nın tamir masraflarına toplamda 3.112 kuruş harcandığı

¹⁶⁰² Aynı belge. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn giderleri içinde müteveli ve kâtibin maaşını da gösteren gelir-gider defterine bir örnek olarak bkz. COA. Y. PRK. HH. 24/73/H. 07.02.1309.

¹⁶⁰³ COA. Y. PRK. HH. 21/35/H. 25.09.1306.

¹⁶⁰⁴ COA. Y. PRK. HH. 27/67/H. 14.12.1311.

anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁵ Levazımat ve mefruşat masrafları da hayratların gider kalemlerinden biri olarak Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılanmıştır. Örneğin Hamidiye Cami-i Şerifi için alınan minder, sandalye ve buna benzer eşyalar için Emlâk-ı Hümâyûn hesabından 80 kuruş harcanmıştır.¹⁶⁰⁶ Farklı bir defterde Hamidiye Cami'nin mahfil kısmı için alınan eşyalara 105 kuruş, aynı caminin tamir masraflarına 1.226 kuruş, Orhaniye Cami için alınan bazı eşyalara 170 kuruş ödendiği ve bu masrafların Emlâk-ı Hümâyûn'a gider olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁷ Tamir masrafları yanında ilgili hayratlarda okutulan mevlitin masraflarının Emlâk-ı Hümâyûn'dan karşılandığı tespit edilmiştir. H. 1308 yılına ait bir deftere göre Şazeli Dergâhında okutulan mevlitin masraflarına 3.000 kuruş harcanmış ve masraf Emlâk-ı Hümâyûn hesabına gider olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁰⁸

5.3.2. Akarât-ı Seniyyeler

Sözlüklerde akar para getiren, ev, dükkân, tarla ve bağ, bostan türünden mülkler ve akarât; gelir sağlayan mallar ve yapılar olarak geçmektedir.¹⁶⁰⁹ Kâmûs-ı Türkî'de gelir getiren emlak ve ebniye olarak tanımlanmıştır.¹⁶¹⁰ Şafak da akar kelimesinin sözlükte, arazi, ağaç, ev eşyası, eşyanın en iyisi gibi anlamlara sahip olduğunu ancak buna karşın terim olarak daha dar bir anlamda kullanıldığını ve yalnızca gayrimenkulleri kapsadığını belirtir. Kavram halk arasında kiraya verilmek suretiyle gelir getiren mülke denilmekte olup, İslam hukukunda taşınmaz mal ve arazi anlamında kullanılmıştır. Mecelle'nin 129. Maddesinde gayrimenkul, “akar denilen hane ve arazi misüllü mahall-i ahara nakli mümkün olmayan şeydir” olarak tarif edilmiş ve bu yönüyle kavramın gayrimenkul ve arazi ile olan bağına işaret edilmiştir.¹⁶¹¹ Vakıf terminolojisine göre ise vakfa gelir sağlayan arazi veya bina türündeki bütün gayrimenkulleri ifade etmektedir. Vakfa gelir sağlayan ev, dükkân, bedesten gibi bina türünden yapılar için *müsakkafat*, arazi, bağ, bahçe gibi arazi türünden gelirler için *müstegallat* tabiri kullanılmıştır.¹⁶¹²

¹⁶⁰⁵ COA. Y.PRK.HH. 30/31/H. 20.09.1315.

¹⁶⁰⁶ COA. HH. d. Nr. 13456/H. 28.09.1308.

¹⁶⁰⁷ COA. Y. PRK. HH. 25/45/H. 16.11.1309.

¹⁶⁰⁸ COA. Y. PRK. ML. 11/11/H. 30.03.1308.

¹⁶⁰⁹ Ferit Devellioğlu, “Akar” / “Akarât”, a.g.e., 24.

¹⁶¹⁰ Şemseddin Sami, “Akar”, a.g.e., 776.

¹⁶¹¹ Ali Şafak, “Akar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akar>, (10.04.2023): 221.

¹⁶¹² Hüseyin Kahraman, “Kemankuş Kara Mustafa Paşa Vakıfları”, (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 75.

II. Abdülhamit döneminin Hazine-i Hassa defterlerinden Akarât-ı Seniyye defterlerine bakıldığında kavram anlamı olarak daha çok bina ve yapı gibi gayrimenkule tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre dükkân, hane, oda, arsa, anbar, mağaza, baraka, konak, gazino, köşk, ahır, kahvehane, kayıkthane, değirmen gibi yapılar Akarât-ı Seniyye kavramı içerisine dahil edilmiştir.¹⁶¹³ Ancak yine Hazine-i Hassa defterlerinden 3514 Numaralı Akarât-ı Seniyye Defteri, akarât tanımını oldukça genişletmektedir. R. 1300 (M. 1884/1885) senesine ait olan deftere göre yukarıda bahsedilen ve daha çok bina türünden unsurlara ek olarak, arazi, tarla, bostan, çayır, otlakiye, sebze bahçesi, dutluk ve bağın yanında iskeleye ait kira da akarât içerisine dahil edilmiştir.¹⁶¹⁴ Ayrıca yine bu defterde hamam, hastane, taş ocağı ve salhane gibi yapılar da akarât içerisinde görülmektedir. İncelenen defterler bağlamında özellikle dükkânların toplamı diğer akarâta göre fazla olduğu söylenebilir.

5.3.2.1. Akarât-ı seniyye'lerin idaresi

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen akarât, İstanbul ve çevresinde ağırlıklı olmasına karşın Osmanlı coğrafyasında mevcut tüm Emlâk-ı Hümâyûn'larda bulunmaktaydı. Çiftlikatlarda, arazilerde ve Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda akarât bulunmaktaydı. Bunların idaresi ve işletimi bulundukları bölgelerdeki Emlâk-ı Hümâyûn idareleri tarafından yapılır, hasılatları da yine bu idareler tarafından toplanarak merkeze iletilirdi. Akarât-ı Seniyye'lerin büyük bir çoğunluğu İstanbul'da çeşitli semtlerde bulunurdu. Emlâk-ı Hümâyûn'un gelir-gider cetvelleri incelendiğinde bunların icara verildiği ve bu icarların da gelir olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Merkez, yani İstanbul ve çevresinde bulunan akarların idaresi ve işletimi Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez şubeleri tarafından yapıldı. İstanbul'da bulunan akarların yönetimi ağırlıklı olarak Birinci Dersaadet Şubesi tarafından yapılmıştır.¹⁶¹⁵ Birinci Şube idaresinde dükkân, mağaza, daire, arsa, hane, oda, zahire anbarı, dükkân hissesi, bostan, bağ, kahve, tarla, arazi, mesire yeri, konak, gazino,

¹⁶¹³ Bkz. COA. HH. d. Nr. 637/20274/1081/21384/9361.

¹⁶¹⁴ COA. HH. d. Nr. 3514/H. 02.11.1302.

¹⁶¹⁵ Arşiv belgeleri incelendiğinde Akarât-ı Seniyye muamelelerinin Birinci Dersaadet Şubesi tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer şubeler ve akarâtın yönetimi konusunda yeterli belge bulunamamıştır.

sebze bahçesi, köşk, baraka, ahır ve han türünden akar bulunmaktaydı.¹⁶¹⁶ Vilayetlerde bulunan akarâtın muamelesinin merkezle aynı olduğu düşünülebilir.¹⁶¹⁷

Emlâk-ı Hümâyûn idaresindeki akarların listesini içeren defterler şubeler tarafından hazırlanır ve bu defterlere akarlara dair çeşitli bilgiler kaydolunurdu. Bazı defterlerde akarın yeri, cinsi, dönümü, cinsine göre kaç oda olduğu gibi bilgiler kaydolunurken,¹⁶¹⁸ bazı defterlerde bunlara ek olarak icar miktarı, müstecirin ismi ve müstecirin kefil gibi bilgiler de kaydolunmaktaydı.¹⁶¹⁹ Bunun yanında defterlere kaydolan her akarâtın numarası bulunmaktaydı. Akarlar defterlere bu numaralarla kaydolur ve ilgili akarın herhangi bir durum için belirlenmesi de bu numarayla yapılırdı.¹⁶²⁰

İdareler akarların her türlü durumuyla ilgilenir, gerektiğinde ihtiyaçlarını belirleyerek bunların giderilmesini sağlardı.¹⁶²¹ İnşaat, tamirat ve her türlü eksiğin giderilmesi bunlardandır. Özellikle akarların sıklıkla tamire ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır.¹⁶²² Akarların tamire muhtaç olduğu anlaşıldığında öncelikle keşif yapılır ve durumla ilgili rapor düzenlenirdi.¹⁶²³ Ayrıca yapılan inşaat ve tamirat işlerinin sonlanması halinde makbuzat ve sarfiyatı gösterir defterler hazırlanırdı.¹⁶²⁴

Akarât-ı Seniyye'ler için en sık yapılan harcama türü inşaat ve tamirat bedeliydi. Akarların inşaat ve tamiratına başlamadan önce görevliler tarafından iki kere keşfi yapılırdı. 1893 yılına ait bir belge akarların keşfi ile ilgili süreç hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Beşiktaş'ta inşa edilen Akarât-ı Seniyye'nin ikinci keşfi, Hazine-i Hassa, Daire-i Askeriye ve Şehremaneti tarafından tayin olunan memurin-i feniyye marifetiyle yapılp, inşaat ve tamirata dair iki türden defter hazırlanmıştır. Bunlardan ilki keşif defteridir. Diğeri ise inşaat ve tamirata dair kesin hesap kayıtlarını

¹⁶¹⁶ COA. HH. d. Nr. 21384/H. 13.03.1309.

¹⁶¹⁷ Halep'te bulunan akarâtı gösterir defter için bkz. COA. ML. EEM. 134/41/R. 27.10.1306.

¹⁶¹⁸ COA. HH. d. Nr. 21384/H. 13.03.1309.

¹⁶¹⁹ COA. ML. EEM. 722/92/R. 09.11.1324.

¹⁶²⁰ COA. HH. d. Nr. 3514/H. 02.11.1302.

¹⁶²¹ Bir örnek olarak bkz. COA. ML. EEM. 732/56/R. 17.12.1324. İlgili belgeye göre Akarât-ı Seniyyeden Birinci Şube idaresinde olan 10 numaralı hanenin mutfağına idare tarafından gerekli keşif ve muayene yapıldıktan sonra bir mutfak sobası sağlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁶²² COA. Y. MTV. 19/42/H. 22.02.1303.

¹⁶²³ COA. Y. PRK. BŞK. 20/27/H. 08.06.1308.

¹⁶²⁴ Bir örnek için bkz. COA. Y. MTV. 83/135/H. 15.03.1311.

içeren defterdir. İkinci türden defterde inşaat ve tamirat işleri için yapılan makbuzat ve sarfiyat bilgileri yer almaktadır.¹⁶²⁵

Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Maliye Hazinesi'ne devredilen emlaklar arasında Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen akarât da bulunmaktaydı. Bu uygulamaya göre II. Abdülhamit adına 1293/1876 yılından itibaren Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen arazi, çiftlik, akarât, maden vs. her türden emlak Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Maliyeye devredilen akar arasında II. Abdülhamit'in vakfı için vakfedilen akarlar da bulunmakta olup, bunların yıllık geliri 1.467 lira olarak hesaplanmıştır. Devirden kısa bir süre sonra Beşiktaş'ta bulunan bu akarâtın ve Valide Sultan Evkâfı'nın Yenişehir çiftliklerinin gelirlerinin de olduğu anlaşılmış ve bunlar yeniden ilgili vakıflara iade edilmiştir.¹⁶²⁶

5.3.2.2. Akarât-ı seniyye'lerin edinim ve işletim şekli

Akarât-ı Seniyye'lerin edinim şekli ve Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilme yollarının, çiftlik ve arazi ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Açıklayıcı bir örnek olarak incelenen bir arşiv belgesinde, Medine-i Münevvere'de bulunan ve daha önce Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa'nın uhdesinde olan bazı emlak ve akarın onun vefatından sonra Sultan II. Abdülhamit uhdesine geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁶²⁷ Belgeye göre padişah uhdesine alınacak olan emlak ve akarın ilk işlemlerinin Medine-i Münevvere mahkemelerinde yapıldığı görülmektedir. Mahkemede söz konusu emlak ve akar için Sultan II. Abdülhamit adına bir kıta hüccet-i şeriyye düzenlendiği ve bu hüccetlerin gerekli olan muamelesinin Hazine-i Hassa Nezareti tarafından yapılacağı belirtilmiştir.¹⁶²⁸ Bunun dışında akarların Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilme şeklinin genel olarak satın alma şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bunu destekleyici bir örnek olması açısından, 1889 yılına ait bir belgeye göre Akarât-ı Seniyyenin yakınında olan bostanın mutasarrıfı tarafından satılmak istendiği ve Hazine-i Hassa'ya satılması için müracaat ettiği geçmektedir. Ancak Hazine-i Hassa'nın yaptığı tahkik sonucunda mutasarrıf tarafından bostan için istenen bedelin oldukça yüksek olduğu anlaşıldığından bunun Hazinesinin menfaatine uygun olmadığı belirtilmiş ve bostanın

¹⁶²⁵ COA. Y. MTV. 77/153/H. 28.10.1310.

¹⁶²⁶ Çınar, a.g.m., 289.

¹⁶²⁷ Bu emlak ve akar kuvvetle ihtimal Behram Ağa'ya padişah tarafından ihsan edilmiş olup, onun vefatıyla bu emlak ve akar tekrar padişahlık uhdesine geçmiştir.

¹⁶²⁸ COA. ML. EEM. 117/64/R. 30.08.1305.

satın alınmaması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶²⁹ Söz konusu belge değerlendirildiğinde akarların Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesine yönelik bazı çıkarımlar elde edilebilir. İlk olarak satın alma yönteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin sık başvurduğu bir yöntem olarak akarın yakınındaki bostanın satın alınmak istendiği görülmektedir. Bu durum Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen diğer unsurlar için de geçerlidir. Hatta bizzat bostanın sahibinin Hazine-i Hassa'ya bu amaçla başvurduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen diğer unsurlar için geçerli olan yöntemlerin akarlar için de kullanıldığı ifade edilebilir.

Akarât-ı Seniyye'ler icara verilerek işletilirdi. Akarât-ı Seniyye'den herhangi birini kiralamak isteyen kişi ve Emlâk-ı Hümâyûn idaresi arasında bir sözleşme yapılmaktaydı.¹⁶³⁰ Hane ve dükkanlar gibi tüm akarlar idareler tarafından kiraya verilmekteydi. Akarları kiralayan kişiler, kiralarını ödeyemedikleri takdirde kira bedeli idare tarafından, müstecirin kefilinden tahsis edilirdi. 1906 yılına ait bir belgeye göre Akarât-ı Seniyyeden 2 ve 90 numaralı hanelerin müsteciri olan kişilerin kiralarını verememeleri sebebiyle bunların var ise kefillerine müracaat edilmesi istenmiştir.¹⁶³¹ Kiralarını ödeyemeyen kişilerin borçlarının kefillerinden tahsil edilmesi yönteminden daha sık bir tahsil işlemi olarak, borçlar kişilerin maaşından da kesilmekteydi. Konu ile ilgili bir arşiv belgesine göre Akarât-ı Seniyye'den Etmekçibaşı Mahallesinde Birinci Aziziye Caddesinde 64 Numaralı hanenin müsteciri olan Mabeyn-i Hümâyûn'da görevli Miralay Ali Rüştü Bey'in altı bin kuruşluk borcunun maaşından tahsis edildiği belirtilmiştir.¹⁶³² İdare, müstecirin bulunduğu akarı belirli sebeplerle tahliye etmesini isteyebilirdi. Belgelere bakıldığında akarlardan bazılarının birtakım görevlilere tahsis edildiği ve bunların görevlerine son verilmesinden itibaren kendilerine tahsis edilen akarı tahliye etmelerinin istendiği anlaşılır. Agah Paşa isimli bir görevliye Akarât-ı Seniyyeden bir hanenin tahsis edildiği ve görevinin son bulmasından itibaren haneyi tahliye etmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁶³³ Akarlardan elde edilen gelirler, bağlı bulundukları şube görevlileri tarafından teslim alınarak merkez idare veznesine teslim edilirdi. Birinci Dersaadet Şubesine bağlı akarâtın R. 1312 (M.

¹⁶²⁹ COA. Y. MTV. 40/19/H.03.02.1307.

¹⁶³⁰ COA. DH. MKT. 2364/45/H. 25.02.1318.

¹⁶³¹ COA. BEO. 2848/213576/H. 19.04.1324.

¹⁶³² COA. ML. EEM. 284/42/R. 21.03.1314.

¹⁶³³ COA. ML. EEM. 716/73/R. 29.09.1324.

1896/1897) senesi icar hasılatından olan 30.000 kuruş şube müdürü tarafından merkez idare veznesine teslim edilmiştir.¹⁶³⁴ Yalnızca hane, kahve, dükkân gibi bina halindeki yapılar değil, tarla ve bahçe gibi arazi türünden unsurlar da icara verilirdi.¹⁶³⁵

5.3.2.3. Akarât-ı seniyye'lerin işletim politikası

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen arazi ve çiftliklerin yalnızca gelir sağlamak gibi bir faydası olmadığı, bunların ayrıca idari, askeri, tarımsal üretim ve iskân sağlama gibi birçok amaç için kullanıldığından ilgili bölümler de bahsedilmişti. Akarât-ı Seniyyeler her ne kadar arazi ve çiftlikler gibi üretim potansiyeli olan unsurlar olmasa da bunların da farklı kullanım alanları olduğu görülmektedir. Örneğin, II. Abdülhamit döneminin en önemli konularından birisi olan muhacirlerin Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen arazi ve çiftliklerde iskân ettirildiği, hatta bunların iş gücü olarak kullanıldığına da değinilmişti. Arşiv belgeleri incelendiğinde İstanbul'da bulunan akarlardan bazılarına muhacirlerin yerleştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁶³⁶ Akarların bu anlamda olağanüstü durumlarda kullanıldığı ve bir nevi yedek yapılar olarak görüldüğü söylenebilir. Örneğin 1894 yılına ait bir belgede İstanbul'da yaşanan deprem sonrası Darüşşafaka'nın binasının da etkilendiği ve bu sebeple buradaki öğrencilerin Beşiktaş'ta bulunan Akarât-ı Seniyye'lerde eğitim görebileceği düşünülmüştür.¹⁶³⁷ Farklı bir belgede ise yine Beşiktaş'ta bulunan Akarât-ı Seniyyeden bir kısmının mektep haline getirildiği ve inşası için her hafta 7.500 kuruş harcandığı görülmektedir.¹⁶³⁸ 1908 yılına ait bir belgeye göre Beşiktaş Rüşdiye Mektebi binasının kavaid-i hıfzıssıhhaya uygun olmadığı anlaşıldığından yeni bir yere taşınmasına karar verilmiş ve Beşiktaş'ta Kapudan İbrahim Ağa Mahallesindeki Akarât-ı Seniyye dahilindeki 29 numaralı hane ile ittisalindeki hanenin mektep yapılmaya uygun olduğu, bir müfettiş ve heyet-i sıhhiye tarafından verilen raporda belirtilmiştir.¹⁶³⁹

Akarât-ı Seniyye'lerle ilgili dikkat çekici bir konu da bunlardan bazılarının Aşiret Mektebi haline getirilmek istenmesi ve Aşiret Mektebi için gelen öğrencilerin

¹⁶³⁴ COA. ML. EEM. 243/103/R. 31.10.1312.

¹⁶³⁵ Bkz. COA. HH. d. Nr. 1081/H. 23.09.1321.

¹⁶³⁶ COA. Y. MTV. 7/64/H. 25.11.1298. Muhacirlerin özellikle Beşiktaş'ta bulunan akarlara yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

¹⁶³⁷ COA. BEO. 434/32536/H. 10.01.1312.

¹⁶³⁸ COA. ML. EEM. 138/55/R. 08.02.1307.

¹⁶³⁹ COA. ML. EEM. 690/30/R. 09.05.1324.

buralarda konaklatılmasıdır. Aşiret mekteplerinin açılma kararıyla birlikte talebelerin eğitim alacakları mekân olarak Beşiktaş'ta bulunan Akarât-ı Seniyye'den bazılarının mektep haline getirilmesine karar verilmişse de daha sonra farklı bir yer mektep olarak tahsis edilmiştir.¹⁶⁴⁰ Aşiret Mektebi'nin açılmasından sonra ise vilayetlerden gelen öğrencilerin geçici olarak, yine Beşiktaş'ta bulunan Akarât-ı Seniyye'lerde iskân edilmesi istenmiştir.¹⁶⁴¹

Akarât-ı Seniyye'nin bir diğer işlevi, İstanbul'a gelen önemli kişilerin tahsisine verilmesi ve bir nevi misafirhane olarak kullanılmasıydı. 1895 yılına ait bir belgeye göre Medine-i Münevvere ulemasından bir kişinin İstanbul'da bulunduğu sırada Akarât-ı Seniyyeden 42 numaralı hanenin kendisine tahsis edildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁴² Akarlar devlet görevlilerine de tahsis edilebilmekteydi. Beşiktaş Cami-i Şerifi İmam-ı Evveli Mustafa Asım Efendi'nin, geçici olarak Beşiktaş'ta bulunan akarlardan birisine yerleştirilmesine padişah iradesiyle karar verilmiştir.¹⁶⁴³

5.3.2.4. Gelirleri ve giderleri

5.3.2.4.1. Gelirler

Akarât-ı Seniyye'nin en önemli gelir kaynağı icar gelirleriydi. Kavram içine dahil edilen tüm yapılar; hane, dükkân, mağaza vesaire her türden akar icara verilirdi. Akarât icarları hakkında tutulmuş defterler ve cetveller incelendiğinde ülkenin farklı vilayetlerindeki akarât icarları hakkında bilgi alınabilmektedir. Örneğin Kudüs'te bulunan Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlı on altı adet akarın kiraya verildiği anlaşılmaktadır. Kiraya verilen akarların türlerine bakıldığında, dükkân, mağaza, kahvehane, buharlı mâûne¹⁶⁴⁴, değirmen, hane, ahşap köprü, han ve müştemilatı.¹⁶⁴⁵ Buna göre dükkanların icar ücreti 700 kuruştan 500 kuruşa kadar değişmekteydi. Kahvehanenin sene-i sabık icar ücreti 700 kuruş olarak kaydedilmiştir. Buharlı mâûnenin icarı 10.100 kuruş, değirmenin icarı 10.400 kuruştur. Akarât-ı Seniyye'den bir hane 500 kuruşa icara verilmiştir. Müştemilatıyla birlikte hanın icar bedeli 500 kuruştur.¹⁶⁴⁶

¹⁶⁴⁰ COA. İ. MMS. 131/5638/H. 02.12.1309.

¹⁶⁴¹ COA. BEO. 72/5348/H. 26.02.1310.

¹⁶⁴² COA. ML. EEM. 216/86/R. 28.08.1311.

¹⁶⁴³ COA. Y. MTV. 19/42/H. 22.02.1303.

¹⁶⁴⁴ *Mavna. Yük taşıyan büyük kayık*. Devellioğlu, a.g.e., 679.

¹⁶⁴⁵ COA. ML. EEM. 722/92/R. 09.11.1324.

¹⁶⁴⁶ Aynı belge.

Farklı bir arşiv belgesinde ise Medine’de bulunan akarların gelir ve giderlerini görmek mümkündür. Bu bağlamda Medine’de icara verilen akarlar türlerine göre hane, dükkân, kahvehane, ıstabl olarak sıralanmıştır.¹⁶⁴⁷ R. 1305 (M. 1889/1890) senesinde Medine’de bulunan ve Akarât-ı Seniyye’den olan hane icarından tahsil edilen gelir miktarı 2017 kuruştur. Bir dükkândan elde edilen icar geliri 90 kuruştur. Eğer dükkanlar hane altındaysa gelir miktarı 40 kuruş olarak kaydolunmuştur. R. 1306 (M. 1890/1891) senesinde kahvehane icarından elde edilen gelir 420 kuruştur. İstabldan elde edilen gelir ise 300 kuruştur.¹⁶⁴⁸

Akârât-ı Seniyye’lerden elde edilen gelirin en fazla olduğu İstanbul’a bakıldığında daha fazla bilgi alınabilmektedir. İstanbul akarlarıyla ilgili en ayrıntılı bilgiyi içeren belge, R. 1300 (M. 1884/1885) tarihli Hazine-i Hassa Defterlerinden 3514 numaralı defterdir. Bu deftere göre hane, dükkân, han ve baraka gibi binalar yanında tarla, bağ, bahçe ve bostan gibi araziler de Akarât-ı Seniyye kavramı içinde olup icara verilmekteydi.¹⁶⁴⁹ İlgili deftere göre İstanbul’da bulunup icara verilen akarlar türlerine göre dükkân, hane, oda, baraka, kahvecilik,¹⁶⁵⁰ gazino, karkir dükkan, arsa,¹⁶⁵¹ bir kıta tarla, 37 dönüm arazi, bostan, mahzen, iskele rüsumu, ahır, salhane, otlakiye, balık saydiyesi, hastahane, bağ, hamam, mağaza, atik kalhane mahali, sebze bahçesi, taş ocağı, değirmen, dutluk olarak kaydolunmuştur.¹⁶⁵² Bunların icar ücretlerine bakılacak olursa, İstanbul’un Tophane semtinde bulunan bir dükkanın aylık icar bedeli 525 kuruştur.¹⁶⁵³ Tophane’de bulunan bir bab ahşap hanenin aylık icar ücreti 400 kuruştur. Kalender Kasr-ı Hümayûnu yakınlarında bulunan karkir kahve ile barakanın aylık icarı olarak önce 400, sonra 200 kuruş alınmıştır. Beşiktaş Nişantaşı’nda Teşvikiye Mahallesinde otuz yedi dönüm arazinin aylık ücreti 600 kuruş olarak kaydolunmuştur. Kabataş’ta hatab anbarı civarında bulunan bir adet mahzenin icarı için ilk aylarda 20 kuruş sonrasında 40 kuruş tahsil edilmiştir. Yine Kabataş semtinde bulunan gazino ve merbutatının aylık icar ücreti 300 kuruş olarak

¹⁶⁴⁷ COA. ML. EEM. 376/4/R. 25.04.1317.

¹⁶⁴⁸ Aynı belge.

¹⁶⁴⁹ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁵⁰ Kahvecilik; esasen kahvehane ile eş anlamlıdır. Kâmûs-ı Türkî’de kahvecilik; kahve pişirerek satan veya umumi bir kahvehane idare eden kişinin sanatı ve meşguliyeti olarak tanımlanmıştır. Şemseddin Sami, a.g.e., 934.

¹⁶⁵¹ 1500 zirâ’.

¹⁶⁵² COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁵³ Aynı belge. Buradaki icar ücreti 1 numaralı dükkâna aittir. Ancak dükkân icar ücretlerinin değiştiği görülmektedir. Aynı semtteki farklı bir dükkânın aylık icarı 400 kuruştur.

kaydolunmuştur. Ele alınan Akarât-ı Seniyye defterine Kabataş meydanı ile iskelesi rûsumundan alınan ücret de dahil edilmiştir. Buna göre söz konusu meydan ve iskelenin rûsumu için aylık 22.500 kuruş tahsil edilmiştir.¹⁶⁵⁴ Kabataş'ta bulunan ahır icarı aylık 100 kuruş olarak kaydolunmuştur. Hasköy civarında Sütlüce İskelesinde bulunan atik kalhane mahalli için senelik 20.000 kuruş icar alınmıştır. Kağıthane'de bulunan çayırklar otlakıyesi için senelik 55.005 kuruş tahsil edilmiştir. Saray-ı Cedit matbahı içindeki hamam için şehri 300 kuruş icar alınmıştır. Yalı Köşkü'nde Sepetçiler Kasrı tahtında bulunan bir bab mağazanın senelik icarı 10.000 kuruştur. Kadı Karyesinde (Kadıköy), bir bab kahvehanenin aylık icarı 1950 kuruş olarak kaydolunmuştur. Kadı Karyesinde bulunan malum miktar tarla için tahsil edilen aylık icar bedeli 925 kuruştur. Veliefendi çayırında bir kıta bostan için tahsil edilen senelik icar bedeli 2400 kuruştur. Kadı Karyesinde bulunan malum miktar sebze bahçesinden senelik elde edilen icar bedeli 5500 kuruş olarak kaydolunmuştur. Tophanelioğlu'nda bulunan bir kıta çayır için senelik 2300 kuruş icar bedeli elde edilmiştir. Hereke Kumaş Fabrika-i Hümayûnuna bağlı olan iki adet değirmen için tahsil edilen senelik icar bedeli 9000 kuruştur. Balta Limanı'nda bulunan kayıkhanesi için R. 1300 senesi teşrin-i sani ayında 166 kuruş 50 santim, kanun-ı evvel, kanun-ı sani ve şubat aylarında ise şehri 160 kuruş icar bedeli tahsil edilmiştir.¹⁶⁵⁵

5.3.2.4.2. Giderler

İnşaat ve tamirat masrafları

Akarât-ı Seniyye'ler için en fazla yapılan masraf, inşaat ve tamirat masraflarıdır. Yeni inşa edilen akarlar ve mevcut olanların onarım işleri bu türden masrafları kapsamaktadır. Bir örnek olarak, Emlâk-ı Hümayûn idaresinin ilgili defterlerine bakıldığında Yıldız Sarayı'na hamam inşa edildiği görülmektedir.¹⁶⁵⁶ Medine'de harap haldeki iki adet mahzenin yeniden inşa masrafı olarak 1500 kuruş ödenmiştir.¹⁶⁵⁷

Maaş ve yevmiye masrafları

Akarât-ı Seniyye için yapılan bir diğer masraf çeşidi görevlilere ödenen maaş ve işçi yevmiyeleridir. Medine'de bulunan Akarât-ı Seniyyenin giderlerini gösterir

¹⁶⁵⁴ Kabataş Meydanı ve İskelesi, R. 1300 mayıs ayından, 1302 senesi nisan ayı nihayetine kadar Marik (?) Bey'e kiralanmıştır.

¹⁶⁵⁵ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁵⁶ COA. HH. d. Nr. 28349/H. 19.10.1315, 8.

¹⁶⁵⁷ COA. ML. EEM. 376/4/R. 25.04.1317.

cetvele göre Makinist Mehmet Efendi'ye 6795 kuruş, değirmende müstahdem kişiye 90 kuruş, Kâtip İsmail Efendi'ye 1650 kuruş ve Emlâk-ı Hümâyûn hususi işlerine memur olan Mehmet Maksut Efendi'nin maaşı olarak 357 kuruş 20 santim ödenmiştir.¹⁶⁵⁸ Akarât-ı Seniyye tamir ve onarım işlerinde görevlendirilen usta ve işçilere yevmiyeler ödenir ve yevmiyelerin ödendiğine dair kişilere makbuz verilirdi. Bu şekilde Akarât-ı Seniyyenin tamir işlerinde çalışan bir işçiye beş günlük iş için 40 kuruş ödendiği anlaşılmaktadır. Yevmiyeler süreye ve görevlilerin kademesine göre değişmekteydi.¹⁶⁵⁹

Diğer masraflar

Bahsedilen masraflar dışında arsalar, bahçeler vesaire için yapılan çeşitli masraflar, akarların ihtiyaçları doğrultusunda yapılan harcamalar sonucunda kişilere olan borçlar, nakliye masrafları ile idari harcamalar da Akarât-ı Seniyyenin giderlerini oluşturmaktaydı.¹⁶⁶⁰

5.3.2.5. Görevliler

Akarât-ı Seniyyelerin işleri için mühendis, usta ve işçi gibi görevliler, muvakkaten atanırdı. Tamir ve onarıma ihtiyaç duyan akarın öncelikle keşfi ve muayenesi yapılır ve keşif sürecinde mühendisler görev alırdı. Tamir ve onarım işleminde ise ustalar ve işçiler görevlendirilirdi.

5.3.2.5.1. Mühendisler

Mühendisler inşa, tamir ve onarıma ihtiyaç duyan akarın keşif ve muayenesini yapar ve rapor hazırlardı. Akarların keşif ve muayenesini yapacak olan mühendisler Emlâk-ı Hümâyûn hendesehanesinde görevli olan mühendislerdi. 1889 senesine ait bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinden Safvet Efendi'nin Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda bulunan Akarât-ı Seniyyelerin keşif ve muayenesi için görevlendirildiği görülmektedir. Mühendis Safvet Efendi'ye harcırah ve yevmiye olarak 170 kuruş ödenmiştir.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁸ Aynı belge.

¹⁶⁵⁹ COA. ML. EEM. 591/40/R. 18.01.1323.

¹⁶⁶⁰ COA. ML. EEM. 376/4/R. 25.04.1317.

¹⁶⁶¹ COA. ML. EEM. 115/23/R. 05.06.1305. Mühendis Safvet Efendi'nin keşif ve muayene için Emlâk-ı Hümâyûndan olan muhtelif yerlere seyahat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. COA. ML. EEM. 167/37/R. 20.12.1308.

5.3.2.5.2. Diğer görevliler

Akarât-ı Seniyye'lerin keşif ve muayene sürecinden sonra yapılan inşaat, tamir ve onarım sürecinde ustalar, kalfalar,¹⁶⁶² duvarcılar, camcılar,¹⁶⁶³ işçiler çalışırlardı.¹⁶⁶⁴ 1889 yılına ait bir belgeye göre Hereke Fabrikasında bulunan akarların tamiratında müstahdem işçilerin yevmiyeleri için toplam 10.000 kuruş, Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından ödenmiştir.¹⁶⁶⁵ 1907 yılına ait bir belgede Akarât-ı Seniyye'den olan ve Tophane'de bulunan 20 numaralı dükkanın tamiratında görevli bir işçiye 64 kuruş yevmiye ödendiği öğrenilmektedir.¹⁶⁶⁶ Akarât-ı Seniyye'lerin tamiratında iki buçuk günlük bir çalışma yapan duvarcıya yevmiye olarak 45 kuruş, heyet-i fenniye tarafından ödenmiştir.¹⁶⁶⁷ Arnavutköy'de bulunan bir gazonada görevli olan bir camcıya ise 18 kuruş ödenmiştir.¹⁶⁶⁸ Akarât-ı Seniyye'lerde çalışan kişilere yevmiyelerinin ödendiğine dair makbuz verilirdi. Makbuzlarda yevmiyenin miktarı, kişinin yevmiyesini aldığına dair beyanı ile hangi görevde olduğu ve ismi gibi bilgiler bulunmaktaydı.¹⁶⁶⁹

5.3.2.6. Hukuki konular

Akarât-ı Seniyye'lerle ilgili en yaygın hukuki konuyu müstecirlerle yaşanan anlaşmazlıklar oluşturmaktaydı. Müstecirin ödemekle mükellef olduğu icarı vaktinde ödememesi ya da tahliye etmesi gereken akardan çıkmaması gibi örnekler bahsedilen konu hakkında fikir verebilir. Bir örnek olarak, 1896 yılına ait bir belgede Akarât-ı Seniyye'den 27 ve 33 numaralı dükkanların müsteciri olan yorgancı esnafından Ali Efendi'nin 2000 kuruş birikmiş icar borcu olduğu anlaşılmış ve bu borcunun Mefruşat-ı Hümâyûna vermiş olduğu eşya esmanından tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁷⁰ 1904 yılına ait farklı bir belgeden, Beşiktaş'ta bulunan ve Akarât-ı Seniyyeden olan 12 numaralı dükkanın müstecirinin 1539 kuruş icar borcu olduğu ve bunun ödendiği öğrenilmektedir.¹⁶⁷¹ Akarât-ı Seniyye'den olan iki bab hanenin müstecirinin icarını

¹⁶⁶² COA. ML. EEM. 115/23/R. 05.06.1305. Mühendis Safvet Efendi yanında Akarât-ı Seniyyelerin keşfi için Dikran Kalfa da görevlendirilmiştir.

¹⁶⁶³ COA. ML. EEM. 596/68/R. 21.02.1323.

¹⁶⁶⁴ COA. ML. EEM. 597/2/R. 24.02.1323. COA. ML. EEM. 599/69/R. 10.03.1323.

¹⁶⁶⁵ COA. ML. EEM. 118/3/R. 12.09.1305.

¹⁶⁶⁶ COA. ML. EEM. 597/2/R. 24.02.1323.

¹⁶⁶⁷ COA. ML. EEM. 596/68/R. 21.02.1323.

¹⁶⁶⁸ Aynı belge.

¹⁶⁶⁹ Örnek için bkz. COA. ML. EEM. 596/68. COA. ML. EEM. 597/2. ML. EEM. 599/69.

¹⁶⁷⁰ COA. ML. EEM. 238/101/R. 27.08.1312.

¹⁶⁷¹ COA. ML. EEM. 479/15/R. 01.06.1320.

ödeyememesi sebebiyle maaşının dörtte birinin kesilmesinin düşünüldüğü görülmektedir. Hazine-i Hassa konuyu hukuk-ı adiyeden saymış ve birikmiş icar bedelinin affedilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁶⁷² İcar bedellerini ödemeyen bazı müstecirler hakkında doğrudan hukuk yoluna başvurulmuştur. 1908 yılına ait bir belgeye göre Akarât-ı Seniyye'den olan 39 numaralı hane müsteciri ile 76 numaralı hane müsteciri hakkında Beyoğlu bidayet mahkemesi birinci hukuk dairesinden çıkarılan iki kıta ilam mucebince bunların maaşlarının dörtte birinin kesilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷³

5.3.2.7. İstanbul'da akarât-ı seniyye'nin bulunduğu semtler

Beşiktaş¹⁶⁷⁴

Tophane¹⁶⁷⁵

Beyoğlu¹⁶⁷⁶

Karaağaç¹⁶⁷⁷

Kağıthane¹⁶⁷⁸

Sirkeci İskeleyi¹⁶⁷⁹

Kadıköy¹⁶⁸⁰

Beylerbeyi¹⁶⁸¹

Çekmece-i Sagır¹⁶⁸²

Kabataş¹⁶⁸³

Balta Limanı¹⁶⁸⁴

Tarabya¹⁶⁸⁵

Kireçburnu¹⁶⁸⁶

Ortaköy¹⁶⁸⁷

¹⁶⁷² COA. ŞD. 2677/22/H. 24.12.1314.

¹⁶⁷³ COA. ML. EEM. 689/15/R. 05.05.1324.

¹⁶⁷⁴ COA. HH. d. Nr. 9361/H. 09.02.1313. COA. HH. d. Nr. 21384/H. 13.03.1309.

¹⁶⁷⁵ COA. HH. d. Nr. 3514/H. 02.11.1302. COA. HH. d. Nr. 21384/H. 13.03.1309.

¹⁶⁷⁶ Aynı belgeler.

¹⁶⁷⁷ Aynı belgeler.

¹⁶⁷⁸ Aynı belgeler.

¹⁶⁷⁹ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁸⁰ Aynı belgeler.

¹⁶⁸¹ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁸² Aynı belge.

¹⁶⁸³ Aynı belgeler.

¹⁶⁸⁴ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁸⁵ Aynı belgeler.

¹⁶⁸⁶ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁸⁷ Aynı belge.

Dolmabahçe¹⁶⁸⁸
Haydarpaşa¹⁶⁸⁹
Üsküdar¹⁶⁹⁰
Galata¹⁶⁹¹
Çarşı-i Kebir¹⁶⁹²
Kuzguncuk¹⁶⁹³
Kartal¹⁶⁹⁴
Hasköy¹⁶⁹⁵
Bebek¹⁶⁹⁶
Nişantaşı¹⁶⁹⁷
Yıldız Saray-ı Hümâyûnu civarı¹⁶⁹⁸

5.3.2.8. Emlâk-ı Hümâyûn'a ait akarât türleri

5.3.2.8.1. Gayrimenkul türünde akarlar

Dükkân

Dükkân, Akarât-ı Seniyye içerisinde sayıca en fazla olan akardı. 1885 senesine ait bir deftere göre yalnızca Tophane semtinde doksan adet civarında dükkân bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹⁹ Bunun yanında İstanbul'un Beşiktaş ve Beyoğlu gibi semtlerinde de çok sayıda dükkân bulunmaktaydı. Aynı deftere göre Beşiktaş'ta elli dokuz adet civarında dükkân bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁰ Dükkânlar çeşitli kişilere senelik icara verilerek işletilirdi. 1881 yılına ait arşiv belgelerine göre Tophane'de bulunan 385 numaralı dükkânın aylık kirası 650 kuruştur.¹⁷⁰¹ Tophane'de bulunan 1 numaralı

¹⁶⁸⁸ Aynı belgeler.

¹⁶⁸⁹ Aynı belgeler.

¹⁶⁹⁰ Aynı belgeler.

¹⁶⁹¹ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁶⁹² Aynı belge.

¹⁶⁹³ Aynı belge.

¹⁶⁹⁴ Aynı belge.

¹⁶⁹⁵ Aynı belge.

¹⁶⁹⁶ Aynı belge.

¹⁶⁹⁷ Aynı belge. COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁶⁹⁸ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁶⁹⁹ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁰⁰ Aynı belge.

¹⁷⁰¹ COA. ML. EEM. 1372/3/R. 03.11.1296.

dükkânın 1884/1885 yıllarındaki aylık kirasının 525 kuruş olduğu ve yine Tophane’de bulunan 3 numaralı dükkânın aylık kirasının 400 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰²

Akarât-ı Seniyyeden olan dükkânların bir dönem Hazine-i Hassa Nezareti İdare Meclisi tarafından icara verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁰³ Dükkânların büyüklükleri değişmekte olup, bazıları üç bab ve bazıları dört bab olarak ifade edilmekteydi.¹⁷⁰⁴ Dükkânlar genelde esnafa kiralanmakta ve kiralayan esnafın zanaatına göre işletilmekteydi. Ayrıca bazı dükkânların belirli miktardaki hisseleri Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmekteydi. Örneğin Çarşı-i Kebir’de bulunan bazı dükkânların üçte bir hissesi Emlâk-ı Hümâyûna aitti.¹⁷⁰⁵

Hane

Hane, Akarât-ı Seniyyeler içinde en fazla miktara sahip akar türünden biriydi. İstanbul’un Beşiktaş, Ortaköy, Kadıköy semtleriyle,¹⁷⁰⁶ Galata, Tophane, Üsküdar, Beyoğlu ve Ortaköy semtlerinde bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁷ Ele alınan 1885 yılına ait defterde İstanbul’da mevcut Emlâk-ı Hümâyûn tarafından yönetilen toplam hane sayısı beş iken¹⁷⁰⁸ 1891 yılına ait deftere göre toplam hane sayısı on birdir.¹⁷⁰⁹ Ancak arşivde yer alan 1891 yılına ait farklı bir belgede Akarât-ı Seniyyeden olup, icara verileceği belirtilen 65 adet hane olduğu geçmektedir. Bu haneler İstanbul’un Beşiktaş semtinde olup anlaşıldığına göre Vakıf-ı Hümâyûna bağışlanan akardandır. Belgede söz konusu hanelerin icar bedellerinin tertip olunması istenmektedir. Ayrıca icar sürelerinin de altı aydan bir yıla kadar tutulması ve ikinci seneden itibaren icar bedeline zam yapılması da istenmektedir.¹⁷¹⁰

Haneler, dükkânlardan farklı olarak ticari amaçları olmayan yapılardı. Bunlar, kişilerin ve ailelerinin yaşamlarını sürdürmesi maksadıyla ikametleri için icar usulüyle verilmekteydi. Diğer akarlar da olduğu gibi kiralarını ödemeyen kişilerin borçları çeşitli şekillerde tahsil olunurdu.¹⁷¹¹ Ancak hanelerin bazıları ihtiyaç duyulduğu

¹⁷⁰² COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁰³ COA. TS. MA. e. 1306/30/H. 28.02.1298.

¹⁷⁰⁴ Emlâk-ı Hümâyûna ait arsa üzerine inşa edilmesi planlanan dükkânların planlarını gösterir bir belge; bkz. COA. PLK. p. 6704/H. 07.07.1306.

¹⁷⁰⁵ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷⁰⁶ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁰⁷ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷⁰⁸ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁰⁹ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷¹⁰ COA. Y. PRK. EV. 2/2/H. 22.03.1309.

¹⁷¹¹ COA. ML. EEM. 269/58/R. 09.09.1313.

takdirde mektebe dönüştürülmüştür. Örneğin Akarât-ı Seniyyeden olan ve Beşiktaş'ta bulunan dört bab hane mektebe haline getirilmiştir.¹⁷¹² Ayrıca yine devlet görevlilerine ya da İstanbul'a gelen bazı önemli kişilere tahsis edilmişlerdir.¹⁷¹³ Örneğin Musika-i Hümayûn Memuru Viktor Efendi'ye Beşiktaş'ta bulunan Akarât-ı Seniyyeden bir hane tahsis edilmiş ve hanenin icarı Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.¹⁷¹⁴ İstanbul'da bulunan Akarât-ı Seniyyeden olan hanelerin icar meblağlarına bakıldığında, Tophane'de bulunan 31 numaralı ahşap hanenin aylık icar bedeli, 400 kuruştur. Ortaköy'de bulunan 167 numaralı üç odalı bir bab hanenin aylık icar bedeli 50 kuruştur. Beşiktaş'ta bulunan 12 numaralı bir bab hanenin aylık icar bedeli ise 260 kuruştur.¹⁷¹⁵

Oda

Akarât-ı Seniyye türlerinden bir diğeri de odalardı. Odaların bulunduğu semtler, Beyoğlu, Hereke Kumaş Fabrikası,¹⁷¹⁶ Çarşı-i Kebir, Yıldızlı Han, Büyük Valide Hanı, Gedik Paşa ve Beşiktaş olarak sıralanmaktadır.¹⁷¹⁷ Arşivde haklarında pek fazla bilgi bulunamasa da odalar da icar usulüyle işletilirlerdi. İstanbul'da Yıldızlı Han'da bulunan 13 numaralı odanın aylık icar bedeli 75 kuruştur.¹⁷¹⁸

Mağaza

Mağazalar, Akarât-ı Seniyye kapsamına dahil olan bir diğer akardı. İncelenen defterlere göre Tophane, Yalı Köşkü, Beylerbeyi, Dolmabahçe, Sirkeci İskeleyi ve Hereke Kumaş Fabrikasında bulunmaktaydı.¹⁷¹⁹ Hereke Kumaş Fabrikasında bulunan 16 numaralı üç bab mağazanın aylık icar bedeli 800 kuruştur. Mağazalar senelik olarak kiralanırdı.¹⁷²⁰

¹⁷¹² COA. ML. EEM. 152/25/R. 05.01.1308.

¹⁷¹³ COA. ML. EEM. 216/86/R. 28.08.1311.

¹⁷¹⁴ COA. Y. MTV. 244/32/H. 19.02.1321.

¹⁷¹⁵ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷¹⁶ Aynı belge.

¹⁷¹⁷ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷¹⁸ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷¹⁹ Aynı belgeler.

¹⁷²⁰ COA. HH. d. Nr. 3514.

Anbar

Anbarlar, iaşe ve hububat gibi çeşitli ürünlerin saklandığı ve depolandığı alanlardır.¹⁷²¹ Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen ve akarât kapsamına alınan unsurlardan olan anbarın İstanbul'da Sirkeci İskeleyi'nde bulunduğu anlaşılmaktadır. Burada bulunan anbarın zahire anbarı olduğu da belirtilmiştir.¹⁷²² Anbarlar gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerde aynî ürünler depolamak için kullanılır ve Emlâk-ı Hümâyûn idarelerine bağlı bölgelerde inşa edilirdi.¹⁷²³

Baraka

Arşivde haklarında pek fazla bilgi bulunmayan barakalar, incelenen Hazine-i Hassa defterlerinde Akarât-ı Seniyyeye dahil edilmişlerdir.¹⁷²⁴ İlgili defterlere göre Üsküdar, Beşiktaş, Yıldız Sarayı civarında, Haydar Paşa semtlerinde bulunmaktaydı.¹⁷²⁵ Beşiktaş'ta arsa üzerinde bulunan bir barakanın aylık icar bedeli 50 kuruş olarak belirlenmiştir. Ayrıca bunların senelik kiralandığı görülmektedir.¹⁷²⁶

Gazino

Gazino kelime anlamı olarak Türkçe 'ye İtalyanca "kır evi" anlamına gelen "casino" sözcüğünden bozularak gelmiş ve genel anlamda müzik eşliğinde yemek yenilen ve içki içilen eğlence mekanlarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁷²⁷ İstanbul'da Haydar Paşa, Kadıköy, Beyoğlu, Karaağaç, Bebek ve Kabataş semtlerinde bulunmaktaydı.¹⁷²⁸ Kadıköy'de bulunan bir gazinonun aylık icar bedeli 500 kuruş olarak kaydolmuştur. Kabataş'ta bulunan 144 numaralı gazino ve merbutatının icar bedeli aylık olarak 300 kuruştur.¹⁷²⁹

Hamam

Akarât-ı Seniyyeler içinde hamamlar da bulunmaktaydı. Sayısı pek fazla olmamakla birlikte incelenen Hazine-i Hassa defterine göre Saray-ı Cedid ve Hereke

¹⁷²¹ Temel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ambar Muhasebesi: Trabzon Örneği (1724-1729)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(3), (2012): 167.

¹⁷²² COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷²³ COA. HH. THR. 2009/159/H. 20.05.1302.

¹⁷²⁴ COA. HH. d. Nr. 3514. COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷²⁵ Aynı belgeler.

¹⁷²⁶ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷²⁷ Oya Şenyurt, "Mekânın, Zamanın ve Eğlencenin Sınırlarında Osmanlı'da Gazinolar", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6(3), (2021): 948.

¹⁷²⁸ Aynı belgeler.

¹⁷²⁹ COA. HH. d. Nr. 3514.

Kumaş Fabrikasında mevcuttu.¹⁷³⁰ Saray-ı Cedid içinde bulunan hamamın aylık icar bedeli 300 kuruştur ve senelik olarak icara verilmiştir.¹⁷³¹

Konak ve köşk

İncelenen Hazine-i Hassa defterlerinde sayıca az olmakla birlikte Akarât-ı Seniyye dahiline konakların ve köşklerin de alındığı görülmektedir. Buna göre Üsküdar'da tüm müştemilatıyla bir konak ve Kartal'da iki köşk bulunmaktaydı.¹⁷³²

Mahzen

Hazine-i Hassa defterlerinden 3514 ve 21384 numaralı Emlâk-ı Hümâyûn akarât defterlerine göre Kabataş'ta bir adet mahzen bulunmaktaydı.¹⁷³³ 3514 numaralı defterde ilgili mahzenin icar bedeli öncelikle mart ayından teşrin-i sani ayına kadar aylık 20 kuruş olarak kiralanmış ancak kanun-ı evvel ayından itibaren icar bedeli aylık 40 kuruşa çıkarılmıştır. Toplamda senelik olarak 300 kuruş icar elde edilmiştir.¹⁷³⁴ Bu bağlamda icar müddeti de bir seneliktir.

Ahır

Akarât türlerinden bir diğeri de ahırlardır. Hazine-i Hassa defterlerinden incelenmiş olan 3514 numaralı deftere göre İstanbul'un Kabataş, Beşiktaş, Baltalimanı ve Üsküdar semtlerinde Emlâk-ı Hümâyûn akarlarından ahırlar bulunmaktaydı.¹⁷³⁵ 21384 numaralı deftere göre ise Beşiktaş ve Yıldız Sarayı'nda bulunmaktaydı.¹⁷³⁶ Ahırlar da icara verilerek işletilmekteydiler. Kabataş'ta bulunan ahır on aylık süre için aylık 100 kuruşa icara verilmiştir. Kabataş'ta bulunan farklı bir ahırın aylık kirası 50 kuruş olup, beş ay boyunca kiralanmıştır. Üsküdar'da bulunan bir odalı ahırın icarı ise aylara göre değişmiştir. İlk üç ay 43 kuruş icar alınmış, sonraki iki ay aylık 20 kuruş ve sonraki iki ay 40 kuruş icar alınmıştır. Nişantaşı'nda bulunan bir ahır ise aylık 120 kuruş bedelle icara verilmiştir.¹⁷³⁷

¹⁷³⁰ Aynı belge.

¹⁷³¹ Aynı belge.

¹⁷³² COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷³³ Aynı belgeler.

¹⁷³⁴ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷³⁵ Aynı belge.

¹⁷³⁶ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷³⁷ COA. HH. d. Nr. 3514.

Kahvehane

Hazine-i Hassa defterlerine göre akar türünden bir diğer unsur kahvehanelerdir. İstanbul'da Kireçburnu, Veliefendi, Kadıkaryesi, Üsküdar, Büyük Çamlıca ve Kağıthane semtlerinde bulunan kahvehaneler, icara verilerek işletilmişlerdir. Veliefendi'de bulunan kahvehane aylık 600 kuruşa, Kadıkaryesi'nde bulunan bir bab kahvehane aylık 1950 kuruşa icara verilmiştir.¹⁷³⁸

Kayıkhane

Akarât-ı Seniyyeden olan kayıkhaneler, incelenen iki deftere göre iki adetti ve birisi Baltalimanı'nda, diğeri ise Beşiktaş'ta bulunmaktaydı.¹⁷³⁹ Bunlardan 3514 numaralı defterdeki Baltalimanı'nda bulunan kayıkhane hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Buna göre kayıkhaneler de diğer akarlar gibi icara verilmekteydi. 3514 numaralı defterde kayıkhanenin icar süresinin bir sene olduğu ve ilk ay 113 kuruş 50 santim, ikinci ay 53 kuruş ve diğer aylarda 160 kuruş icar alındığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴⁰

Değirmen

Akarât-ı Seniyye kavramı içinde değirmenler de bulunmaktaydı. Hereke Fabrika-i Hümayûnu merbutatından olan iki değirmenin akarât defterlerinde mevcut olduğu görülmektedir. Değirmenler icara verilerek işletilmişlerdir. 3514 numaralı deftere göre değirmenlerin icar müddeti üç seneydi ve aylık olarak 3000 kuruş icar alınmaktaydı.¹⁷⁴¹

Hastane

Karaağaç Gazinosu ilerisinde Kağıthane Caddesinde bulunan bir bab hastane, Akarât-ı Seniyye kavramı içine dahildi ancak hastanenin icara verildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁷⁴²

¹⁷³⁸ Aynı belge.

¹⁷³⁹ Aynı belgeler.

¹⁷⁴⁰ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁴¹ Aynı belge.

¹⁷⁴² Aynı belge.

5.3.2.8.2. Arazi türünde akarlar

Arsa

Arsalar, Akarât-ı Seniyye kapsamında değerlendirilen bir diğer gelir türüydü. Bunlar genelde üzerlerine farklı bir akar inşa edilmek için kullanılırdı. İstanbul'da Galata, Yalı Köşkü, Beylerbeyi, Tophane, Hasköy, Dolmabahçe, Beşiktaş, Yıldız Saray-ı Hümayûnu civarında arsalar bulunduğu, Hazine-i Hassa Defterlerinde görülmektedir.¹⁷⁴³ Arsalar üzerine dükkân, mağaza ve hane inşa edilir ve inşa öncesi keşif yapılırdı.¹⁷⁴⁴ Arşivde Emlâk-ı Hümayûn tarafından idare edilen arsalar üzerine inşa edilmesi planlanan mağazaların mevki planını gösterir belgeler bulunmaktadır. 1889 yılına ait bir belgede Emtia Gümrüğü ittisalinde bulunan 241 metre 62 santim arsa üzerine yapılacak mağazanın planı bulunmaktadır.¹⁷⁴⁵

Bostan

Akarât-ı Seniyyeden olan bostanlar İstanbul'un Dolmabahçe ve Baltalimanı semtlerinde bulunmaktaydı. Dolmabahçe'de bulunan bir kıta bostan üç sene müddetle icara verilmiş ve aylık 1000 kuruş icar alınmıştır. Baltalimanı'nda ise birkaç kıta bostan bulunmaktaydı. Bunlar Paşa, Hasanbey, Dutluk, Ayazma, Köşkbahçesi ve Dibace isimli bostanlardır. Bahsi geçen bostanlar bir senelik müddetle icara verilmişlerdir. İcar meblağları şu şekildedir.¹⁷⁴⁶

Bostanlar	İcar Bedelleri (R. 1300/M. 1884/1885)
Paşa	2.975 kuruş
Hasanbey	1.250 kuruş
Dutluk	1.150 kuruş
Ayazma	1.300 kuruş
Köşkbahçesi	1.550 kuruş
Dibace	1912 kuruş 50 santim

Tablo 5.18. Bostan icar ücretlerini gösterir tablo

¹⁷⁴³ COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷⁴⁴ COA. HH. d. Nr. 13009/H. 25.06.1301.

¹⁷⁴⁵ COA. PLK. p. 6704/H. 07.07.1306.

¹⁷⁴⁶ COA. HH. d. Nr. 3514.

Çayır

Akardan olan çayırlardan bir kıtası Validebağ'da bulunmakta olup, kırk günlük icar için 2.300 kuruş icar alınmıştır. Senti tespit edilemeyen bir diğer çayır 50 dönüm olup, bir sene boyunca icara verilmiş ve senelik 800 kuruş icar alınmıştır.¹⁷⁴⁷

Tarla

Akarât-ı Seniyye kavramı içinde bulunan tarlalara bakıldığında, tahminen beş dönüm bir kıta tarla üç seneliğine icara verilmiş ve senelik 350 kuruş icar alınmıştır. Kadıkaryesi'nde bulunan malum'ül miktar tarla bir senelik icara verilmiş ve aylık 925 kuruş icar alınmıştır. Validebağ'daki 267 buçuk dönüm beş kıta tarla üç seneliğine, seneliği 2.500 kuruş bedelle icara verilmiştir.¹⁷⁴⁸

Bağ

İstanbul'un Kağıthane ve Kartal semtleri ile Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda Akarât-ı Seniyyeden olan bağlar¹⁷⁴⁹ bulunmaktaydı.¹⁷⁵⁰ Kağıthane'de bulunan bağ, gazinonun arkasında olup üç sene müddetle icara verilmiştir. Aylık icar bedeli 650 kuruştur.

Bahçe

Bahçeler İstanbul'da Kadıkaryesi, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu, Veliefendi, Kartal ve Beşiktaş semtlerinde bulunmaktaydı. Söz konusu bahçelerden bazıları tamamen bağımsız olmayıp, farklı türden akarların merbutu durumundaydı ve bazıları ise sebze bahçesiydi.¹⁷⁵¹ Kadıkaryesi'nde bulunan malumul miktar sebze bahçesi bir senelik müddetle ve aylık icar bedeli olarak 1375 kuruşa icara verilmiştir. Hereke Fabrika-i Hümâyûnu merbutu olan bir kıta kebir sebze bahçesinin üç sene müddetle icara verildiği ve aylık 2.275 kuruş icar elde edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁷ Aynı belge.

¹⁷⁴⁸ Aynı belge.

¹⁷⁴⁹ COA. HH. d. Nr. 3514.

¹⁷⁵⁰ COA. HH. d. Nr. 3514. COA. HH. d. Nr. 21384.

¹⁷⁵¹ Aynı belgeler.

¹⁷⁵² COA. HH. d. Nr. 3514.

5.3.2.8.3. Vergi türünde akarlar

Rüsum

Akarât defterine bakıldığında Kabataş Meydanı ile İskeleye rüsumunun da Akarât-ı Seniyyeden kabul edildiği anlaşılmaktadır. Rüsum iki sene boyunca icara verilmiş ve aylık 22.500 kuruş icar bedeli tahsis edilmiştir. Bunun haricinde vergi türünde olan diğer rüsum, Karaağaç'ta kayıklardan alınacak rüsum idi. Rüsum miktarı kaydedilmemiş olsa da icara verildiği belirtilmiştir.¹⁷⁵³

Otlakiye

Akarât defterinde yer alan bir diğer vergi türü otlakiyeler idi. Bunlar mera ve çayır otlakiyesi olarak ikiye ayrılmaktaydı. Karaağaç merası, Kâğıthane'de bulunan bazı çayır, Kaza-i Erbaa'da bulunan malumul hudut çayır ve Çekmece-i Sagir Kazası'nda bulunan belirli miktar çayır otlakiyesi Akarât-ı Seniyyeye dahil idi.¹⁷⁵⁴

Balık saydiyesi

Karaağaç'tan Kağıthane'ye kadar olan balık saydiyesi de akardandır. İcara verilmiş ancak icar bedeli belirtilmemiştir.¹⁷⁵⁵

5.4. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Fabrikalar: Fabrika-i Hümâyûnlar (1876-1909)

5.4.1. Osmanlı'da Fabrikalaşma Hareketleri ve Fabrika-i Hümâyûnlar

Sanayileşmenin ülkelerdeki en belirgin sonucu olan fabrikalaşma, Osmanlı Devleti'nde Mısır meselesinin sonuçlandırılmasından Kırım Savaşı öncesine kadar olan süreçte yoğun bir şekilde geliştirilmeye çalışıldı. Yenilenen ordunun ihtiyaçları, modernleşme çabaları, 1838'de yapılan ticaret antlaşmalarından sonra Avrupa sanayi devriminin ülkede daha etkili bir şekilde hissedilmesi gibi sebeplerle Osmanlılar ülkede fabrikalaşma ihtiyacı duydular. Bu dönemde fabrikalaşmanın mali kaynağını Hazine-i Hassa bütçesi oluşturmaktaydı ve kurulan fabrikaların bazıları Harbiye Nezareti'ne, bazıları ise Hazine-i Hassa'ya bağlandı.¹⁷⁵⁶ Martal, Tanzimat döneminde kurulan birçok fabrikadan Hazine-i Hassa yönetimi dışındakilerin ticari pazar amacı

¹⁷⁵³ Aynı belge.

¹⁷⁵⁴ Aynı belge.

¹⁷⁵⁵ Aynı belge.

¹⁷⁵⁶ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 279.

olmayan ve ordu için üretim yapan kuruluşlar olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁵⁷ Güran, 1847-1848 mali yılında büyük bir bölümü Hazine-i Hassa bütçesinden karşılanmak üzere devlet tarafından toplam 71.219.851 kuruş paranın çeşitli iktisadi teşebbüslerin finansmanı için kullanıldığını tespit etmiştir. Ona göre bu dönemde harcanan meblağların çoğu Fabrika-i Hümayûnlar için harcanmış ve askeri ihtiyaçlara ülke içindeki üretimle cevap verilerek hem askeri giderlerden tasarruf hem de harcamalardan kaynaklı yabancı ülkelere taşınan paranın ülke içinde kalması sağlanmıştır.¹⁷⁵⁸

Osmanlı'nın sanayileşme sürecinde birçok fabrika kurulmuş olmasına rağmen bunlardan yalnızca Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Fes Fabrikası, Hereke Fabrikası, Yıldız Çini Porselen Fabrikası işlevini korumuştur.¹⁷⁵⁹ Pamuk, Osmanlı'da büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası olarak, 1830 ve 1840'lı yılları işaret eder ve bu hareketin devlet tarafından esasen ordunun ve devletin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde başlatıldığını belirtir. Ancak bunlar kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmışlardır. İthal malı teknoloji kullanan kapitalist sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ise 1880ler yani II. Abdülhamit döneminde gelişmeye başlamıştır.¹⁷⁶⁰

Fabrika-i Hümayûn kavramına dair birtakım tanımlamalar bulunmaktadır. Buna göre Osmanlı'nın son dönemlerinde kurulan fabrikalara Fabrika-i Hümayûn¹⁷⁶¹ denildiği gibi Tersane veya Tophane gibi orduya ait ve savunma sanayi için üretim yapan kuruluşlar haricinde bulunan ve mülkiyeti Hazine'ye ait üretim birimleri olarak da tanımlanabilmektedir.¹⁷⁶² Ancak genel anlamda Tanzimat döneminde devlet eliyle kurulan fabrikalar için Fabrika-i Hümayûn kavramının kullanıldığı

¹⁷⁵⁷ Martal, a.g.m., 281.

¹⁷⁵⁸ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992): 235-236.

¹⁷⁵⁹ Mustafa Kurt vd. "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 45, (2016): 159.

¹⁷⁶⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 19.

¹⁷⁶¹ Kurt vd., a.g.m., 158.

¹⁷⁶² Afife Batur – Selçuk Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayûnlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İTÜ 14-18 Eylül 1981*, (İstanbul 1981): 332.

anlaşılmaktadır.¹⁷⁶³ Afife Batur ve Selçuk Batur’a göre 19. Yüzyılda kurulmuş başlıca Fabrika-i Hümayûnlar şu şekildedir:¹⁷⁶⁴

Fabrika İsmi	Kuruluş Yılı
Matbaa-i Âmire	1831
Feshane Fabrika-i Hümayûnu	1833
Askeri Debbağ Fabrikaları	1839’dan önce
Darphane-i Âmire	1843
Askeri Tahiniye Fabrikası	-
Hereke Fabrika-i Hümayûnu	1845-46
Paşalimanı Dakik Fabrikası	1858
Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası	1855
Tütün Fabrikası	1884
Çini Fabrika-i Hümayûnu	1894

Tablo 5.19. 19. Yüzyılda kurulmuş başlıca Fabrika-i Hümayûnları gösterir tablo¹⁷⁶⁵

II. Abdülhamit döneminin fabrikalaşma hareketleri ile Fabrika-i Hümayûn konusuna bakıldığında Tanzimat döneminde kurulan fabrikaların bir kısmının bu dönemde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Feshane Fabrika-i Hümayûnu, Hereke Fabrika-i Hümayûnu, Zeytinburnu Fabrika-i Hümayûnu, Basma Fabrika-i Hümayûnu vs. bunlardandır. Bunlar yanında yeni fabrikalar da kurulmuş ve sanayileşme teşvik edilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde bazı fabrikalar Hazine-i Hassa Nezareti’nin bünyesine alınmış ya da inşa edilmiştir. Bunlar Hereke Fabrika-i Hümayûnu, Çini Fabrika-i Hümayûnu ve Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu olarak sıralanabilir. Hereke ve Çini fabrikalarının giderleri Emlâk-ı Hümayûn bütçesinden karşılanır ve gelirleri de Emlâk-ı Hümayûna aktarılırdı.¹⁷⁶⁶

5.4.2. Hereke Fabrika-i Hümayûnu

5.4.2.1. Kuruluşu ve idaresi

Hereke Fabrika-i Hümayûnu 1843 yılında bir nevi özel girişim olarak dönemin Seraskeri Hasan Rıza Paşa ve Barutçubaşı Ohannes Dadyan tarafından kurulmuştur.¹⁷⁶⁷ Başlangıçta bez ve ipekli kumaş üretmek amacıyla kurulan fabrika, 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhtan oluşmaktaydı. Fabrikanın inşaatı 1843 yılında

¹⁷⁶³ Engin Kırılı, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Sanayiine İlişkin Önyargılı Yaklaşımlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, (2017): 200.

¹⁷⁶⁴ Batur-Batur, a.g.m., 333.

¹⁷⁶⁵ Afife Batur – Selçuk Batur (1981). “İstanbul’da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayûnlar”. *I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, 333-335.

¹⁷⁶⁶ Örnek olarak; COA. Y. PRK. HH. 25/70/H. 23.03.1310. COA. Y. PRK. HH. 27/67/H. 14.12.1311.

¹⁷⁶⁷ Vahdettin Engin, *Hereke Fabrikasının Kuruluşu*, (İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021), 11.

başlamış ve 1845'te tamamlanmıştır.¹⁷⁶⁸ Sultan Abdülmecit'in isteği üzerine bedeli ödenerek devlete devredilen Hereke Fabrikası, bir süre Darphane-i Âmire tarafından idare edilmiş ve 1850 yılından itibaren Darphane'nin Hazine-i Hassa Nezareti'ne dönüştürülmesiyle buraya bağlanmıştır. Fabrikanın Hazine-i Hassa tarafından idare edilmesinden itibaren müdürleri de Hazine-i Hassa tarafından atanmaya başlamıştır.¹⁷⁶⁹

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde oldukça erken tarihlerden itibaren Hereke Fabrikasının idaresinin düzenlenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle 1878 yılında fabrikada çıkan bir yangının fabrikanın bazı kısımlarına zarar vermesi üzerine tamiri ele alınırken aynı zamanda idaresinin ıslahı ve bir düzene sokulması meselesi de görüşülmüş ve Hereke Fabrika-i Hümayûnu Emlâk-ı Hümayûna dahil edilmiştir. 1879 yılına ait belgede fabrikanın idaresinin ıslahı ve terakki edebilmesi için çalışmalar yapıldığı, bir heyet oluşturulduğu görülmektedir. Bu şekilde fabrikanın yanan kısmı için gerekli tamirat ile fabrikanın mevcut alet ve edevatı muayene edilmiş, yapılması gerekenler müzakere edilmiştir. Belgede ayrıca tamir masraflarının miktarı ile fabrika için yeni usul makineler alınması gerekliliği de belirtilmiştir. Ayrıca fabrikanın idaresi için bir nizamname oluşturulmuş ve yeni idarenin buna göre düzenleneceği ifade edilmiştir. Son olarak Bursa'da bulunan harir fabrikasının Hereke Fabrikasına bağlandığı da belgeden öğrenilmektedir.¹⁷⁷⁰

Hereke Fabrika-i Hümayûnu için hazırlanan nizamname toplam yedi kısımdan ve otuz üç maddeden oluşmaktadır. Nizamnamede sırasıyla müdüriyet, meclis-i idare, sandık emaneti, baş kitabet, anbar emaneti ve tahsildarı, Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu ve mevadd-ı umumiyye başlıkları mevcuttur. Nizamnamenin ilk maddesine göre Hereke Fabrikası, Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olarak bir müdür tarafından idare edilecekti. Fabrikada istihdam edilmiş görevlilerin tümünün memuriyetleri Hazine-i Hassa Nezaretince tasdik olunurdu. Fabrikaya alınacak ameleleri muallim-i evvel seçer ve idare meclisi tarafından tasdik olunurdu. Fabrikanın bir idare meclisi bulunurdu. İdare meclisi müdür, baş kâtip, muallim-i evvel, muallim-i sani ile bunların seçeceği iki üstattan oluşurdu. Meclise müdür başkanlık eder, onun yokluğunda ise muallim-i evvel yerine geçerdi. Üstatlar altı ayda bir seçilir ve mecliste

¹⁷⁶⁸ Engin, a.g.e., 14.

¹⁷⁶⁹ Engin, a.g.e., 15.

¹⁷⁷⁰ COA. Y. MTV. 2/2/H. 12.05.1296.

üç kişi hazır bulunmadıkça herhangi bir anlaşmaz yapılamazdı. Ayrıca kararlar oy çokluğu ya da oy birliği ile alınırđı. Fabrika için gerekli olan her türden eşyanın satın alınmasına meclis karar verir, satın alma işleminde eşyanın cinsi, fiyatı ve satın alınma tarihi kaydedilir ve fatura saklanırdı. Fabrika idaresi tarafından üç aylık sarfiyat, üretim, satış ve mevcudat cetveli ile her yıl başlangıcında bir senelik muvazene-i umumiye defteri tetkik ve tasdik olunduktan sonra Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilirdi.¹⁷⁷¹ Nizamnameye göre fabrikanın idaresi için gerekli olan sermaye miktarı Hazine-i Hassa tarafından ödenirdi. Öte yandan fabrikanın sandığı müdürün idaresinde bulunur, yapılan tüm satın alma ve harcama için gerekli olan meblağ bu sandıktan çıkardı. Fabrikanın makbuzat, medfuat ve diğer günlük hesapları tutulur, her ayın hesaplarını içerir pusulalar nezarete gönderilirdi. Fabrikanın yazı ve evrak kayıt işlerine baş kâtip bakar ve ayrıca baş kâtibin fabrikanın genel muamelatını gösterir muntazam, numaralı bir yevmiye defteri bulunurdu. Fabrikanın hammaddeleri ile üretilen eşyalarını korumak için anbar emaneti namıyla bir memuru bulunurdu. Nizamnamede bahsedildiği üzere fabrikada üretilen malların satılması için ihtiyaç duyulması halinde İstanbul'da icap eden mahallerde dükkanlar açılabilir, ayrıca komisyoncular marifetiyle de satılabilir. Hazine-i Hassa Nezareti ara sıra fabrikanın genel durumunu ve istediği zaman hesaplarını teftiş ve tahkik edebilecek ancak sene içinde fabrika sandığından para almayacaktır. Nizamnamede dikkat çekici bir diğer maddeye göre Hereke Fabrikasının müdürü fabrikaya bağlı olan Emlâk-ı Hümâyûnların tümünü idare meclisi marifetiyle idare ederek, bunların imarı, muhafazası ve gelirlerinin vaktinde toplanarak Hazine-i Hassa'ya gönderilmesine memur idi. Ayrıca bunlarla ilgili muamelat ve icraatını nezarete bildirerek, her ay icmalleriyle sene başında bir genel hesap defterini nezarete gönderecekti. İlgili maddenin hemen ardından müdürün her sene başında fabrikalar ile Emlâk-ı Hümâyûnun genel ahvalı, terakki sebepleri ve tamamlanan eksiklikleri hakkında bilgi verdiği bir layiha hazırlayarak nezarete teslim edeceği bildirilmiştir.¹⁷⁷² Nizamnamenin ardından aynı yıl içinde fabrikaya dair bir de talimatname hazırlanmıştır. Talimatname yaklaşık olarak nizamname ile aynı maddeleri barındırırmaktaysa da talimatnamenin ilk maddesinde fabrikanın Emlâk-ı Hümâyûna

¹⁷⁷¹ Aynı belge.

¹⁷⁷² Aynı belge.

bağlı olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷³ Dolayısıyla Hereke Fabrika-i Hümayûnu bu şekilde doğrudan Emlâk-ı Hümayûna bağlanmıştır.

Hereke Fabrika-i Hümayûnun yıllara göre idari kadrosunu devlet salnamelerinden de takip etmek mümkündür. 1877 yılına ait salnameye göre Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nun müdürü Hüsnü Bey'dir.¹⁷⁷⁴ 1892 yılına kadar salnamelerde yalnızca müdür düzeyinde gösterilen Hereke Fabrikası, 1892 yılına ait salnamede tam kadro olarak yer almıştır. Buna göre fabrikanın kadrosu bir müdür, muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis, muhasebe memuru, resim muallimi ve boya muallimi gibi görevlilerden oluşmaktaydı.¹⁷⁷⁵ 1896 yılına kadar fabrikanın kadrosunun değişmediği görülürken, 1896 yılı salnamesine göre muallim-i sani ve salis yerine bir muallim yardımcısı ve bir ser makinist fabrika kadrosuna eklenmiştir.¹⁷⁷⁶ 1901 yılında ise fabrika kadrosunda bir ser ressamın yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷⁷ 1903 yılındaki salnamede bir halıhane memurunun varlığı görülmektedir.¹⁷⁷⁸ 1904 yılına ait salnamede Hereke fabrikası kadrosunda mağaza ser memuru ile katibi ve muavini yer almaktadır.¹⁷⁷⁹ 1905 yılına ait salnameye göre ise bahsedilen tüm kadrolara ek olarak anbar ve sandık emini, hastane tabib-i evveli ve tabib-i sânisî ile hastane eczacı evveli unvanlı görevliler eklenmiştir.¹⁷⁸⁰ Fabrikanın kadrosu II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar da yaklaşık olarak aynı kadroyla devam etmiştir. Bu bağlamda fabrikanın kadrosunun süreç içerisinde sürekli geliştiği söylenebilir.

Hereke Fabrika-i Hümayûnu doğrudan Emlâk-ı Hümayûn kavramına dahil edilmiş Fabrika-i Hümayûnlardan ilkiydi. Hazine-i Hassa bünyesine alınan fabrikanın gelirleri Emlâk-ı Hümayûna dahil edilmiş, görevlileri Emlâk-ı Hümayûn bütçesinden maaş almış ve ayrıca çeşitli giderleri yine Emlâk-ı Hümayûn bütçesinden karşılanmıştır. Bunun yanında fabrikanın Emlâk-ı Hümayûn görevlilerince teftiş edildiği de anlaşılmaktadır.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷³ COA. Y. MTV. 2/18/H. 29.10.1296. "Hereke Fabrika-i Hümayûnu bilcümle Emlâk-ı Şahane Nezaretine merbut olup (...)"

¹⁷⁷⁴ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1877, 142.

¹⁷⁷⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1892, 138.

¹⁷⁷⁶ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1896, 146.

¹⁷⁷⁷ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1902, 112.

¹⁷⁷⁸ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1903, 120.

¹⁷⁷⁹ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1904, 130.

¹⁷⁸⁰ Osmanlı Devlet Salnameleri, 1905, 134.

¹⁷⁸¹ COA. ML. EEM. 111/53/R. 25.02.1305.

5.4.2.2. İşletim şekli

Hereke Fabrikası talimatnamesine göre fabrikanın ürünleri açılan mağazalar ve komisyoncular vasıtasıyla satılmaktaydı. Fabrikada üretilen her çeşit ürünün fiyatı idare tarafından, üretim aşamasında harcanan hammaddenin miktarı ve bedeli, ürünün imali sırasında yapılan harcama ve çeşitli diğer masraflar hesaba katılıp, sarf olunan sermaye üzerine değerine göre münasip miktarda kazanç bedeli konularak tayin olunurdu. Kazanç bedeli ise yüzde on beşi aşamazdı.¹⁷⁸² Mağazalar ve komisyoncular tarafından satılamayan ürünlerin kazanç bedelleri altı aydan sonra yarısına düşürülür, bir seneden sonra ise ürün indirimle satılmaya çalışılırdı. Ancak ürün bir buçuk senede de satılmadığı takdirde esnaf tarafından müzayede ile satılırdı. Fabrikanın alım ve satım işlemleri peşin para ile gerçekleştirilirdi. Bu anlamda fabrikanın ürünlerinin özellikle komisyoncular ve fabrikaya ait mağazalar aracılığı ile satılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Talimatnameye göre mağazalar ve komisyoncular tarafından satılan üründen elde edilen meblağ tahsildar tarafından toplanırdı. Mağazalar ve komisyonculara hizmetleri karşılığında ödenmesi gereken ücret, müdür tarafından on beş günde bir ödenir ancak daha erken ödenmesi gerektiği durumlarda ödeme tarihi erkene çekilirdi.¹⁷⁸³ Kapalıçarşı'da bu şekilde bir mağaza açıldığı anlaşılmaktadır. Mağazalarda görevli olarak satış yapan memurlara da komisyon ödenmekteydi. Kapalıçarşı'da bulunan mağazada görevli İbrahim Bey'e yüzde iki komisyon olarak 513 kuruş ödenmiştir.¹⁷⁸⁴

Fabrika ürünlerinin satılması için mağazalar haricinde esnaflarla da anlaşmalar yapılmıştır. 1893 yılındaki bir belgeye göre Hazine-i Hassa Nezareti ile Beyoğlu'nda döşemecilik yapan Mösyö Leon arasında Hereke Fabrikasının ürünlerinin satışına yönelik bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmada Döşemeci Leon'un, Emlâk-ı Hümayûn komisyonu reisinin ve Hazine-i Hassa muhasebecisinin isimleri bulunmaktadır. Toplam on maddeden oluşan sözleşmeye göre ilgili esnaf Hereke Fabrikasında üretilen ürünleri alınan sipariş üzerine yalnızca Beyoğlu'nda bulunan mağazasında satmaya yetkili olurdu. Sözleşmeye taraf esnafa depoda mevcut kumaşlardan bin metre kadar verilir ve bu kumaşlar satıldıkça esnafın siparişi üzerine fabrikadan ikmal edilirdi. Satılan kumaşların hesapları her ay sonunda görülür ve vezneye teslim edilirdi. Ürün,

¹⁷⁸² COA. Y. MTV. 2/18.

¹⁷⁸³ Aynı belge.

¹⁷⁸⁴ COA. ML. EEM. 206/33/R. 22.01.1311.

Hazine-i Hassa tarafından belirlenen fiyat üzerinden mecrediye 19 kuruş hesabıyla satılır ve bu fiyattan daha aşağı bir meblağ üzerinden satıldığı takdirde oluşacak zarar esnafa ait olup, esnafın fiyat üzerinde indirim hakkı bulunmamaktaydı. Esnaf tarafından sipariş verildiği takdirde fabrika müdürü ile görüşülür ve talep olunan ürün müdür tarafından imal ettirilirdi. Mösyö Leon'un alacağı kumaşların nakliye masrafı ile mağaza kirası kendisine ait olacaktı.¹⁷⁸⁵

Hereke Fabrikası tarafından üretilen ürünlerin satılması haricinde fabrikaya ait birtakım binaların kiraya verildiği ve bu şekilde de gelir sağlandığı anlaşılmaktadır. 1895 yılına ait bir belgeye göre Hereke Fabrikasına ait bir kısım akarın icara verildiği ancak bunların fabrikanın masraflarını karşılamada yetersiz kaldığı belirtilmiştir.¹⁷⁸⁶ 1889 senesine ait farklı bir belgeye göre ise Hereke Fabrikasına ait iki adet değirmenin müzayedeye konulduğu ve üç sene müddetle taliplerine icara verildiği görülmektedir.¹⁷⁸⁷

5.4.2.3. İşletim politikası

Hereke Fabrika-i Hümayûnu döneminin önde gelen üretim alanlarından biriydi. Özellikle Emlâk-ı Hümayûn bünyesine alınması ise onun geliştirilmesi ve titiz bir şekilde idare edilmesini sağlamıştır. Hereke Fabrikasının ürünlerinin çeşitli kişilere hediye edildiği görülmektedir. Engin'e göre bu durum II. Abdülhamit'in barışçı ve uluslararası dengeleri kollayıcı dış politikasıyla bağlantılıdır. Bu şekilde II. Abdülhamit Osmanlı'yı ziyarete gelen prens, prenses, imparator ve imparatoriçe gibi yüksek rütbeli kişilere Hereke Fabrikasında imal edilmiş halıları hediye etmiştir.¹⁷⁸⁸ 1898 yılında Prens Ferdinand'ın kendisine hediye edilen Hereke kumaşları için Sultan II. Abdülhamit'e teşekkür ettiği görülmektedir.¹⁷⁸⁹ 1899 yılında Karadağ prens ve prensesi ile maiyetine Hereke'de üretilen kumaş, halı ve seccade gibi ürünler hediye edilmiştir.¹⁷⁹⁰ Aynı şekilde Bulgaristan prensinin yeğenine Hereke'de üretilmiş halı vesaire hediye edilmiştir.¹⁷⁹¹ Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

¹⁷⁸⁵ COA. ML. EEM. 169/17/R. 24.01.1309.

¹⁷⁸⁶ COA. ML. EEM. 207/55/R. 11.02.1311.

¹⁷⁸⁷ COA. ML. EEM. 111/17/R. 11.02.1305.

¹⁷⁸⁸ Engin, a.g.e., 94.

¹⁷⁸⁹ COA. Y. PRK. NMH. 7/82/H. 17.01.1216.

¹⁷⁹⁰ COA. Y. MTV. 194/19/H. 05.05.1317.

¹⁷⁹¹ COA. ML. EEM. 346/32/R. 25.05.1316.

Hereke Fabrikasının ülke imajı için kullanıldığına bir diğer örnek, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Hereke Fabrika-i Hümayûnu'na olan ziyaretidir. Almanya ve Osmanlı arasında yakın diplomatik ilişkilerin kurulması sürecinde II. Wilhelm 18 Ekim 1894'te İstanbul'a gelmiş ve gelişinin dördüncü gününde Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nu da ziyaret etmiştir.¹⁷⁹² II. Wilhelm ve maiyetine Hereke Fabrikası ürünlerinden oldukça fazla sayıda hediyeler verilmiştir. Arşivde yer alan bir belgede bu hediyeler listelenmiştir. Buna göre imparatora beş adet ipek ve yün halı ile dört adet ipek ve yün seccade verilmiştir. İmparatoriçeye ise toplam otuz üç top elbiselik ve döşemelik kumaş ile iki adet kebir halı hediye edilmiştir.¹⁷⁹³

II. Abdülhamit döneminin iç ve dış politikasında benimsenen İslami vurgu sebebiyle ülke içinde özellikle Emlâk-ı Hümayûn gelirleri kullanılarak çok sayıda cami yaptırılmış ve bunlardan bazılarının bakımı gibi giderleri yine Emlâk-ı Hümayûndan karşılanmıştır. Bu anlamda camilerin ve kutsal mekanların tefriş edilmesinde Hereke Fabrikası ürünleri önemli bir yer tutmuştur.¹⁷⁹⁴ Örneğin Şam'da bulunan Emevî Cami için Hereke ürünlerinden halının gönderilmesi istenmiştir.¹⁷⁹⁵ Bunun yanında 1908 yılında II. Abdülhamit adına Medine'de bir cami inşa edilmiş ve söz konusu caminin teşrifi için Hereke halısı ve seccadeleri kullanılmıştır.¹⁷⁹⁶

Hereke Fabrikasının Osmanlı sanayisine katkıda bulunması, buradaki üretimin modernleştirilmesi için fabrikanın Avrupa usulünde ıslah edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla Fransa tebaasından Mösyö Martil¹⁷⁹⁷ ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında 1884 yılında bir mukavele yapılmıştır.¹⁷⁹⁸ Mukavelede fabrikanın Avrupa usulü ıslahının amaçlandığı belirtilmiş ve ilk maddede Mösyö Martil'in fabrikaya imalat müdürü olarak tayin edildiği ve Hazine-i Hassa'nın direktiflerine uygun hareket edeceği belirtilmiştir.¹⁷⁹⁹ İlerleyen yıllarda da Hereke Fabrikası için Avrupa'dan makinaların getirildiği anlaşılmaktadır. 1893 yılına ait bir belgede Hereke

¹⁷⁹² Abdülkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000), 194.

¹⁷⁹³ COA. Y. PRK. HH. 30/72/H. 30.06.1316.

¹⁷⁹⁴ Engin, a.g.e., 125.

¹⁷⁹⁵ COA. HH. İ. 154/30/H. 13.11.1320.

¹⁷⁹⁶ Engin, a.g.e., 132.

¹⁷⁹⁷ Engin, a.g.e., 53.

¹⁷⁹⁸ Mukavele için bkz. COA. Y. PRK. HH. 14/53/H. 28.01.1302.

¹⁷⁹⁹ Aynı belge.

Fabrikasının ser makinisti olarak görev yapan Rıza Efendi, Avrupa'ya Hereke Fabrikası için makine almak üzere görevlendirilmiştir.¹⁸⁰⁰

5.4.2.4. Görevliler

5.4.2.4.1. İdari görevliler

Müdür

Hereke Fabrikasının talimatnamesine göre fabrikanın idaresi padişahın iradesi ile tayin olunan bir müdür tarafından yürütölmekteydi. Müdür fabrika için gerekli olan tüm levazımatı vaktinde tedarik etmek, fabrikada müstahdem muallim, ustalar ve amele gibi görevlilerin işlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmek, fabrikanın alım ve satım işlerini muntazam bir şekilde kaydetmek, kısacası fabrikanın genel tüm işleriyle ilgilenmekle sorumluydu. Müdür ayrıca fabrikanın idare meclisine de başkanlık yapar ve fabrikanın gelir-giderleri ile yevmiye hesabını tutardı. Her ay bir aylık yevmiye pusulalarını ayrıca Hazine-i Hassa Nezareti'ne teslim etmek, görevleri arasındaydı.¹⁸⁰¹ 1878 yılına ait bir maaş pusulasına göre Hereke Fabrikası müdürü 650 kuruş maaş almaktaydı.¹⁸⁰² Ancak 1888 yılına ait farklı bir pusulada daha önce hakkında bahsedilen Mösyö Martil'e bir aylık maaş olarak 4.333 kuruş 75 santim verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁰³

Müfettiş

Fabrika kadrosunda bir müfettişin varlığına maaş defterlerinde rastlanmış olsa da arşivde pek fazla bilgi bulunamamıştır. Müfettişin üretimi, personeli ve gerekli durumlarda idareyi teftiş ettiği düşünülebilir. 1887 yılına ait bir maaş defterinde müfettişin 800 kuruş maaş aldığı görölmektedir.¹⁸⁰⁴

Muhasebe memuru

Fabrika içinde muhasebe memuru ile ilgili arşivde fazla bilgi bulunamamıştır. 1887 yılına ait bir maaş defterinde fabrikada bir muhasebe memurunun varlığı görölmekle birlikte muhasebe memurunun 1200 kuruş aldığı görölmektedir.¹⁸⁰⁵ bunun

¹⁸⁰⁰ COA. ML. EEM. 174/47/R. 21.05.1309.

¹⁸⁰¹ COA. Y. MTV. 2/18.

¹⁸⁰² COA. HH. d. Nr. 13357/H. 09.02.1295.

¹⁸⁰³ COA. ML. EEM. 100/72/R. 25.03.1304.

¹⁸⁰⁴ COA. HH. d. Nr. 10699/H. 16.06.1304.

¹⁸⁰⁵ Aynı belge.

dışında fabrikanın muhasebe işlerinden, fabrikanın gelir ve giderlerinin kaydedilmesinden sorumlu olduğu söylenebilir.

Baş Kâtip

Baş kâtip fabrikanın yazışma işleri ile kayıt ve hesap muamelatından mesul idi. Ayrıca başta muhasebe olmak üzere fabrikanın genel muamelesini içeren numaralı bir yevmiye defteri tutar ve bu defter fabrikanın her gün nakit ve eşyayı gösterir makbuzat ve medfuatını gösterirdi.¹⁸⁰⁶ Maaş pusulalarını gösterir belgelerde baş kâtipin değil, kâtip maaşlarının bilgisi verilmiştir. Buna göre 1878 yılına ait kâtip maaşı 1300 kuruşken,¹⁸⁰⁷ 1880 yılına ait kâtip maaşı ise 1000 kuruştur.¹⁸⁰⁸

Anbar emini ve tahsildarı

Anbar emini, fabrikanın mevcut hammaddesini ve imal edilmiş eşyalarını korumakla görevli olup bir de kâtipi bulunurdu. Anbar eminine ait ve kâtipi tarafından tutulan bir yevmiye defteri bulunacaktı. İlgili defterde hammadde ve fabrika mamullerinden anbara giriş veya çıkış yapacak eşyanın miktar ve çeşidi ile müdürün eşya çıkışı için verdiği yazılı emirin tarihi bulunurdu. Tahsildar ise müdür tarafından kendisine verilen teslimata göre icap eden mahallerden tahsil işlemini gerçekleştirir ve meblağı doğrudan müdüre teslim ederdi. Ayrıca yevmiye defteri tutarak her akşam yevmiye muamelatını bildirirdi.¹⁸⁰⁹

Muallim-i evvel/sani

Hereke Fabrikası bünyesinde bulunan görevlilerden bir diğeri muallim-i evvel ve muallim-i sani idi. Muallim-i evvel ve sani fabrikanın idare meclisinde bulunmaktaydı. Bu sebeple fabrikanın idaresi için alınan kararlarda söz hakkına sahiptiler. Muallimlerin görevi, fabrikanın üretiminde kullanılacak hammaddeyi ülkenin çeşitli bölgelerinden temin etmesiydi. 1889 yılına ait bir belgeye göre Hereke Fabrikası muallimi olan Musa Efendi, fabrika için harir satın almak üzere Bursa'ya azimet etmiş ve kendisine harcırah olarak 515 kuruş ödenmiştir.¹⁸¹⁰ Bunun yanında muallimlerin de Avrupa'ya gönderildikleri ve daha önce gönderilmiş olan makine

¹⁸⁰⁶ COA. Y. MTV. 2/18.

¹⁸⁰⁷ COA. HH. d. Nr. 13357/H. 09.02.1295.

¹⁸⁰⁸ COA. HH. d. Nr. 23525/H. 06.09.1297.

¹⁸⁰⁹ COA. Y. MTV. 2/18.

¹⁸¹⁰ COA. ML. EEM. 108/33/R. 25.11.1304.

resimlerine istinaden bunlardan hangisinin fabrika için daha elverişli olduğunu tayin etmeleri için görevlendirilmişlerdir.¹⁸¹¹ 1880 yılına ait maaş defterinde Muallim-i Evvel Musa Efendi'nin 750 kuruş maaş aldığı, Muallim-i Sani Tevfik Efendi'nin ise 720 kuruş maaş aldığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹²

5.4.2.4.2. Teknik görevliler

Ser makinist

Hereke Fabrikası bünyesinde çalışan çok sayıda makinist bulunmaktaydı. Bunların görev ve yetkilerine dair ne talimatnamede ne de arşiv içerisinde pek fazla bilgi bulunamamış olsa da fabrikada bulunan ve fabrika için alınacak makinelerin kontrolü ve kurulumu gibi görevleri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸¹³ Ser makinist ise fabrikada çalışan makinistlerin başındaki kişi olarak onların organizasyonundan sorumlu olmalıdır. Bunun yanında Avrupa'dan fabrika için gerekli makinelerin getirilmesi ve bu makinelerin Avrupa'da keşfi gibi konularda doğrudan ser makinist görevlendirilmiştir.¹⁸¹⁴

Ressamlar

Hereke Fabrikasında ressam, ser ressam ve ressam muallimi olarak geçen görevliler bulunmaktaydı. Bunların görev tanımına dair pek fazla belge bulunamamış olsa da fabrikada imal edilen ürünlerin planlarının çizimiyle görevli oldukları düşünülebilir. 1907 yılına ait bir belgeye göre Hereke Fabrikasında inşası düşünülen sergi dairesine mahsus resimlerin düzenlenmesi için fabrikanın ressamı olarak görev yapan Nizamettin Bey görevlendirilmiştir.¹⁸¹⁵ 1880 yılında bir ressam 700 kuruş maaş almaktaydı.¹⁸¹⁶

¹⁸¹¹ COA. HH. İ. 79/40/H. 28.08.1308.

¹⁸¹² COA. HH. d. Nr. 23525/H. 06.09.1297.

¹⁸¹³ COA. Y. MTV. 313/26/H. 09.09.1326.

¹⁸¹⁴ COA. ML. EEM. 174/28/R. 15.05.1309.

¹⁸¹⁵ COA. ML. EEM. 633/62/R. 24.09.1323.

¹⁸¹⁶ COA. HH. d. Nr. 23525.

Boyacı ustası

Hereke Fabrikasında boya işleriyle sorumlu bir boyahane bölümü bulunmaktaydı.¹⁸¹⁷ Boyacılar burada görev alıp, boyacı ustası da burada görev almaktadır. 1887 yılına ait maaş defterine göre boyacı 552 kuruş maaş almaktaydı.¹⁸¹⁸

Marangoz ustası

Hereke’de görevli bir de marangoz ustasının olduğu anlaşılmaktadır. 1887 yılına ait maaş defterine göre marangoz ustası 320 kuruş maaş almaktaydı.¹⁸¹⁹

Demirci ustası

Maaş defterlerine göre fabrikada demirci ustası görev almaktaydı. 1887 yılına ait maaş defterine göre demirci ustasının maaşı 516 kuruş idi.¹⁸²⁰

Mağaza çalışanları

Hereke Fabrikası görevlileri arasında fabrikanın ürünlerini satmakla görevli olan mağaza çalışanları da bulunmaktaydı. Arşiv belgeleri incelendiğinde söz konusu mağazalarda görevli olarak memur ve katiplerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Mağaza görevlileri satış üzerinden komisyon almaktaydılar. Mağaza memuru yüzde iki komisyon alırken, mağaza kâtibi yüzde yarım komisyon alırdı. Görevlilerin komisyon ücretlerini gösteren 1896 yılına ait bir belgeye göre satış memuru yüzde iki komisyon üzerinden 578 kuruş 50 santim, mağaza kâtibi yüzde yarım komisyon üzerinden 140 kuruş 50 santim ücret almıştır.¹⁸²¹

Ameleler

19. yüzyılda Tanzimat’la I. Dünya Savaşı arasında nominal ve reel ücretler artış eğilimindeydi. 1889 yılında Diyarbakır’da ipekli çarşaf üreten bir tezgâhtaki işçi haftada 25 kuruş kazanmaktaydı.¹⁸²² Hereke fabrikasında ameleler yaptıkları iş üzerinden ve yevmiye türünden ücret alırlardı. Bunlar ücret defterlerinde kıyye üzerinden ücret alanlar, yevmiye hesabıyla ücret alanlar ve metre üzerine ücret alanlar

¹⁸¹⁷ COA. ML. EEM. 193/30/R. 20.05.1310. “Hereke Fabrika-i Hümâyûnu’nda inşa olunmakta olan boyahane ebniyesi için maktuan acizaneme ihale olarak (...)”.

¹⁸¹⁸ COA. HH. d. Nr. 10699/H. 16.06.1304.

¹⁸¹⁹ Aynı belge.

¹⁸²⁰ Aynı belge.

¹⁸²¹ COA. ML. EEM. 224/95/R. 16.01.1312.

¹⁸²² Buluş, a.g.t., 93.

olarak ayrılmaktaydı.¹⁸²³ 1893 yılına ait bir amele ücret defterine göre kıyye üzerinden ücret alan bir harir sarıcı, kıyyesi 15 kuruştan 11 kıyye 59 dirhemlik iş için 167 kuruş 25 santim ücret almaktaydı. Fabrikanın kalıcahane bölümünde yevmiye hesabıyla ücret alan kalıcahane katibinin yevmiyesi 5 kuruştur.¹⁸²⁴

5.4.2.5. Üretim

Hereke Fabrika-i Hümayûnu, II. Abdülhamit döneminin başlarında geçirdiği yangın sebebiyle yenilenmiş ve yenilenmeden sonra tekrar üretime geçmiştir. Ürünlerin rağbet görmesiyle de satışları için Beyoğlu ve Kapalıçarşı'ya mağazalar açılmıştır.¹⁸²⁵ Fabrikada esas olarak saraya yönelik ipekli kumaş ve döşemelik kumaş yanında pamuklu ve yünlü mamuller de zaman zaman üretilmiştir. Kumaşlarda ipek-pamuk karışımı kullanıldığı gibi Amerikan bezi, kirpas gibi pamuklu kumaşlar da üretilmiştir. Kullanılan ana kumaş grupları atlas, canfes, damasko, kadife, bürümcek, perdelik, tül ve bogasi olarak sıralanabilir. Çorap, mendil, yastık, bohça, boyunbağı gibi ürünler devamlı üretilirken, sancak-ı şerif, nişan kurdelesi ve sitare-i mübareke gibi özel ürünler de üretilmiştir.¹⁸²⁶ 1876 yılında çubuklu kumaş, satrancî kumaş, sancak, damasko, çınarî gibi ürünler bulunurken, 1891/1893 yıllarında ilk defa döşemelik kumaş, Gördeskarî halı, Efrençkarî halı üretilmiştir. 1894/1898 yıllarında ilk defa halı dışında seccade de üretilmiştir. Ayrıca madalyalara şeritlerde yapılmaya başlanmıştır.¹⁸²⁷

1898 yılında Alman imparatoru ve imparatoriçesine verilen hediyelere bakıldığında bu dönemde Hereke Fabrikasında üretilen mamuller hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Buna göre yün ve ipekten halılar, yine yün ve ipekten seccadeler, kadife döşemelik kumaş ve elbiselik kumaş bunlardandır.¹⁸²⁸ Fabrikada 1905'te yünlü dokuma başlamış ve 1907'de fes imalatı başlamıştır.¹⁸²⁹ 1891 yılına gelindiğinde Hereke Fabrikası bünyesinde bir halıhane ve amele koğuşları inşasının yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸³⁰ Halıhane ve amele koğuşları inşasının 1897 yıllarında da devam

¹⁸²³ COA. HH. d. Nr. 5337/H. 22.09.1312.

¹⁸²⁴ Aynı belge.

¹⁸²⁵ Engin, a.g.e., 64.

¹⁸²⁶ Buluş a.g.t., 241.

¹⁸²⁷ Buluş a.g.t., 244.

¹⁸²⁸ COA. Y. PRK. HH. 30/72/H. 30.06.1316.

¹⁸²⁹ Buluş a.g.t., 245.

¹⁸³⁰ COA. ML. EEM. 161/79/R. 14.08.1308.

ettiği görülmektedir.¹⁸³¹ Engin'e göre fabrikadaki halı üretimi 1891 yıllarında başlamıştır ancak ona göre halıhane inşa edilirken mevcut 4 tezgâha 22 tezgâh daha ilave edilmesi sebebiyle fabrikadaki halı üretimi 1891 yılından önceye dayanmaktadır.¹⁸³²

Arşivde yer alan bir belgede Hereke Fabrikasının 1893 yılına ait yedi aylık üretim bilgisiyle 1885 yılından 1892 yılına kadarki hesap bilgilerine yer verilmiştir. Belgeye göre fabrikanın beş senelik üretimi senelik 10-12 bin metre kadar olmasına rağmen 1892 yılında bazı türden halılar hariç 28.537 metreye kadar ulaşmıştır. Bu durum da fabrikanın II. Abdülhamit dönemindeki üretim kapasitesindeki artışı gösterir.¹⁸³³ Fabrikada 1893 yılındaki üretim şu şekilde tablolştırılmıştır.¹⁸³⁴

R.	Akmişe-i mütenevvi'	Efrençkârî Kalıçe	Gördeskârî Kalıçe	Sivaskârî Kalıçe	Boyun atkısı ve mendil
	Metresi/santim	Metresi/santim	Arşın/rub'	Adet	Adet
1309 senesi mart-ağustos ayları üretim miktarı ¹⁸³⁵	15.646/15	1.145/60	1.570/5,1	0	2.174
Eylül ayında üretilen	3.057/65	227/20	166/7,1	1	179
Toplam	18.703/80	1.372/80	1.737/5	1	2353

Tablo 5.20. Hereke Fabrikası'nda 1893 yılındaki üretimi gösterir tablo

İlgili tabloda gösterilen verilere bakıldığında 1893 yıllarında Hereke fabrikasının altı aylık imalatında çeşitli türden kumaşlar, halılar, boyun atkısı ile mendillerin yer aldığı görülmektedir. Üretim miktarında özellikle akmişe/kumaşların ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Halı üretiminde Gördeskârî türünden halı diğerlerine oranla daha fazla üretilmiştir. Sivaskârî halı ise henüz tam anlamıyla üretime başlanmamış bir ürün olarak görülmektedir. Belgede ayrıca fabrikanın 1885/1886-1892/1893 yılları arasındaki hesap bilgilerine de yer verilmiştir. Söz konusu hesap bilgilerine bakıldığında fabrikada 1885-1886-1887 (R. 1301-1302-1303) yıllarında toplamda 36.046 metre 68 santim kumaş imal edildiği öğrenilmektedir. Aynı belgeye göre 1888/1889 (R. 1304) yılında fabrikada 8.875 metre 70 santim, 1889/1890 (R. 1305) yılında 12.411 metre 55 santim, 1890/1891 (R. 1306) yılında 15.404 metre 65 santim,

¹⁸³¹ COA. ML. EEM. 262/36/R. 13.06.1313.

¹⁸³² Engin, a.g.e., 68.

¹⁸³³ COA. Y. PRK. HH. 27/16/H. 08.04.1311.

¹⁸³⁴ Aynı belge. İlgili tablo belgede yer alan veriler kullanılarak tarafımızca tablolştırılmıştır.

¹⁸³⁵ R. 1309/M. 1893/1894.

1891/1892 (R. 1307) yılında 20.112 metre 05 santim kumaş ve ilaveten 127 arşın 3 rub' Gördeskârî türünden halı ve son olarak 1892/1893 (R. 1308) yılında 28.537 metre 80 santim kumaş ile 856 arşın 6 rub Gördeskârî ve 515 metre 50 santim Efrençkârî türünden halı üretilmiştir. İlgili bilgiler tablolaştırıldığında ortaya şu sonuç çıkmaktadır:¹⁸³⁶

R./M.	1301-1302-1303 ¹⁸³⁷	1304 (1888/1889)	1305 (1889/1890)	1306 (1890/1891)	1307 (1891/1892)	1308 (1892/1893)
Akmişe (Kumaş)	36.046 metre 68 santim	8.875 metre 70	12.411 metre 55 santim	15.404 metre 65 santim	20.112 metre 05 santim	28.537 metre 80 santim
Gördeskârî Halı					127 arşın 3 rub'	856 arşın 6 rub
Efrençkârî Halı						515 metre 50 santim

Tablo 5.21. Hereke Fabrikasının 1885-1893 yıllarındaki üretimini gösterir tablo

Tabloya bakıldığında Hereke Fabrikasında kumaş türünden üretime ağırlık verilmiş ve kumaş üretimi yıllar içerisinde sürekli artmıştır. Halı üretimi ise özellikle fabrikada bir halıhane inşa edilmesinden sonra yani 1890/1891 (R. 1306) yıllarından itibaren görülmektedir. Ancak son tahlilde fabrikanın üretiminin sürekli geliştirildiği sonucuna varılabilir.

5.4.2.6. Gelirler ve giderler

5.4.2.6.1. Gelirler

Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nun 1900 yılına ait gelirlerini gösterir defterde bir aylık gelirleri şu şekildedir:¹⁸³⁸

- 1- Hazineden çeşitli masraflar için gönderilen
- 2- Satış hasılatından elde edilen
- 3- Akarat-ı Seniyye icar bedeli olarak
- 4- Hasılat-ı müteferrika.

Hazineden çeşitli masraflar için gönderilen meblağ

Fabrikanın bu gelirinin Hazineden Hereke'ye çeşitli masrafları için gönderilen meblağ olduğu düşünülmektedir. Söz konusu masraflar; daimî memur ve hademe

¹⁸³⁶ COA. Y. PRK. HH. 27/16/H. 08.04.1311.

¹⁸³⁷ M. 1885-1886-1887 yıllarına tekabül eder.

¹⁸³⁸ COA. HH. d. Nr. 2840/H. 23.12.1318.

maaşı, amele ücreti, demirbaş, inşaat ve tamirat, çeşitli masraflar, hayrat ve meberrat gibi unsurlardan oluşmaktadır.

- Daimî memur ve hademe maaşı için 19.659 kuruş
- Amele ücreti için 87.644 kuruş 75 santim
- Hayrat ve meberrat için 3.779 kuruş 50 santim para gönderilmiştir.

Aynı ayın gider kısmına bakıldığında daimî memur ve hademe maaşları için ödenen miktarın 19.659 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu da fabrikanın daimî elemanlarının maaşlarının Hazine-i Hassa ya da Emlâk-ı Hümâyûn'dan gönderildiğini göstermektedir.¹⁸³⁹ Aynı şekilde gönderilen amele ücreti de aynı ay içerisinde giderler kısmında görülür.¹⁸⁴⁰ Hayrat ve meberrat için gönderilen meblağ ise Hereke'de bulunan ve padişahın hayrat ve meberratı olarak kabul edilen hastane, mektep ve cami-i şerifin çeşitli masrafları için gönderildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁴¹

Satış hasılatı

Satış hasılatı fabrikanın ürünlerinden mağazada satışı yapılan ve siparişlerden elde edilen gelirleri göstermektedir. 1900 yılına ait deftere göre bir aylık satış hasılatı 35.474 kuruş 75 santimdir.¹⁸⁴²

Akarât-ı seniyye icar bedeli

Fabrikaya ait icara verilen değirmen, dükkân gibi akarlar bulunmaktaydı. Bu akarların icara verilmesi ile fabrikaya gelir sağlanmıştır. Bir aylık icar geliri 9.022 kuruştur.¹⁸⁴³

Hasılat-ı müteferrika

Bu gelir türü fabrikanın çeşitli türden hasılatını ifade etmekte ve bir aylık gelir meblağı 26 kuruş olarak görünmektedir. Bu anlamda gelir türleri içinde yeri oldukça küçüktür.¹⁸⁴⁴

¹⁸³⁹ Söz konusu meblağın Emlâk-ı Hümâyûndan gönderilmesi daha muhtemeldir. Bunun sebebi ise Emlâk-ı Hümâyûn'un gider defterlerinde Hereke fabrikası için yapılan harcamaların düzenli bir şekilde seyretnesidir. Örnek olarak bkz. COA. Y. PRK. HH. 30/31/H. 20.09.1315. COA. Y. PRK. HH. 28/37/H. 12.07.1312. COA. Y. PRK. HH. 27/67/H. 14.12.1311.

¹⁸⁴⁰ COA. HH. d. Nr. 2840/H. 23.12.1318.

¹⁸⁴¹ Hereke'de bulunan hayrat ve meberratı gösterir bir defter için bkz. COA. Y. PRK. HH. 36/55/H. 22.06.1323.

¹⁸⁴² COA. HH. d. Nr. 2840/H. 23.12.1318.

¹⁸⁴³ Aynı belge.

¹⁸⁴⁴ Aynı belge.

5.4.2.6.2. Giderler

Fabrikanın 1900 yılına ait giderlerini gösterir defterde bir aylık giderleri şu şekildeydi:¹⁸⁴⁵

- 1- Memur ve hademe maaşı
- 2- Geçici olarak görev yapan memur ve hademe maaşı
- 3- Amele ücreti
- 4- Demirbaş eşya esmanı
- 5- İnşaat ve tamirat
- 6- Çeşitli masraflar
- 7- Hayrat ve meberrat

Daimî memur ve hademe maaşı

Diğer müesseselerde olduğu gibi Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda da başlıca sabit giderlerinden ilki memur maaşlarıdır. Fabrikanın daimî memur ve hademe maaşlarının Hazine-i Hassa ya da Emlâk-ı Hümâyûndan ödendiği anlaşılmaktadır. Bunlara ödenecek tutar hazineden fabrikaya teslim edilmekte ve ödenmeden önce gelir olarak kaydedilmektedir. 1900 yılına ait gider defterinde memur ve hademelere ödenen bir aylık toplam tutar, 19.659 kuruştur.¹⁸⁴⁶

Geçici olarak görev yapan memur ve hademe maaşı

Fabrikada daimî kadrosu olmayan ve geçici olarak görev yapan memur ve hademeler de bulunmakta olup, bunların maaşları fabrika bütçesinden ödenmekte ve gider kalemleri içinde yer almaktaydı. Bahsi geçen görevlilere bir aylık ödenen maaş tutarı 1.180 kuruştur.¹⁸⁴⁷

Amele ücreti

Fabrikada çalışan çok sayıda amele mevcuttu ve bunlar maaşlarını yaptıkları iş üzerinden ya da yevmiye usulüyle alırlardı. Amele ücretlerinin de Hazine-i Hassa'dan ödenen ücretler içinde olduğu gelir kısmından anlaşılmaktadır. Buna göre amelelere ödenen toplam bir aylık ücret 87.644 kuruş 75 santimdir.¹⁸⁴⁸

¹⁸⁴⁵ Aynı belge.

¹⁸⁴⁶ COA. HH. d. Nr. 2840/H. 23.12.1318.

¹⁸⁴⁷ Aynı belge.

¹⁸⁴⁸ Aynı belge.

Demirbaş eşya esmanı

Fabrikanın gider kalemlerinden bir diğeri de demirbaş eşyalara harcanan tutardır. Ele alınan ay içerisinde bu gider kalemine harcama yapılmamış olsa da fabrikanın giderlerinden birini oluşturmaktadır.¹⁸⁴⁹

İnşaat ve tamirat ile çeşitli masraflar

Fabrikanın gider kalemlerinden bir diğeri de inşaat ve tamirat ile çeşitli harcamalara ödenen tutarlardır. İnşaat ve tamirat, müessese giderleri içinde genellikle sabit giderlerdendir. Ele alınan ay içerisinde bir harcama yapılmamıştır. Ancak fabrikanın içeriği hakkında detay verilmeyen ve “masarif-i müteferrika” olarak kaydedilen gider kalemi için bir ayda toplam 6.265 kuruş harcanmıştır.¹⁸⁵⁰

Hayrat ve meberrat

Fabrikaya bağlı padişahın hayrat ve meberratı olan birtakım yapılar bulunmaktaydı. Bunlar da fabrikanın giderleri olarak kaydedilmiş olsa da ilgili meblağ Hazine-i Hassa’dan ödenmekteydi. Bu bağlamda bakıldığında, hayrat ve meberrat için 3.779 kuruş 50 santim para gider olarak kaydedilmiştir.¹⁸⁵¹

5.4.2.7. Fabrikanın akarları: “Hayrat ve meberrat”

Fabrikaya ait birtakım akarlar bulunmaktaydı. Bunlar gelir-gider defterlerinde hayrat ve meberrat olarak geçmekteydi. 1905 yılına ait bir deftere göre bunlar:

- Hastahane
- Mektep
- Değirmen
- Köşk
- Diğerleri

5.4.2.7.1. Değirmenler

II. Abdülhamit döneminde Hereke fabrikasına ait Akarat-ı Seniyyeden olan iki adet değirmen bulunmaktaydı. Değirmenler Hereke Fabrika-i Hümayûnu adına işletilir ve icarları fabrikaya gelir olarak kaydedilirdi. İcara verilecek olan değirmenler

¹⁸⁴⁹ Aynı belge.

¹⁸⁵⁰ Aynı belge.

¹⁸⁵¹ Aynı belge.

müzayedeye çıkarılırlar ve belirli bir süre müddetinde icara verilirlerdi. 1889 yılında iki bab değirmenin üç sene müddetle üç taksitte ödenmek üzere 43.000 kuruşa icara verilmek üzere müzayedeye çıkarıldığı öğrenilmektedir.¹⁸⁵²

5.4.2.7.2. Mektep

Hereke Fabrika-i Hümayûnu bünyesinde bir de mektep bulunmaktaydı. Rüştîye derecesinde olan mektep 1898 yılında açılmıştır.¹⁸⁵³ Mektebin masrafları Hazine-i Hassa'dan ödenmekteydi. Örneğin 1895 yılında mektep öğrencileri için alınan yüz sekiz adet kitabın tutarı olan 147 kuruş para Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.¹⁸⁵⁴

5.4.2.7.3. Hastahane

Fabrikada müstahdem bin beş yüz nefer amelenin hasta olanlarının tedavi ve ikametine mahsus bir hastane inşa edilmiştir.¹⁸⁵⁵ Hastanenin açılışı ise resmi olarak 14 Nisan 1894 yılında Hazine-i Hassa nazırı ile Emlâk-ı Hümayûn Komisyon reisinin de katılımıyla yapılmıştır.¹⁸⁵⁶

5.4.2.7.4. Köşk

Fabrikaya bağlı olan köşk 1894 yılında Kayzer Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında Hereke'ye yaptığı ziyaret sebebiyle inşa edilmiştir.¹⁸⁵⁷

5.4.2.8. Hereke fabrika-i hümayûnu bünyesinde açılan çuka ve fes fabrikası

Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nda üretim yıllar içinde geliştikçe çeşitlenmeye başlamış ve halı haricinde çuka ve fes imalatı da yapılmıştır. Çuka Fabrikası 1904'te açılırken, Fes Fabrikasının yapılmasına ise 1906 yılında başlanmıştır. Bazı araştırmalarda Hereke'de çuka ve fes imalatının başlama tarihleri olarak daha erken tarihler verilmiştir ancak bu durum fabrikada üretimin mikro düzeyden makro düzeye çıkarılmak istenmesiyle ilgili olabilir. Abdülkadir Buluş, ilgili doktora tezinde Hereke Fabrikasında çuka imalatının başlamasını 1902 yılına, fes imalatını ise 1905'te kurulan

¹⁸⁵² COA. ML. EEM. 111/17/R. 11.02.1305.

¹⁸⁵³ Buluş a.g.t., 136.

¹⁸⁵⁴ COA. ML. EEM. 215/22/R. 19.07.1311.

¹⁸⁵⁵ COA. HH. İ. 117/86/H. 06.04.1316.

¹⁸⁵⁶ COA. Y. PRK. ASK. 149/82/H. 02.12.1316.

¹⁸⁵⁷ Buluş a.g.t., 137.

bir daireye dayandırmaktadır. Ancak arşiv incelendiğinde çuka ve fes fabrikalarının tarihleri 1903 yılından sonrasına tekabül etmektedir.¹⁸⁵⁸

Çuka/Çuha Fabrikası, Hereke Fabrikası bünyesinde oluşturulmuş bir yün fabrikası olup¹⁸⁵⁹ fabrikanın inşası Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından karşılanmış ve açılışına kadar sık sık masraf kaydı oluşturulmuştur.¹⁸⁶⁰ 1904 yılına gelindiğinde inşaatı bitirilen fabrikanın açılışı *cûlus-ı hümâyûna*¹⁸⁶¹ denk getirilmiş ve açılışında fabrikanın amelesi ile çevredeki karye ahalisi çocuklarının sünnet edilecekleri, ayrıca bu kişilere sadaka-i padişahîden olmak üzere bir meblağ verileceği belirtilmiştir. Açılıştaki kurbanlar kestirilmiş ve mevlit okutulmuş, açılma tarihine kadar makinelerin nakli ve yerleştirilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁶²

Çuka Fabrikasında kullanılacak makineler Avusturyalı bir şirketten sipariş edilmiş, makinelerin ücretinin tamamının Emlâk-ı Hümâyûn hesabında bulunmaması sebebiyle Bank-ı Osmanî'den borç alınmıştır.¹⁸⁶³ 1905 yılına gelindiğinde fabrika için Avusturya'dan satın alınan makineleri görmek ve muayene etmek için Makinist Mehmet Efendi ile Heyet-i Teftişîyye Kaleminde görevli Yüzbaşı Lütfullah Efendi'nin görevlendirildiği ve bunların Avusturya'ya gittiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁶⁴ Fabrikanın üretimi için gerekli makineler alınmış ve istihdam sağlanmıştır. Fabrikada bulunan görevlilere dair ayrıntılı bir belge şimdilik bulunamamış olsa da 1906 yılında fabrika görevlilerinin aylık maaş ve ücreti şu şekildedir:¹⁸⁶⁵

Çuka Fabrikası memurunun bir aylık toplam maaşı	6.420 kuruş
Çuka Fabrikası amelesinin bir aylık toplam ücreti	11.440 kuruş

Tablo 5.22. Çuka Fabrikası memur ve amelesinin 1906 yılında aylık maaş ve ücretini gösterir tablo

¹⁸⁵⁸ İlgili kısımlar için bkz. Buluş, a.g.t., 153-155.

¹⁸⁵⁹ Batur –Batur, a.g.m., 334.

¹⁸⁶⁰ COA. ML. EEM. 433/41/R. 16.12.1318.

¹⁸⁶¹ Cûlûs-ı hümâyûn; Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin tahta çıkışı için kullanılan tabirdir. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Cûlus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/culus>, (02.03.2024): 109.

¹⁸⁶² COA. HH. İ. 173/30/H. 29.06.1322. Tüm bu masraflar için Hazine-i Hassa'dan 11.000 kuruş ödendiği belgede geçmektedir.

¹⁸⁶³ COA. ML. EEM. 452/51/R. 13.08.1319.

¹⁸⁶⁴ COA. ML. EEM. 492/30/R. 30.10.1320. Görevlilere harcırah olarak 10.000 kuruş verilmiştir.

¹⁸⁶⁵ COA. ML. EEM. 556/66/R. 05.05.1322.

Hereke Fabrikasında çuka üretiminden sonra fes üretimine de başlanmıştır. Fes üretimine başlanmasında fesin milli bir başlık olarak görülmesinin etkisi büyük olmuştur. Fes üretimini yabancı şirketler elinden kurtarıp bir Osmanlı şirketinin gerçekleştirmesi gerektiğini savunanlara göre ya Feshane-i Âmire'nin geliştirilmesi ya da fes üretimi için yeni bir şirket kurulmasıyla bu amaç gerçekleştirilebilecektir.¹⁸⁶⁶ Fabrikanın açılışıyla ilgili tarihlendirme konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı kaynaklarda Hereke'de fes üretimi 1905 yılına dayandırılmıştır¹⁸⁶⁷ ancak arşiv belgeleri incelendiğinde 1906 yılında böyle bir fabrikanın kurulması için planlamaların yapıldığı görülmektedir. Buna göre Almanya'da bulunan bir fabrikanın kullanıma uygun fes üretimi yaptığı anlaşıldığından Hazine-i Hassa'ya ilgili fabrikanın ziyaret edilmesinin celp olunduğu geçmektedir. Belgede ayrıca fes üretiminin bir Osmanlı şirketi tarafından yapılması ile birlikte ülkenin önemli bir ihtiyacına cevap verileceği ifade edilmiştir. Fabrikada ilk aşamada günlük 500 fes üretimi hedeflenmiştir. İlgili belgeye göre fabrikanın kurulması için gerekli olan meblağ yine Emlâk-ı Hümâyûndan Hereke Fabrikası hesabına verilmiştir.¹⁸⁶⁸

Arşiv belgelerine göre Hereke'de Fes Fabrikasının açılarak faaliyete geçmesi 1907 yılına rastlar. Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Paşa tarafından saraya yazılan 3 Haziran 1907 tarihli tahrirata göre Hereke Fes Fabrikasında üretilen fesler büyük beğeni kazanmış ancak günlük 500 fes üretimi ihtiyacı karşılamaya yetmemiştir. Bu sebeple üretimi iki katına çıkararak günlük 1.000 adet fes üretimi yapılabilmesi amacıyla Avrupa'dan yeni makinelerin alınması için izin istemiştir.¹⁸⁶⁹ Hereke Fabrikası Müdürü Hacı Akif Bey ise fabrikada üretilen feslere ilginin oldukça yoğun olduğunu ancak fabrikada günlük 400'e yakın fes üretiminin olduğunu beyan etmiştir. Hacı Akif Bey, Hereke feslerine İstanbul'da olan talebe bile yetişilememesine karşın taşradan ve hatta ülke dışından bile yoğun talep bulunduğunu ifade etmiştir. Belirttiğine göre Hindistan'dan bedeli 16.000 lira kıymetinde 20.000 düzine fes sipariş edilmiştir. Hem Osmanlı'da bulunan hem de Memalik-i Ecnebiyede bulunan Müslümanlardan talep olacağını düşünen Hacı Akif Bey, ayrıca fes ticaretinin Hazine-i Hassa'ya da mühim miktarda gelir getireceğini belirtmiştir. Tüm bu sebeplerle

¹⁸⁶⁶ Kemalettin Kuzucu, "Hereke Fabrikası Fes Bölümünün Kuruluşu ve Üretimi", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV Bildirileri*, 2. Cilt, (Kocaeli 2017): 793.

¹⁸⁶⁷ Buluş, a.g.t., 155.

¹⁸⁶⁸ COA. ML. EEM. 661/98/R. 26.01.1324.

¹⁸⁶⁹ COA. Y. MTV. 298/96/H. 21.04.1325. Kuzucu, a.g.m., 796.

fabrika üretiminin günlük 2000 adet fes imaline çıkarılması için Hazine-i Hassa'dan 1500 lira kadar bir meblağın daha sarfı istenmiştir.¹⁸⁷⁰

1906 yılında Hereke Kumaş, Çuka ve Fes fabrikalarının amelesinin ücretleri şu şekildeydi:¹⁸⁷¹

R. Teşrin-i Sani 1322 (M. Kasım/Aralık 1906)	
Hereke Kumaş Fabrikası amelesinin bir aylık toplam ücreti	102.157 kuruş 50 santim
Çuka Fabrikası amelesinin bir aylık toplam ücreti	14.499 kuruş 75 santim
Fes Fabrikası amelesinin bir aylık toplam ücreti	1.331 kuruş

Tablo 5.23. 1906 yılında Hereke Kumaş, Çuka ve Fes fabrikalarının amelesinin bir aylık toplam ücretlerini gösterir tablo

İlgili belgede Hereke ve Çuka Fabrikalarının memur maaşlarına da yer verilmiş olup, Fes Fabrikası için böyle bir ilgi yer almamıştır. Bu sebeple üç fabrika arasında amele ücretleri bazında verilen bilgiler doğrultusunda yapılan karşılaştırmada bekleneceği gibi Hereke amelelerinin ücreti diğer iki fabrikaya nazaran oldukça geniş yer tutar. Çuka ve Fes Fabrikalarına bakıldığında henüz yeni açılmış bir fabrika olarak Fes Fabrikasının Çuka'ya göre oldukça küçük bir yeri bulunmaktadır.

Hereke Fabrikasının Fesçibaşısı Tuzcuzade Mustafa'nın idaresinde bulunan bir mağaza 1908 yılında üretilen feslerin genel satış bürosu olup, Köprübaşı'nda bulunmaktaydı. Burada toptan ve perakende satış yapıldı. Fabrikanın bunun haricinde İstanbul'da yedi şubesi daha bulunur ve dağıtım merkezi işlevi görürdü. Bunlardan ikisi Bahçekapı'da Hamidiye Caddesi'nde, diğerleri ise Sirkeci, Beşiktaş, Üsküdar ve Mercan ve Direklerarası semtlerinde bulunurdu. Fesler aliyyülâlâ, âlâ ve üçüncü sınıf olarak üç kaliteye ayrılmıştı.¹⁸⁷²

Hereke, Çuka ve Fes Fabrikalarında yapılan üretim için fabrikaların aylık muamelatını gösterir kayıtlar incelenmiştir. Bu tür belgelerde üç fabrikanın aylık muamelatı bir arada kaydedildiği için imalat ve harcamaları karşılaştırmak, ayrıca fabrikaların üretim yapısını görmek mümkündür. Bu bağlamda fabrikaların 1907/1908 yıllarında bir aylık imalatı şu şekildedir:¹⁸⁷³

¹⁸⁷⁰ COA. Y. PRK. HH. 34/53/H. 29.12.1320.

¹⁸⁷¹ COA. ML. EEM. 595/66/R. 09.02.1323.

¹⁸⁷² Kuzucu, a.g.m., 798.

¹⁸⁷³ COA. HH. d. Nr. 19841/H. 06.09.1325.

Hereke Kumaş Fabrika-i Hümayûnu İmalatı	
Akmişe-i Mütenevvi	133.097 kuruş 50 santim
Halı ve Seccade	234.491 kuruş 75 santim
Fanila ve Çorap	15.693 kuruş
Toplam	383.282 kuruş 25 santim
Çuka Kumaş Fabrika-i Hümayûnu İmalatı	
Çuka ve Kazmir vesaire	102.014 kuruş 90 santim
Fes	61.575 kuruş
Toplam	163.589 kuruş 90 santim

Tablo 5.24. Hereke ve Çuka fabrikalarının 1907/1908 yıllarındaki bir aylık imalatını gösterir tablo

Tabloya göre Hereke’de çeşitli türden kumaşlar, halı ve seccade ile fanila ve çorap imalatı bulunmaktadır. Özellikle halı ve seccadenin imaline diğer ürünlerden daha fazla harcama yapılmıştır. Çuka Fabrikasında ise çuka ve kazmir gibi ürünlerin imali görülmektedir. Ayrıca fes üretimine de başlanmıştır. Fesin imaline harcanan miktar göz önüne alındığında fabrikanın henüz üretime başladığı düşünülebilir. Fabrikaların üretim gelişimini görmek için 1908/1909 yılındaki bir aylık imalatını gösterir farklı bir defter daha incelenmiştir.¹⁸⁷⁴

Mevadd	Müfredat	Yekûn
Hereke Fabrika-i Hümayûnu İmalatı		
Akmişe-i Mütenevvi	54.193 kuruş 39 santim	
Halı ve Seccade	125.529 kuruş 17 santim	
Fanila ve Çorap	6.482 kuruş	
	186.204 kuruş 56 santim	
Çuka ve Fes Fabrika-i Hümayûnu İmalatı		
Çuka ve Kazmir vesaire	129.165 kuruş 64 santim	
Fes	118.497 kuruş 50 santim	
	247.663 kuruş 14 santim	

Tablo 5.25. Hereke, Çuka ve Fes fabrikalarının 1908/1909 yıllarındaki bir aylık imalatını gösterir tablo

1907/1908-1908/1909 dönemlerinin imalat bilgileri karşılaştırıldığında özellikle Hereke Fabrikasında üretimde yarı yarıya bir düşüş görülürken, Çuka ve Fes

¹⁸⁷⁴ COA. HH. d. Nr. 20319/H. 20.02.1327.

Fabrikalarında buna zıt olarak üretimde büyük oranda artış görülmektedir. En büyük artış ise neredeyse iki katlık bir artışla fes üretiminde yaşanmıştır.

5.4.3. Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu

5.4.3.1. Kuruluşu ve idaresi

Bursa’da ipek üretimine dair ilk adımlar azınlıklar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak daha sonra ipekçiliği teşvik etme ve geliştirme amacıyla Hazine-i Hassa’nın finansmanı ile Demirkapı Mahallesi aşağısında bulunan Çınarönü adlı mahalde Harir Fabrika-i Hümayûnu kurulmuştur.¹⁸⁷⁵ Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu 1845 yılında Fransız teknolojisiyle kurulmuş olup, Bursa’da makineli üretimin yapıldığı ilk fabrikadır. Bu kuruluşun amacı, Hereke Fabrika-i Hümayûnu’na gerekli olan ipek ipliğini üretmektir. 1850’li yıllarda fabrikada toplam doksan sekiz kişi çalışmaktaydı. Bunlardan on kişi idari görevlerde bulunur ve işçilerin yevmiyeleri 2-5 kuruş arasında değişirdi.¹⁸⁷⁶

Hereke Fabrika-i Hümayûnu’nun yeniden düzenlenen nizamnamesine göre Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu Hereke Fabrika-i Hümayûnu’na bağlanmıştı. Bursa Harir Fabrikası öncelikli olarak Hereke Fabrikasının ihtiyaçlarını karşılamakla görevliydi. Fabrikaya koza satın alınarak ipek çektirilir ve Hereke’nin bir senelik ihtiyacı karşılandıktan sonra hariçte bulunan tüccar kozaları dahi ücret ile çektirilebilirdi.¹⁸⁷⁷ Bursa Harir Fabrikası idari anlamda da Hereke Fabrikasına bağlı idi. Hereke Fabrikasının müdürü Bursa Harir Fabrikasına işinin ehli olan bir memur ve bir kâtip seçerek tayin eder ve bunu Hazine-i Hassa’ya bildirirdi. Ayrıca Hereke’nin müdürü bizzat fabrikaya giderek idare ve muamelatı muayene ve teftiş ederdi. Ayrıca suret-i idareye dair buradaki memurlara yazılı olarak talimat-ı mahsus verir, bunun da bir örneğini Hazine-i Hassa’ya gönderirdi. Bunlara ilave olarak müdür Bursa Harir Fabrikasının aylık hesaplarını cetvel-i mahsus ile ve yıllık genel hesaplarını bir defter ile yine Hazine-i Hassa’ya bildirirdi. Son olarak fabrikanın satın alımları ile genel idaresi dahi müdürün mesuliyeti altındaydı.¹⁸⁷⁸ Ancak arşiv incelendiğinde müdürün Bursa’ya bu amaçla yaptığı ziyaretlere dair herhangi bir belge bulunamamıştır. Ayrıca

¹⁸⁷⁵ Cafer Çiftçi, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, (2013): 3-4.

¹⁸⁷⁶ Martal, a.g.m., 280.

¹⁸⁷⁷ COA. Y. MTV. 2/2/H. 12.05.1296.

¹⁸⁷⁸ Aynı belge.

yine belgeye göre fabrika işleriyle görevli bir memur ve bir de kâtibin olması gerekliydi. Bursa Harir Fabrikası Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmesi sebebiyle Bursa'da bulunan Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı olarak idare edilmiştir. Bu anlamda Bursa'da İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn şubesi bulunmakta ve söz konusu fabrika da buraya bağlı olarak idare edilmekteydi.¹⁸⁷⁹ Fabrikanın II. Abdülhamit döneminde pek fazla faal olmadığı düşünülmektedir. Bunun sebebi ise arşivde fabrikaya dair II. Abdülhamit dönemini kapsayan belgelerin azlığıdır. Tamirat ve onarım işlemleri, fabrikanın demirbaş eşyaları ile Hereke'ye satılan ipeklerin belgeleri haricinde fabrikaya dair pek fazla belge bulunamamıştır.

5.4.3.2. İşletim şekli ve üretim

Arşiv bağlamında incelendiğinde Bursa Harir Fabrika-i Hümâyûnu'nun iltizama verildiği anlaşılmaktadır. 1906 yılına ait belgeye göre bir Emlâk-ı Hümâyûn mühendisi hem Bursa Harir Fabrika-i Hümâyûnu'nun tamir işi için keşif yapmak hem de fabrikanın taliplilerine ihalesini gerçekleştirmek üzere görevlendirilmiştir.¹⁸⁸⁰ 1885 yılına ait farklı bir belge fabrikanın durumu ve icar bedeli gibi konularda incelenmeye muhtaçtır. Fabrikanın bir senelik icar bedeli 8.000 lira olup Mösyö Gama tarafından işletilmiştir. Müstecir fabrikanın filatorhanesinin tamiri için 52 lira 75 kuruş para harcadığını ve fabrikanın ıslahı için yaptığı fedakarlıklar sebebiyle nişan ihsanıyla ödüllendirilmek istemiştir.¹⁸⁸¹ Fabrikadaki üretimin ilgili dönemdeki miktarı ve üretim yöntemleriyle alakalı arşiv belgelerinin kıtlığı sebebiyle fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Fabrikanın ilk görevi Hereke'ye ipek üretmek olmasına rağmen fabrikada üretilen ipektan Hereke'ye ipek satıldığına dair yalnızca bir belge bulunmaktadır.¹⁸⁸²

5.4.3.3. Fabrikanın demirbaşları ile kullanılan alet-edevat

1885 senesinde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Kâtibi İbrahim Efendi Bursa Harir Fabrika-i Hümâyûnu'na görevlendirilerek hem fabrikanın tamirat harcamalarını hem de kullanılmayan alet ve edevatı ile demirbaşlarının fiyat bilgisini içeren bir defter hazırlamıştır. Fabrikada daha önce kullanılmış ancak artık kullanıma uygun olmayan

¹⁸⁷⁹ COA. ML. EEM. 541/47/R. 27.12.1321. Emlâk-ı Hümâyûn görevlisi fabrikanın ihalesini yapmak üzere İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn şubesine görevlendirilmiştir.

¹⁸⁸⁰ Aynı belge.

¹⁸⁸¹ COA. ML. EEM. 83/5/R. 30.07.1301. Mösyö Kazmir Gama'ya dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir. Bkz. COA. İ. DH. 981/77484/H. 07.06.1303.

¹⁸⁸² Bkz. COA. ML. EEM. 296/96/R. 27.08.1314.

alet-edevat ile demirbaşların fiyatları belirlenerek bunlar satışa çıkarılmıştır. Liste şu şekildedir.¹⁸⁸³

Eşya	Adet	Fiyatı (Kuruş)
Köhne soba dökme	3	150
Ot yastık	20	45
Ot minder	1	5
Pirinç terazi	1	100
Köhne demir parmaklık	100	100
Hurda bakır	7	84
Köhne köşk	1	60
Köhne minder ve kapı perdesi	3	5
Köhne kazma ve kürek	8	25
Mak'ad ve perde partalları	-	15
Köhne küfe	14	73
Köhne perva çarhı	2	15
Denye (?) veznesi	1	20
Köhne kırık dolap	1	8
Ağaç kova	4	25
Büküm çarhı	4	75
Kırık el arabası	1	50
Ağaç ve demir parçalar	-	35
Demir	2	10
Toplam		900

Tablo 5.26. Bursa Harir Fabrikası'nda satışa çıkarılan alet-edevat türü ve fiyatları

5.4.3.4. Gelirler ve giderler

5.4.3.4.1. Gelirler

Fabrikanın gelirlerinden ilki satılan ipek bedeliydi. İpekler genelde Hereke Fabrika-i Hümayûnu'na satılmaktaydı. 1897 yılı içinde Hereke Fabrika-i Hümayûnu için alınan ipeklere ilk olarak 95.000 kuruş ödenmiş, daha sonra 1.379 kuruş 8 para değerinde tekrar ipek alımı gerçekleştirilmek istenmiş ancak Hazine-i Hassa tarafından mevcut meblağ kabule gayri şayan bulunduğu için 826 buçuk kuruş indirim yapılmıştır.¹⁸⁸⁴

Fabrikanın bir diğer geliri ise müstecirler tarafından ödenen icar bedeliydi. Fabrika bir seneliğine bir müstecire kiraya verilirdi. 1885 yılında fabrikanın bir yıllık kira bedelinin 8.000 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁸⁸⁵ Gelirler arasında fabrikaya bağlı olan dükkanların icar bedeli bulunmaktaydı. R. 1293 (M. 1877/1878) yılı ağustos

¹⁸⁸³ COA. ML. EEM. 79/90/R. 22.11.1300.

¹⁸⁸⁴ COA. HH. d. Nr. 265/H. 05.09.1296.

¹⁸⁸⁵ COA. HH. d. Nr. 5059/H. 05.06.1303, 118.

başından R. 1294 (M. 1878/1879) senesi haziranı nihayetine kadar aylık 2’şer yüz kuruştan on bir aylık icarı toplam 2.200 kuruştur.¹⁸⁸⁶

5.4.3.4.2. Giderler

Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu’nun en büyük gideri tamirat ve inşaat kalemiydi. 1877 yılında fabrikanın tamir işi için 26.000 kuruş harcandığı ve bunun Hazine-i Hassa’ya masraf olarak kaydolunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁷ Fabrikanın diğer bir gideri ise ipek yapımı için satın alınan koza esmanıdır. 1877 yılına ait deftere göre fabrikada imal olunacak ipek için Bursa Hükümet-i Celilesi nezareti altında Hereke Fabrikası Müdürü A’şer Efendi marifetiyle koza esmanına verilmek üzere Bursa mal sandığına 195.000 kuruş teslim olunmuştur.¹⁸⁸⁸ Aynı deftere göre fabrikanın diğer giderleri şu şekildedir:¹⁸⁸⁹

Çeşitli kişilerin maaşına verilen	3.730 kuruş
Yedi aylık çeşitli masraflara verilen	161 kuruş
Tamirat masrafları	508 kuruş
Keşfi yapılp tamirâtı yapılan	2.518 kuruş
Yaver Bey’in masraflarına	2.229 kuruş

Tablo 5.27. Bursa Harir Fabrikası’nın giderlerini gösterir tablo

5.4.4. Çini Fabrika-i Hümayûnu

5.4.4.1. Kuruluşu ve idaresi

Çini Fabrika-i Hümayûnu Hazine-i Hassa Nezareti ile Emlâk-ı Hümayûn’a merbut olan fabrikalardan bir diğeri olarak II. Abdülhamit’in talebi üzerine 1893-1894 yıllarında Fransa’daki Sevres Porselen Fabrikası’na mensup ustalar tarafından Yıldız Saray-ı Hümayûnu’nun dış bahçesinde kurulmuştur.¹⁸⁹⁰ Esasen padişahlık makamına ait olan saray ve kasırların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Arşiv kayıtlarında porselen fabrikası ve Yıldız Çini Fabrikası olarak da anılan fabrikaya ait tüm yazışma ve hesap işleri Emlâk-ı Hümayûn idaresi tarafından gerçekleştirilmiş ve fabrikada görevli personelin maaşları ve fabrikaya ait masraflar Emlâk-ı Hümayûn

¹⁸⁸⁶ COA. HH. d. Nr. 265/H. 05.09.1296, 69.

¹⁸⁸⁷ Aynı belge.

¹⁸⁸⁸ Aynı belge.

¹⁸⁸⁹ Aynı belge.

¹⁸⁹⁰ Nevra Ertürk, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-ı Hümayûnlar”, (Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008), 91.

tarafından karşılanmıştır.¹⁸⁹¹ Fabrikanın inşa ve faaliyete geçme sürecinin 1893 ve 1894 yıllarına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Fabrikanın inşa masrafları yine Emlâk-ı Hümâyûn tarafından ödenmiştir.¹⁸⁹²

Fabrikanın ilk müdürü ile yapılan mukavelenamede de fabrikanın maaş ve giderlerinin Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.¹⁸⁹³ Emlâk-ı Hümâyûn'un aylık gelir-giderlerini gösterir cetvellerde Çini Fabrikasından elde edilen gelir ve fabrikaya harcanan miktarı görmek mümkündür. İlk olarak 1894 yılına ait bir gelir-gider cetvelinde fabrikanın bahçıvanı ve müstahdemlerine verilen maaşın kaydedildiği görülmektedir.¹⁸⁹⁴ Bahsi geçen yıl fabrikanın kuruluş yılıyla da uyumlu olması açısından önemlidir. Daha sonraki yıllarda da fabrikanın inşaat ve maaş giderleri ile farklı birtakım masraflarının kayıtlarını Emlâk-ı Hümâyûn gelir-gider cetvellerinde görmek mümkündür.¹⁸⁹⁵

Fabrikaya ait bir talimatname yahut bir nizamnameye çalışma sürecinde ulaşılamamıştır ancak arşiv kayıtlarından fabrikanın idaresi hakkında bilgi almak mümkündür. 1895 yılına ait bir belgeye göre Çini Fabrika-i Hümâyûnu için gereken eşyaların gümrük resminden muaf tutulduğu öğrenilmektedir.¹⁸⁹⁶ Ayrıca padişahın iradesi üzerine fabrikaya malzeme tedariki ve çeşitli masrafları için aydan aya 4.000 kuruş Hazine-i Hassa tarafından tahsil edilmiştir.¹⁸⁹⁷ Arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla fabrikada çok sayıda yabancı çalışan bulunmakta olup bunlarla belirli süreler için kontratlar yapıldı.¹⁸⁹⁸ 1908 yılına kadar düzenli bir şekilde üretime devam eden fabrika, ustaların yabancı olması ve ithal malların ucuzluğu karşısında giderek önce üretimini yavaşlatmış daha sonra ise kapatılmıştır. 1911 yılında alınan bir kararla

¹⁸⁹¹ Sinem Serin, “Yıldız Çini/Porselen Fabrikası”, (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009), 13.

¹⁸⁹² Serin, a.g.t., 15-16.

¹⁸⁹³ COA. HH. THR. 118/42/H. 06.06.1312. Sinem Serin, a.g.t., 22.

¹⁸⁹⁴ COA. Y. PRK. HH. 27/67/H. 14.12.1311.

¹⁸⁹⁵ Bkz. COA. Y. PRK. HH. 28/37. COA. Y. PRK. HH. 30/31.

¹⁸⁹⁶ COA. BEO. 666/49916/H. 17.02.1313. “(...) mezkûr çini fabrikası Yıldız Saray-ı Hümâyûnu bağçesi dahilinde tesis buyrulmuş ve işbu fabrika-i hümayunun Hazine-i Hassa-i Şahaneye irtibatı ve levazımının dahi emsali misüllü rüsumdan istisnaiyeti tabîi olup (...)”.

¹⁸⁹⁷ COA. ML. EEM. 234/24/R. 01.07.1312.

¹⁸⁹⁸ COA. Y. PRK. OMZ. 1/98/H. 18.11.1313. İlgili layihada yabancı çalışanların kontratlarında bulunan sürenin bitiminde bunların kontratlarının yenilenmemesi ve yerli ustalarla çalışılması tavsiye edilmiştir.

tekrar açılmış ancak bu sefer Müze-i Hümayûn Müdürlüğü'ne bağlanarak idare edilmiştir.¹⁸⁹⁹

5.4.4.2. İşletim şekli

Çini fabrikası Hazine-i Hassa Nezareti tarafından tayin olunan görevlilerce işletilirdi. 1895 yılına ait bir kararla Hazine-i Hassa Nezareti tarafından fabrikanın her türden ihtiyacı ve malzeme temini için her ay 40 Osmanlı altını verilmesi ve hesaplarının da her sene hazırlanması bildirilmiştir.¹⁹⁰⁰ Fabrikanın işletim şekline bakıldığında ilk olarak üretilen mamullerin Hereke Fabrika-i Hümayûnu'na ait satış mağazalarında satışlarının yapıldığından bahsedilmelidir. 1901 yılına ait bir defterde çini fabrikası ürünü olup Hereke fabrikasının satış mağazalarında bulunan ve satışı yapılan eşyaların cins ve ücretlerine dair bilgiler mevcuttur. Bu ürünler içinde muhtelif şekil yemek takımları, porselen saat takımı, muhtelif şekillerde vazo, çay takımı, çeşitli türden tabaklar, kahve fincanı, çiçeklik, kalemlik, su bardağı, salçalık, kürdanlık ve çeşitli türden kaseler gibi pek çok sayıda ve çeşitte ürün bulunmaktaydı.

1898/1899 yılının satışlarına bakıldığında bir adet ayaklı yemiş tabağının 150 kuruşa, bir adet çiçekli ve yıldızlı tabak ve tepsinin 30 kuruşa, otuz bir adet kahvaltı tabağının 93 kuruşa, yirmi bir adet salata tabağının 126 kuruşa satıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁰¹ Çini fabrikasında üretilen mamuller siparişe göre de hazırlanırdı ve kullanılmak, saklanmak ve ilgili yerlere gönderilmek üzere Hazine-i Hassa'ya teslim edilirdi.¹⁹⁰² Çini fabrikası mamulleri diğer müessese ve daireler tarafından da satın alınabilirdi. 1902 yılına ait bir makbuza göre Mefruşat-ı Hümayûn çini fabrikasından bazı mamuller satın almış ve bunlara toplamda 6.139 kuruş 25 santim ödemiştir.¹⁹⁰³

5.4.4.3. İşletim politikası

Çini Fabrika-i Hümayûnu mamullerinden bazı örnekler Alman imparator ve imparatoriçesi İstanbul'u ziyaret ettiklerinde kendilerine hediye olarak takdim edilen

¹⁸⁹⁹ Ertürk, a.g.t., 93.

¹⁹⁰⁰ COA. HH. d. Nr. 30667/H. 29.06.1313. Sinem Serin, a.g.t., 23.

¹⁹⁰¹ COA. ML. EEM. 359/85/R. 18.11.1316.

¹⁹⁰² Serin, a.g.t., 24.

¹⁹⁰³ COA. ML. EEM. 398/35/R. 28.11.1317.

ürünler listesinde bulunmaktaydı. Bunlar imparatora iki adet büyük vazo, bir adet büyük vazo ve imparatoriçeye bir adet vazo olarak sıralanmıştır.¹⁹⁰⁴

1896 yılında İstanbul Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, Çini Fabrikası ürünlerinin Hereke ürünleriyle birlikte Barselona’da düzenlenecek olan Güzel Sanatlar ve Endüstri Sergisine gönderilmesini Ticaret Nezareti’ ne teklif etmiş, bu teklif Nezaretten Hazine-i Hassa’ya iletilmiştir. Ancak Hazine-i Hassa, bahsi geçen ürünlerin daha önce sergilere gönderildiğinde hasara uğradığını gerekçe göstererek teklifi reddetmiştir.¹⁹⁰⁵ Bunun haricinde 1897 yılı Osmanlı-Yunan Savaşı’nda şehit düşenlerin aileleri ve gaziler için bir iane sergisinin kurulması kararlaştırılmış, sergiye II. Abdülhamit Çini ve Hereke fabrikalarının mamullerinden göndererek destek vermiştir.¹⁹⁰⁶

5.4.4.4. Görevliler

5.4.4.4.1. İdari görevliler

Nazır

Fabrikanın idari yönetiminden sorumlu ve hiyerarşik anlamda en üstte bulunan yetkilisi nazırdı. Nazırın görevleri arasında fabrikaya alınacak her türlü personelin onayı ile yurtdışından davet edilen ustalarla yapılan mukavelelerde Osmanlı tarafını temsil etmesi bulunmaktaydı. II. Abdülhamit döneminde fabrikanın nazırlığını hali hazırda Orman ve Ma’adin ve Ziraat nazırı da olan Selim Melhame Paşa üstlenmiştir. II. Abdülhamit’in güvendiği bir isim olarak Melhame Paşa, nazırlık görevine ek olarak fabrika idareciliği görevini de yerine getirmiştir.¹⁹⁰⁷ 1894 yılına ait Selim Melhame Paşa’ya ait tezkirede fabrikada ikametine tahsis olunması için bir oda talep edilmiştir.¹⁹⁰⁸

Dahiliye müdürü

Fabrikanın idari kadrosunda nazırın hemen altında bulunan dahiliye müdürü yer almaktaydı. İlk müdür ise porselen üretiminde tecrübe sahibi olan Fransız Mösyö Dat isimli kişiydi. Mösyö Dat ile yapılan mukavelenameye göre kendisinin görevleri,

¹⁹⁰⁴ COA. Y. PRK. EŞA. 49/4/H. 08.01.1324.

¹⁹⁰⁵ Serin, a.g.t., 81.

¹⁹⁰⁶ Serin, a.g.t., 81-82.

¹⁹⁰⁷ Serin, a.g.t., 34-35.

¹⁹⁰⁸ COA. ML. EEM. 206/34/R. 22.01.1311.

fabrikanın inşasının idare edilmesi ile fabrikada gerçekleşecek porselen imalinin yönetilmesi idi.¹⁹⁰⁹ Arşiv belgelerine göre 1893 yılında bir aylık maaşı 2000 kuruştur.¹⁹¹⁰ Ayrıca kendisinin çeşitli şekillerde taltif edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1894 yılında kendisine atıyye-i seniyye olarak 4000 kuruş meblağ ihsan edilmiştir.¹⁹¹¹ Yine 1894 yılı içerisinde Mösyö Dat'a beşinci rütbeden mecidi nişanı ihsan edilmiştir.¹⁹¹²

Müdür muavini

Fabrikanın idari kadrosu içinde bir müdür muavini yer almakta olup, bunun görev tanımlamasına dair bilgi veren bir belge bulunamamış olsa da kısaca dahiliye müdürüne yardımcı olmakla vazifeli olduğu düşünülebilir. 1899 yılına ait bir belgeye göre bu görevde bulunan Yüzbaşı Ahmet Bey'e gümüş imtiyaz madalyası verilmiştir.¹⁹¹³ 1908 yılına ait farklı bir belgeye göre ise Çini Fabrikası Müdür Muavini Binbaşı Ahmet Bey'in rütbesi bir derece terfi ettirilmiştir.¹⁹¹⁴

Muhasebeci

Fabrikanın her müessese de olduğu gibi bir muhasebecisi bulunmaktaydı. Muhasebecinin görevi fabrikaya ait gelir-gider hesaplarını tutmaktı. 1900 yılında fabrikanın muhasebe memuru olan Yusuf Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmani nişanı verilmiştir.¹⁹¹⁵ Fabrikanın muhasebe memuru olarak Yusuf Bey 1.200 kuruş maaşla tayin edilmiştir.¹⁹¹⁶

5.4.4.4.2. Teknik görevliler

Ustalar

Fabrikada mamul üretiminde görev almak üzere özellikle Fransa'dan tecrübeli ustalar getirtilmiştir. Ustaların başında ise yine Fransa'dan gelen bir ustabaşı bulunmakta olup, görevi porselen imalatının düzgün bir şekilde yürütülmesi ile

¹⁹⁰⁹ Serin, a.g.t., 35.

¹⁹¹⁰ COA. ML. EEM. 176/47/R. 01.07.1309.

¹⁹¹¹ COA. ML. EEM. 190/36/R. 26.03.1310.

¹⁹¹² COA. İ. TAL. 54/3/H. 07.12.1311.

¹⁹¹³ COA. İ. TAL. 173/57/H. 20.12.1316.

¹⁹¹⁴ COA. İ. TAL. 451/2/H. 01.05.1326.

“Çini Fabrika-i Hümayûnu Müdür Muavini Binbaşı Ahmet Bey'in bir derece terfii-i rütbesi şeref-sudur buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahi (...).”

¹⁹¹⁵ COA. İ. TAL. 234/48/H. 19.08.1318.

¹⁹¹⁶ Serin, a.g.t., 40.

üretilen mamullerin denetimini sağlamaktı.¹⁹¹⁷ Fransız ustaların maaşı ayrıca ödenmekteydi. 1895 yılına ait bir maaş makbuzuna göre fabrikada yer alan Fransız ustaların bir aylık toplam maaşı 10.097 kuruştur.¹⁹¹⁸

Ressamlar

Görevleri fabrikada üretilen mamullerin süslemelerini yapmak olan ressamların sayısı 1894 yılında yedi iken 1901 yılına gelindiğinde on yedi kişiye kadar çıkmıştır.¹⁹¹⁹ Fabrikanın mamulleri genelde çeşitli desenlerde resimlerle bezeli olduğundan çok sayıda ressama ihtiyaç duyulmuş olunmalıdır. Ressamlarla diğer görevlilerde olduğu gibi belirli müddetlerde kontrat yapılmıştır.¹⁹²⁰ Fabrikada resamlara yardımcı olan ressam muavinlerinin de bulunduğu görülmektedir. 1897 yılına ait bir belgeye göre fabrikada görev alan Ressam Muavini Hakkı Efendi'ye sanayi madalyası ihsan olunmuştur. Aynı belgede fabrikanın ressamına da beşinci rütbeden mecidi nişanı verildiği anlaşılmaktadır.¹⁹²¹ 1895 yılında fabrikada çalışmaya başlayan bir ressam 2.383 kuruş yani 547,66 frank maaşla göreve başlamıştır.¹⁹²²

Çamurcu

Fabrikanın bir diğer görevlisi olan çamurcuların vazifesi, toprak halinde olan hammaddeyi suyla bütünleştirerek işlenebilir hale getirmektir. Fabrikada bulunan çamurcu sayısı iki ile beş arasında değişmekte olup, 1894 yılında fabrikada çalışan bir görevlinin 400 kuruş maaş aldığı anlaşılmaktadır.¹⁹²³ 1908 yılına ait bir belgede fabrikada çalışan bir çamur muallimi dökmecinin mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Buna göre fabrikada görevli Çamur Muallimi Dökmeci Hakkı Efendi'nin maaşı 550 kuruş idi.¹⁹²⁴

¹⁹¹⁷ Serin, a.g.t., 41.

¹⁹¹⁸ COA. ML. EEM. 205/8/R. 02.01.1311.

¹⁹¹⁹ Serin, a.g.t., 45.

¹⁹²⁰ Serin, a.g.t., 45.

¹⁹²¹ COA. İ. TAL. 112/96/H. 22.12.1314.

¹⁹²² Serin, a.g.t., 45.

¹⁹²³ Serin, a.g.t., 53.

¹⁹²⁴ COA. ML. EEM. 715/70/R. 24.09.1324.

Kalıpçı

Kalıpçılar fabrika mamullerinden olan tüm eşyalarda kullanılan saplar, ayaklar ve kulpları üretmekle görevliydi. Sayıları iki ile altı arasında değişen kalıpcılardan 1894 yılında işe başlayan birinin 600 kuruş maaş aldığı öğrenilmektedir.¹⁹²⁵

Tornacı

Tornacının görevi fabrikada üretilen çanak, fincan ve tabak gibi yuvarlak nesneleri torna tezgahında elle şekillendirmektir. İlk dönemlerde bir adet olan tornacı sayısı ilerleyen dönemlerde iki ve üçe kadar çıkmıştır.¹⁹²⁶

Fırıncı

Fırıncılar fabrikada üretilen porselenin pişirilmesi işiyle görevli idi. Fırıkada fırıncı ve fırıncı muavini görev almaktaydı. 1894 yılında işe başlayan bir fırıncının maaşı 300 frank yani 1.320 kuruş idi.¹⁹²⁷

5.4.4.5. Üretim

Çini Fabrikasında tabak, vazo, fincan, aşure testisi, tepsi, levha, yazı takımı, çiçeklik, lavabo, musluk, saat, sefer tasları gibi birçok mamul üretilmekteydi.¹⁹²⁸ Söz konusu mamullerin üretimi için ilk aşamada seçilen toprağın oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle porselen üretiminde kullanılan toprak, önceleri Fransa'dan getirilmekteydi ancak sonraları ülke içinde de bazı noktalarda uygun toprağın olduğu anlaşılmıştır.¹⁹²⁹ Arşiv kayıtlarına göre Rumeli Arnavutköy'de Çini Fabrikası için beyaz porselen toprağının çıkarıldığı ve gerekli masrafların tutarı olan 1.300 kuruşun Emlâk-ı Hümayûn tarafından ödendiği öğrenilmektedir.¹⁹³⁰ Fabrikanın temel üretim amacı padişahlığa ait olan saray ve kasırların ihtiyacı olan porselen eşyanın üretilmesiydi. Dolayısıyla bu gibi yerlerden verilen siparişlerin üretilmesi sonrasında ürünler Hazine-i Hassa Nezareti'ne ait Depo Müdürlüğü'ne teslim edilirdi.¹⁹³¹ Depoya

¹⁹²⁵ Serin, a.g.t., 55.

¹⁹²⁶ Serin, a.g.t., 56.

¹⁹²⁷ Serin, a.g.t., 57.

¹⁹²⁸ Nedret Bayraktar, "Yıldız Porselenleri", *Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni*, (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 1998): 27.

¹⁹²⁹ Bayraktar, a.g.m., 28.

¹⁹³⁰ COA. ML. EEM. 178/54/R. 07.08.1309.

¹⁹³¹ Serin, a.g.t., 62.

teslim edilen ürünlere dair listeler arşivde bulunmaktadır. Bunlardan birisi iki yüz adet mamulden oluşmaktadır.

Teslim Edilen Ürün	Adet
Boyalı ve yaldızlı istiridye salata tabağı	24
Boyalı ve yaldızlı istiridye kahvaltı tabağı	25
Boyalı ve yaldızlı istiridye reçel tabağı	27
Porselen çiçekli sagir balık tabağı	11
Porselen çizgili taam piyatası	64
Porselen çizgili yemiş piyatası	20
Porselen kabartmalı çiçekli çorba piyatası	9
Porselen kabartmalı çiçekli yemiş piyatası	4
Boyalı yaldızlı müdevver salata tabağı	8
Boyalı kulblu yaldızlı porselen el şamdanı	8
Toplam	200

Tablo 5.28. Çini Fabrikasında üretilip Hazine-i Hassa deposuna teslim edilen ürünleri gösterir tablo¹⁹³²

5.4.4.6. Fabrikanın ıslahı için yapılan çalışmalar

Fabrikanın nazırı olan Selim Melhame Paşa tarafından 1896 yılında fabrika ile ilgili yazılan layihaya göre fabrikanın açılmasından sonra bir buçuk sene içerisindeki tecrübe ile fabrikada her türlü porselen mamulün imalının yapılabileceği anlaşılmıştır. Layihaya göre Sultan Beyazıt Han Hazretleri Cami-i Şerifi havalisindeki sergiye konulan fabrika mamullerine halkın yoğun ilgisinin fabrikanın ürünlerinin bazı Avrupa mamulatına muadil bir imalatla olduğunu göstermektedir. Ancak Melhame Paşa, fabrikadaki müstahdem azlığından ve müstemilat eksikliğinden şikâyet etmekte ve bunlar sebebiyle üretimin ancak bir numune olabilecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Layihanın devamında, müstahdemin azlığı sebebiyle Avrupa'dan getirilen uzmanlara ancak bir veya iki çırak verilebildiği ve bu uzmanlara en az üç ya da dört çırak verildiği takdirde fabrikada eksik olan yetişmiş eleman ihtiyacının karşılanabileceği ifade edilmektedir.¹⁹³³

Fabrikadaki aksaklıklarla ilgili bir diğer belge fabrikanın imalat müdürü olan Pier Tare'nin kaleme aldığı belgedir. Pier Tare, işlerin gecikmesinden dolayı padişah'tan özür dileyerek kendisine birtakım zorluklar çıkarıldığı, yaptığı işlerin kasten bozulduğu ve hatta şiddete uğradığını belirtir. Ayrıca fabrikanın üretimi için hazırladığı raporların paşalar tarafından dikkate alınmadığını ileri sürer. Bunlar için de Selim Melhame, Nazım ve Vasfi Paşaları suçlar. Ardından fabrikanın ıslahı için

¹⁹³² Y. PRK. HH. 28/70/H. 09.04.1313. Aynı liste için bkz. Sinem Serin, a.g.t., 65.

¹⁹³³ COA. Y. PRK. OMZ. 1/98/H. 18.11.1313.

birtakım önerilerde bulunur. Buna göre imalat için gerekli malzeme sağlandığı takdirde fabrikanın terakki edeceğine şüphe yoktur. Ancak fabrikadaki eksikliğin fazla sayıda olması sebebiyle üretimin sekteye uğradığını belirtmiştir. İlaveten fabrikaya ait fırının oldukça küçük olması sebebiyle modellerin ve kalıpların çıkmamakta ve kırılmakta olduklarını belirterek, fırının yenilenmesi gerektiğini eklemiştir. Belirttiğine göre beş sene önce Fransa'dan yeni ve daha büyük bir fırın fabrika için getirilmesine rağmen bu bir kenara atılmış ve kullanılmaz hale gelmiştir.¹⁹³⁴

5.4.4.7. Gelirler ve giderler

Fabrikaya ait doğrudan gelirleri gösterir bir defter ya da belgeye ulaşılamamıştır. Ancak 1896 yılına ait bir belgede ihracattan padişaha takdim edilen miktar, Hazine-i Hassa deposuna teslim edilen, Hereke Fabrikası mağazasına teslim edilen şeklinde verilere yer verilmiştir. Bunlar şu şekildedir:¹⁹³⁵

Padişaha takdim edilen meblağ	176.560 kuruş
Hazine-i Hassa-i Şahane deposuna teslim edilen	5.318 kuruş 30 santim
Hereke Fabrika-i Hümayûnu mağazasına teslim edilen	14.757 kuruş 30 santim

Tablo 5.29. İhracattan Hereke Fabrikasına gelir kaydedilen miktarı gösterir tablo

Çini Fabrika-i Hümayûn'un giderleri Emlâk-ı Hümayûn gelirlerinden karşılanmaktaydı. Fabrikanın hesaplarını gösterir bir pusulaya göre giderler üçe ayrılmaktadır. Bunlar:¹⁹³⁶

1. Fransız ustaların maaşına harcanan
2. Memurların maaşına harcanan
3. Fabrika için satın alınan malzemeye harcanan.

Söz konusu sarfiyata harcanan bir senelik meblağ ay bazında şu şekildedir:

¹⁹³⁴ COA. Y. PRK. HH. 38/50/H. 29.12.1325.

¹⁹³⁵ COA. Y. PRK. OMZ. 1/98/H. 18.11.1313.

¹⁹³⁶ Aynı belge.

Aylar (R.)	Fransız Ustaların Maaşı	Memurin Maaşına	Fabrikanın Malzemesine
Mart	8.726 kuruş	7.037 kuruş	5.892 kuruş
Nisan	8.956 kuruş 20 santim	7.037 kuruş	3.427 kuruş
Mayıs	8.829	8.112 kuruş	6.918 kuruş 20 santim
Haziran	10.009 kuruş 30 santim	8.888 kuruş 30 santim	4.931 kuruş 20 santim
Temmuz	10.158 kuruş 30 kuruş	14.262 kuruş 10 santim	2.567 kuruş
Ağustos	10.229 kuruş 30 santim	11.534 kuruş 20 santim	6.883 kuruş 30 santim
Eylül	13.327 kuruş	11.257 kuruş	3.532 kuruş 10 santim
Teşrin-i Evvel	12.121 kuruş 20 santim	12.024 kuruş 20 santim	8.214 kuruş 20 santim
Teşrin-i Sani	11.219 kuruş 20 santim	11.645 kuruş	1.605 kuruş
Kanun-ı Evvel	13.092 kuruş 20 santim	11.645 kuruş	3.642 kuruş
Kanun-ı Sani	11.549 kuruş 20 santim	11.645 kuruş	2.596 kuruş 20 santim
Şubat	11.549 kuruş 20 santim	11.645 kuruş	2.825 kuruş 20 santim

Tablo 5.30. Çini Fabrikası'nın 1 senelik giderini gösterir tablo¹⁹³⁷

5.4.5. İşpermeçet Fabrika-i Hümayûnu

5.4.5.1. Kuruluşu ve idaresi

Fabrikanın ismi arşiv belgelerinde Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası, Paşabahçe İşpermeçet Mumu Fabrikası, Çubuklu Mum Fabrikası, Paşabahçe Fabrika-i Hümayûnu gibi isimlerle geçmektedir.¹⁹³⁸ İşpermeçet Fabrika-i Hümayûnu, Osmanlı Devleti'nin ilk büyük mum fabrikası olarak 1858 yılında Emlâk-ı Hümayûn'a ait bir arazi üzerinde kurulmuştur. Fabrika, Sultan Abdülaziz döneminde bir yenilenme sürecine girmiş ve 1862 yılında mum, sabun ve yağ üretimi amacıyla Avrupa'dan makinalar ve hammaddeler ithal edilmiştir.¹⁹³⁹

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde fabrika, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle üretimine ara verildiği için bir süre sonra metruk hale gelmiş, 1880-1881 yılları arasında Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.¹⁹⁴⁰ Bu süreçte fabrika gaz anbarı olarak kullanılmış, 1883 yılında ise Hazine-i Hassa'ya geri döndürülmüştür.¹⁹⁴¹ Fabrikanın 1905 yılında Emlâk-ı Hümayûn'a dahil edilerek padişah adına sened-i hakanî düzenlendiği arşiv belgelerinden öğrenilmektedir.¹⁹⁴²

¹⁹³⁷ COA. Y. PRK. OMZ. 1/98/H. 18.11.1313.

¹⁹³⁸ Güler Yarcı, "Osmanlı'da Mum ve Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası", *Mum Kitabı*, (İstanbul: Kitabevi, 2015): 48.

¹⁹³⁹ Güler Yarcı, a.g.m., 53. Sibel K. Kuştemir-Nurgün Oktik, "Osmanlı'nın Son Dönemi'nde Sanayileşme ve Modernleşme: Beykoz Örneği", *CTAD*, Sayı 36, (Güz 2022): 717.

¹⁹⁴⁰ Kuştemir- Oktik, a.g.m., 718.

¹⁹⁴¹ COA. İ. DH. 876/69921/H. 14.04.1300.

¹⁹⁴² COA. ML. EEM. 507/60/R. 7.03.1905.

"İncir Karyesinde Paşabağçesi'nde Emlâk-ı Hümayûn cenâb-ı mülûkâneden olan İşpermaçet Fabrikası için şam-ı şevket ittisam-ı hazret-i padişahiye olarak istihsal edilen sened-i hakaninin 17 Mart Sene [1]321 tarihli tezkire-i hususiye leffen arz u takdim kılınması üzerine (...)"

Fabrikanın Maliye Hazinesinden alınarak Hazine-i Hassa idaresine verilmesinden sonra fabrikaya ait olan demirbaş eşyanın tespit edilebilmesi için dört kişilik bir komisyon kurulmuştur. Komisyon Maliye Hazinesi memurlarından Esseyid Ahmet Faik Bey, Hazine-i Hassa'dan bir memur, Ebniye Şubeleri memuru ve İncir Karyesinden seçilmiş bir azadan oluşmuştur. Komisyon, yaptığı çalışmalar sonucunda 25 Ağustos 1883 yılında resmi olarak bir liste takdim etmiş, 143 kalemden oluşan çeşitli türden eşyanın adı, özellikleri gibi bilgileri belirlemişlerdir.¹⁹⁴³

Fabrikanın Hazine-i Hassa'ya döndürülmesinden sonra Dersaadet ve civarında ispermeçet imali imtiyazı elli sene müddetle Hazine-i Hassa'ya verilmiştir.¹⁹⁴⁴ 1893 yılında ise Hariciye Nezareti mektubi kaleminde görevli Salih Münir Bey'e İstanbul'da mum imali için fabrikalar açma imtiyazı verilmiştir.¹⁹⁴⁵ Salih Münir Bey'in mum imali için gerekli olan içyağının ithalat resminden istinasını talep ettiği arşiv belgelerinde görülmüştür.¹⁹⁴⁶ Bu talep üzerine öncelikle Rüşumat Nezareti'ne başvurularak ithal edilen içyağından her yıl ortalama kaç kuruş gümrük resmi alındığı ve Salih Münir Bey'in talep ettiği içyağı miktarından alınan gümrük resmi miktarı sorulmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda 1896 yılındaki irade-i seniyye ile mum imali için gerekli olan içyağından gümrük resmi alınmamasına karar verilmiştir.¹⁹⁴⁷ Fabrikanın 1893 yılında yeniden inşa edildiği görülmektedir. Arşive göre otuz sene işletilmek üzere fabrikada imal olunacak mumlar için ülke içinden ve dışından getirilecek hammaddenin gümrük resminden muaf tutulması şartıyla Paşabahçe'de bir tesis kurulması için Hazine-i Hassa ve Hariciye Mektupçusu Salih Münir Bey arasında bir mukavele düzenlenmiştir.¹⁹⁴⁸ Fabrikanın temel atma törenine Hazine-i Hassa Meclisi Reisi Fikri Bey'in de katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁴⁹

¹⁹⁴³ Yarcı, a.g.m., 53-54.

¹⁹⁴⁴ COA. Y. A. HUS. 227/70/H. 23.11.1306.

¹⁹⁴⁵ Yarcı, a.g.m., 55.

¹⁹⁴⁶ COA. ŞD. 583/58/H. 10.06.1311.

¹⁹⁴⁷ Yarcı, a.g.m., 65.

¹⁹⁴⁸ COA. İ. HUS. 11/71/H. 22.10.1310.

“Dersaadet ve civarında ispermeçet mumu imali imtiyazının Hazine-i Hassa'da olmasıyla otuz sene müddetle işletilmek ve müddeti zarfında fabrika mamulatından olan mumlar ile bunların yapılması için dahil-i Memalik-i Şahane'de tedarik ve iştira edilecek mevadd-ı ibtidâiye dahil gümrük resminden ve Memalik-i Mahruse'de bulunmayıp da diyar-ı ecnebiyeden getirilecek ecza-yı asliye idhalat resminden muaf tutulması şartlarıyla ve şerait-i saire ile Paşabağçesi'nde bir fabrika tesis için Hazine-i Hassa (...) ile Mektubi-i Hariciye Salih Münir Bey Efendi beyinde tanzim edilmiş olan mukavelenamenin mündercatı mucebince muamelat-ı lazıminin ifası (...)”

¹⁹⁴⁹ COA. Y. MTV. 80/216/H. 29.01.1311.

Fabrika 1895 yılında yabancı girişimler karşısında üretime ara vermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 1905 yılına kadar fabrikada üretim durmuştur. Fabrikanın Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edildiği 1905 yıllarında Emlâk-ı Hümâyûn idaresi o sıralarda Paris Sefiri olan Münir Paşa'nın ispermeçet imtiyazını, imtiyaz için kurulan şirkete nasıl devrettiği ile ilgili bilgi almak ve buna göre mütalaada bulunmak istemiş ancak somut bir adım atılmamıştır. Son olarak 1910 yılında teşebbüste bulunulmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır.¹⁹⁵⁰

Fabrikanın Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idaresini yansıtan pek fazla belge çalışma sürecinde bulunamamıştır ancak diğer fabrikalarda olduğu gibi İspemeçet Fabrika-i Hümâyûnu da Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edildikten sonra belirli işleri idare görevlileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir örnek olarak 1908 yılına ait bir makbuza göre fabrikanın haritasının resmedilmesi için Emlâk-ı Hümâyûn ressamlarından Nizamettin Bey'in görevlendirilerek kendisine 224 kuruşun verildiği tespit edilmiştir.¹⁹⁵¹

5.4.5.2. İşletim şekli

Arşiv belgelerine göre fabrika kira usulüyle işletilmiştir. 1889 yılına ait bir belgede İspemeçet Fabrikasının alet, edevat ve makinelerinin eski usul kalması sebebiyle kullanıma uygun olmadığı ve fabrikanın âtıl durumda kaldığı belirtilmiş ve bu sebeple fabrikayı işletecek bir talibin bulunması için gazetelere ilan verildiği aktarılmıştır. Bu ilan sonucunda Mösyö Lui isimli kişinin fabrikayı kiralamaya talip olduğu ve bu kişiyle fabrikadaki gerekli tamiratı yaptırmak, meşrubat imal etmek ve üç mağaza içinde duran fabrika makinelerini belirlenecek yerlere nakletmek şartlarıyla mukavele yapılacağı belirtilmiştir. Mösyö Lui'nin senelik kira bedeli ödeyeceği ve beş seneden on seneye kadar bir müddetle fabrikaya talip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁵² Fabrikanın bir senelik kira bedelinin ise R. 1314 (M. 1898) yılında 20. 000 kuruş olduğu yine arşiv belgelerinden öğrenilmektedir.¹⁹⁵³

¹⁹⁵⁰ Yarcı, a.g.m., 65-66.

¹⁹⁵¹ COA. ML. EEM. 685/51/R. 23.04.1324.

¹⁹⁵² COA. Y. MTV. 41/25/H. 19.03.1307.

¹⁹⁵³ COA. ML. EEM. 283/92/R. 11.03.1314.

5.4.5.3. Görevliler

Fabrikanın idari ya da teknik personelini gösteren bir deftere veya kayda çalışma sürecinde ulaşılamamıştır ancak 1880 yılına ait bir kontrat, fabrikada görevli olan idari ve teknik personele dair bilgi alınmasını sağlamaktadır. Belge Hazine-i Hassa Nezareti tarafından fabrikanın müdürü olarak tayin edilmiş olan Kuyumcuyan Bedros Efendi ile Fransa tebaasından bir mühendis olan Mösyö Tridon arasında gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda fabrikanın müdürünün Kuyumcuyan Bedros Efendi olduğu ve fabrikadaki üretimle ilgilenmek üzere bir de mühendisle kontrat yapıldığı anlaşılmaktadır. Kontrat maddelerine göre Mösyö Tridon fabrikanın müceddeden alınmış olan makine takımlarını yerlerine koyarak işletmek ve mum, sabun ile yağın imalinin üretim idaresini yürütmekle görevliydi. Mühendis Mösyö Tridon, bu görevlerini yerine getirmek için fabrikada haftada ikişer gün bulunması yanında ihtiyaç halinde iki günden ayrı olarak fabrikada bulunacaktı (1. Madde). Mösyö Tridon, fabrikada bulunan tüm alet-edevat ve makinelerin muhafazası ile daimî surette temiz bulunmalarıyla görevliydi. Ayrıca üretimin iyi olması yanında mum imalinin icrasında görevli olarak, aksi bir durum halinde de mesuliyeti bulunacaktı (2. Madde). Mösyö, fabrikanın makine takımlarını yerlerine koyduktan sonra haftada iki gün fabrikaya devam etmesine karşılık aylık olarak kendisine Hazine-i Hassa tarafından 600 Frank maaş ödenecekti (3. Madde). Bunun yanında iş gereği fabrikada gece kaldığı zamanlarda kendisine ikameti için uygun bir oda tahsis edilecekti (4. Madde). Son olarak Mühendis Mösyö Tridon ile yapılan kontratın 30 ay yani iki buçuk senelik olduğu, kontratın son maddesi olarak eklenmiştir (6. Madde).¹⁹⁵⁴

5.5. Emlâk-ı Hümayûn'a Ait İmtiyazlar (1876-1909)

5.5.1. İmtiyaz Kavramı ve II. Abdülhamit Döneminde İmtiyaz Sistemi

İmtiyaz kavramı sözlükte ayrıcalık, üstünlük anlamlarına gelmekte olup, bir devletin kendi ülkesinde özellikle yabancı kişi, müessese veya devletlere tanıdığı iktisadi hak ve ayrıcalıkları ifade etmektedir. Bahsi geçen imtiyazlar içinde ticari ayrıcalıklar devletler hukuku ile imtiyazı sağlayan ülkenin kamu ve özel hukukundaki değişimlerle birlikte gelişmiştir.¹⁹⁵⁵ Diğer iktisadi ayrıcalıklar kamu hizmetleri,

¹⁹⁵⁴ COA. MB. İ. 67/204/H. 29.12.1297.

¹⁹⁵⁵ Cengiz Kallek, Kallek Cengiz, “İmtiyazat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#1> (05.06.2023): 242.

finansal girişimler ile doğal kaynakların tespiti ve işletilmesi şeklinde üçe ayrılmaktadır.¹⁹⁵⁶ Kallek'e göre Avrupalı devletler ilgili ülkede serbest ticaret ayrıcalığı, ulaşım, haberleşme, finans sektörü, yer altı ve yer üstü doğal kaynakların işletme tekelleri gibi imtiyazları elde ederek, bu yatırımlara tehdit oluşturan iç ve dış unsurlara karşı harekete geçilmesi için hükümetlere baskı yapar ve bu şekilde ilgili devleti sömürgeleştirme politikalarını uygulardı.¹⁹⁵⁷ Osmanlı'da 1867 yılındaki fermanın ilan edilmesine kadar yabancılara konut satışı yasaktı ancak fermanın ilanı ile birlikte konut satışı yasallaştığı gibi Fransız elçisinin yorumuna göre bu yeni imtiyaz yabancılara Osmanlı'da maden, ziraat ve orman zenginliklerini işletme hakkını da sağlamaktaydı. 1890'lı yıllara gelindiğinde ticari antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzakerelerde Osmanlılar kapitülasyonların kaldırılması için teşebbüslerde bulundular ancak diğer devletlerin buna karşı çıkması sebebiyle bir sonuç alınamadı. İnalçık'a göre bu şekilde Osmanlı'ya ait bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi kamu hizmetleri imtiyazlı Avrupalı şirketlerin idaresi altında bulunmakta olup bu da Osmanlı'yı yarı sömürge haline getirmekteydi.¹⁹⁵⁸

Tanzimat döneminde uygulanmaya başlanan imtiyaz sistemi, Osmanlı ülkesinde yatırım yapanlara verilmiş olup Sultan II. Abdülhamit döneminde en gelişmiş haline ulaşmıştır.¹⁹⁵⁹ Bu dönemde imtiyaz sistemi ülkenin sanayileşmesine katkıda bulunmak maksadıyla detaylandırılarak üretimi artırmak için teşvik aracı olarak kullanılmıştır.¹⁹⁶⁰ Uygulanış açısından padişah tarafından yatırım sahibine bayındırlık, ulaştırma, sanayi tesisi ve madencilik alanında faaliyet izni vermesinden ibarettir.¹⁹⁶¹ 1854 Kırım Savaşı'ndan kalan borçların ödenmesine öncelik veren II. Abdülhamit, dış borçların yabancı devletler tarafından bir baskı unsuru olarak kullanılmasını önlemek istemiş ve Muharrem Kararnamesi ile dış borçlar bir düzene kavuşturulmuştur. Ancak ilk dünya krizi olarak kabul edilen ve 1873 yılından 1896 yılına kadar devam eden Büyük Bunalım, Osmanlı'yı sanayi yatırımlarının ve tarımsal üretimin düşmesi

¹⁹⁵⁶ Kallek, a.g.m., 244.

¹⁹⁵⁷ Kallek, a.g.m., 245.

¹⁹⁵⁸ Halil İnalçık, "İmtiyazat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#2-osmanli-donemi> (05.06.2023): 251.

¹⁹⁵⁹ Şefik Memiş, "Sultan II. Abdülhamid döneminde Yerli Üretimi Teşvik Politikası Olarak İmtiyazlar", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41/2, (2019): 459. Fatih Damlıbağ, "Buz Sanayii Örneğinde Osmanlı İmtiyaz Sistemi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64, (2014): 49.

¹⁹⁶⁰ Memiş, a.g.m., 454.

¹⁹⁶¹ Memiş, a.g.m., 459.

şeklinde etkilemiş ve bunun sonucunda II. Abdülhamit ve Osmanlı bürokrasisi Tanzimat döneminde ilk örnekleri görülen imtiyaz usulünü geliştirerek uygulamışlardır.¹⁹⁶² Bir teşvik yöntemi olarak imtiyaz dahilinde olan fabrikalara getirilen alet ve edevatlar için gümrük vergisi muafiyeti 1873 yılında sağlanmış ve 1890 yılından sonra ise genel olarak tüm imtiyazlarda uygulanmıştır.¹⁹⁶³

5.5.2. Emlâk-ı Hümâyûn'a Dahil Edilen İmtiyazlar

II. Abdülhamit döneminde çeşitli türde stratejik önemi olan imtiyazlar Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine alınmıştır. Söz konusu imtiyazlar dahilindeki unsurların bulunduğu bölge hangi Emlâk-ı Hümâyûn şubesine bağlı ise nezaret ile koordineli olarak burası tarafından idare edilmiştir. İmtiyazların Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmesinin altında iki sebep bulunduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki, ülkenin yer altı ve yer üstü kaynakları ile limanları gibi stratejik önemi olan bölgelerin kontrolünün yabancı ülke girişimlerinden uzak tutulmak istenmesidir. Daha önce de bahsedildiği üzere stratejik mevkilerin kontrolünü ve gelirlerini Deyun-ı Umumiye ile yabancı ülkelerden korumak bu dönemde bir devlet politikası haline gelmiştir.¹⁹⁶⁴ Diğer bir sebep ise ülkede sanayileşmenin başarılabilmesi için gerekli olan sermayenin sağlanması olarak düşünülebilir.

Bu dönemde farklı türlerde imtiyaz Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine alınmış olsa da ağırlıklı olarak maden imtiyazları padişah emlakına dahil edilmiştir. Hazine-i Hassa'ya dahil edilen imtiyazların tümü Emlâk-ı Hümâyûna ait topraklarda bulunmamaktaydı. Bunun dışında kalan topraklarda bulunan imtiyazlar da padişah emlakına dahil edilmiştir.¹⁹⁶⁵ Arşivsel bağlamda incelendiğinde Hazine-i Hassa'ya dahil edilmek istenilen bir imtiyaz, Emlâk-ı Hümâyûn topraklarında bulunduğu takdirde ayrıca bir imtiyaz fermanına gerek duyulmadığı görülmektedir. Bir örnek olarak 1901 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümâyûndan Yanya Vilayeti dahilinde

¹⁹⁶² Memiş, a.g.m., 455.

¹⁹⁶³ Memiş, a.g.m., 460.

¹⁹⁶⁴ İlgili konuya bir örnek olarak, arşivde bulunan 1889 yılına ait bir belgede Selanik'te tramvay hattı inşası için verilen imtiyazın ecnebi eline geçmemesi Hazine-i Hassa Nezareti tarafından belirtilmiştir. Nezaret tarafından yapılan açıklamaya bakıldığında, tramvay hattının Selanik'te bulunan Emlâk-ı Hümâyûn üzerinden geçme durumu ile Selanik'te liman ve rıhtım inşası imtiyazının Hazine-i Hassa'da bulunması gibi sebeplerle, nezaretin hukuk ve salahiyetinin ihlal edilmesi konusunda endişe duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple tramvay imtiyazının verildiği Hamdi Bey'den kendi rızası dahilinde Hazine-i Hassa Nezareti'nin hukuk ve salahiyetini ihlal edecek hareketlerden kaçınacağına dair bir senet alınmıştır. Bkz. COA. Y. MTV. 38/125/H. 16.09.1306.

¹⁹⁶⁵ COA. MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327.

bulunan Selince zift madeni için ayrıca bir imtiyaz fermanına lüzum bulunmadığı bildirilmiştir.¹⁹⁶⁶

Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen imtiyazlar arşiv bağlamında tespit edilebilmektedir. İlk olarak II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Maliye Hazinesine devredilen imtiyaz türündeki emlaklar tespit edilebilmektedir. Buna göre Bağdat ve Basra arasında vapurlar idaresi, Kadıköy ve Haydarpaşa rıhtım limanı, Taşöz madenleri, Bağdat ve Musul madenleri, Karahisar'da maden suyu, Selanik Şirket-i Hayriye-i Osmaniyesi olarak sıralanmıştır.¹⁹⁶⁷ 1900 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmiş çok sayıda imtiyaz liste halinde verilmiştir. Buna göre Şirket-i Hayriye'de hisse, eşya depoları inşası imtiyazı, gaz depoları imtiyazı, Selanik Körfezinde rıhtım inşası ve liman ihdası imtiyazı, Selanik ve Kesendire körfezinde vapur işlettilirilmesi imtiyazı, Yanya'da Selince zift madeni imtiyazı, Yanya'da petrol madeni ile petrol gazı imtiyazı, Hüdavendigâr Vilayetinde antimon madeni imtiyazı, Dailer çiftliğinde amyan madeni imtiyazı, Ankara Vilayetinde Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu'nda lüle taşı madeni, İzmir'de gaz sandıkları hıfzına mahsus anbar inşası imtiyazı, Aydın Vilayetinde Rahmanlar çiftliğinde manganez madeni imtiyazı, Menteşe Sancağı Bodrum Kazasında simli kurşun madeni imtiyazı, Suriye Vilayeti dahilinde hamr madeni imtiyazı, Suriye ve Beyrut Vilayetleri ile Kudüs-i Şerif'te hamr madeni çıkartılıp işletilme imtiyazı, Musul Vilayetinde petrol gazı madeninin çıkartılarak işletilmesi imtiyazı, Bağdat'ta tramvay hattı için imtiyaz ve yine Bağdat'ta petrol ve zift madeni çıkarılıp işletilmesi imtiyazı olarak sayılabilir.¹⁹⁶⁸ Ancak ilgili belge imtiyazların tümünü göstermemektedir. Arşiv incelendiğinde antimuan madeni imtiyazı,¹⁹⁶⁹ Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazı,¹⁹⁷⁰ Basra'dan Meskene'ye ve Dicle'den Musul'a vapur işletme imtiyazı¹⁹⁷¹ ile Bağdat ve Basra'dan Şam'a kadar otomobil işletme imtiyazı da Hazine-i Hassa bünyesine alınıp Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmiştir. 1908 yılına ait bir belgede Hazine-i Hassa bünyesinde otuz altı adet maden ile on adet çeşitli türden imtiyazın bulunduğu geçmektedir. Selanik, Bağdat ve Basra'da mağaza açma, gaz depoları, gaz

¹⁹⁶⁶ COA. ML. EEM. 364/57/R. 22.01.1317.

¹⁹⁶⁷ COA. MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327.

¹⁹⁶⁸ COA. ML. EEM. 350/59/R. 26.07.1316.

¹⁹⁶⁹ COA. ML. EEM. 238/106/R. 28.08.1312.

¹⁹⁷⁰ COA. DH. MKT. 1518/108/H. 24.01.1305.

¹⁹⁷¹ COA. İ. DH. 1055/82831/H. 15.02.1305.

sandıklarının muhafazası için anbar inşası, Van gölünde vapur işletimi, Trablusgarp limanının inşası, Taberiye gölünde vapur gibi çeşitli merâkib-ı bahriye işletimi imtiyazı, tramvay hattı ve otomobil işletme imtiyazlar Hazine-i Hassa'da yer alan maden dışı imtiyazlardır.¹⁹⁷² İmtiyazlar içinde madenler ağırlıklı olarak Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmiş ve bunlara maden-i hümâyûn denilmiştir.

5.5.3. Maden ile İlgili İmtiyazlar

5.5.3.1. II. Abdülhamit döneminde madencilik

Osmanlı Devleti'nde şer'i hukuk hükümlerine göre madenlerin bulunduğu arazi dört kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki herkesin yararlanabileceği metruk arazidir. Metruk arazilerde bulunan madenlerin beşte biri devlete ait olup, geri kalanı bulana aittir. İkincisi miri arazidir ve burada bulunan madenin tümü devlete aittir. Devlet buradaki madenleri ya kendisi işletir ya da işletme imtiyazını verir. Üçüncüsü kişilerin topraklarında bulunan ve özel mülk durumundaki arazilerdir. Burada bulunan madenlerin beşte biri devlete ve geri kalanı ise mülk sahibine aittir. Dördüncüsü vakıf arazi olup, burada bulunan madenin beşte biri devlete ve geri kalanı vakfa aittir.¹⁹⁷³ 1858 Arazi Kanunnamesinin madenlerle ilgili düzenlemesine göre miri arazi ile tahsisat türünden vakıf arazilerinde bulunan madenler devlete ait olup, araziye tasarruf edenin madene sahip olma ya da madenden hisse almaya hakkı bulunmamaktadır. Metruk ve mevat arazilerde mevcut olan madenlerin beşte biri devlete ve geri kalanı ise madeni bulana aittir. Evkaf-ı Sahiha denilen vakıf arazilerinde madenin tamamı vakfa ait olup, maden köy ve kasaba içindeki bir mülk arazideyse tamamı sahibine aittir. Son olarak öşür ve haraç alınan arazideki mevcut maden işlenmeye değer ise beşte biri devlete, işlenmeye değmez ise tamamı sahibine aittir.¹⁹⁷⁴

II. Abdülhamit döneminde iki farklı maden nizamnamesi yayınlanmıştır. Bunlardan ilki 1887'de diğeri ise 1906 yılında yayımlanmıştır. Ancak II. Abdülhamit döneminin başlarında 1869 yılında yayımlanmış olan nizamname yürürlükteydi. 1869 yılının nizamnamesinde madenlerin tanımı ve sınıflandırması yapılmış, imtiyaz süresi 99 yıla kadar çıkarılmış, yabancılara tek başlarına ve kendi adlarına ihalelere girebilme hakkı verilmiş ve imtiyaz hakkını mal ve eşyalar gibi satabilme, varislerine intikal

¹⁹⁷² COA. Y. MTV. 313/27/H. 09.09.1326. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 149.

¹⁹⁷³ Ertan Gökmen, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)". *Belleten*, 71(262), (2007): 970.

¹⁹⁷⁴ Gökmen, a.g.m., 971.

belirtmiştir. Osmanlı için Avrupa'daki vilayetlerinde bulunan madenlerin önemi büyüktü ve bu madenler Osmanlı madenciliği içinde en büyük unsurlardandı. Devlet ülke içinde bulunan madenleri uzun bir süre değişmeyen idari kurallar ve işletme yöntemlerine göre yönetip, maden sektörünün üretimini yönlendirdi. Bunun yanında ülkede üretilen madenlerin çoğunu da yine devlet tüketti. 19. Yüzyıl sonlarında madenciliğin Osmanlı gayrisafi milli hasılasındaki yeri yüzden birden daha azdı.¹⁹⁷⁹ Ancak örneğin kömür üretiminin artırılması için bu dönemde vergi muafiyeti ve yüzde 40'ı serbest piyasada satma hakkı tanınarak maden sahipleri teşvik edildi. Bu tedbirler sonucunda yıllık kömür üretimi 1880 sonlarından 1890 yılının başlarında 150-160 bin tona kadar çıktı.¹⁹⁸⁰

19. Yüzyılda Osmanlı madenleri için bir diğer önemli konu Avrupalı yatırımcıların artan talebiydi. Avrupalı sermayedarların Osmanlı madenlerine doğrudan yatırım yapmaları, maden üretimiyle ilgili yasal düzenlemeleri ve üretim yöntemlerini değiştirdiği gibi üretimde de artışa yol açtı.¹⁹⁸¹ 20. Yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde krom, nikel, lüle taşı, kil ve kömür Osmanlı tarihinde hiç olmadığı kadar fazla üretilmiş, yüzyılın ilk on yılında toplam maden üretimi iki katına çıkarak 600 bin küsur tondan 1,2 milyon tona ulaşmıştır. Ancak maden üretiminin çoğu yabancıların kontrolündeki ocaklardan sağlanmaktaydı. Çinkonun üçte ikisi, kurşun ve manganezin yüzde 80'den fazlası, antimon ve borasitin tümü yabancı maden şirketlerince çıkarılmaktaydı.¹⁹⁸²

II. Abdülhamit döneminde ise ülkede yer alan birçok madenin çıkarma ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilerek padişahın şahsi mülkü haline getirildiği anlaşılmaktadır. Bağdat ve Musul'da mevcut olan petrol de bunlardan biridir. Arzu Terzi'ye göre Bağdat ve Musul petrollerinin Emlâk-ı Hümayûna dahil edilmesi, bölgedeki bazı arazilerin satın alınmasından sonra gerçekleşmiştir. Emlâk-ı Hümayûna dahil edilen topraklar üzerinde araştırmalar yapılmış ve mevcut kaynaklar, halk ve etnik yapı, yetiştirilen ürünler, verimin artırılması için alınabilecek önlemler bir rapor halinde sunulmuştur. Musul vilayeti hakkında uzmanlar tarafından yapılan araştırma sonucunda bir rapor ve harita hazırlanmış ve burada bazı petrol yatakları

¹⁹⁷⁹ Donald Quataert, "19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 914.

¹⁹⁸⁰ Quataert a.g.m., 915.

¹⁹⁸¹ Quataert a.g.m., 914.

¹⁹⁸² Quataert a.g.m., 915.

belirlenmiştir.¹⁹⁸³ Araştırmalar neticesinde buralardan alınan petrol örnekleri incelenmiş ve bazı zamanlarda da bu örnekler Avrupa'ya gönderilmiştir. İnceleme sonuçları, buralardaki petrolün gelişmiş petrol çıkarma ve damıtma tesisleri kurulup, maden mühendislerinin getirilmesiyle Amerika, Avrupa ve Bakü petrolleriyle rekabet edebilecek bir seviyeye geleceği doğrultusunda olmuştur. Ne var ki Avrupa usullerine uygun bir tesis kurulması işleminin 14.000 Osmanlı altınının üzerinde bir meblağa mal olacağı görülmüştür. O dönemde ne Hazine-i Hassa ne de devlet hazinesi bunu karşılayacak durumda değildi.¹⁹⁸⁴ Bu sebeple maden imtiyazları gerek Osmanlı vatandaşlarına gerekse yabancı şahıslara ya da şirketlere verilirdi. Gökmen'in II. Abdülhamit dönemi maden imtiyazlarıyla ilgili çalışmasına göre II. Abdülhamit döneminin 1878-1899 yıllarında yabancılara verilen maden imtiyazlarında başı İngiltere çekmekteydi. Onu Fransa ve Almanya takip etmekteydi.¹⁹⁸⁵

5.5.3.2. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümayûn'a ait maden imtiyazları

Emlâk-ı Hümayûna ait olan madenler maden-i hümayûn adıyla anılmıştır. Bunlardan bir kısmı Emlâk-ı Hümayûndan olan arazi, çiftlik gibi çeşitli bölgelerin içinde bulunurdu. 1908 yılına ait bir belgeye göre Hazine-i Hassa bünyesinde toplam otuz altı adet maden bulunmaktaydı.¹⁹⁸⁶ Bunlar şu şekildedir;¹⁹⁸⁷

¹⁹⁸³ Arzu Terzi, "Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Irak Dosyası I*, (2003): 349.

¹⁹⁸⁴ Terzi, a.g.m., 353.

¹⁹⁸⁵ Gökmen, a.g.m., 981.

¹⁹⁸⁶ COA. Y. MTV. 313/27/H. 09.09.1326. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 146.

¹⁹⁸⁷ Aynı belge. Terzi, a.g.e., 146-149.

Yanya vilayeti dahilinde Senice zift madeni
Hüdavendigâr vilayetinde Göynük çiftliğinde antimon madeni
Taşöz'de çinko ve bakır madenleri
Taşöz'de demir madeni
Taşöz'de simli kurşun madeni
Taşöz'ün kuzeydoğusunda liman ile Botamya iskeleleri arasında bulunan beyaz mermer taşı madeni
Adana vilayeti İçel sancağına bağlı Anamur kazası mülhakatından Selendi nahiyesinde keşfedilen simli kurşun, bakır, çinko, antimon ve demir madenleri
Trabzon vilayetinde Lazistan sancağı müzafatından Hopa kazasına tabi Peronit ve Pançolu köyleri dahilinde keşfedilen bakır, simli kurşun, çinko ve manganez madenleri
Van vilayetinde Bargiri kazasında petrol madeni
Adapazarı'nda somaki taşı madeni
Aydın vilayetinde Karaburun kazası Kiranca ve Karaağaç mevkilerinde civa ve Kalamina boya madenleri ve arazisi
Akabe körfezinde Ziya nahiyesinde zümrüt madeni
Hüdavendigâr vilayetinde Uşak kazasında aşı boyası madeni
Karasi sancağında Fart nahiyesinde Hamidiye ve Sultaniye karyeleri havalisinde borasit madeni
Musul ve Bağdat havalisindeki kömür madenleri
Babülmendep civarında kain Cebelü't-tuyur ile Bahr-i Ahmer'in sair mevkilerinden kuş gübresi ihraç ve satış imtiyazı
Yanya vilayeti Senice çiftliğinde petrol madeni
Hasbiya hamr madeni
Taşöz'de altın ve bakır madeni
Aydın vilayetinde Tire kazasında Kırkkilise nahiyesinde civa madeni
Selanik Vardar nahiyesinde Lanya köyü hududunda çeşitli maden ve aynı nahiyedeki Boşnak ve İstanoh çiftlikleri dahilinde çeşitli madenler olmak üzere toplam on üç adet maden
Aydın vilayeti dahilinde Bodrum kazasında çinko ve simli kurşun madenleri
Konya vilayeti dahilinde Kuztepe, Bilecik ve Çizme'de civa madeni
Aydın vilayeti dahilinde Çal kazasında Dailer Çiftlik-i Hümayûnu dahilinde amiyant madeni
Aydın vilayeti dahilinde İzmir yakınında Seydiköy kömür madeni
Selanik Vilayeti dahilinde Avrethisarı ve Langaza kazalarında simli kurşun ve antimon madenleri
Selanik Vilayeti dahilinde Avrethisarı ve Langaza kazalarında simli kurşun madeni
Selanik Vilayeti dahilinde ve Vidin kazasında Arazi-i Seniyye dahilinde krom madeni
Edirne vilayeti dahilinde Dedeağaç sancağında hamr ve petrol madenleri
Edirne vilayeti dahilinde Dedeağaç sancağında asfalt ve petrol madenleri
Beyrut vilayeti dahilinde Hasbiya dışındaki asfalt ve hamr madenleri
Suriye vilayeti dahilinde asfalt, hamr ve petrol madenleri
Aydın vilayetinde Salihli ve Sart havalisindeki altın madeni ile sair madenler
Selanik vilayetinde Avrethisarı kazasında altın madeni
Musul vilayeti dahilinde petrol madeni
Bağdat vilayetinde petrol ve petrol madeni

Tablo 5.31. Hazine-i Hassa bünyesinde bulunan madenler ve maden imtiyazlarını gösterir tablo¹⁹⁸⁸

¹⁹⁸⁸ COA. Y. MTV. 313/27/H. 09.09.1326. Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 146-149.

İlgili tabloya göre Hazine-i Hassa bünyesinde olup Emlâk-ı Hümâyûndan olan madenlerin ülkenin birçok farklı noktasında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ilgili madenler zift, petrol, altın, antimon, çinko, bakır, demir, simli kurşun, beyaz mermer, manganez, somaki taşı, cıva, boya madeni, zümrüt, aşı boyası, borasit, kömür, hamr, amyant, krom, asfalt olarak sıralanabilir.

5.5.3.3. Edinimleri ve idare şekilleri

Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen madenlerin edinim şekli iki türlü olmaktadır; bunlardan ilki, doğrudan maden imtiyazının Hazine-i Hassa bünyesine katılmasıdır. Maden imtiyazı Hazine-i Hassa bünyesine alındıktan sonra Emlâk-ı Hümâyûn şubelerince Hazine-i Hassa Nezareti'yle istişare edilerek idare edilirdi. Diğer edinim şekli ise doğrudan madenin bulunduğu arazinin satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmesi idi. Emlâk-ı Hümâyûn görevlileri, bir arazide maden bulunduğu tespit edildikten sonra hazinenin menfaatine uygun şekilde ilgili araziye Emlâk-ı Hümâyûna dahil etmeye çalışırlardı. 1890 yılına ait bir belgeye göre Suriye vilayeti dahilinde Lut Denizi kenarında bir arazinin satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildiği ve arazide hamr madeni olduğu anlaşılmaktadır. Belgede arazinin hamr madeni arazisi olduğunun vurgulanmış olmasına istinaden arazinin söz konusu maden için satın alındığı söylenebilir. Diğer emlaklarda olduğu gibi satın alınan arazi için Defter-i Hakanî Nezaretinde padişah adına senet düzenlenir ve bu senedin gerekli muamelesi Hazine-i Hassa kaleminde yapılır.¹⁹⁸⁹

Bir maden doğrudan Emlâk-ı Hümâyûn arazisinde veya çiftliğinde ise Maden-i Hümâyûn adıyla anılır ve bunların kullanımı için ilaveten bir imtiyaz fermanına ihtiyaç duyulmazdı. 1900 yılına ait bir belgede senedat kalemi tarafından, Aydın vilayetinde Rahmanlar Çiftlik-i Hümâyûnu'nda bulunan manganez madeninin imtiyaz fermanının henüz teslim alınmadığı belirtilmiş ve imtiyaz fermanı talep edilmiştir. Buna karşılık madenin Emlâk-ı Hümâyûn toprakları içerisinde olması sebebiyle imtiyaz fermanına gerek olmadığına yönelik cevap verilmiştir. Ancak senedat memuru Arazi Kanunnamesinin 107. Maddesine atıfta bulunarak gerek arazi-i emiriyede gerekse arazi-i mevkufede bulunan madenlere araziye tasarruf eden kişilerin müdahale etmeye ya da bundan hisse almaya salahiyetlerinin olmadığını belirtmiş ve kararın gözden geçirilmesini istemiştir. Nihayetinde çiftlikte bulunan maden için alınan imtiyazın,

¹⁹⁸⁹ COA. ML. EEM. 121/44/R. 30.11.1305.

madenin hukukunun korunmasına yönelik olduğu ancak hazinenin hukukunun zaten korunduğu, ayrıca çiftlikte bulunan mevcut madenin durumu ve hakkındaki mevcut muamelat düşünüldüğünde imtiyaz fermanına gerek duyulmadığı belirtilmiştir.¹⁹⁹⁰ 1901 yılına ait farklı bir belgede ise senedat memurunun aynı soruyu Yanya vilayetinde bulunan Senice zift madeni için sorduğu görülmektedir. Bu konuda verilen cevapta ise kesin bir şekilde Emlâk-ı Hümâyûnda bulunan maden için ayrıca imtiyaz fermanına gerek ve ihtiyaç olmadığı belirtilmiştir.¹⁹⁹¹

Madenlerin Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilmelerinin diğer bir şekli ise imtiyazın Hazine-i Hassa'ya verilmesiydi. Bu şekliyle madenin Emlâk-ı Hümâyûn topraklarında olmasına gerek bulunmazdı ancak kullanım ve işletim hakkı Hazine-i Hassa'da olurdu. Bir örnek olarak 1901 yılına ait ve Hazine-i Hassa nazırı tarafından yazılan tezkireye göre Yanya vilayeti dahilinde ve Emlâk-ı Hümâyûndan olan Senice zift madenine bir saatlik mesafede olan Avlonyalı Hacı Mehmet Efendi'ye ait çiftlikte zift madeninin bulunduğu ve Hacı Mehmet Efendi'nin madenin imtiyazını almak için başvurduğu belirtilmiştir. Tezkireye göre imtiyazı Hazine-i Hassa'da olan bir madene bir saatlik mesafe kadar yakın ve aynı türden olan bir madenin imtiyazının başka birisine verilmesi doğru değildir. Ona göre söz konusu vilayette zuhur eden ve edecek olan zift madenlerinin imtiyazı Hazine-i Hassa'da olmalıdır.¹⁹⁹² Maden imtiyazlarının edinim şekline bir diğer örnek, devlete ait olan yani arazi-i emiriyede bulunan madenlerin Emlâk-ı Hümâyûna ilave edilmesidir. Bir örnek olarak, 1903 yılına ait bir belgede Konya ve Aydın vilayetleri dahilinde, tahminen onar bin dönüm arazi-i emiriye ve haliyede bulunan bazı madenlerin Hazine-i Hassa tarafından işlettirilmek üzere Emlâk-ı Hümâyûna ilave edilmesine padişah iradesiyle karar verilmiş ve bunun üzerine Maliye Nezareti, Defter-i Hakanî Nezareti ve diğer gerekli yerlere tebligat gönderilmiştir.¹⁹⁹³

Madenler Hazine-i Hassa bünyesine alınıp Emlâk-ı Hümâyûna ilave edildikten sonra bulundukları coğrafyanın Emlâk-ı Hümâyûn idaresi dahiline girecek şekilde idareye ayrılmışlardır ancak bunlar çoğunlukla mültezimle idare edildikleri için mahalli Emlâk-ı Hümâyûn idaresine pek fazla iş düşmemiştir. Vilayetler bazında

¹⁹⁹⁰ COA. ML. EEM. 342/42/R. 28.03.1316.

¹⁹⁹¹ COA. ML. EEM. 364/57/R. 22.01.1317.

¹⁹⁹² COA. Y. MTV. 214/151/H. 18.01.1319.

¹⁹⁹³ COA. BEO. 2207/165510/H. 09.08.1321.

Emlâk-ı Hümâyûn nizamnamelerine bakıldığında, Emlâk-ı Hümâyûn dahilindeki madenlerle ilgili alınacak kararların komisyonda görüşüldükten sonra Hazine-i Hassa'dan gelecek emre uygun olarak hareket edileceği geçmektedir.¹⁹⁹⁴ Emlâk-ı Hümâyûn merkez idareden vilayetlerde bulunan madenlerin tahkikatı ve sınırlarının belirlenerek haritalarının düzenlenmesi için maden mühendisleri gönderilmiştir.¹⁹⁹⁵ Vilayet idareleri ise madenlerin hesap işlerini düzenler ve ilgili hesap cetvellerini Hazine-i Hassa'ya gönderirdi.¹⁹⁹⁶

Emlâk-ı Hümâyûn bünyesinde maden mühendislerinin olduğu ve bunların madenleri incelemek ve sınırlarını belirlemek üzere Emlâk-ı Hümâyûndan olan maden bölgelerine görevlendirildiklerinden bahsedilmişti. 1907 yılına ait bir belgeden Taşöz Maden-i Hümâyûn idaresi tarafından iltizam edilmiş olan Selenti madeninin sınırlarının belirlenerek, haritasının tanzimi için Emlâk-ı Hümâyûn idaresi mühendislerinden olan Ahmet Bey'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁹⁷ Bunun yanında belgede Taşöz Maden-i Hümâyûnu'na ait bir idarenin varlığı da geçmektedir ki bu konu bize madenlerin idarelerine dair fikir verebilir. Arşiv bağlamında incelendiğinde Taşöz Maden-i Hümâyûnu'na ait bir iltizam idaresi ve memurunun varlığı görülmektedir. Taşöz Maden-i Hümâyûnu iltizam idaresi olarak geçen kurumun merkezinin Taşöz Adasında bulunan Hamidiye karyesi olduğu öğrenilmektedir.¹⁹⁹⁸ İdare madenlerin iltizam işleriyle meşgul olması yanında ihraç olunan, satılan madenlerin hesaplarını da hazırlar ve Hazine-i Hassa'ya iletirdi. 1908 yılına ait bir belgede madene dair satış pusulasının müdüriyet-i umumi tarafından hazırlanıp, gönderildiği belirtilmektedir.¹⁹⁹⁹ Taşöz Maden-i Hümâyûnu'na dair bir iltizam idaresine rastlanmış olsa da arşivde şimdilik diğer madenler için böyle bir idari yapı hakkında belge bulunamamıştır.

5.5.3.4. İşletim şekilleri

Osmanlı Devleti'nde madenlerin işletimi 19. Yüzyılın büyük bölümünde maden işletmeciliği, devletin doğrudan idaresi ve devletle özel işletmeci arasında imzalanan

¹⁹⁹⁴ Terzi, *Abdülhamid'in Mirası*, 264.

¹⁹⁹⁵ COA. ML. EEM. 637/63/R. 19.10.1323.

¹⁹⁹⁶ COA. ML. EEM. 644/88/R. 24.11.1323.

¹⁹⁹⁷ COA. ML. EEM. 606/58/R. 13.04.1323.

¹⁹⁹⁸ COA. DH. MKT. 1130/91/H. 11.10.1324. "Taşöz Adasında maden iltizam idaresinin merkezi olan Hamidiye karyesinde inşa olunacak telgrafhanenin (...)".

¹⁹⁹⁹ COA. ML. EEM. 709/2/R. 09.08.1324.

anlaşmanın koşulları çerçevesinde özel girişimciler tarafından yapılmaktaydı.²⁰⁰⁰ 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özel teşebbüs mantığıyla işletilmeye başlamıştır.²⁰⁰¹ Hazine-i Hassa petrol gibi madenlerin işletiminin en sağlıklı yolunun ihale olduğunu düşünmüştür. Bunda en büyük etken ise sermaye ve yetişmiş eleman eksikliğidir.²⁰⁰² Emlâk-ı Hümâyûndan olan madenler genellikle iltizam yoluyla işletilmişlerdir. 1900 yılına ait bir belgede Musul'da bulunan Tuzhurmato neft madeninin emaneten idare edildiği öğrenilmektedir²⁰⁰³ ancak bunun dışında madenlerin emaneten idare edildiğine dair şimdilik arşiv belgesi bulunamamıştır. Madenlerin en yaygın işletim şekli ise iltizamdır. İhale yoluyla iltizama verilen madenler için Hazine-i Hassa Nezareti ile mültezim arasında bir mukavelename yapıldı. Mukavelename örneklerine arşivde rastlanmaktadır. Bir örnek olarak, Hazine-i Hassa Nezareti ile Almanya'dan Frederik Şipaydel (?) Ticarethanesi arasında Trabzon vilayeti dahilinde bulunan simli kurşun, çinko ve manganez madenleri iltizamı için 1907 yılında bir mukavelename yapılmıştır. Mukavelename toplamda 15 maddeden ibarettir ve aynı mültezim farklı vilayetlerde bulunan madenlerin de mültezimi olduğundan her vilayet için farklı mukavelename yapılmıştır.²⁰⁰⁴ Mukavelenameler birbirleriyle benzerdir. Mukavelenin ilk maddesinde maden imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilme tarihi ile madenin bulunduğu vilayet, sancak ve kaza gibi bilgiler ayrıntılı şekilde verilmiştir. Söz konusu madenler Trabzon'un Lazistan sancağına bağlı bir bölgede bulunan bakır, simli kurşun, çinko ve manganez madenleri olup, imtiyazları R. 19 Teşrin-i sani 1322 (M. 02 Aralık 1906) tarihli irade ile Hazine-i Hassa'ya verilmiştir. Madenlerin araştırılması, satışı ve üretimi mukavelename tarihi itibarıyla 40 sene müddetle Frederik Şipaydel (?) Ticarethanesine verilmiştir. Ancak mukavelenamede belirlenen kurallara uyulması

²⁰⁰⁰ Quataert a.g.m., 914. Osmanlı Devleti'nde madenler için farklı işletim biçimleri uygulanmaktaydı. Emaneten idare usulü, 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar oldukça yaygındı. Diğer bir işletme biçimi olan ihale sistemi, 18. Yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlık kazanmış ve daha sonraki yıllarda da mevcudiyetini sürdürmüştür. İhale sisteminde devlete ait topraklarda bulunan madenlerin çıkartma ve işletme imtiyazları şirketlere veya kişilere uzun süreli olarak verilmekteydi. Gökmen, a.g.m., 971.

²⁰⁰¹ Yaşar Öcal, "Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı'da Maden İşletmeleri (1796-1914)", (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016), 20.

²⁰⁰² Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2007), 202. Osmanlı hükümeti özellikle kömür üretiminde uzun bir süre yerli madencileri kalkındırmak için teşvik etmiş olmasına rağmen burada başarı sağlanamayınca 1890'lı yıllarda kömür madeninin yabancılar tarafından işletilmesine razı olmuştur. Quataert, a.g.m., 916.

²⁰⁰³ COA. DH. MKT. 2416/4/H. 23.06.1318. "Emaneten idare olunan Emlâk-ı Hümâyûndan Tuzhurmato kil neft madeninin ihracatını hamil (...)"

²⁰⁰⁴ COA. ML. EEM. 589/71/R. 06.01.1323. Aynı belge içinde Trabzon vilayeti yanında, Adana vilayeti ve Taşöz madenleri için yapılan mukavele örnekleri bulunmaktadır.

şart koşulmuştur. 2. Maddeye göre madende yapılacak hafriyat, ihraç ve imalat masraflarının tümü mültezime aitti ve Hazine-i Hassa hiçbir masrafa ortak olmayacaktı. Mültezim ihraç ettiği madenler için ihraç tarihinden itibaren on ay zarfında onaylanmış faturalar doğrultusunda maden nizamnamesinin 50. Maddesi mucebince Hazine-i Hassa'ya yüzde yedi ödemekle mükellefti. Mültezim ilgili madenin belirlenip onaylanmış sınırları içinde imali ve ihtiyacı ile kendisinin, mühendisin ve amelenin ikameti için her çeşit yapıyı inşa etmekte serbestti ancak ilgili yapıların tasarruf senedi Hazine-i Hassa namına olacaktı. Madenin sınırları dahilinde bulunup işlemler için lüzumu olan sahipli arazi, sahibinin rızası ile mültezim tarafından satın alınacaktı ancak arazi sahiplerinin rızası olmadığı durumlarda maden nizamnamesinin ahkamına uygun olarak mezkûr arazinin değeri tahmin ve takdir ettirilerek mültezim tarafından arazinin değerinin iki katı arazi sahibine ödenecekti. Mültezimlerin bir diğer görevi mukavelenamenin başlangıç tarihinden itibaren altı ay içinde madenlerin sınırlarını gösteren haritaları düzenleterek bunları Hazine-i Hassa'ya takdim etmektir. Mukavelenin şartları yalnızca ilgili haritalarda gösterilen muayyen hudut dahilinde geçerli olup, bu hudut dışında kalan bölgelerde mültezimin herhangi bir hakkı bulunmamaktaydı. Mukavelenin 7. Maddesine göre madende istihdam edilecek olan mühendis, ustabaşı, amele ve fenni memurların tamamının Osmanlı tebaasından olması ve mümkünse madenin bulunduğu bölge ahalisinden seçilmesi istenmiştir. Madende işlemlerin başlaması için mültezime bir buçuk sene süre verilmiştir. Buna göre mültezim mukavelenamenin başlangıç tarihinden itibaren madende gerekli kazı işlemlerine bir buçuk sene zarfında başlamakla mükellefti. Madende yürütülen işlerin mukaveleye uygun yapıp yapılmadığı Hazine-i Hassa tarafından görevlendirilen memurlar tarafından her hal ve zamanda teftiş edilebilirdi. Madenle ilgili mukavelenamede açıkça belirtilmeyen konular maden nizamnamesine uygun bir şekilde uygulanacaktı. Maden alanı içinde gayrimenkul olarak addedilen tüm emval, arazi ve vücuda getirilen yapılar Hazine-i Hassa'ya aitken, makinelerle alet, edevat ve ihraç olunan maden cevheri ile hayvanat maden nizamnamesinin 82. Maddesine göre mültezime aitti. Mültezim Hazine-i Hassa Nezareti'nin onayı olmaksızın mezkûr madenler üzerindeki hukukunu devredemez ve bırakamazdı. Madenin ihracında ödenmesi gereken gümrük vergisi mültezim tarafından ödenecek, mukavele devam ettiği sürece maden için yurtdışından getirtilen tüm alet ve edevat gümrük resminden muaf olacaktı. Mukavelenamenin 15. Maddesinde ise mukavelenin

tarafları arasında oluşacak her türlü anlaşmazlığın Osmanlı mahkemelerinde, maliye kanunları ve nizamnameleri çerçevesinde, Osmanlı Devleti ahkamına uygun olarak çözüleceği belirtilmiştir.²⁰⁰⁵

5.5.3.5. İşletim politikası

II. Abdülhamit döneminin başlarında madenlerin yönetimi ve işletimi sermaye ve yetişmiş eleman eksikliğinden dolayı yeterli değildi. Osmanlı madenleri neredeyse tamamen Avrupalı sermayedarları eline geçmişti. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde Balkanlar’da kaybedilen topraklar sebebiyle Avrupa vilayetlerindeki madenler elden çıkmış ve devlet elinde Anadolu topraklarında bulunan madenler kalmıştı.²⁰⁰⁶ Ancak buna rağmen Avrupalıların Osmanlı madenlerine olan ilgisi ve talebi bu dönemde büyük oranda artmıştır. Quataert’e göre 1870-1898 yılları arasında arama talebi yılda on kadarken bu sayı 1898-1900 yılları arasında yılda ortalama 139’a kadar yükselmiştir.²⁰⁰⁷

II. Abdülhamit’in ülkedeki birtakım madenlerin imtiyazlarını ve madenlerin bulunduğu arazileri alması esasen Avrupalıların ülke madenlerine olan talebinin artmasına paralel olarak gelişmiştir denilebilir.²⁰⁰⁸ Dönemin en önemli madenlerinden biri olan petrol madeni yönünden Osmanlı’nın otuz bin civarında olan ihtiyacı çoğunlukla Amerika’dan karşılanmaktaydı.²⁰⁰⁹ Hazine-i Hassa’nın nazırı olan, hazineyi ve Emlâk-ı Hümayûnu oldukça geliştiren Agop Paşa, Musul gibi bazı bölgelerde petrol hakkında inceleme yaptırmış ve bunun sonucunda padişaha bunların da Emlâk-ı Hümayûna katılmasıyla ilgili tavsiye vermiştir.²⁰¹⁰ Ediger’e göre Anadolu yerine Musul ve Bağdat vilayetleri civarının Emlâk-ı Hümayûna dahil edilmesindeki sebeplerden biri yapılan araştırmalar sonucunda Anadolu’da önemli miktarda petrol bulunamamasından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca İngilizlerin kazı yapma bahanesiyle bölgede petrol aradıkları ve hatta petrol kuyusu açtıkları Osmanlı yetkilileri tarafından

²⁰⁰⁵ Aynı belge.

²⁰⁰⁶ Ediger, a.g.e., 104-105. Osmanlı topraklarındaki başlıca madenler gümüş, altın, bakır, demir, şap ve lüle taşından oluşmaktaydı. Ancak özellikle Balkanların elden çıkmasıyla Anadolu topraklarında bulunan madenler önem kazandı. 19. Yüzyıl sonlarında ise Anadolu’daki madenler petrol üretimi dışında kalan maden üretiminin yüzde seksenini oluşturmaktaydı. Quataert a.g.m., 914.

²⁰⁰⁷ Quataert a.g.m., 915.

²⁰⁰⁸ Arzu Terzi konuyla ilgili makalesinde İngilizler ve Almanların arkeolojik araştırmalar yapma bahanesiyle izin aldıklarını ve bu şekilde Bağdat ve Musul’da petrol için aramalar yaptıklarını belirtmiştir. Terzi, “Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 348.

²⁰⁰⁹ Ediger, a.g.e., 119.

²⁰¹⁰ Ediger, a.g.e., 171-172.

duyulmuştu.²⁰¹¹ Bu anlamda İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri yakından takip edilmekteydi. 1902 yılına ait bir belgede İran'ın Kasr-ı Şirin Dağındaki petrol madenini işletme imtiyazını alan İngiliz kumpanyasının faaliyetleri Süleymaniye mutasarrıfı ile Gülanber ve Salahiye kaymakamlarına tahkik ettirilmiştir. Belgede şirketin büyük bir bina kurma amacıyla birçok kişiyi işe aldığı, bazı görevlilere verdiği maaş miktarı ve hafriyatta ne aşamada bulunduğu gibi bilgiler yer almaktadır. Belgede ayrıca Bağdat vilayetinde olup, Emlâk-ı Hümâyûnun derununda bulunan ve nehirlere karışarak zarara uğrayan petrolün Kasr-ı Şirin Dağında bulunandan daha mühim ve zengin olduğu ve bunların ya kumpanyalar ya da Hazine-i Hassa tarafından işletilmesine teşebbüste bulunulduğu belirtilmektedir. Bu şekilde hem hazinenin menfaatine büyük katkı sağlanmış hem de mezkûr İngiliz kumpanyasıyla fevkalade rekabet edilmiştir. Belgede yer alan dikkat çekici bir diğer konu ise İngiliz şirketinin beklenen zararlarına bu şekilde set çekileceğinin ifade edilmesidir.²⁰¹² Bu anlamda imtiyazların Hazine-i Hassa'ya belirli amaçlar doğrultusunda alındığı anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamit ve Osmanlı yetkililerinin petrol gibi zengin kaynakların işletilmesinde yabancıların işin içine girmesini istemediği anlaşılmaktadır. Bağdat ve Musul'da bulunan petrolerin işletim imtiyazları için Fransız, Alman ve İngiliz kişi ve şirketlerinin siyasi baskıları olmasına rağmen padişah tarafından geri çevrilmişlerdir. Bunun sebebi petrol gibi stratejik önemi büyük olan bir kaynağın yabancıların eline verilmesinin sakıncalı olarak görülmesi ve teklif edilen mukavele şartlarının uygun olmaması olarak görülmektedir.²⁰¹³

Uluğbay, II. Abdülhamit tarafından önemli petrol kaynaklarının Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmesinde üç neden olabileceğini belirtmektedir. İlk sebep Hazine-i Hassa'nın gelirlerinin artacak olmasıdır. Maden nizamnamesine göre ülkedeki madenler devletin malı sayıldığı için tüm gelirleri de devlete aittir ancak imtiyazlar Hazine-i Hassa namına çıkarıldığı takdirde madenler padişahın özel mülkü sayılacak ve gelirleri de Hazine-i Hassa'ya dahil olacaktır. İkinci sebep, petrolün aranması ve işletilmesi farklı kişilere verildiği takdirde müzakereler padişahın güvendiği kişilerce yapılabilecekti. Üçüncü olarak ise Bağdat demiryolu hattının Basra Körfezi'ne dek uzatılması durumunda Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile bölgedeki petrolün

²⁰¹¹ Ediger, a.g.e., 176-177.

²⁰¹² COA. DH. ŞFR. 296/41/R. 19.08.1318.

²⁰¹³ Terzi, a.g.m., 354.

işletilmesine yönelik yapılacak her tür anlaşma Hazine-i Hassa tarafından yapılabilecekti.²⁰¹⁴

Bağdat ve Musul'da bulunan petrol yataklarının Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildiğine yönelik imtiyaz fermanlarının birkaç defa çıkarıldığı görülmektedir. Arzu Terzi'ye göre aynı imtiyazların birkaç defa yayınlanmasının sebebi Bağdat Demiryolu yapım hakkının 1902'de Almanlara ait demiryolu kumpanyasına verilmesiyle bağlantılıdır. Yapılan anlaşmaya göre Almanların demiryolunun iki tarafında yirmi kilometre genişliği olan bölgede kalan madenleri işletme hakları bulunmaktaydı. Musul'dan geçecek demiryolu hattının her iki tarafında da petrol yatakları mevcuttu. Bu şekilde bu petrol yataklarının II. Abdülhamit'in şahsi mülkü olduğunu hatırlatmak ve bunu sağlama almak amaçlanmış olabilir.²⁰¹⁵

5.5.3.6. Görevliler

İşletilen madenlerde mültezimler tarafından işin gereğine uygun olarak görevlendirilen farklı personel ve işçiler bulunmaktadır ancak çalışmanın konusu açısından Emlâk-ı Hümâyûn tarafından görevlendirilen personellerin iki tür olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki maden mühendisleri ve diğeri maden müfettişleridir. Maden mühendislerinin varlığı Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn müesseselerinin maden yönetimi açısından oldukça önemliydi. Arşiv belgelerine göre maden mühendislerinin başlıca görevleri Emlâk-ı Hümâyûna ait topraklardaki madenlerin keşif ve muayenelerini yapmak, haritalarını çıkarmak, sınırlarını belirlemek ve her türlü tetkikten oluşmaktaydı. 1904 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümâyûn Maden Mühendisi Groskopf'un (?) Hamidiye-Hicaz Demiryoluna ait maden hakkında keşfiyat icrası için görevlendirildiği görülmektedir.²⁰¹⁶ 1893 yılına ait farklı bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûndan Büyüka'da bulunan demir madeni ve arsasının haritasının düzenlenmesi için Maden Mühendisi Ahmet Efendi görevlendirilmiş ve kendisine dört günlük iş için amele ve alet nakliyesiyle beraber 212 kuruş Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından ödenmiştir. Mühendise 160 kuruş, ameleye günlük 10 kuruştan toplam 40 kuruş ve alet nakliyesine ise 12 kuruş verilmiştir.²⁰¹⁷ 1906 yılına

²⁰¹⁴ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, (Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1995): 17-18.

²⁰¹⁵ Terzi, a.g.m., 352.

²⁰¹⁶ COA. ML. EEM. 470/62/R. 25.02.1320.

²⁰¹⁷ COA. ML. EEM. 173/114/R. 08.05.1309.

ait bir arşiv belgesinde ise imtiyazı Emlâk-ı Hümâyûna ait olan Karesi sancağı civarında borasit madeninin sınırlarının tayini için bir mühendisin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.²⁰¹⁸ 1906 yılında bir Emlâk-ı Hümâyûn mühendisi 3000 kuruş maaş almaktaydı.²⁰¹⁹

Müfettişler arşivde kimi belgelerde Emlâk-ı Hümâyûn maden müfettişi, kimi belgelerde ise yalnızca Emlâk-ı Hümâyûn müfettişi olarak geçmektedir. Maden mühendislerine göre haklarında pek fazla arşiv belgesi bulunmamış olsa da Emlâk-ı Hümâyûn idaresi içinde bazı müfettişlerin madenler için görevlendirildiği düşünülmektedir. Örneğin 1907 yılına ait bir belgede Emlâk-ı Hümâyûn orman ve maden müfettişi olarak Süleyman Nazif Efendi'nin ismi geçmektedir.²⁰²⁰ Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûn idaresi bünyesinde mevcut olan müfettişlerin de maden işleri için görevlendirildikleri de anlaşılmaktadır. Maden mültezimlerini teftiş etmek, madenin mukaveleye uygun şekilde yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmek ve kimi zaman da maden mühendislerinin yanında bulunmak gibi görevleri bulunmaktaydı.²⁰²¹

5.5.3.7. Gelirler ve giderler

5.5.3.7.1. Gelirler

Emlâk-ı Hümâyûna ait madenlerin gelirlerine dair arşivde pek fazla belgeye rastlanamamış olsa da madenlerin gelirlerinin, vergiler ve mültezimden alınan senelik meblağ olduğu söylenebilir. 1894 yılına ait makbuza göre Yanya Emlâk-ı Hümâyûn şubesi dahilinde bulunan Senice Çiftlik-i Hümâyûnu'nda bulunan zift madeninden alınan rüsum 114.842 kuruş olarak kaydedilmiştir.²⁰²² 1904 yılına ait farklı bir makbuza göre Taşöz Maden-i Hümâyûnu rüsum-ı nisbiye ve rüsum-ı maktuasından elde edilen gelir miktarı 4.000.000 altındır.²⁰²³ Bazı madenler ise emaneten idare edilmekteydi. Bunların senelik varidatı da doğrudan hazineye girmekteydi. 1908 yılına ait bir belgeye göre idareye alınan petrolün şimdilik senelik gelirinin 1000 lira olduğu belirtilmiştir.²⁰²⁴

²⁰¹⁸ COA. ML. EEM. 576/43/R. 03.10.1322.

²⁰¹⁹ COA. ML. EEM. 535/95/R. 19.11.1321.

²⁰²⁰ COA. ML. EEM. 623/68/R. 24.07.1323.

²⁰²¹ COA. ML. EEM. 584/53/R. 04.12.1322.

²⁰²² COA. ML. EEM. 190/83/R. 01.04.1310.

²⁰²³ COA. ML. EEM. 489/28/R. 30.09.1320.

²⁰²⁴ COA. ML. EEM. 665/71/R. 07.02.1324.

5.5.3.7.2. Giderler

Madenlerden iltizama verilenlerin harcamaları genellikle mültezimleri tarafından yapılmaktaydı. Bu durumda Emlâk-ı Hümâyûn ve Hazine-i Hassa idarelerinin yaptıkları harcamalar çoğunlukla buralara teftiş vesair işler için gönderilen müfettiş ve mühendis türünden görevlilerin maaş ve harcırah masrafları olmaktadır. Ancak bazı madenler emaneten idare olurlardı. Bu durumda harcamalar Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından gerçekleştirilirdi. Madenler için sipariş edilecek alet-edevat, inşa olunacak binalar, ameale yevmiyeleri gibi çeşitli harcamalar, madenlerin giderleri içinde yer almaktadır. Örneğin 1908 yılında Emlâk-ı Hümâyûn idaresine alınmış olan petrol için bina inşasına başlanacağı, sipariş edilen levazım ve edevatın henüz ulaşmadığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu da madenlerin giderleri hakkında bilgi vermektedir.²⁰²⁵

5.5.3.8. Hukuki konular

Madenlerle ilgili hukuki konuların başında Emlâk-ı Hümâyûna dahil edilen madenlere yapılan müdahaleler ve izinsiz kullanım gibi konular gelmektedir. Bunun yanında Bağdat ve Musul gibi bölgelerde aşiretlerin madenlere yaptıkları saldırılar da ayrıca problem teşkil etmekteydi. 1901 yılına ait bir belgede Irak havalisinde bulunan eşkıyaların Emlâk-ı Hümâyûna ait maden kuyularını kuşattıklarına dair bölgeden bilgi verilmiştir. Hazine-i Hassa durumu anlamak için bir teftiş heyeti oluşturmuş ve bu heyetin bölgeye gelmesine kadar bir şey yapılmaması istenmiştir. Suçluların Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinin bölgedeki petrolü muayene etmek için orada bulunduğu sırada kuyuları ateşe verdikleri beyan edilmiştir.²⁰²⁶ Emlâk-ı Hümâyûn madenleriyle ilgili aynı bölgede yaşanan bir diğer konu Neftçizadelerin müdahaleleridir. Musul vilayetinde bulunan petrol madeninin araştırma, çıkartma ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesi, Kerkük'te uzun yıllardır Baba Gurgur petrol kuyularını işlettikleri iddiasını taşıyan Neftçizadeleri rahatsız etmiştir.²⁰²⁷ Neftçizade ailesi imtiyaz fermanının çıkarılmasından sonra İstanbul'a çok sayıda telgraf çekerek durumu izah etmeye çalışmışlar ancak Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn görevlileri İstanbul'un kararını beklemeden petrol kuyularına el koymuştur.²⁰²⁸ Bu

²⁰²⁵ Aynı belge.

²⁰²⁶ COA. DH. MKT. 2484/39/H. 25.01.1319.

²⁰²⁷ Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, 179.

²⁰²⁸ Terzi, a.g.e., 182.

şekilde konunun araştırılması Musul Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bırakılmış ve idare tarafından yapılan araştırmada bahsi geçen ailenin elinde herhangi bir tapunun olmadığı vilayet Defter-i Hakanî'sinden öğrenildiği, bunların elinde ayrıca petrolün çıkarılıp işletilmesine dair bir ruhsatın da olmadığı bildirilmiştir.²⁰²⁹ 1892 yılına ait Musul valisi tarafından çekilen telgrafta Neftçizadeler'in çok eskiden beri bu kuyuları tasarruflarında bulundurdıkları ve ellerinde iddialarını kanıtlayacak sahih belgeler bulunduğu bildirilmiş ve konunun çözümü için Maliye Nezaretini işaret etmiştir.²⁰³⁰ Ancak daha sonra yapılan sadaret tarafından da yapılan bildirimlerde ailenin petrol kuyularını tasarruflarında tuttuklarına dair herhangi bir kayıt olmadığı belirtilerek durum Hazine-i Hassa'ya sorulmuştur. Arzu Terzi, konunun üzerine düşülmediği ve kapatılmaya çalışıldığını ifade etmiştir.²⁰³¹ Zira Neftçizadeler aleyhine ihbarlar gelmiş olsa da Hazine-i Hassa ve bölge Emlâk-ı Hümâyûn idaresinin somut anlamda bir müdahalesi bulunmamış ve sonuç çözümsüz kalmış görünmektedir.²⁰³² Madenlerle ilgili bir diğer konu da kaçak kazıların yapılmasıdır. 1907 yılında Hazine-i Hassa nazırı tarafından yazılan tezkirede Anamur kazasına tabi nahiyede imtiyazı Hazine-i Hassa'da olup, Taşöz Maden-i Hümâyûnu mültezimi de olan Möyö Şipaydel'e (?) iltizam edilmiş simli kurşun ve bakır madenlerinin bazıları tarafından kaçak bir şekilde çıkarılıp satıldıkları duyulmuş, bunun mültezim ve hazinenin ortak hukuk ve menfaatine aykırı olması sebebiyle gereğinin yapılması istenmiştir.²⁰³³

5.5.4. Vapur İşletimi ile Liman ve Rıhtım İnşası İmtiyazları

5.5.4.1. II. Abdülhamit döneminde vapurlu taşımacılık, limanlar ve rıhtımlar

17. Yüzyılda yaşanan büyük ticari gelişmeler, dünyada yeni ticari eğilimlerin ve yolların ortaya çıkması sonucunu doğurdu. 19. Yüzyılda buharlı makinelerin kara ve deniz taşıtlarında kullanılmasıyla beraber ticari gelişmeler daha da büyüme eğilimi gösterdi.²⁰³⁴ Osmanlı Devleti'nin ulaşım yolları içinde nehirler ve denizlerin de önemi oldukça büyüktü. Ayrıca Avrupalı devletler artan ticaretlerine rağmen hammadde konusunda yeterli kaynağa sahip olamamaları sebebiyle yeni limanlar, yollar,

²⁰²⁹ Terzi, a.g.e., 183.

²⁰³⁰ COA. BEO. 25/1867/H. 01.12.1309.

²⁰³¹ Terzi, a.g.e., 185.

²⁰³² Terzi, a.g.e., 187.

²⁰³³ COA. DH. MKT. 1172/3/H. 26.04.1325.

²⁰³⁴ İlhan Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1(2), (1999): 67.

hammadde ve pazar arayışına girmişlerdi. Zengin hinterlanda sahip limanlar ve potansiyeli olup gelişmemiş küçük merkezler ise Avrupalı devletler için yatırım yapılacak alanlar olmuştu.²⁰³⁵

II. Abdülhamit tahta çıktığında bazı bölgelerde ulaşım hayli yetersiz ve ekonomik ihtiyacı karşılayamaz durumdaydı. Özellikle Bağdat ve Basra arasındaki ulaşım maliyetleri oldukça yüksekti.²⁰³⁶ Ülkenin limanları ve nehirlerinde yabancı girişimcilerin şirketlerine ait vapurlar bulunmakta, yabancı tebaadan girişimciler ülkenin önemli limanlarında söz sahibi olmak istemekteydiler. Bağdat ve Basra arasında İngilizlere ait Lynch şirketi vapur işletmekte olup, Fırat ve Dicle Nehirlerinde İngiliz nüfuzunun temsilcisi haline gelmişti.²⁰³⁷ Bahsi geçen imtiyazların Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine alınması meselesinde ilk olarak Osmanlı'nın önemli nehir ve liman bölgelerinin ve buralardaki ulaşımın kontrolünün Osmanlı elinde kalması ve yabancıların sermayesi yerine Osmanlı vatandaşlarının sermayesine başvurulması isteği ön plandadır denilebilir. Fırat ve Dicle'de vapur işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesi, İngilizlerin Mısır'ı işgalinden bir süre sonra gerçekleşmiştir.²⁰³⁸ Bu sebeple yalnızca vapur işletim hakkı değil, Selanik'te liman ve rıhtım inşası imtiyazı da Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde en dikkat edilen konulardan biri de ülkenin ekonomik ve stratejik anlamda önemli noktalarının Osmanlı Devleti ve tebaası elinde kalmasıydı. Musul ve Bağdat'taki petrol gibi kıymetli madenlerin imtiyazının Hazine-i Hassa'ya alınması ile aynı sebeple körfez ve nehirlerde vapur işletme imtiyazları da Hazine-i Hassa'ya dahil edildi. Bir ara İzmir Rıhtımları Şirketinin satışı gündeme geldiğinde Osmanlı hükümeti şirketin satışının bir yabancıya yapılmaması için rıhtımı Maliye Hazinesi ile Hazine-i Hassa'nın müştereken satın almalarını istemiştir.²⁰³⁹ Bu konuda bir hayli yol alınmış hatta bir ön anlaşma dahi yapılmıştır.²⁰⁴⁰ Ancak Şura-yı Devlet tarafından ön anlaşmanın bazı koşulları Hazine-i Hassa ve devlet menfaatine uygun

²⁰³⁵ Ekinci, a.g.m., 68.

²⁰³⁶ İlhan Ekinci, "Hamidiye Vapur İdaresi – Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 2, (1978): 448.

²⁰³⁷ Ekinci, a.g.m., 447.

²⁰³⁸ Ekinci, a.g.m., 448.

²⁰³⁹ Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, Sayı 32, (1979): 527.

²⁰⁴⁰ Kütükoğlu, a.g.m., 533.

bulunmadığından anlaşma reddedilmiştir.²⁰⁴¹ Sonuç olarak da Hazine-i Hassa ile yapılan anlaşma feshedilip, yeni bir mukavele yapıldı.²⁰⁴² 1890 yılında ön anlaşmanın yapıldığı dönemlere ait bir belgeye göre İzmir rıhtımlarının ecnebi eline geçmemesi mütalaasıyla bir Osmanlı Anonim Şirketi tarafından idare olunmak üzere Hazine-i Hassa tarafından iştira edilmiş olduğundan bahsedilir.²⁰⁴³ Anlaşma daha sonra feshedilip, rıhtım eski sahibinin elinde kalmış olsa da bu türden durumlar II. Abdülhamit döneminin merkezîyetçi eğilimi ile ilgili olarak yönetim erkini sarayda toplama amacını da taşımaktaydı.²⁰⁴⁴

Vapur işletimi ve liman, rıhtım gibi imtiyazların Hazine-i Hassa namına alınmasındaki en büyük etmenlerden biri de ekonomik sebeplere dayanmaktaydı. 1883 yılı öncesinde İzmir Körfezinde İngiliz, Rus ve Yunan bandıralı vapurlar hiçbir imtiyaz ya da izne bağlı olmaksızın işletilmekte ve üstelik Osmanlı Devleti bunların kazançlarından pay elde edememekteydi.²⁰⁴⁵ Bu şekilde Osmanlı nehir, körfez ve limanlarından elde edilen kazanç, yapılan düzenlemelerle kontrol edilmek ve vergilerin düzenli bir şekilde devlet hazinesine aktarılması istenmiştir. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Osmanlı'nın taşımacılık yapılacak olan nehirlerinin ve özellikle Fırat ve Dicle'nin önemi büyük ölçüde arttı. İngilizlerin Dicle ve Fırat'ta vapur işletme hakları II. Abdülhamit döneminden de geriye gitmekteydi. İngilizlerin burada tekelleşmesi Osmanlı devlet adamlarını harekete geçirdi ve İngilizlerle rekabet edebilmek ve hatta bölgeden uzaklaştırmak için girişimlerde bulunuldu.²⁰⁴⁶ Dicle ve Fırat Nehirlerinde vapur işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya dahil edilmesinde rol oynayan bir diğer etken de ticari ve ekonomiktir. Süveyş Kanalı'nın açılmasından itibaren nehirdeki ticari potansiyelin artması yanında Arazi-i Seniyyelerde üretilen mahsulün pazara ulaştırılmak istenmesi de ayrıca belirtilmelidir.²⁰⁴⁷

²⁰⁴¹ Kütükoğlu, a.g.m., 537.

²⁰⁴² Kütükoğlu, a.g.m., 544.

²⁰⁴³ COA. İ. DH. 1295/102407/H. 21.09.1307. "Ecnebi yedine geçmemesi mütalaasıyla bir Osmanlı anonim şirketiyle idare olunmak üzere Hazine-i Hassa-i Şahanece iştira edilmiş olan İzmir rıhtımlarının gerek pîşegâhında gerek Hazine-i Hassa-i Şahanenin hukuk-ı imtiyaziyesinin şamil olduğu diğer cihetlerde (...)".

²⁰⁴⁴ Ekinci, a.g.m., 450.

²⁰⁴⁵ Sadık Kurt, "İzmir Hamidiye Vapur Şirketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, (1991): 72.

²⁰⁴⁶ Ekinci, a.g.m., 82.

²⁰⁴⁷ İlhan Ekinci, "Hamidiye Vapur İdaresi – Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", 452.

Nehirlerde vapur işletimi gibi liman ve rıhtım inşası da ticari ve ekonomik anlamda ülkeler için önemi büyük olan imtiyazlardan bir diğeri idi. Selanik'te rıhtım ve liman inşası imtiyaz talebi 1867'de İngiliz girişimciler tarafından yapılmış ancak bundan bir sonuç alınamamıştır. İzleyen yıllarda Osmanlı'ya ilgili konuda imtiyaz talepleri gerçekleşmiş ancak rıhtım inşası 1882 yılında tamamlanırken liman inşası yapılamamıştır.²⁰⁴⁸ Hazine-i Hassa Selanik'te hem liman ve rıhtım inşası imtiyazını hem de Selanik ve Kesendire Körfezinde bulunan iskeleler arasında vapur işletme hakkını da almış ve bu şekilde emtia naklinde bölge halkının sorunlarının azalmasına ve her türlü emtianın naklinin kolaylaşmasına çalışılmıştır. Ayrıca bu imtiyazla birlikte bölge halkının refahının artacağına ve devletin de kazançlı çıkacağına inanılmaktaydı.²⁰⁴⁹

5.5.4.2. II. Abdülhamit döneminde Emlâk-ı Hümayûn'a ait vapur işletimi ile liman ve rıhtım inşası imtiyazları

Hazine-i Hassa Nezareti, Osmanlı'daki birtakım liman ve rıhtımların inşası ile bazı nehir ve göllerde vapur işletimi imtiyazına sahipti. Hazine-i Hassa bünyesine alındığı tespit edilebilen ilgili imtiyazlar şu şekildedir;

- Trablusgarp limanının inşası,
- Bağdat ve Basra'da vapur işletimi,
- Van gölünde vapur işletimi,
- Taberiye ve İznik gölünde vapur ve sair merakıb-ı bahriye işletim imtiyazı,²⁰⁵⁰
- Selanik körfezinde rıhtım inşası ve liman ihdası imtiyazı,
- Selanik ve Kesendire körfezinde vapur işletirilmesi imtiyazı²⁰⁵¹ olarak sıralanabilir.
- Kadıköy ve Haydarpaşa rıhtım limanı,

²⁰⁴⁸ Nazire Bilgili, "İstanbul Limanları'nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin İnşa Faaliyetleri (1890-1934)", İstanbul Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016), 8.

²⁰⁴⁹ Selahattin Bayram, "Osmanlı Döneminde Selanik Limanı: 1869-1912)", İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009), 47.

Selanik'te liman ve rıhtım inşasının bölgeye ve halka yapacağı katkıları halka anlatmak ve halkın bu konudaki kuşkularını gidermek için Selanik ve Kosova havalisi Umum Kumandanı ve Emlâk-ı Hümayûn Arsalar Komisyonu İkinci Başkanı Recep Paşa, konu ile ilgili bir makaleyi Vilayet Gazetesi'nde yayımlatmıştır. Bayram, a.g.t., 48. Ayrıca bkz. COA. HH. THR. 208/8/H. 04.12.1313.

²⁰⁵⁰ COA. Y. MTV. 313/27/H. 09.09.1326. Terzi, *Hazine-i Hassa*, 149.

²⁰⁵¹ COA. ML. EEM. 350/59/R. 26.07.1316.

- Selanik Şirket-i Hayriye-i Osmaniyesi de Maliye Hazinesine devredilen emlaklar arasında bulunmaktaydı.²⁰⁵²

Bunlar haricinde tespit edilen imtiyazlar şu şekildedir;

- Umman Denzinde vapur işletme imtiyazı.²⁰⁵³

5.5.4.3. Edinimleri ve idareleri

Vapur işletimi, liman ve rıhtım inşası gibi imtiyazların Hazine-i Hassa'ya dahil edilmesi padişah iradesi üzerine olmaktadır. İmtiyaz fermanı çıkarıldıktan sonra Hazine-i Hassa'ya ilgili imtiyaz konusunda ruhsat verilirdi.²⁰⁵⁴ Hazine-i Hassa Nezareti tarafından imtiyazı alınan liman ve rıhtım inşası ile ilgili imtiyazlar ve bunların alınma tarihleri şu şekildedir;

Limn ve Rıhtım İnşası İmtiyazı	İmtiyaz Tarihi
Selanik rıhtım ve liman inşası imtiyazı	5 Ekim 1887 ²⁰⁵⁵
Trablusgarp'ta liman inşası imtiyazı	15 Kasım 1898 ²⁰⁵⁶
Kadıköy ve Haydarpaşa rıhtım inşası	11 Temmuz 1906 ²⁰⁵⁷

Tablo 5.32. Hazine-i Hassa Nezareti bünyesindeki liman ve rıhtım inşası ile ilgili imtiyazlar ve bunların alınma tarihlerini gösterir tablo

²⁰⁵² COA. MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327.

²⁰⁵³ COA. Y. MTV. 188/116/H. 22.11.1316.

“Umman Denizi'nde işletilmek üzere iki üç vapur tedariki zımında daire-i celile-i bahriyece kırk bin lira istikrazına teşebbüs olunduğu Bahriye Nezaret-i Celilesinden arz u iş'ar kılınması üzerine o cihetlerde vapur işletilmek hakkı esasen Hazine-i Hassa-i Şahaneye ait olmasıyla Tersane-i Âmirece akçe istikrazına mahall olmayıp (...)”.

²⁰⁵⁴ COA. BEO. 1013/75968/H. 29.04.1315. 1897 yılına ait bir belgede Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'da olmasından bahisle bir sene içinde ruhsat verilip verilmediği sorulmuştur.

“(…) İmtiyazı Hazine-i Hassa-i Şahanede bulunan Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işlettilirmek üzere bir seneden beri bir tarafa ruhsat verilip verilmediği (...)”.

²⁰⁵⁵ COA. İ. DH. 1051/82580/H. 17.01.1305.

²⁰⁵⁶ COA. Y. A. RES. 96/35/H. 01.07.1316.

²⁰⁵⁷ COA. İ. HUS. 143/68/H. 19.05.1324.

Hazine-i Hassa Nezareti tarafından imtiyazı alınan vapur işletim imtiyazları ise tarihleriyle şu şekildedir;

Vapur İşletme İmtiyazı	İmtiyaz Tarihi
Bağdat, Basra Meskene arasında vapur işletme imtiyazı	19 Ocak 1888 ²⁰⁵⁸
Selanik ve Kesendire Körfezlerinde vapur işletme imtiyazı	7 Mart 1888 ²⁰⁵⁹
Dicle ve Fırat Nehirlerinde vapur işletme imtiyazı	16 Haziran 1888 ²⁰⁶⁰
Umman Denzinde vapur işletme imtiyazı	29 Eylül 1890 ²⁰⁶¹
Van Gölünde küçük vapur işletme imtiyazı	30 Eylül 1899 ²⁰⁶²
Taberiye Gölünde vapur işletme imtiyazı	7 Haziran 1904 ²⁰⁶³
İznik Gölünde vapur işletme imtiyazı	12 Mart 1906 ²⁰⁶⁴

Tablo 5.33. Hazine-i Hassa Nezareti bünyesindeki vapur işletim imtiyazları ve bunların alınma tarihlerini gösterir tablo

Emlâk-ı Hümâyûn liman inşası ve vapur işletimi imtiyazlarının idaresinde doğrudan söz hakkına sahip değildi ancak imtiyazın bulunduğu bölgede Hazine-i Hassa'nın menfaatlerini korumak başlıca görevlerindendi ve hazinenin menfaatine aykırı bir durum olduğunda da nezarete haber vermekle görevliydi. 1896 yılına ait bir belgede Selanik'te Frederik Şarno isimli bir kişinin evinin önünde bulunan deniz mahallini doldurmak için ruhsat istediği ve Vilayet İdare Meclisi tarafından bu ruhsatın ilgili kişiye verilmesi üzerine Selanik'te bazı bölgelerde deniz mahallini doldurma imtiyazı ile rıhtım ve liman inşası imtiyazı da Hazine-i Hassa'da olması sebebiyle Selanik Emlâk-ı Hümâyûn Müdürü tarafından hazinenin menfaatine aykırı davranıldığı gerekçesiyle ilgili durum nezarete bildirilmiştir.²⁰⁶⁵ Ayrıca Hazine-i Hassa gerekli gördüğü durumlarda konunun çözümü ile ilgili bölgede bulunan Emlâk-ı Hümâyûn idaresine danışmıştır. 1896 yılına ait bir belgeye göre Selanik Belediye İdaresi bölgede bulunan bazı rıhtımların onarımını üstlenmek istemiştir. Hazine-i Hassa ise bu durumun imtiyaz dahiline girip girmeyeceği ile ilgili Selanik Emlâk-ı Hümâyûn idaresine sormuştur. Selanik Emlâk-ı Hümâyûn idaresinden Hazine-i Hassa'ya gönderilen cevapta belediyenin onarım işleminin imtiyaz dahiline

²⁰⁵⁸ COA. HH. İ. 68/50/H. 07.05.1305.

²⁰⁵⁹ COA. A.} DVN. MKL. 29/14/H. 23.06.1305.

²⁰⁶⁰ COA. DH. MKT. 1518/108/H. 24.01.1305.

²⁰⁶¹ COA. HH. İ. 86/50/H. 18.03.1311. İlgili tarihin, imtiyazın Hazine-i Hassa'ya geçmesinin kesin tarihini olup olmadığı net olmamakla birlikte, Umman Denzinde vapur işletim imtiyazının Umman-ı Osmani şirketinin Hamidiye Vapur İdaresine bağlanması ile birlikte geçtiği söylenebilir. Bkz. COA. Y. MTV. 74/86/H. 20.07.1310.

²⁰⁶² COA. BEO. 1378/103332/H. 24.05.1317.

²⁰⁶³ COA. BEO. 2347/175966/H. 23.03.1322.

²⁰⁶⁴ COA. İ. HUS. 139/72/H. 16.01.1324.

²⁰⁶⁵ COA. HH. THR. 208/11/H. 04.12.1313.

girmeyeceği belirtilmiştir.²⁰⁶⁶ Maden imtiyazlarında olduğu gibi burada da Emlâk-ı Hümâyûn mühendislerinin harita düzenleme vesair konularında görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. 1893 yılına ait bir belgede Hazine-i Hassa'nın hissesinin olduğu Dersaadet Rıhtım Şirketi'nin imtiyazı dahilinde bulunan ve istimlak ya da geçici olarak istimal olunacak mahallerin haritalarının düzenlenmesi için Emlâk-ı Hümâyûndan bir mühendis görevlendirilmiştir.²⁰⁶⁷

Emlâk-ı Hümâyûnun idari anlamda imtiyazlardaki yerine dair bir diğer örnek, Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletilmesiyle ilgilidir. 1899 yılına ait Emlâk-ı Hümâyûndan gelen tezkireye göre bunların ilk olarak fenni keşiflerinin yapılması, nehirlerdeki seyr ü sefain takip edilerek uygun olup olmadığının muayene ve tetkiki ile bir kıta haritasının düzenlenmesi işleriyle ilgilenmek üzere Bağdat'ta bulunan Nafia Nezaretî fen müşaviri ile Emlâk-ı Hümâyûn memurlarından mürekkep bir heyetin oluşturulmasına karar verilmiştir. Heyetin masrafları ise Dicle ve Fırat'ta vapur işletilmesi için oluşturulan şirketin sermayesinden ve Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından karşılanacaktı.²⁰⁶⁸ Vapur işletmeleriyle ilgili olarak Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin nehirlerin temizliğinde de görevli olduğu anlaşılmaktadır. Musul Vilayetinde bulunan Emlâk-ı Hümâyûnların idareleri hakkında tanzim edilmiş nizamnameye göre Emlâk-ı Hümâyûndan olan arazi dahilinde bulunan nehirlerin temizliği mültezime ait olsa da mültezimde bulunmayan ya da emaneten idare edilen nehirlerin beş bin kuruşa kadar bakımı idare tarafından yapılırdı. Bakım masrafları beş bin kuruştan fazla olduğu takdirde Hazine-i Hassa Nezaretinden izin alınmak zorundaydı.²⁰⁶⁹ 1896 yılına ait bir belgede Musul Vilayetinde bulunan Salahiye Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı iki nehrin su yollarında toprak birikintisinin bulunduğu ve bunları temizlemek için öncelikle bir keşif yaptırıldığı öğrenilmektedir. Keşif sonucunda bir defter hazırlandığı ve maliyetin 14.508 kuruşu bulduğu belirtilmiştir. Maliyetin 5.000 kuruşu geçmesi sebebi ile Hazine-i Hassa Nezaretî'ne yazılarak harcama için izin istenmiştir.²⁰⁷⁰

Liman ve rıhtım inşası ile vapur işletimi imtiyazlarının Hazine-i Hassa bünyesine alınması şirketleşmeyi de beraberinde getirmiştir. İlgili imtiyazlar şirketler vasıtasıyla yönetilirken, Hazine-i Hassa ve Emlâk-ı Hümâyûn da idarede söz hakkına

²⁰⁶⁶ COA. HH. THR. 208/36/H. 04.12.1313. Bayram, a.g.t., 62.

²⁰⁶⁷ COA. BEO. 196/14691/H. 22.10.1310.

²⁰⁶⁸ COA. ML. EEM. 323/61/R. 28.08.1315.

²⁰⁶⁹ Terzi, *Bağdat ve Musul'da Abdülhamid'in Mirası*, 264.

²⁰⁷⁰ COA. HH. İ. 99/75/H. 16.03.1314.

sahiptiler. Hazine-i Hassa bu şirketlerden bazılarında hisse sahibi idi. Bu sebeple şirketlerden özellikle bahsedilecektir. Arşiv belgeleri tarandığında Hazine-i Hassa bünyesinde olan ya da Hazine-i Hassa'nın hissesi bulunan şirketler üçe ayrılmaktadır. Hamidiye Vapur Şirketi, Selanik Limanı Osmanlı Şirket-i İnşaiyesi, Dersaadet Şirket-i Hayriye.

5.5.4.4. Vapur işletimi için kurulan şirketler: Dicle Hamidiye Vapur Şirketi ve Şirket-i Hayriye-i Hamidiye

Hazine-i Hassa Nezareti, Dicle-Fırat nehirleri ile Selanik Körfezi'nde vapur işletme işini şirketler vasıtasıyla yapmaktaydı. Söz konusu şirketler Hazine-i Hassa'nın da hisse sahibi olduğu anonim şirketler olup, Osmanlı kanunlarına tabi idiler. Dicle ve Fırat nehirleri ile Selanik Körfezi'nde vapur işletme imtiyazları Hazine-i Hassa'ya verildikten sonra bunların bir Osmanlı anonim şirketiyle yönetilmelerine karar verildi. Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletimi için Dicle Hamidiye Vapur Şirketi 1893'lü yıllarda,²⁰⁷¹ Selanik Körfezi'nde vapur işletimi için Şirket-i Hayriye-i Hamidiye 1906'lı yıllarda kurulmuştur.²⁰⁷²

5.5.4.4.1. Dicle Hamidiye Vapur Şirketi

Hazine-i Hassa, Dicle ve Fırat Nehirlerinde vapur işletme imtiyazını bünyesine aldığı anda özellikle bölgedeki İngiliz şirketleriyle rekabet etmek amaçlanmıştı. 1891 yılına ait bir belgede Şattülarap'ta işlemekte bulunan İngiliz vapurlarıyla rekabet edebilmek için Hazine-i Hassa'ca süratle bir şirket kurulmasının gerekli olduğu söyleniyordu.²⁰⁷³ Dicle ve Fırat'ta vapur işletme anlamında en imtiyazlı ve bölgede neredeyse tekel haline gelmiş olan Lynch Şirketi bir İngiliz şirketi idi. Lynch Şirketi imtiyaz alanını genişletmek isterken aynı zamanda Osmanlı nehirlerinde vapur işletme imtiyazını elde etmeye çalışan farklı şirketler de bulunmaktaydı. Bu sebeple Hazine-i Hassa ve Osmanlı yetkilileri artan rekabetten Osmanlı nehir idaresinin zarar görmesini önlemek gibi sebeplerle, merkezinde Hazine-i Hassa'nın olacağı ve yerel sermayedarların da katkı sağlayacağı bir şirketin kurulmasına ve nehirdeki vapur işletmeciliğinin bu şirket vasıtasıyla yapılmasına karar verdiler.²⁰⁷⁴ Hazine-i Hassa 1887 yılından 1893 yılına kadar şirketin kurulması için denemelerde bulunsada

²⁰⁷¹ COA. Y. PRK. HH. 26/14/H. 22.06.1310.

²⁰⁷² COA. ML. EEM. 556/92/R. 08.05.1322.

²⁰⁷³ COA. Y. MTV. 50/20/H. 08.10.1308.

²⁰⁷⁴ İkinci, "Hamidiye Vapur İdaresi – Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", 448-449.

başarılı olunamadı. Bunun sebeplerinden ilki, yerel sermayedarların kurulacak şirkette Hazine-i Hassa'nın etkisinin azaltılmasını istemeleri ve buna karşın II. Abdülhamit'in şirkette etkin olmak istemesiydi. Şirketin kurulması için iki deneme yapılmasına rağmen ikisinde de başarısız olununca 1894 yılında II. Abdülhamit Fırat ve Dicle Nehirlerinde vapur işletimi için bir şirket kurma görevini Bahriye Nezareti'nin yardımıyla Hazine-i Hassa'nın tek başına üstlenmesine karar verdi.²⁰⁷⁵ Bundan 4 yıl sonra ise Umman-ı Osmanî vapurları da Hazine-i Hassa'ya devredildi.²⁰⁷⁶ 1905 yılına ait Hamidiye Vapur İdaresinin varidatını gösterir belgeye göre Hamidiye Vapur İdaresi, Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyye Komisyonuna bağlıydı.²⁰⁷⁷

Hazine-i Hassa şirketin kuruluş aşamasında İngiltere'ye iki adet vapur siparişi verdi ve bunların yönetimi ile ilgili Bağdat ve Basra'da bir birim oluşturmak için harekete geçti. İlk keşifler ve vapur idaresinin teşkilatlanması konusunda bölgedeki müfettişlerin ve Emlâk-ı Hümâyûn idarelerinin rapor ve görüşleri doğrultusunda gerçekleştirildi. Buna göre Hamidiye Vapur İdaresinin Umman-i Osmani'nin altyapısı üzerinde kurulması kararlaştırıldı ve İngiltere'de Burhaniye ve Hamidiye isimli iki vapur imal ettirildi. Ayrıca Umman-ı Osmanî bünyesinde bulunan vapur ve dubalar ile her türlü taşınmaz Hazine-i Hassa'ya devredilecekti. Bu şekilde Hamidiye Vapur Şirketi kuruldu ve İngiltere'den getirtilen vapurlarla 1904 yılında seferlere başlandı ancak özellikle Umman-ı Osmanî'den devralınan vapurların eski olduğunun anlaşılması ve İngiltere'den getirtilen gemilerin sefer yapmaya uygun olmaması gibi durumlar sebebiyle istenilen başarı elde edilemedi.²⁰⁷⁸ Hamidiye Vapur İdaresi bir süre sonra yeterli gelir elde edememesi sebebiyle borçlanmaya başladı. Hazine-i Hassa Irak'ta bulunan Arazi-i Seniyye gelirleriyle idareyi desteklemeye çalıştı.²⁰⁷⁹ Arşiv belgelerine bakıldığında, Hamidiye Vapur İdaresine Emlâk-ı Hümâyûn idaresinden düzenli olarak belli meblağlar gönderildiği görülmektedir. 1906 yılına ait bir belgeye göre 1906 yılı içinde önce 50.000 kuruş sonrasında 25.000 kuruş vapur esmanı olarak gönderilmiştir.²⁰⁸⁰ 1907 yılına ait gelir defterine göre Dicle-Fırat Hamidiye idaresine ait beş adet vapur bulunmaktaydı. Bunların isimleri sırasıyla Hamidiye, Burhaniye,

²⁰⁷⁵ Ekinci, a.g.m., 450.

²⁰⁷⁶ COA. HH. THR. 204/1/H. 15.02.1319.

²⁰⁷⁷ COA. ML. EEM. 520/85/R. 18.07.1321.

²⁰⁷⁸ Ekinci, a.g.m., 452-453.

²⁰⁷⁹ Ekinci, a.g.m., 455.

²⁰⁸⁰ COA. ML. EEM. 561/33/R. 08.06.1322.

Musul, Sersafe (?) ve Fırat vapurlarıdır.²⁰⁸¹ Daha sonra bahsi geçen vapurlara Bağdat vapuru da eklenmiştir.²⁰⁸²

Şirketin nizamnamesi, toplam sekiz fasıldan ve kırk dört maddeden oluşmaktaydı. Fasıllar sırasıyla “şirketin teşkili ve maksadı ve ismi ve merkezi”, “imtiyazın şirkete devri ve sermayesi”, “şirketin idare-i dahiliyesi”, “şirketin cemiyet-i umumiyesi”, “hesabat-ı seneviye”, “temettuatın suret-i taksimi”, “ihtiyat akçesi”, “şirketin temdid müddeti ve feshi ve kat’î muamelatı” başlıklarından oluşmaktaydı.

Şirketin teşkili, maksadı, ismi ve merkezi

Nizamnamenin bu kısmında şirketin Dicle Hamidiye Vapur Şirketi olarak isimlendirilerek, Osmanlı kanun ve nizamnamelerine tabi olduğu belirtilmiştir. Şirketin merkezi Bağdat’ta olsa da Basra, Musul ve icap eden yerlerde şubeler açılacak ve şirketin Dersaadet’teki işlerine Hazine-i Hassa aracılık edecektir. Şirketin imtiyaz müddeti fermanın ilan tarihinden itibaren elli sene olarak belirlenmiştir. Nizamnameye göre Hazine-i Hassa sahip olduğu Dicle-Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazından yalnızca Dicle Nehri’nde vapur işletme hakkını devretmektedir. Son olarak şirketin sermayesinin 100.000 Osmanlı lirası olduğu ve her biri yirmişer adet Osmanlı lirasını havi 5000 adet hisseye ayrılmıştır. Hissedarlar bahsi geçen sermayeyi yüzde elli derecesine kadar tezyid yetkisi bulunmaktadır. Hisselerden 10.000 liralık beş yüz adedinin bedeli Hazine-i Hassa’ya aittir.²⁰⁸³

İmtiyazın şirkete devri ve sermayesi

Şirket sermayesinin tamamı imza ve yüzde yirmi beşi ödendikten sonra kati suretle teşekkül etmiş addolunacak ve hissedarlara ödedikleri taksiti gösteren geçici senedat verilecektir. Sermayenin yarısı ödendiğinde geçici senetler, asli senetlere dönüşecektir. Sermayenin yüzde yetmiş beşi ise şirketin ihtiyaçlarına göre idare meclisinin kararı üzerine Dersaadet, Bağdat, Basra ve icap eden yerlerde en azından otuz gün önce gazetelerle talep olunacaktır. Hisse senetleri isme muharrer ve Osmanlı tebaasına mahsus ve münhasır olup, şekli şirketin idare meclisi ile Hazine-i Hassa tarafından kararlaştırılacak ve bedelinin yüzde ellisi ödenmedikçe satılamayıp, havale

²⁰⁸¹ COA. ML. EEM. 596/75/R. 22.02.1323.

²⁰⁸² COA. ML. EEM. 600/32/R. 14.03.1323.

²⁰⁸³ COA. A. } DVN. MKL. 87/43/H. 29.12.1309.

dahi edilemeyecektir. Şirket, taksitleri zamanında ödenmeyen hisse sahipleri aleyhine dava açabileceği gibi bahsi geçen hisseleri satabilecektir.²⁰⁸⁴

Şirketin idare-i dahiliyesi

Şirketin idaresiyle görevli beş azadan oluşan bir idare meclisi bulunacak ve bunlardan birisi Hazine-i Hassa Nezareti tarafından atanacaktır. İdare meclisi icap eden işe göre toplanacaksa da en azından on beş günde bir toplanılması gereklidir. Bunun yanında idare meclisinin müzakereleri bir defter-i mahsusaya kaydolunur ve burada saklanır. İdare meclisine tekrar aza seçildiği takdirde bunlardan bir kısmı senedat sahibinden olmalı ve bunların her biri şirketin beş hisse senedine sahip olmalıdır. Meclisi idare, azalardan birini riyaset ve diğerini riyaset vekaleti için seçer ancak bunların bulunmadığı durumlarda vekalet etmek üzere azadan biri tayin olunur. Son olarak şirketin defterleriyle hesapları usule uygun tutulacak ve her ay sonundaki hali Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu vasıtasıyla Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilecektir. Nezaret tayin edeceği memurlar marifetiyle şirketin defter ve muamelatını, edevat ve anbarlarını teftiş ve muayene edebilirse de bu işler sebebiyle şirket masraf ödemeyecektir.²⁰⁸⁵

Şirketin cemiyet-i umumiyesi

Cemiyet-i umumiye müessesler ile vekaleten veya asaleten en az beş hisseye sahip olan hisse sahiplerinden oluşacak ve her sene nisan ayında idare meclisi tarafından tayin olunan gün ve mahalde toplanacaktır. Cemiyet-i umumiye gerek asaleten ve gerek vekaleten şirket sermayesinin bir rub'una denk olan hisse senetlerine sahip olan hissedarlar hazır bulunduğu takdirde teşekkül etmiş olacaktır. Cemiyet-i umumiye, Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu reisinin riyasetinde toplanacak ve şirketin idare meclisinin reisi, cemiyet-i umumiyenin riyaset-i saniye görevini ifa edecektir. Cemiyet-i umumiyede müzakere olunan konulara ekseriyet-i ara (oy çokluğu) ile karar verilecek ve hesapların tetkiki için cemiyet-i umumiye hisse sahiplerinden veya hariçten birini müfettiş tayin edecektir. Cemiyetin müzakereleri de idare meclisinde olduğu gibi bir deftere kaydolunup, bu defter saklanacaktır.²⁰⁸⁶

²⁰⁸⁴ Aynı belge.

²⁰⁸⁵ Aynı belge.

²⁰⁸⁶ Aynı belge.

Hesabat-ı seneviye

Şirketin sene-i maliyesi mart başlangıcından şubat sonuna kadardır. İdare meclisi her sene sonunda şirketin matlubat ve düyununu gösteren bir defter-i umumi düzenler ve bu defter ile mizan-ı umumi ve cemiyet-i Umumiyenin hesaplarını, toplanmasından kırk gün evvel müfettişlere teslim eder. İlgili hesaplar cemiyet-i Umumiyeye de takdim edilir. Cemiyet-i umumiyeye dahil olan tüm hisse sahipleri ilgili defter ve hesapları muayene edebilir.²⁰⁸⁷

Temettuatın suret-i taksimi

Şirketin temettuat-ı safiye-i seneviyesinden hisse sahiplerine yüzde beş hesabıyla verilmesi gereken faiz ba'de't-tefrik fazlası ber-vech-i âtî taksim edilecektir. Fazlanın yüzde onu Hazine-i Hassa-i Şahaneden başka müessesler beyninde taksim olunmak üzere onlara ve yüzde yirmisi ihtiyat akçesini teşkil etmek üzere alıkonulacak ve geri kalan yüzde yetmiş tüm hisse sahiplerine hisse-i temettu ismiyle verilecektir.²⁰⁸⁸

İhtiyat akçesi

İhtiyat akçesi, daha önceki maddelerde belirtildiği üzere temettuat-ı seneviyeden ayrılan akçeden teşekkül edecek ve masarî-i fevkaladeye karşılık olarak tutulacaktır. Senelik hasılat hisse başına yüzde beş faiz vermek için yeterli gelmediği takdirde noksanı ihtiyat akçesinden ödenecektir. Şirketin imtiyaz müddeti dolduktan sonra ihtiyat akçesi hisse sahiplerine aittir.²⁰⁸⁹

Şirketin temdid müddeti, feshi ve kat'î muamelatı

İdare meclisi şirketin sermayesinden üç rub'u zayi olduğu takdirde şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere cemiyet-i umumiyeyi davet eder. İmtiyaz müddetinin inkızasında veya daha önce şirketin feshi halinde toplanacak olan cemiyet-i umumiye şirket muamelat ve hesabatını kati suretle kararlaştıracak ve bunun için bir veya birkaç memur tayin edecektir.²⁰⁹⁰

²⁰⁸⁷ Aynı belge.

²⁰⁸⁸ Aynı belge.

²⁰⁸⁹ Aynı belge.

²⁰⁹⁰ Aynı belge.

5.5.4.4.2. Şirket-i Hayriye-i Hamidiye

Hazine-i Hassa'nın imtiyazını aldığı bir diğer vapur işletmesi Selanik ve Kesendire körfezleridir. Burada da aynı şekilde bir Osmanlı şirketi kurulma yoluna gidilmiş ve şirketin kurulması için Hazine-i Hassa ile Şirket-i Hayriye arasında bir mukavelename yapılmıştır. Yeni kurulan şirketin adı mukavele mucebince Şirket-i Hayriye-i Hamidiye olmuştur. Şirketin sermayesi 75.000 lira olup, damga resmi ve vapurlarında yakacağı kömür ile dahilen ve haricen celb edeceği alat, edevat ve levazım-ı saire için gümrük resminden muaf tutulacaktır.²⁰⁹¹ Kurulan şirketin Selanik idaresi müdüriyetine ehliyet ve kifayeti bilinen Selanik Belediyesi eski reisi Hulusi Bey Efendi tayin edilmiştir.²⁰⁹² Bunun ardından şirketin komiserliğine aylık 750 kuruş maaşla Kolağası Lütfü Efendi tayin edilmiştir.²⁰⁹³ 1908 yılına ait bir belgeden, kurulan şirketin nizamnamesinin dördüncü maddesi gereğince Hazine-i Hassa namına dört yüz adet hisse senedi alındığı ve bu senetlerin bedelinin 2.000 lira olduğu öğrenilmektedir.²⁰⁹⁴

Şirket-i Hayriye-i Hamidiye'nin nizamnamesinde muvakkat senetler için belirlenen faiz oranı yüzde beş olmuştur. Şirketin ilk kuruluş yıllarında ve vapurların seferlere başlamasına bir sene olmadan hisse sahiplerinin faizi talep etmeleri karşısında şirketin gelirlerinin henüz masraflarını karşılayamadığından faizlerin ileri bir tarihe ertelenmesi istenmiştir.²⁰⁹⁵ Şirketin vapur sayısı ilk başlarda iki adet olup bunların isimleri Kesendire ve Müşteri'dir.²⁰⁹⁶ Şirketin Selanik haricinde Katerin, Kesendire, Taşoz, Kavala, Midilli, Ayvalık, İzmir ve Dedeoğlu'nda acentelikleri bulunmakta ve acenteliklerin hesapları kontrol edilmekteydi.²⁰⁹⁷

Şirketin kuruluşu için Hazine-i Hassa ile Şirket-i Hayriye arasında bir mukavele yapılmıştır. Mukavele Hazine-i Hassa adına Nazır Ohannes Efendi ile Şirket-i Hayriye Meclis-i İdare Heyet-i Hazırasının 5 Temmuz 1322 tarihli vekaletnamesini haiz olarak Heyet-i mezkure namına hareket eden Meclis-i İdare Reisi Ziya Paşa arasında yapılmıştır. Toplam on beş maddeden oluşan mukavelenameye göre şirket, Şirket-i

²⁰⁹¹ COA. İ. HUS. 143/42/H. 05.05.1324.

²⁰⁹² COA. TFR. I. MKM. 18/1755/H. 09.10.1324.

²⁰⁹³ COA. ML. EEM. 614/65/R. 06.06.1323.

²⁰⁹⁴ COA. ML. EEM. 642/48/R. 12.11.1323.

²⁰⁹⁵ COA. ML. EEM. 660/32/R. 23.01.1324.

²⁰⁹⁶ COA. Y. MTV. 307/170/H. 25.02.1326.

²⁰⁹⁷ COA. ML. EEM. 670/33/R. 27.02.1324.

Hayriye-i Hamidiye ismiyle Hazine-i Hassa'ya verilen Selanik ve Kesendire körfezlerinde vapur işletme imtiyazını üstlenecekti. Şirket “birinci hat” olarak isimlendirilen Selanik şehri sahilinde, Selanik Körfezi’nden garp tarafında Pilatomone (?) ve şark tarafından Kesendire Körfezi ile sahiline kadar “ikinci hat” olarak adlandırılan bölgede vapur işletim hakkına sahip olacaktı. Şirketin merkezi Dersaadet’te olsa da nısfı Selanik’te olacak ve icap eden yerlerde de şubeler açılacaktı. Şirketin işletme müddeti şartnamenin yapıldığı tarihten itibaren yetmiş beş sene-i maliyeden ibarettir. Şirketin başlangıç için belirlenen sermayesi 75.000 liradır.²⁰⁹⁸

Şirkete ait bir şartname ve bir de nizamname hazırlanmıştır. Nizamname toplam yedi fasıl ve kırk maddeden oluşmaktadır. Fasıllar sırasıyla, “şirketin nev’i ve maksad ve ikametgahı ve müddet-i imtiyazı”, “sermayenin suret-i teşekkülü”, “şirketin idare-i dahiliyesi beyanındadır”, “hissedarlar meclisi”, “şirketin muamelat-ı umumiyesi”, “varidat-ı safiye ve temattuat-ı seneviyenin suret-i taksimi ve ihtiyat akçesi”, “şirketin temdid müddeti ve feshi ve kat’î muamelatı” başlıklarından oluşmaktadır.²⁰⁹⁹

Şirketin nev’i, maksad, ikametgahı ve müddet-i imtiyazı

Şirketin ismi Şirket-i Hayriye-i Hamidiye olup, Osmanlı kanunlarına tabi olacaktır. Şirket bir kısmı Selanik sahilinde, diğer kısmı Selanik Körfezi’nden Garp tarafına ve Şark tarafından Kesendire Körfezi ile sahiline kadar olan bölgede vapur işletecektir.²¹⁰⁰

Sermayenin suret-i teşekkülü

Şirketin başlangıç sermayesi 75.000 liradır. Her biri 5 adet Osmanlı altını olmak üzere on beş bin hisseye bölünmüştür. Hissedarlar meclisinin bu sermayeyi bir misli daha artırma yetkisi bulunacak ve sermaye üzerine yüzde beş faiz ödenecektir. Şirketin hisse senedatı resmen Dersaadet ve Selanik borsasında kayıt ve kabul ettirilecektir.²¹⁰¹

Şirketin idare-i dahiliyesi

Şirketi idare etmek üzere bir meclis olacak ve bu meclisin azalarının dördü hissedarlar meclisi tarafından, biri Hazine-i Hassa tarafından seçilecek ve sonuncusu Şirket-i Hayriye müdürü olacaktır. İdare meclisinin toplanması, icap eden zamanlarda

²⁰⁹⁸ COA. ML.EEM. 556/92/R. 08.05.1322.

²⁰⁹⁹ Aynı belge.

²¹⁰⁰ Aynı belge.

²¹⁰¹ Aynı belge.

olsa da haftada iki defa toplanılması lazımdır. İdare meclisinin müzakereleri zabıt defterine kaydolunacaktır. İdare meclisi reisi şirketin yüz ve azaları elli hisse senedatına sahip olması gereklidir. İdare meclisi Şirket-i Hayriye-i Hamidiye'nin resmi vekili olup, şirketin tüm işleriyle ilgilenmekle görevlidir. Şirketin defterleri ile hasılat ve masraflarını gösterir cetveller hazırlanarak Selanik idaresi muhasebesince Dersaadet merkez idareye gönderilecektir.²¹⁰²

Hissedarlar meclisi

Hissedarlar meclisi, tüm hissedarların heyet-i mecmuası yerine geçmektedir. Meclis vekaleten veya asaleten şirket hisselerinin sülüsüne sahip olan hisse sahiplerinden oluşacaktır. Hissedarlar meclisine Hazine-i Hassa nazırı riyaset eder. Mecliste müzakere edilen konulara ekseriyet-i ara ile karar verilir.²¹⁰³

Şirketin muamelat-ı umumiyesi

Şirketin maliye yılı martın başından şubatın yirmi sekizine kadar sürer.

Varidat-ı safiye ve temattuat-ı seneviyenin suret-i taksimi ve ihtiyat akçesi

Şirketin hasılatının yüzde on beşi Hazine-i Hassa'ya, yüzde sekizi müesses hisselerine ait olacak ve yüzde on ikisi de ihtiyat akçesini teşkil edecektir. Geri kalan yüzde altmış beşi sarf-ı temettu' addolunarak bunun yüzde on beşi Hazine-i Hassa'ya, yüzde onu idare meclis heyetine, kusur yetmiş beşi hisse-i temettu' namıyla hissedarana dağıtılacaktır. Nizamnamenin on dokuzuncu maddesinde belirtilen hasılat-ı gayr-i safiye'nin yüzde altmış ikisi memur maaşına, şirketin masraflarına verilecektir.²¹⁰⁴

Şirketin temdid müddeti ve feshi ve kat'î muamelatı

İdare meclisi her ne vakit ve her ne sebeple olursa olsun hissedarlar meclisini toplanmaya davet ederek, şirketin müddetinin uzatılmasını veya feshini teklif edebilir. İdare meclisi şirketin sermayesinin yarısı zayı olduğu takdirde şirketin feshine veya devamına karar vermek üzere hissedarlar meclisini toplanmaya davet edebilir.²¹⁰⁵

²¹⁰² Aynı belge.

²¹⁰³ Aynı belge.

²¹⁰⁴ Aynı belge.

²¹⁰⁵ Aynı belge.

Şirketin şartnamesi

Şirketin şartnamesi toplam on yedi maddeden oluşmakta ve şirketin işleyişi, taşıma ücretleri gibi konulardan bahsetmektedir. Kısaca, vapurlar ile satın alınacak alet ve edevatın tümü kavaid-i fenniye'ye uygun olacak, iskele ve rıhtım ile dubalar daima iyi muhafaza edilecektir. Yolcuların nakliyesinin emniyet içinde yapılmasına ve herhangi bir kazanın gerçekleşmesine mâni olunacaktır. Birinci hatta işletilecek vapur iki yüz elli yolcu kapasitede ve römorkör hizmeti görebilecek tertibatta inşa olunacak, sürati saatte on milden eksik olmayacaktır. İkinci hat dahilinde Hazine-i Hassa'ya ait nakliyat ile devair-i askeriye hesabına nakil olacak top, topçu ve süvari hayvanatıyla eşya-yı harbiyenin ücret nakliyeleri tarifeye göre ne kadar tutarsa yüzde otuz indirim olacaktır. İkinci hatta dair tarife ücretleri de verilmiştir. Buna göre;²¹⁰⁶

Yolcu	
Yolcular için adam başına ve her milden birinci mevki için 27 para, ikinci mevki için 20 para, üçüncü mevki için 15 para alınacaktır. Yedi yaşına kadar olan çocuklar ücretsiz taşınacaktır. Her yolcunun bilet başına ücretsiz 30 kilogram kadar yük taşıma hakkı vardır.	
Eşya	
Genel hayvanatın ve çeşitli eşyaların her yüz kiloda mil hesabıyla	2 para
Tuz ve tuz kıymetinde çeşitli madenler her yüz kiloda mil hesabıyla	1 para
Parça eşya: sandık vesaire	2 para
Elli kilodan az parça eşya için	1 para
Hayvanat	
Hayvanat, beygir, öküz, merkeb, manda gibi hayvanlardan mil hesabıyla	20 para
Koyun, kuzu ve keçi gibi hayvandan mil hesabıyla	8 para
Tavuk ve hindi gibi hayvandan her kafesi için	5 para

Tablo 5.34. Şirket-i Hayriye-i Hamidiye'nin ikinci hatta dair tarife ücretlerini gösterir tablo

5.5.4.5. Liman ve rıhtım inşası için kurulan şirket: Selanik Limanı Osmanlı

Şirket-i İnşaiyesi

Selanik'te liman ve rıhtım inşası da vapur işletme imtiyazıyla aynı şekilde bir şirket vasıtasıyla idare edilmiştir. Buna göre Selanik'te rıhtım ve liman inşa imtiyazı Hazine-i Hassa'ya verildikten sonra liman inşası için ihaleye çıkılacak ve ihaleyi kazanacak şirket, yalnızca liman inşaatı işiyle ilgilenecek yeni bir şirket kuracaktır.

²¹⁰⁶ Aynı belge.

Kurulan şirket kanun ve mevzuat yönünden Osmanlı şirketi olacaktı.²¹⁰⁷ Bu şekilde liman ve rıhtım inşası Mösyö Baritsol isimli kişiye ihale edilerek, Hazine-i Hassa ve Mösyö Baritsol arasında bir mukavele imzalandı. Mukavelenin 9. Maddesine göre liman ve rıhtımı işletmek üzere kurulacak şirketi kurma görevi de Mösyö Baritsol'a aitti. Şirket Hazine-i Hassa'ya inşaatın hangi aşamada olduğu, hangi malzemelerin kullanıldığı ve yapılan değişiklikler gibi bilgileri içeren faaliyet raporları sunardı. Sunulan raporlar Hazine-i Hassa'nın ilgili komisyonları tarafından incelenirdi. Söz konusu incelemede bazı zamanlar gönderilen raporlar fen memurlarının raporları ile kıyaslanır ve elde edilen sonuç yazıyla şirkete bildirilirdi.²¹⁰⁸

Şirketin nizamnamesi toplam 8 fasıl ve 44 maddeden oluşmaktaydı. Fasıllar sırasıyla;

- 1- “Şirketin Teşkili ve Maksudı ve İsmi ve Merkezi Beyanıdır”
- 2- “Hukuk ve Vezâifin Şirkete Devri Beyanıdır”
- 3- “Şirketin İdare-i Dahiliyesi Beyanıdır”
- 4- “Heyet-i Umumiye Beyanıdır”
- 5- “Hesabat-ı Seneviye ve Müfredat Defteri Beyanıdır”
- 6- “Temettuatın Suret-i Taksimi ve Re'sü'l-mâla Mahsub Akçe Beyanıdır”
- 7- “İhtiyat Akçesi Beyanıdır”
- 8- “Şirket Nizamname-i Dahiliyesi Tadilatıyla Tahdid Müddeti ve Feshi ve Kat'i Muamelatı Beyanıdır”

Şirketin teşkili ve maksudı ve ismi ve merkezi

Nizamnameye göre şirketin unvanı *Selanik Limanı Osmanlı Şirket-i İnşaiyesi* olup, Şirket-i Osmaniye sıfatıyla Devlet-i Âliyye'nin kanunları ve genel nizamlarına tabiidir. Şirketin merkezi Dersaadet'tir ancak gerek Osmanlı ülkesinde gerekse yabancı ülkelerde şubeleri bulunacaktır. Zamanından önce feshedilmediği ya da sınırlama, kısıtlama getirilmediği sürece, şirketin müddeti yirmi dört seneden ibarettir.²¹⁰⁹

²¹⁰⁷ Bayram, a.g.t., 47.

²¹⁰⁸ Bayram, a.g.t., 154-155.

²¹⁰⁹ COA. A.} DVN. MKL. 40/1/H. 14.07.1315.

Hukuk ve vezaifin şirkete devri

Şirketin sermayesi 5 milyon franktan ibaret olup her biri 500 franklık veya 22 Osmanlı liralık olmak üzere on bin hisseye bölünmüştür. Heyet-i Umumiye bu sermayeyi yüzde elli nispetinde tezyid etmek yetkisine sahiptir. Şirket on bin hisse senedatı imza edildikten ve bu hisse senetlerinden onda biri istihsal olunduktan sonra kesin suretle teşkil etmiş olacaktır. Hissedar yazılanlara ödedikleri taksitleri içeren geçici ir senedat verilecek ve sermayenin yarısının ödenmesiyle sahibi elinde bulunan geçici senetler asli senetlere dönüşecektir. Şirketin hisse senedinin bir tarafı Türkçe olarak ve bir tarafı da Fransızca ya da çeşitli farklı diller bulunacak şekilde düzenlenecektir.²¹¹⁰

Şirketin idare-i dahiliyesi

Şirketin işleri Heyet-i Umumiye tarafından atanan ve üçten dokuza kadar azadan oluşan bir Meclis-i İdarece yürütülürdü. Meclisin azaları üç sene müddetle tayin olunurdu. İdare meclisi şirketin işleri için icap ettiği zaman toplanacaktır ancak ayda bir defa toplanılması zorunludur. İdare meclisinde alınacak kararlar toplantı esnasında hazır bulunan azanın ekseriyet-i arasıyla kararlaştırılır ve meclisin müzakeratı zabıt defterine kaydolunur. İdare meclisi azalarından her birinin şirketin elli hisse senedinin sahibi olması gerekmektedir. İdare meclisi azalarına hasılat-ı safiyeden verilecek hisseden başka, mecliste hazır bulunacakları günler için bir ücret tahsis edilecektir. Ücretin miktarı Heyet-i Umumiye tarafından belirlenir.²¹¹¹

Heyet-i umumiye

Heyet-i Umumiye düzenli bir şekilde toplanır ve genel hissedarların heyet-i mecmuası makamında bulunur. Her sene başlangıcından altı ay zarfında İdare Meclisi tarafından belirlenecek olan mahalde toplanır. Bundan başka İdare Meclisi, gerektiği takdirde on gün evvel bildirme şartıyla olağanüstü şekilde Heyet-i Umumiyeyi toplantıya davet edebilir. Heyet-i Umumiye azaları vekaleten veya asaleten en az onar hisseye sahip olan hissedarlardan oluşacaktır. Asaleten ya da vekaleten hazır bulunan azadan her birinin on hisse için bir oy hakkı bulunacak ancak hiçbir azanın yüzden fazla oyu bulunmayacaktır. Heyet-i Umumiye'ye İdare Meclisinin reisi riyaset eder ve

²¹¹⁰ Aynı belge.

²¹¹¹ Aynı belge.

reis bulunmadığı zaman idare Meclisi azasından birini vekaleten reis olarak seçerler.²¹¹²

Hesabat-ı seneviye ve müfredat defteri

Şirketin mali yılı kanun-ı sani başlangıcından kanun-i evvelin otuz birinci gününe kadar devam eder. İdare Meclisi her sene sonunda şirketin matlubat ve duyumatını havi bir defter-i umumi tanzim edecek ve işbu defter ile müvazene defterini ve hesaplarını Heyet-i Umumiyenin toplanmasından kırk gün öncesinde müfettişlere verecek ve Heyet-i Umumiye toplandığında da heyete teslim edecektir.²¹¹³

Temettuatın suret-i taksimi ve re'sü'l-mâla mahsub akçe

Nizamnameye göre şirketin temettuat-ı safiye-i seneviyesinden ilk olarak ihtiyat akçesi olmak üzere yüzde beş ve ikinci olarak İdare Meclisinin uygun göreceği surette tarafından azası beyinde paylaşım yapılmak üzere yüzde beş ifraz olunacaktır. Bunun yanında gösterildiği üzere ifraz olunacak meblağ ba'del-tenzil hasılat-ı safiyeden artan miktar temettü namıyla hissedarlar arasında paylaşılacaktır.²¹¹⁴

İhtiyat akçesi

İhtiyat akçesi Temettuat-ı seneviyeden olan meblağın terakümünden teşkil olunacak ve olağanüstü masraflar ile farklı harcamalara karşılık tutulacaktır. Hasılat-ı seneviye hisse başına yüzde beş faiz veya hisse-i temettü itasına kifayet etmediği takdirde noksanı ihtiyat akçesinden ikmal edilecektir.²¹¹⁵

Şirket nizamname-i dahiliyesi tadilatıyla tahdid müddeti ve feshi ve kat'î muamelatı

İdare Meclisi her ne vakit ve sebeple olursa olsun Heyet-i Umumiyeye tadilat teklifi götürebilir ve şirketin sınırlama, fesih, kat'î muamelatı ve başka şirketlerle birleşmesiyle ilgili teklifte bulunabilir ancak bunlar için Hükümet-i Seniyye'nin onayı alınmalıdır. İdare Meclisi şirket sermayesinin üç rub'u zayi olduğu takdirde şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere Heyet-i Umumiye'yi davet edebilir.²¹¹⁶

²¹¹² Aynı belge.

²¹¹³ Aynı belge.

²¹¹⁴ Aynı belge.

²¹¹⁵ Aynı belge.

²¹¹⁶ Aynı belge.

5.5.4.6. İşletim şekilleri

İmtiyazlar kurulan şirketler vasıtasıyla işletilmişlerdir. Hazine-i Hassa da imtiyaz sahibi olarak gelirlerden pay almıştır. Şirketlerin imtiyazları işletmeleri için belirli süreler verilmiştir. Örneğin Selanik’te inşa olunacak liman ve rıhtımın işletme süresi yirmi dört senedir.²¹¹⁷ Hamidiye Vapur Şirketinin işletim süresi ise nizamnameye göre yetmiş sene olarak belirlenmiştir.²¹¹⁸ Kurulan şirketler Osmanlı kanun ve mevzuatlarına uygun bir şekilde idare edilmişlerdir. Bir örnek olarak Hamidiye vapurlarının işletim tarifeleri şu şekildedir;²¹¹⁹

Birinci tarife yolcular: Her kilometrede kişi başına alınacak ücretler		
	İniş	Çıkış
Birinci mevki	5-7 para	10 para
İkinci mevki	5 para	5-7 para
Güverte	2-5 para	3-5 para
	Üç yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklar için yarım ücret alınır. Her yolcu ücretsiz elli kilogramlık eşya nakledebilir.	

Tablo 5.35. Hamidiye vapurlarının birinci tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo

İkinci tarife

Külçe ve meskuk veya mamul olarak gönderilecek altın ve gümüş ile cıva, platin ve mücevheratın her on liralık kısmını küsürü için kilometre başına bir para ücret alınır.

Üçüncü tarife: Hayvanlar	
Para	Her kilometrede hayvan başına alınacak ücret
7	Öküz, inek, boğa, manda, düve ve beygir
2	Dana ve merkep
0-5	Koyun ve keçi

Tablo 5.36. Hamidiye vapurlarının üçüncü tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo²¹²⁰

²¹¹⁷ COA. A.} DVN. MKL. 40/1/H. 14.07.1315.

²¹¹⁸ Nimet Baykal, “Dicle Hamidiye Vapur Şirketi Denemesi”, *Turkish Studies Social Sciences* 14, (2019): 2918.

²¹¹⁹ COA. Y. PRK. HH. 26/14. H. 22.06.1310. Baykal, a.g.m., 2916-2917.

²¹²⁰ COA. Y. PRK. HH. 26/14. H. 22.06.1310.

Dördüncü tarife: Eşya ve emtia	
	Bir kilometrede her tonilato için alınacak ücret
Birinci sınıf – 10 para	Doğrama, mum, şarap, müskirat, sirke, tutkal, kahve, şeker, çay, çikolata, baharat türünden ürünlerle, araba edevatı, demir, bakır ve maden-i saireden mamul eşya, porselen, çini, cam, eşya-yı zücacıye ile meyve, tütün, hane eşyası, kitap, çeşitli yağlar, ağaç fidanı, ipek ve çubuk.
İkinci sınıf – 5, 7 para	Kereste, boya, marangoz ağacı, kök boya, ham kendir, yapağı ve gayr-ı mamul bakır, tahta, külçe, dökme demir, ham demir ve demir çubuk, demir tahta, mermer, tuzlu balık, külçe kurşun ve tuzlu et.
Üçüncü sınıf- 5 para	Her çeşit zahire, hububat, dakik, hurma, tuz, taze sebze, saman, kepek, hatab ve kömür, her çeşit toprak, ham maden, zift, taş, tuğla, kiremit ve alçı vesair.

Tablo 5.37. Hamidiye vapurlarının dördüncü tarife için ücretlendirmesini gösterir tablo²¹²¹

Söz konusu ücretler nizamnamelerle belirlenmiştir. Nizamnameye göre tarifede belirtilen ücretler Osmanlı altını yüz kuruş hesabıyla belirlenmiştir.²¹²² Selanik liman ve rıhtımında ise gelirler limana yanaşan çeşitli gemi ve yelkenler ile taşınan mallara göre elde edilmekteydi. Selanik Limanının işletme tarifesi nizamnamesine göre şu şekildedir;²¹²³

Birinci Tarife: Palamar ve lenger ücretine dairdir
Limn derûnunda umur-ı nakliyeğe mahsus olan sandal, mauna ve dubalar müstesna olmak üzere biltümle yelkenli ve buharlı sefaînden rıhtımda palamar bend oldukları halde tonilato başına altı para ve limanda lenger-endaz bulundukları müddetçe üç para resm istifa olunacaktır. Sefain-i mezkurenin yevm-i vusul ve azimeti dahil olduğu ve limanda bulunacakları müddet yedi günü mütecaviz bulunduğu halde ücurât-ı mezkure iki kat olarak istifa edilecektir.

Tablo 5.38. Selanik Limanında birinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo

Birinci tarifeye göre liman dahilinde bulunup nakliye işlerinde kullanılan sandal, mauna ve dubalardan vergi alınmayacak ancak rıhtıma yanaşarak palamar babalarına bağlanan tüm yelkenli ve buharlı gemilerden ton başına 6 para ve liman havuzunda demir atan aynı türden gemi ve yelkenlilerden ise 3 para resim alınacaktı. Gemilerin limanda kalış süreleri yedi günü geçtiğinde tahsil edilen resim iki katına çıkardı.²¹²⁴

²¹²¹ COA. Y. PRK. HH. 26/14. H. 22.06.1310.

²¹²² Aynı belge.

²¹²³ COA. Y. MTV. 136/79. H. 26.08.1313. Bayram, a.g.t., 204.

²¹²⁴ Aynı belge. Bayram, a.g.t., 202.

İkinci Tarife: Esham ve nükud ve zi-kıymet eşyaya dairdir.
Külçe hâlinde veya meskuk veya mamul altın ve gümüş ile cıva ve platin ve mücevherat ve alel-umûm bilcümle zi-kıymet eşyadan manifestosunda muharrer kıymetin beher beş bin guruşu ve kûsuratı için beş guruş ücret-i ihraciye ve tahmiliye istifa olunacaktır.

Tablo 5.39. Selanik Limanında ikinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo²¹²⁵

İkinci tarifeye göre limandan ihraç edilecek olan sikkeli ve sikkesiz altın, gümüş, cıva, platin, mücevher ve kıymetli eşyanın değeri 5000 kuruşu aştığı takdirde ihraciye ve tahmiliye ücreti olarak 5 kuruş vergi alınacaktı.²¹²⁶

Kuruş	Üçüncü Tarife: Araba ve edevat-ı müteharrikeye dairdir
200	Bir yolcu vagonundan
100	Bir eşya vagonundan
100	Bir tramvay vagonundan
50	Bir omnibüs arabasından
30	Bir âdi arabadan
5	İki tekerlekli yük arabasından
2	Kamyon tabir olunur nakliye arabasından
20	El arabasından

Tablo 5.40. Selanik Limanında üçüncü tarife ücretlendirmesini gösterir tablo

Üçüncü tarife ise hareketli eşyaları düzenlemekteydi. Vagonlar ve arabalar olarak genel iki türden farklı özellikleri bulunanlardan farklı ücretler tahsil edildiği anlaşılmaktadır.

	Dördüncü Tarife: Mevaşi, ağnam ve tuyur hakkındadır
10 kuruş	At ve esterlerin her resinden
5 kuruş	Merkeblerle tay ve danaların her resinden
10 para	Ağnamın her resinden
1 kuruş	Canavarların her resinden
3 kuruş	Diri tavuğun her kafesinden
8 para	Yumurtanın yüz adedinden

Tablo 5.41. Selanik Limanında dördüncü tarife ücretlendirmesini gösterir tablo²¹²⁷

Dördüncü tarife taşınacak ya da ihraç edilecek olan hayvanlar için alınacak ücreti göstermekteydi. Buna göre en çok at, ester ve ağnamdan resim alınmaktaydı.

²¹²⁵ COA. Y. MTV. 136/79. H. 26.08.1313.

²¹²⁶ Aynı belge. Bayram, a.g.t., 202.

²¹²⁷ COA. Y. MTV. 136/79. H. 26.08.1313.

Beşinci Tarife	Bir tonilatosu bin kilogram sıkletinde olmak üzere alelumum emtia ve eşyadan ahz u istifa olunacak ihraciye ve tahmiliye ücuratı ber vech-i atidir.
Birinci sınıf	Esliha, doğrama ve boya ağacı vesair zi-kıymet ağaç, mum, müskirat, bakır, pamuk, kahve, tutkal, meşin, edviye, müstemlekât zahireleri, kuş tüyü, baharat, mamul demir, çini, meyve, mamul dökme demir, araba edevatı, mamul ve gayrı mamul maden, ayna, zeytinyağı, ot, musiki alati, hane eşyası, sahafiye, mamul kurşun, saksonya, nebatât, don yağı, mensucât-ı haririye, şeker, eşyalar züccaciye, sirke, şarap, yün mensucât, kitap, çay, tütün.
İkinci sınıf	Karataş, her çeşit kereste, zift, kok kömürü, kömür, kendir, ham demir, ham dökme demir, çubuk demir, levha demir, saç, ham madeniyat, tahta, yonma taş, tuzlu balık, ham kurşun, tuzlu et, kuru sebze. Eşya-yı mezkureden hadd-i vusta on beş gurus olmak üzere on ile yirmi gurus arasında resm alınacaktır.
Üçüncü sınıf	Kil toprağı, tuğla, kiremit, saman, kepek, çakıl taşı, pirinç, hububat, kireç, maden kömürü, kül, dakik, gübre, duvar taşı, kil, alçı, kireç taşı, kaldırım taşı, tuz ve kum.

Tablo 5.42. Selanik Limanında beşinci tarife ücretlendirmesini gösterir tablo

Beşinci tarifede ise bin kilogramdan ağır olan eşya ve emtiadan alınacak resimler üç alt sınıfa ayrılarak düzenlenmekteydi. Birinci sınıf daha hafif ve günlük eşyaları düzenlerken, ikinci sınıf daha çok madeni eşyalara ayrılmıştı. Son olarak üçüncü sınıfın kil toprağı, tuğla, kiremit, saman gibi eşyaları düzenlediği görülmektedir.

Hazine-i Hassa'ya ait diğer bir imtiyaz olan Selanik ve Kesendire körfezlerinde vapur işletme imtiyazının bir kişiye senelik belli bir meblağ karşılığında ihale edildiği anlaşılmaktadır. 1898 yılına ait bir belgeye göre Selanik ve Kesendire körfezlerinde vapur işletme imtiyazı Hazine-i Hassa'da olduğu halde Fransa tebaasından birisinin burada vapur işlettiği Selanik Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından nezarete bildirilmiştir. Nezaretin bunu hazinenin hukukunun ihlali olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır ancak belgeye göre Selanik Emlâk-ı Hümâyûn idaresi tarafından sonrasında gelen yeni bir habere göre aynı kişi, iki vapuruyla Hazine-i Hassa uhdesinde olan bölgelerde Osmanlı bandırası altında vapurlarını beş sene müddetle işletmesine izin verildiği takdirde mezkûr vapurların her biri için ruhsatiye namıyla Hazine-i Hassa'ya senelik 200 lira ödeyeceğini belirtmiştir. Bu teklif Hazine-i Hassa tarafından birçok yönden olumlu bulunarak kabul edilmiş ve iki taraf arasında bir mukavelename yapılmıştır.²¹²⁸ Mukaveleye göre ihale süresi mukavelenin yapıldığı tarihten itibaren beş senedir. Her bir vapur için Hazine-i Hassa'ya her sene 200 lira ödenecek, ayrıca her türlü kar ve zarar müstecire ait olacaktı. Asakir-i Şahane ve askeri mühimmatın nakliyesi yarı fiyatına icra edilecekti.²¹²⁹

²¹²⁸ COA. Y. MTV. 181/104/H. 24.04.1316.

²¹²⁹ Aynı belge.

5.5.4.7. İşletim politikaları

Liman ve rıhtım inşası ile vapur işletmeciliğinin Hazine-i Hassa bünyesine alınmasındaki ilk amaç ülkenin değerli noktalarının, limanların ve nehir taşımacılığının kontrol edilmek ve buralarda tekelleşmiş olan İngiliz şirketleriyle rekabet edebilmektir. Hazine-i Hassa'nın gelirlerinin de artacağı düşünülmüş olsa da²¹³⁰ Hamidiye Vapur İdaresinin kuruluş amacı dahi İngilizlerle rekabet etmek olarak açıklanmıştır.²¹³¹ II. Abdülhamit döneminin başlarında devlet tarafından işletilen vapur sayısı seksene ulaşmaktaydı ancak II. Meşrutiyet'in ilanı dönemlerinde bu sayı on altılara inmiştir. Gemilerin eski ve çürük olduğu nedenler arasında zikredilmektedir. Ancak bunun en önemli sebeplerinden birisi yabancı şirketlerin sürdürdüğü rekabet ile Osmanlı limanları ve ulaşım yapılabilecek nehir ve göllerine olan yoğun talepleridir.²¹³² Osmanlı Devleti bu sebeple deniz, nehir ve göl taşımacılığında Osmanlı çıkarlarını korumak ve bunlardan elde edilen gelirin devlet hazinesine girmesini sağlamayı amaçlamıştır. Bu sebeple Hazine-i Hassa bünyesine alınan imtiyazlar dahilinde olan noktalara yabancı bir şirketin girmemesi için çabalanmıştır.²¹³³

5.5.4.8. Gelirler ve giderler

5.5.4.8.1. Gelirler

Liman ve vapurlardan elde edilen gelirlerin çoğu daha önce de bahsedilmiş olan resimlerden elde edilen gelirlerdir. Hazine-i Hassa şirketlerde bulunan hissesi sebebiyle de belli miktarda gelir elde etmiştir. Konuyla ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde 1905 yılında Selanik liman ve rıhtımı hasılatından mukavelenamenin beşinci maddesi gereği Hazine-i Hassa'ya ait hisselerden 100.000 kuruş gelir yazılmıştır. Bunun yanında aynı belgeye göre Selanik liman ve rıhtım şirketine ait arsalardan 50.000 kuruş gelir elde edilmiştir.²¹³⁴ 1906 yılında ise aynı şekilde Selanik liman şirketinde bulunan Hazine-i Hassa hisselerinden 110.000 altın gelir elde

²¹³⁰ COA. Y. MTV. 296/4/H. 01.02.1325.

²¹³¹ COA. Y. MTV. 50/20/H. 08.10.1308.

²¹³² Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusa"nın Kuruluşu ve Faaliyeti", *Çağını Yakalayan Osmanlı*, (İstanbul: IRCICA, 1995): 161.

²¹³³ COA. HH. İ. 86/50/H. 18.03.1311.

²¹³⁴ COA. ML. EEM. 535/64/R. 19.11.1321.

edilmiştir.²¹³⁵ 1908 yılına ait bir cetvel limanın bir aylık gayrisafi hasılatını göstermektedir. Buna göre²¹³⁶

		Kuruş lirayı Osmanî	Santim
Birinci tarife	Palamar ve lenger rüsumu	13.464	50
İkinci tarife	Yolcu rüsumu	2.134	-
6, 5, 2, 3'üncü tarife	İhracat-ı eşyası rıhtım rüsumu	72.507	50
6, 5, 4, 3'üncü tarife	İdhalat	137.450	-
Yedinci tarife	Anbar rüsumu	12.007	75
-	Arziye rüsumu	130	50
Toplam		237.693	25

Tablo 5.43. 1908 yılında Selanik Limanının bir aylık gayrisafi hasılatını gösterir tablo

Limanın hasılatını gösterir cetvele göre tarifelerden elde edilen gelirlerin palamar ve lenger rüsumu, yolcu rüsumu, ihracat ve ithalat, anbar rüsumu ile arziye rüsumu olduğu öğrenilmektedir. Limana en fazla geliri 137.450 kuruş ile ithalattan elde edilen rüsumun getirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise Osmanlı ekonomisinde ithalatın yerine dair bilgi vermektedir. İthalatı, 72.507 kuruş ile ihracattan elde edilen rüsumlar takip etmektedir.

Vapur işletmesinden elde edilen gelir türü, liman ve rıhtım imtiyaz türüyle benzerdir. Taşınan yolcu ve çeşitli eşya üzerinden tarife bazlı gelir elde edilen vapur işletmesinde, Hazine-i Hassa hisseleri üzerinden gelir elde etmiştir. Hamidiye Vapur İdaresinin gelirlerini gösterir cetvellerde gelirler “yolcudan” ve “hamuleden” yani taşınan yolcu ve taşınan çeşitli eşyadan elde edilen gelir olarak ayrılmıştır. İdarenin 1907 yılına ait bir aylık varidat cetvelinde Hamidiye, Burhaniye ve Musul Vapurlarına ait gelirler şu şekildedir;²¹³⁷

	Yolcudan	Hamuleden
Hamidiye Vapuru	51.254 kuruş 75 santim	97.729 kuruş 75 santim
Burhaniye Vapuru	57.335 kuruş 75 santim	98.934 kuruş 50 santim
Musul Vapuru	21.662 kuruş 75 santim	74.608 kuruş

Tablo 5.44. 1907 yılında Hamidiye, Burhaniye ve Musul Vapurlarına ait geliri gösterir tablo

²¹³⁵ COA. ML. EEM. 596/22/R. 17.02.1323.

²¹³⁶ COA. ML. EEM. 655/45/H. 15.02.1326.

²¹³⁷ COA. ML. EEM. 596/75/R. 22.02.1323.

İlgili cetvelde görüleceği üzere Hamidiye Vapur İdaresinin gelirleri taşınan yolcu ve taşınan eşya olarak ikiye ayrılmıştır. İlgili gelirler tarifeler üzerinden elde edilen gelirleri oluşturmaktadır. Buna göre söz konusu üç vapurda da taşınan yolcuya kıyasla taşınan yükten çok daha fazla gelir elde edilmiştir. Gelir miktarları vapurlara göre kıyaslandığında ise en çok geliri Burhaniye Vapuru getirmiştir.

5.5.4.8.2. Giderler

Limanlar, rıhtımlar ve vapurların kendilerine ait personelleri ve işletim araçları bulunmaktaydı. Bu sebeple başlıca giderlerini personel maaşları, inşa masrafları ya da yeni vapur alımı gibi sarfiyat oluşturmaktadır. Selanik liman ve rıhtımının giderlerini gösteren bir cetvel ya da pusulaya rastlanmamıştır ancak 1904 yılına ait bir makbuza göre Selanik Limanının inşaat işlerini teftiş için giden heyetin masrafları için 397 kuruş ödenmiştir.²¹³⁸ Ayrıca liman ve rıhtımın inşa masraflarının taksitler halinde Emlâk-ı Hümâyûn tarafından ödendiği²¹³⁹ ve Osmanlı Bankasından inşaat masrafları için de kredi alındığı anlaşılmaktadır.²¹⁴⁰

Arşivde Hamidiye Vapur İdaresinin giderlerine dair daha fazla belge yer almaktadır. Hamidiye Vapur İdaresinin 1907 yılına ait gelir-gider defterinde giderlerin idare-i merkeziyede maaş, masarifat, tamirat, levazım-ı kırtasiye bahası, yevmiye-harcırah, mefruşat ve icar türünden kalemlere ayrıldığı, acenteliklerde ise maaş ve masarifat olarak iki kaleme ayrıldığı anlaşılmaktadır. Vapurların giderleri de aynı şekilde maaş ve masarifat olarak iki şekilde ele alınmıştır. Buna göre idare-i merkeziyenin bir senelik gider kalemleri ve miktarı şu şekildedir;²¹⁴¹

İdare-i Merkeziye	Tediyat
Maaşat	76.579 kuruş 25 santim
Masarifat	103.892 kuruş 25 santim
Kırtasiye	7. 589 kuruş
Yevmiye-Harcırah	1.729 kuruş 50 santim
Mefruşat	2.613 kuruş
İcarat	4.658 kuruş 50 santim

Tablo 5.45. Hamidiye Vapur İdaresinin bir senelik gider kalemleri ve miktarlarını gösterir tablo

²¹³⁸ COA. ML. EEM. 464/43/R. 15.12.1319.

²¹³⁹ COA. ML. EEM. 417/69/R. 28.06.1318.

²¹⁴⁰ COA. ML. EEM. 395/45/R. 27.10.1317. İnşaat masraflarının Selanik, Amare ve Musul Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından karşılanmasına karar verilmiştir.

²¹⁴¹ COA. ML. EEM. 582/3/R. 14.11.1322.

Hamidiye Vapur İdaresinin idare-i merkeziyesinde ele alınan gider kalemlerinden en çok “masarifat” kalemine harcama yapılmıştır. Onu ise görevlilerin maaş harcamaları takip etmektedir. Vapurların giderlerine bakıldığında,²¹⁴²

Vapurlar	Maaş	Masarifat
Hamidiye	163.418 kuruş	22.845 kuruş 25 santim
Burhaniye	93.393 kuruş 75 santim	13.777 kuruş 50 santim
Musul	98.059 kuruş 75 santim	23.721 kuruş

Tablo 5.46. Hamidiye vapurlarının giderlerini gösterir tablo

Vapurlarda personele ödenen maaşın idare-i merkeziye maaş giderinden çok daha fazla olduğu görülmektedir. Vapurlar içerisinde ise Hamidiye Vapurunun maaş giderleri diğer iki vapuru geride bırakmıştır. Ancak genel anlamda vapurlarda maaş giderleri masraflardan daha fazla yer kaplamaktadır.

5.5.4.9. Hukuki konular

İmtiyazlar konusunda hukuki konulara bakıldığında özellikle Selanik liman ve rıhtım şirketiyle Hazine-i Hassa arasında yapım, işletme, borçların geciktirilmesi ve ödenecek paylar gibi konular sebebiyle anlaşmazlıklar yaşandığı anlaşılmaktadır.²¹⁴³ 1902 yılına ait bir belgeye göre Hazine-i Hassa Nezaretî ile şirket arasında bir anlaşmazlık yaşandığı ve şirketin nezaret hakkındaki iddialarını bertaraf etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Konunun çözümü için Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliğine havale edilmiştir.²¹⁴⁴ Farklı bir belgede ise şirket ve nezaret arasında yaşanan anlaşmazlığın konusunun bir arazi olduğu görülmektedir. Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirlerinden Gabriel Efendi konu ile ilgili bir mütalaa ve harita hazırlamıştır.²¹⁴⁵ Farklı bir konu ise şirketin inşaatı süresinde tamamlayamayıp, ödemelerini aksatması üzerinedir. Buna göre mukavele gereği olarak liman ve rıhtım inşasının süresinde bitirilmesiyle birlikte Osmanlı Bankası'na yatırılan 150.000 frank kefalet akçesinin şirkete ödenmesi gerekmektedir. Şirket hem inşaatı süresinde bitirememiş hem de şirketin sermayesi olan 5 milyonun birtakım giderler sebebiyle bittiğini ve şirketin mali sıkıntılar yaşadığını iddia ederek, ilave harcamalar için Hazine-i Hassa'nın ödeme yapmasını talep etmiş ve yapılacak ödemeler karşılığında sahip oldukları arsaların bir kısmını ipotek olarak göstermiştir. Ancak Hazine-i Hassa inşaat teslim edilmeden şirketin bu

²¹⁴² COA. ML. EEM. 582/3/R. 14.11.1322.

²¹⁴³ Bayram, a.g.t., 208.

²¹⁴⁴ COA. BEO. 1778/133334/H. 06.10.1319.

²¹⁴⁵ COA. BEO. 1778/133337/H. 08.10.1319.

talebini yerine getirmemiş ve şirket de Hazine-i Hassa'ya olan ödemelerini aksatmıştır.²¹⁴⁶ Taraflar arasında devam eden anlaşmazlıkların çözümlenmesi için bir komisyon kurulmuş ve 18 Haziran 1904 tarihinde taraflar arasında maddeleri daha açık ve anlaşılır yeni bir mukavele gerçekleştirilmiştir.²¹⁴⁷

5.5.4.10. Diğer türden imtiyazlar

5.5.4.10.1. Otomobil işletme imtiyazı

19. Yüzyılda ulaştırma alanındaki gelişmeler incelenirken genellikle demiryollarına dair gelişmeler anlatılmış ve karayolları ihmal edilmiştir. Ancak karayolları sayesinde dış ticaret ve kapitalist ilişkilere dair gelişmeler tüm ülkede yaygınlaştırılabilirdi. Karayollarına dair gelişimler ise genellikle uzun mesafe ticaretinde ve haberleşmede arabanın kullanılması ile oldukça bağlantılıdır.²¹⁴⁸ II. Abdülhamit döneminde 1879'da 900 km olan şose yolların 1888'de 10.400 km'ye çıktığı ve daha sonraki yıllarda da ortalama 300 km yeni yol yapıldığı anlaşılmaktadır.²¹⁴⁹ Bu anlamda karayollarının gelişimi ile otomobil kullanımının yaygınlaşması ve nakliyatda kullanılması taşımacılığın ilerleyen yönlerinden biriydi. Bu dönemde mevcut imtiyazlardan biri de belirli güzergahlarda otomobil işletme imtiyazı idi. Otomobiller yolcu, maden ve çeşitli eşyaları taşımak için kullanılırdı. II. Abdülhamit döneminde bünyesinde çok sayıda imtiyazı bulunduran Hazine-i Hassa'nın otomobil işletme imtiyazını da aldığı anlaşılmaktadır.

Hazine-i Hassa'nın otomobil işletme bağlamındaki imtiyazları şu şekildeydi:²¹⁵⁰

1. Bağdat ve Basra cihetlerinden Şam'a kadar otomobil işletme imtiyazı,
2. Bağdat'tan Halep ve Musul'a ve Musul'dan Halep'e ve Şam-ı Şerife ve İskenderun'a ve Halep'ten İskenderun'a otomobil işlettilmesi imtiyazı.

Bunlardan Bağdat ve Basra cihetlerinden Şam'a kadar olan otomobil işletme imtiyazı 27 Mart 1906 yılında padişah iradesi üzerine Hazine-i Hassa'ya alınmıştır.²¹⁵¹ Bunun ardından imtiyazın daha da genişletildiği ve Bağdat'tan Halep ve Musul'a,

²¹⁴⁶ Bayram, a.g.t., 209.

²¹⁴⁷ COA. Y. MTV. 261/103/H. 20.04.1322.

²¹⁴⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler". *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (İstanbul: IRCICA, 1995): 395.

²¹⁴⁹ Tekeli- İlkin, a.g.m., 438.

²¹⁵⁰ COA. Y. MTV. 313/27/H. 09.09.1326.

²¹⁵¹ COA. İ. HUS. 140/31/H. 02.02.1324.

Musul'dan Halep'e ve Şam ile İskenderun'a ve Halep'ten İskenderun'a otomobil işlettilmesi imtiyazının da 2 Haziran 1908 tarihinde Hazine-i Hassa'ya verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁵² Bağdat ve Basra'dan Şam'a otomobil işletme imtiyazı Hazine-i Hassa'ya alındıktan sonra Nezaret tarafından bir Heyet-i Mahsusa teşkil edilmiş ve araba imalatında konusunda kendini kanıtlamış üç fabrikadan muhtelif büyüklükte ikişer yolcu arabasıyla petrol ve çeşitli eşyaların nakliyatı için bir adet eşya arabasının satın alınması uygun görülmüştür. Fabrikalardan Almanya'da bulunan Erhard Fabrikası Hazine-i Hassa'ya birtakım resimler göndermiştir.²¹⁵³

5.5.4.10.2. Tramvay hattı imtiyazı

Hazine-i Hassa bünyesine alınan bir diğer imtiyaz türü tramvay hattı imtiyazıdır. 1889 yılına ait bir tezkireye göre Bağdat'tan Azime tarafıyla Kazımiye Kasabasına kadar 4 km mesafeden ibaret olan mahalde müceddeden tesis ve küşad olunacak tramvay hattı için çıkarılan hisse senetlerinden yüz hisse Sultan II. Abdülhamit namına satın alınmış ve bedeli olan 150 lira mahalli Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından ödenmiştir. Aynı belgeden Azime hattının hisse bedelinin 4'er lira olduğu ve yüz hissenin bedelinin 400 lirayı bulduğu belirtilmiştir.²¹⁵⁴ Bu doğrultta 1906 yılında Padişahın kararı üzerine Bağdat ile Azime Kasabası arasında bir tramvay hattının teşkil edilecek bir tramvay şirketi vasıtasıyla tesisi imtiyazı Hazine-i Hassa'ya verilmiştir.²¹⁵⁵ 1889 yılında Selanik'te de tramvay hattı imtiyazının Hazine-i Hassa'ya geçmesi düşünülmüşse de bundan vazgeçilmiştir.²¹⁵⁶ 1908 yılında Bağdad Arazi-i Seniyye Komisyonu Reisi Ziya Paşa tarafından Hazine-i Hassa'ya gönderilen telgrafta Azime tramvay hattı merkezlerinin tayin edildiği ve keşfiyata başlandığı bildirilmektedir.²¹⁵⁷ Tramvay hattının kurulacak bir şirket vasıtasıyla yapılması öngörülmüş olmasına rağmen arşivde şirketle ilgili herhangi bir belge ile imtiyaza dair bir şartname ya da nizamname bulunamamıştır.

²¹⁵² COA. İ. HUS. 167/113/H. 03.05.1326.

²¹⁵³ COA. Y. MTV. 305/115/H. 19.12.1325.

²¹⁵⁴ COA. HH. THR. 203/21/H. 20.05.1306.

²¹⁵⁵ COA. İ. HUS. 140/110/H. 24.02.1324.

²¹⁵⁶ COA. Y. MTV. 38/125/H. 16.09.1306.

²¹⁵⁷ COA. ML. EEM. 669/37/R. 23.02.1324.

5.6. Emlâk-ı Hümâyûn'a Ait Göller ve Dalyanlar (1876-1909)

5.6.1. Göller ve Dalyanlar ile Emlâk-ı Hümâyûn

Osmanlı coğrafyasının önemli bir parçasını oluşturan sulak alanların insan yaşamı üzerinde farklı şekillerde etkisi olmuştur. Her biri farklı özelliklere sahip olan sulak alanlar tarımsal sulamada, nakliyat, balıkçılıkta ve farklı birçok alanda kullanılmıştır.²¹⁵⁸ Sulak alanların başlıcalarından biri göller olmakla birlikte Osmanlı'da tarımsal üretim ve balıkçılık gibi konularda şehirlerin gelişimine göllerin katkısı büyük olmuştur.²¹⁵⁹ Avrupa'da 18. Yüzyılın sonları ile 19. Yüzyılın başlarında iç sularda taşıma sistemlerinde ortaya çıkan gelişmelerin yolunu Sanayi İnkılabı açmıştır. Avrupa'da bu dönemlerde yaşanan gelişmeler Osmanlı'da 1830'lu yılların sonrasında görülmeye başlamış ve özellikle demiryolu ile karayolunun henüz geliştirilmediği noktada denizcilikle ilgili yolların geliştirilmesi yöneticiler tarafından arzu edilmiştir.²¹⁶⁰ Örneğin Osmanlı'da nehir ve göller üzerinde gemi inşa tezgâhları ile nehir filolarının kurulmasına çalışılmıştır.²¹⁶¹ Bunun yanında göller temelinde düşünüldüğünde Van Gölü'nde ulaşım faaliyetlerinin henüz Kanuni döneminde başladığı anlaşılmaktadır.²¹⁶² Göller nehirler kadar olmasa da taşımacılığın yapıldığı alanlardan birisi olmuştur. 1863 yılında İznik Gölü'nde ve aynı yıllarda İşkodra Gölü'nde vapur işletimi konusunda faaliyete geçilmiştir.²¹⁶³

Osmanlı'da sulak bölgelerden erken dönemlerden itibaren ekonomik, ulaşım ve askeri alanlarda faydalanılmış olsa da bazı araştırmalara göre buralarda tarımın ve buna bağlı olarak elde edilecek vergilerin kısıtlı olması sebebiyle Osmanlı merkez idaresi sulak alanların yönetimi konusunda yerel güçlerle iş birliği yapmış ve buraları ihmal etmiştir.²¹⁶⁴ 1858 Arazi Kanunnamesinde sulak alanlarla ilgili olarak 123.

²¹⁵⁸ Süleyman Sönmez vd. "XVII.-XIX. Yüzyıllarda Anadolu'da Beşeri Hayata Etkileri Bakımından Nehirler ve Göller", *Uluslararası Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu*, (Mayıs 2013): 56.

²¹⁵⁹ Bilgehan Pamuk, "Balkan Coğrafyasında Göl-Şehir Yerleşmesine Bir Örnek: Ohri Gölü ve Şehri (16-17. Yüzyıllar)", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 2*, (Kayseri 2015): 113.

²¹⁶⁰ Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1)", 67-68.

²¹⁶¹ Fahrettin Tızlak, "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)", *Belleten*, Sayı 240 (Ağustos 2000): 468.

²¹⁶² Tızlak, a.g.m., 469.

²¹⁶³ Tızlak, a.g.m., 473. Ekinci, a.g.m., 71. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Karadağ'ın müstakil bir devlet haline gelmesiyle İşkodra Gölü ve Boyana Nehri'nde taşımacılık ve vapur işletimi konusu devletlerarası bir mesele haline gelmiştir.

²¹⁶⁴ Semih Çelik- Christina Luke, "Sulak Alanlar ve Islah Rejimleri: 19. Yüzyıl Batı Anadolu'sunda İklim Değişikliği, Sosyal Kargaşa ve Siyasal Uygulamalar", *Değişim Rüzgarları- 15. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022): 252.

Maddede, kadim bir göl ya da nehrin suyu çekildiği takdirde ziraata uygun bir arazi meydana gelirse arazinin talibine verilmesi ve bu araziye arazi-i miriyye muamelesi yapılması gerektiği geçmektedir.²¹⁶⁵ Göllerle ilgili dikkat çekici bir diğer nokta da Duyun-ı Umumiye'nin göllerde balık avı gelirleri yani sayd-ı mahi rüsumunun gelirlerini tekeline almış olmasıdır.²¹⁶⁶

İç sularda taşımacılık konusunda nehirlerin ön plana çıktığı düşünüldüğünde göller daha çok balıkçılıkla ön plana çıkmıştır. Dalyanlar denizlerin, göllerin ya da büyük akarsuların kıyılara yakın yerlerinde balık avcılığı amacıyla kurulmuş ve ağdan yapılmış büyük bir havuz olarak tanımlanmaktadır. Bunlar kıyıdan belli bir uzaklıkta ya da göl ve nehirlerin ağızlarında kazık, halat ve demir çapa kullanılarak hazırlanmış ağlardan oluşmaktadırlar.²¹⁶⁷ Dalyan odası, dalyana ait çayır, voli²¹⁶⁸ alanı ve sahilhane gibi unsurlar dalyanın müstemilatını oluşturmaktaydı.²¹⁶⁹ Osmanlı Devleti'nde dalyan kurmak ve avcılık yapmak için hükümetten izin ve ruhsat alınması gerekmekte olup,²¹⁷⁰ 1880 yılına kadar Osmanlı'da balık avcılığı ile ilgili yazılı bir nizamname bulunmamaktaydı. Dalyan sahipleri ve balıkçılar arasında yaşanan anlaşmazlıkların artması sebebiyle önce 1880 yılında *Balık Saydı Nizamnamesi*, ardından 1881 yılında *Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi* adıyla kara ve deniz avını kapsayan nizamnameler yayınlanmıştır. Nizamname ile kişilere ait olan dalyanlar kanunlara aykırı olmamak kaydıyla sahiplerine bırakılırken, vakfa ait olanlar Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. Bir kişiye ya da vakfa ait olmayan sahipsiz dalyanların ise hazineye dahil edilerek müzayede yoluyla kişilere kiralanmasına karar verilmiştir. Ayrıca dalyanlarda yakalanan balıkların kiracılara ait olduğu ancak balıkların satılması halinde kiracıların yüzde yirmi gümrük vergisi ödemekle mükellef oldukları belirtilmiştir.²¹⁷¹ II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde dalyanlar artan deniz trafiğine tehlike oluşturmaya başladıkları için yeni dalyanların kurulması konusunda tedbir alınarak 15 Şubat 1900 tarihinde yayınlanan taşra liman reislerine mahsus talimatname

²¹⁶⁵ Düstur 1. Tertip, Cilt 1, (Madde 123): 197.

²¹⁶⁶ Semih Çelik vd. "Ottoman Lakes and Fluid Landscapes: Environing, Wetlands and Conservation in the Marmara Lake Basin, Circa 1550–1900", *Environment and History*, 30(1), (Mayıs 2022): 18.

²¹⁶⁷ Bülent Bakar, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Marmara Denizinde Bir Dalyan Projesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 48, (2008/2), 117-118.

²¹⁶⁸ *Voli*, dalyanlarda ağların çevrildiği yere verilen isimdir. Rıfat Günelan, "İstanbul'da Balıkçılık: XVI. Yüzyılda Dalyan Mukataaları", *Tarih Dergisi*, Sayı 48, (2008/2), 18.

²¹⁶⁹ COA. Y. PRK. EV 1/84/H. 20.03.1308. Faruk Doğan, a.g.m., 52.

²¹⁷⁰ Bakar, a.g.m., 118.

²¹⁷¹ Faruk Doğan, "Osmanlı'da Boğaziçi'nde Balıkçılık (18. Yüzyıl-20. Yüzyıl)", *Tarih Okulu*, Sayı X, (Mayıs-Ağustos 2011): 48.

ile limanlarda yeni dalyanların kurulmasına sınırlama getirilmiştir. 1914 yılında ise yeni bir talimatname ile dalyan kurma şartları belirlenerek, bu konudaki yetki Bahriye Nezaretine bırakılmıştır.²¹⁷²

Emlâk-ı Hümâyûn dahiline alınarak idare edilen unsurlardan olan göller üzerinde genellikle dalyanlar kurularak balıkçılık yapıldığı ve bu dalyanların iltizama verildiği tespit edilmiştir. Göllerden alınan sayd-ı mahi rüsumu da Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri arasında bulunmaktadır. 19. Yüzyıl ortalarından itibaren sulak alanların önem kazanmasıyla II. Abdülhamit döneminde bazılarının Emlâk-ı Hümâyûna dahil edildiği anlaşılmaktadır.²¹⁷³

Emlâk-ı Hümâyûna ait olan göller ve dalyanların genelini Selanik Vilayetinde olduğu tespit edilebilmektedir.

II. Abdülhamit döneminin sonlarında dalyanların tasarruf hakkı Hazine-i Hassada kalırken, dalyandan alınan rüsum Maliye Hazinesine devredilmiştir. Bundan hareketle dalyanlarda balık tutma hakkı Hazine-i Hassada, saydiye rüsumu ise Maliye Hazinesine bırakılmıştır. Bunun yanında Emlâk-ı Hümâyûna ait olan İnöz ve Kızıkan gibi göllerin hem balık tutma hem de saydiye rüsumunun Maliye Hazinesine devredildiği anlaşılmaktadır.²¹⁷⁴

5.6.2. Edinimleri

Dalyan ve göllerin Emlâk-ı Hümâyûna ilave edilmeleri genellikle satın alma şeklinde olmuştur. Emlâk-ı Hümâyûn için satın alınan dalyan ve göller için Defter-i Hakanî'de senet düzenlenmiş ve Hazine-i Hassa'da gerekli muamelesi yapılmıştır.²¹⁷⁵ İlave edilen unsurlar, kişilerin mülkleri yanında, satışa çıkarılan ve Maliye Hazinesine ait olan araziler de olmuştur. 1884 senesine ait bir belgeye göre Aydın Vilayeti Saruhan Sancağında bulunan ve Maliye Hazinesine ait olan on iki bin dönümlük arazisi bulunan bir gölün müzayedesini yapmış ve talip olanlar tarafından çeşitli

²¹⁷² Doğan, a.g.m., 53.

²¹⁷³ Çelik-Luke, a.g.m., 253. Özellikle Aydın Vilayeti gibi Batı Anadolu'da bulunan bölgelerdeki sulak alanların takip edildiği ve buraların yasal boşluklardan da faydalanılarak Çiftlikât-ı Hümâyûna dahil edildiği belirtilmektedir.

²¹⁷⁴ COA. ML. EEM. 731/9/R. 11.12.1324.

²¹⁷⁵ COA. ML. EEM. 149/44/R. 09.11.1307.

meblağlar teklif edilmiştir. Ancak nihayetinde gölün 100.000 kuruş muaccele ile Emlâk-ı Hümâyûna ilavesine karar verilmiştir.²¹⁷⁶

Bazı durumlarda göl ve diğer sulak arazilerin sonradan oluştuğu ve bunların bir kısmının Emlâk-ı Hümâyûn sınırı dahilinde kalırken, diğer kısmının devlet hazinesi kısmında kaldığı anlaşılmaktadır. Böyle durumlarda Emlâk-ı Hümâyûn idaresi oluşan sulak alanların devlet hazinesine ait kısmını da satın almaya özen göstermiştir. Örneğin 1885 yılına ait bir belgeye göre Meriç Nehri'nin taşması sonucu çevrede göller oluşmuştur. Söz konusu göllerin bir kısmı Emlâk-ı Hümâyûn sınırlarında kalırken, diğer kısmı Maliye Hazinesine ait alanda kalmıştır. Bu bağlamda gölden alınan sayd-ı mahî ve saz rüsumları da bölünmektedir. Bu uygulama hem müşkilata sebep vermesi hem de varidatça zayiata yol açması sebebiyle oluşan göllerin sayd-ı mahî ve saz rüsumlarının 25.000 kuruş muaccele karşılığında Emlâk-ı Hümâyûna ilhakına karar verilmiştir.²¹⁷⁷

5.6.3. İdareleri

Dalyanlar ve göller gibi unsurların idaresi, Emlâk-ı Hümâyûn tarafından idare edilen diğer unsurlardan farklı değildi. Bulundukları bölgenin Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı olan dalyanlar ve göllerin tüm işleri ilgili idare tarafından gerçekleştirilmiştir. İdarelerin bu türden unsurlara dair birkaç işi yürüttükleri söylenebilir. Bunlardan ilki dalyanlar ve gölleri satın alma ya da farklı şekillerde Emlâk-ı Hümâyûna dahil etmektir. Bunun yanında bunlardan icara verilmesi gerekenlerin ihalesini gerçekleştirerek hazinenin menfaatine uygun olacak miktarda taliplisine icara vermek de idarenin diğer görevini oluşturmaktadır. Ayrıca gelirleri suistimalden korumak ve artırılmasını sağlamak da idarenin görevidir. Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri idarelerinde bulunan dalyan ve göller hakkında tetkikat yapmakla görevli olmuştur. 1908 yılına ait bir arşiv belgesinde Ferecik Emlâk-ı Hümâyûn müdürü ve Selanik Emlâk-ı Hümâyûnu müdürünün Gümülcine dalyanı hakkında birlikte tetkikat yapmayı planladıkları anlaşılmaktadır.²¹⁷⁸

²¹⁷⁶ COA. ML. EEM. 78/71/R. 12.09.1300.

²¹⁷⁷ COA. İ. DH. 958/75721/H. 23.10.1302.

²¹⁷⁸ COA. ML. EEM. 704/66/R. 10.07.1324.

5.6.4. İşletim şekilleri

Dalyan ve göllerin işletimi iltizam aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İhale yoluyla mültezimlere verilen unsurlar, belli bir müddet mültezimler tarafından işletilir ve taksit meblağı mültezim tarafından ilgili vilayetin Hazine-i Hassa veznesine teslim edilirdi. Bazı durumlarda dalyan ve göllerin aynı mültezime verildiği de görülmektedir. Örneğin 1892 yılındaki bir belgeye göre Selanik Emlâk-ı Hümâyûn şubesi dahilinde olan göller ve dalyanların Halil Paşa'ya ihale kılındığı ve onun vefatı sebebiyle taksitin damadı tarafından Hazine-i Hassa veznesine teslim edildiği anlaşılmaktadır. İlgili dalyanlar ve göller için senelik kira meblağı makbuzda belirtildiği üzere 20.000 kuruştur.²¹⁷⁹

Dalyan mültezimlerinin iltizam bedeli yanında sayd-ı mahî rüsumunu da Hazine-i Hassa'ya ödedikleri anlaşılmaktadır. Zira Emlâk-ı Hümâyûnlardan elde edilen her türden vergi Hazine-i Hassa'ya aitti. 1887 yılında Selanik Vilayetinde bulunan dalyanların R. 1303 (M. 1887/1888) senesi sayd-ı mahî rüsumu olarak 8.000 kuruş meblağ Hazine-i Hassa veznesine teslim edilmiştir.²¹⁸⁰ Dalyanların mültezimlerinin diğer bir görevi iltizam ettikleri dalyanın bulunduğu mahallin temizlenmesi ve diğer masrafları karşılamak idi.²¹⁸¹

Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan göllerin işletimi de dalyanlarla aynı şekildedir. Mültezimlere ihale yoluyla verilen göllerden balık avlama konusunda faydalanılırdı. Bunun karşılığında mültezim hem kira bedelini hem de sayd-ı mahî rüsumunu ödemekle mükellefti. Selanik Vilayetinde bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan Beşik Gölünün 1885 yılında bir aylık taksiti olan 10.400 kuruş meblağ mültezimi tarafından vezneye teslim edilmiştir.²¹⁸² Yine Selanik Vilayetinde bulunan ve Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan Doyran Gölünün sayd-ı mahî rüsumu olarak 1885 yılında bir aylık taksiti 12.550 kuruş vezneye teslim edilmiştir.²¹⁸³

5.6.5. Görevliler

Dalyan ve göllerin daimî görevlileri olduğuna dair bir belgeye çalışma süresince rastlanmamıştır. Ancak birtakım işler ve ihtiyaçlar için geçici görevlendirmeler

²¹⁷⁹ COA. ML. EEM. 157/24/R. 18.04.1308.

²¹⁸⁰ COA. ML. EEM. 91/46/R. 06.05.1303.

²¹⁸¹ Doğan, a.g.m., 51.

²¹⁸² COA. ML. EEM. 83/72/R. 24.09.1301.

²¹⁸³ COA. ML. EEM. 84/31/R. 19.11.1301.

yapılabildiği arşivden takip edilebilmektedir. Örneğin 1904 yılına ait bir belgeye göre İskeçe'den Dedeâğaç'a kadar yapılacak yol için Emlâk-ı Hümâyûn'dan bir göl hakkında keşif yapmak üzere Emlâk-ı Hümâyûn Ser Mühendisi Arif Paşa'nın görevlendirildiği ve harcırah olarak 3.180 kuruş 50 santim verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁸⁴ 1886 yılına ait bir belgeye göre ise Gümülcine'de bulunan Emlâk-ı Hümâyûn dalyanlarının tahkiki için Emlâk-ı Hümâyûn Müfettişi Ferit Bey ile Dava Vekili Edip Efendi görevlendirilmiştir.²¹⁸⁵

5.6.6. Gelirler ve giderler

5.6.6.1. Gelirler

5.6.6.1.1. İcarlar

Göller ve dalyanlardan elde edilen gelir türleri icarlar ve sayd-ı mahî rüsumu olup, bunlar aylık taksit olarak mültezimler tarafından teslim edilirdi. 1880 yılında Emlâk-ı Hümâyûndan olup müzayedesini yapılan unsurları gösterir bir belgede iki adet göl ile bir adet dalyanın muaccelle bedeli ile senelik icar bedeli kaydedilmiştir. Buna göre Çatalca'da bulunan Davutlu Gölü'nün muaccelle bedeli 3.000 kuruşken senelik icarı 8.700 kuruş olarak kaydedilmiştir. Tırhala'da bulunan bir dalyanın ise muaccelle bedeli 700 kuruşken, senelik icarı 12.000 kuruş olarak kaydedilmiştir.²¹⁸⁶ Arşivde yer alan farklı bir makbuza göre 1898 yılında Gümülcine'de bulunan dalyanların icar bedeli olarak 7.000 kuruş mültezim tarafından vezneye teslim edilmiştir.²¹⁸⁷

5.6.6.1.2. Sayd-ı mahî rüsumu

Sayd-ı mahî rüsumu, balık avı vergisi demek olup, İstanbul ve çevresindeki sayd-ı mahî gelirleri Duyun-u Umumiye'ye bırakılmıştır.²¹⁸⁸ Emlâk-ı Hümâyûn dahilinde olan her unsurdan elde edilen vergi devlet hazinesine değil, Emlâk-ı Hümâyûna aktarılmıştır. Bu durumun sayd-ı mahî rüsumu için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Emlâk-ı Hümâyûna ait göller ve dalyanlarda avlanan balıklar için kişiler sayd-ı mahî rüsumunu ödemekle mükellef olmuş ve bu rüsum Emlâk-ı

²¹⁸⁴ COA. ML. EEM. 465/20/R. 23.12.1319.

²¹⁸⁵ COA. ML. EEM. 83/105/R. 26.10.1301.

²¹⁸⁶ COA. ML. EEM. 58/34/R. 04.10.1296.

²¹⁸⁷ COA. ML. EEM. 299/91/R. 03.10.1314.

²¹⁸⁸ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2010): 80.

Hümâyûna dahil edilmiştir. Konuyla ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde sayd-ı mahî rûsumunun da idare tarafından mültezimlere verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁸⁹

Arşivde Emlâk-ı Hümâyûna ait sayd-ı mahî rûsumunu yıllara göre gösterir bir deftere çalışma süresince rastlanmamıştır ancak vezneye teslim edilen sayd-ı mahî makbuzlarını incelemek mümkündür. Buna göre 1885 yılına ait bir makbuzda Emlâk-ı Hümâyûndan olan Beşik Gölü'nün bir aylık sayd-ı mahî rûsumu olan 10.400 kuruş vezneye teslim edilmiştir.²¹⁹⁰ Selanik Vilayeti Doyran Gölü'nün sayd-ı mahî rûsumunun 1885/1886 yılının bir aylık taksiti olan 12.550 kuruş mültezim tarafından Emlâk-ı Hümâyûn veznesine aktarılmıştır.²¹⁹¹ 1887 yılına ait bir makbuza göre Selanik Vilayetinde bulunan üç adet dalyanla Harcan Gölü'nün sayd-ı mahî rûsumu olarak 25.000 kuruş vezneye teslim edilmiştir.²¹⁹² Makbuzlara göre Selanik Vilayetinde bulunan Beşik Gölü'nden alınan aylık sayd-ı mahî miktarı şu şekildedir:²¹⁹³

R. 1301 (M. 1885/1886)	Beşik Gölü Sayd-ı Mahî Miktarı
Mart	10.500 ²¹⁹⁴
Mayıs	10.400 ²¹⁹⁵
Ağustos	10.400 ²¹⁹⁶

Tablo 5.47. Selanik Vilayetinde bulunan Beşik Gölü'nden alınan aylık sayd-ı mahî miktarını gösterir tablo

İlgili makbuzlar incelendiğinde Selanik'te bulunan göller ve dalyanlardan elde edilen sayd-ı mahî rûsumunun miktarları şu şekildedir:²¹⁹⁷

²¹⁸⁹ COA. DH. MKT. 2683/26/H. 20.11.1327. COA. ML. EEM. 690/2/R. 08.05.1324.

²¹⁹⁰ COA. ML. EEM. 82/3/R. 08.04.1301.

²¹⁹¹ COA. ML. EEM. 84/31/R. 19.11.1301.

²¹⁹² COA. ML. EEM. 88/79/R. 21.11.1302.

²¹⁹³ İlgili gölün nisan, haziran ve temmuz aylarındaki sayd-ı mahî rûsumu miktarlarına çalışma süresince ulaşılamamıştır.

²¹⁹⁴ COA. ML. EEM. 82/42/R. 04.06.1301.

²¹⁹⁵ COA. ML. EEM. 82/3/R. 08.04.1301.

²¹⁹⁶ COA. ML. EEM. 82/93/R. 17.07.1301.

²¹⁹⁷ Selanik vilayetine dair tablolaştırılan verilerden eksik olan ağustos ayına dair belgeye, çalışma süresince ulaşılamamıştır.

R. 1302 (M. 1886/1887)	Selanik Vilayeti Sayd-ı Mahî Miktarı
Temmuz	38.140 ²¹⁹⁸
Eylül	23.900 ²¹⁹⁹
Teşrin-i Evvel	28.500 ²²⁰⁰
Teşrin-i Sani	24.612 ²²⁰¹

Tablo 5.48. Selanik’te bulunan göller ve dalyanlardan elde edilen sayd-ı mahî rûsumunun miktarları

Belgeler incelendiğinde özellikle Selanik vilayetinde bulunan göller ve dalyanlardan önemli miktarda gelir elde edildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca belirlenen miktarların aylık gelir getirisi olduğu düşünüldüğünde küçümsenemeyecek ölçüde bir gelir olduğu düşünülebilir.

5.6.6.2. Giderler

Göller ve dalyanların giderlerine örnek olarak 1902 yılına ait bir belgeye göre Emlâk-ı Hümâyûn’dan olan bir gölün sularının artması sebebiyle sahilde bulunan han ile arazinin tahrip olduğu ve bu durumu önlemek için yapılan keşif doğrultusunda 45.948 kuruş 25 santim harcanarak göl ayağının bir metre kadar kazılması gerekli olduğu belirtilmiş ve bu harcama Hazine-i Hassa tarafından uygun görülmüştür.²²⁰² Farklı bir belgede ise Emlâk-ı Hümâyûndan olan bir gölde balık avlayan amele ve balık satın almak için gelen kişilerin iskanı için 90.000 kuruş sarfiyla gölün kenarında ebniye inşası gerekli olduğu ve bu harcamanın da mahalli Emlâk-ı Hümâyûn hasılatından karşılanacağı öğrenilmektedir.²²⁰³ Dalyanlar için ise genellikle tamir ve tahkim harcamaları yapılmıştır.²²⁰⁴

²¹⁹⁸ COA. ML. EEM. 86/36/R. 09.05.1302.

²¹⁹⁹ COA. ML. EEM. 86/145/R. 21.07.1302.

²²⁰⁰ COA. ML. EEM. 87/43/R. 15.08.1302.

²²⁰¹ COA. ML. EEM. 87/97/R. 09.09.1302.

²²⁰² COA. HH. İ. 150/17/H. 03.08.1320.

²²⁰³ COA. HH. İ. 69/45/H. 08.06.1305.

²²⁰⁴ COA. HH. İ. 169/88/H. 26.01.1322. COA. HH. İ. 83/67/H. 28.09.1310.

5.6.7. Hukuki konular

Dalyan ve göllerle ilgili hukuki konular bağlamında arşiv tarandığında pek fazla belgeye rastlanılmamıştır ancak Emlâk-ı Hümâyûn, Hazine-i Hassa ve kişiler arasında birtakım anlaşmazlıkların yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir örnek olarak 1896 yılında Hazine-i Hassa ile İskeçeli Müteveffa Halil Paşa mirasçıları arasında Garipçe dalyanı ile ilgili tarafların yaşadığı anlaşmazlık üzerine konunun istinaf mahkemesine gittiği tespit edilmiştir. Hazine-i Hassa'nın dava vekilliğini Şükrü Efendi yaparken, Halil Paşa'nın mirasçılarını Raif Bey temsil etmiştir. Şükrü Bey'e bu görev için 20 Osmanlı lirası ödenmiştir.²²⁰⁵ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla ilgili dalyan Emlâk-ı Hümâyûnun Edirne komisyonuna bağlı olan Gümülcine şubesi dahilinde olup, dava da Selanik İstinaf Mahkemesinde görülmüştür.²²⁰⁶

²²⁰⁵ COA. ML. EEM. 250/7/R. 01.01.1313.

²²⁰⁶ COA. ML. EEM. 259/55/R. 10.05.1313.

6. SONUÇ

Çalışmanın sonucunda Osmanlı Devleti'nin mâli sistemi içerisinde yer alan Emlâk-ı Hümâyûn'un II. Abdülhamit döneminde meydana getirilen ve şekillendirilen müessese yapısı ve bünyesindeki unsurlarla olan idari ilişkisi ile müessesenin dönem içerisindeki ekonomik, siyasi ve sosyal konumu aydınlatılmaya çalışılmıştır. İlk olarak, Emlâk-ı Hümâyûn müessesesinin Osmanlı Devleti mâli tarihi içerisinde merkezileşmenin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'da merkezileşmenin dönüm noktası olan Tanzimat döneminden önce Emlâk-ı Hümâyûn padişah mallarını kapsayan bir kavram olarak farklı kurumlar elinde yönetilmekteydi ancak modernleşme sürecinin sonucunda padişah ile devlet mekanizmasının ayrılmaya başlaması sürecinde padişaha ait olan mal ve mülk de düzenlenmesi, merkezileşmesi gereken bir unsur olarak görülerek Emlâk-ı Hümâyûn kontrol edilmek istenmiştir. Ancak Emlâk-ı Hümâyûn'un merkezileşmenin ve modernleşmenin bir aracı haline geldiği esas dönem II. Abdülhamit dönemidir. II. Abdülhamit dönemi her ne kadar Tanzimat'ı reddeden bir politik anlayış içinde bulunmuş olsa da Tanzimat'la amaçlanan gelişmelerin özellikle müesseseler bağlamında sonuç verdiği oldukça mühim bir devirdir ve Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi farklı etkenler de bulunmak üzere bizzat Tanzimat merkezileşmesinin bir sonucudur.

Emlâk-ı Hümâyûn'un müessese yapısı bağlamında arşiv belgeleri incelendiğinde müesseseye ait 1884 yılında oluşturulmuş bir nizamnamenin mevcudiyeti görülmüştür. Gerek arşiv belgeleri gerekse salnameler gibi vesikalarda ise Emlâk-ı Hümâyûn'un idari kadrosunun yer aldığı ve tüm teşkilat yapısının nizamnameye göre oluşturulduğu anlaşılmıştır. Nihayetinde ele alınan yapının kendisine ait bir nizamnamesinin, nizamnameye göre oluşturulmuş idari bir kadrosu ile teşkilat yapısının mevcudiyeti görülmüş ve söz konusu yapının bir müessese haline getirildiği sonucuna varılmıştır. Emlâk-ı Hümâyûn'un II. Abdülhamit döneminden önce var olan bir nizamnamesine çalışma sürecinde ulaşılamamış olması kavramın bu dönemde müstakil bir idari yapı haline getirildiği sonucunu kuvvetlendirmektedir.

Müessese Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı bir idari yapı olarak kurulmuş, önemli kararların uygulanmasında Hazine-i Hassa Nezareti'nin onayına bağlı olmuştur. Ayrıca merkez ve vilayetlerdeki komisyon, daire ve kalemlerin üst düzey kadrolarının tayini yine Hazine-i Hassa Nezareti tarafından ve padişahın iradesi ile

yapılırken, diğer türden memurlar ve görevlilerin tayini Emlâk-ı Hümâyûn idareleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Emlâk-ı Hümâyûn her ne kadar Hazine-i Hassa'ya bağlı olarak kurulmuş olsa da gelir ve giderleri Hazine-i Hassa'dan ayrı tutulmuştur. Tüm memurlarının ve görevlilerinin maaş ve ücretleri ise yine kendi gelirlerinden ödenmiştir. Buna rağmen Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinden Hazine-i Hassa Nezareti'ne borç verildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmanın ana problemlerinden ilki, ele alınan müessesenin idari teşkilat yapısının kalemler, daireler ve memurlarıyla ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılması idi. İlgili arşiv vesikaları ile diğer türden idari belgeler incelendiğinde müessesenin teşkilat yapısının merkez ve vilayetler teşkilatı olarak ikiye ayrıldığı anlaşılmıştır. Merkez teşkilat yapısı içerisinde Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu, Emlâk-ı Hümâyûn Kalemi, hendesehane, heyet-i teftişkiye, senedat kalemi, heyet-i fenniyye-i inşaiyye ve idare-i nehriyye-i merkeziyye gibi kalem ve dairelerin mevcudiyeti bulunmakta idi. Emlâk-ı Hümâyûn Komisyonu daire ve kalemlerin içindeki en yetkili yapı olup, söz konusu kalem ve dairelerin tümünün idare edilen emlakların türlerine ve çeşitli işlerine göre oluşturulduğu görülmüştür. Ayrıca bu yapılar bir anda oluşturulmamış, II. Abdülhamit dönemi sürecinde ihtiyaca binaen düzenlenmişlerdir. Vilayetlerde bulunan teşkilat yapısı merkezle benzerlik göstermiş olsa da daha sade bir şekilde teşkilatlandırılmış ve vilayet merkezinde bulunan bir komisyon ile genel anlamda muhasebe ve tahrirat işlerini yapmak için düzenlenmiş kalemlerden oluşmuştur. Emlâk-ı Hümâyûn'un merkez teşkilat yapısına dair ayrıntılı bilgiye arşiv vesikaları ile Osmanlı Devlet Salnamelerinden ulaşılmıştır. Müessesenin vilayetlerde bulunan teşkilat yapısına dair bilgiye ise arşiv vesikaları başta olmak üzere ilgili vilayetin salnamesinden ulaşılabilmektedir.

Emlâk-ı Hümâyûn 'un merkez ve vilayetlerdeki teşkilatlanmasında bahsedilmesi gereken en önemli unsurlardan biri şubelerdir. Şubeler Osmanlı coğrafyasında oldukça geniş bir alana yayılmış olan her türden emlakın idareler tarafından kontrol edilmesini sağlayan daha küçük idari birimlerdir. Emlâk-ı Hümâyûn şubeleri emlakların bulunduğu coğrafi alana göre sancaklar ve kazalara kadar yayılmış ve bulundukları sancağın veya kazanın ismini almışlardır. Yalnızca merkezde bulunan şubeler birinci, ikinci, üçüncü gibi isimlerle anılmıştır. Şubelerde bulunan memurlar idarelerindeki emlakın yapısına göre görevlere sahip olmakla birlikte genel anlamda idarelerindeki

emlakın teftişı ile gelirinin artırılmasına yönelik uygulamalarda bulunmakla yükümlü kılınmışlardır.

Çalışmanın ana problemlerinden bir diğeri, Emlâk-ı Hümâyûn müessesesinin ne türden yapıları idare ettiği ve bunlarla olan idari ilişkisinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu bağlamda ilgili kaynaklar incelendiğinde II. Abdülhamit döneminden itibaren Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan unsurların kapsamının genişletildiği sonucuna varılmıştır. Bu dönemde özellikle çeşitli türden fabrikalar, imtiyazlar ve II. Abdülhamit'in vakfı da Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilmiştir.

Çalışmada Emlâk-ı Hümâyûn idaresindeki unsurlar tapu kavramı merkez alınarak değil, idare kavramı merkez alınarak incelenmiş ve bu şekilde tapulanmayan vakıf ve birtakım imtiyazların müessese ile olan ilişkileri de ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda Emlâk-ı Hümâyûn müessesesinin idaresindeki unsurlarla olan ilişkisi iki maddede açıklanabilir; ilk olarak müessesenin tam olarak idare ettiği unsurlardır. Bunlar; çiftlikler, her türden araziler, dalyan ve göller ile akarât olarak sıralanabilir. Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi bu unsurları şubeler vasıtasıyla idare etmiştir. İdarenin kapsamı ise her türden işiyle, gelir ve gideriyle, teftişiyle ilgilenmektedir. İkinci olarak müessesenin daha dolaylı bir şekilde idare ettiği unsurlar bulunmaktadır. Bunlar vakıf, fabrikalar ve imtiyazlar olarak sıralanabilir. Vakıf genel anlamda Emlâk-ı Hümâyûn gelirleri ve Akârat-ı Seniyye ile desteklenirken, fabrikalar daha çok teftiş ve geçici görevlendirme ile idare edilmiştir. Fabrikaların müdürlerinin Hazine-i Hassa tarafından atanmış olması ve fabrikanın ilgili müdürün yetkisinde olması Emlâk-ı Hümâyûn'un bunlar üzerindeki otoritesini kısıtlamış olsa da fabrikanın teftişi ve teknik konularda Emlâk-ı Hümâyûn memur ve mühendisleri görev almışlardır. İmtiyazlar ise yukarıda bahsedilen unsurların tümünden farklıdır. İmtiyazlarda genel anlamda Hazine-i Hassa'nın etkili olduğu anlaşılmakla birlikte Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin, memur ve görevlilerinin yine aktif görev aldıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Emlâk-ı Hümâyûn'un teşkilatının büyüklüğü göz önüne alındığında, II. Abdülhamit dönemini siyasi, sosyal ya da ekonomik anlamda değerlendirirken müessesenin daha fazla göz önüne alınması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir. Bunun teşkilat kadar önemli bir diğer sebebi Emlâk-ı Hümâyûn'un padişahın emlaklarını idare eden bir yapı olmasının yanında gelirleriyle hedeflenmiş olan amaçlardır. Emlâk-ı Hümâyûn II. Abdülhamit döneminden önce de genel anlamda

padişahların ülke adına yaptıkları girişimlerin sermayesini oluşturmuştur. II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise müessesenin gelirleriyle oluşturulan ya da kalkındırılan fabrikalar, Emlâk-ı Hümâyûn'dan olan arazilerde tarımın çeşitli uygulamalarla teşvik edilmesi gibi faaliyetlerle ülkedeki üretimin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu tür girişimlerin ne derece başarılı olduğu ise ayrıca ele alınmalıdır.

II. Abdülhamit döneminde Tanzimat'tan farklı olarak padişahın kişiliğinin devletin kişiliği ile bütünleştirildiği düşünüldüğünde Emlâk-ı Hümâyûn, gelirleri ve ülke topraklarında geniş bir alana yayılmış olması gibi faktörler sebebiyle padişahın iktidarını kuvvetlendiren önemli bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Emlâk-ı Hümâyûn'un sağladığı maddi olanaklar sayesinde II. Abdülhamit sosyal ve siyasi anlamda ülke içinde daha görünür hale gelmiştir. Emlâk-ı Hümâyûn gelirleriyle halka ve devlet ricalinden kişilere verilen atıyye ve ihsanların tümü II. Abdülhamit adına yapılmış, bu ise halkın ve kişilerin padişahın kişiliğine olan bağlılığını artırmayı amaçlamıştır.

Emlâk-ı Hümâyûn modernleşme için gereken sermayeyi sağlaması açısından da oldukça önemlidir. Henüz II. Abdülhamit dönemine gelmeden dahi ülkede modern bir ordunun kurulması için gerekli olan finansmanın sağlanmasında Emlâk-ı Hümâyûn'dan faydalanılmıştır. Ancak Emlâk-ı Hümâyûn bu konuda da esas olgunluk evresine II. Abdülhamit döneminde ulaşmıştır. Söz konusu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn birçok fabrika, imtiyaz, tarım ve hayvancılık gibi üretim alanlarında faal bir unsur olmuş ve modern üretim araçları oluşturulmak için kullanılmıştır. Emlâk-ı Hümâyûn'a ait çiftliklerin örnek bir çiftlik gibi kullanılması, buralarda üretimin sürekli hale getirilmeye çalışılması, çeşitli hububat yanında sınaî bitkilerin de yetiştirilmek istenmesi, ülkedeki tarımsal gelişim ve üretim açısından mühim unsurlardır. Son olarak ise fabrikalaşmanın artırılmaya çalışılması, âtıl durumda olan fabrikaların yenilenerek modern üretime hazır hale getirilmek istenmesi, yine Emlâk-ı Hümâyûn müessesesi vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Hazine-i Hassa Defterleri (HH. d.)

HH. d.: 11499, 673, 1407, 25587, 112, 1068, 1802, 1803, 1864, 25018, 12759, 17245, 1683, 8662, 6179, 23725, 25175, 26963, 25205, 2947, 1224, 21384, 3968, 7740, 9744, 9213, 9229, 3514, 3714, 1922, 8535, 11590, 20645, 19281, 15066, 11545, 8860, 3099, 21696, 17423, 2563, 683, 13876, 13205, 22618, 1024, 9651, 11836, 2857, 1924, 4210, 15116, 11613, 21700, 3487, 21140, 21137, 3512, 12608, 11159, 7861, 20821, 1040, 2924, 13456, 637, 20274, 1081, 9361, 28349, 13009, 13357, 10699, 23525, 5337, 2840, 19841, 20319, 265, 5059, 30667

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.)

HH. İ.: 157/6, 72/41, 196/58, 183/13, 182/11, 173/30, 141/45, 90/44, 77/4, 127/87, 135/56, 176/4, 222/79, 183/7, 227/34, 146/59, 154/20, 87/7, 182/37, 117/63, 76/5, 143/90, 109/24, 83/85, 64/57, 73/40, 222/39, 153/15, 133/34, 154/30, 79/40, 117/86, 68/50, 86/50, 99/75, 150/17, 69/45, 169/88

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH. THR.)

HH. THR.: 118/42, 1192/120, 1192/125, 2009/159, 118/42, 208/8, 208/11, 208/36, 204/1, 203/21

Hazine-i Hassa Memur Sicil Zarfları (HH. SAİD. MEM.)

HH. SAİD. MEM.: 37/1

Yıldız Evrakı Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.)

Y. PRK. HH: 13/15, 6/35, 20/34, 25/40, 8/54, 16/70, 19/46, 12/51, 16/49, 36/4, 25/70, 27/67, 30/31, 36/62, 24/73, 14/53, 38/50, 22/71, 38/21, 9/39, 35/24, 35/28, 8/51, 12/47, 12/58, 9/61, 23/36, 12/19, 6/51, 26/60, 21/29, 23/60, 21/26, 24/7, 21/35, 25/45, 30/72, 27/16, 28/37, 36/55, 34/53, 28/70, 26/14

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

Y. MTV.: 70/162, 2/3, 203/114, 209/78, 226/14, 302/98, 258/224, 29/42, 267/64, 2/2, 298/96, 310/81, 311/76, 18/121, 270/7, 123/20, 4/19, 44/42, 7/75, 295/115, 290/10, 282/3, 6/6, 306/209, 35/32, 38/120, 290/104, 12/21, 196/72, 29/71, 19/42, 83/135, 77/153, 40/19, 7/64, 244/32, 2/18, 194/19, 313/26, 80/216, 41/25, 38/125, 313/27, 214/151, 188/116, 74/86, 50/20, 307/170, 136/79, 181/104, 296/4, 261/103, 305/115

Yıldız Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.)

Y. PRK. MYD: 7/14

Yıldız Name-i Hümayûnlar (Y. PRK. NMH.)

Y. PRK. NMH.: 7/82

Yıldız Evkaf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. EV.)

Y. PRK. EV.: 2/2, 1/84

Yıldız Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK)

Y. PRK. BŞK.: 11/90, 64/107, 71/99, 16/78, 20/27

Yıldız Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM)

Y. PRK. KOM.: 1/30

Yıldız Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE.)

Y. PRK. SGE.: 6/42

Yıldız Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y. PRK. OMZ.)

Y. PRK. OMZ.: 3/28, 1/10, 1/98

Yıldız Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.)

Y. PRK. HR. 4/27

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.)

Y. PRK. DH.: 10/88

Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES.)

Y. A. RES.: 4/29, 96/35

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.)

Y. A. HUS.: 172/140, 169/58, 227/70

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.)

Y. PRK. ML.: 11/11

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)

Y. PRK. AZJ.: 4/18, 16/15

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.)

Y. PRK. ASK.: 93/38, 61/67, 149/82

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.)

Y. PRK. EŞA.: 49/4

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

Y.EE.: 75/24

Yıldız Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP.)

Y. EE. KP.: 2/191

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM)

ML. EEM.: 86/24, 86/67, 196/23, 451/23, 548/110, 157/45, 314/44, 265/27, 121/75, 360/69, 147/33, 87/67, 670/27, 269/13, 284/69, 338/54, 572/2, 301/87, 197/8, 568/94, 211/71, 89/48, 79/69, 346/8, 474/66, 632/48, 657/73, 316/50, 138/55, 179/124, 212/85, 106/90, 507/60, 205/20, 174/47, 123/50, 59/54, 70/10, 273/29, 77/11, 79/85, 84/117, 94/98, 372/44, 594/18, 530/33, 699/23, 533/25, 556/79, 586/27, 598/25, 691/46, 499/67, 723/81, 539/6, 618/21, 694/56, 568/14, 79/78, 343/21, 343/24, 470/80, 618/21, 501/43, 156/40, 232/75, 342/78, 369/46, 472/18, 653/2, 667/77, 705/81, 150/71, 608/58, 736/27, 687/36, 735/54, 736/27, 502/115, 387/81, 450/66, 501/44, 642/8, 110/89, 650/22, 617/20, 106/90, 513/32, 596/27, 633/16, 411/93, 173/72, 148/42, 133/98, 344/99, 364/93, 738/8, 655/80, 177/92, 560/2, 598/46, 582/60, 594/18, 78/40, 116/1, 157/61, 286/99, 180/28, 431/96, 620/33, 134/85, 269/16, 382/13, 224/25, 729/51, 631/27, 85/66, 157/24, 211/28, 352/97, 704/20, 83/61, 94/72, 94/29, 151/30, 489/29, 101/67, 87/48, 706/51, 97/14, 503/38, 178/82, 139/91, 179/74, 96/27, 92/8, 85/115, 158/49, 732/49, 224/43, 129/46, 494/53, 701/54, 239/9, 413/40, 480/26, 475/51, 505/52, 184/56, 85/58, 462/105, 144/15, 201/59, 541/14, 704/40, 151/49, 85/85, 177/14, 574/65, 670/15, 204/9, 55/10, 152/15, 150/102, 140/36, 52/54, 87/44, 91/91, 81/90, 105/38, 470/17, 556/41, 88/30, 718/33, 634/32, 634/80, 603/10, 446/1, 243/59, 549/100, 577/67, 598/94, 611/41, 589/83, 602/24, 656/32, 184/108, 92/47, 161/24, 116/67, 325/70, 607/78, 626/39, 524/58, 284/34, 295/47, 369/88, 92/82, 101/43, 57/2, 160/99, 717/24, 654/46, 623/68, 700/73, 696/22, 1371/23, 96/20, 82/11, 200/100, 633/34, 632/76, 656/57, 173/108, 126/22, 121/47, 206/30, 95/12, 375/1, 713/37, 703/39, 701/39, 712/60, 698/65, 180/73, 77/76, 375/3, 474/18, 171/88, 66/1, 138/24, 52/14, 79/44, 105/64, 83/62, 659/38, 79/17, 77/6, 542/32, 99/13, 221/16, 344/25, 80/27, 81/13, 75/16, 372/5, 144/58, 107/34, 148/30, 134/41, 722/92, 732/56, 117/64, 284/42, 716/73, 243/103, 690/30, 216/86, 376/4, 591/40, 115/23, 167/37, 596/68, 597/2, 599/69, 118/3, 238/101, 479/15, 689/15, 1372/3, 269/58, 152/25, 111/53, 206/33, 169/17, 207/55, 111/17, 346/32, 100/72, 108/33, 174/28, 633/62, 193/30, 224/95, 161/79, 262/36, 215/22, 433/41, 452/51, 492/30, 556/66, 661/98, 595/66, 541/47, 83/5, 296/96, 79/90, 234/24, 359/85, 398/35, 206/34, 176/47, 190/36, 205/8, 715/70, 178/54, 685/51, 283/92, 364/57, 350/59, 238/106, 121/44, 342/42,

637/63, 644/88, 606/58, 709/2, 589/71, 470/62, 173/114, 576/43, 535/95, 584/53, 190/83, 489/28, 665/71, 323/61, 556/92, 520/85, 561/33, 596/75, 600/32, 614/65, 642/48, 660/32, 670/33, 655/45, 535/64, 596/22, 464/43, 582/3, 417/69, 395/45, 669/37, 731/9, 149/44, 78/71, 704/66, 91/46, 83/72, 84/31, 465/20, 83/105, 58/34, 299/91, 82/3, 88/79, 82/42, 82/93, 86/36, 86/145, 87/43, 87/97, 250/7, 259/55

İrade Dahiliye (İ. DH.)

İ. DH: 1026/80929, 721/50288, 456/30266, 516/35166, 812/65598, 315/20320, 268/16768, 395/26159, 647/44995, 767/62497, 1082/84915, 1033/81396, 1088/85342, 947/74932, 888/70677, 1088/85323, 877/70018, 961/76007, 1041/81851, 897/71389, 1034/81423, 923/73171, 165/8643, 1038/81676, 902/71686, 101/5076, 530/36728, 464/30990, 535/37190, 983/77602, 1018/80340, 1198/93753, 958/75721, 913/72498, 959/75829, 957/75691, 1008/79639, 981/77484, 876/69921, 1055/82831, 1295/102407, 1051/82580

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

BEO: 229/17111, 268/20049, 1138/85305, 1497/112258, 1334/99991, 72/5348, 1805/135330, 446/33394, 698/52339, 774/58012, 1926/144399, 2445/183316, 393/29423, 1798/134798, 1174/87987, 3108/233054, 3169/237627, 423/31655, 234/17478, 990/74184, 1867/140007, 3129/234621, 2848/213576, 434/32536, 666/49916, 2207/165510, 25/1867, 1013/75968, 1378/103332, 2347/175966, 196/14691, 1778/133334, 1778/133337

İrade Hariciye (İ. HR.)

İ. HR.: 191/10748

İrade Hususi (İ. HUS.)

İ. HUS.: 153/37, 169/33, 11/71, 143/68, 139/72, 143/42, 140/31, 167/113, 140/110

İrade Taltifat (İ. TAL.)

İ. TAL.: 19/58, 37/4, 93/29, 384/4, 3/83, 373/44, 286/51, 454/36, 419/27, 426/17, 86/57, 136/69, 197/9, 53/28, 326/53, 453/58, 108/34, 246/45, 429/30, 81/40, 52/17, 228/33, 219/17, 54/3, 173/57, 451/2, 234/48, 112/96

İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM.)

İ. MSM.: 21/500,

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

İ. MMS.: 131/5638

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı (TFR. I. SL.)

TFR. I. SL.: 196/19522, 196/19548

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Makamat Evrakı (TFR. I. MKM.)

TFR. I. MKM.: 18/1755.

Evkaf Defterleri (EV. d.)

EV. d.: 41310

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.} AMD)

A.} AMD: 19/72, 60/71, 31/91

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT. MHM)

A.} MKT. MHM: 156/93, 355/40, 215/34, 89/69, 376/86

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT. NZD.)

A.} MKT. NZD.: 197/28, 365/12, 439/52, 327/84, 349/21, 408/5, 439/55

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.} MKT. UM.)

A.} MKT. UM.: 509/91, 2/89

Sadaret Deavi Evrakı (A.} MKT. DV.)

A.} MKT. DV.: 40/49

Sadaret Mühimme Evrakı (A.} DVN. MHM.)

A.} DVN. MHM.: 8/29

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.} DVN.)

A.} DVN.: 57/77

Sadaret Mukavelenameler (A.} DVN. MKL.)

A.} DVN. MKL.: 84/18, 29/14, 87/43, 40/1

Şura-yı Devlet (ŞD.)

ŞD.: 961/28, 952/60, 328/19, 1018/36, 2010/13, 2677/22, 583/58

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e.)

TS. MA. e.: 1059/74, 612/12, 1225/51, 605/40, 1358/154, 602/16, 1054/7, 1092/54, 1139/7, 1305/17, 1305/20, 1194/15, 917/27, 1233/14, 1405/22, 1139/74, 1297/132, 1092/8, 1108/47, 1311/42, 1306/30

Mabeyn-i Hümayûn Evrakı İradeleri (MB. İ)

MB. İ: 31/80, 59/156, 20/6, 58/85, 83/205, 130/88, 132/14, 15/80, 20/130, 24/55, 16/36, 27/28, 61/61, 105/81, 46/119, 45/166, 67/204

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)

MF. MKT.: 775/60

Hariciye Tahrirat (HR. TH.)

HR. TH.: 264/1, 31/75

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)

HR. TO.: 131/86, 131/91, 498/3, 254/64, 498/1, 255/22

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)

HR. SYS. 898/34, 898/32, 898/33, 899/2, 1650/20

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR. UHM.)

HR. UHM.: 353/24

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)

HR. MKT. 197/66

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

HR.SFR.3.: 579/5

Cevdet Saray (C. SM)

C. SM.: 57/2860, 35/1791, 47/2393, 145/7287, 80/4031, 135/6762, 7/350

Cevdet Evkaf (C. EV)

C. EV.: 604/30482

Cevdet Belediye (C. BLD.)

C. BLD.: 130/6487

Cevdet Dahiliye (C. DH.)

C. DH.: 314/15665, 218/10860, 134/6687

Cevdet Hariciye (C. HR.)

C. HR.: 38/1856

Cevdet Maliye (C. ML.)

C. ML.: 572/23436, 247/10254, 280/11485, 47/2189

Cevdet Askeriye (C. AS.)

C. AS.: 595/25067

Bab-ı Defteri İradeler (D. DRB. İ.)

D. DRB. İ.: 19/18, 20/3, 14/9, 12/7, 8/26

Bab-ı Defteri Defterleri (D. BŞM. D.)

D. BŞM. d.: 2433

Bab-ı Defteri Emlâk-ı Hümayûn (D. BŞM. EMK. D.)

D. BŞM. EMK. d.: 14233

Bab-ı Defteri Defterleri (D. BŞM. MHF. D.)

D. BŞM. MHF. d.: 13559

Hatt-ı Hümayûn (HAT.)

HAT.: 1247/48343, 1387/55073, 1500/92, 927/40266, 536/26360, 1421/58084

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)

DH. MKT.: 1491/53, 386/59, 1593/27, 1489/114, 2480/98, 2370/51, 437/75, 510/80, 95/24, 2526/66, 498/6, 324/36, 258/20, 394/11, 2364/45, 1518/108, 1130/91, 2416/4, 2484/39, 1172/3, 2683/26

Dahiliye Muamelat (DH. TMIK. M.)

DH. TMIK. M.: 210/11

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

DH. ŞFR.: 296/41

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.)

MAD. d.: 8251

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Evrakı (MVL.)

MVL.: 947/74,

Plan-Proje-Kroki Plan-Projeler (PLK. p.)

PLK. p.: 6704

Düstûr

I. Tertip Düstur 1. Cilt

II. Tertip Düstur 1. Cilt.

Osmanlı Devlet Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnamesi: 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1856, 1860, 1861, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1889, 1890, 1892, 1893, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908.

Vilayet Salnameleri

Aydın Vilayeti Salnamesi, 1893

Musul Vilayet Salnamesi, 1891, 1892, 1894, 1907

Sürelî Yayınlar

Bağdat Vilayeti Dahilinde Bulunan Bircümle Arazi-i Seniyye-i Mülûkânenin Suret-i İdaresi hakkında Bi'l-istizan Mer'iyet-i Ahkamına İrade-i Seniyye-i Cenâb-ı Şehinşahi Şeref-Müte'allik Buyurulan Nizamnamedir (Bağdat), **Matbaa-i Osmaniye**, (İstanbul, 1300), (1884/1885).

Araştırma Kaynaklar

Akbal Zübeyda, *Taha Bey ve "Emlak-i Devlet" İsimli Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

Akgündüz Ahmet, "İcâre-i Vâhide". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/icare-i-vahide> (14.02.2023): 388-389.

-----, "İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Te'sirleri", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2(2), (1984): 339-375.

-----, "İcâreteyn", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/icareteyn> (14.02.2023): 389-391.

Akkuş Yakup, "Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış", *İstanbul İktisat Dergisi*, 68, (2018): 113-160.

Akyıldız Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018).

- Alamleh Muhanad, "II. Abdülhamit'in Mülkiyeti Filistin'de Osmanlı Çiftlikleri", *SSS Journal*, 4, (2018): 2825-2842.
- Aslan Onur Ender, *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2019).
- Aydın Büşra İnce, "II. Abdülhamid dönemi Filistin emlâki: "Bisan Çiftliği Örneği"", (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul).
- Aytekin E. Attila, *Üretim Düzenleme İsyan*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022).
- Bakar Bülent, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Marmara Denizinde Bir Dalyan Projesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 48, (2008/2): 117-132.
- Barkan Ömer L., "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980): 789-797.
- , "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980): 291-375.
- Batur Afife-Selçuk Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayûnlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İTÜ 14-18 Eylül 1981*, (İstanbul 1981): 331-341.
- Baykal Nimet, "Dicle Hamidiye Vapur Şirketi Denemesi", *Turkish Studies Social Sciences* 14, (2019): 2907-2924.
- Bayraktar Kaya, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 58, (2010): 59-87.
- Bayraktar Nedret, "Yıldız Porselenleri", *Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni*, (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 1998).
- Bayram Selahattin, "Osmanlı Döneminde Selanik Limanı: 1869-1912", (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009).
- Baytar İlon, "Bir Saray Atölyesi: Tamirhane-i Hümayûn", *XI. Milli Türkoloji Kongresi*, Cilt 2, (2014): 765-780.
- Bilgili Nazire, "İstanbul Limanları'nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin İnşa Faaliyetleri (1890-1934)", (İstanbul Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016).
- Bilgin Arif, "Matbah-ı Âmire", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/matbah-i-amire> (21.03.2023): 115-119.
- Buluş Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000).
- Cezar Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986).
- Cin Halil, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22-23, (Ocak 1966): 745-798.
- , *Türk Hukukunda Mer'a, Yaylak ve Kışlaklar*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1980).
- Çağlar Yücel, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ormancılık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1563- 1574.
- Çavdar Döndü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mefruşat-ı Hümayun İdaresi", (Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya, 2015).

- Çelik Semih-Christina Luke, “Sulak Alanlar ve Islah Rejimleri: 19. Yüzyıl Batı Anadolu’sunda İklim Değişikliği, Sosyal Kargaşa ve Siyasi Uygulamalar”, *Değişim Rüzgarları- 15. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022): 251-276.
- , “Ottoman Lakes and Fluid Landscapes: Environing, Wetlands and Conservation in the Marmara Lake Basin, Circa 1550–1900”, *Environment and History*, 30(1), (Mayıs 2022): 53 – 76.
- Çeken Çiğdem Kavak, “Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılda Mera, Yaylak, Kışlak, Otlak ve Çayırın Kullanımı ile İlgili Yasal Düzenlemeler ve İhtilaflarla İlgili Örnek Kararlar”, *Turkish Studies*, 13/18, (Yaz 2018): 857 – 872.
- Çınar Hüseyin, “Sultan II. Abdülhamid’in Vakıf, Hayrat ve Akarâtı 1888 Tarihli Vakfiyesine Göre”, *Bir Sultan Bir Paşa Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa*, (İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi Yayınları, 2018): 277-328.
- Çiftçi Cafer, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, (2013): 1-18.
- Çolak Orhan M., “Üsküdar Nuhkuyusu’nda Sultan II. Abdülhamid Vakfı’ndan Nakşifelek Usta Camii”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII*, Cilt 1, (Kasım 2012): 138-154.
- Çoruh Haydar, “Kıbrıs’taki Osmanlı Emlâki (Emlâk-ı Hümâyûn)”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, Cilt II, (Kasım 1998): 259-277.
- Damlıbağ Fatih, “Buz Sanayii Örneğinde Osmanlı İmtiyaz Sistemi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64, (2014): 45-87.
- Deringil Selim, *Simgeden Millete*, (İstanbul: İletişim, 2013).
- Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011).
- Doğan Faruk, “Osmanlı’da Boğaziçi’nde Balıkçılık (18. Yüzyıl-20. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu*, Sayı X, (Mayıs- Ağustos 2011): 39-57.
- Ediger Volkan Ş., *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2007).
- Ekinci İlhan, “Osmanlı Devleti’nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1(2), (1999): 67-90.
- , “Hamidiye Vapur İdaresi – Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 2, (1978): 445-461.
- Emecen Feridun, “Atiyye-i Seniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atiyye-i-seniyye> (02.03.2021).
- , “Çift Resmi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cift-resmi> (10.01.2023).
- Engin Vahdettin, *Hereke Fabrikasının Kuruluşu*, (İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021).
- Ercan Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, Cilt 55, (Ağustos 1991): 371-392.
- Erdost Muzaffer İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, (Ankara: Onur Yayınları, 2005).
- Eroğul Cem, *Devlet Nedir?* (İstanbul: Yordam Kitap, 2014).
- Ertürk Nevra, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-ı Hümâyûnlar”, (Yıldız Teknik Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008).
- Eryılmaz Halil İbrahim, *Türkiye’deki II. Abdülhamid Camileri*. (İstanbul: Kitabevi, 2019).

- Findley Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019).
- Fischel Roy S.-Ruth Kark, “Sultan Abdulhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy”, *New Perspectives on Turkey*, 39 (2008): 129-166.
- Genç Mehmet, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Yapıt*, 49/4, (Ankara 1984): 52-62.
- , “Nazır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazir#2-osmanlilarda> (20.08.2022): 449-450.
- Georgeon François, *Sultan Abdülhamid*, (İstanbul: İletişim, 2020).
- Gökmen Ertan, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)”. *Belleten*, 71(262), (2007): 969-996.
- Günalan Rıfat, “İstanbul’da Balıkçılık: XVI. Yüzyılda Dalyan Mukataaları”, *Tarih Dergisi*, Sayı 48, (2008/2): 17-27.
- Güran Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, (İstanbul: Eren, 1998).
- , “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992).
- Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2021).
- Hauriou Maurice “Müessese ve Tesis Teorisi (İçtimai vitalizm denemesi)”, (Çev. Tarık Zafer Tunaya), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, (Eylül 2011): 639-671.
- İnalcık Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 15-34.
- , “İmtiyazat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#2-osmanli-donemi> (05.06.2023).
- İpek Nedim, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 7, (İstanbul 2002): 115-128.
- Jwaideh Albertine, “Sultan II. Abdülhamid’in Irak’daki Emlakı”, (Çev. Dr. Burcu KURT), *History Studies*, 5(4), (2013): 301-309.
- Kahraman Hüseyin, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019).
- Kallek Cengiz, “İmtiyazat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imtiyazat#1> (05.06.2023).
- Kanal Hümmet, “Sultan II. Abdülhamid’in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir katkı: Emlâk-ı Hümayûn’a İnşa Edilen Okullar”, *SUTAD* 40, (2016): 151-176.
- Kapan Gazi, “Mera Kanunu ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 7, (1998): 49-63.
- Karayalçın Yaşar, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mer’a ve Yaylaklar “Emval-i Metruke”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, (1975): 41-70.
- Kaya Alp Yücel, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)”, *Devrimci Marksizm* 45-46, (2021): 11-66.
- Kenanoğlu Macit, “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, (2006): 107-138.
- Keskin Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü”, *OTAM*, Sayı 29, (2011): 125-147.
- Kıbrıs Meselesi*, Hariciye Nezareti, (1335).

- Kırlı Engin, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Sanayiine İlişkin Önyargılı Yaklaşımlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, (2017): 193-208.
- Koç Bekir, “Osmanlı Devleti’ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma”, *OTAM*, Sayı 10, (1999): 139-158.
- , “1870 Orman Nizamnâmesi’nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24, Sayı 37, (Mayıs 2005): 231-257.
- Kodaman Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).
- Kolay Arif, “Beykoz’un Çiftlikleri ve Çiftlikât-ı Hümâyûn”, *Beykoz Sempozyumu*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020): 191-211.
- Köprülü Bülent, “Türk Hukukunda Orman Mülkiyeti”, *Journal of Istanbul University Law Faculty* 14, Sayı 3-4, (Eylül 2011): 700-754.
- Köse Fatih, “Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi”, *Vakıflar Dergisi* 40, (Aralık 2013): 99-119.
- Köseoğlu Cengiz, “Dolmabahçe Sarayı Hazine-i Hassa Dairesi II”, *Milli Saraylar Dergisi*, (1993): 78-83.
- Kuran Ercüment, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Deniz Ulaşımı: “İdare-i Mahsusa”nın Kuruluşu ve Faaliyeti”, *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (İstanbul: IRCICA, 1995): 159-163.
- Kurmuş Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, (İstanbul: Bilim Yayınları, 1977).
- Kurt Mustafa vd. “Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar”. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 45, (2016): 154-165
- Kurt Sadık, “İzmir Hamidiye Vapur Şirketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, (1991): 71-107.
- Kuştemir Sibel K. -Nurgün Oktik, “Osmanlı’nın Son Dönemi’nde Sanayileşme ve Modernleşme: Beykoz Örneği”, *CTAD*, Sayı 36, (Güz 2022): 697-727.
- Kuzucu Kemalettin, “Hereke Fabrikası Fes Bölümünün Kuruluşu ve Üretimi”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV Bildirileri*, 2. Cilt, (2017): 789-813.
- Küçükali Murathan, *II. Mustafa Döneminde Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi Masrafları*, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul).
- Kütükoğlu Mübahat, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020).
- , “İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı”, *Tarih Dergisi*, Sayı 32, (1979): 495-558.
- Malhut Mustafa, “93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere’nin Tutumu”, *Journal of Anglo-Turkish Relations* 1, (Ocak 2020): 67-96.
- Martal Abdullah, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 215-221.
- Memiş Şefik, “Sultan II. Abdülhamid döneminde Yerli Üretimi Teşvik Politikası Olarak İmtiyazlar”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41/2, (2019): 453-472.
- Mundy Martha-Richard Saumarez Smith, *Modern Devlet’e Giden Yolda Mülk Siyaseti*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).
- Nair Gülcan, *İstanbul’un Tarihi Korularının Değerlendirilmesi*, (Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006).

- Odabaşı Necmi, *Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayûnu ve İdaresi*, (Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa).
- Orhonlu Cengiz, “Hazine”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine> (10.10.2022).
- Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2017).
- Öcal Yaşar, *Akdağ Maden-i Hümayunu İşletmesi Örneğinde Osmanlı’da Maden İşletmeleri (1796-1914)*, (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016).
- Önen Nizam-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresi’nin Dönüşümü (1839-1929)*, (İstanbul: İletişim, 2011).
- Özbek Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).
- , “II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli”. *Tarih ve Toplum*. Sayı 182, (1999): 11-20.
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Sosyal Yardım’ Uygulamaları: 1839-1918”, *Toplum ve Bilim*, 83, (1999/2000): 111-132.
- Özcan Abdülkadir, “Culus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/culus>, (02.03.2024).
- Özdemir Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2010).
- Öztürk Adil Adnan, “Girit’ten Aydın Vilayeti’ne Yapılan Göçler”, *XV. Türk Tarih Kongresi Ankara*, (Eylül 2006).
- Öztürk Nazif, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXIX, (2005): 7-21.
- , “Mütevelli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevelli> (22.11.2022).
- Öztürk Temel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ambar Muhasebesi: Trabzon Örneği (1724-1729)”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(3), (2012): 165-181.
- Pakalın Mehmet Zeki, “Emlâk-ı Emiriye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993).
- , “İcare-i Zemin”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993).
- , “Atiyye-i Seniyye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 110-111.
- , *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1977-180/IV).
- , “Nazır”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993).
- , “Mütevelli”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993).
- Pamuk Bilgehan, “Balkan Coğrafyasında Göl-Şehir Yerleşmesine Bir Örnek: Ohri Gölü ve Şehri (16-17. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller 2*, (Kayseri 2015): 105-116.
- Pamuk Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017).
- Quataert Donald, “19. yy’da Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).
- Reyhan Cenk, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008).

- Sahillioğlu Halil, “Ceyb-i Hümâyün”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceyb-i-humayun> (12.07.2022).
- Sarı Tanju, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul’daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi*, (Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006).
- Sarıbey Haykiran Aysun, *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)*, (Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013).
- Sarıyıldız Gülden, “Sicill-i Ahval Defterleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sicill-i-ahval-defterleri> (15.03.2022).
- Serin Sinem, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009).
- Shaw Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (İstanbul: E Yayınları, 1983, Cilt 2).
- Sönmez Süleyman vd. “XVII.-XIX. Yüzyıllarda Anadolu’da Beşeri Hayata Etkileri Bakımından Nehirler ve Göller”, *Uluslararası Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller Sempozyumu*, (Mayıs 2013): 117-130.
- Sürgevil Sabri, “19. Yüzyıl Aydın Vilayetinde Çiftlikler”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 4. Cilt, (Ankara 2010): 755-1762.
- Şafak Ali, “Akar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akar>, (10.04.2023).
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2016).
- Şensözen Vasfî, *Osmanoğulları’nın Varlıkları ve II. Abdülhamid’in Emlaki*, (İstanbul: Okuyan Yayınları, 2013).
- Şenyurt Oya, “Mekânın, Zamanın ve Eğlencenin Sınırlarında Osmanlı’da Gazinolar”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6(3), (2021): 947-967.
- Tabakoğlu Ahmet, *Osmanlı Mâli Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016).
- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2008).
- Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 135.
- Taşcan Arzu, “Tanzimat Döneminde Üsküp ve Prizrin Sancaklarında Meydana Gelen Mera, Yaylak ve Kışlak Meseleleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 8, (Haziran 2022): 382-401.
- Tekeli İlhan-Selim İlkin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler”. *Çağını Yakalayan Osmanlı*, (İstanbul: IRCICA, 1995): 395-440.
- Tekeli İlhan, “Kurum Tarihi Yazmanın Sorunsalları Üzerine”, *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).
- Terzi Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, (Ankara: TTK, 2000).
- , *Bağdat-Musul’da Abdülhamid’in Mirası*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).
- , “Osmanlı Hazineleleri”, *Türkler*, Cilt 10, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 1651-1672.
- , “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (İstanbul, 1998): 109-120.
- , “Beykoz’da Padişahlık Makamına Ait Bir Mülk: Tokat Çiftliği”, *Beykoz Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları: 45, 2020): 1133-1149.
- , “Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Irak Dosyası I*, (2003): 347-360.

- Tızlak Fahrettin, “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, Sayı 240 (Ağustos 2000): 467-486.
- Totonji Hashim, “Osmanlı Dönemi’nde Erbil Kazasının Ekonomik Durumu”, *ESOGÜTD*, 2(1), (2019): 60-84.
- Uçarol Rifat, “1878 Berlin Antlaşması’na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan’a Toprak Verilmesi (1878-1881)”, *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1986).
- Uluğbay Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*. (Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1995).
- Uzun Ahmet, *İktisadi ve Mali Yönleriyle İstabl-ı Âmire*, (Ankara: TTK Yayınları, 2020).
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, Cilt 42, Sayı 165, (1978): 67-94.
- , *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020).
- , *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014).
- Vurgun Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 51, (2021): 83-114.
- Yarcı Güler, “Osmanlı Devleti’nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhane-i Âmire Nezareti: İdari, Hukuki ve Mali Düzenlemeler ile Merkez ve Taşradaki Yankıları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi*, Cilt 1, (İstanbul 2012): 33-68.
- , “Osmanlıda Avcılık Yasaları”, *Acta Turcica*, Sayı 1, (Ocak 2009): 123-152.
- , “Osmanlı’da Mum ve Beykoz İspemeçet Mumu Fabrikası”, *Mum Kitabı*, (İstanbul: Kitabevi, 2015): 5-99.
- Veinstein Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 35-57.
- Yaşar Aşkın, “Osmanlı Döneminde Çiftlikat-ı Hümayunlar (Haralar) ve Hayvancılık”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VIII, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 611-622.
- Yediyıldız Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi”. *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999):17-33.
- , “Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih> (26.02.2022).
- Yeşilyurt Şahin, “Osmanlı Maliye Sisteminde Hinzır Vergisi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, (Eylül 2022): 1075-1089.
- Yıldız Şenay Özgür vd. “II. Abdülhamid Eseri: “Ertuğrul Tekke Cami-Tevhithanesi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), (Mart 2019): 215-242.
- “Koru”, <https://sozluk.gov.tr/koru> (E.T. 17.06.2023).

EKLER

Ek 1. R. 1293 (1877/1878) tarihinden itibaren satın alınıp Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn'u gösterir belge (MB. İ. 132/14/H. 18.04.1327).

T.C. BASKANLIK OSMANLI ARSIVI (BOA)

ایملاک خاقانیه غیر دولتی ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۵ بمبایم وندارک ایدلر اولوبه املاک سیر واروقه غیر صافه و سیر لری	
رد	سید خفایت
۶۷۵۰	دستورات و بودجه ده (۱۳۹۴) تا ۱۳۹۵ خاقانیه بولر خاقانیه بمبایم اولوبه املاک و عقار واروقه
۱۱۶۷	بشکله شده خانه عقارات بول ایجار سونوس
۲۶۱۰	کونجا زده که دکانلر بول ایجار سونوس
۱۷۵۰	کلیسای باش، چار سید باش خفایت
۵۵۰	بقوزده اراکام یا تاده آلمان خفایت واروقه
۱۴۰۰	قور بولر دده خفایت کس بولر
۸۰۰۰	سولیک ادره سده که املاک بمبایم واروقه
۶۵۰۰	سولیک خفایت فزیه عانه اولوبه چا صیوت
۴۱۰۰	سولیک و فرجه جلی ادره لرنده که دکانلر چیدم رکند مامد کراس
۱۵۰۰	بالوه صهاریه یالوه ده که بالوج خفایت واروقه
۱۰۰۰۰	آیدیه ولایت داخله که خفایت و مریدلار واروقه
۶۰۰۰	یکسیر خفایت واروقه
۴۴۰۰	فره جلی و بابا اسکن داخله بولوبه ایدلر و سیر واروقه
۵۰۰۰	فدر سیر داخله که املاک سیر واروقه
۴۸۰۰	حلب خفایت کس بولر واروقه ایلر دکانلر بولر ایجار سیر
۱۹۴۰۰	سویله صهار، صحر، بیانه خفایت بولر واروقه
۱۰۰۰۰	بهره ده که خفایت واروقه
۶۰۰۰۰	عمادده بولر خفایت جمله نهر تولنه جمله جریب الیه حفر بولر و توابی حفر مشرق و توابی حفر مقبره ابره مفاطه ایلر
۴۵۰۰۰	هاتونج و حیل الساعات ارضیت واروقه
۴۰۰۰	نقدده جفا ده ابو غریبه محمود سیر بهوت و حیل جریب و توابی مفاطه لری واروقه
۴۰۰	حدیثه منوره ده بولوبه املاک و حیل واروقه
۰	بغداد و بهره ادره سده و ایدر ادره
۰	نقد کون و حیدر یا شایخیم لیاغ
۰	طاشور معدن
۰	بغداد و حیل معدن
۰	قره حصار ده نهار ایدیه معدن صول
۰	سولیک شرکت خیر عثمان
۱۷۶۸۵۷	

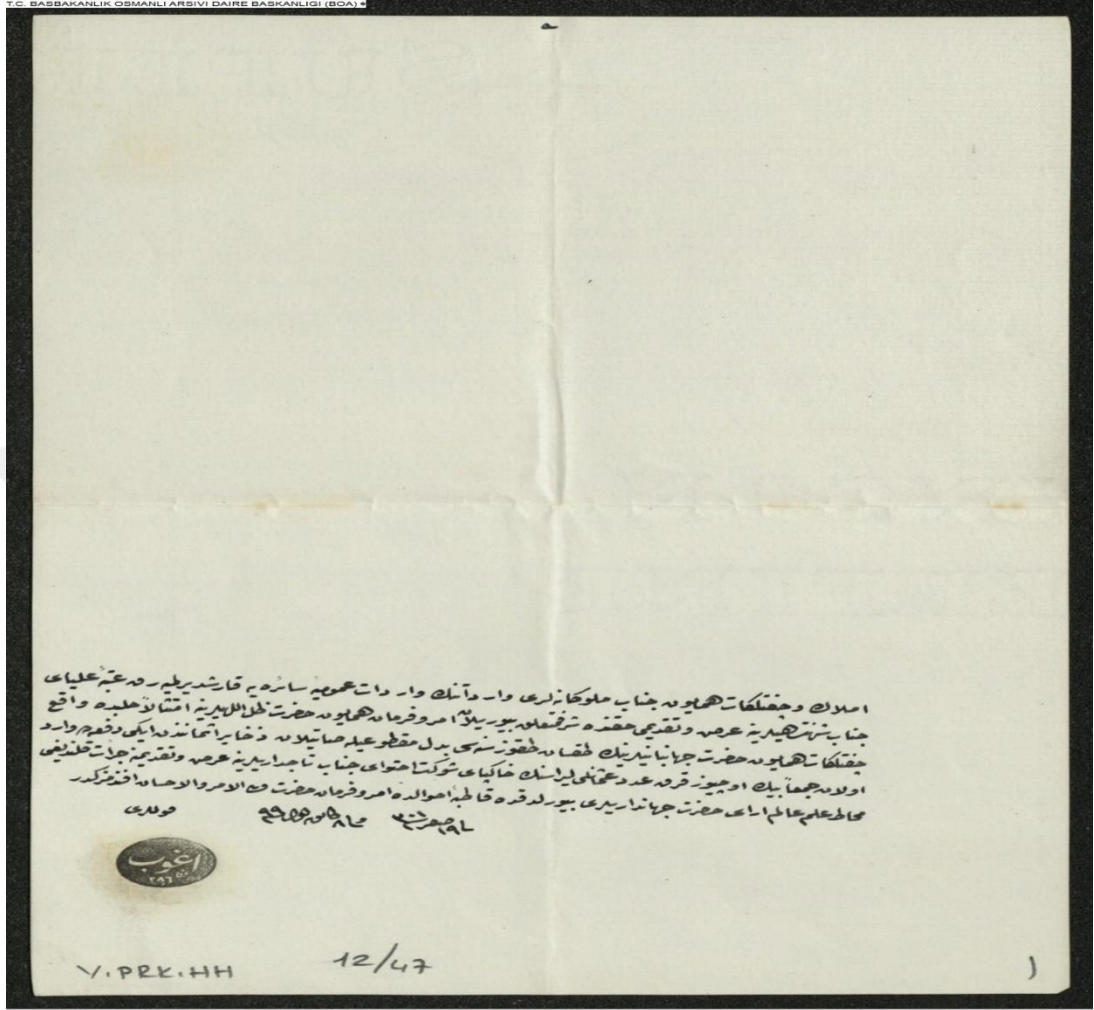
MB.7

132/14

1

MB.İ.00132.00014.001

Ek 2. Emlâk-ı Hümâyûn varidatının varidat-ı umumiyyeye karıştırılmamasına dair belge (Y. PRK. HH. 12/47 H. 19.02.1301).

Y.PRK.HH.00012.00047.001

Emlâk ve Çiftlikât-ı Hümâyûn cenâb-ı mülûkâneleri varidatının varidat-ı umumiyye-i saireye karıştırılmayarak atabe-i ulya-yı cenâb-ı şehinşahilerine arz u takdimi hakkında şeref-müteallik buyrulan emr-u ferman-ı hümâyûn hazret-i zıllullâhilerine imtisâlen Halep'te vâki' Çiftlikât-ı Hümâyûn hazret-i cihan-banilerinin doksan dokuz senesi bedel-i maktû'uyla satılan zahâir esmanından iki defaada varid olan cem'an bin üç yüz kırk aded Osmanlı lirasının hakpâyî şevket-i ihtivayı cenâb-ı tacidarilerine arz u takdimine cür'et kılındığı muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yı hazret-i cihan-darileri buyruldukta kâtibe-i ahvâlde emr-u ferman hazret-i veliyyü'l emr'ül ihsan efendimizindir

Fi 19 Safer Sene [1]301 ve Fi 8 Kânunuevvel Sene [12]99

Kulları Agop

Ek 3. Emlâk-ı Hümâyûn'un yayıldığı Osmanlı coğrafyasını gösterir tablo (Tez metni içinde bulunan “Emlâk-ı Hümâyûn'un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası” başlığında verilen bilgilerin tablolaştırılmış halidir.)

Dersaadet ve Çevresi
Veliefendi
Hasköy
Kağıthane
Tophane
Beyoğlu
Beşiktaş
Üsküdar
Kadıköy

Rumeli Vilayetlerinde Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn	
Yanya	• Leskovik • Berat • Avlonya
Manastır	
Selanik	• Tavala • Vodina • Drama • Sarı Şaban • Ferecik
İşkodra	
Tuna	
Edirne	• Tekfurdağı • Kırkkilise • Dimetoka • Kumluca • İskeçe • Sofulu • Çorlu • Babayı Atik • İnöz • Keşan • Malkara • Vize • Dedeagaç • Gelibolu
Manastır	• Serfice

Ek 3. (devam) Emlâk-ı Hümâyûn’un yayıldığı Osmanlı coğrafyasını gösterir tablo
(Tez metni içinde bulunan “Emlâk-ı Hümâyûn’un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası”
başlığında verilen bilgilerin tablolaştırılmış halidir.)

Anadolu Vilayetlerinde Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn	
Ankara Vilayeti	
Konya Vilayeti	
İzmit Sancağı	• Geyve Kazası
Hüdavendigâr Vilayeti	• Bursa Sancağı • İnegöl Kazası • Mihaliç Kazası • Karahisar-ı Sahip Sancağı • Kütahya Sancağı • Eskişehir Kazası
Aydın Vilayeti	• Tire Kazası • Saruhan/Manisa Sancağı • Nazilli Kazası • Menemen Kazası • Menteşe Sancağı
Adana Vilayeti	
Mamuret’ül Aziz Vilayeti	
Karesi Vilayeti	
Sivas Vilayeti	• Kaza-i Erbaa

Arap Vilayetlerinde Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn	
Bağdat	• Ammara Sancağı • Kerbela Sancağı • Hille Sancağı • Basra Sancağı • Necd Sancağı • Duleym Kazası Sancağı • Kazımiyye Kazası • Samran Kazası • Hanekin Kazası
Musul	• Şehrîzor Sancağı • Süleymaniye Sancağı • Kerkük Kazası
Suriye	• Hama Sancağı • Akka Sancağı • Yafa Sancağı/Kazası • Şam Sancağı • Hasbayya Kazası • Kudüs-i Şerif Sancağı • Havran Sancağı • Belka Sancağı • Humus Kazası • Muan Sancağı • Kerek Kazası
Halep	• Menbic Kazası
Hicaz	• Mekke-i Mükerrreme

Ek 3. (devam) Emlâk-ı Hümâyûn’un yayıldığı Osmanlı coğrafyasını gösterir tablo
(Tez metni içinde bulunan “Emlâk-ı Hümâyûn’un Yayıldığı Osmanlı Coğrafyası”
başlığında verilen bilgilerin tablolaştırılmış halidir.)

Diğer Osmanlı Topraklarında Bulunan Emlâk-ı Hümâyûn	
Kıbrıs Ceziresi	• Hırsofî Kazası • Derine Kazası • Baf Kazası • Gilan Kazası • Tuzla Kazası • Limason Kazası • Kefke Kazası • Değirmenlik Kazası • Kofla Kazası • Karpas Kazası • Mesarya Kazası • Piskopi Kazası
Cezayir-i Bahr-i Sefid	
Bingazi	• Derne Kazası • Merc Kazası
Kudüs-i Şerif	• Yafa Kazası
Bahr-i Ahmer	
Taşöz Adası	

Ek 4. Emlâk-ı Hümâyûn'a ait kroki (COA. PLK. p. 389/H. 29.12.1318).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : HALAÇOĞLU, Emine Burcu
Uyruğu : T.C.

Eğitim Derecesi

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet tarihi
Doktora	AHBVÜ – Tarih Anabilim Dalı	2024
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi – Tarih Anabilim Dalı	2018
Lisans	Gazi Üniversitesi – Tarih Bölümü	2015

Yayınlar

Halaçoğlu Emine Burcu, "II. Abdülhamit Dönemi Gazetelerinde Medeniyet Algısı", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, (2018): 61-83.

Reyhan Cenk-Emine Burcu Halaçoğlu, "Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Abdülhamit Dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası", *Tarihyazımı Dergisi*, 3(2), (2021): 162-191.

Reyhan Cenk-Emine Burcu Halaçoğlu, "Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Meşrutiyet Dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası", *Tarihyazımı Dergisi*, 5(1), (2023): 1-52.

Yabancı Dil

İngilizce

